

VÄSTSVENSK
ARKEOLOGI

När andra ser

Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv
under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet

GÖTEBORGS UNIVERSITET

När andra ser

AVHANDLING FRÅN INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA STUDIER

När andra ser

Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv
under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet

with an English Summary

Anna Nyqvist Thorsson

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Arkeologi
Institutionen för Historiska studier
Göteborgs universitet
2021

För bidrag till avhandlingsarbete och tryck riktas ett varmt tack till:

Berit Wallenbergs Stiftelse

Lennart J Häggglunds Stiftelse

Harald och Gustaf Ekmans stiftelse

Stiftelsen Längmanska kulturfonden

Donationsnämnden, Filosofiska fakulteten, Göteborgs universitet

Kungl. Vitterhets- och Antikvitetsakademien

Kungl. och Hvitfeldtska stiftelsen

Helge Ax:son Johnsons Stiftelse

Torsten Söderbergs Stiftelse

Svea Orden

Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen i arkeologi vid Institutionen för historiska studier vid Göteborgs universitet, den 11 juni 2021.

Göteborgs universitet
Institutionen för historiska studier
Göteborg 2021

© Anna Nyqvist Thorsson

GOTHENBURG UNIVERSITY, Department of Historical Studies
GOTARC, SERIES B. GOTHENBURG ARCHAEOLOGICAL THESIS No 77
ISSN 02 82 - 6860
ISBN 978-91-85245-83-3

Grafisk formgivning: Anna Persson, JustNu Lidköping
Tryck: Kompendiet, Göteborg 2021
Distribution: Föreningen Västsvensk Arkeologi
Språkgranskning av summary och abstract: Anna Olevik och Jon Griffin
Omslagsbild: Detalj från gravmonument i Hällstad. Foto: Västsvensk Arkeologi

Abstract

Nyqvist Thorsson, Anna. 2021. *När andra ser. Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet (When others see. Grave monument, social practice and collective actors during the 12th and 13th centuries in the Lake Vänern region)*. Written in Swedish with an English summary. Ph.D. dissertation, Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Sweden.

Grave monuments showing rich imagery were made to a remarkable extent in the area around Lake Vänern during the 12th and 13th centuries. This thesis is about these monuments and about the physical remains of burials that were carried out over 800 years ago. The production of such grave monuments, especially in the province of Västergötland, has no equivalent in other provinces in Sweden. The rich sculptural and pictorial representations on the monuments have earlier mainly been discussed on the basis of symbolism and iconological interpretations within the field of art history. However, the specific occurrence of these monuments in the area around Lake Vänern implies that visually prominent monuments became an important part of the burial practice of the social elite during this period. This thesis therefore examines the social dimensions of the monuments in terms of burial practices, visual practices and how they were involved in the social and political transformations of society during the period.

The primary source material is comprised of trapezoidal grave slabs with images of trees of life and crosses as well as multi-part monuments with raised gable slabs and beveled grave covers. The study examines monuments and burials from an archaeological perspective, but sources as inscriptions, images and historical texts are also included.

In this study archaeologically examined graves with a monument in situ are used to identify burial practices involving different kind of monuments. Attention has also been given to bodily remains, and practices involving both manipulation and reuse of these remains. This also includes handling of bones from holy persons as relics. In relation to this, the reuse of older grave monuments, especially early Christian grave monuments, in the burial practices of the 12th and 13th centuries is discussed. Throughout the study, variability has come forth as an important aspect in many ways. Different style elements are here understood as active and deliberate choices of style. In addition, the inscriptions in runes and in Latin letters on the grave monuments are considered as a specific burial practice.

Grave monuments from the 12th and 13th centuries were deeply entangled in the burial practices of the social elites and part of how one viewed and related to death and the dead. The monuments were linked to the strategies of the living to ensure that the dead were included in the resurrection. In the performative encounter with the viewer, the monuments could, through form, colour and imagery be transformed into protectors and signposts in the passage of the dead from earthly life to heaven. Through form, image and inscription, they were also able to maintain a relationship to dead ancestors and past contexts. By considering choices of style as a social practice, variations in the burial practice that either emphasise or exclude the past have been identified. These choices can be linked to different social formations and groups within the social elite. In addition to more visible groups of actors such as the monarchy and the church, other social groups emerge e.g the old aristocracy and a new social group with ambitions for socio-economic advancement. All of these groups had ambitions to maintain and/or gain influence in the socio-political development of societal processes. During the 12th and 13th centuries, the grave monuments were an important part of the formation of different groups in this period of social turbulence. The grave monuments were thus complex material phenomena that were active both as performative transition objects and as statements in socio-political strategies.

Keywords: social practice, burial practice, iteration, seriality, collective actors, grave monuments, stone coffins, grave slabs, multi-part grave monuments, church yard, medieval, images, social and political elites, Västergötland, Vänerlandskapet

ISSN 02 82 – 6860 GOTARC, SERIES B. GOTHENBURG ARCHAEOLOGICAL THESIS
ISBN 978-91-85245-83-3

Förord

Jag har fyra barn. Denna avhandling är på sätt och vis mitt femte. Som alla barn har den krävt engagemang, kärlek och näring, men också regler, gränser och en fast vägledning för att växa och utvecklas. Efter femton år är det nu dags att låta detta barn börja stå på egna ben.

Redan som disposition uppvisade den en stark personlighet präglad av sina rötter i en katalogisering av liljestenar och stavkorshällar. Denna något egensinniga personlighet är ett karaktärsdrag som bibehållits under alla år, men precis som alla barn har den vuxit upp och utvecklats på ett sätt som inte riktigt gick att förutse från början. Under uppväxttiden har den utforskat sin omvärld, prövat sig fram och testat gränser. Vi har tillsammans gått igenom faser som varit både utmanande och givande. Besöken på AVC (avhandlingsvårdscentralen) har varit åtskilliga med en ibland oroväckande avvikelser från tillväxtkurvan. Genom åren har vi tagit oss igenom barnsjukdomar som *Rödtrådsjukan* och *Påssjuka* (till följd av ett alltför stort hamstrande av potentiellt viktig och helt oundgänglig information).

Som för de flesta barn har uppväxtåren inneburit allt från växtvärk till förstoppning och vakna nätter, men också glädjestunder med framsteg och harmonisk utveckling. Utklädningslådan har varit flitigt använd för att lekfullt pröva olika roller i sökandet efter identitet. I vissa fall har forskarvärldens hattar kunnat bäras med viss värdighet, i andra har för stora skor och rockar orsakat snubbel och skrapår.

Idag är mitt textbarn redo att lämna boet och leva sitt eget liv i samhället. Det är med en blandning av vemod, rädsla och förväntan jag nu släpper kontroll och inflytande över den text som under lång tid funnits med mig. De ord och innehåll som nu fått fysisk form, pärmar och förmåga att stå själv i en bokhylla, har jag emellertid inte varit ensam om att forma. Med stor tacksamhet tänker jag på det stöd jag alltid haft från min kollega Annelie Nitenberg. Från den allra första tiden i föräldragruppen med var sin avhandling har vi delat stunder av inspiration och teorisvetningar och vi har sett våra telningar växa upp och formas till självständiga varelser. Under alla år har du agerat som en trygg gudmor och med stadig hand och adekvata frågor stävjat många olämpliga utsvävningar och hyss.

Under årens lopp har många bidragit till avhandlingens uppfostran och skolgång. Genom sitt oförtrutna handledarskap har Per Cornell och Tove Hjørungdal bidragit med stor kunskap och vägledning som stadigt lyft den innehållsliga och akademiska nivån. Efter hand har också ledord som struktur och stringens, efter viss misstänksamhet, hörsammats. För ert oändliga tålmod och stora uppmuntran är jag djupt tacksam.

Utbildning och kunskapsuppbyggnad innebär också ett utforskande av ämnen som inledningsvis är främmande och nya. Här har trevande utstickare i det historiska forskningsfältet till viss del format kunskapsprocessen. Med stor vänlighet och uppmuntran har Thomas Lindkvist och Lars Hermanson varit behjälpliga med vägledning i det historiska källmaterialet och att slussa in analys och slutsatser på ”rätt” spår. Tack för att ni bidragit till uppfostran av detta ganska vilda och egensinniga barn.

Uppväxttidens skolgång har också kantats av nyfikenhet, sidospår och av prövande av mer eller mindre genomtänkta idéer. Många ivriga och vetgiriga frågor har ställts och stor tacksamhet riktas till Maria Vretemark, Maria Norrman, Østein Ekroll, Alessandro Palumbo, Anna Blennow, Lars-Göran Nilsson och Elisabeth Arwill-Nordbladh för att ni tagit er tid att besvara dessa. Ett stort tack vill jag också rikta till Andreas Oxenstierna för givande diskussioner och samarbeten som öppnat nya tankebanor och bidragit till att ge detta textbarn ett rikare inre liv.

Skickliga läromästare och mentorer i all ära, men bra utbildningsmaterial är en förutsättning för en gedigen skolgång. Stort tack till personalen på Lidköpings stadsbibliotek för att ni med aldrig sinande tjänstvillighet bistått i inhämtandet av kunskap från källor och litteratur. Med ert stöd har allt varit möjligt.

Lika viktig som den formella utbildningen är lärandet från umgänge och samvaro med andra jämnåriga. Detta textbarn har fått lära sig gränser och regler, men också utvecklats och vuxit genom seminarier där doktorandkollegor och forskare läst och bidragit med insiktsfulla och givande kommentarer. Ert bidrag till avhandlingens förmåga att interagera med andra forskningsalster är ovärderligt.

Till sist vill jag rikta min tacksamhet mot den fantastiskt stöttande, tålmodiga och inte fullt så textbaserade delen av min familj Pontus, Olof, Karl, Arvid och Ragnhild. Det hade, bokstavligt talat, aldrig varit möjligt utan er!

Mina tillkortakommanden och framgångar i uppfostran av detta något bångstyriga barn lämnar jag nu till dig som läsare att bedöma. Som alla varelser har också denna avhandling drag som kan uppfattas som mer eller mindre sympatiska. Min förhoppning är att de förra ska överväga i din bekantskap med *När andra ser – gravmonument, social praktik och aktörskollektiv under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet*.

Järpås den 11 april, 2021

Tillägnas
Min underbara, tålmodiga familj

All kunskap börjar i förundran
Aristoteles

Innehållsförteckning

KAPITEL 1. GRAVMONUMENT FRÅN 1100- OCH 1200-TALEN

- EN STRUKTURERANDE MATERIALITET I SOCIALA PRAKTIKER	21
Fibrer av kunskap i forskningens tråd	22
Problemområde	23
Syfte, målsättning och frågeställningar	24
Det andra ser - avhandlingens struktur och innehåll	27

KAPITEL 2. SOCIAL PRAKTIK OCH SOCIALT DRAMA I TID OCH RUM

- TEORETISKA OCH METODOLOGISKA FÖRUTSÄTTNINGAR	29
Kunskapsproduktion och situerad kunskap - att ta del av många röster	29
2.1. DEN KOMPLEXA INTERAKTIONEN OCH DET MATERIELLAS EFFEKT	
- AVHANDLINGEN FÖRANKRAS	30
2.2. DETALJERNAS ROLL I DE STORA SKEENDENAS PROCESS	
- MIKROARKEOLOGI OCH SOCIAL PRAKTIK	31
Social praktik som strategi för att studera begravning	32
Stilvalens praktik	34
Visual studies och bildens roll i samhället	35
2.3. DET SOCIALA DRAMAT - RITUAL OCH PERFORMANCE I SOCIALA PRAKTIKER	36
När andra ser - den ritualiserade praktiken som socialt drama	37
Sociala relationer och att förhålla sig till andra	37
Aktörskollektiv, maktförhållanden och sociala positioner	39
Identitet, personlighet och figuration - att få grepp om det som inte alltid går att begripa	42
2.4. NU OCH DÅ - DET LADDADE FÖRFLUTNA I BEGRAVNINGENS PRAKTIK	44
Iteration, koppling och social exkludering - tre aspekter av det sociala minnet	45
Materialitet och de fysiska fenomenens sociala effekt	46
Den insnärjda kroppen och relationerna med omvärlden	47
2.5. PRAKTIK, DRAMA, DÅTID OCH NUTID	
- SAMMANFATTNING AV TEORETISKA OCH METODOLOGISKA FÄLT	49

KAPITEL 3. KÄLLMATERIAL, KÄLLKRITIK OCH KATALOGEN SOM OPERATIVT REDSKAP

3.1. LILJESTENAR OCH STAVKORSHÄLLAR - EN KATALOG ÖVER GRAVHÄLLAR	51
3.2. GRAVAR, KYRKOR OCH BEBYGGELSE - AVHANDLINGENS KATALOG	51
Tidsmässiga och geografiska ramar i avhandlingens katalog	53
Form, struktur och innehåll i katalogen	53
Katalogens potential	55
3.3. KATALOGEN SOM FENOMEN - NÅGRA REFLEKTIONER	57
3.4. GRAVMONUMENTEN TAR PLATS - PRESENTATION AV KÄLLMATERIALET	60
Fyra kategorier av gravmonument - en genomgång	61
Andra begrepp inom gravmonumentens sfär	70
Gravmonumenten i ett vidare rumsligt sammanhang	70
Gravmonumentens kronologiska förankring	72

3.5. KÄLLKRITISKA REFLEKTIONER KRING MATERIAL OCH METOD	76
Källkritiska aspekter av dateringsmetoder	78

KAPITEL 4. LILJESTENAR, STAVKORSHÄLLAR OCH FLERDELADE GRAVMONUMENT - EN FORSKNINGSHISTORIK

4.1. MEDELTIDA BEGRAVNINGAR I EN FORSKNINGSTRADITION	81
Skelettmaterialet i fokus	85
4.2. GRAVMONUMENTEN I FOKUS	85
Gravmonument och kyrkor som speglingar av den medeltida verkligheten	88
”The iconic turn” och glidningen mot en ny syn på gravmonumenten	90
Gravmonumenten intar rollen som arkeologiskt material	92
Tidigare forskning – utgångsläge och vägen framåt	94

KAPITEL 5. MEDELTIDA GRAVAR OCH MONUMENT I LANDSKAPET RUNT VÄNERN

Gravmonument, den stora kristenheten och praktikernas mångfald	95
Översikt av källmaterialet - katalog och referensmaterial	101
Stenmonument i 1100- och 1200-talens gravar	106
5.1. KISTOR AV STEN – ETT MONUMENT I GRAVENS INRE	107
Gravar inom undersökningsområdet	107
Stenkistor i gravar bortom liljestensområdet – exempel från referensmaterialet	115
Stenkistor i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker	122
5.2. GRAVAR MED MONUMENT OVAN JORD	131
Gravar inom undersökningsområdet	131
Gravar med monument ovan jord - exempel från referensmaterialet	137
Monument ovan jord i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker	142
5.3. GRAVMONUMENT KOPPLADE TILL POLITISKA OCH KYRKLIGA AUKTORITETER	146
Den politiska auktoritetens gravar inom undersökningsområdet	146
Jämförande exempel från referensmaterialet	148
Kungliga begravningar - några reflektioner	150
De kyrkliga auktoriteternas gravar inom undersökningsområdet	152
Jämförande exempel från referensmaterialet	153
De kyrkliga auktoriteternas gravar - en reflektion	155
De kyrkliga och politiska auktoriteternas gravar och begravningspraktiker	156
Grav och monument - en sammanfattning av begravningens praktiker	157
5.4. DE GRAVLAGDA I KISTORNA	
- IDÉN OM DEN EVIGA VILOPLATSEN OCH VERKLIGHETENS PRAKTIK	160
Att manipulera förfädernas ben – en lång historia	163
De heligas ben	165
Reliker - de stora fenomenens små fragment	169
Relikerna och fascinationen för kroppsliga kvarlevor – några reflektioner	170
5.5. DE ÄLDRE MONUMENTENS ROLL I 1100- OCH 1200-TALENS BEGRAVNINGAR	171
Spår av återbruk i gravkontexter inom undersökningsområdet	171
Spår av återbruk i referensmaterialets gravkontexter	173
Återbruket av äldre gravmonument – en röd tråd genom förhistorien	178
Återbruket som generell praktik och regional variation	179
Tidigkristna gravmonument – mellan praktisk resurs och laddat fenomen	181
Bilderna i återbrukets praktik	182
Det omvända återbruket – delar av kyrkobyggnaden fogas in i graven	182
Återbrukets praktik i 1100- och 1200-talets gravar – några reflektioner	183

KAPITEL 6. MONUMENTENS FORM, BILD OCH TEXT I BEGRAVNINGENS VISUELLA PRAKTIK 187

6.1. VARIATION OCH STIL SOM PRAKTIK - FORM, BILD OCH TEXT	187
Bild och form som stil	187
Bild och visuella framställningar inom 1900-talets konstvetenskapliga diskussion	188
6.2. FORM OCH BILDFRAMSTÄLLNING I 1100- OCH 1200-TALENS GRAVMONUMENT	190
Stilelement i relationen mellan gravmonumenten	191
Bildernas roll – två olika strategier	201
Slingrande djurkroppar, flåtor och kedjor - länkar till det förflutna	203
Variation och likriktning – ytterligare en dimension i materialet	207
6.3. MONUMENT MED INSKRIFT - OCH MONUMENTEN UTAN	208
Inskrifternas format på liljestenar och stavkorshällar	209
Inskrifternas format på flerdelade gravmonument	210
Inskriften - en dimension av begravnings praktiker	222
Begravnings aktörer i monumentens inskrifter - vilka var de?	225
Ämbete, börd och gods - ordens roll i monumentets gestalt	228
Visuella praktiker i gravens monumentala element – en sammanfattning	230

KAPITEL 7. GRAVMONUMENTENS FÖRHÅLLANDE TILL KRISTNA TROSFÖRESTÄLLNINGAR OCH TANKEIDÉER 233

7.1. GRAVMONUMENTENS ROLL I SKÄRSELDENS PROBLEMATIK	233
Kistan av sten - en viloplats för den döde	234
Monumentet ovan jord och visualiseringen av en grav	237
Monument i sten - en strategi för själens frälsning	239
Att upplåta och avstå från resurser - stenmonument som själägåva	242
De dödas kvarlevor - resurs, relik, materialitet	245
De verksamma benen	246
Bildrikedom, purism och varierande ideologier inom den romersk-katolska kyrkan	249
7.2. BILD, PRAKTIK OCH ESKATOLOGI I STEN OCH SMIDE	251
Den medeltida kyrkliga miljön - en färgsprakande upplevelse	252
Gravmonumentens bilder i ett vidare relationellt sammanhang	253
Bildernas roll i transformation och övergång	259
Försök till en samlad bild	
- monumentet över graven som påminnare, förkunnare, hjälpare och navigatör	264

KAPITEL 8. MONUMENTENS ROLL I SOCIAL POSITIONERING OCH SOCIOPOLITISK STRATEGI 265

8.1. SAMHÄLLE, ELIT OCH MONUMENTALA MANIFESTATIONER	266
Den döde i stenkistan - en vilande kropp ur de privilegierades skara	267
Marmor, sarkofager och stenkistor – en monumentalisering i gravens inre	268
Stenkistor, kyrkobygge och monumentala manifestationer	270
Återbruk och monumentens roll i sammanlänkandet av tid och relationer	276
Stilvalens materialisering i sten	284
8.2. DEN SOCIALA ELITEN – EN DIFFERENTIERAD OCH DYNAMISK HISTORIA	288
Aktörskollektivet bakom flerdelade gravmonument	289
Aktörskollektivet bakom liljestenar och stavkorshällar	294
Aristokrater och uppkomlingar – två aktörskollektiv i 1100- och 1200-talens sociala elit	294
8.3. AKTÖRSKOLLEKTIVEN, STRATEGIERNA OCH DET DYNAMISKA SAMHÄLLET	
– EN DISKUSSION	300
En skiss av ett samhälle i förändring	301
Gravmonumentens aktörskollektiv och relationen till en kyrka som formerar sig	304

Flerdelade gravmonument och en framväxande kyrklig territorialisering	305
Sunnerby - ett exempel på spänningsfältet mellan aristokrati och kyrka	308
Den kyrkliga organisationen - en väg till socialt avancemang	309
Sociala ambitioner och kungamaktens administration - en samverkande process	311
Begravningspraktik inom kungamakt och kyrka - den politiska dimensionen förstärks	313
Kloster, domkyrka och begravningspraktik - aktörerna väljer väg	318
Kunglig nod och biskopens borg - monumentalisering i en strategi för dominans	321
Gravplats och gravkyrka - begravningspraktikens roll i tidens maktkamp	323
De relationella andra och gravmonumentens roll i definierandet av social position	324
Regionernas särart - en variabel i det politiska maktspelet	329
Några slutord i kapitlet	343

KAPITEL 9. DET VERKSAMMA GRAVMONUMENTET - SAMMANFATTANDE SLUTSATSER 345

Elitens monument i en kristen begravningskontext	345
Det synliga och ickesynliga monumentet	347
Gravmonumentet som uppoffring, själagåva och hjälpare	348
Relikhanteringen och manipulerandet av kroppsliga och materiella kvarlevor	349
Återbruket av laddade fragment från dåtidens monument	351
Det synliga gravmonumentet och effekten i samhällspolitiska skeenden	351
De plana gravhällarnas roll i en period av sociopolitisk gungning	354
Oskrivna blad och framtidens arbete	355
Tillbaka till florens och gravmonumentet i valtorp	355

ENGLISH SUMMARY 359

FÖRKORTNINGAR 369

KÄLLOR OCH LITTERATUR 371

APPENDIX 397

Kapitel 1.

Gravmonument från 1100- och 1200-talen – en strukturerande materialitet i sociala praktiker

Efter att graven på kyrkogården i Valtorp i Västergötland fyllts igen placerades en tung, skråkantad håll av sandsten över den mörka jorden. På stenhällens mittås syntes en slingrande växtranka med speciella, nästan trekantiga blad och på vardera sidan löpte tvinnade repstavar. Den latinska inskriften på hällens båda sluttande långsidor angav för den som kunde läsa och förstå latin, att den døde var en man vid namn Florens och att han hastigt avlidit i sin krafts dagar. Här har stenhuggaren låtit Florens egen röst bli hörd. Genom orden ”*jag Florens, blomstrade och hade egendomar och ställning*” förstår läsaren att detta var en mäktig man som förfogade över stora resurser och hade hög ställning i samhället. Sannolikt dog och begravdes han någon gång under 1100-talets slut eller under början av 1200-talet (Blennow 2016:195). Men även för den som inte kunde läsa gjorde den omsorgsfullt arbetade sandstenen med sina påkostade bilder och bokstäver det tydligt att den som vilade i graven tillhörde samhällets mest välbesuttna och inflytelserika. Det var ett gravmonument som inte var till för alla.

Gravmonumentet över Florens är ett av alla de monument i sten som framställdes för att placeras över gravar på västgötska kyrkogårdar under 1100- och 1200-talen. Det handlar om monument i olika form och utförande, men med det gemensamt att de med få undantag huggits fram ur sandstensblock från de västgötska platåbergen. Med sina över 600 kända gravmonument skiljer sig Västergötland väsentligt från andra delar av landet där vi endast känner till ett fåtal monument från perioden 1100–1300-tal (Bonnier 2004:55). Från 1400-talet och framåt finns däremot i områden som Mälardalen, Östergötland, Småland och Skåne betydligt fler gravhällar bevarade, främst från klosterkyrkorna och städerna, medan antalet bevarade gravmonument i Västergötland från samma period är betydligt färre (Gardell 1937; Karlsson 2015:105 f.; Bonnier 2004:55 f.; Ullén 2006:79). Skillnaden mellan de olika regionerna, som i princip är diametralt motsatt, är fångslande.

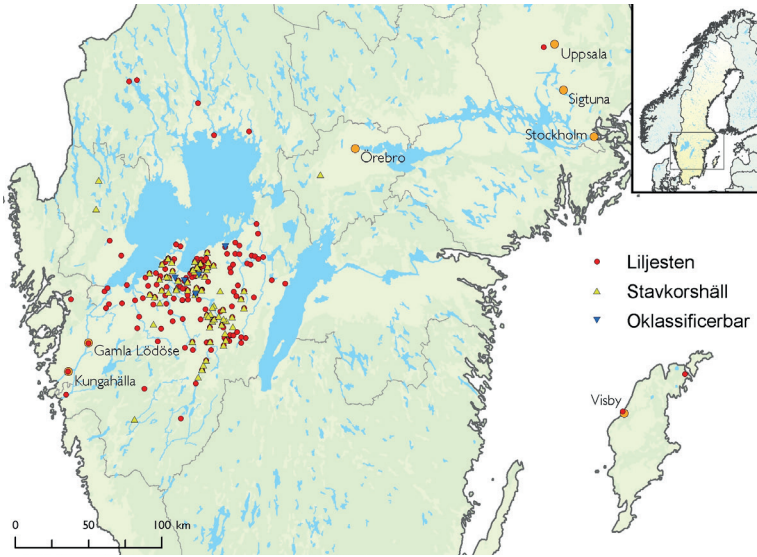
Ur ett konsthistoriskt perspektiv har gravmonumenten med sina rika bildframställningar potential att ge kunskap om hur nya stilideal och bildvärldar fördes in och utvecklades i den skandinaviska stenkunsten. Men det stora antalet bevarade gravmonument i Västergötland är också en tydlig indikation på att visuellt framträdande monument blev en viktig del av begravningspraktiken för vissa aktörskollektiv under perioden. Detta var också en tid då samhället genomgick stora förändringar inom många områden (Lindkvist 1990; Hermanson 2015). En diskussion som förts handlar exempelvis om när och hur en statsapparat börjar utvecklas. En annan fråga som diskuteras är processer kopplade till nya former av socioekonomiska relationer och graden av feodalisering i samhället under 1100- och 1200-talen (Lindkvist *ibid.*: Hermanson och Orning 2020). Frågan är vilken roll Florens, hans släkt och det gravmonument som placerades över hans grav spelade under denna samhällsomvälvande period. En annan engagerande fråga är varför de uppträder så specifikt inom det västgötska området under en så begränsad period. Gravmonumentet över Florens och de övriga särpräglade gravmonumenten antyder att det finns en ännu outforskad kunskapsmässig potential i detta material. Detta blir utgångspunkten för en avhandling som handlar om gravmonument och begravningspraktik under 1100- och 1200-talen där fokus i analysen utgår från praktikorienterade ingångar.

Fibrer av kunskap i forskningens tråd

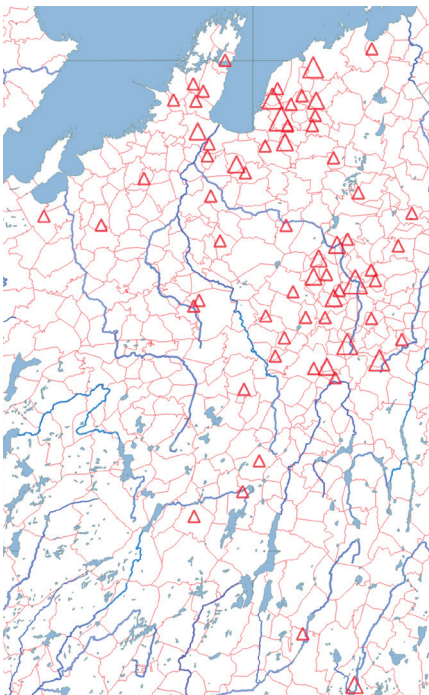
Ett forskningsarbete innebär alltid en lång process, ofta kanske längre än vad som omedelbart blir synligt i det slutgiltiga resultatet. Det handlar om kunskap och erfarenhet från olika projekt och studier som långsamt bygger upp och, likt tvinnade fibrer i en tråd, finns med och påverkar vilka frågor som ställs och svar som söks. För egen del har denna avhandling på många sätt påverkats av mina forskningsinsatser och arbeten under tidigare år. En anledning till att den kommit att handla om gravmonument från 1100- och 1200-talen är den inventering och dokumentation av över 530 liljestenar och stavkorshällar som jag genomförde tillsammans med min kollega Annelie Nitenberg. Projektet genomfördes under åren 2003 till 2006 och initierades i samarbete med Vänermuseet i Lidköping. Information om alla gravhällar samlades i en omfattande databas, men för att också göra den tillgänglig för framtida forskning publicerades materialet i en tryckt katalog på över 560 sidor, där varje håll presenterades med tekniska uppgifter, beskrivande text och genom foto eller avbildning (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Genom katalogiseringen bringade vi därmed ordning i materialet och erhöll samtidigt en gedigen kunskap om gravhällarna. Dokumentationen av varje enskild stenhäll gav en insikt i lämningarnas potential som forskningsmaterial vilket så småningom resulterade i en ambition att arbeta vidare. Databas och katalog kom därför att bli en av två kataloger som tillhandahåller empirin i denna studie. Som appendix i avhandlingen ligger den andra katalogen; en förteckning över undersökta lämningar i Vänerområdet från 1100- och 1200-talen. Katalogen över gravhällarna kan däremot uppfattas som en fristående bilaga till avhandlingen. En annan fiber i tråden har också varit Annelie Nitengbergs licentiatavhandling där hon utifrån det insamlade materialet om liljestenar och stavkorshällar behandlar aspekter som datering och hur gravhällarna genom århundradena involverats i olika sociala och ideologiska praktiker (Nitenberg 2009).

Vårt gemensamma arbete inleddes emellertid redan år 2000 med ett mångårigt forskningsarbete i Sunnerby på Källandsö i Väneren. På eget initiativ, men förankrat vid Vänermuseet och Institutionen för historiska studier vid Göteborgs universitet, genomförde vi under tolv års tid undersökningar av boplatslämningar och gravar från yngre järnålder fram i medeltid. De lämningar vi undersökte gav en enastående kunskap om hur makteliten under yngre järnålder använde hall och grav som en del av en aristokratisk livsföring under vendeltiden i norra Västergötland, men också hur samhället utvecklades och förändrades under medeltiden. Frågor kring kristnandet i området låg bakom undersökningen av lämningarna efter den medeltida kyrkan samt gravar i och utanför kyrkoruinen. I förlängningen bidrog detta också till att vi kom att intressera oss för att arbeta med liljestenarna och stavkorshällarna.

De gravar vi undersökte på kyrkplatsen i Sunnerby har kommit att bli ett oerhört viktigt källmaterial i denna avhandling. Framför allt har den komplexa gravläggning jag undersökte under ett sandstensmonument i form av gavelhällar och lockhäll utgjort en betydelsefull del i det empiriska materialet. Undersökningen av en liknande grav i Häggesled, som jag undersökte sommaren 2018, gav ett resultat som tillsammans med Sunnerbygravnen fått stor vikt i analysen i avhandlingen (Nyqvist Thorsson i manus). Resultaten från undersökningarna i Sunnerby har hittills presenterats i tre, varav två synnerligen omfattande, analyserande undersökningsrapporter samt ett antal mindre artiklar (Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2010; Nyqvist Thorsson 2012; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018). Även om det egentligen inte var avsikten från början har resultaten från undersökningarna i Sunnerby, och kunskapen från det empiriska materialet från yngre järnålder och medeltid, i stor utsträckning kommit att utgöra en bakgrund för analyser och slutsatser om socioekonomiska och politiska skeenden på olika plan i samhället under medeltidens första århundraden.

Figur 1. Träffkarta över liljestenar och stavkorshällar (ur Nitenberg och Nyqvist Thorsson, 2007).

Figur 2. Träffkarta över flerdelade gravmonument utifrån preliminära resultat i den pågående inventeringen av dessa gravmonument. Karta A. Oxenstierna.

Problemområde

Utifrån den problemorienterade forskningshistoriken som presenteras i kapitel 4 framgår att flera arbeten genomförts under det senaste århundradet där fokus legat på att förklara framför allt den grupp plana gravhällar som benämns liljestenar och stavkorshällar och i viss mån även medeltida gravar och monument generellt. Framför allt har liljestenar och stavkorshällar framstått som tydliga och lätta att avgränsa genom sin specifika utformning. De särpräglade motiven har identifierats av både privatforskare och den etablerade forskningen som ett avgränsat forskningsfält. Bilderna har därmed på sätt och vis skapat materialkategorins gränser och återkommit som tema inom forskningen. Därigenom har exempelvis liljestenar som konstruerat fält förstärkts och framstår som naturligt trots att det har skapats långt efter att stenhällarna tillverkats (jfr Nordbladh 2009:361).

Forskningshistoriken visar med tydlighet att medeltidens gravmonument, och i synnerhet liljestenar och stavkorshällar, främst har analyserats som konsthistoriska objekt inom det konstvetenskapliga forskningsfältet. Huvudsakligen har monumenten fått bidra till diskussionen om romansk stenkonst under 1100- och 1200-talen, hur den utvecklats och var den har sitt ursprung.

Konsekvensen av att i princip helt ha fokuserat på motiven och den fysiska framställningen har blivit att ornamentiken behandlats som fristående, separata och löstagbara delar från gravmonumenten i sig och från kyrkplatsen som social kontext.

Att uppfatta gravmonumenten som bakgrund till ikonografiska bildframställningar, som bärare av stilistiska uttryck, eller som statusmarkörer vilka speglar förflutna socioekonomiska mönster, kan emellertid göra att andra processer och relationer som gjorde att ett gravmonument blev till förbises. Studier som behandlar de svenska gravmonumentens relationella dimensioner är i dagsläget få. Detta öppnar för att utifrån andra metodologiska och teoretiska ingångar studera gravmonumenten som en materiell lämning med sociala dimensioner som också kunde vara verksamma i sociala och politiska skeenden under perioden.

Syfte, målsättning och frågeställningar

Som nämnts ovan är gravmonument från 1100- och 1200-talen särskilt talrika inom det västgötska området. Inom äldre forskning har detta material främst uppfattats och studerats som del av den medeltida konstproduktionen. *Avhandlingens syfte är att studera och analysera de medeltida gravmonumenten som ett socialt fält med en arkeologisk metodik. Genom en sådan studie blir det möjligt att undersöka monumentens roll i begravningens praktiker och klargöra varför och för vem uppförandet av exklusiva gravmonument i sten blev viktigt under 1100- och 1200-talen. Syftet är alltså att studera hur monumenten påverkade, och fungerade i sin omgivning under perioden.*

Gravmonumenten varierar i sin utformning med olika egenheter förankrade i lokala traditioner och ideal. Trots detta finns det anledning att diskutera monumenten som del av handlingar på ett mer övergripande och strukturellt plan i samhället, där inte bara det enskilda gravmonumentet utan monumenten tillsammans, som materiella fenomen, aktivt spelade en roll i olika gruppers gemensamma mål och ambitioner.

Alla gravmonument har inte försetts med bilder och inskrifter och alla former av monument har heller inte varit avsedda att synas ovan jord på samma sätt som den klassiska liljestenen eller det anslående gravmonumentet över Florens i Valtorp. Detta öppnar för att identifiera och studera andra delar av historien om Västergötlands talrika gravmonument, delar som handlar om monumentens roll i människors verkligheter under 1100- och 1200-talen. I avhandlingen presenteras därför en annan sida där gravmonumenten inte bara skapades för att markera graven och den dödes status för omgivningen, utan också kunde bli till genom olika ”laddande” processer kopplade till döden, men också i högsta grad till livet. Gravmonumenten blir därmed inte längre låsta till en specifik situation utan uppfattas som potentiella aktörer även i andra sociala sammanhang.

Arbetet utgår därför från ett praktikorienterat perspektiv med stort inflytande från teorier om tingens materialitet och förmåga att verka i sin omgivning. Om det mikroarkeologiska perspektivet utgör avhandlingens vetenskapliga ram, så är det genom att analysera och diskutera monumenten utifrån begrepp som materialitet, social praktik och performativitet, som jag vill visa att det är möjligt att ta ytterligare ett steg i kunskapsutbyggnaden och nå en fördjupad förståelse för gravmonumentens och bildernas roll under 1100- och 1200-talens samhällsutveckling.

Målsättningen är att göra en studie där gravmonumentens sociala dimensioner står i centrum. För att nå bortom förklaringsmodeller där exempelvis gravmonumenten uppfattas som en enhetlig kategori som socialt fungerat på samma sätt inom alla geografiska områden, krävs en studie som är lyhörd för och ser variationer i materialet i lika hög grad som det som överensstämmer och är likartat. Främst är det inom fält som mikroarkeologi och praktikteori jag funnit operativa redskap som kan föra diskussionen framåt för att tydliggöra de levandes praktiker och klargöra de levandes handlingar i samband med begravningen.

Frågeställningar

Utifrån problemformulering och syfte har ett antal frågeställningar formulerats för avhandlingsarbetet:

- Vilka praktiker och vilka förändringar i praktiken kan identifieras i 1100- och 1200-talens monumentala gravar?
- Vilken roll har bilder och inskrifter på gravmonumenten spelat i begravningens praktiker och hur kan de ha fungerat i sociala sammanhang?
- Hur relaterar gravmonumenten till varandra, till den kyrkliga kontexten och till föreställningar om livet och döden under perioden?
- Vilken roll spelade exklusiva gravmonument i sten i den lokala elitens sociopolitiska strategier under en period av stora sociala, politiska och ekonomiska omvälvningar i samhället?
- Vilken roll spelade gravmonumenten i formerandet av riket Sverige?

Avgränsning i tid och rum

Den period som omfattas av studien sträcker sig från sekelskiftet 1100 och 200 år framåt i tiden. Oavsett vilka årtalsgränser man väljer att begränsa sig till blir det alltid en konstruktion och ur vissa aspekter kommer en gränsdragning alltid att skära tvärs igenom olika samhällsprocesser. Avgränsningen till 1100- och 1200-talen har gjorts utifrån att det är under denna period som mitt huvudsakliga källmaterial, flerdelade gravmonument, liljestenar och stavkorshällar, tillverkats och fungerat som gravmonument. Därmed är det på sätt och vis materialet i sig som sätter studiens tidsmässiga gränser, och inte forskningsfältets etablerade gränsdragningar utifrån vissa utvalda samhällsprocesser. I vissa avseenden tänjer jag dock på tidsspannet genom att gravmonumenten relateras till sina föregångare, stenkistor och tidigkristna monument, vilka ingick i begravningspraktiken redan under 1000-talet. Anledningen till detta är att det finns viktiga kopplingar och beröringspunkter mellan de olika kategorierna av gravmonument, inte minst genom att de äldre gravmonumenten spelar en roll i hur det förflutna vävs in i samtiden.

Studien utgår från ett förhållandevis specifikt källmaterial vars huvudsakliga förekomst finns inom det västgötska området och området runt Vänern. Framför allt är det just förekomsten av gravmonument inom ett så avgränsat område som på samma sätt som den avgränsade förekomsten i tid uppfattas som något speciellt och signifikant. Det är därför området runt Vänern, och framför allt södra Vänerbygden, som står i fokus.

Från förekomsten av dessa särpräglade gravmonument vet vi också att bilden skiljer sig mycket mellan framför allt Västergötland och andra landskap. Därför ingår ett referensmaterial från andra begravningskontexter i studien. Detta referensmaterial är inte hämtat från ett väl sammanhållet geografiskt område på motsvarande sätt som för undersökningsområdet, utan från lokaler i framför allt Östergötland, Småland, Öland, Skåne och Danmark samt i Norge. Detta material kan uppfattas som splittrat och i viss mån disparat, men är en konsekvens av tillgången på arkeologiskt undersökta gravar som bedömts vara relevanta för studien. Utöver referensmaterialet behandlar också avhandlingen mer kortfattat vissa diskussioner kring ett större geografiskt sammanhang, som inbegriper delar av Italien, Frankrike, England och Skottland.

Källmaterialet

Få studier har behandlat medeltidens gravmonument som arkeologiska objekt eller använt den arkeologiska kontexten för att studera materialet. Även om försök har gjorts att sätta de ovan jord synliga gravmonumenten i relation till konstruktioner under jord så har diskussionerna begränsats av att de synliga gravmonumenten med ytterst få undantag bevarats över den ursprungliga graven. Detta har resulterat i ett flertal studier och avhandlingsarbeten som behandlat medeltidens begravningskick under jord å ena sidan och de synliga gravmonumenten i sig å andra sidan. Källmaterialets karaktär har således fört med sig att kunskapsläget kring relationen mellan inre och yttre gravskick och hur denna har förändrats, är begränsat.

I denna avhandling har därför flera olika kategorier av källmaterial använts som också fått ligga till grund för analyserna. Det huvudsakliga källmaterialet utgörs av arkeologiska dokumentationer och egna undersökningar av gravkontexter från 1100- och 1200-talen. För att uppnå avhandlingens syfte har jag gått igenom arkeologiska resultat från undersökta lokaler med dateringar från 1100- och 1200-talen inom ett avgränsat område runt Väneren. Detta källmaterial, där också egna undersökningar av gravkontexter ingår, har inordnats i en katalog vars resultat publiceras i denna avhandling. Därutöver utgör den katalog över liljestenar och stavkorshällar som jag producerat tillsammans med Annelie Nitenberg en grund i arbetet och på sätt och vis en förutsättning för avhandlingen (2007). De kataloger jag konstruerat utgör därmed betydande delar av avhandlingens empiri.

Resultatet från materialet inom undersökningsområdet jämförs och diskuteras vidare med material från andra gravkontexter inom andra regioner i Sverige samt Skandinavien och brittiska öarna. Detta jämförelsematerial är dock inte på något sätt heltäckande. Det handlar snarare om exempel som valts utifrån avrapporterade resultat och som även befunnits relativt lättillgängligt.

Utöver det arkeologiska källmaterialet, gravmonumenten, undersökta gravkontexter och andra lämningar från perioden, finns även en annan empiri som kommer från läsning av texter, rapporter och sammanfattande texter inom andra områden i avhandlingen. Detta har varit en förutsättning för att kunna diskutera de frågor som ställts i avhandlingen. Studien har därför en tung grund i ett arkeologiskt konstvetenskapligt material. Detta material utgörs av dokumentationer och beskrivningar av gravmonumentens olika stilistiska element där bild och form intar en central roll. Därutöver integreras även inskrifter på gravmonumenten som ett epigrafiskt källmaterial i studien. Målsättningen har varit att på ett systematiskt sätt arbeta med dessa källmaterial utifrån ett arkeologiskt perspektiv.

Till viss del har även skriftliga källor använts i framför allt analyserna av materialet. Källorna utgörs framför allt av runinskrifter, lagtexter och i viss mån ortnamn. I och med detta arbetssätt placerar jag mig inom de historiska arkeologierna. Genom min bakgrund i just historisk arkeologi har jag sedan tidigare erfarenheter från ett ämne där ting och text kombineras i materialbearbetning och analyser. Fördelen här är att de skriftliga källor jag förhållit mig till i huvudsak är samtida med gravmaterialet, vilket skapar en kronologisk balans mellan källmaterialen. Värdet i att integrera även skriftliga källor i studien är att materialkategorierna berättar olika saker om samtiden, men är samtidigt del av samma verklighet. Det finns ett stort material i form av publikationer inom det historiska forskningsfältet som behandlar andra aspekter av verkligheten under 1100- och 1200-talen. För att nyansera argumentationen och stärka avhandlingen har jag valt att utifrån ett arkeologiskt perspektiv också förhålla mig till historikers arbeten för att föra in aspekter från den historiska diskussionen.

Det andra ser - avhandlingens struktur och innehåll

Avhandlingen är upplagd som en monografi med ett inledande kapitel där problemformulering, syfte och målsättning samt frågeställningar presenteras. En kort introduktion ges också till källmaterial och tidsperiod.

I kapitel 2 presenteras och diskuteras teoretiskmetodologiska aspekter och utgångspunkter för avhandlingen. Framför allt har valet av teoretisk metodologisk utgångspunkt handlat om att hitta redskap för att kunna utforska gravmonumentens sociala dimensioner. Framför allt har teori kring social praktik och aktörskollektiv utgjort grunden för arbetet tillsammans med begrepp som performativitet, stilval, iteration och koppling. Ett annat viktigt redskap i bearbetning och analys av materialet är teoretiska resonemang kring det relationella förhållandet mellan människor och ting. Jag har också tagit visst intryck av den posthumanistiska teoribildningens syn på fysiska ting som aktiva och delaktiga i olika sociala processer. Kapitel 3 innefattar en djupare redogörelse för avhandlingens kataloger samt en problematisering av katalogen som metodval. I samma kapitel görs också en mer ingående presentation av avhandlingens källmaterial i form av gravmonument från 1100- och 1200-talen. Kapitel 4 ger en fördjupad bakgrund till studien i form av en forskningshistorik kring medeltida gravar och begravningspraktiker. De fyra första kapitlen utgör således en vetenskaplig plattform och ett ramverk till de materialstudier och analyser som därefter följer.

Kapitel 5 och 6 är i huvudsak upplagda som en materialgenomgång med syfte att identifiera begravningspraktiker kopplade till gravmonument i sten under 1100- och 1200-talen. I princip innefattar denna undersökning av begravningspraktiker kopplade till gravmonumenten fem områden, eller kanske snarare fem fält. Det första fältet innefattar arkeologiska resultat från undersökta gravar där gravmonumenten funnits kvar *in situ*. Utifrån källmaterialet från undersökningsområdet och jämförande exempel inom ett referensområde studeras gravmonumenten i relation till gravläggningens praktiker. I det andra fältet riktas fokus mot de kroppsliga kvarlevorna i graven och praktiker som innefattat såväl manipulerande som återbruk av dessa kvarlevor. Här ingår både kroppsliga kvarlevor i gravar på kyrkogårdar och hanteringen av ben från heliga personer i form av relikier. Inom det tredje fältet undersöks återbruk av äldre gravmonument, framför allt tidigkristna gravmonument, i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker. Det fjärde och femte fältet fokuserar på visuella praktiker kopplade till gravmonumentet. I det fjärde fältet studeras gravmonumentens form, färg och bildframställningar utifrån bildsammanhang och funktion samt i relation till monument från vikingatid och den tidiga kristna perioden. Olika stilelement kopplas till aktiva och medvetna stilval som praktik. Inom det femte och sista fältet studeras gravmonumentens inskrifter, i runor och med latinska bokstäver, som en aspekt av begravningspraktikerna. Kapitel 5 och 6 handlar därmed framför allt om att identifiera och studera begravningspraktikerna och hur gravmonumentet i sten fungerat inom dessa. Detta innebär att en undersökning av begravningspraktikerna där exklusiva gravmonument i sten spelat en viktig roll också på sätt och vis blir en studie av de sociala eliternas begravningspraktiker. Även om ansatser till en analys av gravmonumentens, de efterlevandes och den dödes roll i begravningspraktikerna görs här kommer huvuddelen att analyseras och diskuteras vidare i följande kapitel.

Avhandlingens kapitel 7 och 8 är en sammanfattande social analys där resultaten från materialgenomgången och de begravningspraktiker som framkommit i olika gravkontexter relateras till etablerad kunskap om historiska skeenden under medeltidens första århundraden. I kapitel 7 analyseras gravmonumentens roll i förändringsprocesser kopplade till trosföreställningar och kristna tankeidéer. Här analyseras också variationer i gravmonumentens bilder i relation till bildsammanhang på andra fysiska element i den kyrkliga kontexten. Här studeras bilderna som performativa objekt och hur de kan ha spelat en viktig roll som hjälpare vid förändring och övergång mellan livets olika skeden. I kapitel 8 riktas fokus mot att tydliggöra den roll gravmonumentet spelade

inom olika processer då samhället också genomgick stora omvälvningar inom den ekonomiska, politiska och inte minst sociala dimensionen. Genom en utgångspunkt i att bild och form också är sociala fenomen och något mer än uttryck för olika stilistiska influenser och mode analyseras hur bild och form aktivt fungerat i formerandet av olika sociokulturella grupper under perioden. Analysen mynnar i en reflektion kring monumentens och framför allt bildernas aktiva roll i 1100- och 1200-talens Vänerlandskap och ett försök att situera dessa visuella praktiker inom periodens och landskapets sociopolitiska och religiösa liv.

I ett avslutande kapitel 9 sammanfattas avhandlingens viktigaste slutsatser.

Kapitel 2.

Social praktik och socialt drama i tid och rum - teoretiska och metodologiska förutsättningar

Utgångspunkten i arbetet är att det är möjligt att extrahera social information ur det arkeologiska materialet. I detta fall utgörs materialet av fysiska spår efter olika begravningar. Valet av teoretisk utgångspunkt och upprättandet av arbetets teoretiska ramverk syftar till att utveckla en teoretisk strategi för arbetet. I denna strategi måste även olika operativa metoder som är användbara för materialet fastställas. Ofta beskrivs teori- och metodavsnittet i ett forskningsarbete i två separata delar där teorierna beskrivs på ett plan och metoderna hänvisas till ett annat. Såväl teori som metod är dock i grunden förknippade med ett visst utvalt källmaterial och därmed egentligen omöjliga att separera från varandra.

Inom arkeologisk forskning har flera olika perspektiv, som exempelvis det mikroarkeologiska, det performativa och aktörsperspektivet, förenat teori och metod i en slags teoretiserande metodik där teorin är en del av metoden (jfr Cornell och Fahlander 2002, Back Danielsson 2007, Barad 2003). Den teoretiska diskussionen rymmer således också den metodologiska. Vad jag beskriver som mitt material är inte ett rent material, utan snarare vad Cornell och Fahlander beskriver som stoff (Cornell och Fahlander 2002:10), det vill säga något vi kan bearbeta och få fram data ur. Teori och metod blir mina redskap i den process analysarbetet utgör.

Kunskapsproduktion och situerad kunskap – att ta del av många röster

Valet av teori och metod får en naturlig effekt i kunskapsproduktionen. Detta innebär också att jag som forskare i högsta grad är delaktig i processen att skapa kunskap. Kunskap som situerad är en viktig aspekt i denna process. Begreppet situerad kunskap utvecklades av Donna Haraway på 1980-talet och har diskuterats vidare inom arkeologin av bland andra Erika Engelstad och Tove Hjørungdal (Haraway 1988, Engelstad 2007, Hjørungdal 2009). Centralt i Haraways uppfattning av begreppet är att kunskapsobjekten, vårt material, måste betraktas som medspelare och aktörer och inte som en duk, en grund eller en resurs (Asdal och Brenna 1998:28). Handlingskraften hos det vi studerar, människor såväl som fysiska lämningar, påverkar och omskapar således själva den process som kunskapsproduktionen innebär (Haraway 1988:592 f., jfr även Bohr anförd i Barad 2003:812 ff.).

I detta arbete har kunskapsprocessen sina rötter i en katalog som utgörs av insamlat material i form av arkeologiskt undersökta gravkontexter och andra miljöer från 1100- och 1200-talen. Inte minst i sammanställningen av källmaterialet i katalogform blir dessa tankegångar relevanta, eftersom sammanställningen kommer från en mängd olika undersökningar och iakttagelser som gjorts vid olika tidpunkter och är ett kluster av olika röster och situerade kunskaper.

Målsättningen att genom det arkeologiska materialet kunna säga något om förflutna verkligheter kan utifrån synen på kunskap som situerad i viss mån förefalla något hopplös eftersom en verklighet aldrig är något konstant och något som finns kvar och som vi kan förstå i dess ursprunglighet. Är

det då möjligt att studera och extrahera kunskap ur gravmonument och gravläggningar som kom till för över 800 år sedan? Är det överhuvudtaget möjligt att säga något om de intressen, inställningar och attityder som fanns med och formade människors verklighetsuppfattning för så länge sedan? Studier av samhällen som inte längre existerar har av naturliga skäl sina begränsningar i hur nära vi kan komma en kunskap om hur man sett på sin omgivning och uppfattat sin situation på olika sätt. Men med utgångspunkt i Tove Hjørungdals resonemang menar jag att det arkeologiska materialet inte begränsar våra möjligheter att få kunskap om förflutna verkligheter. Snarare blir det en röst för de människor som använde och påverkade de materiella objekten omkring sig, och hur det materiella i sin tur på olika sätt influerade människor och mänskliga relationer (jfr Hjørungdal 2009:5). Att extrahera kunskap ur ett material, som i mitt fall gravmonument och gravar vilka undersökts av olika personer vid olika tillfällen, blir beroende av tid och rum i olika sammanhang. Detta innebär dock inte, vilket Hjørungdal också påpekar, att begreppet situerad ska uppfattas som en låst position i tid och rum. Kunskapsprocessen är en föränderlig process som utgår från den position vi befinner oss i vid nuläget. De val vi gör skapar ständigt nya situationer med andra dialoger och leder på så sätt kunskapsutvecklingen framåt.

2.1. Den komplexa interaktionen och det materiellas effekt

Under detta avsnitt presenteras en diskussion av ett antal begrepp som är centrala för arbetet. Framför allt har teori kring *social praktik* och *aktörskollektiv* utgjort grunden för arbetet. Utöver detta har jag arbetat med begrepp som *performativitet*, *aktörskap*, *iteration* och *koppling* liksom med *relationella förhållanden* mellan människor och ting. *Materialitetsbegreppet* utgör tillsammans med *mikroarkeologin* som social praktikteori och teoretiserande metod en källa till inspiration i avhandlingen. Utöver detta har posthumanistisk teoribildning kittlat mitt intresse och jag har inspirerats av synen på fysiska ting som aktiva och delaktiga i olika sociala processer. Inte minst när det gäller bilders förmåga att ha en social effekt i sin omgivning.

Mitt val av källmaterial utgörs av gravmonument från 1100- och 1200-talen, men också av begravningar, topografiska platser och sociala rum, och även bilder och inskrifter i monumenten. Ett material som utgörs av gravmonument i sten och begravda kroppar, men också av symboler, bilder och texter, handlar om att extrahera social information ur olika källtyper. Det diversifierade materialet har fört med sig att jag valt att använda mig av olika teoretiskt-metodologiska ingångar. Inom social praktikteori har jag funnit en användbar utgångspunkt i Sartres, och till viss del Bourdieus, diskussion kring social handling (Sartre 2004 (1960); Bourdieu 2010 (1979)). Min utgångspunkt i begrepp som performance och socialt drama har en grund i teoretiska resonemang hos Judith Butler. Här finns också en koppling till framför allt Derridas tankar kring medvetna handlingar och tid (Butler 1990, 2002; Cornell & Hjertman 2013). Även om jag inte följer den posthumanistiska teoribildningen fullt ut har jag inspirerats av Karen Barad och hur hon arbetat materiellt-semiotiskt (Barad 2003; 2012).

Gravmonumenten och undersökta gravar utgör här det huvudsakliga empiriska materialet för att studera begravningspraktiken under perioden. Utgångspunkten i mitt arbete är att gravmonumenten var viktiga i begravningssammanhanget och att de skapades för att fungera i den specifika begravningskontexten. Men efter själva begravningen, efter att den döda kroppen sänkts ned i jorden, att hålet i marken fyllts igen, och efter att gravföljet upplöstes och deltagarna skingrats, fanns monumentet kvar på kyrkogården. Därmed kom det också att under lång tid framåt vara närvarande i de levandes vardag. Detta öppnar för att gravmonumentet också var verksamma i andra, större sammanhang utanför den specifika situation som själva begravningen utgjorde.

För att studera gravmonumentens roll i dessa vidare kontexter krävs att även andra empiriska material integreras i analysen. I viss mån kommer därför publicerat material som bidrar till kunskapen om andra samhällsaspekter under perioden att bli en del av källmaterialet. Det handlar framför allt om faktorer, som politiska och religiösa samhällsformer, men även i viss mån socioekonomiska faktorer som haft effekt på hur praktiken att uppföra gravmonument också kunde bli en del i en social strategi. För att kunna ringa in olika aktörskollektiv och studera hur begravningspraktiken fungerade i olika samhällsprocesser integreras historiskt källmaterial och studier från det historiska forskningsfältet i analysen. Även om det inte är en del av mitt primärmaterial, och jag inte har haft möjlighet att gå in på samma detaljnivå, kommer således resultat från såväl historisk som arkeologisk forskning att i viss mån utgöra en del av analysen.

2.2. Detaljernas roll i de stora skeendenas process - mikroarkeologi och social praktik

Graven och gravens materiella beståndsdelar är naturligtvis grundläggande i mina studier av begravningspraktiker under 1100- och 1200-talen. Det handlar om att vara lyhörd för att materialet rymmer många röster, inte bara mänskliga, och att dessa röster finns med och påverkar utgången av olika handlingar och händelsekedjor. Utgången kan vara oviss och oförutsägbar och påverka människors sociala verklighet på ett inte alltid givet sätt. Bland annat har Fredrik Fahlander framhållit vikten av att vara öppen för möjligheten att människor inte alltid fullt ut agerar eller tänker på ett sätt som motsvarar ett etablerat sätt att tänka och handla i olika sammanhang (jfr Fahlander 2008a:137, 2016:139 f). Det har därför varit viktigt att i arbetet med att extrahera social information ur gravmonument och begravningar vara öppen för att se variationerna i materialet, att identifiera det som särskiljer sig och avviker, i lika hög grad som det som följer förväntade mönster.

Jag har här inspirerats av ett mikroarkeologiskt förhållningssätt som framhåller att upprepade sociala praktiker förmedlar både det partikulära och det generella (Bourdieu 1977; 2010 (1979); Giddens 1984; Sartre 2004 (1960); Cornell och Fahlander 2002:18). Här har jag tagit intryck av att mikroarkeologin som operativ teori öppnar för att analysera olika sociala kontexter, vilka innefattar materiella spår och lämningar (Fahlander 2008a:136). Istället för att uppfatta graven och monumentet utifrån färdiga system, som kristen kultur eller kristen kosmologi, öppnar ett mikroarkeologiskt förhållningssätt för att analysen kan hållas nära det empiriska materialet (jfr Fahlander 2017:269). Inom det arkeologiska forskningsfältet har flera studier som utgått från detaljerna och det specifika i materialet genomförts. Här kan nämnas Liv Nilsson Stutz arbete där hon genom att noga undersöka varje bens exakta position i skeletten kunde extrahera oförutsedd kunskap om gravläggningens praktiker (Nilsson Stutz 2003). Lars Redins detaljerade studier av gravläggningarna på kyrkogården Lagmanshejdan i Skåne och Barbro Sundnérs avhandling från 1982 som utgick från en detaljerad murverksanalys av Maglarps gamla tegelkyrka, är andra exempel (Redin 1976; Sundné 1982). Framträdande insatser har också gjorts av medeltidshistoriker som Georges Duby och Chris Wickham vars arbeten kan ses som signifikanta i hur specifika, lokala förhållanden relateras till översiktliga och generella strukturer i samhället (Duby 1972, 1981; Wickham 2005). Sammantaget har studier på mikronivå visat värdet i att se och uppmärksamma det specifika och även, vilket framför allt Wickham framhåller, det som avviker och varierar.

För att se och få grepp om den sociala variabiliteten, men också det som är likartat, har jag arbetat med att i materialet identifiera olika praktiker. Eftersom mitt källmaterial utgörs av gravkontexter från olika lokaler har det inte alltid varit möjligt att genomföra detaljerade studier av genomförda praktiker inom en viss lokal. Källmaterialets beskaffenhet har begränsat arbetet till att relatera enskilda praktiker från olika lokaler inom ett undersökningsområde till varandra. Studien har dock

utgått från det småskaliga för att spåra förändringar och inre variationer på en detaljerad nivå. Det mikroarkeologiska förhållningssättet har således kommit att prägla min avhandlingstext och mitt sätt att arbeta. Men istället för en strikt tillämpning, eller tillämpandet av ett antal detaljerade "case studies", är mitt arbete i stor utsträckning katalogbaserat och utgår snarare från en serie exempel som integreras i analysarbetet. Att arbeta med ett källmaterial som består av gravmonument och enskilda gravkontexter, vilka alla är beståndsdelar av en begravning som en gång genomfördes i en lokalt förankrad situation, handlar således om att vara lyhörd för små och specifika variationer. Men mitt arbete är också jämförande för att komma åt och uppfatta regionala skillnader.

Vissa begrepp från det mikroarkeologiska fältet har valts ut och använts, som serie- och gruppbegreppen, men mikroarkeologin som operativ teori har inte tillämpats i strikt mening. Mitt arbete följer således inte en strikt mikroarkeologisk process, utan handlar snarare om att jag inspirerats på ett allmänt plan och tagit intryck av vissa idéer.

Social praktik som strategi för att studera begravning

En central utgångspunkt i arbetet är, som jag poängterat ovan, uppfattningen att materiella fenomen, vilket även inkluderar djur och miljö vi lever i, har förmågan att vara aktiva och delaktiga i olika sociala processer. Samtidigt är gravmonumenten som materiella fenomen egentligen ointressanta *per se* om vi inte kan förstå något om det samhälle och sammanhang de en gång var en del av. Grunden i detta arbete ligger i att gravmonumenten och gravarna innehåller omfattande information om det samhälle de skapades inom och de uppfattas här som spår av människors handlingar.

Vi kan aldrig se handlingarna i sig, men vi kan studera materiella spår efter dem. Alla handlingar har heller inte resulterat i materiella lämningar som vi kan rekonstruera arkeologiskt. Utgångspunkten är emellertid att det materiella besitter en potential att hjälpa oss att se handlingar och händelsekedjor, vilka i sin tur kan ge kunskap om det sociala. Därför utgår arbetet från att tingen har en social dimension och förmåga att på olika sätt påverka den sociala omgivning de var en del av. Vidare ser jag en potential i att koppla det lokala till mer generella processer i samhället och att det därigenom är möjligt att undersöka vilken roll 1100- och 1200-talens gravmonument spelade i olika sociala praktiker under perioden. I första hand handlar det emellertid om att extrahera den omedelbara information som gravar och monument kan ge om begravningspraktik. Utifrån denna första nivå av information är det sedan möjligt att arbeta vidare och även dra slutsatser om samhället i övrigt. Ett centralt problemområde är därför att utifrån graven och gravmonumentet som fysiska lämningar kunna spåra och analysera olika sociala praktiker.

Värt att påpeka är att begravningen här inte uppfattas som en enhetlig uppsättning praktiker som bildar ett slutet, sammanhängande system. Snarare ser jag begravningen utifrån vad Fahlander beskriver som ett kluster av upprepade praktiker genom vilka individer, grupper och större kollektiv är kopplade till varandra genom tid och rum (Fahlander 2003:140). Vi kan se det som att varje enskild begravning av en människa är en praktik som är både specifik och individuellt förankrad, men den genomförs oftast i resonans med andra begravningar. I upprepandet av begravningens praktik formas en sfär eller ett fält som vi kan förstå som något generellt och allmänt. Detta fält är inte ett slutet system med fasta enhetliga konturer, utan är känsligt för förändringar i de enskilda praktikerna (Fahlander *ibid.*).

Ett exempel där dynamiken mellan det partikulära och det generella tydliggörs är den handling som innefattade att utforma och tillverka de flerdelade gravmonumenten. Varje gravmonument har sin egen karaktär med sin specifika uppsättning bilder, former och texter. Samtidigt utgör helheten i monumentet, konstruktionen och placeringen i förhållande till graven, drag som kan kännas igen

från monument till monument. Handlingen att uppföra ett monument över graven är således inte bara en fråga om individuella avsikter och intentioner, utan den är samtidigt relaterad till en större referensram (jfr Fahlander 2003:142). Den sociala praktiken i en viss situation förmedlar därmed både partikulära och generella aspekter av en verklighet. Tillverkningen av gravmonumentet, eller placeringen av den enskilde dode i graven på ett visst sätt, visar hur social praktik ur olika aspekter är resultat av den specifika situationens (begravningens) sociala och materiella egenskaper. Samtidigt var utformningen av gravmonumentet eller arrangemangen runt den dode, inte nödvändigtvis unika eftersom dessa egenskaper också innefattade traditioner, institutionaliserade maktrelationer (exempelvis kyrka och kungamakt) liksom andra dimensioner av den omgivande världen (jfr Fahlander *ibid.*).

En inspirationskälla i praktikteorin har varit Sartres diskussion kring sociala handlingar. Framför allt är det hans resonemang kring begreppen serialitet och intentionell handling jag tagit fasta på (Sartre 2004 (1960)). Sartre menar att genom sina praktiker och relationer till materialiteter så formar människor medvetet konstruerade sociala grupper, men också temporära serier där man utför handlingar av rutin och vana utan att reflektera närmare över dem. Man kan tillfälligt förenas genom en gemensamt utförd handling för att därefter gå skilda vägar. En av de största fördelarna med Sartres resonemang, vilket Cornell och Fahlander påpekar, är att det innefattar fysiska fenomen och materialitet (Cornell och Fahlander 2002:15). Vi kan se det som att interaktionen mellan människa och olika fysiska företeelser sker på ett såväl sinnligt som fysiskt plan, och att olika fysiska företeelser aktivt möjliggör handling (Jones 2005:31). Vi kan exempelvis föreställa oss en samling människor involverade i en begravning, ett dop eller människor som vid sitt inträde i kyrkan passerar en liljesten, och hur dessa tillsammans bildar vad vi kan kalla för ett seriellt kollektiv. Detta kollektiv innefattar aktörer som vid ett visst tillfälle delar ett gemensamt mål och en gemensam identitet, men utan större medveten intention (jfr Normark 2006:119 f. som istället diskuterar utifrån begreppet *agenter*). Den gemensamma sociala ideologin blir här bunden till situationen och relaterar till en materiell företeelse, så som en liljesten eller en dopfont, och i aktiviteten skapas ett seriellt fenomen. Efter tillfället vid graven splittras kollektivet och människor går vidare och bildar andra serier, individuella eller kollektiva. Ett sådant seriellt fenomen kan också utvecklas och bli ett gruppfenomen. Samtidigt kan en grupp också upphöra att vara ett gruppfenomen och bli ett tillfälligt, seriellt fenomen. Min uppfattning är att människor tillhör olika socialt definierade sammanhang, men förenas i utförandet av en social handling. Därmed ingår man i ett socialt sammanhang även om man inte har reflekterat över det fullt ut. Samtidigt vill jag inte begränsa det till att enbart handla om handlingar som innefattar mänskliga aktörer. I de specifika situationer som uppstår genom att människor går samman och förenas i utförandet av en handling kan också andra aktörer som ting, djur och den fysiska miljön finnas med och påverka utgången.

En viktig aspekt av formerandet av seriella kollektiv är att människor kan ansluta sig till dessa av olika anledningar och att alla deltagare kanske inte gör det av fri vilja. Det finns konstruerade nätverk som man kan uppleva sig som mer eller mindre tvingad att delta i och verka inom. Avhandlingens titel *"När andra ser"* rymmer därmed många fler dimensioner än att ingå i ett seriellt kollektiv för att ta del av eller uppleva ett sammanhang eller en handling i närvaron av andra. Vi kan till exempel föreställa oss att vissa sammankomster innefattade framträdanden som krävde att de genomfördes i ljuset av andras medverkande och betraktande. Men alla deltagare i serien kanske inte ville se och uppleva. I vissa sammanhang skapas seriella kollektiv med deltagare som kan, på ett eller annat sätt, ha tvingats dit för att delta och se eller bli sedda. Ett exempel på ett sådant förhållande som är lätt att föreställa sig är arrangerade giftermål. För att alliansen ska vinna social acceptans och legitimitet är det oerhört viktigt att "andra ser" bröllopsceremonin. Brud och brudgum, släkt, gäster och präst bildar ett seriellt kollektiv, men det är lätt att föreställa sig att ett äktenskap som arrangerats av andra förde med sig att den eller de som omfattades av beslutet inte alltid deltog i framträdandet, och var en del av det seriella kollektivet, av helt fri vilja.

Poängen med att tänka utifrån ett serieperspektiv är att det öppnar för att se att sociala formationer kan vara något utöver homogena grupper. Sådana formationer begränsas inte av faktorer som genus, klass, ålder och etnicitet och är inte heller enhetliga och konstanta sociala kategorier (Fahlander 2006). Olika variabler kan således spela en mer aktiv roll i vissa situationer och kan verka sammanhållande i tillfälliga sociala serier. På så sätt förenas människor i en formation genom att de delar en social handling. Detta innebär också att positionerna inte är låsta utan flexibla och en aktör kan inta olika positioner i olika seriella eller medvetet skapade sammanhang. En handling kan vidare vara en del av ett seriellt beteende som man egentligen inte reflekterar närmare över. I vissa situationer kan handlingen emellertid omvandlas till en fullt medveten tanke för att efter hand återigen omvandlas till något seriellt. Glidningen mellan det seriella och det medvetna är spännande och öppnar för att se på gravmonumenten som ett materiellt fenomen kopplat till handlingar som rör sig mellan det invanda och omedvetna och en slags medveten ideologi. Fördelen med serialitetsbegreppet och att tänka sig olika aktörer och aktörskollektiv som delar av seriella kollektiv och seriella handlingar är att det belyser hur komplexa och mångdimensionella alla individer faktiskt är.

Stilvalens praktik

Ett begrepp som i högsta grad blir relevant i samband med social praktik och seriella fenomen är stil. Stil är ett mångfacetterat begrepp som fått rymma en mängd olika aspekter och som även förändrats över tid inom arkeologisk och konsthistorisk forskning. För arkeologin har stil närmast ett släktskap med typ genom att stil innefattar ett antal formkomplex sammanknutna av vissa kännetecken (Hinnerson-Berglund 2004:240). Det som emellertid gör stilbegreppet intressant på ett annat sätt än typ är att det rymmer attityd och uttryck, det vill säga sociala aspekter relaterade till individers olika positioner i sin omvärld.

Vad gäller stilval och hur form och bild används har Bourdieu försökt visa hur sociala praktiker korsas och korsas av stil och identitet vid sidan av vad som egentligen uppfattas som det egna jaget. Han menar att trots att människor alltid har en möjlighet att välja mellan olika estetiska alternativ relaterar deras estetiska preferenser starkt till deras sociala position. Dessa återskapas också från generation till generation (Bourdieu 2010 (1979)). Det handlar om sociala handlingar som enligt Bourdieu fungerar genom att de skapar en känsla för "ens plats" och blir införlivade och förkroppsligade så att de blir en naturlig del av vad som konstituerar uppfattningar om det egna jaget.

Liknande tankegångar kan man exempelvis finna hos konsthistorikern Frederick Antal i hans studie av de sociala sammanhangen runt produktionen av konstverk i 1400- och 1500-talens Florens (Antal 1986 (1948)). Antal visade att stilformer som gotik, romanik och renässans existerade och var livskraftiga under samma period i 1400-talets Florens. Genom Antals exempel ser vi hur en enskild konstnär som målade i renässansstil gick över till att istället börja måla i den äldre gotiska stilen. Anammande av den äldre stilen antyder att det högsta grad handlade om ett medvetet val. För Antal blev detta en indikation på att konstnärlig stil i första hand var ett uttryck för ideologi, politisk ståndpunkt och social klass. Lee Sorensen har i *Dictionary of Art Historians* påpekat att Antal kritiserats för sin metod som i alltför hög grad utgår från att stil definieras av sociala konstruktioner. Det har framhållits att Antal förbiser konstnärens egen roll och påverkan i sitt skapande och att konstnären i alltför hög grad identifierades med en mecenats eller beställares sociala klasstillhörighet (Sorensen 2020). Även om det naturligtvis finns anledning att kritisera Antal kanske Sorensens kritik här inte riktigt håller fullt ut. Oavsett öppnar Antals studie för att diskutera stil som medvetet val och att varje bild rymmer lager av olika dimensioner.

För en studie om 1100- och 1200-talens gravmonument är Antals slutsatser intressanta eftersom såväl djur- som växtornamentik framställts på olika gravmonument, element som kan kopplas till olika stilar och olika perioder. Bland annat förekommer motiven på stenmonument som runstenar och

tidigkristna gravmonument, men även runt stavkyrkornas portaler och i smidet på kyrkportar över hela Skandinavien. Exempelen är många och visar att dessa olika stilar användes parallellt, och inte sällan i kombination, och att man ofta valt att använda de yngre djurstilarna även i ett kristet sammanhang fram i högmedeltid (Salin 1921; Hohler 1976; Lundberg 1997; Dahlberg 1998, Hedvall och Gustafsson 2001; Nordanskog 2006; Ljung 2016).

Precis som i Antals exempel från 1400-talets Florens är det tydligt att då gravmonumenten tillverkas under 1100- och 1200-talen finns flera olika stilar och stilelement tillgängliga att välja mellan. Maria Hinnerson-Berglund har i sin avhandling *Mobilitet och estetik - Njuukfjorden på Grönlands västkust som människors livsvärld för 4000 år sedan* fört en diskussion om stilval (Hinnerson-Berglund 2004). För att använda hennes resonemang finns det alltid en mängd olika alternativa former som egentligen skulle kunna passa lika bra, fungera lika bra, i skapandeprocessen och i tillverkningen. Men i beställning och tillverkning görs medvetna val att utföra, i detta fall gravmonumentet, på något specifikt sätt av alla de som är möjliga.

De skillnader vi ser i det stilmässiga utförandet mellan liljestenar och stavkorshällar och flerdelade gravmonument uppfattar jag därför som medvetna val att använda, eller utesluta, en viss stil. Vi anar en vilja hos somliga aktörer att i gravmonumenten konstruera något specifikt, något som är både nytt och annorlunda, samtidigt som det för vissa betraktare skapade associationer till andra fenomen. Stil handlar således om val och är i högsta grad ett socialt fenomen. Valet att utföra något på ett visst sätt binder människor som gör saker och ting på samma sätt samman. Valet av stil kan därmed verka i praktiker som handlar om att imitera, differentiera eller ignorera i en slags mänsklig identifikationsprocess (Hinnerson-Berglund 2004:243 ff. och där anf. litt.). Stil handlar således inte om en rutinmässig överföring av bestämda standardtyper utan om något som skapas i dynamiska sociala processer.

Visual studies och bildens roll i samhället

Ett annat fält där visuella former diskuterats är ”visual studies”. Begreppet kommer från det konsthistoriska fältet och har använts som metod inom konstvetenskapen för att framför allt studera hur kultur uttrycks genom bilder (jfr Bengtsson Melin 2007; Åkestam 2010). En av dem som spelat en stor roll för fältet är sociologen Erving Goffman genom sin banbrytande studie av hur kvinnor representerades i kommersiell reklam (Goffman 1979). Genom att analysera reklambilder visade han hur en bild kunde innehålla mycket mer än det fenomen den framställde. Bilden kunde också säga något om ideal och sociala värderingar i samhället (Goffman 1979:23). Därmed visade han på att bilder också innefattar aspekter av samhället som inte omedelbart är uppenbart vid betraktandet. Bildanalys har därefter använts som metod för att genom bilden uppfatta andra aspekter av den verklighet den framställdes inom.

Bildanalys som metod har även använts i konstvetenskapliga studier som Mia Åkestams avhandling om hur bebådelsemotivet fungerade i en socio-kulturell kontext och Pia Bengtsson Melins avhandling om kyrkomålaren Albertus Pictors bildframställningar under 1400-talet (Bengtsson Melin 2007; Åkestam 2010). Inom båda dessa arbeten har man intresserat sig för hur specifika attribut kunde användas för att betona specifika tankeidéer genom att medvetet använda markörer som klädkoder, gester och speciella attribut för att accentuera och kommunicera bildernas budskap.

Det som är viktigt för mitt arbete, och som både framhållits inom ”visual studies” och av konstvetare som Frederick Antal, är framför allt att bilder kan användas för att peka på det allmänna sammanhang de var en del av. Bilder är således något mer än enbart bakgrundsteckningar till exempelvis bibelberättelser eller religiösa tankeidéer. Istället kan bilder rymma många dimensioner och genom dem kan det vara möjligt att säga något om det samhälle de var en del av. Med

utgångspunkt i detta har jag arbetat med gravmonumentens bilder som integrerade i samhällets olika processer och verksamma i det sociala på ett öppet och dynamiskt sätt. I denna avhandling uppfattas bilder som materiella fenomen vilka på olika sätt kan vara verksamma i seriellt skapade situationer, men också kunna mer medvetet valda element inom en gemensamt hållen ideologi.

2.3. Det sociala dramat - ritual och performance i sociala praktiker

En begravning utgörs av särskilda handlingar som bland annat syftar till att på något sätt kommunicera med det gudomliga. En studie, som handlar om att identifiera och studera spår efter praktiker i begravningar, måste ta hänsyn till att dessa handlingar också, i varierande grad, innefattar ritualiserade dimensioner. Inom gravarkeologin har ritualer och ritualens betydelse i begravningen ofta utgjort ett fokus, och i diskussioner om vad en ritual är har praktikteoretikern Catherine Bells studier om ritualens teori och praktik fått stor betydelse (jfr Bell 1992, 1997). Begreppet ritual är, som Lars Hermanson också påpekar, ett av vetenskapen konstruerat begrepp och många olika uppfattningar om vad som innefattas i begreppet och hur det ska definieras har förts fram (jfr Hermanson 2009:116). Förutom att vara verksamma i strategier för att kommunicera med det gudomliga har ritualer också uppfattats som handlingar, vilka snarare upprätthåller referenser till ett slags ideala förhållanden än till en verklighet i vardagen. Om en deltagare i en ritualiserad handling skulle få frågan om varför handlingen utfördes på ett visst sätt, är det inte självklart att hen skulle kunna förklara detta. Å andra sidan kan den upprepade ritualiserade handlingen ha varit viktigt eftersom utelämnandet av den skulle ha skapat en känsla av att den rådande ordningen skulle rubbas (Theuvs 2000:8 f.). Att en ritual fungerat som forum för att synliggöra, bekräfta eller förändra social ordning har varit en utgångspunkt för olika studier inom såväl arkeologi som historia (Artelius 2000:33; Hermanson 2015:2 ff.; Orning 2015:177). En annan aspekt som uppmärksammats är att en ritual, förutom att befästa social ordning och maktförhållanden, kunde öppna för underordnade deltagare att visa motstånd och genom olika strategier också förändra den (Bell 1992:207 ff.).

Utifrån ett sekulariserat västerländskt tankesätt är det lätt att uppfatta ritualer i ett slags motsatsförhållande till det vardagliga. Det religiösa ställs mot det praktiska. Under medeltiden delades en kristen trosuppfattning i någon form av de flesta och den kristna tankeiden kom att bli en strukturerande del av en kristen gemenskaps ideologi. Men samtidigt handlade kristendom, och att vara kristen, lika mycket om hur man betedde sig som verklig tro (Thompson 2004:31 och där anf. litt.). Praktik och tro är därmed inte alltid lätta att skilja åt. Människors praktiserande av kristendom i vardagen kan ha handlat mer om vad Richard Fletcher kallar en ”performativ fromhet” snarare än medveten handling (Fletcher 2003:31). Arkeologiska studier av deponerat avfall och järnslag på boplatser och i gravar har inom järnåldersforskningen exempelvis problematiserat frågan om var ritualen slutar och det vardagliga tar vid (Ersgård 1997; Gerdin 2009). Vi kan utgå från att i begravningen av en människa under 1200-talet fanns en högre grad av ritualisering än i praktiker i boendemiljön, men det innebär inte att praktiska aspekter saknades i begravningssammanhanget eller vice versa i boendemiljön. Det kan exempelvis handla om hur nedsänkningen av den döda kroppen i graven rent praktiskt genomfördes, hur människor agerade och vad som diskuterades på kyrkogården vid begravningen. Kan vi utgå från att alla deltog fullt ut i det rituella inslaget hela tiden, eller kan man tänka sig att vissa personer avhandlade tillvarons mer omedelbara och praktiska aspekter under själva begravningen? Det bevarade korskränket av trä mellan långhus och kor i Husaby i kyrka i Västergötland ger en uppfattning om hur ritualiserade handlingar, förmodligen på latin, kunde pågå delvis dolda framme i koret för några få initierade. Vad försiggick i en sådan situation bland församlingen i långhuset? Hur delaktiga kunde de vara i något som varken syntes eller kanske hördes fullt ut? För att ge ett exempel från vår egen tid är det kanske fler än jag som känner igen sig i en situation där man under en pågående gudstjänst febrilt distraherar en tvååring med nycklar, mobiltelefon och allt annat som råkar finnas till hands.

Konsekvensen av att uppfatta gränsen mellan det vardagliga och rituella som flytande är att ritualen snarast kan förstås som en dimension av social praktik. Vi kan beskriva det som att det finns praktiska inslag i alla ritualer och samtidigt står få sociala praktiker helt utan rituella inslag. Därför utgår jag här från att ritualen egentligen inte är något fristående från social praktik, utan jag uppfattar snarare ritual som en förtätning av det rituella inslaget i vissa komplexa sociala praktiker. Det jag uppfattar som ritualiserade praktiker består på samma gång av handling som ställningstagande (Theuws 2000:8 f. och där anf. litt.). De representerar inte bara en ordning, utan kan också påverka och ha en effekt på den ordningen. I dessa ritualiserade praktiker var, vilket jag framhållit tidigare, inte bara levande, mänskliga aktörer involverade, utan även materiella ting, dofter och substanser. Därmed får i denna studie gravens materiella beståndsdelar, såväl kroppar som monument och andra fysiska fenomen i graven, också en roll i begravningens rituella dimension. Denna dimension innefattar människors relationer i sin vardag, relationer med det gudomliga och med en social omgivning. Och inte minst innefattar denna dimension även den egna positioneringen i dessa relationer och verkligheter. Framför allt är synen på ritualiserade praktikers potential att synliggöra och bekräfta eller ifrågasätta social ordning, och hur det materiella kunde spela en roll i dessa praktiker, här ett hjälpmedel i en analys av gravmonumentens roll i sociopolitiska skeenden under 1100- och 1200-talen.

När andra ser - den ritualiserade praktiken som socialt drama

I studier som behandlar ritualer har ofta ritens performativa aspekter lyfts fram. Utifrån bland annat mer struktur-funktionalistiska tankegångar har man fokuserat på ritualer som socialt drama och föreställningar. Inom den riktning som benämns ”*performance theory*” har teoretiker som Victor Turner, Stanley Tambiah och Richard Schechner uppfattat och tolkat ritualen som en föreställning presenterad för en deltagande och/eller passiv publik (Turner 1982; Tambiah 1985; Schechner 1985, 1988 (1977)). Fördelen med *performance theory* är att den öppnar för att förstå hur något visst fungerar i ett ritualiserat och mytologiskt sammanhang. Genom att förstå ritualiserade praktiker som föreställningar/performances kan vi bättre förstå ritualens uttryck, vad ritualen gör istället för att fokusera på ritualens mening och vad ritualen skulle betyda (Schechner 1985).

Begreppet *performance* har också fått stort genomslag inom feministisk teoribildning, inte minst genom teoretikern Judith Butlers problematisering av mänskligt och icke-mänskligt agerande. En viktig fråga för Butler har varit att visa hur exempelvis kön är en effekt av socialt genus snarare än orsak till detsamma. Genus är, menar Butler, inte något som man är, utan något man gör och något som framförs (Butler 1990:140 f., Butler 2002:39). Butlers teori är inspirerad av Derrida, men utgår även till viss del från Foucaults analys av maktförhållanden. En av hennes poänger, som är relevant här, är att det är diskursiva praktiker som gör att kroppen får en mening. Det som formar och konstituerar en människa socialt uppträddes enligt Butler genom socialt påtvingade performativa handlingar (Butler 1990:92). Det är dock inte fråga om isolerade handlingar som härrör enbart från en person utan de är kontextuellt framförda där handlingar och framträdanden av andra människor, det materiella, substanser och relationer kan påverka och till och med kontrollera det egna framträdandet (Back Danielsson 2007:58). Det är alltså våra handlingar och vårt uppträdande som skapar och utgör vilka vi är, vilka vi vill vara och hur vi uppfattas av andra och finns ingen performativitet finns heller ingen existens (Butler 1990:112, Solli 2002:101 f.).

Butlers teorier har genererat en omfattande feministisk forskning på den materiella kroppen som bekönad, och hur identitet konstitueras av erfarenheten av kroppen (Solli 2002:102; Barad 2003, Skogstrand 2006:112 f. och där anf. litt.). Den posthumanistiska uppfattningen av performativitet innefattar dock inte bara kroppen och olika konstruktioner av genus, utan här innefattas materiella och diskursiva, sociala och vetenskapliga, mänskliga och icke-mänskliga liksom naturliga och kulturella faktorer (Barad 2003:808). En viktig aspekt av Barads teori för analysen av olika bilder på gravmonumenten, liksom på dopfuntar och kyrkportar, i mitt arbete är uppfattningen att även icke-

mänskliga kroppar kan vara aktiva i performativa praktiker. De är aldrig statiska eller fixerade utan får betydelse genom omvärldens upprepade handlingar mellan sig, det vill säga dess performativitet.

För analysen av gravar och gravmonument från 1100- och 1200-talen, är den ritualiserade praktiken performativa aspekter och hur begravningen kan uppfattas som offentlig och som en sceniskt framförd och kollektivt bevittnad manifestation av betydelse (jfr Hermanson 2009; Jezierski et al. 2015). Men i detta innefattas även det materiella förmåga att inverka i sociala relationer och framför allt får det relevans i avhandlingen eftersom det ger en ingång till att studera gravmonumentens bilder som något mer än statiska avbildningar och symboler. Ett exempel som inspirerat mitt arbete är Ing-Marie Back Danielssons avhandling där hon visat hur masker och maskeringar under yngre järnålder kunde vara involverade i olika praktiker för att förändra kroppen och för att iscensätta föreställningar kring övergångar mellan olika stadier i tillvaron som exempelvis död, födelse och giftermål (Back Danielsson 2007). Hon har också visat hur människogestalter i bildframställningar långt ifrån var statiska avbildningar utan figurer i rörelse. De var motsägelsefulla, transformerande och alltid involverade i olika handlingar (Back Danielsson 2012). Utifrån dessa tankegångar har jag utgått från att gravmonumentens bilder kunde vara aktiva och delaktiga i samspelet mellan aktörer, med rummet och åskådarna och hur de genom dessa framträdanden var verksamma i att skydda, transformera och överbygga.

Med inspiration från tankegångar inom "performance theory" har jag studerat hur såväl människor som ting och bilder kunde vara involverade i ritualiserade praktiker, avsedda att i många fall framföras och/eller bevittnas av åskådare, och hur de på så sätt kunde överbygga gränser och transformera till synes fasta och etablerade situationer.

Sociala relationer och att förhålla sig till andra

Med utgångspunkt i performativa och praktikorienterade förhållningssätt har jag uppfattat ritualiserade praktiker som verksamma delar i strategier för att synliggöra och förhandla om maktpositioner inom såväl den sociala som den politiska dimensionen i samhället. Framför allt blir detta relevant då jag studerar vilken roll materiella ting kunde spela i dessa strategier. Här kommer vikten av att vara uppmärksam på variationer i materialet in, eftersom förändringar i de materiella beståndsdelarna i begravningens praktiker kan antyda att de fysiska tingen i graven arrangerats eller manipulerats. Detta kan i sin tur ha varit ett sätt att medvetet bryta mot ritualen för att markera och bryta mot en generell struktur i samhället.

En begravning, och inte minst bekostandet och uppförandet av ett gravmonument i sten, är ett resultat av mänskliga handlingar. Emellertid är det inte alltid enkelt att urskilja om handlingar är resultat av enskilda individers val eller om det är val som grundar sig i det gemensamma och kollektiva. Detta förhållande mellan struktur och individ har inom forskningen varit föremål för diskussion, och framför allt är Anthony Giddens en av förgrundsfigurerna genom sin strukturationsteori (Giddens 1984:16 ff., 180 f.; jfr Bourdieu 1977; 2010 (1979) och Latour 2005). Genom att bland annat demonstrera hur ekonomiska relationer översattes till icke-ekonomiska sociala strukturer kunde han visa hur individen själv var med i formandet av strukturen och inte passivt inplacerad i den. Strukturen finns, som Giddens framhöll, inom oss själva och samtidigt som vi följer den är vi delaktiga i att utforma den. Giddens menade också att strukturationen fick olika resultat vid olika tidpunkter i det förflutna (Giddens 1981:105). Jag menar att det viktiga i Giddens resonemang är att handlingar inte är fristående resultat av vare sig enskilda personers eller kollektivets val, utan är snarare ett slags växelspel mellan det övergripande, det generella, och det enskilda, specifika. Ingen social process kan äga rum utan individers agerande. Samtidigt formas och påverkas individer hela tiden av de sociala processer som sker omkring dem. Individ och social process

ingår därmed i en dynamisk relation till varandra och är en slags nödvändiga förutsättningar för varandra. I denna dynamiska relation verkar också gravmonument och andra materiella fenomen i begravningspraktiken. I studier av gravmonument och gravar ingår därför att studera relationen till aktörer inom olika sociala sammanhang, vilka samtidigt förhöll sig till och var en del av överordnade strukturer i samhället. Arbetet grundar sig därmed i den teoretiska utgångspunkten att det är i praktikerna, i relationerna mellan människor med olika sociala engagemang, deras bredare situation i historien och relationer till det materiella, som processer i det sociala skapas och fullföljs.

Aktörskollektiv, maktförhållanden och sociala positioner

Gravmonumenten i sandsten är välarbetade och måste ha krävt stora resurser för att få till stånd. Vi kan därför utgå från att monumenten på så vis varit beroende av och ingått i olika maktförhållanden. Makt relateras gärna till något som ligger i händerna på och koncentreras till en part eller aktör som har ett övertag över andra. Men makt förutsätter samtidigt, vilket också påpekats av Mats Anglert och Stefan Larsson, dialektik där exempelvis kunskap och förståelse delas (Anglert och Larsson 2008:312). Möjligheten att kunna utöva makt och inflytande över sin omgivning vare sig om du var kung, biskop eller tillhörde en lokal social elit, krävde fysisk närvaro och möten ansikte mot ansikte. Som Lars Hermanson påpekat medför detta att makt under medeltiden inte bara är något som kan studeras på makronivå i samhället. Ofta får makt kopplad till politisk auktoritet stort utrymme i studier som omfattar 1100- och 1200-talens samhällsutveckling. Om dominans och inflytande genom social status och ekonomiska resurser står i fokus handlar det emellertid om ett samhälle där de som ansåg sig ha, eller lyckades förhandla till sig, politisk dominans, inte skiljde sig nämnvärt från andra eliter i samhället (jfr Hermanson 2015:8). Utgångspunkten här är att maktrelationer krävde ständigt förhandling och reglering genom olika performativa handlingar på såväl makro- som mikronivå.

Med maktbegreppen menar jag inte att all handling var förknippad med samhällets eliter och att alla andra samhällsgrupper var passiva och kan reduceras till åskådare. Det är exempelvis inte självklart att tillverkandet och uppförandet av ett påkostat sandstensmonument över en grav i Sunnerby på Kållandsö ska uppfattas utifrån ett konfliktperspektiv medan ”enkla” gravar i kyrkogårdens utkant reduceras till att indikera en passiv acceptans av hur verkligheten var ordnad. En omförhandling av styrkeförhållanden och herravälde har fungerat på olika nivåer i samhället, från trälar till stenhuggare och prästerskap (jfr Anglert och Larsson 2008:312). En förutsättning för att gravmonumenten skulle kunna verka i det sociala var att människor på platsen agerade och bildade en social formation, eller ett kollektiv, som förenades genom ett delvis gemensamt ideologiskt ramverk. För att detta kollektiv skulle kunna skapas och upprätthållas på en vidare nivå än det lokala var ett igenkännande, både i det materiella och det sociala, nödvändigt mellan personer på andra liknande platser.

I relation till gravmonument och begravningspraktik har det varit av intresse att också studera hur olika aktörer under perioden aktivt, eller genom yttre manipulation, kom att ingå i olika kollektiv, och hur de agerade i relation till varandra inom olika sociala processer. Här har framför allt teoretiska resonemang av Bruno Latour, Pierre Bourdieu och Chantal Mouffe inspirerat den sociala analysen i avhandlingen. Det handlar om teorier som inspirerat arbetet på ett allmänt sätt, men som jag inte följer hela vägen. Den franske sociologen Bruno Latour har exempelvis spelat en stor roll för att han betonat det materiellas roll i sociala sammanhang (jfr exempelvis Latour 2005). Inte minst är Latours beskrivning av sociala sammanslutningar i termer av nätverk, och hans diskussion kring vad det är som får aktörer att handla och agera, inspirerande, även om jag har vissa reservationer kring hans diskussion (jfr Fahlander 2008:133 f).

Ovan har jag berört Bourdieus uppfattning om hur val av stil egentligen inte är kopplat till det egna jaget utan till social position och att dessa estetiska preferenser återskapas från generation till

generation (Bourdieu 2010 (1979)). Stilval uppfattar han som sociala handlingar vilka fungerar genom att de skapar en känsla för ”ens plats” och blir införlivade och förkroppsligade så att de blir en naturlig del av vad som konstituerar uppfattningar om det egna jaget. Istället för att tillskriva rationalitet och intentionalitet en plats i maktrelationer föreslår Bourdieu att social dominans i första hand framförs kroppsligt och upprepat i olika sociala verkligheter (Bourdieu benämner detta för ”know-how” vilket vi kanske i högre grad kan relatera till). Bourdieu framhåller att det kroppsliga minnet, det upprepade, är fundamentalt för att forma förutsättningarna för social handling, det han beskriver som *habitus* och som också är en del i vad som konstituerar en praktik (ibid.).

Därmed verkar sociala aktörer utifrån en implicit praktiks logik och kroppsliga disposition utifrån deras känsla för ”spelets regler”. Denna känsla kommer från hur inskränkt en deltagare är i just *habitus*. Habitus finns med och skapar och formar ett fält av social handling som vi närmast kan förstå som en gemenskap av delad ideologi. Det som formar och skapar ideologin, eller känslan för spelet, handlar inte bara om tankar och idéer, utan är i lika hög grad knuten till kroppsliga erfarenheter av tillvaron (Bourdieu 2010:166 ff. (1979)). Bourdieus teori om praktik är i princip ett försök att se och förklara dialektiken mellan habitus och social struktur, mellan det interna och det externa och hur dessa ingår i och skapar varandra (ibid.:170 f.). Habitus produceras inte av sociala strukturer i allmänhet, utan alltid i en specifik position. Olika positioner, vilka innefattar skilda sociala villkor, producerar med andra ord olika habitus. Samtidigt som viss kritik kan riktas mot Bourdieus stelbenta sätt att utgå från att habitus och fält är statiska och fasta i sina gränser, anser jag att hans teorier har viss relevans för att förstå framför allt interaktionen och dynamiken mellan sociala formationer, eller aktörskollektiv, och hur denna interaktion kan kopplas till formerande praktiker i samhället. Framför allt har hans teorier viss bäring för hur det sociala sammanhanget runt gravmonumenten kan uppfattas. De individer eller familjer som lever i olika byar, eller bygder, och som har resurser och ”know-how” att låta tillverka och uppföra gravmonument i sandsten, utvecklar utifrån Bourdieus synsätt liknande habitus vilket jag ser som en viktig förutsättning för igenkännande och för att kunna känna och dela en gemenskap. Men jag menar också att dessa gemenskaper inte, vilket Bourdieu utgår från, är enhetliga, statiska och något slutet, utan dynamiska och föränderliga. Gravmonumenten kan därmed uppfattas som en social resurs och ett kulturellt ”know-how” som existerar inom en viss gemenskap. Emellertid öppnar jag för att gravmonumenten genom olika strategier också kan anammas, modifieras och bli en verksam resurs i exempelvis ett tillfälligt kollektiv som går samman för att uppnå ett syfte. Med detta menar jag att tingens materialitet kan vara en resurs som kan verka i dynamiken mellan olika sociala sammanslutningar. Det materiellas sociala effekt kan göra det möjligt även för dem som står utanför en gemenskap, att lyckas med vissa strategier genom att tillskansa sig resurser i form av kulturellt och socialt ”know-how”, eller ekonomiskt välstånd.

Ett annat sätt att uppfatta hur sociala positioner skapas och förhåller sig till varandra har diskuterats av Chantal Mouffe och Ernest Laclau (Mouffe och Laclau 1985). Med begrepp som antagonism, agonism och hegemoni, liksom begreppet ”konstitutiv utsida”, diskuterar de hur samhället alltid är uppdelat och att varje ordning som skapas också innebär en ny maktordning. Makt, menar Mouffe, konstituerar det sociala, som inte skulle kunna existera utan de maktförhållanden som skapar dess ordning och ger det form (Mouffe 2008:25). Det intressanta med just begreppet ”konstitutiv utsida” är att det hjälper oss att förstå hur olika positioner också skapas i relation till ”de andra” eller till det som uppfattas som något annat, något yttre. Mouffe menar att skillnaden, utpekandet av något annat, till och med är en förutsättning för varje identitet (Mouffe 2008:23). Viktigt att poängtera här är att utsidan kan vara abstrakt. Det behöver inte handla om en fysisk utsida. Man kan exempelvis leva och verka i samma miljö och ha intensiv kontakt med vissa personer samtidigt som man socialt befinner sig utanför. Ett tydligt exempel är trälar som lever och arbetar på en gård tillsammans med godsägaren och dennes familj. Man delar samma verklighet, men befinner sig socialt ändå på utsidan.

Mouffes begrepp kan här vara produktiva för att kunna se och beskriva hur kommunikationsfältet mellan olika grupper inom samhällseliten etableras och om dessa grupper samverkar eller möter varandra i konflikter. 1100- och 1200-talen var en period då kungamakt och kyrka framträder som två aktörskollektiv vilka på olika sätt strävade efter att etablera en hegemonisk position i samhället. Men etablerandet av en dominans var inte självklar. Det fanns flera olika grupper i samhället som kunde ha ambitionen att vara en dominerande elit. Mouffes sätt att förstå kampen om hegemonin, och hur motsättningar mellan grupper i samhället kunde yttra sig på olika sätt, har inspirerat analysen av gravmonumenten. Framför allt handlar det om vilken roll de kan ha spelat i hur underliggande spänningar kom till uttryck. Här har jag inspirerats av begreppen *antagonism*, *agonism* och det *relationella andra*, men för att förtydliga grundar sig användandet av dem i hur jag själv har uppfattat dem i Mouffes texter.

Mouffes teori om agonism utvecklades som en politisk teori och tar sin startpunkt i begreppet antagonism. Agonism handlar om processer för att omvandla antagonistiska relationer mellan fiender till en annan slags relation där fienden kan uppfattas som en legitim motståndare som kan bekämpas inom spelregler och värden som kan erkännas av båda parter. Vilka serier eller grupperingar som utgör fienden är varken statiska eller på förhand givet, utan måste definieras av den egna gemenskapen. Därmed är den agonistiska processen, till skillnad från den antagonistiska, inte en kamp mellan fiender utan snarare en kamp mellan meningsmotståndare (Mouffe 2013:49). Som tankeidé menar jag att teorin om en agonistisk process kan öppna för att se hur motsättningar och spänningsförhållanden kan yttra sig på andra sätt än det antagonistiska och även hur det materiella kunde komma att spela en roll i dessa processer.

Positioner som skapas i relation till "de andra" innefattar i min uppfattning att ett "vi" kan formeras genom seriella kollektiv, genom att människor delar ett gemensamt mål och på olika sätt handlar för att nå detta mål. Detta "vi" kan utifrån Mouffes tankar inte existera utan att det kontrasteras mot ett "de". På så sätt är alltid "vi" och "de" i någon mening sammanlänkade och ömsesidigt beroende. Viktigt att poängtera är dock att i etablerandet av dessa relationer handlar det ofta om tillskrivna egenskaper. Någoting eller några tillskrivs en roll som bygger på vilken slags motståndare man vill ha för att definiera den egna gruppen. Relationen dem emellan betyder dock inte att det nödvändigtvis handlar om relationen mellan vän och fiende, det vill säga av antagonistisk karaktär, men det betyder att relationen har potential att bli antagonistisk (ibid.). Till skillnad från Mouffes strukturella utgångspunkt uppfattar jag emellertid relationerna som mer dynamiska där "de relationella andra" kan röra sig mellan att vara en fiende i det öppna till att vara förhandlingspart och motståndare eller någon man helt enkelt tyst tolererar. Här menar jag att begreppet agonism är intressant eftersom det öppnar för att se andra aspekter i hur det materiella kan spela en roll i dynamiska sociala relationer.

Att se maktförhållanden och hierarkier behöver inte nödvändigtvis handla om att framställa de som underordnas makten som offer. Michel Foucault har argumenterat för att där det finns makt och kontroll finns det också motstånd (Foucault 1980 anf. i Back Danielsson 2007:59). Och motstånd kan, vilket resonemanget om agonism antyder, handla om väldigt subtila saker. Exempelvis att underlåta att utföra något, att vara passiv eller att utföra något utstuderat långsamt. Motstånd kan således vara något väldigt dynamiskt och inte bara en reaktion mot maktutövande. Jag menar, att det är när vi försöker se grupper i samhället som inte har samma möjlighet att synas och komma till tals, som begreppet agonism blir relevant. Som jag uppfattar det handlar det om grupper, som i en komplex situation där andra grupper, dominerar kunde hitta ett sätt, materiell eller verbalt, att föra fram en ståndpunkt och ge luft åt spänningsfyllda relationer till de grupper som hade den hegemoniska positionen. Hur gravmonumenten relaterar till detta är något som studeras i analyskapitlet i slutet av avhandlingen.

Det finns en uppenbar risk med att alltför lättvindigt försöka applicera teorier om hur samhället fungerar idag på en verklighet som existerade för mer än 800 år sedan. Back Danielsson påpekar att vi alla är fast i ett nutida västerländskt sätt att strukturera våra tankar, handlingar och framträdanden som sannolikt inte alls är samma tillvägagångssätt som var i bruk under sen järnålder och medeltid (mitt tillägg) (Back Danielsson 2007:57). Samtidigt vill jag framhålla att det är något allmänmänskligt i att ordna och sortera in sig själv och sin omgivning i olika relevanta kategorier, eller att sträva efter att bibehålla en befintlig ordning. Vår tids sätt att ordna och sortera omgivningen är inte densamma som under 1100- och 1200-talen, utan varje kulturell epok har sin egen specifika sorteringsdiskurs (Back Danielsson 2007:52 och där anf. litt.). Kanske ligger tanken om positioner som skapas utifrån ett dualistiskt "vi" och "de" alltför nära hur vår västerländska samtid skapar ordning och kategorier utifrån en skriftlighet och dualistiska strukturer. Men det jag framför allt inspirerats av i Bourdieus och Mouffes teorier är hur vi kan förstå behovet av att relatera sig till "andra" genom olika strategier, där såväl människor som materiella företeelser och varelser kan inverka. Genom deras tankegångar har jag försökt att utifrån gravmonumenten och gravarna se och identifiera hur spänningar och maktförhållanden mellan grupper kunde skapas, upprätthållas och utmanas.

Identitet, personlighet och figuration - att få grepp om det som inte alltid går att begripa

I de teoretiska resonemang som använts för att arbeta fram avhandlingens teoretiska grundläggning har begreppet identitet utgjort ett återkommande inslag. Identitet och hur en människas identitet skapas är ett ämne som diskuterats återkommande inom olika forskningsfält. Chantal Mouffes teoretiska resonemang är ett exempel på hur identitet kan diskuteras som uppfattningen om hur det egna jaget skapas i förhållande till "andra", eller vad som utmärker "oss" från "dem" (se ovan).

Historiskt har arkeologer näst intill rutinmässigt tillskrivit individer ett kön utifrån uppfattningar om vem, grundat i biologiska förutsättningar, som använder vilka typer av artefakter. Inom gravarkeologin har det ofta funnits ett slags underliggande antagande att det framför allt är objekten som definierar den dödes identitet (jfr Sofaer Derevenski 2002; Stig Sørensen 2000). Gravens konstruktion och innehåll har dels betraktats som social arena i vilken samhällets uppfattning om den gravlagde individen konstrueras, och dels som uttryck för förkroppsligade subjektiviteter (Stig Sørensen 2000:53 och där anf. litt.). Å ena sidan menar man alltså att graven speglar individen och individens uppfattning om sig själv och sitt förhållande till de sociala formationer i vilken han/hon ingått. Å andra sidan har man uppfattat gravstenen som en reflektion av en eller flera sociala gruppers uppfattningar om den döde. Oavsett har identiteten uppfattats som något som skapas och förblir konstant.

Inom den posthumanistiska riktningen har man utifrån Judith Butlers argument istället lyft fram förmågan att manifesteras sig genom olika identiteter på ett flytande sätt där identiteten inte är fixerad, utan performativ och förhandlingsbar, och där en person kan bli eller förkroppsliga olika identiteter och förstå och uppfatta världen från just en mångfald av heterogena perspektiv (jfr Barad 2003; Back Danielsson 2007). En persons identitet är således inte en given förutsättning eller något som en gång för alla etableras och består, utan identiteten är ständigt pågående.

Det materiella finns ständigt närvarande och aktivt i skapandet, upprätthållandet och i förändringen av identiteten. Identitet kan alltså uttryckas och förändras genom tecken utanpå kroppen, men också genom gester, tal och språk och genom ljud (Back Danielsson 2007). Dessa tecken föds man inte med som biologiska egenskaper, utan de tillförs kroppen och aktualiseras i olika sociala sammanhang för att uttrycka olika socialt konstruerade identiteter. På så sätt är identiteten inte något absolut som är uttömmande eller heltäckande, utan snarare varierande och flerdimensionell. Diskussionen har också

förts vidare genom en problematisering av personbegreppet och det närmast oöversättliga begreppet ”*personhood*”. *Personhood*, har det framhållits, skapas och upprätthålls av relationer med såväl andra människor som ting, djur, platser och det andliga och detta ligger till grund för hur en person skapas och uppfattas (jfr Back Danielsson 2007:91 ff. och där anf. litt.). Materiellt förenade *personhoods* innefattar inte bara människor, utan kan exempelvis innefatta ett gränsöverskridande mellan människa och djur. En person behöver inte utgöras av en människa, utan kan vara ett ting eller ett djur som uppfattas som en person (jfr Back Danielsson 2007:91; Fredengren 2013:57). Detta innebär inte att människa och djur är etiskt likställda och har samma egenskaper. Istället handlar det om att gränsen mellan människa och djur kan vara flytande, flexibel och situerad (jfr Fredengren 2013:57).

Christina Fredengren har dock fört diskussionen vidare och framhåller att vare sig begreppet identitet eller *personhood* egentligen kan beskriva fullt ut vad som formar oss som sociala varelser. Fokus i dessa diskussioner har också främst legat på människan och handlat om hur den sociala personen skapas genom att det materiella tillförs kroppen (ibid:56 f). Istället är det så mycket mer som pågår inom en människas kropp än vad som kan förstås enbart utifrån det sociala och hur det påverkar vilka vi är, vilka vi vill vara och hur vi uppfattas av andra. Fredengren menar att Braidottis begrepp *figuration* har en fördel eftersom det kan hjälpa oss att arkeologiskt kartlägga komplexa, insnärjda och fyllda *figurationer* som inbegriper komplexa relationer mellan människa och det icke-mänskliga (ibid:66). En viktig poäng är att i diskussionen om identitet och personlighet är det inte bara olika ting och substanser som tillförs kroppen eller är involverade i kroppsliga framträdanden som måste integreras i en människas relationer med sin omgivning. Här kan enligt Fredengren naturvetenskapliga analyser hjälpa oss med en mer komplex kartläggning av vad som förkroppsligar en människa och gör henne till den hon är.

Jag är inte övertygad om att begreppet *figuration* är att föredra framför identitet, eller att det överhuvudtaget är möjligt att hitta ett samlande begrepp för hur vi skapas och vad som konstituerar olika existenser, mänskliga och ickemänskliga. I grunden anser jag att begreppet *figuration* är användbart, men samtidigt ligger en tyngdpunkt i avhandlingen på att studera mänskliga aktörers olika handlingar och strategier för att positionera sig i relation till andra aktörer och aktörskollektiv i samhället. Jag tar därför avstamp i Fredengrens tanke om att vi måste öppna för att identiteter och *personhoods* innefattar nätverk av såväl naturliga som kulturella aktörer vilka samspelar och sammanfaller såväl i som utanför människors kroppar. Samtidigt finner jag, framför allt när det handlar om mänskliga aktörer, att begreppet *social position* är mer användbart. En position kan skapas och ta form i olika kontextuella framträdanden och i interaktionen med det materiella och med den omgivande miljön. Ett sätt att uppfatta det, är att såväl människor som ting kan inta olika positioner, eller blir positionerade genom att de ”träs” in och ut i olika relationer (Fredengren 2018:13). Den position någon eller något har, är inte alltid möjlig att välja. Istället kan positionen skapas genom att vi drivs in i en situation utifrån socialt ställda förväntningar om hur man ska uppträda – när andra ser. Positionen kan därmed bli ett resultat av ett inlärt beteende om hur man ska uppträda eller förväntas uppträda för att bli någon.

2.4. Nu och då – det laddade förflutna i begravnings praktik

Gravmonument i sten med bilder och inskrifter som ristats och huggits fram i materialet utgör en distinkt företeelse i medeltidens materiella dimension. Det är också ett materiellt fenomen som rymmer funktioner utöver begravningspraktiken och ett tecken på kristen tro och social auktoritet (Williams 2015:10). Varje gravmonument som beställts, tillverkats och placerats över en grav var också verksamt i upprätthållandet av minnet av den avlidne. Därmed faller 1100- och 1200-talens

gravmonument väl in i en diskussion om minnespraktik och åminnelse, en diskussion som även förts utifrån såväl runstenar som tidigkristna gravmonument (se exempelvis Palm 1992:45; Jesch 1998, 2005; Ljung 2016). Minnet, och framför allt det materiellas roll i olika minnesskapande processer, har utforskats och diskuterats inom forskningen, och inte minst har man frågat sig hur vi arkeologiskt kan förstå detta (exempelvis Artelius 2000; Williams 2006, Artelius och Lindqvist 2007; Jones 2007; Hållans-Stenholm 2012). Den teoretiska ryggraden i diskussionen om hur ett minne skapas och upprätthålls kollektivt, benämnt socialt minne, kollektivt minne och ibland kulturellt minne, har ofta hämtats från forskningsfält som sociologi, filosofi och konsthistoria (jfr Casey 1987; Connerton 1989; Halbwachs 1992 och Aby Warburg (2000). Hur det sociala minnet fungerar och verkar har uppfattats på olika sätt i diskussionen, men i en studie av gravmonumenten och hur de relaterar till det sociala, hamnar fokus framför allt på hur monumenten kan vara delaktiga i att skapa minnen och social ideologi. Howard Williams är en av de arkeologer som tillämpat och fördjupat den teoretiska diskussionen kring minnespraktiker och kopplat den till studier av framför allt gravmonument från tidig medeltid (Williams 2006; 2015). Grunden i diskussionen utgår från att åminnelse, och minnespraktiker över lag, konstrueras socialt. Detta i sig innebär praktiker som rymmer olika strategier vilka innefattar både att minnas och att glömma. Dessa strategier rymmer även nära relaterade dimensioner av socialt minne och genom dessa strategier kan samhällen och individer bekräfta, föreställa sig, utmana, förhandla och undertrycka det förflutna, nuet och framtiden (Williams 2015:10). Gravmonumentet kan härigenom ses som en materiell komponent av det sociala minnet med potential att verka inom många olika dimensioner, eller fält, av minnesskapande processer.

Ett av dessa fält rymmer återbrukandet av äldre gravläggningar och gravmonument i begravningspraktiken. Återbruk i relation till gravmonument och begravningspraktik under 1100- och 1200-talen har egentligen inte utforskats i någon större omfattning, men Cecilia Ljung har dock kortfattat berört återbruket av 1000-talets tidigkristna gravmonument i senare kontexter (Ljung 2010; 2016). Ett återbruk kan innefatta rent fysiska förflyttningar av vissa ting eller material, som exempelvis mänskliga kvarlevor, fysiska konstruktioner i graven och gravmonumenten i sig, men det kan också innefatta ett slags återbruk av immateriella element som form, skrift eller bilder. Även om gravmonumenten verkade på många olika sätt i det sociala minnet, vilket i sig är väl värt att utforska, har jag framför allt intresserat mig för hur grav och monument var inblandade i konstruktionen, förhandlingen och reproduktionen av ett erinrat och föreställt förflutet och en eftersträvad framtid för vissa grupper av människor under 1100- och 1200-talen.

Det är naturligtvis möjligt att diskutera återbruk av äldre gravmonument, av äldre stilar i form, bild och text liksom återbruk av mänskliga kvarlevor, utifrån just teorier om minnespraktiker och socialt minne. Men praktiken att upprepa äldre stilelement i delvis nya sammanhang innefattar i min uppfattning något mer. Här har också de brittiska arkeologerna Howard Williams och Andrew Jones använt begreppet ”citering” för att identifiera och beskriva hur ord eller fysiska företeelser blir begripliga genom att de upprepar delar av äldre meningar eller ting (Howard 2015:253 f.; Jones 2007:54 f. 61, 80 f.). Det centrala i begreppet är att ett ord eller ting måste upprepa delar av tidigare meningar eller ting för att de ska kunna uppfattas och förstås. När en citering således framförs eller genomförs, inkapslas äldre idéer och ting samtidigt som de uttrycks på nytt för att skapa eller definiera nya kategorier (Jones 2007:55). En citering bygger således på upprepningar och man kan sammanfatta det som att ju fler gånger något upprepas desto mer välkänt blir fenomenet. Det finns således en tidsaspekt kopplad till uppreparandet och till den kontinuitet som ryms i praktiken att upprepa. Williams och Jones menar att tingen fungerar som länk till händelser och personer i det förflutna och därmed utgör det materiella den grund från vilken vi människor upplever minnen (Howard 2006:20; Jones 2007:22). Ett gravmonument kan således verka i åminnelsen genom att det skapar och väcker associationer till det förflutna, vilket Williams argumenterat för i sina studier av anglo-saxiska ”hogbacks” (Williams 2014; 2015). Han uppfattar dem som elitära minnesmonument

vilka genom sin utformning är länkade till ett nätverk av materiella företeelser vilka också citerar varandra. Det handlar således om en aktiv minnesskapande strategi, snarare än enbart ett resultat av passiv influens. I framställningen av gravmonumenten antogs och anpassades redan existerande bild och form från olika fysiska ting och därigenom skapades en ny materialitet (Williams 2015:254).

Iteration, koppling och social exkludering – tre aspekter av det sociala minnet

Fördelen med begreppet *citering* är att det sätter fokus på upprepadet i sig och tillhandahåller ett teoretiskt verktyg för att studera vilken roll fysiska ting från det förflutna kunde spela för att aktivera minnen och associationer. En viktig aspekt är också att det som teoretiskt begrepp utmanar en sedan länge förhärskande önskan om att identifiera en enskild, exklusiv källa till inspiration för stil och design. *Citering* bygger på att text, ord eller ting upprepas och att det repetitiva i praktikerna skapar starkare refererande länkar mellan praktikerna (Jones 2007:55). Samtidigt tar det egentligen inte hänsyn till variationer i det som repeteras och hur det som upprepas medvetet upprepas med små förändringar. För att identifiera och analysera stilelement som dels är likartade och dels skiljer sig åt mellan gravmonumenten har jag utgått från Per Cornells och Martina Hjertmans diskussion kring begreppen *iteration*, *koppling* och *social exkludering* och här funnit ett teoretiskt redskap. Fördelen med begreppet iteration, framhåller de, är att det öppnar för en diskussion kring vissa aspekter av repetition och kontinuitet, aspekter som kan förstås som en form av upprepande. Centralt är dock att upprepadet inte är en strikt repetition, utan vad Derrida beskriver som ett lån, oavsiktligt eller avsiktligt, men aldrig identiskt (Derrida 1988, Cornell och Hjertman 2013:9). Dessa lån upprepas, men inte exakt som tidigare, och i ett nytt sammanhang vilket ger det delvis nya innebörder. Praktiken innefattar att på olika sätt försöka härma olika redan existerande företeelser, som exempelvis byggnader, miljöer, bilder eller andra konstruktioner, och då främst det som uppfattas som gammalt.

Ett exempel på iteration är de kristna basilikor som börjar uppföras på 300-talet e. Kr. i Rom. Basilikorna har tydligt inspirerats av äldre romersk byggnadskonst och inte minst absiden, ett centralt element i den kristna basilikan, var ett byggnadselement som återkommande förekommer i den antika byggnadsformen. Denna byggnadsform förblev under lång tid den dominerande kyrkotypen i Rom och fortfarande på 1200-talet uppfördes kyrkor av basilikatyp i Rom (Cornell och Hjertman 2013:11). I princip kan vi se samma form av iteration i många av de stenkyrkor som uppfördes under 1100-talet i Skandinavien. Flera av kyrkorna försågs med en rundad absid i den östra korväggen. Här behöver det inte ha handlat om att skapa en länk till det antika Rom, utan snarare att låna in form och stil från den tidiga kristna kyrkans byggnadspraktik och därmed föra in den egna kyrkobyggnaden och församlingen i ett större kristet sammanhang. Man kan även tänka sig att iterationen till kontinentens stora basilikor blev ett sätt för en världslig och kyrklig aristokrati att skapa en länk till kontinentens kristna elit. Genom att länka sig till, och söka en legitimitet i det förflutna kunde man positionera sig själv i ett vidare socialt sammanhang. Iteration kan således uppfattas som en aspekt av det sociala minnet med referenser till ett selektivt bevarande, ett konstruerande men också utplånande av idéer om hur saker och ting var i det förflutna (jfr även Back Danielsson 2015:80 och där anf. litt.). Därmed rymmer också praktiken i sig en maktaspekt. Genom iterationen, genom valet att låna in vissa företeelser som uppfattas som gamla och att upprepa dem i nya sammanhang, kunde samtida maktrelationer legitimeras. Detta har också påpekats av Cornell och Hjertman och de lyfter fram den maktaspekt som ryms i hur symboler kunde användas i kommunikationen. I behärskandet av kunskapen om vad symboler betyder innefattas makten att välja vad andra ska uppfatta och inte uppfatta och vem eller vilka som ska få ta del av informationen (Cornell och Hjertman 2013:25). Det handlar om att ha makt och kontroll över valet att utföra på ett visst sätt eller i en viss stil, om att besluta om en plats ska fortsätta att brukas eller om en ny ska tas i anspråk. Vad gäller gravmonumenten använder jag begreppet iteration som ett sätt att se hur praktiken att återupprepa vissa specifika och kända fysiska fenomen ur det förflutna kunde bli ett redskap att upprätta en länk

till det förflutna. I mitt arbete öppnar begreppet för en diskussion om vem som brukade detta redskap och vem som hade något att vinna på det. Här handlar det också om att se vem som kunde tillskansas sig och kontrollera det förflutna.

Ett annat fenomen som kan relateras till repetition och upprepande är att *inte* upprepa, att bryta ett mönster och att välja andra symboler som kanske kommunicerar med andra grupper eller individer. Ett icke-upprepande blir här viktigt eftersom det fungerar som en mekanism för en form av *social exkludering* där även handlingen att *inte* upprepa tidigare sätt att göra saker och ting på kan bli ett maktspråk och en maktdemonstration. Även en medveten sådan kan vara viktig i den bemärkelse att den ses och uppfattas av andra. Därmed kan social exkludering relateras till diskussionen ovan om ”relationella andra” och ”konstitutiv utsida”.

Utöver begreppet iteration använder sig Cornell och Hjertman av ytterligare ett fenomen som de betecknar som *koppling*. De beskriver koppling som olika sätt att länka sig till framför allt byggnader eller andra fysiskt existerande miljöer och lämningar. Just den rumsliga närheten kan vara en strategi för att upprätta en sådan koppling. Begreppet blir i synnerhet användbart i avhandlingen då jag studerar hur tidigkristna gravmonument från 1000-talet återbrukas i begravningspraktiken under 1100- och 1200-talen. Här har jag tagit avstamp i diskussionen om det materiellas förmåga att länka samman dåtid och samtid och i synnerhet begreppet koppling har uppfattats som användbart för att arbeta med denna aspekt av sociala minnespraktiker.

Begreppen är spännande att utforska och öppnar för en mångfald av nya aspekter av hur bilder och motiv, stil och form som upprepas, sprids eller förkastas kan uppfattas som viktiga i olika sociala processer. För gravmonumenten från 1100- och 1200-talet blir begreppen och den bakomliggande teorin relevant eftersom det öppnar för ett sätt att se hur och varför det som uppfattas som ålderdomliga stildrag integrerades i utformningen av monumenten, men också hur avsaknaden av motsvarande element kan uppfattas som en medveten exkludering. De öppnar också för att se hur det materiella kunde vara verksamt i att upprätthålla eller förkasta maktförhållanden under perioden.

Materialitet och de fysiska fenomenens sociala effekt

Insikten om att gravmonumenten fanns kvar på kyrkogårdarna och kunde bli en del av människors verkligheter långt efter att det primära begravnings-sammanhanget spelat ut sin roll gör att materialitetsbegreppet har varit intressant för detta arbete. Framför allt har jag tagit fasta på hur det materiella blev viktigt i formerandet och strukturerandet av olika sociala situationer, och den potential materiella ting har att interagera i dessa situationer. Studien har inspirerats av resonemang om hur det materiella på olika sätt kan vara involverade i samhällets strukturerande processer och hur relationerna mellan människa och det materiella kan ha sett ut och verkat (Latour 1993; Back Danielsson 1999, 2007; Cornell och Fahlander 2002; Barad 2003; Normark 2006; Fahlander 2008a; Fredengren 2013, 2018). Materialitetsbegreppet öppnar för att utforska hur gravmonumenten och gravens materiella beståndsdelar kunde bli insnrjda i nya sammanhang och inta andra roller än vad som kanske var tänkt vid själva utförandet.

I detta ryms även andra aspekter av gravens fysiska gestaltning som exempelvis estetik, stil, visualitet, färgsättning och ljus. Även dessa uppfattas här som element med förmåga att inverka i sociala relationer och påverka sin omgivning (Skoglund 2005; Gilchrist 2009; Back Danielsson 2012, 2015; Jones 2007; Williams 2006, 2015, Fahlander 2017). Med intryck från resonemang om materialitet har utgångspunkten varit att gravmonumentens bilder och inskrifter är något mer än avbildningar och representationer med en ursprungligt avsedd innebörd. Framför allt har diskussioner om hur bilden kan skapa och bli den figur den framställer inspirerat (jfr Lévi-Strauss 1963; Kristoffersen 1997; Gell 1998). Howard Williams har exempelvis genom studier av anglo-saxiska gravmonument, Hogbacks,

visat hur framställda vilddjur kunde ha funktioner och förmågor bortom det rent representativa och narrativa och istället var aktiva kännande varelser som skapade och skyddade stenmonumentet (Williams 2015:250 ff.). Utifrån ett sådant resonemang är gravmonumentens text och bilder inte lösa enheter utan snarare aktiva och integrerade materialiteter insnärjda i sociala relationer både med sin omvärld och med monumentet i sig (jfr André, 2000, Fahlander 2017). Genom att utgå från att en bild eller en inskrift kan göra tinget till en levande och "föränderlig" kropp med förmåga att verka i sociala relationer arbetar jag med gravmonumentens bildframställningar och figurer som ontologiskt likställda med såväl mänskliga som andra icke-mänskliga aktörer. Detta har varit viktigt för att se vilka effekter bilden och inskriften kunde ha på sin omvärld, vad den gjorde *med* människor snarare än vad människor gjorde med bilden eller inskriften.

I mitt arbete har jag således tagit visst intryck av den posthumanistiska teoribildningens syn på det materiella och vår fysiska omgivning som tillsammans med, eller vid sidan av, mänskliga aktörer kunde påverka och skapa en effekt i det sociala. Framför allt är det monumentens effekter i det sociala som influerat arbetet.

Den insnärjda kroppen och relationerna med omvärlden

Diskussionen kring materialitet har inom arkeologin under senare år emellertid handlat mindre om huruvida tingen har förmåga att påverka och vara delaktiga i sociala relationer, och mer om i vilken grad de kan påverka och hur tingens interaktion med omvärlden sett ut. Ett omvälvande bidrag till diskussionen gjordes 2003 av den teoretiska fysikern Karen Barad (2003). I en artikel, med utgångspunkt i teorier utvecklade av fysikern Niels Bohr, framhåller hon att alla kroppar, inte bara de mänskliga, blir till genom omvärldens upprepade handlingar emellan sig (eng: intra-activity). Därför kan inte fysiska företeelser uppfattas som objekt med inneboende gränser och egenskaper. Istället är de materiella och diskursiva fenomen som blir till genom att det materiella vävs samman med begrepp och uppfattningar (Barad 2003:808 f; 2012:32). Enligt Barad handlar det om ett ömsesidigt och transformerande samspel, en intraaktion, mellan många olika aktörer. Genom begreppet "*agential realism*" riktar hon fokus på hur nya fenomen blir till i just intraaktionen mellan dessa aktörer (Barad 2003:821 ff., 2012:30 ff.). På så sätt skapas det materiella först genom intraaktionen och utan denna kan tingen som diskursiva fenomen aldrig uppstå. För Barad blir därmed själva processen mer betydelsefull än objektet i sig. Fördelen med Barads relationella teori är att den är flexibel och anpassningsbar, att den läser upp dikotomier som människa-ting och natur-kultur. I hennes modell kan alla fenomen (människa, djur, ting, språk, bild) spela olika roller, byta plats och inta varandras roller och utgången är oviss. Det viktiga är att människans relation till sin omvärld är just relationell i alla aspekter. Därmed öppnar hennes modell för att se hur en person kan bli, eller förkroppsliga, olika sociala positioner och uppfatta världen från en mångfald av heterogena perspektiv.

Barads teorier öppnar i min mening för nya sätt att se på gravar. Den avskalade, rena graven utan gravgåvor eller andra föremål är drag som ofta uppfattats som karaktäriserande för en kristen grav. Men även om tidiga kristna gravläggningar, där såväl begravning i gångkläder som personliga föremål ofta förekommer, lämnas utanför ser vi hur även graven under 1100- och 1200-talen involverar en mångfald av materiella företeelser, som exempelvis olika sätt att konstruera en huvudnisch, bilder, inskrifter och deponerat träkol i graven. Alla dessa företeelser ingick på olika sätt i ett "moln" av relationer vilka tillsammans skapade graven som ett socialt sammanhang. Roberta Gilchrist har bland annat visat hur materiella ting spelade en aktiv roll i konstruktionen av en hegemonisk maskulinitet i samhällsutvecklingen i England från 800-talet och fram till den protestantiska reformationen (Gilchrist 2009). Ting nedlagda i graven i form av svärd, kalk och patén medverkade till att skapa värderingar och omdefinieringar av den maskulina identiteten. Iscensättandet av prästens döda kropp tillsammans med kalk och patén konstruerade en slags mystisk maskulinitet som fokuserade på prästens helgade kropp medan vapen i andra gravar, tillsammans

med bildframställningar på gravmonumenten, samverkade ömsesidigt och blev del i att konstruera en maktrelation mellan vissa grupper av män i samhället (Gilchrist 2009:236 ff).

Utifrån Barads modell är det egentligen inte möjligt att sätta upp några tydliga gränser mellan det som uppfattas som naturliga fysiska fenomen, eller vad arkeologen Christina Fredengren karaktäriserar som ”mer-än-mänskliga fenomen”, och vad Fahlander benämner kulturellt modifierade objekt (Fahlander 2008a:135; Fredengren 2013:56). I denna studie har ett sådant förhållningssätt fått betydelse genom utgångspunkten att fysiska fenomen kan vara gränsöverskridande och inta olika roller. Döda kroppar och kroppsliga kvarlevor intar i det närmaste en särställning genom sin förmåga att röra sig mellan att vara lämningar efter människor och att bli ting. Det har emellertid inte varit självklart inom gravarkeologin att uppfatta mänskliga kvarlevor som en del av den materiella kulturen även om de kroppsliga kvarlevorna i graven alltid spelat en central roll. Jag tar dock min utgångspunkt i Fahlanders påpekande att också mänskliga kroppar och mänskliga kvarlevor kan ha en social materialitet som kan inverka och ha effekt på sociala praktiker (jfr Fahlander *ibid.*). Kvarlevorna efter den mänskliga kroppen är således något mer än en passiv spegling av sociala och ekonomiska förhållanden i livet.

Genom att utveckla Barads resonemang har Christina Fredengren fört diskussionen framåt om hur vi kan förstå den fysiska omgivningen som både materiella och semiotiska fenomen i ständig utveckling, och framför allt hur mänskliga kroppar kan förstås som djupt insvärjda i en mängd olika naturliga och kulturella processer (Fredengren 2013, 2018). Genom att problematisera hur mänskliga kroppar är förbundna med det landskap de verkar i har hon visat hur den fysiska omgivningen påverkar och formar kroppen på olika sätt. Naturliga processer gör att kroppen ständigt materialiseras och förändras också på en biomolekylär nivå. Detta kan exempelvis ske genom berggrundens påverkan, det vatten som konsumeras, bakterier kroppen utsätts för eller vilka sociala nätverk en människa var del av. En kropp genomgår således en ständig förändring under hela livstiden beroende av vilken mat som konsumeras, vilka aktiviteter den är involverad i och inte minst om den ingår i nätverk som karaktäriseras av välmåga, trygghet och överflöd eller fattigdom och våld (Fredengren 2013:59 ff.). Detta skapar kroppar som inte bara är stabila enheter med en yta på vilken det materiella kan appliceras, utan också kroppsliga materialiteter som är ”porösa” och ständigt förändras i samklang med sin omgivning. Den fysiska omgivningens förmåga att påverka handlar således om något mer än de mänskliga-ickemänskliga nätverk som Latour beskriver (Fredengren 2013:60). Poängen här är att det lätt sätts upp onödiga gränser mellan människan/kroppen och den omgivande miljön. Ett exempel på en sådan gränsdragning som också ifrågasatts är den mellan människa och djur (Armstrong Oma 2010).

De kroppsliga kvarlevorna i graven har traditionellt spelat en central roll inom gravarkeologin. Som en följd av detta har Fredrik Fahlander och Terje Oestigaard problematiserat vad en grav egentligen är. En begravning, menar de, är oftast uppfattad som en rad ritualiserade praktiker framförda i relation till döden. Men en begravning måste inte alltid innefatta den döda kroppen efter en människa. Om vi vidgar uppfattningen om graven och begravningen bortom den mänskliga kroppen kan vi också överväga hur begravda objekt/ting eller djur kan inta samma roll som den mänskliga kroppen i begravningen. Det finns exempel på hur deponerade ting i en ansamling i gravsammanhanget haft företräde framför de gravlagda kroppsliga kvarlevorna och utgjort den huvudsakliga graven (Fahlander och Oestigaard 2008:2 f.). Problematiseringen av hur olika deponerade ting och kroppsliga kvarlevor kan uppfattas i relation till vad som utgör själva graven får relevans i föreliggande studie. Inte minst aktualiseras detta exempelvis i hur ihopsamlade örben som sekundärt lagts ned i en stenkista i en grav kan uppfattas, och vilken roll delar av ett återbrukat gravmonument kan spela i en grav. I avhandlingens källmaterial framkommer flera exempel på hur ben från döda på olika sätt manipulerats och omfördelats i nya sammanhang. Frågan om vad som definierar en grav sätts på sin spets i hanteringen av mänskliga kvarlevor i form av relikter och hur de i egenskap av döda kroppar

delades upp och fördelades i olika kyrkliga kontexter inom den västromerska kyrkan under medeltiden (jfr Walker Bynum 2011; Schoolman 2013; Liepe 2015).

Fredengrens diskussion om hur materialiserade fenomen inte är stabila enheter, utan kan skapas av en samverkan av olika aktörer med effekter som kan verka bortom det enskilda tinget, öppnar för nya sätt att förstå materialitet och handling och har på flera sätt fört arkeologin framåt (Fredengren 2013, 2017). Inte minst blir Fredengrens relationella teori viktig för att föra diskussionen om kroppsliga kvarlevor framåt. Mänskliga kvarlevor i kristna begravningskontexter innefattar ben från kroppar som placerats i graven, men det innefattar också ben från kroppar som flyttats, omplacerats eller fördelats på olika sätt. Framför allt den katolska kristenhetens hantering av mänskliga kvarlevor i form av relikier visar hur mänskliga kroppar vid dödstillfället kom att bli involverade i andra relationer. Detta förhållande riktar också fokus på frågan hur vissa gravlagda kroppar inte bara blev utvalda att ingå i andra sammanhang utan också till viss del blev skapade för att ingå i olika handlingar. Uppfattningen att kroppar är ”levande materialiteter” som förändras beroende på vad de relaterar till, och hur de blir relaterade till, har i detta arbete öppnat för att se även kroppsliga kvarlevor, intakta och återbrukade, i en kristen begravningspraktik på ett nytt sätt.

2.5. Praktik, drama, dåtid och nutid – sammanfattning av teoretiska och metodologiska fält

Avhandlingens teoretiska grund innefattar, som texten ovan visat, många olika begrepp och teoretiska ansatser. Vissa begrepp används flitigare och får större tyngd och genomslag i arbetet, medan andra tillämpas i mindre utsträckning.

Att studera begravningspraktiker under perioden handlar om att lyssna till och ta del av många olika röster från olika horisonter i det förflutna. Det handlar också om att göra relevanta val bland teoretiska och metodologiska verktyg. I detta arbete har jag valt att lägga grunden för studien i den posthumanistiska teoribildningen med en syn på fysiska ting som aktiva och delaktiga i olika sociala processer. En viktig del av en utgångspunkt i det materiellas sociala dimensioner och förmåga att ha en effekt i sin omgivning är att också inkludera stilelement som bilder, form, färg och text i analysen.

I detta kapitel har jag redogjort för ett antal begrepp som är centrala för arbetet. Förutom materialitetsbegreppet har social praktikteori med rötter i det mikroarkeologiska förhållningssättet varit en inspirationskälla för avhandlingens teoretiserande metod. Andra begrepp som använts i arbetet är performativitet, aktörskap, iteration, koppling och social exkludering. Genom dessa begrepp har stor vikt lagts vid att studera relationella förhållanden mellan människor och olika fysiska fenomen och hur de tillsammans kunde inneha roller i olika sociala dramen.

I denna studie av medeltida gravmonument är därför aktörer, mänskliga såväl som icke-mänskliga, i fokus. Det handlar om aktörer på olika nivåer, individuella och kollektiva, och framför allt utgår jag från praktikorienterade analyser för att utifrån de materiella spåren identifiera olika aktörers handlingsstrategier. Dessa handlingsstrategier var bland annat situerade i en historisk kontext med ett samhälle som karaktäriseras av stor social och politisk förändring. Av betydelse för detta arbete är att handlingen att låta uppföra ett gravmonument under 1100- och 1200-talen var en del av ett samhälle där sociala och politiska förhållanden var dynamiska och i rörelse. Därmed öppnar arbetets teoretiska och metodologiska grund för att studera frågan om vilken roll resurskrävande gravmonument spelade i olika sociala sammanhang under perioden.

Detta kapitel är en genomgång av avhandlingens teoretiskt-metodologiska grund. Anledningen till detta upplägg är att det ofta är problematiskt att dra en skarp gräns mellan teori och metod. Men samtidigt finns det delar som är mer teoretiska medan andra delar är mer metodologiska. Följande kapitel blir därför en genomgång av den del som utgör avhandlingens mest operativa moment – katalogen. Metodologiskt har katalogen som redskap utgjort ett viktigt moment i avhandlingsarbetet.

Kapitel 3.

Källmaterial, källkritik och katalogen som operativt redskap

Katalogerna, både den tidigare publicerade liljestenskatalogen och den katalog som bilagts i avhandlingen, utgör mina huvudsakliga redskap för arbetet. Följande kapitel innefattar därför en presentation av källmaterialet samt en genomgång av den specifika arbetsmetodik som sammanställningen av framför allt den bilagda katalogen i avhandlingen inneburit. Katalogen är avhandlingens tydligaste operativa moment. Därför inleds detta kapitel med en redovisning och reflektion kring bearbetning och användande av materialet utifrån katalogen som metod samt hur jag tänkt och resonerar kring katalogens möjligheter och begränsningar. Kapitlet rymmer även ett avsnitt om källkritiska aspekter och hur man operativt hanterar problematiken i förhållande till det arkeologiska materialet.

3.1. Liljestenar och stavkorshällar – en katalog över gravhällar

Katalogen över liljestenar och stavkorshällar färdigställdes redan 2007 och har alltså redan publicerats separat i ett tidigare sammanhang. Under åren 2003 till 2006 genomförde jag tillsammans med min kollega Annelie Nitenberg en inventering och dokumentation av över 530 liljestenar och stavkorshällar. Målsättningen var att dokumentera samtliga liljestenar och stavkorshällar inom det geografiska område där liljestenarna förekommer. Detta innebär att det finns stavkorshällar i mer avlägsna regioner som inte tagits med. Efter hand har också information om flera liljestenar tillkommit som då inte var kända. Informationen om gravhällarna samlades i en omfattande databas, men för att också göra den tillgänglig för framtida forskning publicerades materialet i en tryckt katalog på över 560 sidor där varje häll presenterades med tekniska uppgifter, beskrivande text och genom foto eller avbildning (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Gravhällarna är här presenterade landskapsvis och utifrån sockenvis förekomst. I denna katalog har fokus legat på gravhällarna som specifika objekt och inte på det kontextuella sammanhanget. Liljestenskatalogen är därmed konstruerad på ett delvis annorlunda sätt än den katalog som sammanställts och bifogats i avhandlingen.

3.2. Gravar, kyrkor och bebyggelse – avhandlingens katalog

För avhandlingsarbetet har också ett annat material samlats in och sammanställts i en katalog, som publiceras i denna avhandling. Till stor del har forskningsprocessen handlat om att lyfta gravmonumentens arkeologiska sammanhang och studera monumenten med utgångspunkt i att de haft potential att vara aktiva i olika sociala situationer. Få gravar med tillhörande synliga gravmonument ovan jord har emellertid bevarats och undersökts arkeologiskt. Inkluderandet av andra, samtida undersökningskontexter har därför varit ett sätt att vidga sammanhangen kring gravmonumenten. En metod för att åstadkomma detta har varit att söka efter och gå igenom information om undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen inom ett avgränsat område runt sjön

Vänern och sammanställa dessa uppgifter i en katalog. Detta har öppnat för en mer förutsättningslös överblick över arkeologiskt undersökta lämningar från gravmonumentens samtid. Ambitionen har varit att fånga upp och inkludera ett så stort material från området som möjligt, men samtidigt kan ett sådant insamlade av information aldrig bli komplett. Den informationen som erhållits kommer framför allt från arkeologiska undersökningar och iakttagelser i samband med olika grävarbeten i framför allt de kyrkliga kontexterna. Informationen har i första hand hämtats från arkeologiska rapporter och dokumentationsmaterial som dels publicerats och dels finns bevarat i olika arkiv. Information har även hämtats från hembygdslitteratur, tidningsartiklar, publicerade verk och artiklar samt egna undersökningar.

I första hand är det gravkontexter och kyrkliga miljöer som fått utgöra katalogens grundmaterial. I övrigt handlar det om en omfattande genomgång av andra kontexter, men eftersom jag lagt något mindre tid på detta material bör det snarare ses som ett urval. Exempel på lämningar som undersökts och som finns redovisade, förutom kyrkplatser och gravar, är borgar och befästa gårdar, medeltida stadslager och boplatzlämningar. Samtidigt är detta urval stort och trots allt användbart som arbetsredskap. Målsättningen är att jag i framtiden ska kunna komplettera alla delar i katalogen och publicera materialet vid ett senare tillfälle.

Figur 3. Karta över det utsnitt i landskapet som utgör undersökningsområdet. Karta Lantmäteriet. Bearbetning A. Nyqvist Thorsson.

Tidsmässiga och geografiska ramar i avhandlingens katalog

Eftersom gravmonumenten utgör det huvudsakliga forskningsmaterialet har jag valt att ta fasta på det geografiska område inom vilket monumenten till största del förekommer. I princip hade det varit möjligt att utgå från landskapsgränser, men eftersom gravmonumenten snarare förefaller ha en relation till den kulturhistoriska topografin i form av odlingslandskap, sjöar och vattendrag än till en administrativ gränsdragning har jag valt en annan väg. Istället för att använda givna, etablerade gränser utgår jag från ett utsnitt i landskapet som mer förutsättningslöst ger en begränsning av undersökningsområdet. Utsnittet har gjorts i form av en ruta som placerats över området med tätast förekomst av liljestenar, stavkorshällar och därinom de flerdelade monumenten. Rutan sträcker sig från södra delen av Värmland, på båda sidor av sjön Vänern samt ner över Västergötlands fullåkersbygder i de inre delarna av landskapet (fig. 3).

Katalogen omfattar i huvudsak undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen. Fokus ligger på dessa århundraden eftersom det är då som mitt huvudsakliga källmaterial, liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument, uppstår och verkar som fenomen. Det kan tilläggas att jag inte varit helt konsekvent i det tidsmässiga ramverket. I viss mån har även anläggningar med rötter i 1000-talet liksom anläggningar från början av 1300-talet tagits med, så som exempelvis Läckö slott och Dalaborg. Båda är anläggningar från 1300-talets första årtionde och har i huvudsak använts och spelat en roll från denna tid och framåt. Samtidigt finns det i båda fallen vaga indikationer på äldre spår och lämningar som antyder att platsen tagits i anspråk tidigare och att initiativet till att uppföra någon form av byggnad följaktligen kan föras tillbaka ner i 1200-talet. I andra fall, som exempelvis Varnhem (boplats och kyrka), har vissa anläggningar uppförts och verkat under 1100-talet men haft sina rötter med en tydlig koppling till en föregångare i tidigare sekel. Vissa lämningar från 1000-talet har därför omnämnts i katalogen då de kan uppfattas som föregångare till, eller förtydligande av, det som senare kommer att uppföras.

Form, struktur och innehåll i katalogen

Katalogen som är en bilaga till avhandlingen är upplagd i ett antal poster där varje undersökt plats rubriceras med namn, sin benämning i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt landskap. Posterna presenteras i bokstavsordning utifrån platsens eller anläggningens namn. I de fall där en plats rymmer lämningar av olika karaktär, som exempelvis kyrkoruin och boplats på Lurö, kyrkoruin, kloster och boplats i Varnhem eller kyrka och bebyggelselämningar i Gestad har karaktäriseringen av lämningarna avgjort om de presenteras under egen post eller tillsammans. I arbetsprocessen har jag i hanteringen av materialet arbetat med kategorierna *kyrkliga miljöer*, *borgar och befästa gårdar*, *gårdar*, *urbana miljöer* samt *maritima lämningar* (se fig. 4). Dessa kategorier har inte varit optimala, men de har trots allt underlättat hanteringen av ett stort och diversifierat material. I den slutgiltiga sammanställningen i katalogen har uppdelningen bibehållits och lämningar från undersökta lokaler presenteras i bokstavsordning under respektive kategori. Den information om varje undersökt lämning och/eller de iakttagelser som gjorts vid ett ingrepp på en plats och som tagits med i katalogen presenteras uppdelad under ett antal rubriker. Dessa rubriker utgörs av:

Källor: här redovisas källor och litteratur som använts och som rymmer information om den specifika undersökningen eller relevant information om platsen.

Undersökning: rubriken rymmer information om undersökningens sammanhang där variabler som typ, syfte, genomförare samt kortfattat vad den omfattande presenteras. I de fall frågeställningar har formulerats har dessa återgetts.

Konstruktioner: under denna rubrik redogörs för resultatet av undersökningen med beskrivning av undersökta och dokumenterade lämningar. Till följd av att medeltida begravningar och gravmonument är mitt huvudmaterial har eventuella undersökta gravar med någon form av stenkonstruktion beskrivits förhållandevis utförligt. I så stor utsträckning som möjligt har jag strävat efter att återge ordval och formuleringar från den ursprungliga redogörelsen för att ge utrymme för förstahandsbeskrivningen och tona ned min egen tolkning av resultaten. Detta har dock i viss utsträckning påverkats av min bearbetning av texten som innefattat standardisering och sammanfattande.

Fynd: fyndmaterialet från undersökningen presenteras under egen rubrik. Jag har eftersträvat att lyfta fram fyndmaterialets inbördes relationer och kontextuella förhållande till de konstruktioner som dokumenterats. I de fall osteologiska bedömningar och observationer gjorts på skelettmaterial har dessa redovisats kortfattat.

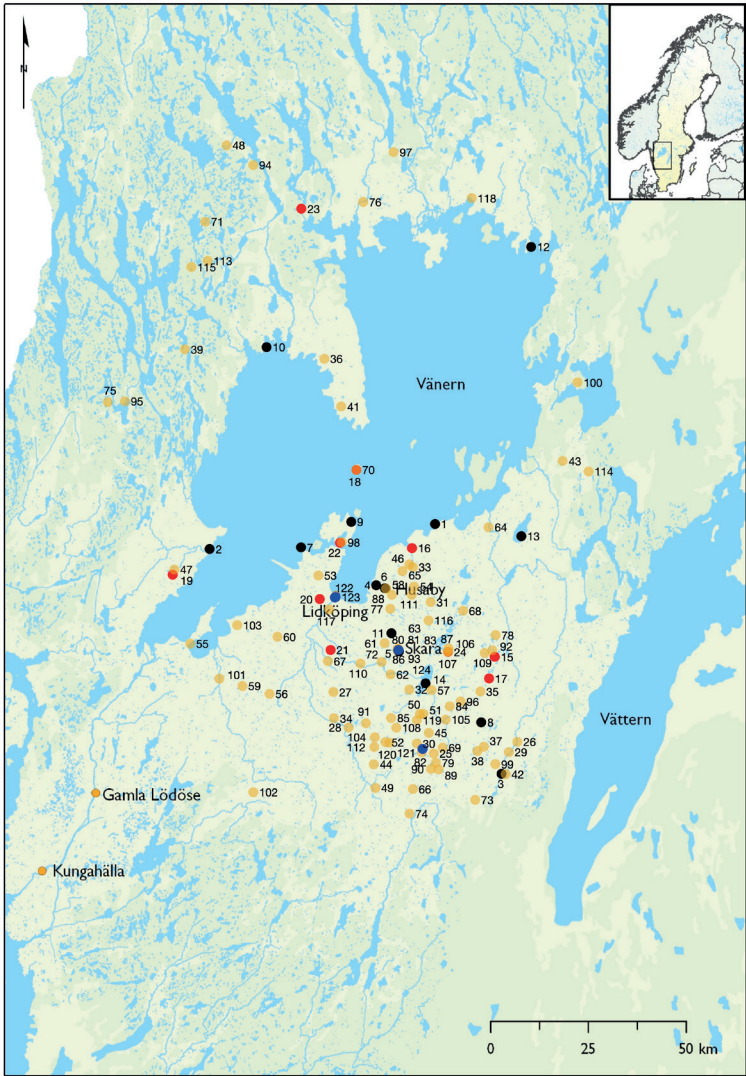
Datering: här redovisas eventuella dateringar som ¹⁴C- och dendrokronologiska analyser. Här återges även dateringar som bygger på skriftliga källor, relativa kronologier samt undersökande arkeologers eller forskares uppfattningar.

Resultat: under rubriken har i vissa fall resultaten från undersökningen sammanställts.

Övrigt: under rubriken presenteras annan information som bedömts vara av intresse.

I katalogen ingår sammantaget 79 kyrkliga kontexter från Västergötland, 13 från Värmland och 4 från Dalsland. Förutom kyrkliga kontexter finns även borgar och befästa gårdar upptagna. Dessa utgörs av 11 sådana miljöer från Västergötland, från Värmland 2 och från Dalsland 1. Utöver borgar och befästa gårdar har även undersökta lämningar efter gårdar utan konstaterade befästningsanordningar tagits med i katalogen. Dessa uppgår till 7 boplatstillmiljöer från Västergötland, 2 från Värmland och 1 från Dalsland. En sista kategori som finns med i katalogen är lämningar i urbaniserade miljöer (stadslager) samt lämningar från maritima miljöer. Lämningar från 1100- och 1200-talen knutna till detta sammanhang har endast identifierats inom det västgötska området och uppgår till 4 lokaler. Den främsta anledningen till den stora övervikten av västgötska lokaler är att undersökningsområdet helt enkelt omfattar ett större område i Västergötland än i de andra landskapen. En annan anledning kan också vara att fler kyrkplatser berörts av undersökningar och att påfallande många kyrkor i Västergötland berörts av ombyggnationer och renoveringsarbeten som medfört mindre undersökningar och iakttagelser.

I förlängningen och i en vidare analys av den arkeologiska praktiken har katalogen potential att ge information om vad som arkeologiskt gjorts i området, vad man valt att undersöka, hur man metodologiskt gått till väga, vem som initierat och genomfört undersökningen, i vilket syfte och i viss mån hur man redogjort för resultaten. Något förvånande har det visat sig att förhållandevis mycket gjorts arkeologiskt i området och att det kunskapsmässigt finns ett stort och hittills outnyttjat grundmaterial att tillgå. Idag är detta källmaterial dock utspritt och svårt att överblicka och utgörs i huvudsak av opublicerade arkeologiska redogörelser och rapporter, äldre skriftliga källor, hembygdslitteratur och motsvarande.

- Borgar och befästa gårdar
- Gårdar
- Kyrkliga miljöer
- Stadslager och maritima miljöer

Figur 4. Karta över lokaler inom undersökningsområdet som finns upptagna i avhandlingens katalog. Källa Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007.

Katalogens potential

I avhandlingsarbetet har katalogen varit ett sätt att komma in i materialet. En grundlig genomgång och sortering av undersökta lämningar har varit en förutsättning för materialgenomgång, analys och de resonemang som förs i avhandlingen. Katalogarbetet kan ses som ett första steg i en process för att identifiera begravningens praktiker. Ett mikroarkeologiskt förhållningssätt som operativ metod har gett inspiration till att arbeta med materialet på mikronivå. Därmed har de omedelbara kontexterna

varit viktiga, vilket är något som fått genomslag i urvalet av det som presenterats katalogen. En konsekvens av att min grundläggande frågeställning och mitt primära forskningsmaterial rört en specifik grupp medeltida gravmonument är att stor vikt lagts vid att presentera grävresultat och iakttagelser som omfattar gravar från perioden. Vad gäller framför allt kyrkor och borgar har undersökningar från 1900-talets första hälft ofta på ett konsthistoriskt vis inriktats på murverk efter olika byggnader. I första hand har man sökt svar på frågor kring byggnadsfaser och funktion. Min utgångspunkt har varit att genom att lyfta fram fyndmaterialet skapa förutsättningar för att vidga förståelsen för medeltidens byggnader som sociala rum och inte bara stilhistoriska byggnadskonstruktioner. Även de fynd som inte omedelbart kan kopplas till byggnaden kan säga något om platsen. I katalogen har jag därför valt att fokusera på fyndmaterialets potential och på att redogöra för fyndens kontexter och förhållande till olika konstruktioner och lager.

I ett vidare forskningsssammanhang har målsättningen också varit att katalogen ska bli användbar för andra forskare som intresserar sig för perioden och området, eller material från motsvarande perioder inom andra geografiska områden. En viktig aspekt i arbetet med att sammanställa katalogen har just varit att tillgängliggöra ett svåråtkomligt men ändå viktigt grundmaterial. En kritik mot mitt urval av information skulle dock kunna vara att jag inte innefattat foton eller planritningar. Omfattning och tidspress har emellertid bidragit till att jag tvingats prioritera bort figurer och hålla mig till löptext. Hänvisningar till källor och litteratur kommer förhoppningsvis att underlätta en fördjupning. Jag har dock strävat efter att så tydligt som möjligt redogöra för det jag kunnat utläsa och förstå av det insamlade materialet.

Genom innehållet i katalogen framträder ett förhållandevis rikt material med enligt min mening stor potential att faktiskt kunna säga något om medeltida förhållanden. Det kan därför tyckas anmärkningsvärt att dessa källor inte uppmärksammats tidigare utan förblivit outforskade. En förklaring kan emellertid vara att Västsverige inom tidigare forskning har uppfattats och beskrivits som en perifer region (Hyenstrand 1996:94; Hermanson 2001:4). Att området uppfattats som perifert kan i stor utsträckning höra samman med att man inom tidigare forskning gärna fokuserat på att skriva nationalstatens historia. Forskningshistoriskt har man utifrån ett statsfixerat nationellt perspektiv sannolikt valt att utgå från andra källor än ett svårtillgängligt, opublicerat arkeologiskt källmaterial som krävt både tid och arbete att sätta sig in i och förstå. En bidragande orsak kan också ha varit att man ansett att materialet inte passat och inte haft potential att svara på de frågeställningar man arbetat med. En annan faktor som sannolikt orsakat skillnader i kunskapsläget är att i regioner som Mälardalen och Skåne har betydligt fler infrastrukturella insatser gjorts än i Västergötland. Detta har också medfört att antalet genomförda arkeologiska undersökningar varierat.

Genom att tillgängliggöra ett material från många olika undersökningar och iakttagelser ges emellertid möjlighet att bland annat genomföra mer regionala studier utifrån ett regionalt komparativt perspektiv (jfr Hermanson 2001:6). Materialet som presenteras i avhandlingens katalog har bland annat visat på ett förbluffande rikt fyndmaterial från medeltida kyrkplatser och äldre undersökningars fokus på murverk erbjuder många möjligheter att studera medeltida byggnadskonstruktioner. Även om rapporterna i många fall uppvisar brister i redovisning av exempelvis lagerföljder och fyndsammanhang, så finns det potential att med nya teoretiska och metodologiska redskap inom dagens arkeologiska forskning ställa andra frågor där detta källmaterial kan bli viktiga pusselbitar.

3.3. Katalogen som fenomen – några reflektioner

Katalogen som metod har använts inom många olika arkeologiska kontexter. Karaktäriserande för en katalog är en slags strävan efter att på ett systematiskt och lättöverskådligt sätt presentera ett grundmaterial, att renodla och framhäva information där olika relevanta variabler kan belysas och göras jämförbara. Det är sammanställningar utan slutsatser och utan början eller slut. Författaren ska helst vara reducerad till anonymitet utan att värdera vad som är viktigt eller oviktigt i texten. Alla uppgifter ska beskrivas så objektivt och empiriskt som möjligt. I detta avseende kan katalogen uppfattas som arkeologens svar på historikerns annaler eller krönikor.

I alla texter finns stilfenomen som i vissa fall utvecklas till genrer. Inom litteraturforskningen, till skillnad från arkeologin, har katalogen som fenomen uppfattats och diskuterats som en egen genre. För Ottar Grepstad är en genre en del i ett system vilket i sig är ett resultat av en klassificering, en process som bottenar i det mänskliga behovet att skilja och sätta i relation och katalogen blir en metod att systematiskt ordna stoffet (Grepstad 1997:148 f., 380 ff.). Janken Myrdal har framhållit att i synnerhet för medeltiden är den katalogiserande forskningen nödvändig eftersom materialet i sig ofta är begränsat med slutsatser som grundar sig på ett fåtal belägg (Myrdal 2004). Myrdal påpekar att upprättandet av kataloger har sedan arkeologins barndom varit en väl integrerad del av det arkeologiska arbetet, men katalogens roll som en del i det vetenskapliga arbetet har sällan problematiserats. I en analys av en medeltida handskrift, Magnus Erikssons landslag, upprättar Myrdal själv en katalog över bildframställningarna i handskriftens marginaler. Framför allt visar han genom sin diskussion hur upprättandet av en katalog i högsta grad är ett vetenskapligt problem och hur skapandet av katalogen är en vetenskaplig metod (Myrdal 2004:357). Även om katalogen som metod sällan problematiseras har den under olika tider och i olika sammanhang kommit att utgöra ett tydligt inslag i olika sätt att bearbeta och hantera material från det förlutna.

Katalogen i den arkeologiska kontexten

Denna strävan efter att ordna ett källmaterial har länge tillämpats inom arkeologiska avhandlingar, och i synnerhet inom medeltidsarkeologiska avhandlingar, även om sättet att utforma dem varierat (se exempelvis Gardell 1937; Andren 1985; Bonnier 1987; Dahlberg 1998; Theliander 2005; Ljung 2016). I äldre avhandlingar från slutet av 1800-talet och fram i 1900-talet låg fokus i hög grad på att studera och diskutera enskilda föremålstypers typologiska utveckling och kronologiska sammanhang och katalogen kom därmed att utgöras av en utvald föremålstyp. Ett gemensamt drag i dåtidens kataloger är att det saknas information om kontexten, om hur föremålet påträffats, anskaffats eller i vilket sammanhang det hittades. Sölve Gardells avhandling från 1937 innehåller exempelvis en omfattande katalogdel där medeltida gravhällar presenteras. Informationen i katalogens poster rymmer uppgifter om själva hållarna där mått och motiv beskrivs kortfattat och en eventuell inskrift redovisas, men inget nämns om kontexten kring monumenten (Gardell 1937). Ett annat exempel är Claes Thelianders avhandling från 2005 där han sammanställt en motsvarande katalog över gravar i Västergötland. Även om beskrivningen av gravarna är kortfattad och återhållsam är en ökad kontextualisering tydlig. Utöver själva anläggningen redovisas även i vilket sammanhang den undersöktes. Konstruktionen beskrivs och eventuella fynd, dateringar och övrig information som ansetts relevant redovisas (Theliander 2005). Denna ambition att också redovisa kontexten kring objekten, tingens bibliografi, tydliggörs i den katalog över tidigkristna gravmonument som ingår i Cecilia Ljungs avhandling från 2016. Här är katalogen tänkt att fungera som en uppslagsdel tillsammans med avhandlingstexten men samtidigt också som en fristående översikt över materialet (Ljung 2016:12).

Sett till katalogens struktur kan den variera. Jag har exempelvis, till skillnad mot de flesta kataloger i andra avhandlingar, valt att redovisa materialet genom löpande text i form av betydelseskapande

meningar, men informationen kan också presenteras som fristående ord med enskilda och definierade betydelse. Fristående ord används oftast i form av tabeller eller formulär. Innehållet blir lättöverskådligt men kräver ofta en betydande förståelse av både struktur och terminologi för att kunna tillgodogöra sig innehållet (Wittgren 2013:94).

Med datoriseringen har uppbyggandet av kataloger och framför allt databaser genomgått en revolution. Instanser som i hög grad gynnats av datoriseringen är museer och arkiv som genom föremålskataloger och digitala arkivförteckningar både kan tillgängliggöra och inte minst synliggöra omfattande material i magasin och arkiv. Hanteringen av stora datamängder och förenklade sökmöjligheter har också öppnat för ambitionen att redovisa det totala istället för ett urval. Genom sin katalog över bilder i Landslagens handskrift visade Myrdal hur forskningen kring medeltida bilder revolutionerats av möjligheten att digitalisera och sammanställa stora bilddatabaser (Myrdal 2004:373 ff.). Bilddatabaserna är ett exempel på hur stora material kan sammanställas och många olika variabler korsrefereras mot varandra. Ett annat närmast revolutionerande arbete som visar på potentialen i att sammanställa information i digitala databaser är Roberta Gilchris och Barney Sloanes studie av medeltida begravningspraktiker i relation till brittiska kloster och religiösa inrättningar (Gilchrist och Sloane 2005). Databasen konstruerades för att möjliggöra analys av arkeologiska undersökningsdata i relation till GIS-miljöer i form av digitala planritningar och omfattar runt 8000 medeltida gravar. Fördelen var att genom digitaliseringen öppnades nya möjligheter att inte bara sammanställa stora material i en databas, utan även korsreferera olika variabler inom det insamlade materialet. För att uppnå möjligheten att korsreferera olika variabler och studera den medeltida begravningens relationella aspekter krävs emellertid ett stort mått av standardisering av såväl planritningar som den arkeologiska dokumentationen i övrigt.

En viktig grund för min avhandling är den ovan nämnda inventeringen och dokumentationen av liljestenar och stavkorshällar från åren 2003–2006. Den insamlade informationen om stenhällarna fördes in i en databas och utifrån denna framställdes en tryckt katalog där varje sten presenterades utifrån utvalda data. Fördelen med den tryckta katalogen är att i denna form blir materialet lättöverskådligt och del i ett sammanhang, medan databasen ger redskap att korsreferera utvalda variabler eller sammanställa och lyfta fram vissa aspekter på ett enkelt sätt. En sökbar databas grundar sig emellertid alltid i en kategorisering. Den kategorisering som en forskare gör är ett av de mer fundamentala källkritiska problemen och måste därför, som Myrdal påpekar, redovisas noga (Myrdal 2004:382). För samtidigt som information, i mitt fall om gravhällarna, delas upp och kategoriseras för att göras sökbar och jämförbar, fanns det information av mer subtil karaktär som var svårare att fånga upp och beskriva. Detta är kanske det största problemet med kataloger och framför allt sökbara databaser. Det subtila och det som kan uppfattas men inte direkt formaliseras och beskrivas med fristående ord riskerar att falla bort. Ett annat källkritiskt problem är också att information har ansetts olika viktig under olika tider. Vad som anses viktigt, väljs ut och förs in i en katalog eller databas vid en viss tidpunkt kan visa sig ha uppenbara brister i andra sammanhang.

Bengt Wittgren har i en avhandling exempelvis visat att museernas kataloger i huvudsak uttrycker dagsaktuella behov, det vill säga vad museiprofessionen ansett viktigt i olika tider. Aktualiteten kan förstås som del i den samhälleliga diskursen kring rådande vetenskapliga paradig och frågeställningar men också som en del i olika museers praktiska behov. Detta har i sin tur påverkat katalogens utformning och fysiska form under olika perioder. Wittgrens studie visade även att i museikatalogen blir ofta alla former av data kvar och den förblir relativt opåverkad även om den ständigt är under utveckling. En konsekvens av detta är att man ofta, framför allt under sent 1900-tal, uppfattat katalogernas innehåll som bristfälligt, vilket i sig är en effekt av nya vetenskapliga perspektiv och behov (Wittgren 2013:109, 204 ff.). Även om museernas kataloger är i ständig utveckling och uppbyggnad för att möta samtidens olika krav och behov, så beskrivs sällan orsaken till insamlingen eller anskaffandet av föremål.

I likhet med Gilchrists och Sloanes engelska material är det material jag sammanställt inom ramen för denna avhandling resultat av undersökningar med stor variation både vad gäller dokumentationsteknik och frågeställningar. Därmed uppstår en svårighet att uppnå enhetlighet och systematik i en urvalsprocess som egentligen påverkats av forskare i många led. Just problematiken kring katalogen som situerad och hur den uppstått under en viss tid och utifrån ett visst syfte har lyfts fram av Anders Hesjedal i en artikel från 1999. Han framhåller hur katalogen allt eftersom den formaliseras och institutionaliseras börjar leva sitt eget liv oavhängigt föremålen eller lämningarna. Texten representerar inte bara materialet utan auktoriserar det. Detta leder till att katalogen *blir* verkligheten, att den *blir* materialet. Den situerade katalogen har redan i sin struktur avgjort vilka frågor och hur, som kan ställas till materialet (Hesjedal 1999:262 f.).

Urval, sammanställning och analys - katalogen som metod

Den katalog jag sammanställt för avhandlingen har kommit att innehålla mycket information. Till viss del grundar sig detta i ett val att förutsättningslöst vara öppen och lyhörd för det som kan vara relevant för min efterföljande analys, liksom i en vilja att lyfta och tillgängliggöra ett arkeologiskt material som under lång tid varit förpassat till svåråtkomliga arkiverade rapporter. Därmed är informationen i katalogen i första hand registrerande och beskrivande. Myrdal poängterar att genom att sträva efter att redovisa det totala, och för att inga detaljer som kan vara av betydelse ska förbises, ökas genomlysningen och det blir lättare för läsaren att bedöma det urval som skett i analysen (Myrdal 2004:357). Myrdals strävan efter den kompletta och totala katalogen är lovvärd, och kanske i viss mån möjlig, så som i fallet med marginalbilderna i Magnus Erikssons landslag. En katalog över ett arkeologiskt material, eller som i mitt fall resultaten från arkeologiska undersökningar, kan emellertid aldrig vara total och innebär alltid en selektion av något. Inte minst avgränsas katalogen just genom att ramen för avhandlingen är det arkeologiska perspektivet och därmed har innehållet på ett naturligt sätt begränsats till lämningar som i någon form undersökts arkeologiskt.

Eftersom informationen i katalogen, och en analys av denna, i stor utsträckning bygger på material som grävts fram, tolkats och dokumenterats i ett förflutet, får undersökningarnas situerade praktiker konsekvenser för resultatet. Bortser man från de val jag gjort i genomgången av rapporter och redogörelser, så spelar variabler som arkeologisk metodik och strategi, teoretiska utgångspunkter, bevarandeförhållanden, och inte minst arkeologerna själva i sin situerade kunskap, stor roll för vilken information som till slut presenteras i katalogen. På så sätt är den alltid mer eller mindre kritisk till de olika källorna. Att kortfattat presentera beskrivningar och resultat från vitt skilda undersökningar är naturligtvis problematiskt. Det handlar om undersökningar som alla är socialt och historiskt situerade och som genomförts av olika individer med varierande bakgrund och akademisk tillhörighet (Edgworth 2003:ix; Jensen 2012:10). Utan tvivel har katalogen i min avhandling sina brister. Det handlar alltid om att göra ett urval, att sälla bort vissa uppgifter, att sammanfatta en del och att förtydliga och lyfta fram annan information. Vissa undersökningar, som exempelvis de från Varnhems klosterkyrka och från år av stadsgrävningar i Skara, har producerat en mängd rapporter och dokumentationsmaterial som måste sammanfattas och presenteras kortfattat. Andra undersökningar har efterlämnat ytterst knapphändigt redovisade resultat.

Trots att det långt ifrån är enkelt att sammanställa en bra katalog vill jag framhålla att katalogen som fenomen ofta är en givande del i en forskningsprocess. Som Myrdal påpekar underlättar den för såväl forskare som läsare att uppfatta ett materials inre sammanhang och struktur och även att framhäva detaljernas variation och mångfald. Därmed kan katalogen öppna för att upptäcka nya dimensioner i det man inte såg tidigare genom att vissa relationer mellan olika fenomen kan framträda. Katalogformen kan också visa på hur vissa aspekter som tidigare ansetts viktiga faktiskt inte är så, och tvärt om.

Skapandet av en katalog har också visat sig vara praktiskt eftersom den lett till en systematisk genomgång av materialet vilket underlättat för mig att lära känna det. Genom att inarbeta ett stort material i en katalog finns också utrymme för att fånga upp och se variabler som kan vara av betydelse och som tidigare förbisetts av forskningen. Informationen i katalogen kan därmed betraktas som en slags medspelare, en aktör, snarare än en resurs eller en slav under en forskare som producerar objektiv kunskap (jfr Haraway 1988). Utformningen av avhandlingens katalog, och informationen i den, har varit en process som förändrats allteftersom arbetet framskridit, just genom samspelet med det material som blir utforskat.

3.4. Gravmonumenten tar plats – presentation av källmaterialet

En av de kanske största förändringarna som införandet av kristendomen medförde för den enskilde individen, var att gravläggningen av döda anförvanter skulle utföras efter helt andra riktlinjer och i en annan form än tidigare. En speciell och avgränsad plats var utsedd för gravläggningar vars praktiker strukturerades av nya tankeidéer och det var dessutom en begravningsplats som skulle delas av alla i lokalsamhället oberoende av social tillhörighet. Likbränning var inte längre tillåtet och det fanns inte heller utrymme för uppförandet av gravhögar eller stenkonstruktioner som tog stor yta och rymd i anspråk på de ofta små och trånga kristna begravningsplatserna.

Trots den genomgripande förändring kristendomen förde med sig i begravningsämnan uppvisar gravarna från 1100- och 1200-talen stora variationer. Resultaten från iakttagelser och undersökningar på kyrkplatser inom undersökningsområdet visar på en stor spännvidd i utförandet av begravingar under perioden. I många gravar finns varken spår efter kistor eller andra konstruktioner, utan den döde förefaller ha begravts i en enkel jordgrävd grav. Även om gravar där den döde placerats i en kista av sten många gånger har påträffats inne i kyrkorummet (se vidare kapitel 5) visar materialet i katalogen att även enkla jordgrävda gravar utan kistor har anlagts både i kyrkornas långhus och kor (se exempelvis *Ettak*, *Fullösa*, *Lovene*, *S:ta Katarina franciskanerkloster i Skara*, *Sunnerby*, *Ullene*). I lämningarna efter Halvås kyrka påträffades två gravar inuti kyrkorummet där de döda också begravts i träkista (se katalogen nr. 56 *Halvås*). Avsaknaden av dräkt detaljer som spännen, hyskor eller ströningar tyder på att den döde inte begravts i gångkläder utan i svepning.¹ Söljor av brons och järn, som i gravarna i Sunnerby, antyder emellertid att svepningen kan ha hållits samman av ett bälte. I Ekshärad i Värmland innehöll de flesta av de undersökta gravarna spår av träkista och påträffandet av näver i en av gravarna antyder att detta material använts för att svepa den döda kroppen i (se katalogen nr. 40 *Ekshärad*). I undersökta gravar runt domkyrkan i Skara har spår efter smala ekbrädor påträffats. De döda låg placerade på brädorna, så kallade dödsbrädor (se katalogen nr. 63 *Kapitelhuset vid Skara domkyrka*). Möjligen har brädorna fyllt en funktion då den döda kroppen sänktes ned i graven. Även i gravar runt Sankt Nikolai kyrka i Skara påträffades motsvarande smala brädor. I en grav hade den döde placerats under två lösa brädor lagda på två tvärgående pinnar, en över bröstet och en strax över knäna. På ömse sidor om huvudet hade också en kantställd kalkstenshäll placerats (se katalogen nr. 81 *Sankt Nikolai*). I en grav på Åsaka kyrkplats i Ullene hade den döde placerats i en krets av stenar med en sten på vardera sidan av huvudet som stöd. På kyrkogården fanns dels gravar som täcktes av hällar av röd granit, men också gravar som markerades av låga gravkullar och andra som markerades av klumpstenar (se katalogen nr. 112 *Åsaka*).

1. Ströningar är små metallprydnader som var vanliga i den medeltida klädedräkten. De kunde ha olika former och mönster så som rosor, liljor, rosetter, bokstäver och sköldar. De kunde sys eller spikas fast på bälten, huvudbonader och klädesplagg (Svensson 2006:110, 127f, 133).

Den kristna begravningspraktiken gav också utrymme för inflytelserika och resursstarka grupper i samhället att låta uppföra påkostade gravmonument över sina döda anförvanter. Monumenten i sten var förbehållna samhällets högsta skikt. De flesta människor under 1100- och 1200-talen fick förmodligen nöja sig med ett enkelt träkors, en brädbit eller ett runt stenblock från naturen, om de över huvud taget fick någon markering över graven. Kistor av sten, liggande hållar med avancerade motiv i relief och monument i flera delar ovan mark som försetts med en mångfald av bildframställningar positionerade den döde i relation till andra gravar på begravningsplatsen. Det är dessa gravar med sina monument som utgör avhandlingens huvudsakliga källmaterial och metodologiskt är det genom att arbeta med gravmonument ovan och under jord som jag ska besvara avhandlingens frågeställningar.

Fyra kategorier av gravmonument - en genomgång

Inom det område som idag innefattas i landskapet Västergötland blev uppförandet av gravmonument av sten över graven en del av begravningsskicket under 1100- och 1200-talen. Denna specifika begravningspraktik har lämnat efter sig över 600 gravmonument, av framför allt sandsten, fördelade på ett stort antal kyrkogårdar. Till största del förekommer gravmonumenten i de norra och centrala delarna av landskapet med störst koncentration kring området runt Husaby på Kinnekulle. Därutöver är gravmonumenten framför allt lokaliserade till områden runt Falbygden och Skövde. Även om gravmonument under perioden förefaller vara en företeelse med störst förankring inom det västgötska området, har liknande monument också framställts inom andra landskap. I Bohuslän, Värmland, Dalsland, Gotland och Uppland finner vi sporadiska förekomster av liljestenar, som annars uppfattats som karaktäristiska för Västergötland (jfr Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Inom det geografiska område där liljestenar förekommer finns även en motsvarande koncentration av stavkorshällar, men med skillnaden att stavkorshällarna även finns i större utsträckning på andra platser i Sverige. Gravmonument i flera delar, bestående av lockhäll och gavelkors, finns även de representerade i andra landskap, så som Halland, Småland, Östergötland, Gotland och Södermanland, men då i princip enbart som enstaka exemplar och inte i den omfattning som vi ser i de inre delarna av Västergötland. Dock har en närmare granskning visat att i Skåne finns ett förhållandevis stort antal flerdelade gravmonument med lockhällar och gavelhällar med rundade krön. I huvudsak kan dessa lokaliseras till ett område väster om Ringsjön och ett område på Österlen i sydöstra Skåne.

Här måste också bevarandegraden av monumenten kort beröras. Med över 600 bevarade gravmonument skiljer sig det västsvenska området från andra regioner. Inte heller i Västergötland förekommer gravmonumenten i alla bygder. Frågan är om denna snedfördelning kan handla om att gravmonumenten bevarats i olika grad i olika områden. I jämförelse med runstenar och andra, kristna gravmonument från 1000-talet ser vi emellertid ingen sådan skillnad mellan exempelvis Östergötland och Västergötland. Snarare är antalet tidigkristna gravmonument betydligt färre inom det västgötska området. Precis som de tidigkristna monumenten är också liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument tydligt kopplade till lokala kyrkor. I en jämförelse mellan regionerna ser vi inga större transformationer av landskapet eller de kyrkliga kontexterna under historisk tid som kan ha påverkat bevarandegraden olika. Stenkistgravar är andra lämningar som bevarats i ungefär samma utsträckning på kyrkogårdar inom regionerna. Därmed finns inget som tyder på en mer intensiv användning av kyrkogårdarna under modern tid inom vissa områden som i sin tur kan ha påverkat bevarandet av gravmonument från perioden. Vi kan därför utgå från att vad gäller materiella spår på lokala kyrkogårdar är bevarandegraden sannolikt likvärdig mellan de olika regionerna. Sammantaget kan vi konstatera att gravmonument i sten ovan jord sannolikt aldrig tillverkats i samma utsträckning i alla delar av landet.

Inledningsvis påpekades att gravmonumenten under perioden långt ifrån utgörs av en enhetlig eller väl avgränsad typ av lämning. Istället handlar det om monument som utformats på olika sätt, både vad gäller form, bildframställningar och inskrifter. För ett arkeologiskt material är det inte unikt att vi bland gravmonumenten både finner drag som skapar gemensamma relationer och länkar vissa monument närmare varandra, och särskiljande drag som gör det möjligt att urskilja olika grupper av gravmonument. Även om plana gravhällar och flerdelade gravmonument utgör avhandlingens primära forskningsmaterial, analyseras och diskuteras dessa i relation till andra typer av monument i form av stenkistor i gravens inre och till gravmonument i sten från den tidigaste kristna fasen under perioden 1000–1100. För att klargöra begreppen och förtydliga vad som karaktäriserar och definierar de olika gravmonumenten följer här en kort presentation.

Kort karaktärisering av monumenten

För att försöka göra en i mångt och mycket förvirrande begreppsapparat något tydligare presenteras här de begrepp som används i denna avhandling för att beteckna de olika typerna av gravmonument. Därefter följer en mer utförlig beskrivning.

Liljestenar och stavkorshällar - plana gravhällar:

Plana gravhällar, ofta trapetsformade med en bredare huvudända och något smalare fotända. Den plana ovansidan har försetts med bilder och ibland inskrifter. Bilderna karaktäriseras på liljestenarna av växtornamentik i form av livsträd och slingrande växtrankor och stavkors på stavkorshällarna. Ibland är gränsen mellan de två typerna flytande genom att stavkorsens korsarmar kan utgöras av palmettknoppar och blad. Runt hällarnas ytterkanter löper ofta en kantlist på vilken inskrifter kan förekomma. En inventering av dessa gravmonument har uppmärksammat och dokumenterat drygt 530 gravhällar vilka finns spridda inom undersökningsområdet.

Figur 5. Liljesten från Örslösa (vänster), stavkorshäll från Gudhem (mitten) samt liljesten från Edåsa där korsarmarna utgörs av palmettknoppar (höger). Foto R. Bernhoft, Vänermuseum.

Flerdelade gravmonument och fasade lockhällar:

Monumenten karaktäriseras av en konstruktion i flera delar med liggande fasad lockhäll och resta gavelhällar vid var kortända. Ett fåtal monument har även haft sidohällar på vilken lockhällen vilat, vilket gett monumentet ett kistliknande utseende ovan jord. Monumenten har bildframställningar och figurer på gavelhällar, sidohällar och på den liggande lockhällen, vilka uppvisar stor variation.

Till denna grupp hör även de gravmonument som saknar gavelhällar och sannolikt endast utgjorts av en liggande lockhäll i markytan ovan graven. Det som skiljer dessa lockhällar från gruppen plana gravhällar (liljestenar och stavkorshällar) är lockhällarnas fasade kanter och förhöjda mittås. Detta förefaller dock inte gälla fullt ut för de skånska flerdelade gravmonumenten vilka av allt att döma ofta har utformats med plana lockhällar.

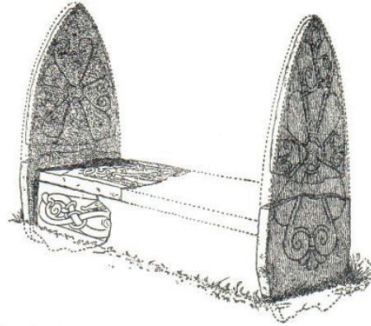

Figur 6. Exempel på monument från kategorin flerdelade gravmonument. Foto från dokumentationen av gravmonumentet vid Kinneved kyrka (vänster) samt den fasade lockhällen med runinskrift i Södra Vings kyrka (höger). Foto A. Nitenberg.

Tidigkristna gravmonument:

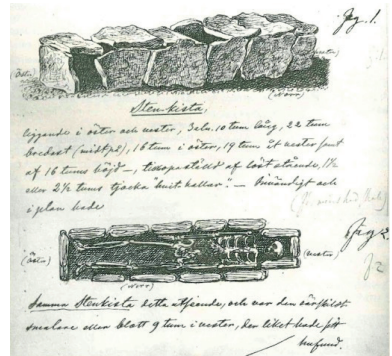
Gravmonument från den tidigkristna fasen i en nordisk kontext med en tidsmässig förankring i 1000-talet. Monumenten har uppförts över graven i markytan och består liksom de flerdelade av en liggande lockhäll mellan resta gavelhällar. Vissa monument har även varit konstruerade med sidohällar och det finns också indikationer på att vissa monument enbart utgjorts av en enskild liggande lockhäll ovan mark över graven. Karaktäristiskt för monumenten är runinskrifter och bilder som också återfinns på runstenarna och kan knytas till vikingatida stilelement.

Figur 7. Tidigkristna gravmonument. Eskilstunakista som påträffades vid arkeologiska undersökningar i Eskilstuna 1912. Rekonstruktion av S. Lindqvist (vänster). Tidigkristet gravmonument, "Katahällen", från kyrkplatsen i Varnhem. Foto R. Bernhoft, Vänermuseet (höger).

Stenkistor:

Konstruktioner av sten under jord i vilka den döda kroppen placerades. Stenkistorna har väggar av upprättstående stenblock och tak av liggande hällar. Det förekommer också att väggarna murats av stenblock och kalkbruk och ibland har kistan fogats med kalkbruk eller lera. Vissa stenkistor har även konstruerats med en botten av flata stenblock. Den äldsta säkert belagda stenkistan har påträffats i Varnhem vid en stenkyrka och har daterats till 1000-talets första hälft. Gravar som konstruerats med stenkistor har anlagts under hela 1100- och 1200-talen.

Figur 8. Stenkistor i gravar på kyrkplatsen i Sunnerby (vänster och mitten) samt teckning av den grav med stenkista som undersöktes i Sjögerås 1863 (höger). Foto Västsvensk arkeologi; teckning ATA.

Liljestenar och stavkorshällar

Liljestenar och stavkorshällar har med få undantag tillverkats av sandsten. Sandsten förekommer i de flesta av de västgötska platåbergen och råvaran har därmed funnits nära till hands. Vanligtvis är hällarna runt 160–180 cm långa och runt 50–60 cm breda. Ett fåtal stenar är dock betydligt mindre än genomsnittet och en annan grupp utgörs av dubbelstenar, det vill säga är bredare än genomsnittet och försedda med dubbla motivfält (se figur 9). Stenhällarna har med få undantag en i relief ornerad framsida, slätthuggna sidokanter och en tuktad baksida. Liljestenarna utmärker sig genom ornamentiken av stiliserade växter i form av palmlblad och slingrande rankor eller träd vilka växer upp ur ett ofta trappformat postament. Vanligtvis kröns trädet av en palmettknopp, en ros eller ett bladpar. Växterna och träden har främst uppfattats som kristna symboler för livets träd och för Kristus (Gardell 1937:134; Höberg 1960:30 ff.; Rhodin och Gren 2001:190;). Motiven på stavkorshällarna utgörs av ett kors på en stav som oftast utgår från ett postament i form av en trappa eller en kulle. Stavkorsen har ibland framställts som stående, ibland som liggande och ibland förekommer kors utan stav (se figur 5). Enligt den danske arkitekten och arkeologen Julius Løffler har förebilden tagits från en stående monumentform just för att stavkorsen framställs placerade på fundament i form av en murad trappa eller från en liten hög (Løffler 1889:9). På flera hällar förekommer även blandformer där stavkorsen försetts med växtornamentik i form av blad eller där korsets armar utgörs av palmettknappar, vilket varit en stark grogrund för diskussioner kring utvecklingslinjer och ursprung. Det förekommer också att kors och stavkors figurerar på liljestenar.

Figur 9. Liljesten från Friel. Gravhällen är både betydligt mindre än genomsnittet och har dubbla motivfält, en ovanlig kombination. Foto R. Bernhoft, Vänermuseumet.

Inom den tidiga konsthistoriska forskningen identifierades tidigt gravhällar med vegetativ ornamentik i form av livsträd och/eller slingrande rankor tillsammans med hällar med framställningar av stavkors som en egen kategori bland gravmonumenten. Det var också utifrån motiven som de kom att benämnas och definieras som liljestenar respektive stavkorshällar. Beteckningen *liljesten* introducerades på 1870-talet av C. J. Ljungström i en beskrivning över Wartofta härad. Han konstaterar att motivet ”*i viss mån liknar en liljestängel*”, och benämner dem följaktligen för liljestenar (Ljungström 1877). Denna benämning har, med några försök att utveckla nya begrepp, levt kvar in i dagens forskningssammanhang. Den engelska motsvarigheten till de västgötska gravhällarna har bland annat bearbetats av Peter Ryder. Det finns stora likheter i gravhällarna mellan de båda områdena, men medan de västgötska hällarna förekommer med enbart livsträd och växtrankor är de brittiska i princip alltid försedda med kors och stavkors i olika former. Ryder har därför benämnt dem *cross slab grave covers* (Ryder 1985).

Man kan argumentera för att benämningar som är motivbundna kan verka hämmande för att se stenhällarna som något utöver konsthistoriska objekt där motiven står i fokus. Försök att introducera andra begrepp har också gjorts. Eftersom motivet, i form av kors eller växtornamentik, oftast omges av en kantlist har det föreslagits att de med ett gemensamt namn skulle benämnas *kantlisthällar* (Dahlberg 1998). Beteckningen har lyfts fram som fördelaktig eftersom den gör det möjligt att arbeta med stenhällarna under ett samlingsnamn. Peter Carelli har av samma anledning valt att använda beteckningen *horisontella gravstenar* för det danska motsvarande materialet (Wideen 1938; Dahlberg 1998; Carelli 2001). Kantlisten förekommer förvisso på flertalet hällar som en utspärad ram runt motivet, men också denna benämning har sina begränsningar eftersom ett sextiotal av hällarna saknar kantlist.

Att med ett samlande begrepp karaktärisera en fysisk lämning som varierar och överskrider gränser låter sig kanske inte göras. Dock har jag inom detta arbete valt att använda mig av begreppen *liljesten* och *stavkorshäll*. Valet avgjordes egentligen redan i samband med den inventering och dokumentation av stenhällarna som jag och min kollega genomförde under åren 2003–2006. Vi tog då aktivt ställning, inte bara för definitionerna liljesten och stavkorshäll, utan även för att använda begrepp som livsträd, palmett, postament och liljeliknande skottknopp (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Eftersom materialet i denna sammanställning utgör en viktig grund i avhandlingen har jag valt att även här använda mig av samma begreppsapparat.

Flerdelade gravmonument

Vid sidan av liljestenarnas och stavkorshällarnas plana, ornerade hällar finns gravmonument som konstruerats av flera delar. I princip förekommer dessa i tre varianter, men med den fasade lockhällen med en förhöjd mittås som gemensamt drag (se figur 6). *Variant 1* är endast känd genom ett fåtal monument som består av gavelhällar, sidohällar och en täckande lockhäll, vilket skapar en kistliknande form. Trots att monumentet konstruerats som en kista finns inga belägg för att den döde har placerats inuti monumentet, utan detta har uppförts ovan mark över graven. *Variant 2* utgörs av monument konstruerade med en liggande lockhäll mellan två resta gavelhällar. De flesta av de flerdelade gravmonumenten tillhör denna variant och även denna konstruktion har uppförts i markytan över graven. *Variant 3* har sannolikt endast bestått av en ensam, liggande lockhäll över graven. Hällen har varit relativt tjock och haft en förhöjd mittås som skapat ett kistlocksliknande utseende (Dahlberg 1998:119 ff.; Lundberg 2010:110 f). Denna variant av gravmonument med fasade lockhällar utan gavelhällar förekommer främst i området runt Falbygden i Västergötland. Även om få gravmonument är bevarade i sin helhet eller kan rekonstrueras, förefaller alla varianterna ha varit i bruk mer eller mindre samtidigt under perioden (jfr Dahlberg 1998:119).

Liksom liljestenarna och de flesta av stavkorshällarna har de flerdelade gravmonumenten i princip undantagslöst huggits ur sandsten. I de flesta fall har de försetts med bilder och figurer framställda i relief. Motiven kan utgöras av växtornamentik, kors och andra kristna figurer, men även av fantasidjur och mänskliga gestalter som helgon och höga kyrkliga ämbetsmän. I dagsläget saknas en heltäckande översikt och beskrivning av dessa gravmonument och det saknas också en sammanhållen diskussion kring tidsmässig förankring. Monumenttypen har dock sporadiskt berörts i forskningsinsatser som Sölve Gardells och Markus Dahlbergs avhandlingar, Ernst Fischers genomgång av Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden, Harald Wideens sammanställning och genomgång av den västgötska romanska stenkunsten och i Stig Lundbergs artikel om gravmonumentet i Sunnerby på Kållandsö (Fischer 1920; Gardell 1937; Wideen 1938, 1947; Dahlberg 1998; Lundberg 2010). Ett antal av gravmonumenten har runinskrift och finns därmed även upptagna i Sveriges runinskrifter (Svärdström 1958). En översiktlig genomgång av dessa källor ger information om stendetaljer från omkring 90 gravmonument, möjligen några fler, inom det västgötska området.

Även om de flerdelade gravmonumenten till allra största del förekommer inom det västgötska området, finns ett fåtal gravmonument på ett antal platser inom andra områden. Ett monument finns i Botkyrka i Södermanland och i Småland finns uppgift om 3 flerdelade gravmonument. Ett monument och fragment av ytterligare två finns även på Gotland och i det halländska Holm. I Skåne finns dock ett större antal monument fördelade på olika kyrkplatser som Hög, Öja, Östra Hoby, Löderup, Raus, Trollenäs, Norra Strö, Stehag och Bosjökloster. I dagsläget saknas en fullständig översikt av de skånska flerdelade gravmonumenten, men uppskattningsvis handlar det om ett sextiototal monument, sannolikt fler. Från Södermanland, Småland och Gotland uppgår antalet till 7 gravmonument och från Halland ett gravmonument.

Denna grupp gravmonument saknar en etablerad gemensam beteckning men har bland annat diskuterats under begreppet gravkista (Gardell 1937:88 ff.; Högberg 1960:12; Svanberg 2001:202). Anledningen till begreppsvalet är just att ett antal av de mer tongivande monumenten i den tidiga diskussionen var konstruerade med sidohällar. Eftersom den tydliga kistkonstruktionen endast finns hos ett fåtal monument anser jag en sådan beteckning missvisande och mindre lämplig. Markus Dahlberg använder sig av det bredare samlingsbegreppet romanska gravvårdar där alla gravmonument, även liljestenar och stavkorshällar, från perioden innefattas (Dahlberg 1998:118 f.). Även detta begrepp är mindre lyckat eftersom gravmonumenten då definieras utifrån stildrag som anses karaktärisera en hel epok. Frågan är om vi över huvud taget kan diskutera periodens materiella lämningar utifrån ett stildrag som definierats av något som också sker på kontinenten långt tidigare än i norra Europa. När kyrkor i sten uppförs i vad som beskrivs som romansk stil i Skandinavien håller exempelvis den gotiska stilen redan på att slå igenom på kontinenten.

Framför allt har frånvaron av en samlad översikt och diskussion kring gravmonumenten skapat stor förvirring i just begreppsapparaten liksom i den kronologiska förankringen. Kristina Carlsson betecknar dem exempelvis förromanska gravmonument och placerar dem i samma tidsperiod som Eskilstunakistor/tidigkristna gravmonument (Carlsson 2007:15, 129). Jörn Staecker diskuterar de flerdelade gravmonumenten, eller Häggesled-monumenten som han benämner dem, i relation till tidigkristna gravmonument (Staecker benämner dem dock Eskilstunamonument), men någon tidsmässig åtskillnad görs inte. Snarare argumenterar han för att det handlar om två kategorier av gravmonument vilka kan kopplas till makteliten i Svealand och Götalandskapen under 1000-talet, men att makteliten i Götaland utvecklade en alldeles egen stil när det gällde gravmonument (Staecker 2010:245 ff.).

Synen på dessa gravmonument, och hur de fungerat i graven, har också sedan långt tillbaka färgats av ogrundade antaganden och förutfattade uppfattningar kring monumentalitet och exklusivitet. Då Axel Forssén undersökte förhållandena kring en påträffad stenkistgrav i relation till ett flerdelat gravmonument i Häggesled i Västergötland utgick han från att det påkostade gravmonumentet med lockhäll och gavelhällar, ”kung Hägges grav”, måste ha hört samman med stenkistan (ATA Forssén 1930). För att belägga detta antagande grävde han i anslutning till det flerdelade monumentet. Forsséns sökande efter en konstruktion i sten i gravens inre gjorde emellertid att han inte var uppmärksam på det skelett i träkista som faktiskt låg under monumentet. Eftersom han inte såg några spår efter en stenkista under det flerdelade monumentet antog han att detta måste ha flyttats. Även Gardell färgas av samma uppfattning och gör antagandet att eftersom en gravkammare saknades under ett av gravmonumenten framför Husaby kyrkas västtorn måste monumentet ha blivit flyttat (Gardell 1937:93). Forsséns och Gardells antaganden visar hur starkt vår egen samtids uppfattningar påverkar hur vi närmar oss ett material. Det finns dock ingen underliggande kritik i uppmärksammandet av Forsséns och Gardells resonemang, eller Carlssons och Staackers studier. Snarare visar de hur svårt det varit att använda dessa gravmonument som källmaterial i

analyser kring medeltida förhållanden då grundforskning med ett helhetsgrepp kring ett materials begreppsapparat och datering saknats.

I min uppfattning är det just idén att konstruera gravmonumentet i flera delar med en lockhäll med fasade sidor och förhöjd mittås som ringar in vad som är essentiellt hos denna grupp av monument. Jag har därför valt att arbeta med begreppet *flerdelade gravmonument* och i detta innefattar jag även möjligheten att ett antal av de fasade, kistlocksformade lockhällarna fungerat som ensamma konstruktionselement i 1100- och 1200-talens gravmonument.

Tidigkristna gravmonument

Tidigkristna gravmonument från 1000-talet är inte specifika för Västergötland och runt Väneren på samma sätt som 1100- och 1200-talens liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument. Istället finns de förutom i Västergötland också öster och söder om Mälaren, på Öland, i Småland och i Östergötland (se figur 7). I Västergötland har fragment av dessa gravmonument påträffats på tolv kyrkplatser inom de centrala delarna av landskapet, men främst koncentrerade till ett fåtal platser. Värt att notera är att platserna med fynd av tidigkristna gravmonument i princip ligger i ett stråk söder om sjön Väneren och därmed i de norra delarna av landskapet. Även om antalet monument är oerhört svårt att uppskatta så handlar det, utifrån påträffade fragment, för Västergötlands del om ett tjugotal möjliga monument (Neill och Lundberg 1994:149 ff.; Dahlberg 1998:63 ff.). I huvudsak är de gjorda av kalksten och har länge ansetts bestå av fem delar; två spetsiga gavelhällar, ett lock och två sidohällar (Lindqvist 1915). Fragment av femdelade kistor har påträffats i Eskilstuna och Vreta, men också i Husaby i Västergötland (Lundberg 1997:11). Senare studier har dock framhållit att den femdelade kistan inte var den vanligaste formen utan monumenten kunde bestå av enbart en lockhäll mellan två gavelhällar eller en ensam lockhäll (Lundberg 1997:10; Ljung 2009:155 ff.). Gemensamt för tidigkristna gravmonument är att de är försedda med bilder och runinskrifter som i stor utsträckning överensstämmer med motiv och inskrifter på runstenarna (Kitzler Åhfeldt 2012:150 f.). Bildframställningarna varierar och kan utgöras av korsbilder, fantasifulla större djur med drag av drakar och lejon, ormlika slingrande djur och växter. Ofta har gavlarna försetts med korsristningar (Kitzler Åhfeldt 2012:169). På en liggande häll i Särestad är den bandformade runinskriften avslutad med ett ormhuvud medan det på en lockhäll, eller möjligen sidohäll, i Råda finns framställningar av två stora djur med kopplade ben och svansar (Vg 105 samt Vg 43, i Ljung 2016/2:79 resp. 75). På ett fragment från Häggesled i Västergötland syns även fötter och nederkanten av en tunika tillhörande en människofigur (Vg 27b i Ljung 2016/2:69).

Diskussionen om hur gravmonumenten i sten från 1000-talet ska betecknas har varit omfattande och ännu finns ingen egentlig konsensus. Monumenten kom inledningsvis att benämnas Eskilstunakistor efter fyndet av delar från ett gravmonument i Eskilstuna under tidigt 1900-tal (Lindqvist 1915). Stig Lundberg har istället valt att använda sig av beteckningen vikingastilskista, medan Cecilia Ljung i sin avhandling föredrar begreppet tidigkristna gravmonument eftersom hon ser en fördel i att det utgår från funktion istället för proveniens och stilistiskt utförande (Lundberg 1997; Ljung 2016:14). Fördelen med Ljungs begrepp är att även enkla hällar eller lockhällar med en eller två gavlur inkluderas och att man undviker att låsa fast definitionen av monumenten till kistor.² Utan

2. Begreppet tidigkristet rymmer helt klart en problematik eftersom det precis som "romansk" är ett stort och etablerat begrepp med en helt annan användning inom det konstvetenskapliga forskningsfältet. Vid studier av förhållanden i exempelvis Italien, Spanien och Grekland står begreppet för något mycket specifikt som relaterar till andra tidsperioder, stilar och praktiker än i det skandinaviska materialet. Eftersom jag här kommer att göra utblickar i framför allt det italienska materialet, där tidigkristet står för andra förhållanden skulle kanske ett annat begrepp för dessa gravmonument vara att föredra. Samtidigt har jag inte lyckats hitta en bättre benämning som karaktäriserar monumenten på ett mer användarvänligt sätt. Det handlar egentligen också om gravmonument som är flerdelade, på samma sätt som monumenten från 1100- och 1200-talen. Valet att trots allt använda mig av begreppet "tidigkristna" blir således ett sätt att särskilja monumentkategorierna och att undvika att uppfinna ytterligare en ny beteckning.

att fördjupa mig i en begreppsdiskussion och med en reservation för att det rymmer en problematik, väljer jag att följa Ljunges resonemang och benämna stenmonumenten som uppfördes under 1000-talet för tidigkristna gravmonument. För tydlighets skull är det den tidigkristna perioden i den nordiska kontexten som avses.

Stenkistor

Gravar där den döde placerades i en kista av sten under jord förekommer som gravform under 1000-talet och 1100-talet, men har också använts under hela 1200-talet. Att anläggandet av stenkistgravar varit en relativt vanlig företeelse antyds genom att stenkistor påträffats i gravar på 29 av de 79 västgötska lokaler som ingår i katalogen. Detta innebär att på åtminstone en tredjedel av kyrkplatserna har stenkistgravar anlagts, men då undersökningarna ofta varit ytterst begränsade kan vi anta att stenkistgravar sannolikt varit betydligt vanligare än så. Stenkistgravar har också varit en vanligt förekommande begravningspraktik även utanför det västgötska området och har påträffats i gravar över hela Skandinavien. De har använts parallellt med träkistor, kistor av tegel och enklare stenkonstruktioner som stenar för stöd vid huvudet, vid fotändan eller utmed sidorna på kroppen. Gravar helt utan konstruktioner förekommer också under perioden. I sin genomgång av gravmaterialet från S:t Clemens kyrka i Helsingborg skiljer Margareta Widhagen-Hallerdt på stenkistor och stengravar, det vill säga gravar i vilka enstaka stenar ingår i gravanordningen (Widhagen-Hallerdt 2010:48, 79). Den stora skillnaden är att i stengravarna har den döde gravlagts i direkt kontakt med de omslutande jordmassorna. Widhagen-Hallerdt har också uppfattat en skillnad i lokaliseringen där gravar med stenkistor låg närmare stenkyrkan, medan de enklare stengravarna låg längre bort från kyrkan. Hon ser detta som en indikation på att stenkistgravarna varit avsedda för personer med högre samhällsställning medan stengravarna sannolikt tillhört en lägre och mindre bemedlad samhällsklass (Widhagen-Hallerdt 2010:114). I min argumentationslinje är såväl praktiken att undvika den direkta kontakten med den omgivande jorden som den sociala distinktionen viktiga förhållanden, och därför är det stenkistor konstruerade som förvaringsplats för den döda kroppen i syfte att utestänga jorden som diskuteras i denna avhandling.

Stenmaterialet i kistorna utgörs ofta av stenblock från sedimentära bergarter som sandsten och kalksten, men natursten förekommer också. Stenkistgravarna är i princip alltid konstruerade av råhuggna stenblock, ibland tillhuggna för att få till en bättre passform, men inskrifter och bildframställningar saknas (se figur 8). Däremot kan man, som exempelvis i Sunnerby, se att stenhällarnas slätaste sida ofta vänts mot stenkistans insida. Så småningom används även tegel som material i stenkistorna. Stenkistor har använts både vid gravläggningar av vuxna kvinnor och män och i barngravar. Utifrån undersökningar i Sunnerby och Agnestad ser vi att stenkistor som anlagts för barn inte skiljer sig i konstruktionen från stenkistorna i de vuxnas gravar (se katalogen nr. 25 Agnestad och nr. 98 Sunnerby). Ofta är stenkistorna trapetsformade, men helt raka kistor förekommer också. En framträdande konstruktionsdetalj som vanligen lyfts fram är den smalare huvudnischen som stöd för den dödes huvud. Ibland har en huvudnisch även åstadkommit genom att en sten placerats på vardera sidan av den dödes huvud i kistans hörn. Vissa stenkistor är fint murade av stenblock och kalkbruk medan de flesta utgörs av på kant ställda stenblock eller hällar. Det förekommer att kistorna vitkalkats invändigt, medan andra kan ha fogar tätade med lera, stenflis eller bruk. Variationer i stenkistornas utförande har uppmärksamats och diskuterats i flera olika sammanhang och ofta har de olika konstruktionssätten legat till grund för ordnandet av kisttyperna i typologiska serier (jfr Gardell 1937; Widhagen-Hallerdt 2010). Även om man utifrån upprättandet av typologiska scheman försökt se kronologiska förändringar menar jag att det inte enkelt låter sig göras. Olika utföranden kan ha praktiserats sida vid sida på olika men ändå närbelägna platser. Dock har stenkistor med utbyggd huvudnisch av olika forskare framhållits som den äldsta typen av stenkista, och inte minst stöds trots allt denna kronologiska uppdelning i resultaten från undersökningarna av kyrkplatsen i Varnhem (Gardell 1937; Theliander 2005; Widhagen-Hallerdt 2010; Vretemark 2020).

Begreppet stenkista har använts inom forskningsfältet under långt tid och det finns egentligen ingen vidare diskussion kring beteckningen. Jag har därför uppfattat det som ganska oproblematiskt att fortsatt använda mig av begreppet *stenkista* eller *stenkistgravar* i bearbetning och analys av dessa gravar.

Andra begrepp inom gravmonumentens sfär

Som alternativ till begreppen liljestenar och stavkorshällar, som i löptext ibland känns omständligt och kan bli väl repetitivt, har jag som sammanfattande benämning använt mig av *stenhällar* eller *gravhällar*. Jag vill dock förtydliga att jag med dessa beteckningar, om inget annat anges, avser plana hällar i form av liljestenar och stavkorshällar. Ett annat begrepp jag använder mig av är *gravmonument*. Begreppet är vedertaget inte bara inom forskning kring medeltida förhållanden utan även för gravskick under förhistorisk tid. Själv anammar jag Sölve Gardells vidsträckta betydelse av begreppet i vilket såväl inre gravkonstruktioner, så som kistor eller konstruktionsdelar av sten, som synliga monument ovan jord innefattas (Gardell 1937:1). I begreppet monument innefattar jag således i vid betydelse resurskrävande satsningar såväl under som ovan jord. Monumentet var även ett minnesmärke och något som var avsett att bevara ett vittnesbörd om den gravlagde för en lång tid framåt. Ett monument uppfattas här också som en resurskrävande investering vilken inte var en möjlighet, eller ens socialt accepterat, för alla i samhället att kosta på en avliden närstående.

Förmodligen räcker de situerade begrepp vi använder inte till fullt ut för att beskriva och karaktärisera denna grupp av lämningar, som kanske heller aldrig varit möjliga eller ens avsedda att lyftas ut och beskrivas separat. När jag väljer att använda benämningen liljesten, stavkorshäll, stenhäll/gravhäll, tidigkristet gravmonument eller flerdelat gravmonument så är det inte i avsikt att beskriva och förklara ett förhållande under 1100- och 1200-talen, utan enbart för att i ett forskningssammanhang kunna hantera och tala om ett material som är diversifierat och mångdimensionellt.

Gravmonumenten i ett vidare rumsligt sammanhang

Flerdelade gravmonument med resta gavelhällar har inte, förutom i delar av Skåne, inte slagit igenom inom det danska området. Däremot har vi sett att plana gravhällar blir en del av det sena 1100-talets och framför allt 1200-talets begravningspraktiker i Danmark (Carelli 2001:324 ff.). Däremot förekommer flerdelade gravmonument inom det norska området och då i en form som på många sätt har stora likheter med västsvenska monumenten. Ekroll daterar emellertid de norska monumenten lite tidigare än de västgötska, till början av 1100-talet eller runt århundradets mitt (Ekroll 2001:6). Intressant är att två av de flerdelade gravmonument som trots allt finns utanför det västgötska området, Vrigstad i Småland och Botkyrka i Södermanland, har genom epigrafiska analyser daterats till perioder som ligger väldigt nära Ekrolls datering av de norska (Blennow 2016:223; Palumbo 2018:219). Genom konstruktion och i sitt utförande visar monumenten en samstämmighet med de västgötska gravmonumenten, men har alltså en något tidigare datering. Den tidigare dateringen antyder snarare en koppling till de norska gravmonumenten och skulle kunna tyda på relationer som fått ett materiellt uttryck. En möjlighet är att dessa båda monument visar på relationer med det norska området under början av 1100-talet och som inte nödvändigtvis skär genom det västsvenska området. Gravmonumentet i Vrigstad har också påfallande likheter med de norska monumenten, främst genom sin kraftfulla och stadiga utformning och genom gavelhällarnas ringkors och rundade krön.

Figur 10. Gravmonumentet från Vrigstad, Småland. Inv. nr. SHM 3450.
Foto B. A. Lundberg,
Riksantikvarieämbetet (CC BY).

Figur 11. Gravmonument vid Sørheim kyrka, Norge. Foto Ø. Ekroll.

Utifrån en mer översiktlig genomgång av det engelska gravmonumentsmaterialet uppvisar i synnerhet gravmonument från den anglo-saxiska perioden, främst från 900- och 1000-talen, stora likheter med gravmonumenten inom det norska och det västgötska området genom just konstruktionen av resta gavelhällar och en liggande, ibland fasad lockhäll.³ Den liggande gravhällen från Svartbrödraklostret i Edinburgh (se kapitel 5) liksom gravhällarna i området runt Durham kan knytas till ett senare skede, vilket i högre grad sammanfaller med det skandinaviska. I den engelska och danska begravningspraktiken förefaller trapetsformade gravhällar med bildframställningar och inskrifter bli det dominerande begravningsskicket under 1100- och 1200-talen. Inom det engelska området tillhör däremot gravmonument med resta gavelhällar och liggande lockhäll en tidigare, anglo-saxisk fas som mer sammanfaller med uppförandet av tidigkristna gravmonument i de svenska landskapen (jfr med poster i den digitala databasen anförd i not 3). Inom det norska området, liksom det västgötska, ser vi istället hur plana gravhällar och flerdelade gravmonument framställs parallellt i begravningspraktiker som praktiseras sida vid sida (se vidare i kapitel 5). De skiljer sig tydligt åt på många sätt, vilket jag återkommer till nedan, men inget talar för att de avlöser varandra som olika faser i begravningspraktiken.

3. Ett stort antal gravmonument finns katalogiserade och tillgängliga i den digitala databasen The corpus of anglo-saxon stone sculpture. de monument som här refereras till finns redovisade under posterna Volume 1: County Durham and Northumberland: Warkworth 03; Volume 3: York and East Yorkshire: York Minster 36 York; Volume 3: York and East Yorkshire: York Minster 32 York; Volume VI: Northern Yorkshire. Whitby 57, Yorkshire North Riding.

Att det finns materiella fenomen som överensstämmer mellan det västgötska och norska områden är i sig inte konstigt. Ivar Lundahl konstaterade på 1970-talet genom sina ortnamnsstudier att fornvästgötiskan i sitt ordförråd har en markant västnordisk prägel och han hänvisar till äldre studier som genom språkliga skäl framhåller att det är påtagligt att Västergötland tillhör ett norskt-svenskt kulturområde (Lundahl 1972:12). Exempel på detta är namnformen som slutar på *-hem* och *-vin*. Dessa typer av ortnamn är inom Sverige talrikast i Västergötland och namnkonzentrationen hänger enligt Lundahl samman med att den har sin största utbredning i Norge där båda namnformerna förekommer med omkring 1000 namn (ibid:17, 32). Detta konstaterande stärks genom en jämförande studie av Tore Artelius som ett led i att relatera Sunnerbys gravfält till omgivningen. Intentionen var att jämföra gravfältens morfologiska drag på Kålland och Kållandsö med motsvarande i framför allt de östra delarna av Norge. Artelius noterade bland annat att det fanns tydliga likartade drag mellan gravfältens morfologi på Kålland och det norska området. Genom undersökningarna av den medeltida kyrkplatsen i Sunnerby och genom materialet från undersökningarna i staden Lidköping har vi i fyndmaterialet sett indikationer på att täta kontakter måste ha funnits mellan södra Vänerbygden och det norska området (Wideen 1953; Jonsson 1995:49; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010:73, Nitenberg och Nyqvist Thorsson *i manus*).

Gravmonumentens kronologiska förankring

Dateringen av gravmonumenten har utgått från olika vetenskapliga metoder. Vilka metoder som föredragits har i stor utsträckning varierat över tid och vetenskapligt forskningsfält. Inom den konsthistoriska kunskapsproduktionen har man framför allt daterat monumenten utifrån stilmässiga grunder, medan paleografin bidragit med dateringar av monumentens inskrifter på epigrafiska grunder. De viktigaste metoderna för att datera gravar inom arkeologisk forskning utgår framför allt från stratigrafiska förhållanden och ¹⁴C-analyser. I viss utsträckning har även de gravlagdas armställning använts för en relativ datering.

Stilmässiga grunder

Sedan gravmonumenten uppmärksammades inom den historiska och konsthistoriska forskningen har frågor som rör datering utgjort ett viktigt fokus inom diskussionen. Argumenten för tidsfästandet av dem har dock varierat. Inom de studier av liljestenar och stavkorshällar som genomförts under 1900-talet har man utifrån stilistiska jämförelser och på konsthistoriska grunder varit förhållandevis överens om att tillverkningen av stavkorshällar och liljestenar kan förläggas till 1100- och 1200-talen (Fischer 1920, Gardell 1937, Wideen 1938, Claesson (Eivind) 2001; Svanberg 2001). En alternativ tolkningslinje, främst förespråkad av engagerade privatforskare, har utifrån härledandet av motiven till förebilder i rysk och bysantinsk konst emellertid velat förlägga tillverkningstiden till 900- och 1000-talen (Rhodin, Lindblom och Klang 1994; Rhodin, Gren och Lindblom 2000).

Den äldre forskningens diskussion kring en datering av de flerdelade gravmonumenten har främst utgått från stildrag i monumenten framför Husaby kyrkas västtorn och monumentet i Häggesled. Ernst Fischer framhöll att Husabymonumentet kan sammanföras med flera av områdets övriga flerdelade gravmonument, och daterar dem till 1100-talets början (Fischer 1918). Gardell menar att Husabymonumentet stilistiskt är det äldsta, eftersom det enligt honom har den mest fulländade formen med sidohällar och en tydlig kistliknande form (Gardell 1937:90). Han framhåller Husabymonumentets nära relation till de tidigkristna gravmonumenten och menar att det därför bör ha tillkommit omkring år 1100. Därefter gör han en stilmässig uppdelning av de olika monumenten med dateringar i följd från 1100-talets början och fram under 1200-talet (Gardell 1937:95 ff.). Dahlberg förlägger med utgångspunkt i stilistiska drag de flerdelade gravmonumenten till den romanska perioden, men utesluter inte att flera av dem kan ha tillkommit vid 1200-talets mitt eller senare hälft (Dahlberg 1998:118 f.).

Vad gäller dateringen av de tidigkristna gravmonumenten utgår resonemangen i huvudsak, och har gjort sedan tidigt 1900-tal, från stilistiska jämförelser med framför allt bildelement på runstenar och föremål. Framför allt är det Ann-Sofie Gräslunds kronologiska skiktning av runstensornamentiken som vunnit stort genomslag i olika arbeten om runstenar. För de tidigkristna gravmonumenten har hennes indelning av ornamentiken i stilgrupper och utifrån den upprättade kronologin främst använts av Cecilia Ljung i hennes avhandling där hon tillämpar metoden på sitt eget undersökningsmaterial (Ljung 2016). Gräslund utgår från djurornamentiken på de uppländska runstenarna där stilistiska drag som runddjurets huvud, ögats, örats och munnens form liksom mönsteruppläggning och helhetsintryck utgör kriterier för en gruppering (Gräslund 1992; 1998). Utifrån inskrifter som omnämner historiskt kända händelser och stiljämförelser mellan ornamentik på arkeologiskt daterbara fynd och runstenar etablerar Gräslund en absolut kronologi för materialet (Gräslund 1992:195 ff.). En utgångspunkt i stilistiska jämförelser och typologisering som de främsta dateringskriterierna kan ifrågasättas, men samtidigt är redskapen för att diskutera en datering av monumenten begränsade i och med att extremt få gravar med monument in situ undersökts. Ljung daterar generellt de västgötska monumenten till 1000-talets första hälft. I Husaby har de emellertid framställts även under 1000-talets andra hälft (Ljung 2016:80, 101). Även i Östergötland uppförs dessa gravmonument tidigt under seklet, men här ökar emellertid produktionen av tidigkristna gravmonument markant runt 1000-talets mitt, med tyngdpunkt i mitten och andra hälften av seklet. En liknande utveckling förefaller ske även i Södermanland och Närke. En tyngdpunkt i framställningen av gravmonument i båda landskapen ligger i 1000-talets mitt och andra hälft (Ljung 2016: 79, 101, 110, 119).

Epigrafiska grunder

Bland gravmonumenten från 1100- och 1200-talen finns ett antal som är försedda med inskrifter. Av totalt 529 liljestenar och stavkorshällar har 15 runinskrifter och 4 rena majuskelinskrifter. Även inom gruppen flerdelade gravmonument har ett tjugotal försetts med runinskrift och/eller inskrift med latinska bokstäver på latin. Det finns i materialet inga årtalsangivelser som skulle kunna bidra till att datera inskrift och monument, men analyser som utgått från epigrafiska studier har genomförts för såväl liljestenar och stavkorshällar som flerdelade gravmonument. Inom ramen för sin licentiatavhandling lät Annelie Nitenberg utföra en epigrafisk analys av både runinskrifter och majuskelinskrifter på liljestenarna och stavkorshällarna (jfr Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007; Nitenberg 2009). Analyserna visade att hällar med majuskelinskrift utifrån epigrafiska jämförelser kunde dateras från sent 1100-tal till tidigt 1200-tal. Gravhällarna med runinskrift visade att liljestenarna alla tillhörde 1200-talet medan stavkorshällarna fick en något äldre datering till 1100-talet generellt och en häll till omkring 1200 (Källström 2009:2 *ingår i*: Nitenberg 2009). I analysen av runinskrifter på liljestenar och stavkorshällar jämfördes dessa med runinskrifter på gruppen flerdelade gravmonument. Elisabeth Svärdström har i Sveriges runinskrifter daterat dessa till framför allt 1100-talets andra hälft och tiden omkring 1200 (Svärdström 1958). Källström menar att jämförelsen mellan de båda grupperna visade att inskrifterna på liljestenarna står mycket nära dem man finner på de flerdelade gravmonumentens lockhällar (Källström 2009:18).

Framför allt har liljestenarna och stavkorshällarna ofta diskuterats i relation till liknande gravhällar inom det jylländska området i Danmark. Även vad gäller dessa hällar har studier som utgått från inskrifterna använts för datering. Peter Carelli har inom ramarna för sin avhandling behandlat de danska medeltida gravmonumenten och tittat närmare på just inskrifterna (Carelli 2001:319). Av 630 danska gravhällar är 132 försedda med inskrifter varav 106 med majuskler och 22 med runinskrifter. Två gravhällar har både runinskrift och majuskelinskrift medan två har en obestämbart inskrift. Även om Carelli påpekar att dateringen av de individuella gravhällarna är långt ifrån enkel, så har ett mindre antal av dem inskrifter med årtalsangivelser och ett fåtal har kunnat dateras utifrån namn på de gravlagda som varit historiskt kända individer. Carellis sammanställning av daterbara hällar

visar att ytterst få tillkommit före ca 1150, och att det skett en markant ökning i gravhällsfrekvensen under 1100-talets sista fjärdedel, troligtvis under 1160- och 1170-talen (Carelli 2001:324). Vidare kunde Carelli konstatera att hällar med majuskelinskrifter fått en snabb spridning under 1100-talets andra hälft. Hällar med runinskrift var visserligen få, men sammanställningen visade trots allt på en dominans under sent 1100-tal samt 1200-talets början. Tydligt var att gravhällar med runinskrift kronologiskt var yngre än de äldsta gravhällarna med majuskelinskrift. Utifrån Carellis genomgång av daterbara inskrifter är det tydligt att den jylländska produktionen av gravhällar når sin höjdpunkt under årtiondena runt år 1200 för att klinga av mot 1200-talets mitt.

En mindre grupp av gravmonumenten har också ingått i Anna Blennows sammanställning och studie av medeltida latinska inskrifter i sten, och har daterats på epigrafiska grunder. Flera av inskrifterna på framför allt de fasade lockhällarna inom gruppen flerdelade gravmonument har utförts med både runor och latinska bokstäver, på fornsvenska och på latin. Detta gör att Blennows datering kan jämföras med exempelvis Svärdströms datering av de flerdelade monumentens runinskrifter. Sammantaget sammanfaller resultaten förhållandevis väl där även Blennow menar att gravmonumentens inskrifter tillkommit från 1100-talets senare del och fram under 1200-talet (Blennow 2016:320 f.).

Arkeologiska grunder

Vad gäller gravmonumenten har olika metoder inom den arkeologiska praktiken potential att datera själva graven och därmed ringa in anläggnings- och tillverkningsstid även för monumenten ovanför graven. Framför allt är det metoder som ^{14}C -analys, dendrokronologisk datering av årsringar, stratigrafiska förhållanden och de dödas armställning som på olika sätt kan användas för att klargöra gravens anläggningstid.

I det källmaterial som ligger till grund för avhandlingen har förhållandevis få ^{14}C -dateringar gjorts över huvud taget. Dels har de undersökningar och observationer jag använder mig av gjorts längre tillbaka i tiden då metoden att datera genom ^{14}C ännu inte utvecklats och dels har relativt få objekt undersökts på varje plats. De dateringar som gjorts inom undersökningsområdet kommer framför allt från mer omfattande undersökningar under de senaste årtiondena, som utgrävningen av Sunnerby kyrkplats på Källandsö, S:ta Helena kyrka i Skövde och kyrkplatsen i Varnhem. Det är således ett förhållandevis begränsat antal gravar som har daterats. Äldre material finns av olika anledningar inte heller tillgängligt för nya eller jämförande dateringar och det har därför inte varit enkelt att komplettera med nya dateringar. En sådant fall är den grav som täcktes av en liljesten *in situ* och undersöktes 1953 utanför Grolanda kyrka i Västergötland. Detta är den enda kända liljestenen som legat på ursprunglig plats och en ^{14}C -datering av skelettmaterialet hade varit oerhört värdefullt. Skelettmaterialet finns dock inte bevarat, eller är förkommet, och dateringen av graven bygger på fyndet av en silverbrakteat daterad till runt 1200 (se katalogen nr. 49 *Grolanda*).

En annan problematik kring dateringen av medeltida gravar är att dateringsbart material från varje enskild grav är relativt litet. I regel innehåller varje enskild grav skelettet efter en gravläggning, i vissa fall några fler, men det handlar alltid om enstaka individer och inte stora mängder jämförbart material från en och samma grav. Beroende på jordens beskaffenhet är bevarandegraden i skelettet också ytterst varierande. Som exempel kan nämnas två skilda gravar som undersökts under ett flerdelat gravmonument. Båda gravarna finns på lokaler i Västergötland, Sunnerby på Källandsö och i Häggesled mellan Lidköping och Vara. Trots att jorden på båda platserna utgjordes av kompakt och styv lera hade skelettmaterialet bevarats i väldigt olika grad. Graven i Sunnerby innehöll relativt välbevarade skelett efter två gravlagda män. Den sista begravningen kopplades samman med gravmonumentet och ben från lårbenet i skelettet kunde dateras till 1200-tal (Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010:45 ff.). Graven i Häggesled har vissa frågetecken, men de sammanvägda

resultaten antyder att monumentet uppförts över en gravlagd kvinna. Den långt framskridna nedbrytningsprocessen gjorde att benen i skelettet inte gick att ¹⁴C-datera, utan en tand med det hårdare benmaterialet krävdes. Även tänderna var i dåligt skick, men en bevarad kindtand gav en datering av graven till 1200-tal, och sannolikt till århundradets första hälft (Nyqvist Thorsson *i manus*). Exempelen ovan tydliggör också att denna typ av gravar med exklusivt gravmonument utgörs av en eller ett fåtal gravar på varje enskild lokal. Detta bidrar också till att det inte är möjligt att få fram ett större antal dateringar från en och samma plats vilket i sin tur begränsar möjligheten att få fram en stor statistiskt användbar ¹⁴C-databas.

Dendrokronologiska dateringar av exempelvis träkistor i gravar har i relation till ¹⁴C-analyser stora fördelar eftersom de anger trädets fällningsår, vilket ger ett betydligt snävare dateringsintervall. Dendrokronologiska dateringar har exempelvis använts i på bevarade träkistor i gravarna på Trinitatiskyrkogården i Lund (jfr Cinthio 2002:65, 227 ff).

Stratigrafiska förhållanden kan bli aktuella för att bedöma en sekvens av gravar som delvis påverkat varandra för att avgöra kronologiska förhållanden. Andra fall där stratigrafien kan bli till hjälp är i relationen mellan gravar och lämningar efter kyrkobyggnaden. I exempelvis Örberga låg en av gravarna delvis under södra korsarmens grundmur. Eftersom kyrkan byggdes om och korsarmar tillkom under 1200-talet kunde graven dateras till en äldre tidshorisont. Liknande exempel finner vi även från Varnhem och S:ta Helenas kyrka i Skövde.

Vad gäller de gravlagdas armställning som underlag för en datering har detta en grund i Lars Redins avhandling om kyrkplatsen "Lagmanshejdan" där han utifrån gravarna uppmärksammade att placeringen av de gravlagdas armar varierade över tid (Redin 1976). Genom att analysera de gravlagdas armställning utifrån relationsserier kunde han upprätta en typologi som hade viss förankring i tid. Dock har det visat sig att även om armställningen kan ge indikationer om gravens datering följer inte praktiken att placera den dödes armar på olika sätt en absolut datering utan varierar både i tid och mellan olika platser. Det finns även varianter och olika kombinationer av armställningarna, vilket Redin också påpekar. Vissa armställningar avviker också helt och hållet från de mer erkända typerna av armställning. I två av gravarna i Sunnerby hade den döde placerats med armarna tillbakavinklade så att händerna låg i höjd med axlarna i vad som uppfattats som en gest av tillbedjan eller ödmjukhet (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*). Man måste således vara uppmärksam på att lokala variationer kan ha förekommit. I vissa fall kan dock armställningen vara en användbar variabel i dateringen av gravkontexterna. Ett exempel är de stenistgravar som undersöktes på S:t Pers kyrkogård i Skara. De döda i kistorna låg med armarna raka utmed sidorna, vilket utifrån Redins sekvens tyder på att de tillhör de äldre gravläggningarna på kyrkogården. Eftersom kyrkan antas ha uppförts under 1100-talets mitt eller andra hälft gör armställningen det sannolikt att gravarna anlagts under samma tidsperiod (se katalogen nr. 83 *Sankt Pers kyrka*). Däremot kan inte armställningen i sig tillhandahålla en datering av graven.

Sammanfattning av metoder för att datera gravmonumenten

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att de ansatser som gjorts för att datera gravmonumenten i huvudsak utgått från stilmässiga och epigrafiska kriterier. Olika forskningsdiscipliner kan därmed bidra med olika dateringsmetoder. Den dödes armställning, skriftliga källor, stratigrafiska förhållanden liksom fynd av mynt i graven eller andra daterbara föremål kan vara andra sådana observationer. Men på samma sätt som med ¹⁴C-dateringar är det viktigt att de diskuteras i kombination med olika observationer. Peter Carellis genomgång av inskrifter på danska gravhällar visade att gravhällar med runinskrifter var något yngre än hällar med inskrifter med majuskler. Sölve Gardells slutsats från 1930-talet, där han utifrån stilistiska grunder menar att stavkorshällarna föregått liljestenarna, stämmer således relativt väl med Carellis och Källströms analyser (Gardell 1937). Förhållandet förefaller vara giltigt även för de västgötska gravhällarna.

Undersökningen av en grav under en liljesten i Grolanda kunde genom fyndet av ett mynt datera graven till början av 1200-talet, vilket visar en samstämmighet med resultatet från stilistiska och epigrafiska studier. Generellt bör man kritiskt granska vilka dateringar som bygger på vilka antaganden för att undvika att de blir förutsättningar för varandra. Samtidigt öppnar en större variation i dateringsmetoderna för en mer nyanserad och säkrare kronologisk förankring, oavsett om det gäller gravar, gravmonument eller bebyggelse lämningar.

Utifrån de resonemang kring datering som förts ovan kan vi ringa in de tidsperioder gravmonumenten tillverkats och brukats i ursprungligt syfte till 1100- och 1200-talen. Såväl plana, trapetsformade gravmonument som flerdelade monument och fasade lockhällar har en tydlig förankring i en tidsperiod som sträcker sig från 1100-talets mitt, med en tyngdpunkt under början av 1200-talet, till i huvudsak mitten av samma århundrade. Stavkorshällarna förefaller ha en något tidigare kronologisk tyngdpunkt än liljestenarna och har sannolikt till stor del tillverkats under 1100-talet, medan liljestenarnas produktionstid förefaller ligga under 1200-talet. De så kallade tidigkristna gravmonumenten hör till en tidigare period, från tidigt 1000-tal till sekelskiftet 1100.

3.5. Källkritiska reflektioner kring material och metod

Det finns källkritiska problem i allt katalogarbete. Den arkeologiska processen med dess dokumentations- och grävmetoder har förändrats över tid liksom uppfattningar om vad som bedömts som viktigt och betydelsefullt att undersöka och dokumentera. Detta är förhållanden som skapar vissa källkritiska problem och sätter begränsningar för vad som ska ge form och innehåll åt katalogen.

Ett tydligt exempel är uppfattningar kring monumentala element i gravar och hur dessa styrts uppfattningar om vilka gravkontexter som ansetts värdefulla att bevara och dokumentera. Vid genomgången av undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen blev det tydligt att man vid gräv- och anläggningsarbeten i hög grad uppmärksammat gravar med konstruktioner i sten, som exempelvis stenkistor, medan gravar utan monumentala element sällan rapporterats eller beskrivits. Claes Theliander konstaterar utifrån sin genomgång av gravar från perioden 800–1200 att stenkistor är relativt vanligt förekommande på 1000- och 1100-talens kyrkogårdar i Västergötland (Theliander 2005:340, 342). Utifrån äldre arkeologiska redogörelser och avrapporteringar framgår att man varit betydligt mer intresserad av att dokumentera och beskriva gravar som innehållit en kista av sten än enkla jordgrävda gravar utan konstruktioner, oavsett om de påträffats under en gravhäll eller ej (jfr katalogen i appendix). Därmed är tillgången till bevarad information skev redan från början. En konsekvens av intresset för gravar med stenkistor och benägenheten att dokumentera dessa är emellertid att i de fallen gravar utan stenkista eller annan konstruktion i graven trots allt beskrivs kan man rimligen utgå från att någon stenkista heller inte funnits i graven.

En annan källkritisk aspekt i jämförandet av gravar som innehåller stenkistor med gravar som täckts av ett gravmonument ovan jord är bevarandegraden. En stenkista i gravens inre har i betydligt högre grad fått ligga kvar i sin primära kontext, åtminstone till viss del, medan ett gravmonument ovan jord under senare perioder ofta har flyttats runt eller tagits bort helt. Detta förhållande visar också på problematiken med att arbeta med just kyrkplatser och kristna begravningskontexter. I de allra flesta fall handlar det om avgränsade miljöer som brukats under oerhört lång tid. Ur denna aspekt är kyrkplatsen exceptionell eftersom den kristna begravningspraktiken skulle genomföras inom en begränsad yta och omfattade alla samhällsskikt och, med vissa undantag, alla individer. Därtill har uppförandet av kyrkobyggnader, och ombyggnationer av dessa, ägt rum inom samma begränsade yta. Konsekvensen blir att källmaterialet från en kyrkplats påverkats av många olika handlingar under väldigt lång tid, och inte minst ser vi effekten av detta genom att ytterst få gravmonument

ovan jord lämnats på sin ursprungliga plats. Arkeologiska undersökningar av kyrkplatser visar också generellt att många gravar har påverkats och förstörts under tidens gång genom det intensiva brukandet av platsen. Därmed är det också svårt att uppskatta hur många gravar som förstörts helt och som inte efterlämnat något spår. En intressant slutsats av att vi arkeologiskt kan se att så många gravar förstörts är att detta tydligtvis aldrig har uppfattats som ett problem i den kristna begravningskontexten. Samtidigt har trots allt gravmonumenten ofta bevarats i någon form, som delar eller fragment återbrukade i andra sammanhang. Trots bevarandeproblematiken finns det alltså ett källmaterial att arbeta med som kan säga något om det förflutna, även om det långt ifrån kan antas ge en fullständig bild.

Genom katalogen synliggörs det antikvariska forskningsfältets stora intresse för monumentala lämningar i form av byggnader och murverk och hur denna fascination också dominerat valet av undersökningsobjekt i princip ända fram i 1900-talets andra hälft. I första hand har monumentens externa drag så som form, storlek och material stått i fokus. Kunskap om en byggnads inre struktur, eller om fyndkontexter i form av artefakter har huvudsakligen varit ett resultat av brukande av marken eller ren skattletning (jfr Jensen 2012:28 f.). Under 2000-talet har emellertid nya idéer inom arkeologisk teori och metod haft en påtaglig effekt på arkeologisk fältpraktik i området runt Väneren. Även om exklusiva miljöer som borgar och kyrkplatser har fortsatt att vara i fokus för olika forskningsinsatser, exempelvis borgarna Saxholmen i Värmland och Aranäs i Västergötland, har metod och frågeställningar förändrats. Framför allt riktas fokus mot fyndmaterialet i relation till bebyggelselämningar och anläggningar. Härmed får aspekter som social rumslighet betydligt större utrymme i diskussionen. Utifrån de lokaler som undersökts under senare år ser vi att socialt exklusiva platser fortsätter att hålla sitt grepp om forskningsinsatser i regionen. Däremot visar valet av frågeställningar och hur de formulerats att fokus inte längre enbart riktas mot en enskild, monumental byggnad. Snarare är det borgens eller kyrkans olika delar i relation till omgivande kyrkogård och bebyggelse som problematiseras. Undersökningar av tidigmedeltida kyrkplatser som Varnhem och Sunnerby har omfattat murarna efter kyrkan, men också gravar och kyrkogård med eventuella kulturlager i relation till omgivande bebyggelse från olika faser. Tydligt är att val av metod, vad som dokumenterats och vilken information som finns tillgänglig för eftervärlden, i förlängningen får stor betydelse för hur vi utifrån materialet identifierar och uppfattar olika samhällsprocesser.

Utifrån katalogen blir det tydligt att större undersökningar av boplatlämningar i huvudsak genomförts först under 1900-talets senare år. Undersökningarna har genomförts både inom ramen för forskningsinsatser och som resultat av exploateringsambitioner. Påfallande är att även här utgörs de forskningsrelaterade undersökningsobjekten av högreståndsmiljöer, som Sunnerby och Varnhem, medan en mer ordinär bebyggelse som boplatserna i Skultorp ”råkar” dyka upp i samband med exploateringsundersökningar. Undersökningsmetodikerna skiljer sig också åt, med uppenbara effekter i tolkningsarbetet. I exploateringssammanhang används ofta avbaningstekniken, delvis på grund av ekonomi och tidsåtgång, där stora ytor banas av med maskin ned till anläggningsnivå. I Skultorp har anläggningar och huslämningar identifierats, men fyndmaterialet begränsas till vad som påträffats i anläggningar. I Sunnerby har vi under hela projektets gång brottats med avbaningens problematik. Större avbanade ytor har genererat fler huslämningar som kan analyseras i relation till varandra, medan en mer försiktig handgrävning av sparade golv- och kulturlager resulterade i ett rikt fyndmaterial. Tack vare att golvlager i och kulturlager utanför den vendeltida hallbyggnaden i Sunnerby undersöktes manuellt kan byggnaden idag diskuteras i relation till sociala praktiker på ett mer mångdimensionellt plan. Tidsåtgången var emellertid enorm.

Den medeltida bebyggelse som undersöktes i Sunnerby utgjordes av ett litet, rektangulärt grophus. Lämningarna efter byggnaden framkom vid avbaning av en större yta, men i den nedgrävda konstruktionen fanns hela golvlaget med alla artefakter intakt. Eftersom byggnaden brunnit och

kollapsat fanns såväl byggnadsstruktur som innehåll från den tid då byggnaden var i fullt bruk bevarat. Detta sätter fokus på en annan aspekt av den arkeologiska metodologin. Undersökningar resulterar i princip alltid i ett mer eller mindre omfattande fyndmaterial. I den moderna arkeologiska konventionen sammanställs och presenteras materialet i så kallade fyndlistor. Vad vi sällan reflekterar över är att fyndlistor i hög grad är sociala fenomen ur flera avseenden. Fokus på bevarade murar och konkreta anläggningar har exempelvis fört med sig att fyndmaterial som inte direkt kunde användas som dateringsunderlag inte uppmärksammades. Tillsammans med avbaningen som metod används idag ofta metalldetektor för att söka av större ytor. I Sunnerby har metalldetektor använts kontinuerligt under de år projektet pågick, och boplatstyrter såväl som områden runt boplatserna genomsöktes i omgångar. I samband med undersökningar av högståndsmiljön i Varla från yngre järnålder och medeltid resulterade 1990-talets undersökningar i att större fokus senare lades på att utforska och förstå omgivande kulturlager. Dessa undersöktes genom meterrutor som stickprov där kulturlagren konsekvent skikt för skikt söktes av med detektor (Stibéus 2004:19ff). Generellt får metallföremålen genom denna metod förhållandevis stort utrymme i fyndlistorna, och risken är att även fynd av enstaka metallföremål vinklar tolkningen mot högståndsmiljöer och bort från mer ordinära boplatser. Metalldetektoravsökning och kanske framför allt avbaningen som metod får direkta konsekvenser i fyndlistornas innehåll. En sådan fyndlista säger mindre om hur platsen använts och i vilka sociala sammanhang den ingått, men desto mer om en situerad arkeologisk praktik. Undersökningsrapportens fyndlista blir ett redskap och underlag i tolkningsarbetet där vi försöker förstå människors tillvaro under olika tidsperioder. Men det är sällan vi står med en komplett fyndlista från ett ögonblick i historien. Därtill krävs exceptionella förhållanden, som exempelvis det nedbrunna och bevarade grophuset från 1300-talet i Sunnerby. Människor har flyttat och i den processen tagit med sig bohag och personliga ting, platser har övergetts och ytor städats och plockats rena. Vissa ting kan medvetet ha lämnats kvar medan vi i materialet från platser som Dalaborg och långhuset från 1100-talet i Råda anar att ytor i husen noggrant städats och plockats rena. Fyndlistan, en slags katalog över ett arkeologiskt resultat, lämnar oss därmed med ett selekterat urval som styrts och påverkats av många olika variabler.

Kopplingen mellan arkeologins praktiska och teoretiska dimensioner har med olika utgångspunkt diskuterats av Ola W Jensen, Matt Edgeworth och Thomas Yarrow (Edgeworth 2003; Yarrow 2010; Jensen 2012). Framför allt menar de att det arkeologiska praktiska fältarbetet i sig är tolkande och därmed teoretiskt bundet. Lämningar, monument och fyndkontexter uppfattas som ett råmaterial ur vilket arkeologen med sina redskap skapar och konstruerar det förflutna. Det är i den arkeologiska praktiken som det förflutna formges, och arkeologiska data blir därmed ett resultat av de praktiker som genomförs inom fältarbetet (Edgeworth 2003:7 ff.; Jensen 2012:12). Yarrow har med utgångspunkt i Bruno Latours "actor-network-theory" tagit fasta på just hur enheter som människor och ting erhåller attribut och egenskaper som ett resultat av sin relation med varandra. I en studie av arkeologisk fältmetodik har han fokuserat på hur människor och ting modifierar varandra genom fältarbetet (Yarrow 2010:66). Hans artikel är intressant för att den framhåller det nära och intrikata samband som existerar mellan materiella spår ur det förflutna och hur de uppfattas av arkeologen. En genomgång av undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen blir därmed en framställning av såväl materialiserade spår av handlingar ur det förflutna som konkretiserade sociala och arkeologiska konventioner och praktiker genom fältarbetet.

Källkritiska aspekter av dateringsmetoder

Ur källkritisk aspekt finns det en stor problematik just vad gäller dateringar av material från perioden 1000-tal och fram under 1200-talet. Framför allt är det kalibreringskurvan för perioden som medför att ¹⁴C-dateringar av medeltida material ger mycket grova dateringar i förhållande till tidsspännat och därmed gör dem svåra att använda. Felmarginalen på ett prov kan också ligga så

högt som inom intervallet +/- 55 år, vilket för en enskild grav normalt ger en alltför stor felmarginal för att det ska vara riktigt användbart i en diskussion om tidshorisoner i medeltida sammanhang. I andra arkeologiska sammanhang, exempelvis i bearbetningen av stenålderns megalitgravar, innebär sådana felmarginaler inte så stora problem. Men laborerar man med en situation som också rymmer tidsangivelser från historiskt skriftligt material blir diskrepansen väldigt stor. Det uppstår därmed svårigheter i hanteringen av relationen mellan de olika dateringsformerna, och 55 år till eller från får stora konsekvenser. En möjlighet att erhålla snävare dateringar är att genomföra dendrokronologiska analyser på bevarat trämaterial. Dock rymmer mitt källmaterial begränsningar även vad gäller möjligheten till dendrokronologiska dateringar, eftersom välbevarade träkistor i princip saknas. Trä från eventuella kistor har inte heller tagits tillvara vid äldre undersökningar vilket hade öppnat för möjligheten att gå tillbaka och göra nya dateringar.

Problematiken kring de vida dateringsintervallen i ¹⁴C-analyser har berörts i en artikel av Anders Wikström om Sigtunas kyrkliga utveckling (Wikström 2006). Han föreslår en metod som istället utgår från att dateringar från flera gravar används i relation till varandra och där den stratigrafiska principen vägs in för att på så sätt öka preciseringen (Wikström 2006:235). Principen är lovande, men förutsätter ett material där ett större antal gravar daterats.

En sådan statistisk metod har emellertid utvecklats under senare år och i allt högre grad anammats i den arkeologiska praktiken. Metoden handlar om att utföra beräkningar baserade på komplexa modeller, så kallad Bayesisk modellering, för att komprimera tidsintervallet från ¹⁴C-dateringar och kan användas för att analysera ett större antal dateringar från samma lokal (Bronk Ramsey 2009:1). Metoden har bland annat tillämpats på materialet från undersökningarna av gravar på kyrkplatsen i Varnhem i Västergötland där ett stort antal gravar undersökts och ett flertal ¹⁴C-dateringar gjorts av skelettmaterialet. Genom att utföra statistiska beräkningar utifrån Bayesiska modeller och kombinera dessa med stratigrafisk dokumentation har man lyckats avgränsa tidsintervallet för den period då det stora flertalet begravningar genomfördes på platsen till andra hälften av 900-talet fram till ca 1130 e. Kr. (Vretemark et al 2020:14 f.).

På grund av mitt källmaterials karaktär och bristen på dateringar har det emellertid inte varit möjligt att använda den statistiska metod som beskrivits ovan. Dateringar av skelettmaterial har visserligen gjorts, men materialet i sig sätter gränser och antalet objekt från varje lokal är få. Även om materialet i sig är behäftat med dessa inneboende begränsningar finns det trots allt att tillgå. Därför har jag valt att ändå försöka använda det, men med vissa reservationer.

Istället för att använda en matematisk metod för att begränsa tidsintervallen i dateringarna har jag försökt väga in andra observationer, dels för att stärka ¹⁴C-dateringen i sig och dels för att smalna av dateringsintervallet. Generellt för gravkontexter från perioden är att det är svårt att plocka ut en variabel som enskilt kan ligga till grund för en datering. Därmed har det i bearbetningen och värderingen av källmaterialet varit viktigt att reflektera kritiskt kring varje ¹⁴C-observation och väga den mot annat material. Ett exempel där flera observationer vägts in är en stenkistgrav strax söder om långhuset på kyrkplatsen i Sunnerby. I kistan hade tre män gravlagts efter varandra. Det skelett som bedömdes vara rester efter den först gravlagde individen ¹⁴C-daterades till perioden 1260–1410 inom intervallet +/- 55 år. Tillsammans med fyndet av en silverbrakteat, tillverkad under perioden 1250–1275, vid den sist gravlagde individen i kistan ökar sannolikheten i en betydligt snävare datering.⁴ Ett annat exempel där flera observationer spelar in är stenkistgravarna på vardera sidan av långhuset i Varnhem. Den norra graven ¹⁴C-daterades till perioden 990–1160, vilket är ett ganska

4. Silverbrakteater är betydligt tunnare och mer ömtåliga än mynten, och därför är det sannolikt att brakteaten inte varit i intensiv cirkulation och använts under längre tid.

långt intervall. Emellertid kunde man konstatera att graven anlagts genom byggnadslagret från kyrkan, vilket bidrog till att snäva av dateringsintervallet. Samtidigt kan dateringar också visa sig gå tvärs emot andra daterande förhållanden och därmed skapa en stor osäkerhet. Framför västtornet i Örberga påträffades två gravar som utifrån de stratigrafiska observationerna visade sig ha anlagts efter en utfyllnad av kyrkogården på 1200-talet. En ¹⁴C-datering av skelettmaterialet gav emellertid en datering från 900-talets slut till 1100-talets mitt. De två observationerna har här gett olika resultat, men anledningen till detta är oklar. Exempelen ovan visar dock på vikten av att väga in flera variabler i en bedömning av dateringen av olika lämningar. ¹⁴C-dateringar från den här tidsperioden behöver därmed ofta styrkas av andra observationer för att bli relevanta och användbara.

I arbetet med gravmonumenten har jag ansett det vara en givande väg att studera liljestenar, stavkorshällar och de flerdelade gravmonumenten i relation till bland annat tidigkristna gravmonument. I diskussionen spelar dateringen av olika gravmonument en viss roll och här har jag i viss mån fått förlita mig på tidigare arbeten utförda av andra forskare. För en datering av de tidigkristna gravmonumenten har jag utgått från Ljungs kronologiska förankring av de olika monumenten. I sin tur bygger hon sina resonemang på Gräslunds indelning av runstensornamentiken i olika stilgrupper, vilket innebär att även mitt resonemang till viss del utgår från stilistiska indelningar av olika motiv. Ett tidfästade utifrån stilistiska kriterier rymmer sin problematik och kritiska invändningar har också gjorts mot Gräslunds kronologi (för en mer utförlig genomgång se Ljung 2016:34 f.). Kritik som framförts handlar bland annat om att Gräslunds absoluta kronologi inte tar hänsyn till regionala skillnader eller lokala särdrag som helt eller delvis kan sätta övergripande kronologiska mönster ur spel. Vissa stildrag kan vara medvetet arkaiserande, medan andra kan ha fallit ur bruk snabbare inom vissa områden (Ljung 2016:35 och där anf. litt.). Tidigkristna gravmonument utgör inte denna avhandlings huvudsakliga källmaterial. Det är därför inte möjligt att här göra en större genomgång och kritisk analys av de stilmässiga kriterierna för en datering av gravmonumenten. Jag följer därför Ljungs utgångspunkt i Gräslunds stilistiska indelning för att identifiera grupper av tidigkristna gravmonument med olika kronologisk tyngdpunkt med en öppenhet för att enskilda gravmonument i specifika kontexter alltid kan avvika från det som uppfattas som gemensamt för större områden.

I detta kapitel, som i stor utsträckning är en metodologisk diskussion, har jag också presenterat mitt källmaterial. Därefter har källkritiska aspekter kring arkeologisk metod som exempelvis datering diskuterats.

Kapitel 4.

Liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument - en forskningshistorik

Följande kapitel är en forskningshistorik för att visa hur man tidigare arbetat med framför allt gravmonument från medeltidens första århundraden och var forskningen står idag. I mångt och mycket är en forskningshistorik avgörande för att förstå varför forskningstraditioner och begrepp ser ut som de gör. Samtidigt utgör beskrivningen av materialet en förutsättning för att förstå forskningsbeskrivningen. Jag har dock valt att presentera källmaterialet i föregående kapitel för att här ge en bakgrund och redogöra för forskningshistoriken som en grund för att identifiera fältets problemområde och för att ringa in en möjlig väg framåt.

4.1. Medeltida begravningar i en forskningstradition

Medeltida gravar och kyrkogårdar och problematik kring dessa har behandlats och diskuterats i ett stort antal publikationer. I sin avhandling om gravar och gravskick i medeltidens Danmark påpekade Jakob Kieffer-Olsen redan för nästa trettio år sedan att den arkeologiska bearbetningen av medeltida gravar i princip följt två huvudlinjer. Den ena linjen utgörs av publicerat material från arkeologiska undersökningar där det samlade materialet är mer eller mindre grundligt genomarbetat och där resultaten från andra undersökningar behandlas i den utsträckning som krävs. Exempel på denna typ av sammanställningar av arkeologiska resultat finns från hela 1900-talet och nämnas kan Emil Eckhoffs redogörelse för undersökningarna av S:t Clemens kyrka i Visby från 1912, redogörelsen för undersökningarna av Domkyrkoparken i Linköping under början av 2000-talet, sammanställningen från undersökningarna av Peterskirken med kyrkogård i Tønsberg från 1989, publikationen om resultaten från undersökningarna av S:t Clemens kyrka i Helsingborg och även min och min kollegas rapport efter avslutade undersökningar av kyrka och kyrkogård i Sunnerby på Källandsö från 2010 (Eckhoff 1912; Brendalmo 1989; Tagesson och Westerlund 2004; Weidhagen-Hallerdt 2010; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010).

Den andra linjen omfattar bearbetningar av enskilda aspekter av gravskicken där resultaten från flera olika arkeologiska undersökningar sammanställs till en mer generell utsaga (Kieffer-Olsen 1993:9). I Danmark genomfördes redan under 1800-talets andra hälft flera undersökningar av medeltida gravmonument i kyrkor som Røgstad och Roskilde med diskussioner kring konstruktionsdetaljer och inskrifter på plaketter i anslutning till kistorna (Løffler 1891; Kornerup 1973). Sölve Gardells avhandling från 1937 utgör en omfattande genomgång av gravmonumenten i Sverige i syfte att fastställa monumentens typologiska utveckling och förankra den i ett kronologiskt sammanhang (Gardell 1937:1). Arbetet är på många sätt ett barn av sin tid och faller in i sin samtids strävan efter att ordna, kategorisera och bringa reda i ett material. Därmed är den, än idag, ett viktigt steg i den grundforskning som är nödvändig för att skapa ordning i och disciplinera ett källmaterial. Detta är en av anledningarna till att Gardells avhandling alltjämt refereras till i olika forskningsstudier, och inte minst återkommer jag själv i avhandlingsarbetet ständigt till Gardells verk.

Många arbeten omfattar även gedigna redogörelser för det kristna begravningsskickets varierande grad av likheter och olikheter utifrån kistkonstruktioner, förekomst av kol eller käppar i gravarna,

den dödes placering, armarnas position och inte minst könssegregering på kyrkogården (Redin 1976; Vretemark 1992; Kieffer-Olsen 1993; Nilsson 1994; Andrén 2000; Cinthio 2002; Theliander 2005; Jonsson 2009; Ljung 2016). En utmaning som forskningen kring medeltida begravningar dock fått tampas med är att äldre undersökningar ofta har haft varierande syn på vad som anses vara viktigt att dokumentera och beskriva, vilket gjort materialet svårbehandlat och svårbedömt. Ett annat förhållande som komplicerar studier av kristna begravningsplatser är att kyrkogårdar ofta brukats under så lång tidsrymd att många gravar helt eller delvis förstörts av senare begravningar och att gravmonument och andra synliga markeringar ovan jord tagits bort eller flyttats runt. Denna aspekt har bland annat diskuterats av Nils Engberg som framhållit hur detta fått konsekvenser för kunskapsläget när det gäller just relationen mellan synliga gravmonument ovan jord och den begravde under medeltidens första århundraden (Engberg 1996). På denna väsentliga punkt, hur gravmonument och grav förhåller sig till varandra, skiljer sig dock Gardells studie från tidigare arbeten om medeltida gravar. Trots det traditionella syftet vill han relatera gravmonumentet som konsthistoriskt objekt till den arkeologiska kunskapen om gravarnas utformning och innehåll under jord. Kanske är det just hur han behandlar gravsten som fenomen i ett sammanhang där gravstens synliga monument ovan jord med dess skrift och ornamentik studeras i relation till hur gravsten utformats under jord som gör att hans avhandling relevant än idag.

Inom studier av kristna gravar har framför allt den sociala analysen blivit alltmer framträdande. En stor skillnad i forskningsinriktningen under senare år kring medeltida begravningsskick är att man gått från att behandla frågor som rör gravstens form och utförande till att diskutera gravstens placering på kyrkogården och förhållande till kyrkobyggnaden. Klassiska studier som på många sätt influerat senare forskning inom detta fält är Philippe Ariès arbeten *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours* och *L'homme devant la mort* som publicerades 1974 respektive 1977. Ariès kan ses som en föregångare genom att han problematiserade "döden" som ett forskningsämne och framför allt olika uppfattningar kring densamma under medeltiden (Ariès 1974; 1981). Med utgångspunkt i ett konstvetenskapligt perspektiv behandlar han frågor kring död och begravning från den äldsta kristna tiden och fram under 1800- och 1900-talen. Framför allt är det hans tankegång om en utveckling, där döden under den äldsta tiden uppfattades som en kollektiv angelägenhet för att så småningom bli personlig och individuell, som inom senare forskning kommit att få stort genomslag (Ariès 1974:55 f.). Även om hans arbeten har kritiserats för att i alltför hög grad använda ett konstvetenskapligt material och bortse från viktiga variabler som rumsliga förhållanden mellan gravmonumentet och kyrkobyggnaden och hur monumenten kunde fungera i relationen mellan levande och döda, har hans slutsatser fått viss relevans för såväl detta arbete som andra studier (för kritik se Gilchrist och Sloane 2005).

Ariès har också sett hur antikens syn på de döda som orena och farliga för de levande förändrades under den tidiga kristna tiden. Hanterandet av de döda flyttades från familjekretsen och släkten till kyrkan, och begravningarna skulle inte längre ske på begravningsplatserna i de romerska nekropolerna, utan på speciella kristna begravningsplatser. Den döda kroppen ansågs inte längre oren och farlig, utan döden blev istället tam och ofarlig. Orsaker som påverkade denna utveckling var enligt Ariès tron på de dödas uppståndelse inom den kristna tankeiden liksom synen på döda kvarlevor som den helige andens tempel och vördandet av kristna martyrer och deras gravar (Ariès 1981:29 ff.). Denna förändrade syn på den döda kroppen fick enligt Ariès till följd att martyrnernas, och så småningom helgonens, kroppsliga kvarlevor uppfattades som något som kunde ge beskydd och underlätta för de döda på yttersta dagen. Efter hand kom det därför att bli allt viktigare att begravas nära ett helgon och att ligga ad *sanctos* (ibid.).

Sociala aspekter av den medeltida begravningspraktiken är dock inte något nytt. Emil Eckhoff berörde den sociala stratifieringen i gravläggningarna i och utanför S:t Clemens kyrka i Visby redan i sin studie från 1912. Precis som i många senare studier relaterade han materialet till de norska lagarna Borgartingslagen och Eidsivatingslagen. I lagtexterna omtalas hur olika sociala grupper skulle begravas i olika zoner på kyrkogården, och att män och kvinnor skulle begravas på olika sidor om kyrkan (jfr Eckhoff 1912). Men framför allt är det Ariès tankar om betydelsen av de heliga relikernas roll i uppfattningar om döden som fått stort genomslag inom senare forskning om begravningarnas sociala dimensioner under medeltiden. I hög grad har närheten till kyrkornas relikier uppfattats som den kanske viktigaste variabeln i vilka förhållanden som präglat begravningspraktiken under perioden. Inte minst återkommer dessa tankegångar i Anders Andréns tongivande artikel *Ad sanctos - de dödas plats under medeltiden* där han utifrån undersökta kristna begravningsplatser i Lund diskuterar gravarnas relation till själva kyrkobyggnaden (André 2000). I sin studie riktar han uppmärksamheten mot hur gravens placering på kyrkogården och i förhållande till element som altare, kor, relikier och andra personers gravar var viktiga att förhålla sig till och hur de inverkad i konstruktionen av social status och ideologi (André 2000:20, 23). Framför allt är det slutsatsen att det finns en tydlig koppling mellan begravningsplats, begravningspraktik och kyrka som fått betydelse för min egen studie. En konsekvens av att André framhåller gravens lokalisering på kyrkogården som den viktigaste sociala aspekten i kristen begravningspraktik är emellertid att han uppfattar gravens form som mindre viktig och att i synnerhet utformningen av graven ovan jord inte spelade så stor roll (André 2000:23). Resonemanget är i min mening väl förenklat och man kan fråga sig vilken roll alla de gravmonument som tillverkats och finns bevarade från 1100- och 1200-talen i så fall spelat.

Kanske är det för att Cecilia Ljung tar en utgångspunkt i tidigkristna gravmonument, visuellt framträdande monument som placerats över graven, som hennes ståndpunkt blir en annan. I sin avhandling framhåller hon att socialt anseende kunde uttryckas på andra sätt än genom gravens placering på kyrkogården och i relation till det heliga (Ljung 2016:241). Hon poängterar vidare att en kristen kyrkogård långt ifrån var en hierarkiskt homogen begravningsplats med en enhetlig kristen begravningspraktik där den kristna ideologin och döden gjorde alla lika inför Gud. Hennes slutsats att gravens form, bilder och inskrifter alla var viktiga beståndsdelar i att iscensätta sociala och ideologiska förhållanden som på olika sätt kunde bygga upp släktens och familjens anseende riktar på ett annat sätt än tidigare ljuset på forskningspotentialen i gravmonumenten som källmaterial. Det kan tyckas banalt, men klargörandet är viktigt också för analysen i föreliggande avhandling, eftersom det visar att kyrkogården i högsta grad var en arena för förhandlingar om sociala positioner och samhällsordningar där gravens placering såväl som dess utformning kunde spela en betydelsefull roll.

Resonemanget kring gravarnas placering på kyrkogården har kommit att påverka forskningsfältet om medeltida begravningspraktiker och flera studier har genomförts där gravens placering i relation till sociala variabler som kön, ålder och status diskuterats, och hur dessa tillsammans kan belysa olika dimensioner av den dödes sociala position (se exempelvis Sellevold 2001; Cinthio 2002; Naum 2008; Jonsson 2009). I en avhandling av Kristina Jonsson har framför allt Andréns zonindelning och den sociala stratifieringen i anläggandet av gravar inspirerat. Hennes arbete handlar om begravningspraktiker och sociala identiteter och utgår från undersökta medeltida och postreformatoriska gravar från perioden 1050–1850 i nio områden inom Skandinavien (Jonsson 2009). Bland de kyrkogårdar som undersökts och integreras i studien intar Västerhus på Frösön i Jämtland en särställning. I sin slutsats framhåller hon att under den tidiga medeltiden var social identitet i stor utsträckning relaterad till en gruppidentitet. Under 1100-talet förändras detta, de sociala gränserna blir tydligare och i begravningspraktiken betonas i högre grad personliga aspekter som genus, ålder och kroppsliga egenskaper. I sina slutsatser betonar hon begravningsskickets utveckling över tid, de regionala variationerna, skillnaderna mellan land och stad och, vilket är en viktig slutsats för

detta arbete, att samma fenomen i olika tider och på olika platser inte behöver representera samma praxis eller tankar (Jonsson 2009:197). I mångt och mycket följer Jonssons avhandling Andréns tankegångar. Kanske är det hans uppfattning att gravens utformning ovan jord inte längre var lika viktig som gör att hon metodologiskt väljer att fokusera på skelettmateriel och föremål i gravar och väljer bort kisttyper och monument. Detta innebär att återigen särskiljs gravens inre och yttre förhållanden med effekten att begravningspraktiken uppfattas som något som antingen handlar om den döda kroppen inuti graven eller gravmonumenten ovan jord.

Andra arbeten som bör nämnas i en forskningsöversikt över studier av medeltida begravningar är framför allt Maria Cinthios studie av gravskicket i Lund under 500 år, *De första stadsborna – medeltida gravar och människor i Lund* (Cinthio 2002). Arbetet omfattar de arkeologiska resultaten från över fyrtusen undersökta gravar på olika kristna begravningsplatser i och runt Lund, och fokuserar på vad gravskicket kan säga om människorna som levde i Lund och hur de förhöll sig till varandra och sin omgivning. Genom det omfattande gravmaterialet visar Cinthio på ett inspirerande sätt hur vi kan få kunskap inte bara om levnadsbetingelser, hälsa och ohälsa bland fattiga och rika, utan också människors syn på sin egen situation, på livet och döden. I min uppfattning har Cinthios studie som få andra visat på potentialen i gravmaterialet, och en utgångspunkt i ett så omfattande källmaterial öppnar onekligen för en stor kunskapsuppbyggnad. Ett annat forskningsarbete som utgått från och behandlat ett stort gravmaterial är Roberta Gilchris och Barney Sloanes analys *Requiem the medieval monastic cemetery in Britain* (2005). I deras empiriska studie analyseras 8000 gravar från över 70 olika monastiska kyrkogårdar utifrån ett ritualteoretiskt perspektiv. Genom att identifiera olika faser i begravningen och dela upp variationer i begravningspraktiken kopplade till utförandet, har de visat att det finns en urskiljbar skillnad mellan likberedning i hemmet och likberedning i klostrens institutionaliserade miljöer. Framför allt menar de att den profana inblandningen i begravningen, det vill säga familjens och släktens engagemang i ritualerna, blir synliga i variationerna i gravskicket. Det kan handla om föremål som läggs ned i graven, att huvudet placerades på en kudde, hur gravens grävs och utformas, förekomst av kista och gravmonument och så vidare. I den monastiska miljön fick istället de liturgiska ritualerna ett större utrymme medan de personliga relationerna saknades. Begravningskicket blev därmed mer homogent och avskalat. Precis som Cinthios studie visar denna på fördelarna med att arbeta med ett stort material. Det hade varit önskvärt även för min egen del, men även om gravmonumenten som källmaterial är förhållandevis omfattande sätter antalet undersökta gravar i relation till gravmonument in situ begränsningar för källmaterialets omfattning.

En annan studie där ett omfattande gravmaterial använts är Hanna Menanders avhandling ”Den goda döden – arkeologiska studier av gravar och begravningspraxis i S:t Olofskonventet i Skänninge” (2018). Hon vill belysa vilken roll S:t Olofskonventet hade för staden och stadsborna, och här har också ett stort gravmaterial bearbetats och analyserats. I resonans med Gilchris och Sloanes studie visar hennes resultat hur gravmaterialet från jämförande sockenkyrkor visar på en större heterogenitet medan gravläggningarna från klostret var betydligt mer homogena (Menander 2018:208 f.). Hennes slutsats är att detta är ett utslag av att klostren agerade som professionella begravningsutförare och att i denna starka och medvetna religiösa miljö förefaller kroppen i högre grad behandlats och gravlagts enligt en viss praxis. Här betonades enkelhet och ödmjukhet som blev viktiga inför den väntande skärselden (ibid.). Hennes slutsatser är intressanta, men fokus riktas mot det inre gravskicket och här saknas återigen kopplingen till den viktiga aspekt av begravningspraktiken som gravmonumenten utgör. Hennes slutsatser blir kanske som mest spännande då man beaktar att synliga gravmonument ovan jord är extremt få i begravningskontexter från stora namnkunniga klosteranläggningar så som Alvastra, Varnhem och Gudhem.

Skelettmaterialet i fokus

Inom forskningsarbeten kring medeltida begravningar har osteologin kommit att få en allt viktigare roll för att studera gravarnas sociala dimensioner och för att identifiera olika samhällsprocesser. Osteologin som redskap har öppnat möjligheter för att genom de mänskliga kvarlevorna fånga upp spåren av enskilda individers levnadsbetingelser, hälsa och sjukdomar och vilken betydelse dessa omständigheter haft för sociala skillnader i samhället, men även för rumsliga sociala hierarkier på kyrkogården (Andrén 2000:10, 14; Sellevold 2001: kap 4–5; Cinthio 2002:90 ff.; Arcini och Tagesson 2005:285, 301 ff.; Jonsson 2009:102 ff., 195). En annan uppfattning som fått genomslag inom forskningen, och som är viktig att framhålla, är synen på den döde, på graven och på praktikerna kring begravningen som något mer än enbart speglingar eller reflektioner av samhället och sociala förhållanden. Under senare år har flera arbeten ägnats åt att utforska den döda kroppen som materialitet och hur olika socialt betingade variabler kan uppfattas som delaktiga i konstruktionen av sociala positioner. Kroppsliga kvarlevor och de begravningspraktiker som kan identifieras utifrån lämningarna har uppfattats som ett sätt att närma materialiserade ideal och anspelningar relaterade till olika sociala förhållanden (Arcini och Tagesson 2005; Naum 2008; Williams och Sayer 2009).

Mänskliga kvarlevor och begravningskontexter har också kommit att bli ett viktigt källmaterial inom forskningsfält som bioarkeologi. Genom att studera mänskliga kvarlevor från gravläggningar rekonstrueras såväl fysisk miljö som den kulturella verklighet människor levde i. Även om graven och begravningens utförande under senare år alltmer integreras även i bioarkeologiska studier, är det framför allt de mänskliga kvarlevorna som anses ha potential att belysa mänskligt beteende (ex Martin et al 2013; se även Collins Cook 2017 för en överskådlig sammanfattning). Naturvetenskapliga analyser har på många sätt fört studier av gravar och mänskliga kvarlevor framåt. Framför allt har Christina Fredengrens diskussion, som tar sin utgångspunkt i kritisk posthumansism och Karen Barads teorier, fört det teoretiska resonemanget om kroppslighet och materialitet framåt på ett både givande och användbart sätt. Sammantaget har denna diskussion visat att de gränser som ofta sätts upp mellan kroppen och den omgivande miljön inte är statiska utan flexibla och kan ifrågasättas, inte minst av naturvetenskapliga analysresultat som exempelvis osteologi, isotoper och DNA (Barad 2003; Fredengren 2013).

4.2. Gravmonumenten i fokus

Liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument har i egenskap av medeltida lämningar figurerat på olika sätt inom forskningen under senare år. Även om ansatser gjorts att integrera monumenten i olika analyser har det saknats en samlad översikt och mer systematiska studier. Materialets närmast marginaliserade status som antikvarisk lämning resulterade dock i den inventering och dokumentation av samtliga liljestenar och stavkorshällar som berörts ovan. Resultatet av dokumentationen presenterades i den katalog som även utgör en grundsten i denna avhandling (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Ett liknande dokumentationsarbete pågår även för de flerdelade gravmonumenten och har i viss mån integrerats i denna studie.

De västgötska gravmonumentens historia som forskningsobjekt

I synnerhet har liljestenarnas specifika och karaktäristiska motiv fört med sig att de uppfattats som ett tydligt material vilket identifierats av såväl privatforskare som den etablerade forskningen som ett avgränsat forskningsfält. Därmed är det i första hand bilderna som skapat kategorins gränser och som återkommit som tema inom forskningen. Redan på 1600-talet omnämns liljestenar av Johan Peringskiöld och ett flertal stenar finns avbildade i hans *Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia*. Verket färdigställdes 1671 och Peringskiöld har, vilket vi är tacksamma för idag, tecknat av flera stenar som numera är förkomna.

I Sverige genomfördes under 1900-talets första hälft en mängd studier som behandlade medeltida skulptur och arkitektur. Bilder, motiv och arkitektoniska stildrag diskuterades och analyserades inom olika studier där även den romanska tidens gravmonument ingick (jfr Frölén 1911; Fischer 1918, 1920; Kjellin 1918; af Ugglas 1948; Gardell 1937, Wideen 1938). Även om man såg gravmonumenten som ett specifikt uttryck runt Vänerområdet, så söktes ursprung i stil och form ihärdigt i influenser utifrån (jfr t ex af Ugglas 1948). Framför allt liljestenarna uppfattades som något specifikt för området och som inte direkt kunde föras in i och likställas med den europeiska kristna bildvärlden. Det kanske mest slående för dessa studier är hur föremålen i princip tar en autonom roll till en punkt där spridningen eller förändringen i artefakterna i sig förefaller orsaka kulturella förändringar. I denna typ av studier får föremålen nästan möjlighet att ”föröka” sig och sprida sig själva. Analysen blir på ett sätt extrem där inga människor eller sociala grupper är involverade och där stilen i sig har handlingskraft och förändrar sig och påverkar och influerar andra stilar. Under 1900-talet har således den forskning som berört medeltida gravmonument, och stensulptur över lag, till stor del fokuserat på motivens ursprung liksom på gravmonumentens kronologi och utvecklingslinjer.

Stilstudier i västgötska exempel

I sitt arbete om Västergötlands kyrkliga och romanska konst studerade Ernst Fischer form och ornamentik inom såväl kyrkornas arkitektur och utsmyckning som på gravmonument och dopfuntar (Fischer 1918, 1920). Han grupperade sitt material och upprättade en inbördes typologi för att kunna se faser i utvecklingen och därmed också förstå hur olika stilar och former avlöst varandra kronologiskt. Även om Fischer intresserar sig en del för gravarna på kyrkogårdarna, så är det enbart som skulptur där formen och de ornerade elementen diskuterar. Han ser en utveckling i bildframställningen som går från motiv med fabeldjur och mänskliga figurer mot en fullt utbildad relief med framställningar av hela figurscener vid 1100-talets mitt. Mot slutet av århundradet upphör denna typ av motiv nästan helt och ersätts av vad Fischer ser som en rik växtornamentik, karaktäristisk för den västgötska konsten. Den starkaste influensen till detta finner han i England och i det engelska materialet (Fischer 1918:106; 1920:10). Man kan konstatera att Fischers strävan efter att söka influenser till den västgötska konsten utifrån kom att få stort genomslag i tolkningarna av gravmonumenten under lång tid framöver.

Två arbeten som ytterligare kom att förstärka monumentens roll i diskussionen kring den västgötska stilens utveckling och ursprung är Gardells avhandling från 1937, som nämnts ovan, och Harald Wideens avhandling om västsvensk vikingatid från 1955. Gardell behandlar gravmonument från hela medeltiden medan Wideen främst diskuterar de tidigkristna gravmonumenten, eller ”Eskilstunakistor” som han benämner dem (Gardell 1937; Wideen 1955). Wideen fortsatte i Fischers metodologiska fotspår, och även om han innefattar såväl runstenar, gravar, gravfynd liksom lösfynd och ornerade gravmonument i sin analys, så är det influenserna utifrån han söker. Även om källmaterialen han utgår från varierar, så är det form och stil som diskuterar. Ikonografin intar en central roll i analysen, i vissa fall i kombination med en språklig analys. Men Wideen går också emot den rådande uppfattningen att gravmonumenten och deras ornamentik utvecklats från det mer avancerade till enklare former. Han framhåller att en enklare form av monument, bestående av liggande hållar med en rest håll vid huvudändan, förekommit samtidigt med de mer avancerade tidigkristna gravmonumentens femdelade konstruktion under 1000-talet (Wideen 1955:177). Genom att vidare studera materialet utifrån en geografisk spridning tycker han sig visserligen kunna urskilja ett specifikt västsvenskt kulturområde, men det är en västsvensk kulturprovins med influenser utifrån som diskuteras. Denna kulturprovins blir också identifierad och definierad utifrån form och stil i den del av materialet som uppvisar ornamentik, dekor och/eller skrift. Kulturprovinsen blir därmed både begränsad till och definierad av produktionen av föremål. På samma sätt som inom konstvetenskapen vid den här tiden fanns en fast förankrad uppfattning om konst och kultur som objekt och föremål.

För Gardell är stil och form i sig inte nog utan i sin avhandling vill han inkludera gravmonumentens sammanhang. Han söker många olika ingångar till sitt material och anser att det är just i studiens allsidighet som man når nya resultat. Metodologiskt sammanställer Gardell gravmaterialet och delar in gravarna utifrån såväl inre som yttre konstruktion i olika grupper och typer (Gardell 1937:31). Liksom Fischer ser han en utveckling i gravkicket från mer komplexa konstruktioner till det enklare. Genom sin typologi uppfattar han liljestenar och stavkorshällar som en sista förenklad rest av den flerdelade gravkistan (Gardell 1937:93 ff.). Förklaringen till hållarnas ornamentik söker han i influenser utifrån, och främst är det i det engelska materialet han ser föregångare till motiven. Utifrån den varierande graden av växtorning upprättar han en slags relativ kronologi efter principen att ju mindre utsmyckning av palmetter och blad, ju äldre är stenen. Därmed ansåg han att stavkorshällarna hade sina rötter i missionstiden och att de föregått liljestenarna. I sitt cykliska tänkande med perioder av uppgång och utveckling, blomstring och förfall får Gardell emellertid problem. Själv anser han att stavkorshällarna föregår liljestenarna och att de utgör en enklare form som liljestenarna sedan utvecklats ur. Frågan är dock vad det egentligen är som avgör på vilken sida om blomstringsperioden den enklare formen står? Även i liljestenarnas motiv ser han en utveckling från de mer primitiva formerna till det fullt utvecklade liljeträdet och därefter en avmattning med en enklare form. Gardell faller här tillbaka i en ikonografisk stilanalys där de enskilda motivelementen lyfts ut och diskuteras utifrån ursprung och influenser och utifrån betydelsen av motiven (Gardell 1937:128). Gemensamt för de forskningsinsatser som redogjorts för här är att oavsett om de utförts av konsthistoriker eller arkeologer så har intresset för teoretiska resonemang varit förhållandevis svalt. Man var så övertygad om att empirin konstituerade den verkliga historiska metoden att teorin sällan eller aldrig nämndes. Stor vikt lades istället vid att visa hur olika stilistiska typer uppvisade en spridning i tid och rum, men några försök att förklara hur eller varför gjordes i princip aldrig.

Liljestenarna och generallöjtnanten

Kunskapen om framför allt liljestenar och stavkorshällar kom att ta ytterligare ett steg vidare i och med generallöjtnant Folke Högbergs genomgång och studie av materialet på 1960-talet (Högberg 1960). Högberg var i princip självlärd inom området och ville göra en sammanställning och beskrivning över lämningstypen som skulle bli lättillgänglig för den fornminnesintresserade allmänheten. Fördelen med Högbergs arbete är att det på ett mer systematiskt sätt bringade ordning och tydliggjorde gravhällarna som vetenskapligt källmaterial. Hans arbete kom att utgöra ett viktigt steg i vidare kunskapsuppbyggnad och forskning om materialet och på sätt och vis en grund för den inventering och dokumentation av liljestenar och stavkorshällar som jag själv var delaktig i att genomföra. Högberg upprättar geografiska spridningsbilder utifrån sin inventering och utifrån skillnader i motivens utformning. Utifrån hur de olika typerna av gravmonument fördelar sig i landskapet gör han jämförelser mellan stavkorshällar, liljestenar och flerdelade gravmonument, som han benämner gravkistor. Högberg uppfattar liljestenar och stavkorshällar som materiell kultur och som en del i ett kulturellt system där hållarna också reflekterar dessa sociokulturella system. Högberg ser i de spridningsmönster han får fram hur de avspeglar ett tidigt västgötskt kulturcentrum med brännpunkter i de trakter där man också återfinner de äldsta kyrkorna. Även om Högberg relativt ingående studerar motiven på hållarna och härleder växtornamentikens ursprung till mellanöstern undviker han att dra slutsatser om den stilhistoriska utvecklingen. Framför allt är det enligt Högberg den bakomliggande symboliken i bilderna som satt sin prägel på själva utformningen av motiven. En ikonografisk analys blir ett redskap för att genom motivelementen söka den symboliska innebörden i motiven som han menar berättar om människors tro på evigt liv (Högberg 1960:14 ff. 30 ff.).

Trots att Högberg inte var en skolad forskare kan han mycket väl ha influerats av samtidens konstvetenskapliga tankegångar. Framför allt fick Erwin Panofsky, en av 1900-talets mest framstående konsthistoriker, stort inflytande inom studier och analyser av bilder och figurer. Han utvecklade en trestegsanalys i tolkningen av ett konstverk utifrån en slags kombination av en stilistisk

och ikonografisk analys (Panofsky 1957). I synnerhet det ikonografiska, formala steget i analysen har fått stor betydelse för senare forskning och för analyser av bland annat bilder i den medeltida kyrkliga konsten. Här innefattas naturligtvis även stensulpturen där den ikonografiska analysen under 1900-talets andra hälft intog en central roll för att förstå vad bilderna och motiven föreställer. Bilderna diskuterades dock sällan i relation till själva objektet, placeringen av bilden eller platsen i sig. Den amerikanske konstvetaren George Kubler var också kritisk till Panofskys stilistiska och ikonografiska metod just för att ordet inom ikonologin fick företräde före bilden. Ikonologi, menade han, fungerade bäst där bilder blev mer eller mindre illustrationer av skriven text. Istället framhöll han konstens form som viktigare än dess symboliska uttryck eller mening (Kubler 1963: vii, 127f). Hans verk *The shape of time* är än idag grundläggande för uppfattningen om konst som materiell kultur där konst kan omfatta alla materiella ting som människan skapat. Han hävdade också att det materiella inte går att behandla i utvecklingssekvenser utan variationer kan samexistera där varje typ eller motiv är anpassad till en viss specifik mening (Kubler 1963).

Inom arkeologin levde forskningen kring stil och dekor sitt eget, relativt tillbakadragna liv då den ”nya” naturvetenskapliga arkeologin anammades inom forskningsfältet från 1960-talet och framåt. En av dem som riktade stark kritik mot stilhistorikernas impressionistiska metoder var arkeologen Mats Malmer och han efterlyste och utarbetade i stället mer objektiva analysmetoder i registrering och analys av olika stilar och konstarter från järnåldern (jfr Malmer 1963:12, 28, 242). Inom de ”nya” inriktningarna inom arkeologi och konsthistoria fanns ett starkt optimistiskt drag med tilltro till att man genom studier av det materiella, konstverk såväl som arkeologiska artefakter, faktiskt kunde ”läsa” och förstå hur det sociala livet trettio år tidigare såg ut. Stil blev ett slags index eller symptom på en social enhet eller sammanhang. Problemet var att stil kom att betraktas som om det vore kommunikation och som något som gick att läsa och genom mönster analyseras som text. För liljestenarnas och stavkorshällarnas del kom såväl den arkeologiska som den konstvetenskapliga forskningen att efter Högbergs studier under en period att ”släppa taget” om stilistiska studier av ornamentiken på gravhällarna.

Gravmonument och kyrkor som speglingar av den medeltida verkligheten

Ett banbrytande arbete som gav ny inspiration och ett nytt sätt att tänka kring de medeltida monumentala lämningarna var Ann-Catherine Bonniers avhandling om Upplands kyrkor (Bonnier 1987). Hon argumenterade för att den materiella kulturen kan bidra till förståelsen av samhällsförändringar i kyrkornas samtid och hon visade hur kyrkornas kronologi också kan ge svar på frågor kring exempelvis sockenbildningen. Hennes avhandling kom även att inspirera forskningsinsatser som berörde västgötska gravmonument och kyrkor. Flera studier av monumentala lämningar från medeltidens första århundraden genomfördes där man ville komma bort från tidigare konstvetenskapliga studier av stil och stilutveckling med fokus på att skildra evolutionistiskt färgade processer. Istället strävade man efter att sätta in materialet i ett bredare samhällsperspektiv. Här blev en utgångspunkt i stil och form istället ett sätt att kunna säga något om samtida socioekonomiska strukturer (Claesson 1989; Neill och Lundberg 1994; Lundberg 1997; Dahlberg 1998).

Arkeologen Eivind Claesson utgick i sin licentiatuppsats från romanska stenkyrkor i Västergötland för att diskutera vilka sociala kategorier som fanns och vilka ekonomiska förhållanden som var rådande på landsbygden under tidig medeltid (Claesson 1989:6). Han placerar in kyrkorna i en typindelning efter deras planform där typerna blir viktiga för att se spridningsmönster. Det Claesson visar med spridningsbilderna över gravmonumenten i relation till kyrkorna var att gravmonumenten från 1100- och 1200-tal uppvisar ett klart samband med stenkyrkorna från samma tid och i synnerhet kyrkor med ursprungligt västtorn. Detta förhållande ser han som en indikation på att gravmonumenten kan

uppfattas som manifestationer av de enskilda kyrkoherrarna med familjer (Claesson 1989:90 ff.). Den grundläggande tanken i Claessons analys, liksom i flera andra arbeten från den här perioden, är att mönster i materialet avspeglar den medeltida verkligheten och kan hjälpa oss att identifiera sociala grupper och ekonomiska förhållanden i det förflutna. Resultaten från en liknande analys diskuteras i en artikel av historikerna Tom Neill och Stig Lundberg där man utifrån den geografiska distributionen av tidigkristna gravmonument, i detta arbete benämnda Vikingastilsmonument, söker sociala grupper och maktförhållanden bakom monumenten (Neill och Lundberg 1994). I artikeln är inte de stilistiska analyserna av ornamentik eller form i fokus, men man utgår i viss mån från dessa variabler tillsammans med dateringsmässiga kriterier för att avgränsa materialet i förhållande till runstenar och romanska gravmonument. Skillnader i kompositioner och avvikande detaljer förklaras med ett återspeglade av den enskilda stenristarens eller beställarens smak (Neill och Lundberg 1994:156).

Konsthistorikern Markus Dahlberg går i sin avhandling om kyrkor i de centrala delarna av Västergötland under medeltiden i viss mån i närkamp med begreppet stil och hur det har använts och kan användas (Dahlberg 1998). För Dahlberg är stil ett av konstvetenskapens allra viktigaste redskap och han ser det som meningsbärande i kommunikationen och för att fixera normer för gruppens religiösa, sociala och etiska livsföring. På så sätt blir valet av stil och utformningen av såväl kyrkor som gravmonument ett uttryck för byggherrens val och för hans förmåga att realisera sina intentioner (Dahlberg 1998:186). Dahlbergs analys omfattar gravmonumenten från den tidigaste kristna perioden fram till 1200-talets slut. För liljestenarnas och stavkorshällarnas del, vilka Dahlberg väljer att behandla som grupp och benämna ”kantlisthällar”, ser han att ornamentiken varierar med utgångspunkt i ett antal formler, men han vill, till skillnad från tidigare forskning, inte skicka dem kronologiskt utifrån de olika motiven. I analysen av materialet uppfattar Dahlberg gravmonumenten, tillsammans med dopfontarna, som parallellfenomen till stenkyrkobyggandet under 1100- och 1200-talen. Han ser också en tydlig koppling mellan valet av material och närheten till fyndigheter av sedimentära bergarter. Även Dahlberg använder sig i stor utsträckning av spridningsbilder för att kunna utläsa mönster som kan säga något om skiftande sociala och ekonomiska förutsättningar i de olika delarna av landskapet. Hans slutsats blir att såväl uppförandet av kyrkorna liksom ombyggnadsfasen under 1200-talet och bekostandet av dopfontar och gravmonument huvudsakligen skett på initiativ av en jordägande lokal elit (Dahlberg 1998:151). I sin analys berör Dahlberg endast kortfattat den ombyggnadsfas han kan konstatera bland kyrkorna under 1200-talet. I sin genomgång av materialet kan han dock konstatera att det under 1200-talets mitt och andra hälft genomfördes betydande omgestaltningar av redan fungerade kyrkor där dessa utvidgades och fick förändrad planform. Enligt Dahlberg kan såväl inomkyrkliga intressen, möjligen i relation till liturgiska förändringar, som privata initiativ och resurser ligga bakom ombyggnationerna (Dahlberg 1998:147). Tyvärr utvecklar inte Dahlberg diskussionen kring denna ytterst intressanta utveckling i kyrkobyggandet under 1200-talet, utan nöjer sig med att konstatera att den finns samt vilka intressen som förmodligen låg bakom.

Dessa arbeten har behandlat kyrkor, dopfontar, skulptur och gravmonument vilka utifrån sin specifika form och stil kategoriserats och typologiserats och uppfattats som sociala markörer. Här finns en subtil men viktig skillnad i just hur man uppfattat lämningarnas olika stil och form som om de vore en slags text som talar till oss och som vi kan utläsa och förstå. Gravmonumentens exklusiva material och rika ornamentik, liksom kyrkornas olika byggnadselement och påkostade stensulptur, behandlas i analyserna som medel till att bli sociala markörer. Däremot frågar man sig inte hur och varför en viss stil blev en social markör i de sammanhang och på det specifika sätt, form eller attribut som vi ser (jfr Conkey 1990:10 f.).

Gemensamt för flera av dessa arbeten är att man utan att egentligen undersöka om korrelationer finns har hävdats att sambanden finns där. Korrelationen mellan olika element som stil och historia,

kultur, kronologi och socioekonomi har närmast tagits för given. Den har också framhållits som en nyckel till att förstå sammanhang och relationer under medeltidens första århundraden. Sambanden i sig avslöjar inte heller något om orsaken till relationerna eller vilken roll gravmonumenten med sina bildframställningar och inskrifter spelat i olika historiska processer. Här finns därför möjlighet att med teoretiska och metodologiska redskap inom dagens arkeologi föra kunskapen om gravmonumenten och kyrkorna ett steg vidare.

Trots att man idag med senare års teoretiska diskussioner kring posthumanism, situerad kunskap och materialitet kan ha synpunkter på hur monument och ornamentik reducerades till passiva representanter för sociala grupper och samhällseliga förhållanden, så vill jag framhålla att de arbeten som nämnts här har varit viktiga för kunskapsutvecklingen. De har i stor utsträckning bidragit till att lyfta diskussionen om gravmonumenten till en ny nivå där vi kunskapsmässigt tar steget vidare från ursprung, diffusion och typologiska och kronologiska serier. Även om dessa studier företräder ett makroperspektiv där fokus ligger på de övergripande historiska skeendena, så finns också mikroperspektivet närvarande i hur individuella aktörer och enskilda initiativ förmås att träda fram.

”The iconic turn” och glidningen mot en ny syn på gravmonumenten

En annan riktning som fått stor effekt på studier av medeltidens bildframställningar och därmed även studier av gravmonumenten, är den svängning inom det teoretiska resonemanget som ägde rum inom konstvetenskapen under 1990-talet. Denna ”iconic turn”, eller ”pictorial turn”, har kommit att prägla konstvetenskapen och visuella studier sedan dess. I huvudsak kan denna ”svängning” karaktäriseras som ett skifte i den konstvetenskapliga diskursen med en fundamental transformering av hur vi uppfattar såväl tillblivelsen av, som uppfattningar om, kultur. Begreppet *pictorial turn* introducerades av W. J. T. Mitchell i en artikel 1992 i tidskriften *Artforum*. Bakgrunden till denna svängning inom konstvetenskapen har sin utgångspunkt i en komplex väv av olika teoretiska resonemang (se Mitchell 1992). Inte minst Panofskys ikonologiska analys har varit en del av de teoretiska processer som drivit utvecklingen framåt, och framför allt kom enligt Mitchell hans tidiga teoretiska verk att bli kraftfulla argument inom den konstvetenskapliga diskursen (*ibid.*). För forskningen om bilder inom visuella studier har denna svängning i min uppfattning inneburit ett oåterkalleligt steg från att se bilder som representativa symboler till att som Mitchell uttrycker det:

... a postlinguistic, postsemiotic rediscovery of the picture as a complex interplay between visibility, apparatus, discourse, bodies, and figurality. It is the realization that spectatorship (the look, the gaze, the glance, the practices of observation, surveillance, and visual pleasure) may be as deep a problem as various forms of reading (decipherment, decoding, interpretation, etc.), and that visual experience or “visual literacy” might not be fully explicable on the model of textuality. (Mitchell 1992:91).

För arkeologiska och konstvetenskapliga studier som utgått från medeltida bildmaterial på olika fysiska fenomen har bildanalyser i och med denna ikonologiska vändning fått en annan inriktning. Konsekvensen har blivit att man i allt högre grad intresserat sig för bildens materialitet med en utgångspunkt i att bilder är historiskt situerade och att de har agens och förmåga att inverka socialt. Detta har öppnat för att se bilder som något mer än avbildningar och representationer där bilden istället kan skapa och bli figuren (se Kristoffersen 1997; Gell 1998). Ett arbete som inspirerat analysen i denna avhandling är den brittiske arkeologen Howard Williams studie av anglo-saxiska gravmonument, så kallade ”hogbacks” (Williams 2015). Han argumenterar här för att framställda vilddjur kunde ha funktioner och förmågor bortom det rent representativa och narrativa och istället var aktiva kännande varelser som skapade och skyddade stenmonumentet (Williams 2015:250 ff.). Ett annat arbete som får relevans för föreliggande avhandling är Roberta Gilchris studie av medeltida

engelska sarkofager. Hon har här visat hur sarkofagerna kom att fungera i en maktkamp mellan olika sociala eliter i England under 1200- och 1300-talen. Sarkofagernas skulpturala bildframställningar kom att spela en aktiv roll i kampen mellan den kyrkliga och världsliga elitens män om hegemonisk maskulinitet (Gilchrist 2009:251). Gravmonumentet spelade således inte bara en roll i relationen till den döde, utan monumentet var också en viktig angelägenhet för de efterlevande i olika sociala strategier. En viktig slutsats är att gravmonumentens sociala dimensioner också handlar om vem eller vilka som kunde bruka den döde och graven som medel för att åstadkomma förändring och ett återskapande av samhället och hierarkier (jfr även Fahlander och Oestigaard 2008:10).

Ett viktigt steg inom arbetet med bildframställningar i det skandinaviska medeltida materialet är Gunnar Nordanskogs avhandling *Föreställd hedendom - tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia* från 2006. Hans analys av bildframställningar i trä och smide på kyrkportar och kyrkportaler har i hög grad inspirerat studierna av gravmonumentens bilder i denna avhandling. Genom kyrkportarnas bilder vill Nordanskog problematisera de hävdvunna uppfattningarna av den smidiga övergången till medeltidens kristna föreställningsvärld och kyrka. På ett för min egen del ytterst relevant sätt tar han i sin diskussion om romanik och djurornamentik upp flera exempel på hur motiven framställts i den kyrkliga kontexten både parallellt och tillsammans fram till högmedeltiden. Han poängterar att inslagen av förkristen ornamentik under medeltidens första århundraden är så många att *de inte utan vidare kan avfärdas som obskyra arkaismer i perifera områden* (Nordanskog 2006:316). Även järnsmidet på kyrkportarna från 1100- och 1200-talen har utformats med djur och odjur på ringhandtag, runt nyckelhål eller spridda över dörrytan tillsammans med flätverk, livsträd och slingrande rankor. Som Nordanskog påpekar så visar detta på hur man inom det ”kyrkliga etablissemanget” både accepterade och aktivt kunde välja att använda motiv och stil från den inhemska traditionen (Nordanskog 2006:69 f. 316). Vid valet av hur kyrkan, porten, dopfunten eller gravmonumentet skulle utformas, och vilken stil som skulle användas, fanns en rik och varierad flora av stilar och motiv att utgå från. Att vi finner en slingrande djurkropp starkt förankrad i en ålderdomlig figurvärld på samma dopfunt som ett stavkors och växtslingar handlar således mindre om provinsial konservatism och missförstånd och mer om en fri och medveten tillämpning i beställarens val (Nordanskog 2006:317). En annan av Nordanskogs viktiga slutsatser är att en stil *i sig* inte har någon religion och att övergången från en stil till en annan inte var en direkt funktion av förändrade trosuppfattningar. Även om djurornamentiken som stil levde kvar, så innebär det inte att den nödvändigtvis ansågs vara, vare sig av hantverkare eller av beställare, ”hedniskt” belastad (Nordanskog 2006:69 f. 316).

Liljestenarna och den polariserade debatten

Det finns ytterligare en riktning inom forskningen om medeltida gravmonument som i detta sammanhang måste beröras. I synnerhet har liljestenarna och stavkorshällarna engagerat många privatforskare med lokal förankring och kulminerade i ett seminarium om liljestenar i Lidköping 2000. I huvudsak handlade diskussionen om dateringen av stenarna, varifrån motiven kunde härledas samt varför de tillverkats. De olika inläggen i debatten sammanställdes efter seminariet och gavs ut i en publikation under titeln *Liljestenar* (Nyberg 2001). I diskussionen framträder i princip två uppfattningar. Den etablerade forskningen stöder sig på äldre teorier och framhåller att influenserna till motiven på stenhällarna finns att söka i Danmark eller England och att de tillverkats som gravhällar med en datering till 1100- och 1200-talen (Dahlberg 1998, 2001; Claesson 2001; Svanberg 2001). Den andra tolkningslinjen förespråkas främst av privatforskare där man hävdar att motivets utformning är en direkt påverkan av ett östligt inflytande från det Bysantinska riket och Östrom. Man menar att stenarna varit avsedda att beskådas upprättstående och att de troligen utgjort en dekorativ utsmyckning vid de äldsta träkyrkorna och således tillverkats redan på 1000-talet, kanske ännu tidigare (Rhodin et. al. 1994; Rhodin et. al. 2000; Claesson och Lindblom 2001; Johansson 2001; Rhodin och Gren 2001).

Som representant för den traditionella forskningslinjen kan nämnas Jan Svanberg som sällar sig till förespråkarna av en datering av stenarna till den romanska perioden, det vill säga från 1100-talets början till 1200-talets mitt. Han anser att liljestenar och stavkorshällar är utförda med en helt annan teknik och stil och har helt andra motiv än 900- och 1000-talets bild- och runstenar. Svanberg framhåller att stenarna var gravhällar vilka på 1300-talet blev ”omoderna” och ersattes av andra. Att liljestenarnas ornamentik skulle vara uttryck för en direkt bysantinsk kulturpåverkan avfärdar han och menar att bysantinsk kultur och konst påverkade hela Västeuropa även under 1100- och 1200-talen. Som exempel nämner han att stiliserade livsträdsmönster liknande de på liljestenarna förekommer i tyskt och engelskt bokmåleri från 1100-talet (Svanberg 2001:203).

Arkeologen Leif Gren, som företräder den andra linjen, förespråkar tillsammans med bland andra Leon Rhodin och Verner Lindblom en bysantinsk kulturpåverkan i utformandet av motivet på liljestenar och stavkorshällar. I en studie jämför de stenarnas motiv med påträffade bysantinska föremål i Sverige och med liknande motiv förekommande i det område som tidigare var Bysantinska riket. De ser en direkt koppling i motiven och menar dessutom att stenarna varit avsedda att betraktas upprättstående och att de härrör från Olof Skötkonungs tid under början av 1000-talet. De framhåller som argument att såväl Olof Skötkonung som hans son Emund hade intensiva kontakter med Kievriket (Rhodin och Gren 2001:193 f.).

Gemensamt för de olika tolkningarna, oberoende av argumentationslinjen, är att de utgått från motiven och från motivens olika stildrag för att söka rötter och ursprung och för att placera in stenhällarna i en konsttradition. Det finns således en idé om att en stil är något enkelt att härröra. Därmed blir de stilistiska dragen också något som kan användas för att definiera tid och rum. Att tala om en generell stil med enhetliga stilistiska drag leder oss enligt min uppfattning på villovägar. De stilistiska dragen kan inte ges något arkeologiskt värde i sig för att hjälpa oss att fixera något i tid. Inte minst visade Nordanskog i sin avhandling att olika stilar i sig inte alltid är enhetligt bundna till en viss tidsperiod. Utgångspunkten för detta arbete är således att valet att använda en viss stil var situationsbundet och kunde variera både i tid och rum. Stil var något man har valt att ta till sig och använda vissa drag i olika utsträckning inom olika områden och under olika tidsperioder.

Gravmonumenten intar rollen som arkeologiskt material

Genom framför allt den inventering och dokumentation av liljestenarna och stavkorshällarna, liksom det pågående inventeringsprojekt av de flerdelade gravmonumenten, togs ett första steg mot att sammanställa och vetenskapliggöra 1100- och 1200-talens gravmonument. Därmed kom dessa lämningar att på sätt och vis inta en ny roll inom forskningen om medeltida begravningar och materialitetsstudier.

Vad gäller de tidigkristna gravmonumenten togs ett motsvarande steg av Stig Lundberg och Tom Neill 1993/94 genom den inventering som redovisades i artikeln *Förnyad diskussion om Eskilstunakistorna* (Neill och Lundberg 1994). En förnyad genomgång och sammanställning av samma material gjordes senast av arkeologen Cecilia Ljung i hennes avhandling *Under runristad håll – tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige* som också innehöll en katalog över monumenten (Ljung 2016). Ljungs avhandling är också ett försök att fördjupa kunskapsläget kring de tidigkristna gravmonumenten. Trots att arkeologin som vetenskapligt ämne utvecklats på många plan med nya teoretiska och metodologiska verktyg har Ljung närmast sig sitt material metodologiskt genom stilistisk typologisering för att etablera kronologier och studera spridningsmönster (Ljung 2016:31). I huvudsak bygger hon detta på Ann-Sofie Gräslunds tidfästning av runstensornamentiken utifrån stilistiska kriterier. Gräslund har genom sitt arbete om olika stilgrupper inom runstensornamentiken lagt grunden till vidare stilanalyser av såväl runstenar som tidigkristna gravmonument, vilket har kommit att få ett stort genomslag inom forskningen (Gräslund 1992; 1998). Ljung nöjer sig dock inte

med en analys av stilistiska och kronologiska variationer. Utifrån monumentens ornamentik och utformning vill hon undersöka relationer mellan enskilda monument och gravplatser för att kunna närma sig människorna bakom monumenten (Ljung 2016:43).

I min uppfattning visar dessa arbeten på vikten av att sammanställa och strukturera ett material för att få en överblick och göra det analyserbart. Effekten av katalogiseringen av exempelvis liljestenarna och stavkorshällarna blev att kunskapspotentialen i materialet uppdagades och blev incitament till att gå vidare och ställa andra frågor kring gravmonumenten i egenskap av ett vetenskapligt material. Ett första steg i en sådan process togs vad gäller liljestenarna och stavkorshällarna av Annelie Nitenberg 2009.

Nitenberg tog sig an materialet ur ett arkeologiskt perspektiv och utgick från hällarna som materialiteter (Nitenberg 2009). Förutom att besvara frågor kring hällarnas tillkomsttid ville hon utforska sociala och ideologiska praktiker knutna till denna specifika typ av objekt, liksom deras mening i det samhälle de framställdes. Nitenbergs studie blev ett viktigt inlägg i diskussionen om ursprung och varifrån influenserna till motiv kan härledas. Hon visade att motivelementen, och praktikerna knutna till dessa, var en del i en generell text och gemensamt nyttjade inom hela Europa under en längre tidsperiod. Även inom konstvetenskapen har framför allt växtornamentikens alleuropeiska rötter framhållits av flera forskare (jfr Hohler 1976; Karlsson 1988; Dahlberg 1998). Erla Bergendahl Hohler har poängterat att medeltida konst var internationell och många motiv hade långt vidare spridning än vad traditionell historieskrivning gett vid handen (Hohler 1976). Eftersom stenskulpturen vanligtvis framställts i en allmän europeisk art så är det omöjligt att tala om direkt eller indirekt influens eller om ett engelskt eller kontinentalt ursprung (Karlsson 1988:155; Dahlberg 1998:182). Samtidigt påpekar Nitenberg att liljestenar och stavkorshällar som en specifik grupp av gravmonument alltid är regionala i sitt uttryck (Nitenberg 2009:86). Utifrån en stilanalys kunde hon konstatera stilistiska skillnader inom liljestenarna där tre olika stilgrupper var möjliga att urskilja. Ett försök att identifiera mönster i hur hällarna utifrån de stilistiska skillnaderna grupperade sig geografiskt eller kronologiskt visade dock på motsatsen. Utbudet av olika stilar och mer specifika motivelement förefaller ha varit varierat och valmöjligheterna i kompositionen av bildframställningarna och hur hällen slutligen framställdes var i högsta grad situerad (Nitenberg 2009:107). Nitenberg vill visa hur liljestenar och stavkorshällar brukades i det samhälle i vilket de framställdes och hon placerar dem i en historisk kontext där aktörskollektiv som kyrkan, kungamakten och det världsliga frälset framträder. Hon menar att det var dessa aktörskollektiv som framställde och brukade hällarna i sina maktpolitiska och sociala strävanden. Det var också genom hällarna som det egna kollektivet definierades där just bildframställningen tolkades som viktig i förmedlingen av den bild kollektivet ville skapa av sig själv som grupp och de ideal som gruppen ville förknippas med (Nitenberg 2009:121).

Arkeologen Claes Theliander diskuterar i sin avhandling gravskicket förändring under Västergötlands kristnade under perioden 700–1200, och tar upp såväl inre som yttre konstruktioner i de medeltida gravarna (Theliander 2005). Dock begränsas även Theliander av att gravmonumenten ovan jord oftast fått nya placeringar och han nöjer sig med att diskutera kyrkogårdens sociala stratigrafi genom gravarnas placering på kyrkogården och relation till kyrkobyggnaden. Han konstaterar att någon form av markering ovan jord med all sannolikhet förekommit över de medeltida gravarna men att få monument bevarats *in situ*. I dagsläget har dock tre gravar under synligt monument undersökts arkeologiskt som kan belysa problematiken (se katalogen nr. 49 *Grolanda*, nr. 60 *Häggesled* och nr. 98 *Sunnerby*). Thelianders slutsats är att en kyrklig struktur slås fast i området vid 1100-talets början och han menar att, något som jag direkt vänder mig emot, gravens yttre konstruktion vid denna tid inte längre signalerar så mycket. Istället framhåller han kyrkplatsens sociala stratigrafi som betydelsefull i begravningskicket. Detta begravningskick, hävdar han, ingick nu i en större västeuropeisk kristen tradition där i stort sett inga fornskandinaviska drag överlevde och med ett likartat gravskick oavsett var i Västeuropa man befann sig (Theliander 2005:351).

Tidigare forskning – utgångsläge och vägen framåt

Tillbakablicken i forskningsansatser som omfattat medeltida gravmonument visar att få ansatser gjorts för att studera monumenten i relation till graven och till begravningens olika praktiker. Sammantaget kan konstateras att förhållandevis få studier har behandlat medeltidens gravmonument som arkeologiska objekt eller använt den arkeologiska kontexten för att förstå materialet. Därmed har inte heller relationen mellan gravmonumenten och de levande och de döda studerats fullt ut. Det saknas också studier som utgått från monumenten som materiella ting involverade i ett förflutet samhälle och relaterade till olika sociala förhållanden.

Detta förhållande blir på sätt och vis avhandlingens utgångspunkt där jag i högre grad tittar på det sociala sammanhanget i relation till gravmonumenten än vad som dominerat den konsthistoriska forskningen tidigare. Kunskapen om gravmonumenten från 1100- och 1200-talen i landskapet runt Väneren och södra Vänerbygden har i hög grad präglats av att fokus riktats mot medeltida bilder och stensulptur som ikonografiska berättelser och uttryck för stil och influenser. Förhållandevis få studier har vad gäller kristna gravmonument tagit sin utgångspunkt i monumenten som integrerade och delaktiga i ett förflutet samhälle och relaterade till olika sociala processer. En anledning till detta är sannolikt att en översikt och grundläggande diskussion kring kronologisk förankring och hur olika kategorier av monument förhåller sig till varandra i stor utsträckning saknats. Denna avhandling blir därför ett steg i att reda ut och klargöra förhållanden kring monumenten och hur de kan relateras till varandra. Som jag visat har likheter i gravmonumentens former och karaktär noterats inom flera olika forskningsinsatser. Parallellt med dessa likheter finns det dock, som jag har antytt och återkommer till i texten, stora variationer och en stor dynamik. Avsikten med denna avhandling är därmed att visa att även gravmonument ovan jord på de kristna kyrkogårdarna var viktiga, dynamiska, och inte minst aktiva, i begravningspraktikerna.

Kapitel 5.

Medeltida gravar och monument i landskapet runt Vänern

Detta kapitel är en genomgång av materialet för att identifiera begravningspraktiker kopplade till gravmonument i sten under 1100- och 1200-talen. Det material som tas upp här är i sig ett urval från den sammanställda informationen i den bilagda katalogen och jämförs med resultat från undersökta gravar inom ett referensområde. Dessa referensexempel tjänar som profil till mitt material och utgör inte en fullständig genomgång. Istället skapar de förutsättningar att bättre förstå mitt eget material genom en kontrast. Jag återkommer till detta längre ned.

De stora antalet gravmonument i form av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument i framför allt Västergötland är anmärkningsvärt och det indikerar att de har spelat en betydelsefull roll i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker i området. En viktig aspekt i undersökningen av periodens begravningspraktiker har således varit att vissa gravar försetts med monument i sten. En studie av gravmonument handlar därför om att diskutera en speciell typ av gravar som innefattar ett permanent och beständigt konstruktionselement. Vid sidan av dessa finns ett stort material av gravar som är arkeologiskt kända, men som inte innehåller eller är del av en monumental konstruktion. Det handlar om gravar som inte krävt en stor investering av resurser. Det är i förhållande till dessa som gravar med påkostade monument utmärker sig.

Detta innebär att en undersökning av begravningspraktikerna där gravmonumenten i sten spelat en viktig roll också på sätt och vis blir en studie av de sociala eliternas begravningspraktiker. Samtidigt är det, vilket Morten Stige påpekar i sin artikel *Norske gravminner fra høymiddelalderen som kilde til kjønnsidentitet*, en skevhet som gravmonumenten delar med de flesta andra källmaterial från medeltiden. Det som gör gravmonumenten till ett speciellt intressant material för att undersöka samhällsförhållanden är att man kan anta att de har haft ett friare uttryck än kyrkokonsten i övrigt (Stige 2014:21 f.). I valet att fokusera på gravmonument av sten har jag följaktligen valt att också studera ett relativt begränsat socialt skikt i 1100- och 1200-talens samhälle.

Framför allt handlar detta kapitel om att identifiera och studera begravningens olika praktiker och hur gravmonumenten i sten fungerat inom dessa. Även om ansatser till en analys av gravmonumentens, de efterlevandes och den dödes roll i begravningspraktikerna görs här kommer huvuddelen av studiens resultat att analyseras och diskuteras vidare i följande kapitel. Gravmonumenten har aldrig fungerat som lösryckta materiella fenomen utan ingick i ett relationellt sammanhang med den omgivning de uppfördes i. Innan materialgenomgången inleds vill jag först presentera den större kontext gravmonumenten ingått i.

Gravmonument, den stora kristenheten och praktikernas mångfald

För tusen år sedan var den kristna kyrkan som idé något stort som sträckte sig bortom geografiska gränser. Alf Härdelin har framhållit att människor delade en andlig gemenskap och denna sträckte sig bortom olika regioners eller tidiga kungarikens gränser. Att definiera sig som västgöte, undersåte

i exempelvis Frankerriket eller underställd en viss feodalherre var av underordnad betydelse, det viktiga var att man var inlemmad i den stora katolska kristenheten. (Härdelin 1998:18). Kristendomen och kyrkan tillhandahöll emellertid inte ett enhetligt religiöst system med sammanhållen teori eller en uppsättning ideologiska satsar att leva efter. Vad exakt en andlig gemenskap innebar under den tidiga kristna perioden är naturligtvis problematiskt att definiera. Vi kan anta att vissa grupper i samhället kan ha haft en viss kännedom om grunddragen i kristen lära, liturgi och kyrkorätt. Bertil Nilsson menar att man exempelvis delade ett gemensamt västkyrkligt förhållningssätt vad gäller döden och de döda, men samtidigt fanns stora lokala skillnader. Förändringar och förtydliganden av liturgi och kyrkorätt förekom hela tiden (Nilsson 2010:10). Nilsson har visat att de tidiga missionärerna i Skandinavien även inbördes hade en väldigt varierande bakgrund vad gäller kristen lära och liturgi. Många missionärer hade en bakgrund i den monastiska traditionen och beroende på vilken orden man var skolad inom, liksom tradition och praktik inom olika miljöer, såg den lära som förmedlades sannolikt väldigt olika ut (Nilsson 2010:12 ff.). Den tidiga kristna läran och de liturgier som förmedlades till människor i olika områden fanns förmodligen i lika många uppsättningar som det fanns förmedlare.

Firandet av olika mässor kunde också variera betydligt, men man delade trots allt en uppfattning om att mässan var ett viktigt inslag i vad det var att vara kristen. Ett annat viktigt inslag som förenade de kristna i olika församlingar i den katolska kristenheten var bönen, och framför allt bönen för döda kristnas själar (jfr Nilsson 2010:34 f.). Andra centrala begrepp som vi kan anta hade betydelse för de som bekände sig som kristna bör ha varit Gud, Jesus Kristus, Maria, olika helgon och inte minst föreställningen om att de döda som begravdes en dag hade möjlighet att återuppstå. Denna tanke finns inom de flesta religioner men för kristendomen kom den att hamna i fokus, eftersom tron i sig hade sin grund i dogmen att Jesus uppstod från de döda (Ekroll 2016:3). Huruvida vi kan definiera det som en andlig gemenskap eller inte är svårt att säga, men min uppfattning är att i den tidiga västromerska kristenheten fanns föreställningar och idéer som människor trots allt delade och detta skapade en känsla av att vara del i något större än man själv.

Den kristna kyrkan och gemenskapen utgjorde främst en form att leva i, en social verklighet som gav ett mönster att tyda tillvaron efter (Härdelin 1998:160). I tidiga dödsritualer författade under 800- och 900-talen fördes bland annat idén fram att det fanns ett särskilt sätt för de kristna att begrava sina döda och att man inte kunde göra hur som helst med dem (Nilsson 2010:31). Amalarius av Metz (död ca 850) var teologiskt skolad och under en tid lärare vid palatsskolan i Aachen. I sina utläggningar och tolkningar av olika liturgier betonade han bland annat förböner och firandet av mässor samt de bedjandes sinnelag. Han lade tonvikten vid den andliga insidan hos de levande i deras relation till de avlidnas själar, även om de dödas kroppar inte fick försummas (Nilsson 2010:31 ff. och där anf. litt.). Att Amalarius ansåg sig behöva betona det andliga ska sannolikt ses utifrån att fokus på yttre ting som heliga platser och vilken ställning den döde haft tillmättes alltför stor betydelse inom mer folkliga föreställningar. Amalarius utläggningar kan i detta fall tjäna som ett exempel på att det snarast var en praktisk andlig gemenskap, konkret och handfast, som människor delade och i mindre grad en abstrakt andlig gemenskap. I denna form, i delaktigheten i ett större kristet sammanhang, fanns därmed utrymme för att utforma och gestalta tillvarons mer praktiska dimensioner efter lokala sedvänjor och den egna verkligheten. Att vara kristen innebar inte att man trodde på, eller gjorde exakt samma sak och på samma sätt som alla andra kristna (Thompson 2004:108).

Det finns idéer som många människor delar och vissa av dessa idéer tillhör det kristna. Min poäng är att det fanns trosidéer och uppfattningar som människor som definierade sig som kristna trots allt delade under 1100- och 1200-talen. Därmed är det viktigt att vara öppen för det generella och gemensamma och i en studie av kristna gravar vara lyhörd för att detta är något viktigt att identifiera och fånga upp. Men kristendomen var ingen statisk religion, den var inte, och har aldrig varit ett totalt och enhetligt system. Istället handlar kristendomen om trosföreställningar som i sig var

föränderliga och varierade beroende på den plats, tid och det sociala sammanhang de togs emot i. Specifika inriktningar, läror och traditioner gjorde sig gällande vid en viss tid och plats och sannolikt kunde kontakten emellanåt bli sporadisk. Det var dessa traditioner och tankeidéer som ibland omvandlades till något eget och specifikt. Att vara kristen handlade således om att i viss mån vara del av en gemenskap och dela vissa kunskaper och uppfattningar, men att vara kristen såg också i praktiken väldigt olika ut. Detta medför att det praktiska genomförandet av alla steg i en begravning kunde variera stort mellan olika situerade kontexter.

Den kristna begravningsplatsen

I stor utsträckning ansluter det material jag arbetar med till kyrkplatser. Gravmonumenten som ligger till grund för studien har uppförts på kristna begravningsplatser, och det är också på dessa platser människor begravts. Det är därför relevant att kort reflektera över vad den kristna begravningsplatsen och kyrkplatsen står för, och bakomliggande förhållanden till att dessa platser kom att bli så viktiga i samhället under de första kristna århundradena.

I forskning där aspekter av det tidiga kristnandet, kyrkobyggandet och sockenbildningen diskuteras har framför allt initiativ av en lokal, jordägande elit ansetts ha spelat en viktig roll i uppförandet av de tidiga kyrkorna (jfr exempelvis Bonnier 1987; Claesson 1989; Gräslund 1992; Wienberg 1993; Anglert 1995; Dahlberg 1998; Hansson 2001; Ljung 2016;). Markus Dahlberg menar i sin studie av Skaratraktens kyrkor i Västergötland att enskilda initiativ av ett ledande samhällsskikt av jordägande stormän låg bakom den största delen av det lokala kyrkobyggandet under större delen av 1100-talet. Han påpekar att det är i kungarnas och stormännens jordägande som de ekonomiska förutsättningarna för de tidiga stenkyrkorna finns (Dahlberg 1998:79,187). Med utgångspunkt i 1500-talets jordeboksmaterial framhåller Eivind Claesson att jordägostrukturen tyder på att de romanska stenkyrkorna uppförts på enskilda initiativ och inte *...enligt landskapslagarnas demokratiska premisser* (Claesson 1989:93ff, 119). I övriga Skandinavien framträder likartade förhållanden. Hertig Skule Bårdssons gravhäll från domkyrkan i Nidaros visar exempelvis den döde hertigen framställd med en avbildad kyrka i högra handen. Bårdsson lät uppföra en korskyrka av sten på en höjd strax ovanför sin släktgård. (Brendalmo 2000:36). Gravhällen är en tydlig indikation på vikten av att låta uppföra kyrkor, dels som en Gudi behaglig gärning, men även som social manifestation och för att förstärka sitt goda rykte. I undersökningsområdet har undersökningar av kyrkplatser som Sunnerby, Varnhem, Karleby och Gudhem visat på kyrkans nära relation till en huvudgård under den tidiga kristna perioden, och från Varnhem och S:ta Helena i Skövde finns skriftliga källor som stärker bilden av kyrkobyggandet som privat initiativ (se katalogen nr. 98, 107, 51 och 92; jfr även Pernler 2007; Nyqvist Thorsson 2010; Vretemark 2020).

Allt fler undersökningar som genomförts under senare år visar dock att etablerandet av kyrkplatser ofta har en varierande och komplex bakgrund i anläggandet av en kristen begravningsplats. Resultaten från Varnhem visar att en kristen begravningsplats etablerades i anslutning till storgården redan under 900-talets första hälft. Först mot slutet av 900-talet uppfördes den första träkyrkan, vilket visar att begravningsplatsen under en period fungerade som ett kristet gårdsgravfält utan kyrka (Vretemark 2020:11). Ett liknande förhållande framträder utifrån undersökningarna av ett gravfält från förromersk järnålder i Sântorp i Västergötland. På gårdsgravfältet anlades vid 900-talets mitt kristna gravar inom en yta som avgränsades av kalkstenshällar i en ring. Ingen kyrka kom dock att uppföras i anslutning till begravningsplatsen, som också övergavs efter ca 100 år (Lundström och Theliander 2004:94 f.). Det är inte osannolikt att anläggandet av kristna begravningsplatser i anslutning till gården eller gårdsgravfältet varit vanligare än vi kanske förställer oss idag. På ett järnåldersgravfält utanför Skänninge i Östergötland påträffades fyra skelettbegravningar och tre av dessa visade sig vara kristna gravar som anlagts under vikingatid/tidig medeltid och till 1200-talet (Hedvall 2013:82). Gunnar Andersson har i sin avhandling diskuterat

järnåldersgravfälten i Valsta och Skälby i Attundaland i Mälardalen (Andersson 2005). Från slutet av 900-talet och fram till mitten av 1100-talet har gravfälten använts för kristna begravningar och under en period förekommer såväl förkristen som kristen begravningspraktik parallellt (Andersson 1999:13ff). Men medan vissa begravningsplatser används under en period för att sedan överges förefaller andra utvecklas åt ett annat håll. I Varnhem har man uppskattat att begravningsplatsen omfattar runt 3000 gravar, vilket uppfattas som betydligt fler än vad som kan förväntas från den lokala bygden runt en storgård (jfr Vretemark 2020:10). Samma fenomen har uppmärksammats på andra platser. På den så kallade Sverkersgården i Alvastra i Östergötland har man uppskattat att runt 6000 gravar anlagts. Gravplatsen etablerades sannolikt under tidigt 1000-tal och var i bruk främst under 1000- och 1100-talen (Ersgård 2006 47 ff.). Lars Ersgård har argumenterat för att begravningsplatsens storlek och den begränsade användningstiden tyder på att gravplatsen haft ett större geografiskt upptagningsområde (Ersgård 2006:47 ff., 64 ff.). Andra platser som kan ha fungerat som begravningsplatser för ett större område är Trinitatis i Lund och begravningsplatsen runt S:t Lars i Linköping (Ersgård 2006:64, 67 och där anf. litt.). Vretemark har också uppmärksammat att begravningsplatserna vid Husaby kyrka, liksom vid S:t Olofs kyrka i Falköping förefaller vara till ytan omfattande begravningsplatser och kan ha utgjort begravningsplatser med ett större geografiskt upptagningsområde (Vretemark 2020:10, se även katalogen). Det stora antalet gravar tyder på att begravningsplatsen vid dessa lokaler utnyttjades av en betydligt större andel av befolkningen än de familjer som kan antas ha levt och verkat i den bygd som omgett kyrkplatsen. Dessa undersökta lokaler visar också att etablerandet av kristna begravningsplatser och uppförandet av kyrkor har förhållandevis lite att göra med den territorialiserade indelning i socknar som genomfördes mot slutet av 1100-talet och under 1200-talet, och som i viss mån lever kvar än idag.

Det finns en risk, vilket också påpekats av Jan Brendalsmo, att man uppfattar indelningen i socknar som något absolut som också styrts av människor begravdes (Brendalsmo 2000). Det fanns istället många olika variabler som kunde påverka var människor begravdes. Exkommunicerade, självmördare, mördare och andra brottslingar hade inte samma rätt att begravas på kyrkogårdarna som andra människor. Brendalsmo framhåller också, i likhet med exemplen ovan, att de som gravlades på kyrkogårdarna kunde rekryteras från ett stort geografiskt område. Därför menar han att den geografiska socknen inte alls behöver vara samma som den sociala socknen, eller den ekonomiska socknen från vilket tiondet uttogs. Vem som sökte sig till vilken kyrka var mer beroende av sociala relationer till kyrkoherren eller av personens förhållande till en speciell kyrkas helgon och relikier, än geografisk närhet till kyrkobyggnaden (Brendalsmo 2000:35). Brendalsmo drar också slutsatsen att varken lagar eller annat skriftligt källmaterial anför att människor under medeltiden var tvungna att låta sig gravläggas på sin lokala kyrkogård.

Var man blev begravd hade sannolikt mer att göra med sociala och ekonomiska förhållanden. När Skule Bårdsson, kyrkogrundaren, själv begravdes 1240 skedde detta inte vid den egna lokala kyrkan utan i Nidarosdomen i Trondheim (Brendalsmo 2000:36). För enskilda individer inom samhällseliten fanns möjligheten att låta begrava sig där man fann det lämpligt och detta var inte nödvändigtvis kopplat till platsen där man hade sin bostad. Detta var sannolikt inte en möjlighet som var öppen för alla.

Den administrativa indelningen av det kyrkliga landskapet i socknar och de geografiska gränser som infördes är, som Brendalsmo påpekar, ett relativt sent fenomen i Norden. Som flera av de undersökta kyrkplatserna visar kan många kristna begravningsplatser ha varit i bruk i flera hundra år innan de blev sockenkyrkogårdar.

Den laddade kyrkplatsen

Viktigt att förtydliga är att i de flesta fall var det sannolikt inte någon slags kyrklig organisation, biskopar eller präster, som valde de platser där kristna begravningsplatser skulle anläggas och kyrkor

uppföras. Som visats ovan har påfallande ofta järnålderns gravar och gravfält tagits i bruk även som kristen begravningsplats. De västgötska kyrkorna ligger anmärkningsvärt frekvent i anslutning till eller på stora gravhögar från yngre järnåldern. Det finns också flera exempel i katalogen på kyrkor och begravningsplatser som anlagts på förkristna gravplatser. Vid Noreby kyrkplats i Dalsland togs en ”kullerstensgrav” bort på kyrkogården där också två resta stenar står (se katalogen nr. 75 *Noreby*). I Gudhems kloster fanns en avslagen bautasten i kyrkans mittskepp och i Hyringa påträffades en flatmarksgrav med brända ben i långhuset, för att nämna några exempel. Hur man än väljer att uppfatta detta antyder ansamlingen av monument från olika tider på kyrkplatsen att platsen bibehållit sin roll som fokuspunkt under långa tider, även om vi inte kan tala om direkt platskontinuitet. Vi kan föreställa oss att det monumentaliserade landskapet kan ha tilltalat den första anläggaren av en kristen begravningsplats och/eller byggherren till den första kyrkan genom att de äldre monumenten signalerade att platsen varit viktig i det förflutna. Joanne Kirton menar i en artikel att de stora gravhögarna och gravfälten sannolikt var kända och laddade platser i landskapet. Uppförandet av en stenkyrka på eller vid en stor gravhög eller på ett gravfält kan uppfattas som att ett nytt monument skapades och att platsen fick ett delvis nytt innehåll. Gravhögar är arketyppiska mötespunkter då de ger goda möjligheter för olika tillkännagivanden, för olika framträdanden som exempelvis tal, och för att imponera på de som uppfattades som underlägsna (jfr Kirton 2015:52). Genom placeringen av kyrkan på den stora gravhögen kunde sådana etablerade och invanda handlingar fortleva och bibehålla sin legitimitet.

På många platser var placeringen av en kristen begravningsplats och kyrka på eller vid äldre gravmonument ett sätt att skapa den mötesplats där allt händer och där manifestationer genomförs och ideologi uttrycks. Det är därför både anmärkningsvärt och intressant att detta inte varit en genomgående strategi i alla sammanhang. På platser som Sunnerby, Varnhem och Skälvum på Kinnekulle i Västergötland samt Sverkersgården⁵ i Alvastra i Östergötland har istället begravningsplats och kyrka anlagts på ett äldre gårdsläge i anslutning till storgården eller den medeltida huvudgården. Varför det ser så olika ut och vad som ligger bakom valet att i vissa fall förlägga kyrkplatsen till det gamla gårdsgravfältet och i andra till ett äldre gårdsläge är oklart, men det öppnar frågor inom ett forskningsfält som är värda att utforska närmare. Faktum är emellertid att den laddade kyrkplatsen var ett resultat av aktiva handlingar som till stor del handlade om att skapa en plats som var viktig och där man även efter att kristna trosföreställningar anammats kunde uttrycka sig. Det är med bakgrund av detta som kyrkplatserna når sin position som centrala noder i landskapet och i människors sociala relationer.

Den kristna graven

De materiella element som påträffas som beståndsdelar i en grav får ofta stor betydelse för hur vi uppfattar innehållet och den döda individen. Materialet från mitt avgränsade undersökningsområde liksom material från andra geografiska områden visar tydligt att begravningspraktiken som formats av kristna trosföreställningar, som vi känner dem från undersökningar av olika begravningsplatser, uppvisar många gemensamma element och likartade drag. Vi kategoriserar graven utifrån vad vi uppfattar som en för den kristna världen enhetlig tanke och definierar den utifrån uppfattningen om hur en grav för en kristen församlingsmedlem skulle utformas. Kriterier för att definiera och ringa in vad som karaktäriserar en kristen grav har diskuterats i olika sammanhang. Placeringen på en avgränsad plats där endast kristen begravningssted accepteras har bland annat framförts som ett kriterium för en kristen begravning (Lundström och Theliander 2004:95). Gravens orientering i öst-västlig riktning, avsaknaden av gravgåvor samt förekomst av den kroppsstora kistkonstruktionen är andra förhållanden som lyfts fram (Nilsson 1994:12; Cinthio 2002:41, 42). Bertil Nilsson har även diskuterat en uppdelning mellan könen som en indikation på tidig kristen begravningspraktik

5. Gravplatsen vid Sverkersgården har anlagts delvis direkt på äldre bebyggelse från vendel- och vikingatid. Gravarna på begravningsplatsen började anläggas under början av 1000-talet (Ersgård 2006:63).

(Nilsson 1994:12, 26). Även om dessa kriterier mycket väl skulle kunna tjäna som en fingervisning i bedömningen huruvida en grav är kristen eller inte finns det flera exempel på att det inte är riktigt så enkelt. Att graven framför koret i lämningarna efter Ullene gamla kyrka låg i öst-västlig riktning känns både förväntat och självklart, men hur ska vi uppfatta den andra påträffade gravstenen i samma kyrkoruin där skelettet låg i nord-sydlig riktning (se katalogen nr. 104 *Ullene kyrka*)? Lena Thunmark-Nylén visade redan på 1980-talet i en studie av gotländska gravar att såväl kläder som dräktdetaljer förekom parallellt i både förkristna och kristna gravläggningar (Thunmark-Nylén 1989). I Valsta och Skälby i Attundaland har gårdsgravfält med högar och stensättningar använts för kristna begravningar runt sekelskiftet 1100 (Andersson 2005). Skelettbegravningarna på gravfälten visar att en orientering av gravstenen i öst-västlig riktning med den dödes huvudet i väster inte alls var en självklarhet. Runt hälften av de gravlagda låg istället med huvudet i öster (Andersson 2005:105). Samma förhållande kan också ses på andra begravningsplatser från tiden sent 1000-tal till tidigt 1100-tal i Attundaland (ibid.). Framför allt kanske den stora gravhögen från 800-talet på gravfältet i Valsta visar på dynamiken i den kristna begravningspraktiken. I gravhögen hade man anlagt tre stenkiörgravar vilka arrangerats i en korsform i gravens mitt. Därefter har högens omfång och höjd förstärkts ytterligare (Andersson 2005:53). Exemplet visar hur förhållandet till det kristna påverkade begravningen, men denna påverkan och hur den togs emot varierade. Tydligt är att vad det innebar att begrava enligt kristen begravningspraktik såg väldigt olika ut i Valsta i Mälardalen, i Varnhem i Västergötland och i Lund runt sekelskiftet 1100.

Avsaknaden av gravgåvor som kriterium för en kristen grav är också problematiskt eftersom det finns många exempel på förekomsten av olika ting i kristna gravar, även om det inte är lika vanligt som i begravningspraktiker under den förkristna tiden. Thompson har påpekat att argument som förnekar att svepningar, svepningsnålar eller kistor ska uppfattas som gravgåvor lätt blir del i ett cirkelresonemang om man hävdar att gravgåvor saknas i kristna gravar (Thompson 2004:108). Det finns onekligen en poäng i resonemanget, men oavsett vad som placeras i gravstenen, och oavsett historisk och trossmässig kontext, så handlar det om mer eller mindre medvetna val om vad som ska finnas med i gravstenen. På begravningsplatsen vid S:t Olofs konvent i Skänninge, Östergötland, hade exempelvis den döde begravts med två penningpungar innehållande 226 mynt präglade under perioden 1140–1200. Enligt den numismatiska bedömningen hade mynten sannolikt inte varit i cirkulation efter det att konventet instiftades 1237 (Menander och Arcini 2013:199). Hanna Menander har också i sin avhandling om gravläggningarna vid S:t Olofskonventet i Skänninge visat att komplexiteten i begravningspraktiken, liksom avsaknad av arrangemang och föremål i gravarna, kan ha mer att göra med var begravningen genomfördes och av vem än graden av kristenhet (jfr Menander 2018). I kristna gravar runt Trinitatiskyrkan i Lund förekom i vissa fall att pärlor och ringar fått följa med den döde i gravstenen och i flera av gravarna runt stenkyrkan från 1000-talet i Varnhem visade det sig att den döde fått med sig föremål som kammar, verktyg och knivar (Cinthio 2002:74; Vretemark 2020:14 f.). Dessa gravar tillhör den äldsta kristna tiden, och det kan hävdas att de föremål som påträffas i gravarna är en slags kvarleva av en äldre förkristen praktik där personliga ägodelar och annan utrustning spelat en viktig roll i tillvaron efter döden. Men det finns många exempel på att personliga ägodelar som radband, rosenkransar och sigillstamper fått följa med den döde i gravstenen även under högmedeltid (jfr exempelvis beskrivna gravar från *Gudhem* i katalogen). I en kista i gravkammaren i Værnes kyrka i Norge hade fru Dreyer, död i barnsäng under början av 1700-talet, lagts på flera hundra kärleksbrev som den sörjande äkta mannen lagt ned i kistan (Ekroll 2016:15). Undersökningar har visat att även under senare tid placerades materiella ting i gravarna. Ett lite sorgglustigt exempel är den grav som påträffades på kyrkogården runt S:t Nicolai kyrka i Lidköping vid början av 1910-talet. Den döde, troligtvis gravlagd vid 1800-talets mitt, hade placerats i gravstenen med en nästan fylld brännvinsflaska på armen (Skara Tidning 1914, ATA). Idén om gravgåvor var således inte främmande inom kristna trosföreställningar, varken under den allra tidigaste fasen eller långt fram i tiden.

En uppdelning i gravläggningarna utifrån kön är också en praktik med ett komplext innehåll. Även om företelesen har framhållits som en indikation på kristna gravar finns många exempel på att en uppdelning av gravläggningarna utifrån kön långtifrån praktiserades på alla kristna begravningsplatser. Ett annat exempel som visar på svårigheterna med att sätta upp kriterier för vad som definierar en kristen begravning är exemplet från Skänninge som nämnts ovan. De fyra skelettbegravningar som påträffades på ett järnåldersgravfält låg inte samlade utan hade placerats med ett mellanrum om upp till 80 m. Avsaknaden av föremål och orienteringen i öst-västlig riktning med huvudet i väster gjorde att de uppfattades som kristna. Tre av gravarna fick också en datering som stämde med denna uppfattning. Den fjärde graven daterades dock till 40–130 e. Kr. och var samtida med övriga gravar på gravfältet med slutsatsen att det knappast kunde röra sig om en kristen person (Hedvall 2013:82).

Trots många avvikande exempel finns en förhållandevis entydig föreställning om den kristna graven och hur den skulle utformas och gestaltas. I mångt och mycket rymmer denna föreställning bilden av det avskalade och rena. Men det finns många empiriska exempel som visar att undersökta gravar i den kristna kontexten långt ifrån visar upp en sådan enhetlighet och renhet. Snarare blir vi varse att inom kristna begravningspraktiker finns i det småskaliga också utrymme för stora variationer. Genom de materiella beståndsdelarna, allt från den döda kroppen till stenar runt huvudet eller Karonsmynt, kunde utformandet av graven varieras på olika sätt. Valen i utförandet var många och bottnade i olika individers och sociala gruppers lokala sedvänjor, ideologi och situation. Det är, vilket Victoria Thompson påpekat, således metodologiskt viktigt att inte behandla kristendomen som om den befinner sig i en slags unik kategori skild från alla andra religioner eller att föra en argumentation som om alla kristna tänkte och trodde exakt samma sak (Thompson 2004:108). Kristen begravningspraktik var inte ett färdigt paket som anammades i och med en övergång till kristen trosföreställning. Liksom trosföreställningarna i sig var seder och bruk kring begravningen varierande, föränderliga och dynamiska. Detta blir en viktig utgångspunkt i följande materialgenomgång för att identifiera olika begravningspraktiker.

Översikt av källmaterialet - katalog och referensmaterial

Källmaterialet i avhandlingen utgörs i första hand av gravkontexter som bygger på sammanställd information i två olika kataloger som jag själv konstruerat. En av dessa centrala kataloger är sammanställningen över liljestenar och stavkorshällar. Den andra katalogen, som också är central i avhandlingen, består av olika källmaterial, men här är det framför allt gravkontexter i kyrkliga miljöer som valts ut och används. Katalogen har diskuterats mer ingående ovan, men i korthet omfattar den undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen inom ett upprättat utsnitt av Vänern med omgivande landskap. Totalt omfattar katalogen undersökta lämningar från 124 lokaler fördelade landskapsvis på 101 i Västergötland, 17 i Värmland och 6 i Dalsland.

Förutom katalogen över liljestenar och stavkorshällar och katalogen över undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen i avhandlingen, ingår även resultaten från den pågående inventeringen och dokumentationen av de flerdelade gravmonumenten som i dagsläget genomförs av föreningen Västsvensk arkeologi, samt den katalog över tidigkristna gravmonument som ingår i Cecilia Ljungs avhandling från 2016, i källmaterialet.

De flesta undersökningar och antikvariska iakttagelser som gjorts vid kyrkliga miljöer kommer från det västgötska området söder om Vänern, sammanlagt 79 lokaler, medan 13 av lokalerna finns i Värmland och 4 i Dalsland. Man kan uppfatta detta som en snedfördelning. Det är dock representativt för hur fördelningen av gravmonument ser ut mellan olika områden runt Vänern. Värt att påpeka är att vid inventeringen av liljestenar och stavkorshällar upptogs vissa gravmonument i denna förteckning vilka idag bedömts tillhöra andra grupper av gravmonument. Exempelvis upptogs en

gravhäll i Varnhem (Vg 79) som stavkorshäll i liljestensatalogen, men senare analyser har klargjort att den istället tillhör gruppen tidigkristna gravmonument. Den finns bland annat upptagen i Cecilia Ljungs katalog över dessa gravmonument. Andra objekt som senare fått en annan klassificering är två gravmonument från Friggeråker (Friggeråker 100 och 101), vilka nu bedöms ingå i gruppen flerdelade gravmonument. Liknande bedömningar har gjorts av monument från Vårkumla, Åsle och Tiarp. Därmed skiljer sig det sammanlagda antalet liljestenar och stavkorshällar som angivits här i förhållande till antalet i liljestensatalogen. Sedan katalogen trycktes har även ett tiotal tidigare okända liljestenar tillkommit, men eftersom de ännu inte dokumenterats och fogats till sammanställningen har de inte tagits med i detta arbete.

En gränsdragning är alltid svår och ofta uppvisar materialet variationer som är både flytande och överskridande. Att presentera en kvantifierad sammanställning där gravmonumenten omvandlas till siffror framställda i rader och kolumner innebär en utmaning. En konsekvens av detta är att S:ta Katarinas grav och gravmonument i Gudhems kloster i Västergötland inte finns med i tabellen. Graven innehöll ingen stenkista och gravmonumentet med sitt fundament och sin tredimensionella framställning av drottningen kan varken med rätta fogas in bland de plana gravhällarna eller de flerdelade gravmonumenten. Därmed framstår den i högsta grad som något eget och specifikt, en fläkt av ideal från kontinentens kristna kungligheter som letat sig in i 1200-talets västgötska begravningspraktik. I det sammanställda antalet undersökta gravar med monument *in situ* har den grav som genom undersökningarna i Varnhem identifierats som ”Katas grav” tagits med i gruppen stenkistor. Den tidigkristna gravhäll med en runinskrift som omnämner Kata och har kopplats samman med en stenkistgrav påträffades inte över denna utan ett stycke från begravningsplatsen (Vretemark 2020:13). Exakt passform och spår av murbruk som argument för att hällen legat som ett fastmurat lock på stenkistan nere i graven ifrågasätts i denna avhandling (se vidare kapitel 8). Inte heller renodlade sarkofager, kistor av sten som huggits fram ur ett enda stenblock, ingår i sammanställningen av källmaterialet i tabellform. Det handlar om tre barnsarkofager från Nidarosdomen i Trondheim samt biskop Absalons grav i Lunds domkyrka. Eftersom undersökningsområdet är ett utsnitt har vidare ett antal liljestenar och stavkorshällar i den södra delen av det geografiska område inom vilket framför allt liljestenar förekommer, liksom ett antal flerdelade gravmonument i den södra delen av Västergötland, inte kommit med i undersökningsområdet utan ingår istället i referensmaterialet. Nedan presenteras källmaterialet i form av två tabeller. Även om tabell 1 och 2 visar gravmonumenten på ett likartat sätt bör det framhållas att de inte är direkt jämförbara. Tabell 1 redovisar huvuddelen av det empiriska materialet som hämtats från området runt Vänern, medan tabell 2 enbart visar mitt urval av material från andra regioner.

Källmaterialet från undersökningsområdet

Avhandlingens materialgenomgång och efterföljande analys är baserad på gravmonument och undersökta gravar i vilka ett gravmonument ingått (se tabell 1). Av de gravmonument som undersökts *in situ* och med en bevarad gravkontext utmärker sig stenkistgravarna med 66 undersökta stenkistor av 95 identifierade. Detta förhållande skiljer sig markant från andra gravmonument där endast en liljesten och en stavkorshäll undersökts över en bevarad grav, 9 flata obearbetade gravhällar har påträffats *in situ* och 2 flerdelade gravmonument har undersökts varvid en grav påträffats. Inom undersökningsområdet har inget tidigkristet gravmonument påträffats och undersökts på ursprunglig plats. Ur denna aspekt är källmaterialet begränsat, ett fåtal gravar kan inte uppfattas som representativa för hela materialet. Men trots att resultaten från dessa undersökta gravar inte kan uppfattas som allmängiltigt vad gäller begravningspraktiken kan de ge en indikation och förhållanden att diskutera utifrån. Det är trots allt det källmaterial som står till buds.

Källmaterialet i form av gravmonument och undersökta gravkontexter som finns inom undersökningsområdet fördelar sig mellan liljestenar och stavkorshällar, plana hällar utan bild eller inskrift, flerdelade gravmonument, stenkistor samt tidigkristna gravmonument. Sammantaget utgörs materialet av 479 liljestenar och stavkorshällar fördelade på 133 platser, 22 obearbetade plana gravhällar fördelade på 8 platser, 84 flerdelade gravmonument fördelade på 58 platser, 95 stenkistor, samt ett antal opreciserade, fördelade på 29 platser samt 60 stenar och fragment av tidigkristna gravmonument fördelade på 12 platser (se tabell 3).

	Liljestenar och stavkorshällar	Gravhällar utan bild eller text	Flerdelade gravmonument	Stenkistor	Tidigkristna gravmonument
Hela monument och fragment som element av en grav	479	22	84	95 samt ett antal opreciserade	60 stenar och fragment
Undersökta gravar med monument <i>in situ</i>	2	9	2	66	-
Antal återbrukade monument i ny gravkontext	-	-	-	1	-
Antal återbrukade gravkontexter under/ i monumentet	-	-	-	15	-
Antal monument med enbart runinskrift (på fornordiska)	13	-	8	-	25 stenar och fragment
Antal monument med enbart inskrift på latin	2	-	3	-	-
Antal monument med runinskrift på fornordiska och inskrift på latin	-	-	5	-	-

Tabell 1. Kvantifierad sammanställning över gravmonumenten i källmaterialet från undersökningsområdet.

Antalet stenar och fragment från tidigkristna gravmonument representerar inte antalet monument, och därigenom antalet gravar som försetts med ett sådant, utan det totala antalet fragment från tidigkristna gravmonument som påträffats. Hur många hela monument det handlar om är svårt att avgöra, men sannolikt rör det sig om ett tjugotal. Även om det exakta antalet gravmonument är svårt att slå fast är det tydligt att liljestenar och stavkorshällar utan tvekan har utgjort den vanligaste formen av monument över graven inom undersökningsområdet. I en jämförelse, där antalet kända gravmonument av olika karaktär ställs i proportion till varandra, förefaller inte andelen gravar med stenkistor vara särskilt stor. Samtidigt handlar det om ett monumentalt element i graven som till skillnad från de andra gravmonumenten legat dold under jord. De synliga gravmonumenten är i stor utsträckning bevarade ovan jord och även om de på olika sätt manipulerats, flyttats runt, förstörts eller återanvänts, är de på så sätt tillgängliga. Förhållandevis få undersökningar har gjorts av kyrkplatser där begravningsplatsens hela bestånd av gravar dokumenterats. Många stenkistor har påträffats vid mindre anläggningsarbeten eller andra ingrepp och eventuella undersökningar har oftast begränsats till den enskilda stenkistan och graven. Ett stort antal stenkistgravar kan alltså fortfarande vara dolda i jorden på olika begravningsplatser.

Av stenkistorna inom undersökningsområdet har 15 återbrukats för ytterligare gravläggningar. Varken tidigkristna gravmonument, flerdelade gravmonument eller plana hällar, med eller utan bild och inskrift, har vad vi vet återbrukats i nya gravsammanhang eller för sekundära begravingar. Bland alla gravmonument i källmaterialet från undersökningsområdet är det endast ett monument, en stenkista, som sannolikt är direkt återbrukad i en ny gravkontext. Det handlar om en stenkista på

kyrkogården i Sunnerby på Kållandsö vilken fått en delvis ny roll genom ytterligare en gravläggning på kistans lock och där ett flerdelat gravmonument sedan uppfördes över graven.

Vad gäller inskrifter på de olika gravmonumenten kan man konstatera att liljestenar och stavkorshällar förhållandevis sällan försetts med inskrifter. I de fall där det finns en inskrift har denna i 13 fall gjorts med runor medan endast 2 har inskrift på latin med latinska bokstäver. Fem av de flerdelade gravmonumenten har dessutom försetts med en ”dubbel” inskrift, det vill säga både runinskrift och inskrift med latinska bokstäver och på latin. Motsvarande kombination av de båda skriftsystemen saknas dock helt på liljestenar och stavkorshällar. Värt att notera är att vad gäller runinskrift på de olika gravmonumenten är andelen runskriftsförsedda monument eller fragment högre bland de tidigkristna gravmonumenten, 25 av 60 (42%), i förhållande till de flerdelade gravmonumenten, 8 av 84 (9,5%). Allra lägst andel har liljestenarna och stavkorshällarna där endast 13 av 479 (3%) är försedda med runinskrift. Till viss del kan detta ha att göra med lokala konventioner och traditioner, men tydligt är att även om runskriften fortsätter att användas på gravmonumenten är det inte i samma utsträckning som under den tidiga kristna perioden.

Referensmaterialet

Avhandlingens grundmaterial utgörs alltså av undersökta lämningar inom det avgränsade undersökningsområdet. För att kunna diskutera resultaten i relation till begravningspraktiker inom andra regioner har ett jämförelsematerial valts ut och förts in i studien. Detta jämförelsematerial är inte heltäckande utan utgörs snarare av exempel som valts utifrån avrapporterade resultat och som befunnits vara relativt lättillgängligt. Framför allt är det mer omfattande undersökningar av begravningskontexter med resultat som sammanställts och presenterats i en form som varit lätt att tillgå som styrt urvalet. En annan förutsättning har varit förekomsten av undersökta gravar som innehållit stenkistor eller haft en koppling till något av de gravmonument som utgör fokus för avhandlingens frågeställningar. Det handlar således om ett antal val i flera steg vilka inte fullt ut kan göra anspråk på konsekvens och objektivitet. Trots detta är min uppfattning att referensmaterialet, så som det är hämtat från olika delar av Skandinavien och även England och Skottland, ändå kan uppfattas som representativt för begravningens olika praktiker i specifika lokala kontexter.

	Liljestenar, stavkorshällar och andra bildförsedda gravhällar	Gravhällar utan bild eller text	Flerdelade gravmonument	Stenkistor	Tidigkristna gravmonument
Hela monument och fragment som element av en grav	46	3	33	220	542 stenar och fragment
Undersökta gravar med monument <i>in situ</i>	2	3	3	218	4
Antal återbrukade monument i ny gravkontext	1	-	-	-	10 fall av återbrukade monument
Antal återbrukade gravkontexter under/ i monument	-	-	-	8	3
Antal monument med enbart runinskrift på fornnordiska	-	-	7	-	252 stenar och fragment
Antal monument med enbart inskrift på latin	6	-	1	-	-
Antal monument med runinskrift på fornnordiska och inskrift på latin	-	-	4	-	-

Tabell 2. Kvantifierad sammanställning över gravmonumenten i referensmaterialet. Påpekas bör att det här handlar om ett selekterat urval av material från andra regioner.

På samma sätt som inom undersökningsområdet ingår gravmonumenten från katalogen över liljestenar och stavkorshällar, de tidigkristna gravmonumenten i Ljungs katalog samt den pågående inventeringen av flerdelade gravmonument i det jämförande källmaterial som gått igenom och legat till grund för analysen. Förutom liljestenar och stavkorshällar har även förekomsten av andra bildförsedda, plana gravhällar tagits med, och sammantaget uppgår antalet till 46 gravhällar vilka fördelar sig på 33 platser (tabell 2 och 3). De flerdelade gravmonumenten utgörs av 33 gravmonument fördelade på 25 platser. Här har de skånska gravmonumenten, bland annat de speciella gravmonumenten på kyrkogårdarna runt Bosjö kloster och Stehags kyrka, dock inte tagits med eftersom detta material inte finns sammanställt eller dokumenterat på ett sätt som i dagsläget gör det tillgängligt. Dessa flerdelade gravmonument innefattas i dagsläget inte i den pågående inventeringen eftersom de finns inom det tidigare danska området, men kommer att inkluderas i ett nästa steg. Tilläggas bör också att flertalet av de flerdelade gravmonument som finns representerade i figuren över referensmaterialet finns på kyrkplatser i de södra delarna av Västergötland (se figur 2).

I referensmaterialet ingår 542 stenar och fragment från tidigkristna gravmonument som påträffats på 72 olika platser, men det är oklart hur många gravmonument det faktiskt handlar om. Gravmonument i form av plana hällar och stenkistor är ett förhållandevis svåröverskådligt källmaterial, och därför har endast de gravmonument som påträffats på de utvalda, undersökta platserna tagits med. Det begränsar antalet monument till de som påträffats i de undersökningskontexter som valts ut som referensmaterial. Vad gäller enkla gravhällar utan vare sig bildframställningar eller inskrifter uppgår dessa endast till 3 stycken påträffade på 3 olika platser. Beträffande gravar som innehållit stenkistor har 220 stenkistgravar, fördelat på 16 kyrkplatser, beaktats som en del av referensmaterialet (tabell 3). Med största sannolikhet skulle emellertid ett mer ingående sökande ge information om fler gravar med stenkistor eller gravar som täckts av enkla obearbetade hällar, vilket också skulle förändra siffrorna.

Eftersom urvalet styrts av tillgången på undersökt material är det kanske inte konstigt att 218 av stenkistgravarna i referensmaterialet är undersökta och *in situ*. Fyra av de tidigkristna gravmonumenten har vid undersökning visat sig ingå i ett ursprungligt gravsammanslagning, 3 av de flerdelade gravmonumenten, (i Hög i Skåne, Visby på Gotland och Giske och Trondheim i Norge), har undersökts över en grav *in situ* och ytterligare en grav vid Nidarosdomen i Trondheim har kopplats samman med ett flerdelat gravmonument. De 3 enkla gravhällarna har alla påträffats i sin ursprungliga gravkontext och 2 av de bild- och inskriftsförsedda gravhällarna har vid arkeologiska undersökningar legat *in situ*.

Med ett undantag, en lockhäll försedd med repstavar över en grav vid S:t Clemens kyrka i Helsingborg, är det tidigkristna gravmonument som återbrukats i helt nya gravkontexter. Sammantaget finns detta dokumenterat i 10 fall, fördelat på 6 platser i Södermanland, Östergötland, Småland och Öland. Stenkistor har inte sällan använts återkommande för flera begravningar. Här har inte varit möjligt att få en heltäckande överblick över antalet återbrukade stenkistgravar, utan i referensmaterialet har 8 av dessa återbrukade stenkistor analyserats närmare. I 3 fall har även gravar under tidigkristna gravmonument återbrukats för senare gravläggningar.

Vad gäller inskrifter på gravmonumenten i referensmaterialet har även här de tidigkristna gravmonumenten i betydligt högre grad försetts med runinskrifter. 252 av 542 stenar och fragment har spår av runinskrift (46%). 7 av de 31 flerdelade gravmonumenten har runinskrift (22,5%) och övriga saknar helt sådan. Däremot har 6 av de 46 bild- och inskriftsförsedda gravhällarna en inskrift på latin med latinska bokstäver (13%), och 1 av de flerdelade gravmonumenten (3%). Endast flerdelade gravmonument har inskrift på både latin med latinska bokstäver och på fornordiska med runskrift, 4 stycken (13%).

	Liljestenar och stavkorshällar	Gravhällar utan bild eller text	Flerdelade gravmonument	Stenkistor	Tidigkristna gravmonument
Hela monument och fragment som element av en grav i UO	479	22	84	94 samt ett antal opreciserade	60 stenar och fragment
Fördelade på antal lokaler i UO	133	8	58	29	12
Hela monument och fragment som element av en grav i RM	46	3	33	220	542 stenar och fragment
Fördelade på antal lokaler i RM	33	3	25	16	72

Tabell 3. Sammanställning över gravmonumentens fördelning mellan olika lokaler inom undersökningsområdet (UO) och i referensmaterialet (RM).

Stenmonument i 1100- och 1200-talens gravar

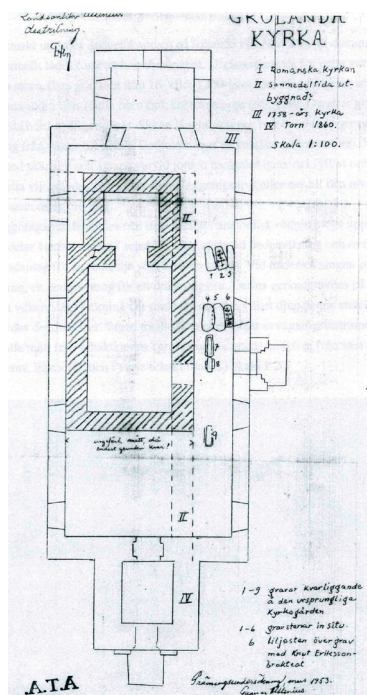
Gravmonument i sten har av allt att döma utformats på olika sätt under 1100- och 1200-talen. De kunde konstrueras som kistor av sten, som urholkade sarkofagliknande kistor eller som enkla gravhällar och monument i flera delar över graven. Gemensamt för de olika praktikerna var att ett gravmonument av sten innebar en stor investering, men utformning och var de placerades i förhållande till den döde varierade. I följande genomgång av materialet går jag igenom undersökta gravar på flera olika lokaler, dels inom mitt undersökningsområde och dels på begravningsplatser inom andra regioner, som också blir studiens referensområde. Utifrån undersökta gravar och kyrkplatser som jag sammanställt i den bifogade katalogen har ett antal gravar framställt som mer givande i en undersökning av begravningspraktiker kopplade till monumenten i sten. Framför allt handlar det om gravar som daterats någorlunda väl och som har beskrivits tillräckligt ingående för att information om begravnings olika praktiker varit möjligt att få fram. Övriga gravar inom undersökningsområdet finns emellertid alla presenterade i den bilagda katalogen i slutet av avhandlingen. I genomgången återkommer jag till vissa speciella kyrkplatser och gravkontexter där gravmaterialet får en extra tyngd i diskussionen. Därför får platser som exempelvis Sunnerby, Gudhem och Häggesled i Västergötland, Trinitatiskyrkan i Lund, Skåne och Örberga i Östergötland större plats i studien.

Som påpekats tidigare saknar det stora flertalet gravar som undersökts på kristna begravningsplatser från perioden spår av trä- eller stenkonstruktioner. Gravvar med synliga monument och stenkistor framstår därmed som något särskilt. I det särskilda ryms en dimension som innefattar en tydlig differentiering i gravmaterialet där gravar som försetts med stenmonument anknyter till något exklusivt, till något som inte var tillgängligt för alla. Gravvar som innehåller stenkistor och andra stenmonument har av flera forskare framhållits som just högstatusgravar (Andrén 2000:16; Cinthio 2002:161, 163; Arcini och Tagesson 2005). Antagandet att gravmonument i sten var något kostsamt och exklusivt och därmed förbehållet samhällets resursstarka eliter bygger i hög grad på arkeologiska iakttagelser och diskussioner. Hur kostsamt och vilka resurser som krävdes för att anlägga eller uppföra ett gravmonument i sten är dock oklart. Vi saknar nästan helt kännedom om vad en gravsten kostade under medeltiden. Øystein Ekroll har dock lyft fram ett exempel från 1309, ett vittnesbrev från Bergen i Norge om Gregorius Anderssons egendom, där tolv "månadsmatbol" blir avsatta för gravstenen, vilket motsvarade kost för en vuxen man i tolv månader (Ekroll 2016:6 och där anf. litt.). Att låta beställa en gravsten kunde således likställas med ett års livsuppehälle för en vuxen man. I ett testamente från 1349, upprättat av kaniken Arnfinn Petersson, gavs en vapenuppsättning och ett silverkar till ärkebiskop Arne Wade mot att ärkebiskopen skulle lägga en "lithin læghstæin" (en liten gravsten) över hans grav (Ekroll 2016:6 och där anf. litt.). En gravsten representerade alltså ett stort värde och det visar att även för en välsituerad kanik var monumentet över graven, och i detta fall endast en mindre gravhäll, en stor investering.

Såväl stenkistor som flerdelade gravmonument och plana hällar har förknippats med personer som fått en begravningsplats i närheten av kyrkobyggnaden. Den nära relationen mellan grav och kyrkobyggnad och de sociala dimensioner som ryms i detta har diskuterats inom flera forskningsinsatser, och man har framhållit att en begravningsplats i närheten av kyrkan har förbehållits samhällets högre sociala skikt (Andrén 2000:23; Sellevold 2001:197 f., 217 f.; Cinthio 2002:164; Jonsson 2009:78, 93 ff.). För att fånga och beskriva det socialt exklusiva och vilken roll detta spelat inom samhällets socioekonomiska och politiska dimensioner har olika typer gravmonument inkluderats i studien. I genomgången görs av praktiska skäl en distinktion mellan gravmonument i gravens inre och gravmonument ovanför graven. Därmed inleds genomgången här med gravmonument i gravens inre, med stenkistgravarna.

5.1. Kistor av sten – ett monument i gravens inre

Ovan har jag framhållit gravar med en stenkista som något exklusivt i den kristna begravningskontexten. En viktig del i arbetet är att närmare ringa in under vilka tidsperioder stenkistorna anlags samt att studera hur gravar med stenkistor utformats inom det område där synliga gravmonument ovan jord förekommer i ovanligt stor utsträckning. De gravkontexter som presenteras nedan är ett urval från katalogens sammanställning av undersökta kyrkliga miljöer. I första hand har stenkistgravar som beskrivits mer utförligt valts ut. Framför allt handlar det om att informationen om graven bedömts vara tillräckligt detaljerad för att kunna bidra till en diskussion om samspelet mellan lokala sedvänjor och externa strukturerande riktlinjer mellan den kyrkliga organisationen, släkten, bygden och samhället i stort. Ett annat förhållande som styrts urvalet är att en datering av graven gjorts, att det finns omständigheter som snävar in dateringen eller att den preciseras närmare i tid än exempelvis ”medeltid” eller ”romansk”. Även om ett urval således gjorts anser jag inte att bortfallet påverkat det slutgiltiga resultatet i högre grad.

Gravar inom undersökningsområdet

Grolanda

Vid en golvläggning i Grolanda kyrka i Västergötland 1953 påträffades murarna efter en äldre 1100-talskyrka och ett antal gravar. Dokumentationsmaterialet utgörs endast av en planritning över murar och gravar, men det visar att de gravar som dokumenterades låg utanför den äldre kyrkans södra långhusvägg. Tre av gravarna innehöll enligt ritningen kistor av kantställda kalkstenshällar men det finns inga uppgifter om täckande hällar i markplan (se katalogen nr. 49 *Grolanda*). Claes Theliander, som publicerade detta material, gjorde också en egen mindre undersökning söder om kyrkans långhusvägg. På ett djup av ca 0,9 m påträffades ett skelett i anatomisk ordning och i anslutning till detta kantställda kalkstenshällar som bildade ena långsidan av en stenkista. Värt att notera är att graven saknade någon form av markering eller konstruktion i markplan. Sammantaget var alla stenkistor som påträffades i Grolanda konstruerade med rak huvudända och låg i öst-västlig riktning. Tydligt var också att gravarna var orienterade efter kyrkans murar, vilket antyder att de anlades efter att stenkyrkan uppförts på 1100-talet.

Figur 12. Schaktplan från Gunnar Ullenius undersökning av Grolanda kyrka 1953. ATA.

Gudhem

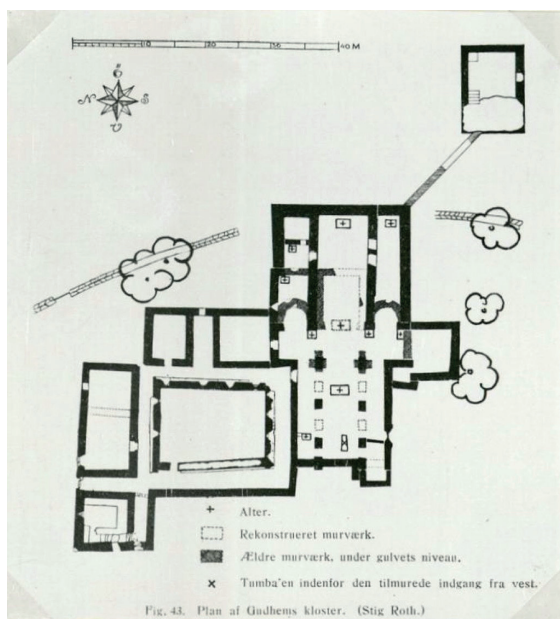
Från Gudhems kloster i Västergötland finns flera undersökta gravar som är av intresse och visar på stora variationer i begravningspraktikerna under 1100- och 1200-talen. Norr om klosterkyrkans högaltare, och sannolikt anlagd efter det att koret byggdes på 1250-talet, undersöktes en rektangulär stenkista av kantställda stenhällar. Kistan hade sekundärt byggts på upptill med liggande hällar, troligtvis för att lyfta upp kistans lock i nivå med golvet och därmed synliggöra graven. Inga bevarade skelettdelar påträffades emellertid i kistan vilket tyder på att den dödes kvarlevor avlägsnats i ett senare skede. Framför kyrkans mittkor, anlagda efter ombyggnationen av koret, påträffades ett antal gravar. Endast en av gravarna innehöll en kista av sten, en rektangulär stenkista av kantställda hällar, och i denna återfanns skelettet efter en man. Locket på denna kista hade emellertid inte varit synligt och inga åtgärder hade heller vidtagits för att göra lyfta upp och synliggöra den.

Vid arkeologiska undersökningar av klostergården påträffades gravar med stenistor som tolkades vara anlagda före klostrets tid, det vill säga under den tid då kyrkan fortfarande var kungsgårdskyrka. En av stenistorna hade huvudnisch och var murad av liggande kalkstenshällar. Kistan var täckt av flera kalkstenshällar och även botten utgjordes av stenhällar. Kistan innehöll skelettet efter en kvinna placerad med armarna utmed sidorna och graven daterades till 1100-talets första hälft. Kistans lock påträffades ca 0,5 m under markytan vilket tyder på att den inte varit synlig i markplan. I en annan grav i klostergården, även den daterad till tiden före klostret, innehöll skelettet efter en gravlagd kvinna. På vardera sidan av huvudet hade ett stenblock, så kallade nischstenar, placerats. I den utbyggda anläggningen strax norr om kyrkan påträffades ytterligare en stenkista med huvudnisch. Kistan påträffades delvis under en kolonnbas och kunde, precis som den ovan nämnda, dateras till tiden före klostret då kyrkan var kungsgårdskyrka, dvs. före 1160. Övriga kistor i Gudhem har utifrån sin placering i förhållande till olika byggnadsdelar något oprecist kunnat dateras till före 1200-talets mitt eller andra hälft. Undersökta gravar innanför murarna i klostrets kapitelsal utgjordes dels av enkla jordgrävda gravar och dels av gravar med stenistor. Gravarna med kistor hade generellt anlagts före uppförandet av kapitelsalen, vilket i min mening knyter dem till fasen före ombyggnationen. De gravar som anlagts med hänsyn till äldre gravläggningar och till kapitelsalens murar, det vill säga efter 1200-talets mitt, förefaller däremot ha anlagts utan kista.

Kyrkan hade ursprungligen uppförts i anslutning till kungsgården i Gudhem (se katalogen nr. 50 *Gudhems klosterkyrka*). Vid 1100-talets mitt donerades gård och kyrka som grund för ett kloster. 1250 erhöll konventet en donation från den nyblivna änkedrottningen Katarina som också drog sig tillbaka och bosatte sig i Gudhem. Arbetet med att bygga om kyrkan och efter hand uppföra en klosteranläggning enligt cisterciensisk princip påbörjades (Fägerlind 2009:62 ff). Sannolikt var det just drottning Katarinas testamente och en donation av flera gårdar till klostret som möjliggjorde uppförandet av en klosteranläggning. Hon omnämns som avliden i februari 1253 och det är efter hennes död som en större byggnation inleddes (Svanberg 2009:92).

Figur 13. Gravari Kapitelsalen i Gudhems kloster. Foto mot väster. Falbygdens museum.

Figur 14. Plan över Gudhems kloster, Stig Roth. ATA.

Husaby

Ytan framför västtornet i Husaby vid foten av Kinnekulle i Västergötland har undersökts vid flera tillfällen. Framför allt utmärker sig kyrkan just genom sitt ålderdomliga västtorn med flankerande trapplopp och två monumentala gravmonument framför tornets västra fasad. 1928 genomförde arkitekten Axel Forssén en undersökning av de två gravmonumenten framför tornets västra fasad. Monumenten tilldrog sig redan då intresse eftersom traditionen förknippade dem till Olof Skötkonung och hans drottning Estrid. Gravmonumenten kunde emellertid inte knytas till någon grav in situ utan tolkades som ditflyttade, men under det norra monumentet påträffades skelettet efter en man placerad med huvudet i väster och armarna utmed sidorna. Kroppen hade lagts på ett ca 2 centimeter tjockt lager av kalk och runt huvudet hade en nisch av tre ställda stenar konstruerats.

Flera gravar har dock påträffats framför västtornet. En av dem innehöll en stenkista i öst-västlig riktning som konstruerats av på kant ställda kalkstenshällar. Kistan hade delvis fogats med kalkbruk och putsats invändigt med bruk och hade en botten som utgjordes av en enda stor kalkstenshäll. I kistan återfanns ben från flera individer men den ursprungliga gravläggningen utgjordes av en individ som placerats med armarna raka utmed sidorna. Tydligt var att kistan därefter brukats återkommande för begravningar av andra individer. En av gravarna som påträffades vid undersökningen tolkades som anlagd före tornet. Graven innehöll skelettet efter ett barn som placerats i öst-västlig riktning med armarna utmed sidorna. Graven med stenkistan är troligtvis samtida eller något yngre än tornet. Kol från murbruk i tornet har daterats och antyder att tornet uppförts en bit in i 1100-talet (se katalogen nr. 58 *Husaby*). Sammantaget tyder de gravlagdas armställning liksom gravarnas relation till tornet på att gravarna anlagts runt sekelskiftet 1100.

Häggesled

Vid en grävning 1930 på kyrkogården i Häggesled i Västergötland påträffades en stenkista av sandsten. Graven låg runt 30 m sydsydväst om kyrkan och påträffades på ett djup av ca 0,4 - 0,6 m. Ingen markering över graven syntes ovan jord eller var känd sedan tidigare. Stenkistan hade en hel bottenhäll och väggar av två eller tre kanställda hällar som utgjordes av förhållandevis otuktade sandstensblock i varierande längd. Lockhällarna till kistan saknades och det är tydligt att man i ett senare skede efter det att graven anlagts grävt sig ned och öppnat kistan. Förutom några tänder i huvudändan och några benrester i fotändan saknades skelettet efter den gravlagde vilket Axel Forssén uppfattade som att stenkistan till största del tömts på sitt innehåll (se katalogen nr. 60 *Häggesled*).

Fyndet av sex spikar spridda över kistan är intressant och tyder närmast på att den döde lagts i en träkista som i sin tur placerats i stenkistan. Detta kan jämföras med biskopsgraven i kryptan i Skara domkyrka, som är ett annat exempel på hur den döde placerats i dubbla kistor (se katalogen nr. 86 *Skara domkyrka*).

Häggesleds nuvarande kyrka uppfördes på 1880-talet, men ersatte en äldre stenkyrka på samma plats. Den äldre kyrkan, avbildad i Johan Peringskiölds *Monumenta Sveo-Gothorum*, kan enligt Dahlberg tidigast ha uppförts under 1100-talets mitt (Dahlberg 1998:278). Avbildningen av den medeltida kyrkan visar dessutom på en intressant företeelse. I långhusets västvägg syns urtag i murverket som troligtvis var avsedda för att skapa förband med ett aldrig utförd västtorn (Gullbrandsson 2016:84).

S:ta Helena kyrka i Skövde

Gravar med stenkistor har påträffats på kyrkogården runt S:ta Helena kyrka i Skövde. De gravar med stenkistor som påträffats har alla legat invid den medeltida kyrkans södra yttervägg, såväl intill koret som på båda sidor av korsarmen. Dokumenterade iakttagelser av stenkistor norr om kyrkan saknas, men detta kan komma sig av att få ingrepp gjorts i marken på denna sida av kyrkan. Stenkistgravarna i anslutning till S:ta Helenas kyrka har generellt uppförts av kantställda kalkstenshällar med lock av liggande hällar. Flera av kistorna har också varit konstruerade

med en speciell nisch för huvudet. Stenkistorna har alla påträffats på över en meters djup och inga spår efter någon markering av gravarna ovan jord har konstaterats. Gravarna har anlagts i öst-västlig riktning och de döda hade placerats svepta i kistorna. Vissa av kistorna hade tätats med lera i skarvarna mellan hällarna. I en av kistorna med huvudnisch låg skelettet efter en kvinna i 20-årsåldern. Kistan var tätad med lera och kvinnan hade placerats med armarna utmed sidorna där ena handen vilade på höften. Två av stenkistorna av kalksten utmärkte sig genom att den ena hade ett stenblock av granit i huvudnischen och den andra, som utgjordes av en kista med rak huvudgärd, hade konstruerats med ett granitblock i kistans långsida. Båda dessa kistor var konstruerade med dubbla kantställda kalkstenshällar i kistornas södra långsidor.

Figur 15. Stenkista i grav A12, S:ta Helena kyrka. Foto Västergötlands museum.

I en annan stenkista, även den konstruerad med huvudnisch och av kantställda kalkstenshällar, låg en man i övre 30-årsåldern med armarna placerade raka utmed sidorna. Huvudet låg på ett huvudstöd av kalksten. Denna kista var den enda av de undersökta som konstruerats med en kistbotten av stenhällar. Generellt tyder de dateringar som gjorts på att gravarna med stenkistor anlagts under en relativt begränsad tidsperiod, troligtvis runt sekelskiftet 1100. Undersökningen av ett antal jordbegravningar visar att även gravar utan stenkista anlagts under samma tidsperiod och placerats i området närmast kyrkans södra vägg. Inga spår efter kistor eller gravplanor kunde påvisas i dessa gravar utan de döda förefaller ha begravts svepta i enkla jordgravar.

De gravar som undersöktes 2013 av Västergötlands museum hade alla placerats på kyrkogården i nära anslutning till kyrkans södra långhusvägg. Den osteologiska analysen av skeletten från undersökningen visade att de gravlagdas tänder ofta var i gott skick med fina och jämna tandbågar. Många av individerna, särskilt kvinnorna, var påfallande små och späda i skelettet. Förslitningsskador och belastningsförändringar i skelettet var mindre vanligt än man kunnat förvänta sig. Benen var hos de flesta individer slanka och med svagt utvecklade muskelfästen. I den osteologiska analysen i grävrapporten menar Maria Vretemark att sammantaget ger det intrycket av en privilegierad samhällsgrupp som inte arbetade tungt med sina kroppar (se Norrman 2015).

I samband med renoveringsarbeten 1927 gjordes undersökningar och iakttagelser av arkitekten Axel Forssén (se katalogen nr. 92 *S:t Helena kyrka*). Bevarade rester efter korets och korsarmarnas äldre murar tyder på att en kyrka med korsformig plan uppfördes på platsen under 1100-talets första hälft och att kyrkan delvis byggts om redan under början av 1200-talet.

S:t Per i Skara

S:t Per i Skara i Västergötland var en av den medeltida stadens tre församlingskyrkor. Flera undersökningar har gjorts på platsen och man har kunnat uppskatta kyrkogårdens utbredning och antalet begravningar till någonstans mellan 2800 och 3000. Strax norr om koret påträffades flera gravar av vilka två innehöll kistor av kalksten. Den ena kistan var söndergrävd och skelettet efter en äldre kvinna låg ihopmakat i kistans ena hörn. Den andra kistan var intakt med väggar, golv och täckande lockhäll av kalksten. I kistan låg en man i 35–40-årsåldern på rygg med armarna raka utmed sidorna. Armställningen hos de gravlagda i medeltida gravkontexter kan ofta ge en viss information om en relativ datering inom gravläggningarna på platsen vilket Lars Redin visat i en relativ kategorisering av armställningar på begravningsplatsen Lagmanshejdan i Skåne (Redin 1976:33, 39, 184 f.). Armställningen där armarna placerats raka utmed kroppen indikerar att gravarna anlagts under ett tidigt skede under den period då platsen användes för begravningar. De två gravarna med stenkistor bör därmed ha anlagts under den äldsta fasen från det att kyrkan uppfördes, någonstans under 1100-talets mitt/andra hälft. I en av gravarna belägen strax nordost om kormuren hade en kvinna i 25–30-årsåldern begravts under lockhällar av kalksten. Graven saknade kista och lockhällarna bör inte ha varit synliga i markplan efter begravningen eftersom de höjdmässigt låg på samma nivå som lockhällarna tillhörande kalkstenskistorna.

S:t Per var den största av Skaras tre församlingskyrkor och närmast jämförbar med kyrkorna i Falköping och Husaby (Dahlberg 1998:309). Uppgifter den bilagda biskopslängden i ÄVgL antyder att kyrkan uppförts med bistånd av biskop Bengt (med tillnamnet den gode) vid 1100-talets mitt eller andra hälft. Dahlberg utgår från att kyrkan fick sin slutgiltiga planform efter en ombyggnad under 1200-talets mitt eller andra hälft, men redan under 1100-talets andra hälft byggdes koret om (Dahlberg 1998:309).

Sunnerby

Stenkistorna i undersökta gravar i Sunnerby på Källandsö i Väneren utgjordes av kistor med rak huvudända och var byggda av sandsten. Gravarna med stenkistor fanns i två olika områden, sydväst om kyrkans långhus och ett stycke söder om koret (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*). I en av kistorna söder om koret hade en man i 40-årsåldern begravits. Dateringen visade att gravläggningen troligtvis ägt rum vid 1100-talets mitt och den har satts i samband med uppförandet av stenkyrkan (Nygqvist Thorsson och Nitenberg 2010:89). Över gravstenen, men i ett senare skede, hade ett påkostat tredelat monument i sandsten uppförts. Stenkistan låg i öst-västlig riktning på ett djup av 0,6 m och den döde hade placerats med huvudet i väster. I anslutning till denna grav låg också andra stenkistor som dock inte undersöktes.

Armarna på den döde i stenkistan hade placerats på ett mycket ovanligt sätt och jag har inte funnit några motsvarigheter till detta i gravläggningar från andra platser. Överarmarna låg raka utmed kroppen men med underarmarna tillbakavinklade så att händerna kom att vila vid axlarna. Placering av armarna på detta sätt förekom i ytterligare en grav i Sunnerby från samma tid. Denna grav låg dock i kyrkans långhus. En möjlighet är att armarnas placering ska uppfattas som en gest av ödmjukhet och/eller underkastelse. Järnsöljan vid mannens bäcken tyder på att han begravits i svepning med ett bälte för att hålla ihop svepningen.

Stenkistorna söder om den västra långhusväggen innehöll barnbegravningar och tydligt var att kistornas storlek hade anpassats efter barnens längd. Stenmaterialet i kistornas väggar, golv och lock motsvarade det i kistan som innehöll den vuxna individen. Ett av barnen hade dock två mindre sandstensblock placerade som stöd på vardera

sidan av huvudet. I en av barngravarna hade träkol strötts ut på bröstet. Dateringen av ett av barnskeletten tyder på att kistorna sannolikt anlagts under den senare delen av 1100-talet.

Figur 16. Stenkistan under det flerdelade gravmonumentet i grav 1, Sunnerby. Foto A. Nyqvist Thorsson.

I Sunnerby påträffades också en sandstenskista i öst-västlig riktning strax söder om kyrkans sydvästra hörn. Kistan skiljde sig från övriga stenistor genom de betydligt tunnare sandstensblocken vilka också var mer ojämna och ”råa” i ytan. Kistans väggar hade konstruerats av kantställda stenblock och ett lock av flera liggande hällar. Däremot saknade den botten vilket också skiljde den från övriga stenistor i Sunnerby. Graven innehöll skeletten efter tre män vilka gravlagts vid tre separata tillfällen. Träkol påträffades på den sist gravlagda individens bröst och runt hals och nacke. Två av männen uppvisade också kraftiga muskelfästen på överarmsben och lårben vilket vittnar om en stor muskelmassa. Det har alltså varit fråga om män med kraftig, musklad kropp till följd av fysisk aktivitet. En silverbrakteat placerad i kistan gav en datering till 1200-talets andra hälft. Sandstenskistan tillsammans med silverbrakteaterna och bronslösjan antyder att de gravlagda tillhört ett högre socialt och ekonomiskt, kanske även politiskt, skikt i samhället. Man skulle kunna tänka sig att dessa män ur överklassen utövat vapenverksamhet på ett sådant sätt att det resulterat i förändringar i skelettet.

En av de kistlösa gravarna som undersöktes i Sunnerby kan dateras till 1000-talets andra hälft, vilket visar att en kristen begravningsplats var etablerad i detta skede. Undersökningar av lämningarna efter en stenkyrka med murar av sandsten samt ett flertal gravar visade att en stenkyrka med långhus och smalare rakslutet kor sannolikt uppfördes runt 1100-talets mitt. Möjligen kan den också ha föregåtts av en äldre träkyrka. För Sunnerbys del kan man konstatera att stenistor i gravarna med en äldre datering sammanfaller med uppförandet av stenkyrkan. Kyrkan låg placerad med koret på fast berg vilket medförde att marktäcket runt denna del av kyrkan var relativt tunt. Gravarna med stenistor har inte enbart placerats i området närmast kyrkan utan även inom andra delar av kyrkogården. Möjligen var gravdjupet viktigare än närheten till kyrkans murar då stenistgravarna söder om koret anlades.

Varnhems kloster

Varnhems klosterkyrka och klosteranläggning har utforskats vid flera tillfällen och bland annat har ett flertal gravar undersökts och dokumenterats (se katalogen nr. 106 *Varnhems klosterkyrka*). I den norra delen av östra korsgången i klostret påträffades i samband med en grundförstärkning ett flertal gravar vilka innehöll enkla kalkstenskistor. Två av dessa undersöktes och visade sig innehålla två skelett i varje kista. Kistorna var trapetsformade och konstruerade av kantställda kalkstenshällar med lock av kalksten. Den ena kistan hade även bottenhällar av kalksten och båda var placerade i öst-västlig riktning. Eftersom gravarna låg i klostrets korsgång måste de ha anlagts efter etableringen av klostret vilket daterar dem till tidigast 1160-talet. Ingen av kistgravarna täcktes vid undersökningstillfället av någon markering synlig i golvplan.

I klosterkyrkans mittlinje och väster om det förmodade lekbrödraaltaret, påträffades en grav som tillskrivits Birger jarl och hans drottning Mechtild. Graven utgjordes av en omsorgsfullt murad stenista av tuktad kalkstensflis och en botten av kalkbruk. Kistan var nästan två meter lång, trapetsformad och täcktes av en trapetsformad lockhäll som låg i nivå med det medeltida golvet. I kistan låg en kvinna i 60/70-årsåldern med underarmarna uppböjda över bröstet. På vardera sidan av hennes huvud låg kranier efter två män vars övriga ben låg hopade över nedre halvan av det kvinnliga skelettet. Männen var i 30/40- respektive 50-årsåldern. En DNA-analys som gjordes på skelettmaterialet tyder på att individerna i graven mycket väl kan vara Birger jarl, hans son hertig Erik samt jarlens andra hustru drottning Mechtild. Möjligen tillkom graven redan omkring 1275 (se katalogen nr. 106 *Varnhems klosterkyrka*). I samband med att Mechtilds kropp lades i stenikistan har benen efter jarlen och hans son Erik samlats ihop och lagts ner igen över nedre delen av hennes kropp. Männen kranier hade placerats på vardera sidan om hennes huvud. Huruvida männens kvarlevor flyttats till den kalkmurade graven när Mechtild begravdes 1288 eller legat där från början har emellertid inte varit möjligt att avgöra. Dokumentationen från 1920 års undersökning är inte tillräckligt tydlig för att avgöra det. Vid återbegravningen 1920 gjordes en kopparkista med tre fack för de tre individerna. När kvarlevorna återundersöktes 2002 saknades en hel del småben i männens skelett, men det är osäkert om man inte fullt ut tagit reda på benen 1920 eller om de försvunnit vid en tidigare hantering. Inte heller Mechtilds skelett var helt komplett trots att det bevisligen låg i läge vid undersökningstillfället (uppgift Maria Vretemark i e-post 2018-03-12). Alternativt har skeletten efter männen flyttats till graven i klosterkyrkan från en annan ursprunglig grav (Fürst 1928).

Varnhems kloster etablerades omkring år 1160 och en klosteranläggning uppfördes sannolikt enligt den traditionella cistercienserarkitekturen under 1100-talets andra hälft och fram till den brand som härjade klostret 1234 (Edenheim 1982:52 ff.).

Varnhem, kyrkplatsen före klostret

På en höjd sydöst om Varnhems kloster undersöktes lämningarna efter en stenkyrka samt ett stort antal gravar under ett forskningsprojekt om Varnhem före klostrets tid (se katalogen nr. 107 *Varnhems kyrkplats*). Av ett flertal stenkestgravar är det framför allt tre fint murade stenkestor med huvudnisch som utmärker sig. Intill stenkyrkans norra och södra grund påträffades på respektive sida en grav med en murad stenkesta. Stenkestan på kyrkans norra sida täcktes av ett tunt kalkstenslock. På ovsidan noterades spår av murbruk och avtryck som indikerade att ytterligare en sten legat ovanpå locket. Dessa iakttagelser kopplades till en runristad lockhäll, ett tidigkristet gravmonument, som påträffats på 1800-talet norr om höjden. Murbruk på lockhällens undersida visade att den vid något tillfälle varit fastmurad och man menade att avtrycket på stenkestan tunna kalkstenslock stämde med den runristade hällen. Därmed drogs slutsatsen att lockhällen legat på kalkstenskestan och att kvinnan i stenkestgravnen var den Kata som omnämns i hällens runinskrift. Dock måste gravhällen i detta fall ha legat ca en halv meter under det nedersta skiftet på stenkyrkans kalkstenssockel. Kvinnan i stenkestan var i 35-årsåldern då hon dog. Skelettet uppvisade inga förslitningsskador på kotor eller leder, benens muskelfäste vittnade inte om hård fysisk belastning och tandstatusen var god. Avtryck av textil i kalkbruket på kestan botten tyder på att kestan murats direkt till kvinnans begravning och att bruket ännu inte hunnit stelna då hennes kropp placerades i kestan. Skelettet i kestan daterades med ¹⁴C till 975 ±30 BP, vilket visar att gravnen anlades i tidsintervallet 1020–1159 (Vretemark 2014:136).

Den murade stenkestan vid södra kyrkomuren var konstruerad på ett liknande sätt. Den var fint murad av kalkstenshällar med smalare nisch för huvudet. I kestan låg skelettet efter en man som var i 40-årsåldern då han dog. En datering av denna grav har inte publicerats i dagsläget, men i en beskrivning av gravnen och de observationer som gjordes vid undersökningen, angavs tidigare att både gravarna grävts ned genom det påförda uppkastlagret från källarbyggnaden och byggnadslagret från stenkyrkan. Informationen inhämtades från Västergötlands museums hemsida sommaren 2015, men denna är numera borttagen från hemsidan. Observationen som bygger på stratigrafiska förhållanden tyder på att stenkestgravarna tillkommit efter att stenkyrkan byggts. Även bland barnen hade vissa individer begravits i murade kalkstenkestor. En sådan kesta med utsparat huvudnisch låg utanför den igensatta ingången till koret i vinkeln mellan kor och långhus. Ett flertal barngravar i stenkestor låg utmed korets södra grundmur, men information om dessa har i dagsläget ännu inte publicerats.

Undersökningarna har visat att vad som uppfattats som en mindre kyrka av trä sannolikt uppförts på den kristna begravningsplatsen under slutet av 900-talet. Vid 1000-talets mitt byggdes träkyrkan om och samtidigt försågs den med en krypta i långhusets västra del. Kryptan var byggd av kalksten i tunna skift vilka fogats med lerbruk. En kyrka av sten ersätter träkyrkan under slutet av 1000-talet. Under 1100-talets andra hälft övergår jordegendomen med kyrkan i klostrets ägo och utvecklingen stannar

...och några till

Utöver de gravar som nämnts ovan innehåller katalogen flera exempel på gravar med kestor av sten. Vid den norra delen av Agnestads kyrka i Västergötland undersöktes två gravar som innehöll stenkestor (se katalogen nr. 25). De två stenkestanorna av kalksten framkom på ett djup av ca 0,7 m. Båda kestanorna innehöll skelettet efter ett barn och kunde dateras till före 1100-talets mitt. På kyrkogården i Borgunda i samma landskap har flera gravar med stenkestor påträffats. Öster om kyrkan framkom två stenkestor av kalksten på drygt en meters djup (se katalogen nr. 35). Båda kestanorna var konstruerade med en smalare nisch för den dödes huvud och den ena kestan var även överstruken invändigt med kalkbruk. Ett norskt mynt daterar kestan till 1100-talets andra hälft. En stenkesta med smalare huvudnisch påträffades också någon meter söder om sydvästra hörnet i långhuset i Kinneveds kyrka (se katalogen nr. 66). Kistan var konstruerad av gråstensblock, men en åtminstone en av lockhällarna hade varit av kalksten. I såväl Floby, Gökhem, Hyringa, Ova, Sjögerås och i Vilske-Kleva i Västergötland har just stenkestor av kalksten med huvudnisch påträffats (se katalogen nr. 44, 52, 59, 77, 85 och 108). Ett flertal av dem var fogade invändigt med kalkbruk eller med lera. I gravnen i Floby hade tre kolstycken placerats på kestan lock. I kestanorna i Floby och i Hyringa hade den dödes huvud placerats på en sten på samma sätt som i stenkestan på kyrkogården runt S:ta Helenas kyrka i Skövde. Dessa gravar har alla daterats till tidig medeltid/1100-tal. Gravnen med stenkestan i Skövde till senast 1000-talets mitt.

Stenkistor i gravar bortom liljestensområdet – exempel från referensmaterialet

Stenkistor i gravar har visat sig vara en relativt vanlig företeelse på kyrkogårdar inom undersökningsområdet, med dateringar från 1000-talet och fram under 1200-talet. Sammantaget finns information om 95 stenkistor, men det finns även uppgifter om att fler observerat. För att vidga diskussionen om begravningspraktiker som innefattat kistor av sten och tegel samt andra konstruktioner av sten har jag valt att relatera resultaten till undersökta stenkistgravar utanför undersökningsområdet.

Bjälbo kyrka, Östergötland

Vid grävningar för en elkabel 1954 på Bjälbo Norrkyrkogård i Östergötland påträffades en grav som innehöll en stenkista (se figur 31). Den drygt 2 m långa stenkistan påträffades endast 0,2 m under markytan och var uppförd av sex kantställda kalkstenshällar. I kistan låg ett skelett efter en gravlagd individ som placerats med armarna korsade över bröstet. På vardera sidan av kraniet hade en mindre stödsten placerats och under nacken låg ett par kalkstensflisor. I gravens fyllning liksom i jorden i kistan fanns murbruk och spridda benskrivor. Stenkistans lock utgjordes av en runristad häll från ett tidigkristet gravmonument. Ornamentiken på hällen utgjordes av två rundjur med långa nacktofsar. Ristningen hade huggits i relief och delar av en runinskrift fanns bevarad (Gustin 2006b:7). Cecilia Ljung har daterat hällen till sent 1000-tal (Ljung 2016:71 ff.). En sekundärt tillhuggen avfasning utmed hällens båda långsidor tyder på att den under någon period innan den återanvändes som lock i stenkistan brukats som bänk eller som avtäckning (Gustin 2006b:7).

Vidare undersökningar visade att graven legat mitt framför koret i den stavkyrka som undersöktes på kyrkogården. Träkyrkan låg ca 100 m norr om Bjälbos stenkyrka och graven har tolkats som en patronatsgrav (Gustin 2006b:11). Stavkyrkan har utifrån byggnadsteknik och förekomsten av ett kalkbruksgolv daterats till 1100-talet och stenkyrkan uppfördes ursprungligen under 1100-talets första hälft (ibid:11 f.). Kopplingen till träkyrkans kor och tolkningen som patronatsgrav ger således graven en datering till 1100-tal. Den dödes armställning samt förekomsten av kalkbruk i gravens fyllning antyder dock i min mening närmast en datering till högmedeltid eller åtminstone efter tillkomsten av golvet där kalkbruk använts.

Dominikanerklostret, Lödöse

I Lödöse, på norra sidan av Ljungaån och i stadens nordöstra utkant, grundlades ett dominikanerkloster 1243 på lämningarna efter en äldre stenkyrka (af Ugglas 1931:209). Såväl kyrkogården som kyrkorummet har under båda faserna nyttjats för begravningar men jordlagren har under århundradenas gång hunnit bli kraftigt omrörda och endast de yngsta gravarna var intakta. Inom den äldre kyrkans kor, och därmed även koret i den yngre kyrkan, återfanns emellertid två delvis intakta gravar. Gravarna hade murade kistor av tegel med en smalare nisch för huvudet och har av af Ugglas knutits till den äldsta kyrkans fas. Undersökningen visade att kistorna anlagts ca 0,7 m under det äldsta golvet. Kistorna saknade botten och den döde hade placerats direkt på jorden i tegelkistan (af Ugglas 1931:296). Slutsatsen att gravarna anlagts då den äldre kyrkan var i bruk grundade sig i af Ugglas iakttagelse att åtminstone den ena graven var anlagd efter den äldre kyrkans orientering. Riktningen hos den andra graven gick inte att fullt ut fastställa eftersom den var skadad. Dock ska man ha i åtanke att af Ugglas ansåg att även den äldre stenkyrkan tillhörde dominikanernas kloster som anlades på platsen 1243. I af Ugglas jämförelser med andra tegelkistgravar, främst danska och skånska motsvarigheter så som kungagravarna i Ringsteds kyrka, Erik Klippings grav i Viborgs kyrka och Karl Erikssons grav i Lunds domkyrka, passade en datering till 1200-talet bra. De ovan nämnda gravarna hade anlagts under 1200-talet, och för att förklara det kronologiska sammanhanget krävdes att tegelkistgravarna i Lödöse fördes till den äldre kyrkofasen (jfr af Ugglas 1931:297).

Lämningarna efter klostret undersöktes på 1910-talet av Carl R. af Ugglas och resultaten beskrevs minutiöst i ett omfattande verk om Lödöses historia och arkeologi. Undersökningen visade att det på platsen funnits en äldre kyrka som utgjordes av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakslutet kor i öster. Murarna var uppförda av tuktade naturstensblock i skalmursteknik och i västra långhusväggen fanns en västportal. 1243 uppfördes, delvis på den äldre stenkirkans murar, en tvåskeppig kyrka av tegel. Norr om kyrkan byggdes därefter det vidhängande konventskomplexet (Ekre 2007:120 f., 146).

Tegel har inte använts som byggnadsmaterial på platsen före uppförandet av dominikanerklostret efter 1243. Ekre påpekar att dominikanerna generellt ansetts vara viktiga innovatörer för tegelarkitekturen. Användandet av tegel som byggnadsmaterial slog igenom i Danmark under 1100-talets andra hälft medan det i Sverige dröjde en bit in på 1200-talet (Ekre 2007:130). Kyrkan i Edsleskog visar att tegel som byggnadsmaterial började användas redan under tidigt 1200-tal, kanske ännu tidigare (se katalogen nr. 39 *Edsleskog*). Därmed är det svårt att i efterhand säkert knyta tegelkistgravarna i Lödöse till den ena eller andra kyrkfasen. Dock förefaller en koppling till dominikanernas tegelkyrka och anläggandet av gravarna i den yngre kyrkans kor mest sannolikt. Som jämförelse kan nämnas att i den då danska Trinitatiskyrkans golv har ett flertal gravar med tegelkistor undersökts. Kyrkan var under en tid del i premonstratensklösters anläggning och Maria Cinthio menar att det sannolikt var abbotar och framstående kaniker inom klosterorden som gravlagts i kistorna (Cinthio 2002:152). Det är inte osannolikt att de två tegelkistgravarna i Lödöse utgjort begravningsplats för högt uppsatta ordensmedlemmar inom dominikanerklostret.

I en första reflektion förefaller teglet ha utgjort ett nytt och lämpligt byggnadsmaterial i ett område som saknade den närhet till stenmaterial från platåbergen som de centrala västgötska bygderna hade. I jämförelse med uppförandet av den första stenkyrkan i Lödöse, vars murar byggdes av gråsten, måste teglet ha varit både ett mer lättillgängligt och lättarbetat material. Ungefär vid samma tid uppfördes även franciskanerklostret S:ta Katarina i Skara av tegel med slagna tegelvalv, och i Gestad socken i Dalsland byggdes en kyrka av tegel med utsmyckningar av formtegel i anslutning till den medeltida huvudgården på Murängen. I Edsleskog i Dalsland har utgrävningar visat att en kyrka av tegel uppfördes redan under tidigt 1200-tal (se poster i katalogen). Vi kan konstatera att teglet som byggmaterial slog igenom i de västra delarna av Götalandskapen under 1200-talets första hälft. Sannolikt var det just enkelheten att bygga med tegel som gjorde att det blev ett attraktivt byggmaterial under 1100- och 1200-talen. Samtidigt fanns det sedimentära stenmaterialet nära tillhands inte långt från Skara och ombyggnationer av domkyrkan i staden skedde fortlöpande med sandsten från platåbergen. Det är därför inte otroligt att teglet även uppfattades som en nymodighet och något exklusivt. Att producera tegel blev ett hantverk för specialister i lika hög grad som stenhuggeri.

Mörbylånga kyrka, Öland

I samband med att en rosenhäck skulle planteras på kyrkogården i Mörbylånga 1960 påträffades en murad kista av kalkstenshällar. Stenkistan låg 20 m nordväst om sakristian på ett djup av ca 0,4–0,5 m. Stenkistan hade påträffats redan 1918 i samband med gravgrävning då också stenkistans lockhäll delvis skadades. Kistan var trapetsformad med en bredare huvudända och var invändigt ca 1,85 m lång. Den var konstruerad av kantställda kalkstenshällar och överkanten hade jämnats till genom murning med kalkbruk och liggande kalkstensflisor i ett till två skikt. Kistan låg huvudsakligen orienterad i öst-västlig riktning med den bredare huvudändan i väster. I kistan låg ett skelett efter en man i medelåldern (Pettersson ATA, dnr 1075/65; 7085/64). Skelettet visade att den döde placerats i kistan med vänster arm rak utmed sidan och höger arm lätt vinklad så handen vilade på höften. Kistans lock utgjordes av en kalkstenshäll vars västra del tidigare skadats, men kunde rekonstrueras och var då ca 2,2 m lång och 0,7 m bred. Lockhällens undersida visade sig vara försedd med djuornamentik och runinskrift (Ljung 2016:140, del 2). Ljung daterar hällen till 1000-talets andra hälft, med tonvikt på århundrades senare del (Ljung 2016:144, del 1).

En stenkyrka uppfördes på platsen under 1100-talet och försågs på 1200-talet med ett monumentalt västtorn som var lika brett som långhuset (Mörbylånga kyrka, BeBR). 1811 revs det medeltida långhuset och koret, men tornet fick stå kvar och en ny och större salskyrka byggdes i anslutning till tornet och på samma plats som den äldre kyrkan. Detta innebär att stenkiestigraven anlagts drygt 20 m från den äldre stenkyrkans norra långhusmur.

Nidaros domkyrka, Trondheim, Norge

Undersökta gravar med stenkistor är inte framträdande i det norska materialet. Åtminstone har det varit svårt att uppbåda information om dylika. Framför allt är det från Trondheim och då Nidaros domkyrka som information från undersökta gravar med monumentala konstruktioner finns. Alla bevarade och undersökta medeltida gravar inuti Nidarosdomen innehöll murade kistor av sten under golvet. Materialet i kistorna varierade, några hade konstruerats av täljstensblock och andra av stenblock eller tegel. Kistorna var trapetsformade och vissa av dem hade en murad huvudnisch. I tre av kistorna fanns även en huvudkudde av sten varav en var oerhört fint utformad för att exakt efterlikna en mjuk huvudkudde, till och med det nedsjunkna partiet efter tyngden från huvudet har noga framställts (jfr Ekroll 2001:28). Dessa tre gravar har tolkats som biskopsgravar och beskrivs närmare längre fram. Från 1865 års grävningar i domkyrkan, då bland annat den södra korgången i undersöktes, finns uppgifter om medeltida gravar. Under vad som tolkades som ett ursprungligt golv av ohuggna stenhällar, drygt 3 m från östra korväggen, påträffades en stenkista av skiffersten konstruerad av två sidohällar och gavelhällar samt fyra lockhällar. Kistan var trapetsformad och innehöll skelettet av en man (Krefting 1867:7 f.). Vid utgrävningen av södra sidoskeppet i koret 1865 påträffades ytterligare en grav med en stenkista. Den var konstruerad av kantställda hällar och innehöll skelettet efter en äldre, kraftigt byggd man. Graven var äldre än det stående koret från ca 1220–1230 och hade ursprungligen placerats intill den utvändiga södra långhusväggen i stenkyrkan från slutet av 1000-talet. Graven har relativt säkert identifierats som lendermannen Erling Ormsson Skakkes grav, begravd på södra sidan av kyrkan 1179, och både själva gravläggningen liksom graven har omnämnts i skriftliga källor. Något gravmonument påträffades inte vid undersökningen 1865, men omnämndes i Flateyrbok (från ca 1380) där det också konstaterades att graven kommit att ligga inne i kyrkan. Enligt Ekroll tyder detta på att hans grav var markerad och synlig i golvet i södra skeppet i koret ännu 200 år efter begravningen (Øystein Ekroll via e-post 2019-05-16).

Uppförandet av en kyrka i sten anses ha påbörjats i dåvarande Nidaros under slutet av 1000-talet och den anlades enligt traditionen med högaltaret över den plats där Olav Haraldsson (senare under benämningen Olav den helige) begravdes efter att han stupat vid slaget i Stiklastad 1030 (Ekroll 2001:9). Nidarosdomen var aldrig sockenkyrka under medeltiden och någon församling var aldrig knuten till domkyrkan. Stadens invånare tillhörde istället flera mindre kyrkor belägna runt om i staden och gravlades där. De gravar som påträffats inuti och i anslutning till domkyrkan tillhör alla således prästerskapet (med ärkebiskop och kaniker) och kungligheter, men också de viktigaste aristokratiska släkterna hade intresse av att få sin gravplats vid domkyrkan (Ekroll 2001:10).

S:t Clemens kyrka, Helsingborg

Sedan slutet av 1800-talet har flera undersökningar genomförts vid S:t Clemens kyrka i Helsingborg. Undersökningen av kyrkogården visade att nya kisttyper i form av stenkistor började användas i samband med att stenkyrkan uppfördes under 1000-talets andra hälft. Sammanlagt har 79 stenkistor och 25 gravar där en eller flera stenar placerats kring den dödes huvud dokumenterats. I vissa gravar hade stenblock placerats vid huvud- och fotända och utmed gravens sidor vilket tolkades som stöd för ett lock av trä eller sten. De flesta av de påträffade stenkistorna låg i tät koncentration runt stenkyrkan. Stenkistorna var av varierande utförande, vissa hade konstruerats med huvudnisch, vissa kistor hade strukits invändigt med kalk och lockhällarna på ett flertal kistor hade fogats samman med kalkbruk eller lera. Endast en kista hade en botten, av stenflis, och i övriga kistor utgjorde orörd sand och lera en naturlig botten. En av stenkistorna var täckt med en enda stor lockhäll. Genom upprepad användning av kistan hade hällen emellertid brustit i flera delar, men senare sammanfogats med kalkbruk. Vid undersökningen konstaterades att de kistor som fått en utbyggd huvudnisch tillhörde de äldsta stenkistorna runt kyrkan, och att de yngsta kistorna saknade huvudnischer över huvud taget. Gravvar med stenkistor påträffades även inne i kyrkorummet (Weidhagen-Hallerdt 2010:62–79).

I kyrkans västparti påträffades tre stenkistor. Den kista som låg centralt belägen i utrymmet var murad av sandstenskvadrar och skiljde sig från de andra genom sin halvruna, omsorgsfullt slåthuggna huvudnisch och genom att kistan invändigt var bestruken med kalkputs. Denna kista låg även anmärkningsvärt djupt, ca 1,5 m. Stenkistgravens omedelbart norr om denna påträffades däremot på ca en meters djup. Kistans väggar och lock utgjordes av sandstenhällar och den hade en konstruerad huvudnisch genom att två stenblock placerats i kisthörnarna vid sidan om huvudet. En annan stenkista som utmärker sig är den som påträffades ca två m söder om långhusets västra gavel. Kistan hade konstruerats med huvudnisch och de kluvna stenhällarna i kistan var anmärkningsvärt tunna. Två av kistans sidohällar hade dessutom en enkel rundprofil och den ena av dessa utgjorde en av huvudnischens sidohällar. Övriga hällar i kistan uppvisade endast en mer eller mindre jämn kanthuggning.

De profilerade hållarna var kluvna ur en sandstenskvader och antogs vittna om att kistan byggts av överblivet eller kasserat byggnadsmaterial. Kistans botten utgjordes av ett tunt lager utstruken lera. Byggnadselement från kyrkobyggnaden hade fogats in i ytterligare en stenkista. Den ena sidohållen hade en plastiskt utformad bladlist av samma typ som en tidigare påträffad hörnsten, vilken möjligen kan ha suttit som vederlagssten i en av kyrkans bågöppningar (Weidhagen-Hallerdt 2010:43, 73).

En stenkista som påträffades i en grav belägen norr om västpartiets norra trapporn visade spår efter att ha återanvänts. I samband med återbruket byggdes kistan också om för att bättre passa den senast gravlagde. Vid den senare gravläggningen hade det kranium som tillhörde den första begravningen pietetsfullt placerats på den senast gravlagdes bröst och övriga skelettdelar låg utspridda såväl i som inunder kistan. Ett annat exempel på hur vissa stenkistgravar återbrukats är den kista där de ursprungliga huvudstenarna i kistan rubbats vid den nya gravläggningen, men att den först gravlagdes kranium fått ligga kvar som huvudstöd. Även i en annan stenkista hade den först gravlagde individens kranium fått ligga kvar i kistan (Weidhagen-Hallerdt 2010:70, 74, 77).

Inte i något fall där graven konstruerats med stenkista kunde ett i markplan synligt gravmonument påvisas. Parallellt med stenkistorna förekom gravar där den döde i graven skyddats av ett täckande lock av trä eller sten som vilat på stenblock och hållar placerade runt den döde. Dessa förekom i huvudsak norr om stenkyrkan. Man kunde också konstatera att gravarna med stenkistor och stenkonstruktioner på S:t Clemens togs ur bruk under 1200-talet.

Kyrka och kyrkogård har varit i bruk sedan 1000-talets mitt men togs ur bruk i samband med reformationen nästan 500 år senare. Efter att den äldsta kyrkan, en träkyrka, tagits ur bruk uppfördes under 1000-talets andra hälft en kyrka av sten på samma plats. Stenkyrkan byggdes med ett västparti med flankerande segmentformade trapplopp i norr och söder. Detta västparti kan dateras till 1000-talets senare hälft och har förmodligen haft en emporvåning och även fungerat som gravkapell för kyrkans byggherre och dennes familj (Weidhagen-Hallerdt 2010:35). En liknande utformning av kyrkobyggnader är känd från tidiga kyrkor som Husaby i Västergötland och Örberga i Östergötland (Hedvall 2014:7; katalogen under *Husaby*).

S:t Clemens kyrka, Visby

Ett anmärkningsvärt stort antal gravar med stenkistor har även påträffats vid S:t Clemens kyrka i Visby på Gotland. Lämningarna efter kyrkans fyra faser och gravar knutna till dessa undersöktes av Emil Eckhoff under tidigt 1900-tal (Eckhoff 1912). Av de gravar som undersöktes innehöll ett femtiotal stenkistor vilka konstruerats av kantställda kalkstenshällar och lock av liggande hällar. Ofta hade fogarna mellan stenhällarna i locket tätats med kalkbruk och i vissa kistor hade även fogarna mellan kistans vägghällar tätats på samma sätt. De flesta av kistorna var trappetsformade och i den bredare änden hade en huvudnisch skapats genom att två stenblock placerats i kistans hörn. Stenkistorna låg på varierande djup med lockhällar som påträffades mellan 0,6 m till ca 0,1 m under den naturliga orörda markytan. Även om stenkistorna har legat strax under markytan, så har de inte varit synliga ovan jord. Enligt Eckhoff antyder det ringa djupet att gravarna varit täckta av jordkullar av olika form (Eckhoff 1912:158 f.). Stenkistorna förekom tätast och till störst antal på kyrkogården öster om de två äldsta kyrkornas kor och enligt Eckhoffs tolkning är det under de två första kyrkofaserna som det stora flertalet gravar med stenkistor anlagts (Eckhoff 1912:156 f.).

Ett antal av de undersökta gravarna i S:t Clemens påträffades även innanför kyrkans murar. I tornet, tillhörande den äldsta kyrkan, påträffades tre gravar med stenkistor. En av dessa stenkistor låg centrerad i tornrummet och var konstruerad av tunna och ojämna hällar. Enligt Eckhoff hade kistan utnyttjats för senare begravningar eftersom kistans lockhällar avlägsnats. Anläggandet av graven i tornrummet placerar de gravlagda i en speciell relation till uppförandet och bekostandet av kyrka och västtorn, och kan tolkas som en patronatsgrav (jfr exempelvis med Trinitatiskyrkan i Lund, följande stycke). Utmed den södra tornmuren fanns ytterligare två gravar med stenkistor. Den östra kistan hade anlagts i ett senare skede än den västra och därmed förstört den äldre kistans nedre halva. Sannolikt har man inte känt till den äldre gravens existens utan stött på den vid grävning av den senare graven (Eckhoff 1912:125). Enligt min uppfattning är det troligt att det inte fanns någon gravmarkering i golvplan att ta hänsyn till då den yngre graven skulle anläggas. Sannolikt har därmed den äldre graven redan inledningsvis saknat ett gravmonument synligt i golvplan. Begravningarna i tornet har troligtvis ägt rum under den äldsta eller andra kyrkans fas och kan därmed knytas till 1000-tal eller tidigt 1100-tal.

Även i långhuset påträffades en grav, en dubbelgrav, som kunde knytas till de två första kyrkorna. Graven låg i långhusets mittlinje, ca 2 m från triumfbågen, och innehöll en större stenkista som genom den avdelande mellanväggen skapade två kistutrymmen för de döda. Fogarna i kistan hade omsorgsfullt tätats med bruk och som botten låg en ekplanka. Mellanrummet som skapades mellan träplankan och kistans väggar hade fyllts ut med murbruk. Under plankan hade ett lager kalk strötts ut, troligtvis för att bevara träet mot förruttelse. Över kistorna låg två större hällar som lock. Enligt Eckhoff gav kistornas inre ett intryck av stor omsorg och samtidigt en mäktighet som även styrks genom gravens placering i kyrkorummet – *den förnämsta som erbjöd sig* (Eckhoff 1912:54). Dateringen av graven är osäker, men har den anlagts i samband med den första eller andra kyrkans fas så bör den dateras till 1000-tal eller början av 1100-talet.

S:t Clemens kyrka har fungerat som församlings- och sockenkyrka där den äldsta kyrkan enligt Eckhoff bör ha anlagts under 1000-talet och den yngsta förmodligen omkring 1200 (Eckhoff 1912:12 f, 182). Den äldsta kyrkan var uppförd med torn i väster och kor med absid i öster.

Trinitatskyrkan, Lund

Vid undersökningar av Trinitatskyrkan i Lund framkom ett stort antal gravar som utmärkte sig genom kistor murade av sten och annat byggnadsmaterial. Variationen i gravläggningarnas praktiker vid Trinitatskyrkan är slående med allt från kistor av urholkade stockar och tråg till enkla jordbegravningar, träkistor och kistor av sten och tegel. Liksom i gravarna runt S:t Clemens kyrka i Helsingborg har praktiken att anlägga en stenkista i graven varit vanlig. 69 gravar med kistor av sten hade bevarats helt eller delvis, men troligtvis har det funnits betydligt fler på kyrkogården. Naturstensmaterialet i kistorna kunde vara mer eller mindre bearbetat och kombinerat med murtegel och taktegel. Oftast var de murade, eller åtminstone sammansatta med kalkbruk. Flera kistor var slammade eller kalkade på insidan och många av kistorna var också konstruerade med en speciell och smalare nisch för huvudet. Oftast var kistorna också försedda med kalkbotten. Kistorna hade ursprungligen varit täckta med grovt tillhuggna stenhällar eller i vissa fall trälock. I en grav, möjligen placerad framför altaret i det södra tvärskeppets södra nisch, låg en kvinna i en kista delvis konstruerad av taktegel och hon vilade dessutom på kasserade taktegelpannor. Kistans huvudnisch utgjordes av kritstenar och skråhuggen kalksten. Enligt Maria Cinthio kan de första stenkistorna ha anlagts redan under perioden 1050–1100. De flesta tillkom emellertid under 1100-talet och några även under 1200-talet (Cinthio 2002:160 ff). Från samma tidsperiod, mellan 1050 och 1100, dateras en grav som påträffades strax söder om Trinitatskyrkans kor. Stenhällarna i stenkistans lock var fogade med kalkbruk och kistans väggar utgjordes av kantställda stenhällar. Kistan var även försedd med en utbyggd nisch för den dödes huvud. Inga spår efter ett i markplan synligt monument finns redovisade.

Ytterligare en stenkistgrav med hög ålder påträffades utanför vad som antas ha varit den första stenkyrkans temporära västgavel. Kistan hade konstruerats av sandstensblock som tuktats på den sida som vänts inåt i kistan. Kistan hade en nisch för den dödes huvud och var täckt av stora lockhällar. I kistan låg skelettet efter en kvinna och nivån graven befann sig på indikerar att den anlagts före 1000-talets mitt (Cinthio 2002:47, 115). I bottenutrymmet i kyrkans torn, vilket uppfördes under perioden runt 1100-talets mitt, påträffades ett antal gravar. Dessa tolkades som tillhörande den familj som gynnat kyrkan och kanske bekostat en större ombyggnation (Cinthio 2002:143). I golvet mitt låg fyra murade kistor och den äldsta av kistorna var konstruerad av sandstensblock och kvadrar samt av fältsten, det vill säga samma material som använts vid byggnationsarbeten på kyrkan. I kistan låg den dödes huvud på en återvunnen kritsten från en rundbågsfris i kyrkan. Stenkistgravarna i tornet utgjordes av ytterligare en kista med utbyggd huvudnisch i vilken en kvinna i 35-årsåldern gravlagts. Därutöver fanns två kistor av tegel som anlagts efter stenkistgravarna. En av tegelkistorna hade en botten av sandstensflis vilken var av samma slag som den som användes som golvunderlag vid en andra större ombyggnad av kyrkan vid 1100-talets slut (Cinthio 2002:143).

Även i Trinitatskyrkans långhus påträffades flera gravar som innehöll en murad kista av tegel. Samtliga kistor var trapetsformade med en smalare fotända och alla utom en hade konstruerats med huvudnisch. Maria Cinthio antar att i dessa kistor bör några av klostrets abbotar och framstående kaniker ha gravlagts, men i några av kistorna hade även kvinnor begravts. I kyrkans mittlinje framför lekmanaltaret, den främsta gravplatsen, hade en kvinna gravlagts i en putsad tegelkista. Tillsammans med kvinnan låg även två musselskal med genomborrade hål vilket tyder på att hon själv genomfört eller låtit bekosta en pilgrimsresa till den helige Jakobs grav i Santiago de Compostela (Cinthio 2002:152 ff). Sten- och tegelkistorna visar huvudsakligen på två generationer kistor där

tegllet kommer in som nytt byggmaterial under 1100-talets andra hälft, både som material vid byggnadshyttan och i konstruktioner av stenkistor i gravar. Den sist anlagda graven med tegelkista tillkom enligt Cinthio sannolikt någon gång under 1200-talets första hälft. Tegelkistorna slår således igenom i begravningspraktiken vid Trinitatskyrkan ungefär vid den tid då en omfattande valvslagning av kyrkans långhus och kor genomfördes.

En träkyrka har bevisligen uppförts på platsen. Den ersattes av en kyrka av sten redan omkring 1020–30 och denna stod helt färdig vid århundradets mitt (Cinthio 2002:107 f.). Den första stenkyrkan, S:t Drotten, uppfördes med ett torn i öster försedd med en så kallad emporläktare. Under kyrkans kor och östra långhus fanns gravkryptor. I samband med att kyrkan införlivades i den klosteranläggning för premonstratensorden, och som kom att få namnet S:t Trinitatis, gjordes stora ombyggnationer av kyrkan. Det äldre koret revs och byggdes om, korsarmar byggdes till och ett västtorn uppfördes (Cinthio 2002:142, 151). I samband med detta lades gravkryptorna igen och eftersom inga gravar påträffats i den tidiga stenkyrkans kryptor bör benen efter de gravlagda ha flyttats till annan plats, kanske till gravkryptan under domkyrkan i Lund (Blennow 2016:64). En andra våg av ombyggnation ägde rum under början av 1200-talet då koret återigen blev smalare och försågs med absid (Cinthio 2002:150 f.). Staden Lund grundades på kungligt initiativ för att utgöra en utpost för uppbörd och kontroll i de östra delarna av Danmark. Genom att ta hjälp av kyrka och myntväsen kunde kungen med staden som centralort ta kontrollen i det rika skånska området som annars behärskades av ett inflytelserikt stormannaskikt (Cinthio 2002:28). Trots den kungliga dominansen förhindrade det inte att en välbesutten familj ur den sociala aristokratin kunde bekosta såväl en ombyggnation av kyrkan som uppförande av ett västtorn och därtill använda bottenvåningen som gravkammare under hela 1100-talet.

Örberga kyrka, Östergötland

Undersökningar vid Örberga kyrka i Östergötland har i hög grad visat på komplexiteten i begravningspraktikerna under den kristna tidens första århundraden. Inför att marken runt Örberga kyrka skulle dräneras gjorde Riksantikvarieämbetet UV Öst 2005 en förundersökning. I schakten runt kyrkan påträffades 67 skelett och alla tolkades vara medeltida. Ett antal av gravarna hade troligtvis anlagts redan före uppförandet av stenkyrkan då en träkyrka bör ha funnits på platsen (Hedvall 2014:5 f.).

Några meter väster om tornet, utmed mittaxeln, låg en stenkista vars gavlar och botten konstruerats av obearbetad kalksten medan övriga stenhällar i kistans väggar utgjordes av fragment från två olika tidigkristna gravmonument. Cecilia Ljung daterar dessa till det sena tusentalet men inte senare än sekelskiftet 1100 (Ljung 2016:76, 78). Stenkistans lock var fragmentarisk men hade utgjorts av en sidohäll från ett av de tidigkristna monumenten. Kistan innehöll två skelett, en vuxen man och ett barn. På vardera sidan om mannens fötter hade nischstenar placerats och vid skallens högra sida låg ett stenblock för att stötta huvudet. Dateringen av de båda skeletten till 980–1160 respektive 990–1160 förefaller dock märklig i relation till gravarnas stratigrafiska förhållande. Anmärkningsvärt är att kistans lockhäll påträffades på en nivå som antyder att den kan ha varit synlig i marknivå och att den anlagts efter det att utfyllnaden av kyrkogården genomfördes under 1200-talet.

Även norr och söder om Örberga kyrka grävdes schakt varvid ett flertal gravar påträffades och undersöktes. En av gravarna norr om kyrkan innehöll rester efter en stenistliknande konstruktion. Troligt är att kalkstenshällar placerats stående runt den döde för att omgärda kroppen. Undersökningen visade också att det sannolikt enbart varit barn och kvinnor som begravts norr om kyrkan. Bland annat antydde armställningen hos de gravlagda att dessa begravningar ägt rum under 1000-talet och fram under den första tiden efter uppförandet av stenkyrkan.

Fragment från tidigkristna gravmonument från 1000-talet tyder på att en kristen begravningsplats funnits på platsen åtminstone vid 1000-talets mitt. Den första stenkyrkan uppfördes i slutet av 1110-talet, men redan under 1200-talet byggdes koret om. I samband med detta menar Rikard Hedvall att en utfyllnad av kyrkogården genomfördes och att marknivån höjdes från det ombyggda koret och västerut (Hedvall 2014:11). Kyrkan, och framför allt västtornet har sina paralleller i Husaby kyrkas västtorn med spiralformade trapplopp på vardera sidan av tornet. I den övre våningen i tornet finns en öppning mellan tornrummet och långhuset vilket uppfattats som en herrskapsläktare och i sin tur tolkats som att kyrkan uppförts som gårdskyrka på privat initiativ (Hedvall 2014:7).

...och några fler utblickar i det Skandinaviska materialet

Jakob Kieffer-Olsen framhåller att för det danska området tycks stenkistor av naturmaterial ha tagits i allmänt bruk omkring 1100 och brukats främst under detta århundrade, för att i det närmaste bli helt avlöst av kistor av tegel efterhand som detta material tas i bruk. Tegelkistorna kunde ha separat huvudnisch, vilka räknas till de äldsta tegelkistorna, men även vara rektangulära, vilket räknas som en yngre typ av utformning. Några tegelkistor har haft ett lock av natursten men detta skick avlöstes under 1200-talet av sadeltak av tegel (Kieffer Olsen 1993:124 f.). Även Anders Andréén förlägger utifrån 27 undersökta kyrkor och kloster med kyrkogårdar i södra Skandinavien stenkistornas användningstid till tidigt 1100-tal till början av 1300-talet (Andréén 2000:16). Tegelkistorna däremot har i första hand tillkommit under 1200-talet vilket sammanfaller väl med tanken om att tegelgravarna i Lödöse anlagts i koret strax efter det att dominikanerna uppfört en kyrka av tegel på platsen. Vid Sorø klosterkyrka i Danmark har vid olika undersökningar flera kistor murade av tegel påträffats, både inuti och utanför kyrkan. Många av dem var utformade med en smalare nisch för huvudet, vissa täcktes av en flat sandstenshäll och över andra utgjorde tvärställda ryggnings tegel locket (Rensbro 2012). Tegelstenarna var ställda så att de bildade en förhöjd mittås som i hög grad påminner om exempelvis lockhällar inom undersökningsområdet och det norska området.

I Anders Bugges genomgång av norska gravminnen från 1926 omnämns enkla stenkistgravar även från ett fåtal andra kyrkor och begravningsplatser utöver Nidarosdomen. Exempelvis blev en stenkista utanför Halvardskyrkans sydmur i Oslo undersökt 1878. Denna utgjordes av trapetsformad stenram, vilket jag tolkar som kantställda stenblock, med konstruerad smalare huvudnisch. Kistan saknade bottenhällar men hade ett lock av mindre hällar (Bugge 1926:14 och där anf. litt.). Bugge nämner även fynd och undersökning av andra liknande gravar, exempelvis vid Klemenskyrkans ruin i Oslo och i en grav framför koret i Reins kloster. I Oslos Mariakyrka påträffades 1868 en grav konstruerad med en murad tegelkista och i Nonneseter klosterkyrkas kor i Bergen fann man två stenkistgravar konstruerade av stenhällar och även putsade invändigt både i botten och på sidorna (ibid.). Sammantaget tyder det norska materialet på att stenkistor i gravarna varit en del i begravningspraktikerna under åtminstone 1100-talet. Det är också tydligt, även om inblicken i det norska gravmaterialet här blir begränsad, att praktiken att konstruera stenkistor även inom det norska området rymmer stora variationer både inom den enskilda begravningsplatsen och mellan olika begravningsplatser, även om vissa element upprepas i olika kombinationer mellan olika platser.

Stenkistor i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker

Genomgången ovan visar att gravläggningar där den döde placerats i en stenkista är ett begravningsskick som har använts under en relativt lång period, från 1000-talets första hälft och fram under 1200-talets andra hälft. Utifrån de daterade gravarna i området söder om Vänern ser vi att en tyngdpunkt i praktiken att anlägga stenkestgravar infaller under 1100-talets första del för att sedan klinga av. Praktiken att begrava i stenkistor lever alltså kvar fram i 1200-talets andra hälft ute på kyrkogårdar vid lokala landsortskyrkor, men förefaller efter hand bli alltmer ovanlig. Graven strax sydväst om långhuset i Sunnerby utgör ett exempel på att stenkistor anlades i gravar även under 1200-talets andra hälft. I detta fall förefaller den med sina upprepade gravläggningar närmast ha fungerat som en familjegrav. I en jämförelse med stenkestgravar från andra delar av landet framträder ett liknande förhållande. Det stora antalet stenkestgravar har tillkommit under 1000- och framför allt 1100-talet men praktiken lever kvar, om än i mer begränsad omfattning, under stora delar av 1200-talet.

I materialet från undersökningsområdet framträder också en intressant skillnad mellan stenkestgravar vid landsortskyrkorna och i klostermiljöerna. I såväl Varnhems som Gudhems kloster har begravning i stenkista praktiserats vid gravläggning av ordenssällskapets medlemmar efter att klosteranläggningarna uppfördes på 1160-talet respektive 1250-talet. Genomgången visar alltså att traditionen att gravlägga i kistor av sten i stor utsträckning levde kvar i begravningspraktiken vid klostren även om praktiken förefaller att klinga av i begravningar utanför klostrens sfär.

Även utanför undersökningsområdet ser vi en liknande tendens inom klostermiljöerna. I dominikanerklostrets kor i Lödöse liksom i Trinitatiskyrkans långhus har kistor av tegel anlagts från 1200-talets mitt och framåt. Detta sammanfaller också med uppförande och ombyggnationer av respektive kyrka. Båda kyrkorna genomgick en fas som premonstratens klosterkyrka och praktiken att gravlägga ordensmedlemmar i stenkistor lever tydligt kvar och upprätthålls inom klostrens begravningspraktiker. En möjlig förklaring är att inom klosterväsendet fanns en starkare förankring i den romersk-katolska begravningstraditionen där stensarkofager spelat en viktig social roll i begravningspraktiker redan under den tidiga kristna perioden. Sarkofager i marmor och porfyr blev här, vilket jag också diskuterar vidare längre fram i texten, en viktig del i såväl den världsliga som den kyrkliga elitens begravningspraktik för att manifestera maktanspråk och socialt och politiskt inflytande.

I sin genomgång av gravkonstruktioner konstaterar Kieffer-Olsen att stenkistor, och i detta innefattas kistor av tegel, inte var något specifikt nordiskt utan att samma former känns igen från exempelvis Storbritannien, Tyskland, Schweiz och Frankrike. Inom de två sistnämnda områdena tycks stenkistor ha tagits ur bruk runt 1200 eller under 1200-talet (Kieffer Olsen 1993:124, 126). Praktiken att anlägga gravar med kistor av sten och tegel i området söder om Vänern ansluter således till en västromersk kristen begravningspraktik inom det europeiska området under perioden.

.... inga enhetliga konstruktioner

Stenkistornas relation till gravmarkeringar

Stenkistor i gravar har påträffats på varierande djup. Det rör sig om allt mellan några decimeter till över en meter under markytan. Flera av stenkistgravarna vid S:t Clemens kyrka i Visby påträffades exempelvis endast någon decimeter under den samtida marknivån, men har av allt att döma inte varit synliga ovan jord. Vanligast förefaller det ha varit att graven grävts så djup att stenkistans lock legat runt en halv meter under markytan. Detta förhållande ser vi både i materialet från undersökningsområdet och i referensmaterialet. Endast i få fall har anläggandet av en stenkista i graven också innefattat uppförandet av ett synligt och beständigt monument ovanför graven. I gravar från Gudhems klosterkyrka, i Sunnerby, på kyrkplatsen i Varnhem, i Trinitatiskyrkans västtorn och i långhuset i S:t Clemens i Visby har stenkistor påträffats som också kan kopplas samman med synliga gravmonument över graven. Gemensamt för ett antal av dessa är dock att de synliga monumenten tillförts graven i ett senare skede, vilket jag återkommer till längre fram.

Även vad gäller det danska området har Kieffer-Olsens genomgång visat att ett gemensamt drag för de danska stenkistgravarna är att ingen tycks ha varit försedd med ett i markplan synligt monument (Kieffer-Olsen 1993:25–121). Detta är en viktig aspekt att framhålla. För de gravar som undersökts och som innehållit en kistkonstruktion av sten är det extremt ovanligt att någon markering i golvplan eller ovan jord funnits som varit möjlig att knyta till graven. Därmed inte sagt att stenkistgravarna saknat markering ovan jord, men de har generellt saknat markeringar av ett mer beständigt slag.

Stenkistgravarna vid S:t Clemens kyrka i Visby låg, som vi såg ovan, jämförelsevis grunt. Dock kan de, vilket Eckhoff påpekat, ha varit täckta av låga jordkullar (Eckhoff 1912:158 f). Ett exempel på detta inom undersökningsområdet är de låga kullar fanns på den gamla kyrkplatsen i Östby i Västergötland. De låga och långsmala kullarna var orienterade i nordvästlig-sydöstlig och i den grav som undersöktes 1956 påträffades på ca 0,8 meters djup ett skelett placerat i öst-västlig riktning med huvudet i väster. Gravarna har inte daterats men bör vara äldre än tidigt 1500-tal då kyrkan togs ur bruk (se katalogen nr. 117 *Östby*). Då Åsaka gamla kyrkplats i Ullene socken undersöktes på 1920-talet kunde man både norr och söder om kyrkan se tydliga rester efter gravkullar i rader. Under en av gravkullarna norr om kyrkan påträffades ett skelett på ca en meters djup. Den gravlagde låg placerad med huvudet i väster och inga spår av en tråkista syntes. Däremot låg den döde i en krets av stenar placerade så att huvudet kom att ligga mellan två intilliggande stenar (se katalogen nr. 112 *Åsaka kyrkplats*). Kretsen av stenar samt placeringen av stenblock på vardera sidan av huvudet för att stötta upp detta antyder att graven kan ha tillhört en av de tidigaste gravläggningarna på begravningsplatsen. Oavsett togs kyrkan sannolikt ur bruk redan före 1300-talets början eftersom kyrkan inte finns omnämnd i den då upprättade förteckningen över landskapets kyrkor. En annan typ av gravmarkeringar som påträffades norr om lämningarna efter kyrkobyggnaden var större klumpstenar. De låg placerade i två rader, ca 2–3 m långa, med knappt en meters mellanrum. Både de låga, långsmala gravkullarna och klumpstenarna i rader är exempel på hur gravar kan ha markerats på kristna begravningsplatser under medeltidens första århundraden.

Stenkistans vertikala och horisontella rumslighet

Vad gäller gravdjupet har exempelvis gravarna med stenkistor i Sunnerby, Häggesled och Floby visat på ett annat intressant förhållande. Dessa stenkistor påträffades alla på ett ansevärt djup och har uppskattningsvis varit täckta av över en halv meter tjocka jordlager (se katalogen under *Sunnerby, Häggesled, Floby*). Utmärkande för dessa platser är också att stenkistgravarna påträffats förhållandevis långt från stenkyrkan. I Floby och i Sunnerby låg gravarna ca 20 m och i Häggesled ca 30 m från kyrkan. Även stenkistan i Mörbylån låg drygt 20 m från kyrkan och själva kistan låg ca en halv meter under markytan. Inom många undersökningar, som exempelvis vid S:ta Helena kyrka i Skövde och vid S:t Clemens kyrka i Visby, har gravarna med stenkistor legat i kyrkans absoluta närhet. Samma förhållande kan ses på många olika kyrkplatser såväl inom undersökningsområdet som på andra håll i landet. Frågan är varför man på dessa platser frångått en mer statusfylld placering av graven i kyrkans närhet och istället anlagt den förhållandevis långt ut på kyrkogården. En förklaring kan vara just markdjupet. Hur markförhållandena ser ut runt Floby kyrka är oklart, men både kyrkan i Sunnerby och i Häggesled har delvis uppförts på fast berg. Detta har fört med sig att marktäckningen nära kyrkan är relativt tunt. En gravläggning i kyrkans absoluta närhet hade varit omöjlig om målsättningen var att graven skulle grävas till ett visst djup. Jag menar att vi i Häggesled och Sunnerby, möjligen även i Floby, kan se hur vikten av att anlägga stenkistan på tillräckligt djup överskuggar en mer generell social praktik där individer och familjer ur samhällets högsta skikt eftersträvade en statusfylld placering av graven nära kyrkan. Ofta hänvisas i diskussionen kring medeltida begravningspraktiker till den norska Eidsivatingslagen. Huruvida denna bevarade lagtext kan ha inverkat, och i så fall i vilken utsträckning, på genomförandet av begravningar inom andra områden är osäkert, men i lagen anförs att graven ska grävas så djup att det är hela alnen (ca 0,6 m) jord över kistan (Ekroll 2001:6 och där anf. litt.). Sannolikt ska vi inte lägga för stor vikt vid det exakta måttet, men lagtexten säger ändå något om att gravdjupet var en viktig variabel att förhålla sig till. Vilken betydelse gravdjupet haft och varför det var viktigt att, åtminstone vad gäller vissa personer, graven fick ett ansevärt djup är inte lätt att svara på. Det skulle kunna handla om en uppfattning att ett större gravdjup kunde minska risken för att yttre faktorer som senare gravgrävningar eller kanske djuraktivitet skulle störa gravplatsen. Det kan också handla om lokala föreställningar och traditioner förankrade i en praktik som är svår att komma åt. Om det var omöjligt att gräva en tillräckligt djup grav nära kyrkan kan man ha valt att istället flytta ut graven på kyrkogården till en plats som var attraktiv av andra skäl. Jag återkommer till detta i kapitel 8.

Den komplexa stenkistan

Det finns många gemensamma drag i begravningspraktiker som innefattar gravläggningar i stenkistor, men samtidigt ser vi att stenkistan som konstruktion långt ifrån utformats på ett enhetligt sätt. Valet av material i kistorna varierar, men oftast har byggnadsmaterialet utgjorts av kalk- eller sandstensblock. I vissa fall har man valt att infoga stenblock av andra bergarter, som exempelvis enstaka block av granit. Två av stenkistorna i gravarna på S:ta Helenas kyrkogård i Skövde utmärker sig genom sin konstruktion av dubbla väggar i kistans södra långsida. Vissa kistor har försetts med ett botten i form av en eller flera stenhällar medan andra endast har väggar av kantställda hällar och lock. Den döde har då istället placerats direkt på jorden. I vissa fall har den döde dock lagts på ett lager kalk i kistan. I en grav i Husaby låg den döde enbart på ett lager kalk, men runt huvudet hade tre stenar placerats för att skapa en huvudnisch. I synnerhet förefaller det ha varit viktigare att konstruera stenkistor med golv under den tidiga fasen. Stenkistorna från Sunnerby och klosterkyrkan i Lödöse, vilka anlagts under 1200-talets senare del, har exempelvis konstruerats utan botten och den döde har därmed placerats direkt på jorden. Jag uppfattar detta som att undvikandet av en direkt kontakt med den omgivande jorden i graven efter hand blev mindre viktigt inom det sociala skikt som innehaft resurser att begrava närstående i kistor av sten.

Det finns flera exempel på hur kistans väggar omsorgsfullt murats av hållar och murbruk, medan andra kistor istället tätats med kalkbruk eller lera. Stenkistan vid Mörbylånga kyrka hade fått en noggrant murad avslutning på kistans väggar för att få locket att sluta tätt. Själva utförandet varierar således, men syftet har uppenbarligen varit att skapa ett tillslutet utrymme och hindra jorden från att komma in i kistan. I S:t Clemens kyrka i Visby anar vi genom graven i långhuset vikten av att skapa en miljö där nedbrytning och förruttelse förhindrades. Stenkistans golv utgjordes av en ekplanka och den hade i sin tur placerats på ett lager kalk.

En annan praktik som sannolikt ska förstås som ett led i en strategi att bevara kroppen från kontakt med den omgivande jorden ser vi i stenkistan i Häggesled och i kryptan under domkyrkan i Skara. Den döde lades först i en träkista som därefter placerades i gravens stenkista. Förutom att skydda de kroppsliga kvarlevorna kan träkistan även ha fungerat i transporten av den döde till graven. Skriftliga källor bevarade från 1100-talet beskriver hur liket bars på en bår i procession till graven. Kroppen eller kistan kunde under färden till graven täckas av ett bårtäcke (Nilsson 1987:137). Här har träkistan spelat en roll utöver förvaring och viloplats för den döde i graven. En stenkista i graven var beständig och kunde muras och fogas tät, men den var bunden till platsen och graven. En träkista kunde däremot lyftas och bäras och den döde kunde föras omsluten av sitt vilorum även på väg till graven.

Figur 17. Marie begravning. Kalkmålningen i Kumla kyrka, Västmanland, visar ett begravningsfölje och hur den döde bärs till graven. Målningen är gjord av Albertus Pictor, förmodligen född i Tyskland kring 1440–1445, och död 1509 i Stockholm. Foto Pictor-projektet, Albertus. Upplandsmuseet (CC BY 4.0).

I flera av stenkistorna har en speciell nisch för huvudet konstruerats, antingen genom att kistans huvudända byggts ut i en smalare nisch eller genom att två stenar placerats på vardera sidan av den dödes huvud i stenkistan. Ibland har även två mindre stenblock placerats i hörnen på kistans nedre del på vardera sidan av den dödes fötter. Det finns även exempel på hur gavelstenen i kistans huvudända urholkats med en rundad form för att omsluta den dödes huvud. Främst är detta sätt att utforma huvudnischen känt från skånska och danska gravar, men det förekommer även i stenkistor och sarkofager vid kloster och domkyrkor inom det norska området och i betydligt större utsträckning vid engelska kloster och katedraler som exempelvis Norton Priory i Cheshire (Gardell 1937:27; Greene 1989:10 ff., 127; Ekroll 2001:14, 25). Ett tydligt exempel på vikten av att stötta den dödes huvud är stenkistgraven i Bjälbo. Nischstenar hade placerats på båda sidor om den dödes huvud och nacken hade stöttats upp med små kalkstensflisor. Det finns även exempel på att en naturtroget tillhuggen huvudkudde i sten placerats i kistan under den dödes huvud. Just vikten av att den dödes huvud tas omhand, vare sig det gäller att det ska hållas på plats i graven eller att det omplaceras i rätt sammanhang förefaller i många fall utgöra ett fokusområde inom den första kristna tidens begravningspraktiker. I graven på kyrkplatsen i Åsaka hade stenkretsen runt den döde placerats så att två av stenblocken stöttade huvudet och höll det på plats. Många stenkistorna har också utformats helt utan en speciell nisch för huvudet. Tydligt är dock att kistans utformning på olika sätt spelade en viktig roll i bevarandet av de kroppsliga kvarlevorna på sin plats.

Väggar av sten och bruk - kistor och kyrkor

Stenkistgravarnas dateringar indikerar en begravningspraktik som är förhållandevis väl avgränsad i tid. I en mer ingående jämförelse av tidpunkten för anläggandet av enskilda stenkistgravar på olika platser framträder också ett annat sammanhang värt att lyfta fram.

I Varnhem visar den undersökta kyrkplatsen några hundra meter från klostret att en kyrka av sten uppförts under 1000-talets slutskede. Stenkistgravarna med huvudnisch anlagda på vardera sidan av stenkyrkan har uppfattats som patronatsgravar och kopplats till initiativet att låta uppföra en kyrka av sten. Undersökningen visade att gravarna har grävts genom byggnationslagret från kyrkobygget, och dateringen av den norra graven tyder på att de bör ha anlagts relativt snart efter kyrkobygget. Anmärkningsvärt är att även om platsen brukats för kristna begravningar så tidigt som under 900-talets första hälft, och en träkyrka sannolikt föregått stenkyrkan, anlades mer avancerade stenkistor först efter det att en stenkrypta med väggar av kalksten fogade med lerbruk uppfördes runt 1000-talets mitt (Vretemark 2020:10, 13; se även katalogen nr. 107 *Varnhems kyrkplats*). De fint murade stenkistgravarna med huvudnisch anlades av allt att döma strax efter uppförandet av stenkyrkan. I Sunnerby visade undersökningen att den äldsta stenkistgravens sannolikt anlagts vid tiden för stenkyrkbbygget och samma förhållande blev tydligt i Husaby där den undersökta stenkistgravens tolkades som samtida eller något yngre än tornet i sten från sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal. När den första stenkyrkan uppfördes i Skövde är inte helt klarlagt, men äldre murrester tillsammans med skriftliga källor tyder på att det bör ha skett under tidigt 1100-tal. Stenkistgravarna har sannolikt anlagts under en period runt sekelskiftet 1100. Den stenkistgrav med huvudnisch som påträffades söder om den äldsta kormuren har tydligt anlagts i relation till kyrkans murar. Genom begravningspraktiken i relation till kyrkobyggandet kan vi här se att stenkistgravarna anlagts i samband med eller strax efter byggandet av en stenkyrka på platsen. Vidare kan de två stenkistgravarna norr om koret i S:t Pers kyrka i Skara dateras till perioden för kyrkans uppförande, det vill säga 1100-talets mitt eller andra hälft.

I Karleby, (utanför Mariestad i Västergötland), se katalogen nr. 64 *Karleby* framkom spår efter två träkyrkor som avlöst varandra på platsen, samt ett flertal gravar i anslutning till träkyrkorna (Vretemark 1998). Den äldsta träkyrkan uppfördes troligen redan under 1000-talets första hälft. Under tidigt 1100-tal byggdes kyrkan om och istället för en konstruktion med jordgrävda stolpar uppfördes den nya träkyrkan på en syllstensgrund (Vretemark 1998:17). Av 110 påträffade gravar undersöktes 60. Lite över hälften av dessa gravar innehöll spår efter en kista av trä varav två utgjordes av en urholkad trästam och ett flätat tråg (Vretemark 1998:23). Det är intressant att konstatera att någon kyrka av sten aldrig tycks ha uppförts på platsen och att inte heller några kistkonstruktioner av sten påträffades i gravarna.

Gravarna med tegelkistor i dominikanerklostrets kyrka i Lödöse kan inte entydigt knytas till tegelkyrkan från 1240-talet, men mycket tyder på att teglet som byggmaterial användes både i väggarna i det nya klostrets kyrka och gravarnas kistkonstruktioner. Bland stenkistgravarna på Trinitatiskyrkogården i Lund anlades de första efter 1000-talets mitt, det vill säga under den period som följde på färdigställandet av den första stenkyrkan (Cinthio 2002:107, 160 ff.). Även kistorna av natursten respektive tegel i Trinitatiskyrkans västtorn antyder en nära relation mellan valet av material vid större byggnadsinsatser i kyrkan och valet av material i gravarnas stenkistor. Stenkistgravar konstruerade av gråsten kan knytas till uppförandet av västtornet vid 1100-talets mitt. De två tegelkistorna har istället tillkommit vid en andra ombyggnadsvåg vid århundradets slut då också teglet som byggmaterial användes vid valvslagning i långhus och kor (Cinthio 2002:142 ff.). Även undersökningarna av S:t Clemens kyrka och gravar i Helsingborg har visat att stenkistor i gravarna började användas i samband med att den första stenkyrkan uppfördes under 1000-talets andra hälft (se ovan).

Motsvarande kronologiska relation förefaller också finnas mellan anläggandet av gravar med tegelkistor och byggnadsinsatser i kyrkor där teglet använts som byggmaterial. Även om relationen mellan monument i gravens inre och uppförandet av en kyrkobyggnad i min mening är påtaglig är den naturligtvis inte allomfattande. Exempelvis tyder stenkistor delvis under kormuren i Vilske Kleva

kyrka på att de anlagts före stenkyrkan (se katalogen nr. 108 *Vilske-Kleva kyrka*). Stenkistan i graven från 1100-talet framför koret i träkyrkan som föregick stenkyrkan i Bjälbo förefaller inte heller ha en relation till uppförandet av en kyrka av sten. Dock måste denna grav i princip ha anlagts under det absoluta slutskedet innan träkyrkan togs ur bruk och stenkyrkan uppfördes (se ovan). Gravarna i Vilske-Kleva och Bjälbo visar att det förekommer lokala variationer, men förhållandet mellan uppförandet av en kyrka i sten eller tegel och konstruerandet av gravar med sten- eller tegelkistor framstår som anmärkningsvärt tydligt.

Byggandet av en sten- eller tegelkyrka gjorde naturligtvis ett skiftande material tillgängligt. Det kunde handla om sandsten, kalksten eller tegel i olika former, men även gråsten, kalktuff och kvartsit har använts som material i stenkistorna. Självklart kan det, som Maria Cinthio framhåller, ha handlat om lättillgängligt spillmaterial från byggnadshyttan eller återanvänt rivningsmaterial från såväl äldre gravar som delar av kyrkan (Cinthio 2002:51). Men i stenkistorna ser vi också en ny uppsättning praktiker där sten, i vissa fall tillsammans med murbruk, fogades samman för att konstruera ett rum för den döda kroppen att vila i. Den nya tekniken att mura väggar av sten kunde således användas för att skapa rum för såväl levande som döda. Praktiken att gravlägga den döde i en kista konstruerad av samma beständiga och exklusiva material som använts i kyrkobygget skapade också ett oupplösligt band mellan den gravlagde, monumentet i graven och kyrkan som ett byggnadsverk intimt förbundet med närvaron av det gudomliga.

Det kan även tilläggas att de gravar med stenkistor som påträffats vid olika former av grävningssatsar inom undersökningsområdet med några få undantag legat utanför, och nära, kyrkans murar. Inom undersökningsområdet uppgår antalet kyrkplatser där en eller flera stenkistgravar påträffats utanför kyrkan till 29 lokaler. Det kan tilläggas att en totalundersökning av kyrkorumen dock inte genomförts på alla dessa platser, vilket skulle kunna innebära att stenkistgravar trots allt har anlagts inuti kyrkan. Ett flertal undersökningar som omfattat hela kyrkorummet har visat att gravläggningar ägt rum inne i kyrkorummet, men inte i stenkistor. Däremot har stenkistgravar anlagts i området kring kyrkan på alla dessa lokaler (se katalogen nr. 28 *Ballstorp*, nr. 49 *Grolanda*, nr. 74 *Mussla*, nr. 78 *Ryd*, nr. 91 *Stacketorp*, nr. 92 *S:ta Helena kyrka i Skövde*, nr. 98 *Sunnerby*, nr. 107 *Varnhem* och nr. 120 *Överkyrke*). I två kyrkor, Agnetorp och Hyringa, har emellertid stenkistgravar påträffats inuti kyrkan. I Agnetorp låg den i långhuset strax väster om triumfbågen och Hyringa i långhusets norra del (se katalogen nr. 25 *Agnestads kyrka* samt nr. 59 *Hyringa kyrka*). De kantställda kalkstenshällarna fogade med kalkbruk som påträffades i öppningen mellan kor och långhus i Ullene kyrka kan möjligen ha varit en stenkista, men inga skelettrester fanns i anslutning till stenhällarna (se katalogen nr. 104 *Ullene gamla kyrka*).

Även om variationer förekommer framträder bilden av en praktik där stenkistgravar vid de lokala landsortskyrkorna främst anlades utanför, men i nära anslutning till kyrkans murar. Denna praktik ser delvis annorlunda ut vid klosterkyrkorna och domkyrkan. I både Varnhems och Gudhems kloster anlades stenkistgravar dels inuti själva kyrkan och dels i andra rum i klosteranläggningen. Stenkistan i kryptan under Skara domkyrkas kor intar en särställning och ingår i en kontext sammanflätad av speciella begravningspraktiker i gravläggningen av höga kyrkliga ämbetsmän, personer med hög sociopolitisk rang samt praktiker kopplade till helgonkult och hantering av kroppsliga kvarlevor som uppfattats som speciellt laddade.

I jämförelse med de lokaler som ingår i referensmaterialet framträder liknande förhållanden. Kistor av sten och tegel har anlagts inne i klosterkyrkorna Trinitatis, Lödöse och Vreta (för Vreta se vidare nedan). Värt att notera är att i Lödöse har inga stenkistor som kunnat knytas till den äldre kyrkfasen och stenkyrkan påträffats. Först vid etableringen av klostret och uppförandet av en klosterkyrka i

tegel förefaller kistor av tegel ha anlagts i koret. I domkyrkan i Nidaros har ett stort antal gravar med stenkistor anlagts i kyrkans kor och långhus. I S:t Clemenskyrkan i Visby har stenkistgravar påträffats både inuti kyrkan och utanför på kyrkogården, men i S:t Clemens kyrka i Helsingborg började gravar anläggas inne i stenkyrkan först då den egentliga stenkistperioden var över. I Örberga och i Mörbylånga har stenkistor påträffats på kyrkogården utanför kyrkan. Jämförelsematerialet är visserligen mer begränsat, men det visar trots allt på en viss samstämmighet med materialet inom undersökningsområdet. Dock förefaller så kallade patronatsgravar utgöra en speciell begravningspraktik. En lokal aristokrati som bidragit med ett särskilt stort ekonomiskt stöd vid uppförandet eller en ombyggnation av kyrkan, och därmed skaffat sig ett stort inflytande över lokala kyrkliga angelägenheter, kunde få sin gravplats inuti kyrkan. Ofta har dessa patronatsgravar anlagts i kyrkans västtorn.

Sammantaget antyder materialet att anläggandet av stenkistor i gravar och uppförandet av en kyrka av sten på platsen är praktiker som sammanfaller i tid. Det är också vanligt att samma byggnadsmaterial som användes i sten- och tegelkyrkor också användes i kistor på platsen. Praktiken att begrava i stenkistor förekommer i olika kyrkliga miljöer, men stenkistgravar anläggs inne i de större kloster- och domkyrkorna. Förhållandet ser annorlunda ut vid de lokala landsortskyrkorna. Här anläggs stenkistgravar främst på kyrkogården men i närheten av kyrkans murar. Anledningen till detta kan ha rent praktiska orsaker. Stenkistgravarna är ofta många och det skulle vara omöjligt att anlägga alla inuti kyrkorummets. Här kommer även sociala distinktioner in i bilden. En gravplats inuti kyrkan var, oavsett om man gravlades i stenkista eller ej, förbehållen samhällets allra högsta sociala skikt vilket innefattade medlemmar i kungafamiljer, biskopar och präster, abbotar och inflytelserika personer ur den lokala eliten (Andrén 2000:8). Det fanns också ambitioner att placera gravar så nära högaltaret och kyrkans relikier som möjligt. Gravplatser *ad sanctos* var eftertraktade. Dock menar jag det är viktigt att uppmärksamma ett annat relationellt förhållande. Stenkistgravarna var på mer än ett sätt intimt förbundna med kyrkobyggnaden i sig. Det handlar här om nära relationer i tid, i byggnadsteknik och i material i lika hög grad som den rent fysiska närheten mellan stenkistgravar och kyrkobyggnad. Till denna relation och vad den kan ha spelat för roll återkommer jag dock till i kapitel 8.

Träkol i graven

I ett antal av gravarna inom undersökningsområdet förekommer kol som en del av praktiskerna kring begravningen och vi kan se att träkol har placerats eller spritts ut någonstans i anslutning till den döde. I stenkistan från 1200-talet strax söder om kyrkans murar i Sunnerby kunde utspritt kol över de gravlagda i kistan iaktas. Runt hals och nacke samt på bröstkorgen på den sist gravlagde individen hittades en del kol vilket tyder på att kol ströts ut i graven över den dödes bröst. Även ett av de gravlagda barnen i stenkistorna av sandsten strax söder om kyrkans vägg hade fått kol utstrött på bröstet (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*). Kol har också påträffats i stenkistgraven i Floby i Västergötland. Då kistan grävdes fram kunde man konstatera att tre kolstycken placerats på kistans lock (se katalogen nr. 44 *Floby*). På kyrkogården runt Sankt Pers kyrka i Skara fanns inga tecken på kol i gravarna med stenkista. Däremot konstaterades att i fem andra gravar hade träkol spritts ut i eller kring den döde och dessa gravar föreföll tillhöra det äldre skikt av gravar som tillkommit före eller under 1200-talet (se katalogen nr. 83 *Sankt Per i Skara*). Träkol hade också ströts ut eller placerats vid huvudet eller under ryggen i två kvinnogravar vid gårdskyrkan i Varnhem (Vretemark 2020:12).

Kol som en del i begravningar i medeltida gravar har uppmärksammats och diskuterats i samband med olika studier och analyser. Anders Andrén har berört detta fenomen i sin studie av gravar i området runt Lund, Maria Cinthio har diskuterat förekomsten av träkol i gravar på Trinitatskyrkogården och Kristina Jonsson har mer grundligt sammanställt och diskuterat fenomenet träkol i skandinaviska gravar i relation till fynd på kyrkogårdar i bland annat England och Frankrike (Andrén 2000:11 ff.;

Cinthio 2002:49 ff.; Jonsson 2009:122 ff.). Det kan dock konstateras att trots en omfattande diskussion med många intressanta inlägg och uppfattningar är praktiken att lägga ned träkol i graven en handling som vi inte omedelbart förstår fullt ut. Avsikten här är inte att fördjupa mig i, eller förklara, vad träkol som företeelse i gravar har haft för betydelse. Företeelsen berörs istället mer översiktligt som en variation i begravningspraktiken i området under 1100- och 1200-talen och framför allt hur den relaterar till undersökta gravmonument i sten.

Det är främst i undersökningar som genomförts mot slutet av 1900-talet och 2000-talet inom undersökningsområdet som uppgifter om kol i gravar finns medtagna. I äldre undersökningar och beskrivningar av gravmaterial har sällan uppgifter om träkol noterats. Sannolikt är kol i gravar en företeelse som uppmärksammats först under senare tid. På Trinitatskyrkogården i Lund har dock ett stort antal gravar med träkol påträffats. Gravarnas bottnar, och ibland även kistorna hade täckts av ett minst fem centimeter tjock lager träkol. Nästan lika många kvinnor som män och lika många med som utan kista hade begravts med ett lager kol i graven. Dessa gravar återfanns också i området närmast omkring kyrkorna och kunde dateras till perioden 900-talets slut till något efter 1000-talets mitt (Cinthio 2002:49 ff.). Vid undersökningarna av kyrkplatsen i Karleby i Västergötland fanns koncentrationer av träkol i flera gravar. Dessa koncentrationer låg oftast vid eller på den dödes axel och i något fall vid höften. En intressant synpunkt har framförts av Maria Vretemark som menar att kolet skulle kunna komma från rökelsekar som tömdes i graven innan jorden fylldes tillbaka över den döde (Vretemark 1998:24). Tömningen av rökelsekaret i graven skulle således vara en del av begravningspraktiken vid själva jordfästningsakten. Andra egenskaper förknippade med träkol som kan ha spelat en roll i begravningssammanhanget är att det inte förmultnar utan bevaras i jorden. Det kan också rena från dålig lukt och tjäna som en markering av graven.

Genom analysen av gravmaterial från flera kristna begravningsplatser i framför allt Lund och Helsingborg (S:t Stefan, Trinitatskyrkogården, en kyrkplats i Kattesund och S:t Clemens) har man konstaterat ett tydligt samband mellan gravar med träkol och en placering av graven i närheten av kyrkan (Andrén 2000:13; Cinthio 2002:49 ff.; Jonsson 2009:124; Weidhagen-Hallerdt 2010:105). Därmed har praktiken att strö ut träkol i graven uppfattats som förbehållen människor med hög social status. Bland de undersökta gravarna i Karleby visade sig endast ett fåtal gravar innehålla träkol och Vretemark påpekar att detta skulle kunna indikera att hög social status hos de gravlagda (Vretemark 1998:24). På S:t Clemens kyrkogård var träkolsbäddar inuti kistorna förknippade med gravar från den äldsta träkyrkofasen. Dessa gravar hade placerats i kyrkans takdropp och i direkt anslutning till sydportalen (Weidhagen-Hallerdt 2010:105). Jonsson framhåller dock att det finns en klar distinktion mellan gravar där kistan eller kroppen placerats på ett tjockare lager av träkol och den betydligt vanligare praktiken att lägga ned en mindre mängd kol någonstans i graven. Jonsson framhåller det sistnämnda som en i tid senare företeelse (Jonsson 2009:122). Utan att göra en alltför stor djupdykning i ämnet kan man dock i praktiken att strö ut kol i gravar se en koppling till gravar med hög social status. Hur förhållandet ser ut inom undersökningsområdet är svårt att avgöra eftersom analysen av gravar inom området överlag begränsats till högstatusgravar. Förekomsten av kol tyder dock på att praktiken haft betydelse i begravningar inom ett högre socialt samhällsskikt inom det västgötska området.

En utgångspunkt i möjligheten att träkol i gravar är förknippat med att träkol från ett rökelsekar deponeras i graven öppnar för att se en annan relation. En koppling mellan kol från rökelsekaret och den gravlagdes sociala status säger något om att bruket av rökelse inte var till för alla avlidna i det lokala samhället. Huruvida det varit exklusivt återstår att undersöka, men onekligen förefaller praktiken att placera träkol i graven vara kopplad till en mer statusfylld begravning. Skicket att strö ut ett tjockare lager kol i gravar förefaller ha haft sin starkaste förankring i begravningspraktiker inom det brittiska, franska och sydskanadinaviska området medan praktiken att endast strö ut en

handfull kol över den döde är betydligt mer spridd (Jonsson 2009:122 f). Värt att notera är att trots att ett flertal gravar från 1000-talet undersökts inom mitt västsvenska undersökningsområde finns inga uppgifter om att någon av de gravlagda individerna lagts på ett heltäckande kollager. Utspritt kol på och kring kroppen är inte ovanligt, men det är inte känt att praktiken med hela kollager under den döde har genomförts i de västra delarna av landet.

Genomgången av gravar med konstruktioner i form av stenkistor i gravens inre har således visat på en rik variation i utförandet och på en stor komplexitet i praktiker knutna till anläggandet av graven. Identifierandet av begravningspraktiker kring stenkistan som materiellt fenomen har förutom ett stort värde för analysen också betydelse i relation till begravningspraktiker som involverar synliga monument ovan jord.

5.2. Gravars med monument ovan jord

Antalet undersökta gravar som försetts med ett synligt gravmonument är i katalogen betydligt färre än antalet undersökta stenkistgravar. Trots detta ger de exempel som finns trots allt en bild av hur begravningspraktikerna involverat monument av andra slag. Nedan följer en motsvarande genomgång av undersökta gravar med gravmonument synliga ovan jord utifrån samma upplägg som gravar med inre monument.

Gravar inom undersökningsområdet

Grolanda

Förutom stenkistorna i gravarna på kyrkogården i Grolanda påträffades sex gravar som alla täcktes av liggande hällar (se fig. 12). En av dessa hällar utgjordes av en liljesten i sandsten och en annan av en stavkorshäll av granit (se katalogen nr. 49 *Grolanda*). Motivet på liljestenen utgörs av ett livsträd på ett litet, rektangulärt postament. Från stammen växer flera bladpar och trädet avslutas i toppen av en kombination av snedställt palmettkors och ett rätställt kors. Därmed utgörs motivet på samma gång av ett stavkors och ett livsträd. Till skillnad från liljestenens bildframställning i relief har stavkorshällens enkla kryckkors ristats i granithällen. Hällarna låg enligt arkeologen *in situ* och även om övrig dokumentation saknas anges att i graven under liljestenen påträffades en Knut Eriksson-brakteat daterad till 1167–1195/96. Enligt Claes Theliander bör det emellertid ha varit en Erik Knutsson-brakteat från perioden 1208–1216 (Theliander 2005:240). I det knapphändiga materialet från undersökningen saknas uppgifter om gravens inre detaljer. Exempelvis är det oklart om den döde kan ha begravts i en träkista. Eftersom påträffade stenkistor i gravarna dock noga utritats på planen kan vi vara tämligen säkra på att någon kista av sten eller andra stenkonstruktioner inte funnits i graven under liljestenen. Vid Thelianders undersökning 2003 stötte han strax öster om trappan vid sydportalen på en liggande trapetsformad stenhäll på ett djup av ca 0,35 m. Gravhällen var ornerad och låg i öst-västlig riktning med den bredare änden i väster. Jordlagren under hällen undersöktes dock inte vidare, men Theliander uppfattar stenhällen som en täckhäll över en grav. Sammantaget visar de två undersökningarna vid Grolanda kyrka att gravar anlagda med liggande gravhäll i markplan anlades i närheten av kyrkans murar. Placeringen av dessa gravar i nära anslutning till kyrkan tyder på att det var fråga om gravläggningar av individer med förhållandevis hög status i lokalsamhället. Resultaten visar även att gravarna anlades i prydliga rader ut från långhusmuren och att i Grolanda har gravar med enkla råhuggna hällar av gråsten legat bredvid och tillsammans med hällar av sandsten vilka bearbetats och försetts med motiv.

Figur 18. Liljesten och stavkorshäll som påträffades över gravar vid Grolanda kyrka. Fotot R. Bernhoft, Vänermuseet.

Gudhems kloster

Vid undersökningar av klosteranläggningen i Gudhem påträffades innanför ingången i kyrkans västra långhusvägg och i kyrkans mittskepp, en ca 0,6 m hög uppmurat fundament som varit putsat. Då jordlagren under fundamentet undersöktes påträffades på ca 1 m djup det intakta skelettet efter en äldre kvinna som antogs vara drottningen och som kopplades samman med fundamentet. Inga spår efter en trækista eller andra konstruktioner fanns i graven och drottningen har således gravlagts i svepning direkt i en enkel jordgrävd grop. En gravhäll av sandsten med en drottning framställd i hög relief visade sig ha perfekt passform mot den uppmurade plinten och kunde genom olika resonemang knytas till fundamentet i klosterkyrkans långhus (Svanberg 2009:93 och där anf. litt.).

Ovan, under redogörelsen för undersökta stenkestgravar, har jag beskrivit en grav norr om klosterkyrkans högaltare där en rektangulär stenkesta påträffades. Graven har sannolikt anlagts efter att koret färdigställdes på 1250-talet. Här är det främst den sekundära påbyggnaden av stenkistan som är av intresse. Kistan hade byggts på upptill med ligande hällar, troligtvis för att lyfta upp kistans lock i nivå med golvet och därmed synliggöra graven. Inga bevarade skelettdelar påträffades emellertid i kistan vilket tyder på att den dödes kvarlevor avlägsnats i ett senare skede.

I en genomgång av gravar med synliga gravmonument måste även stavkorshällerna från Gudhem beröras, även om graven under hällen inte undersöktes. Utanför den äldsta stenkyrkans östra kormur påträffades en enkel stavkorshäll utan kantlist. Gravhällen överlagrades delvis av altarskonungen i den yngre kyrkan. Även om någon grav inte lokaliserades under hällen vid undersökningen är det mycket möjligt att en sådan fanns. Graven har i så fall anlagts före 1250-talet och fått en placering strax öster om koret.

Som nämnts ovan var det den nyblivna änkedrottningen Katarinas donation av flera gårdar till klostret 1250 som möjliggjorde uppförandet av en klosteranläggning. I samband med detta påbörjades arbetet med att bygga om kyrkan och efter hand uppföra en klosteranläggning enligt cisterciensisk princip (Fägerlind 2009:62 ff). Katarina drog sig också tillbaka och bosatte sig i Gudhem fram till sin död. Hon omnämns som avliden i februari 1253 och det är efter hennes död som en större byggnation inleddes (Svanberg 2009:92).

Figuren på gravhällen föreställer med största sannolikhet drottning Katarina och hon är framställd med drottningkrona och liggande utsträckt med huvudet på en fyrkantig kudde. Hon har avbildats vaken och levande, men liggande med huvudet på kudden. Jan Svanberg påpekar att under 1200-talet framställdes vanligen gravfigurer på detta sätt i området norr om Alperna till skillnad från exempelvis Italien där de framställdes som döda och liggande på *lit de parade* (Svanberg 2009:94). Katarina liggande på sin vilobädd är därmed en del i en praktik inom ett större geografiskt område under 1200-talet att återge den gravlagde så som han eller hon var i livets blomning, vilande vaken i väntan på den yttersta dagen (ibid.). Framställningen av drottningen är intressant ur flera aspekter, men jag återkommer till dessa längre fram i avhandlingen.

Det finns stora likheter mellan drottning Katarinas grav i Gudhem och Birger jarls, eller kanske snarare drottning Mechtilds, grav i Varnhem (se figur 31). I båda monumenten har den/de gravlagda framställts avbildade i relief och gravhällen har vilat på ett fundament som lyft gravhällen över golvnivån. Besökare har därmed rört sig runt gravmonumentet men till skillnad från de gravhällar som legat infällda i kyrkans golv inte kunnat passera över det. Genom sitt upphöjda läge och sin huggna relief har gravmonumentet delat rummet och styrt rörelserna och förflyttningar i rummet, men också styrt åskådarnas upplevelser och synliga intryck av kyrkorummet på ett annat sätt än gravhällar som fällt in i golvet.

Figur 19. Gravhällen över drottning Katarinas grav, Gudhems kloster. ATA.

Häggesled

I Häggesled finns på kyrkogården förutom den påträffade gravstenen ett gravmonument konstruerat av en liggande lockhäll och två resta gavelhällar. Traditionen omnämner att kung Hägge skulle vila i gravstenen och därför kallas gravstenen ”kung Hägges grav”. Monumentet av sandsten står idag ca 30 m söder om kyrkan. Formen är särpräglad med en smal, kistformad lockhäll mellan två gavlar i form av kors med triangulära fotpartier. Monumentet saknar inskrifter och även om en av gavelhällarna försetts med en slags slingrande växtliknande figurer domineras ornamentiken av de två korsen som utgör gavlarnas krön. Lockhällens förhöjda mittåsar har formats till två stavkors från postament som möts på mitten i ett gemensamt kors i hög relief. Axel Forsséns undersökning av den påträffade stenistgravstenen 1930 gjorde honom också intresserad av ”kung Hägges grav” som låg endast ett par meter söder om stenistkistan. Han gjorde därför en mindre undersökning vid sidan av lockhällen men utan att stöta på någon gravläggning. Resultatet föll emellertid väl in i hans idé om att gravmonumentet, som varit nedlockat och återuppfört, ursprungligen varit uppfört över gravstenen med stenistkistan. Forsséns noteringar om att jorden föreföll opåverkad och ursprunglig och avsaknaden av benrester eller annat material som skulle tyda på att jorden var omgrävd under senare tidsperioder öppnade emellertid för att gravmonumentet återuppförts på sin ursprungliga plats (Forssén ATA dnr 3135/30; Nyqvist Thorsson *i manus*). Av denna anledning undersöktes ytan under monumentet 2018. Det visade sig att på lite drygt 0,9 m djup, något förskjutet mot sydost i förhållande till lockhällen, låg en intakt grav. Graven innehöll skelettet efter en kvinna som begravts i en kista av trä. Armarna hade placerats vinkelrätt över mellangärdet. En osteologisk bedömning gjordes på plats och visade att det sannolikt var fråga om en kvinna som varit åtminstone över 40 år gammal då hon dog. Även om gravmonumentet ovan jord inte helt säkert kunde knytas till kvinnans grav är det anmärkningsvärt att inga omrörda benrester efter senare tiders begravningsaktiviteter påträffades i gravens fyllning eller i de omgivande jordlagren. Hennes grav har således varit ”fredad” för senare begravningar, antingen genom ett starkt och levande minne av den gravlagda eller av en över lång tid beständig gravmarkering ovan jord. I det sammanhanget kan mycket väl ”kung Hägges” gravmonument ha utgjort det monument som fredat gravplatsen. Dateringen av skelettet visade att gravstenen sannolikt anlades någon gång under 1200-talets första hälft.

Strax norr om gravmonumentet och lockhällen framkom ytterligare en grav som visade sig vara mycket speciell i sitt utförande. Även här låg på ca 0,9 m djup ett skelett efter en individ som gravlagts i en träkista. Graven undersöktes inte i sin helhet utan delar av skelettet frilades endast för provtagning. Över gravstenen, och sannolikt som synlig gravhäll, hade ett ca 1,80 m långt sandstensblock placerats. Delvis var stenblocket råhugget, men utmed ena långsidan och kortsidan vid huvudgärdet fanns en finhuggen skråkantning som bildade ett hörn. Vid huvudändan var stenblocket även tillhugget så en urtagning bildades för passning mot ett annat stenblock. Den bearbetade hällen hade uppenbarligen huggits till för att fungera i ett annat sammanhang men kom istället att användas som gravhäll. Hällens finhuggna skråkantning, det tillhuggna hörnet samt urtagningen för passning mot andra stenblock gör att den kan ha utgjort en hörnsten i en stensockel i en byggnad. Det är inte osannolikt att hällen över gravstenen var avsedd som sockelsten i en planerad tornbyggnad som aldrig genomfördes fullt ut. Träfibrer från kistan daterade gravstenen till 1100-talets andra hälft och början av 1200-talet.

Figur 20.
Gravmonumentet
”kung Hägges grav”
(överst). Frilagd grav
som påträffades under
monumentet tillsammans
med ”sockelstenen” som
ligger över graven i norr
(underst). Foto A. Nyqvist
Thorsson.

Ryd

Ett annat exempel på en undersökt grav som i markplan täckts av en häll finns omnämnt i anteckningarna efter undersökningen av Ryds gamla kyrkplats i Västergötland. Runt, och i närheten av kyrkoruinen framkom ett stort antal gravhällar. Då en av hällarna på kyrkans norra sida undersöktes visade det sig att gravhällen täckte en grav med skelettet efter en förhållandevis högväxt kvinna. Järnspikar som framkom i graven tyder på att hon kan ha begravts i en kista av trä (se katalogen nr. 78 *Ryds kyrka*). Dock har undersökningen inom kvarteret Humlegården i Sigtuna visat att förekomsten av kistspik inte nödvändigtvis tyder på kistbegravning (Kjellström och Wikström 2008:178).

Sunnerby

Vid de inledande undersökningarna på S:ta Katarine kapellplats i Sunnerby på Kållandsö i Vänerne syntes endast ett ensamt, lätt lutande stenkor av sandsten i det höga gräset. Ett halvsekel tidigare hade stenkorset motsvarats av ytterligare ett kors och det praktiska avståndet på knappa två meter gjorde stenformationerna till ett utmärkt fotbollsmål för barn och unga i Sunnerby. Korset stod ca 20 m söder om stenkyrkans murar, och undersökningen visade att det rörde sig om ett flerdelat gravmonument i form av en lockhäll med ursprungligen två gavelhällar. Gavelhällarna var slåthuggna, utan bildframställningar eller andra figurer, och den mer intakta hällen kröntes av ett kors. Korset hade en utsvängd bas som anpassats för att passa mot lockhällens bredare sida. Gavelkorsets nedre del, vilken var nedgrävd i jorden, var endast enkelt tillhuggen med en råbearbetad yta. Lockhällen var en kistformad lockhäll med mittås och skråkantade sidor. Gravmonumentet låg i öst-västlig riktning med det bevarade korset i väster. Vid undersökningen visade det sig dock att monumentet täckte betydligt mer komplexa begravningspraktiker än förväntat.

I ett första skede, då graven anlades, konstruerades en kista av sandstensblock för en man som var i femtioårsåldern då han dog. Kistan och gravläggningen har beskrivits ovan under avsnittet om stenkorstgravar. Indikationer på fler stenkor i nära anslutning tyder på att området på kyrkogården brukats för stenkorstgravar. Anmärkningsvärt för stenkorstgravens i Sunnerby är att man sekundärt återkommit till den specifika graven för att i anslutning till kistan gravlägga andra personer. På kistans lockhällar hade ytterligare en man i 50-årsåldern gravlagts. Förutom att han placerades över stenkistan i den äldre graven fanns inga spår efter andra arrangemang i graven, utan den utgjordes av en enkel jordbegravning. Armarna hade placerats vinklade över höften och fötternas böjda form tyder på att kroppen svepts. Utifrån en datering av skelettet ägde gravläggningen rum någon gång under 1200-talet. I samband med den sekundära gravläggningen på kistans lock lyftes en av kistans lockhällar bort och större rörben från två kvinnor lades ner i stenkistan. Lockhällen lades aldrig tillbaka och den gravlagde mannens höft hade sjunkit ned i stenkistan. Över de gravlagda i och på kistan uppfördes därefter monumentet i sandsten i form av gavelkor och en liggande lockhäll. Man kan möjligen associera till ett medvetet försök att binda samman och skapa en rumslig anknytning mellan de två männen och kvinnornas nedlagda kvarlevor i kistan.

Figur 21. Flerdelat gravmonument i Sunnerby (vänster). Stenkista och sekundär begravning under det flerdelade gravmonumentet (höger). Foto S. Hjærtberg; A. Nyqvist Thorsson.

Varnhems klosterkyrka

Den grav i klosterkyrkans mittlinje som tillskrivits Birger jarl och hans drottning Mechtild hade konstruerats som en murad stenkista (se ovan) i vilken skeletten efter tre individer påträffades (se figur 31). Kistans lockhäll låg i nivå med det medeltida golvet och de nötta sidokanterna tyder på att den legat något upphöjd över den omgivande golvnivån. På denna lockhäll låg en skulpterad häll med tre avbildade individer i hög relief vilka motsvarades av de tre gravlagda individerna i stenkistan. DNA-analysen av skelettmaterialet i jämförelse med annat källmaterial styrker tolkningen att graven anlagts för drottning Mechtild, Birger jarl och hans son hertig Erik. Exakt när graven anlades är oklart, möjligen i samband med hertigens död omkring 1275. En annan möjlighet är att den anlades då drottningen skulle begravas efter hennes död 1288 och att kvarlevorna efter Birger jarl och hertig Erik flyttades dit (se katalogen nr. 106 *Varnhems klosterkyrka*).

En osteologisk analys visade att den äldre mannen var i 50-årsåldern då han dog och att hans högra överarm hade ovanligt kraftiga muskelfästen. Han hade även en läkt huggskada över högra ögat och tillsammans med vad som uppfattats som en tränad svärdsarm tyder detta på ett visst krigiskt engagemang. Hans tänder var i gott skick vilket tyder på en privilegierad tillvaro (Ahlström 2006).

Strax nordöst om Birger jarls grav låg en rektangulär gravhäll utan inskrift och undersökningen visade att den legat i nivå med det medeltida golvet. Under hällen påträffades ett flertal skelettdelar i ordning. Intressant är att i kyrkans golv fanns även andra gravhällar vilka låg i golvnivå och var infällda i den äldre kyrkans golv. Generellt kan man konstatera att i de fall då gravarna innehöll konstruerade stenkistor markerades inte graven i golvnivå med gravhäll. Om vi vidare tillåter oss att innefatta även efterföljande århundraden, 13-, 14- och 1500-talen, så ser man att av de undersökta gravar som täcktes av en gravhäll i golvplan var i princip alltid jordgrävda kistlösa gravar (Edenheim och Rosell 1982: 169 ff).

...och några fler gravkontexter

Från undersökningsområdet finns fler exempel på begravingar som innefattade ett för omgivningen synligt gravmonument. Vid Bjärka kyrka i Västergötland (se katalogen nr. 32 *Bjärka*) påträffades strax söder om koret en rå och obearbetad kalkstenshäll. Under denna, på en dryg meters djup, framkom skelettet efter en yngre individ och det finns ingen beskrivning av spår efter kista eller annan konstruktion. Söder och öster om Dverstorps kyrka i samma landskap påträffades flera hällar som troligtvis placerats över gravar som synliga gravmonument i markplan (se katalogen nr. 38 *Dverstorp*). I samband med undersökningen av kyrkplatsen lyfte man på en av hällarna och grävde ett par decimeter ned. Inga gravläggningar påträffades på detta djup men inte heller någon kistkonstruktion eller fundament av sten. Även på Lovene kyrkplats påträffades vid undersökningen ett antal hällar söder och öster om kyrkan. Under en av hällarna framkom en begraving, men det finns inga uppgifter om någon annan konstruktion (se katalogen nr. 69 *Lovene*). Det äldsta daterbara föremålet från undersökningen av platsen var ett mynt från tidigt 1200-tal.

Gravar med monument ovan jord - exempel från referensmaterialet

Förutom gravarna i Sunnerby och Häggesled i Västergötland har studien endast frambringat ett ytterligare exempel där en grav under ett flerdelat monument undersökts. Detta gravmonument finns vid Högs kyrka i Skåne. Intakta gravar i relation till en liggande häll i marknivå har undersökts och dokumenterats i något större utsträckning.

Högs kyrka, Skåne

På kyrkogården vid Högs kyrka i västra Skåne undersöktes ett tredelat gravmonument av Helge Kjellin 1922. Gravmonumentet är tillverkat av sandsten och består av en plan trapetsformad lockhäll mellan två halvmeterhöga och upptill rundade gavelhällar. Kjellin skriver 1918 att gravmonumentet troligtvis ligger på ursprunglig plats, belägen endast några meter söder om kyrkans södra långhusmur (Kjellin 1918:19). Såväl den liggande hällen som gavelhällarna är försedda med bildframställningar. På den liggande hällen syns två långdragna gloriärförsedda kvinnogestalter i veckrika dräkter och mellan sig håller de en bok. Över kvinnorna syns ett arkadliknande fönsterparti med tre öppningar och under dem har en bortnött inskription funnits tillsammans med två änglahuvuden. På gavelhällarna finns två gloriärförsedda figurer i lång, mantelliknande dräkt (mässhake) där den ena håller ett rökelsekar. Där finns även en sittande kristusfigur som utför en välsignande gest samt ett korsstavbärande lamm (Kjellin 1918:21). Vid Kjellins undersökning av marken under monumentet påträffades i bottensanden rester av två kvinno skelett sida vid sida (Jansson 2011:5). Kjellin placerade gravmonumentet i sent 1100-tal och eventuellt kopplat till de två gravlagda kvinnorna, vilket skulle stämma väl med de på täckhällen framställda kvinnofigurer. Emellertid hittades en liten tegelpannebit intill en av kvinnorna som skulle kunna tyda på en senare datering. Av Kjellins undersökningsbeskrivning framgår även att åtminstone en av kvinnorna begravts med händerna placerade på bröstet vilket framhållits som en senare typ av armställning under medeltiden (Jansson 2011:7). Anmärkningsvärt för det flerdelade gravmonumentet vid Högs kyrka är att det till skillnad från de västgötska avbildar den som gravlagts under monumentet. Trots att motivet framställts i låg relief har bild och form plastiskt mejslats fram för att ge figurerna detaljerade drag. Därmed kan idén bakom framställningen snarast jämföras med drottning Katarinas gravhäll i Gudhem och Birger jarls häll i Varnhem.

Figur 22. Gravmonumentet vid Högs kyrka. På lockhällen finns två kvinnofigurer framställda. Troligt är att de föreställer de två kvinnor som påträffades i graven under monumentet. Foto C. Arneson.

Nidaros domkyrka, Trondheim, Norge

Ovan, under beskrivningar av stenkestgravar, presenterades Erling Ormsson Skakkes grav som påträffades 1865 i det södra sidoskeppet i koret i Nidarosdomen. Även om ett synligt gravmonument i golvplan aldrig påträffats hävdar Ekroll att utifrån skriftliga omnämmanden i graven måste den ha varit synlig för omgivningen, och sannolikt markerad av ett monument, åtminstone 200 år efter själva begravningen. Detta resonemang för med sig att lendermannen och jarlen Erling Skakke efter sin död 1179 begravdes i en stenkista strax utanför långhusets södra vägg och under ett gravmonument ovan jord. En diskussion kring en företeelse som inte finns och aldrig har iakttagits blir naturligtvis högst osäker. Dock finns en uppteckning från en iakttagelse vid Giske kyrka i Sunnmøre i Norge som är intressant i sammanhanget. Giske kyrka har tolkats som gårdskyrka i hövdingasätet Giske (Ekroll 2001:6). Alldeles intill korets södra yttervägg ligger ett flerdelat gravmonument av marmor bestående av en kistformad lockhäll med runinskrift och resta gavelhällar med kors. Marmorn i monumentet är av samma typ som kyrkan är uppförd av (informationen har tillhandahållits av Øystein Ekroll via e-post 2019-05-16). Vid en grävning under monumentet på 1700-talet påträffades på 3 till 4 alnars djup en stenkista konstruerad av sex fyrkantiga

stenblock. Ögonvittnesskildringar från öppnandet av kistan berättar om en hop aska eller sand samt en del människohår.⁶ Ekroll uppskattar att graven anlagts under första hälften av 1100-talet, eller runt århundradets mitt, vilket ger den en något äldre datering än de västgötska flerdelade gravmonumenten. Iakttagelsen från 1700-talets grävning förefaller trovärdig och tyder på att praktiken att gravlägga individer ur det norska hövdingaskiktet under 1100-talet innefattade både placeringen av den döde i en kista av sten och uppförandet av ett exklusivt gravmonument över graven.

S:t Clemens kyrka, Helsingborg

I samband med undersökningen av S:t Clemens kyrka i Helsingborg påträffades en gravhäll återanvänd som lock i en av gravarna. Graven undersöktes redan 1912, men information om gravens läge och beskrivning av innehållet saknas. Trots detta förefaller gravhällen utifrån äldre fotografier ha legat som lockhäll över en stenkista. På hällens ovansida hade ett stavkors i hög relief framställt och utmed sidorna skulpterade repstavar. Ovensidan är starkt nedsliten och har sekundärt, troligtvis i samband med att den fick en ny funktion som lock i den sista graven, försetts med ett inhugget dubbelt hjulkors (Weidhagen-Hallerdt 2010:42 f.). Även om gravhällens olika sammanhang är okända är det dock tydligt att den innan den återbrukades som lockhäll i en grav varit synlig i mark- eller golvplan och att den nötns och slitits av besökare som trampat på och passerat över den.

S:t Clemens kyrka, Visby

I redogörelsen för undersökta gravar med stenkistor har jag ovan tagit upp den grav som påträffades i S:t Clemens kyrka i Visby. Graven, som innehöll en större stenkista med avdelande mellanvägg, låg i långhusets mittlinje strax framför triumfbågen. Sannolikt har den anlagts under den första eller andra kyrkfasen, det vill säga under 1000-talet eller början av 1100-talet. Förutom den omsorgsfullt konstruerade stenkistan hade graven gjorts synlig i golvplan med tre hällar. Platsen för graven markerades av en stenlagd yta på ca 4 m² i långhusets golv. Enligt Eckhoff var hällarna över graven kraftigt nötta av fottramp och hade lagts in i första eller andra kyrkans golv (Eckhoff 1912:51). Intressant är att i mitten av den stenlagda ytan över graven fanns rester av kalkbruk i form av en kaka, ca 0,7 m bred och minst 1,5 m lång, vilken sträckte sig i kyrkans längdriktning. Stenytan under kalkbruket var till skillnad från den omgivande stenytan inte sliten och nött och hade en tydlig begränsning. Tydligt är att kalkbruket tillkommit på stenhällarna i samband med att de lades in i golvet då graven anlades. Eckhoff antar, vilket jag håller för troligt, att det på stenhällarna vilat ett synligt monument i form av en liggande häll eller gravsten (Eckhoff 1912:56). Eckhoffs uppfattning är att båda gravarna anlagts samtidigt som ett gemensamt helt, som en dubbelgrav. Murbrukslagret har heller inte tillkommit senare, utan lagts på i samband med att hällarna lades in i golvet och graven konstruerades (ibid:55). Även om någon bearbetad gravhäll aldrig har återfunnits kan gravens konstruktion närmast jämföras med drottning Katarinas i Gudhem och drottning Mechtilds i Varnhem där ett fundament lyft gravens synliga del över golvytan.

Svartbrödraklostret, Edinburgh, Skottland

En intressant upptäckt gjordes våren 2013 då en gammal parkeringsplats i Edinburghs äldsta stadsdelar undersöktes. I anslutning till murrester efter ett svartbrödrakloster, grundat 1230, fann man en grav täckt av en gravhäll. Hällen av sandsten var trapetsformad och på ovansidan fanns ett stavkors från ett trappostament där korsarmarna utgjordes av knoppar och vegetativa rankor. Vid sidan av stavkorset fanns även ett svärd. Utifrån motiven har gravhällen uppfattats som refererande till den döde som riddare eller adelsman. Roberta Gilchrist har framhållit hur svärdet kan uppfattas som ett medel att uppvisa tillhörighet i en krigareelit där bildframställningen av korset tillsammans med ett svärd fungerade som åminnelse av en person som ingått i en militär elit (Gilchrist 2009:250 ff.). Graven som täckts av hällen var en enkel jordgrävd grav och innehöll skelettet efter en man som placerats i graven i en enkel svepning. Gravhällen påträffades något förskjutet i förhållande till den grävda graven och detta tolkades som att hällen vid något tillfälle dragits åt sidan och att kroppen utsatts för en mindre störning. Möjligen hade en ring tagits från den dödes finger (uppgift av arkeolog Ross Murray via e-post 2013-06-18). Graven

6. Øystein Ekroll har mycket välvilligt låtit mig ta del av material från sin pågående dokumentation av de norska gravmonumenten. Beskrivningen grundar sig i iakttagelser och nedteckningar gjorda av den norska naturforskaren och prästen Hans Strøm 1766, bd. II, s.113, samt 1784, Anmärkninger til Søndmørs Beskrivelse. DKNVS Skrifter.

påträffades strax söder om vad som tolkades som murrester efter klostret, möjligen efter en krypta som använts som familjegravplats. I närheten av ”riddarens” grav påträffades även ett antal andra gravar, bland annat innehållande en kvinna och ett barn (ibid.).

I denna grav finns element i begravningspraktiken som i mångt och mycket känns igen från flera andra av ovanstående exempel. Trots ett påkostat gravmonument som utmärker sig både genom material och arbete, och trots den gravlagdes uppenbara höga sociala ställning i samhället, har mer resurskrävande begravningspraktiker fokuserat på det synliga monumentet ovan jord. Inga synliga spår efter arrangemang kring den döda kroppen i jorden identifierades, utan förhållanden i gravens inre präglas av en avskalad enkelhet. Även om den dödes roll och status i samhället genom hällens motiv blev synliga för omgivningen saknas inskrifter som nämner den döde vid namn.

Trinitatskyrkan, Lund

Gravarna i Trinitatskyrkans västtorn utgjordes, som nämnts ovan, av bland annat fyra stenkistor. En av stenkistgravarna uppvisade spår efter en sekundär användning. Delvis över den äldsta stenkistan, centralt placerad i tornrummet låg en gravhäll som var trapetsformad och ca 1,66 m lång. Utmed hällens båda långsidor löpte textrader men bildframställningar saknades helt. Inskriften på latin med latinska bokstäver löd: *:hac:sita:sunt:fossa:margarete:nobilis:ossa:+quam:locus:inuisus:non:sumat:sed:paradisus;*, vilket har översatts till: *I denna grav är den ädla Margaretas ben placerade, vilken inte det förhatliga stället måtte ta till sig, utan paradiset* (Blennow 2016:63). På stilhistoriska grunder har hällen daterats till 1100-talets mitt eller andra hälft vilket i princip överensstämmer med Anna Blennows datering på paleografiska grunder till perioden 1150–1200 (ibid.).

Stenkistan var ursprungligen avsedd för gravläggningen av den man vars kvarlevor påträffades vid kistans fotände. Möjligen anlades den i samband med eller strax efter uppförandet av västtornet under 1100-talets första hälft (Cinthio 2002:142 f.). I stenkistan under gravhällen låg även det intakta skelettet efter en kvinna i 35-årsåldern och sannolikt flyttades benen från den första gravläggningen till kistans fotände i samband med hennes begravning. Det var också i samband med att Margarete gravlades i kistan som gravhällen placerades över graven (Cinthio 2002:143).

Den adelsfamilj som initierat och bekostat tornbygget och ombyggnationen av kyrkan representerades enligt Cinthio av två generationer (Cinthio 2002:143). Anmärkningsvärt är att Margarete är den enda av de individer som gravlagts i tornet som begravs med ett synligt monument i golvplan. Hon fick dock ingen egen grav utan placerades i vad som tolkats som sin makes stenkista. De två individerna delar gravplats men på hällen över den gemensamma graven omnämns endast Margarete. Det kan, som Cinthio skriver, ha funnits ytterligare en gravhäll bredvid Margaretes som varit ämnad för mannen i kistan (ibid.). Inga fler gravhällar påträffades dock i tornutrymmet och det förefaller anmärkningsvärt att en av hällarna skulle ha avlägsnats medan den andra fått ligga kvar. Snarare är det troligt att den ursprungliga gravläggningen i stenkistan aldrig försetts med en gravmarkering i golvplan. Istället är det i samband med att graven öppnas vid ett senare tillfälle och Margarete placeras i kistan som graven förses med en synlig gravhäll i golvplan. Ett liknande förlopp känner vi igen från graven under det flerdelade monumentet i Sunnerby. En spännande tanke är att vi här i så fall ser ett skifte i begravningspraktiker som innefattar konstruktioner av stenkistor nere i graven och begravningspraktiker som innefattar ett synliggörande av graven i markplan med en gravhäll.

Örberga

På kyrkogården vid Örberga kyrka i Östergötland påträffades förutom stenkistgravar även gravar som täcktes av monument i form av liggande hällar. Strax söder om den ovan beskrivna stenkistgraven väster om tornet låg en trapetsformad lockhäll av kalksten. Hällens fotända, liksom den gravlagde, hade skadats av senare begravningar. Hällen var 1,15 m lång och 0,54–0,74 m bred. Ca 0,6–0,75 m under hällen låg skelettet efter en vuxen man. På vardera sidan av huvudet hade stenar placerats som stöd för huvudet. Strax bredvid låg ett barn som fått nischstenar både vid fötter och huvud. Sannolikt hade nischstenar placerats även vid mannens fötter men försvunnit då graven skadades. På stenkistans norra sida och bredvid denna låg en obearbetad gravhäll av kalksten. Endast fotändan av graven berördes av undersökningen och man kunde konstatera att den döde låg placerad en meter under hällens ovasida och att fyllningen i graven innehöll kalkbruk. Graven har alltså tillkommit efter det att stenkyrkan uppfördes med sina murar av sten och kalkbruk. Lockhällen har sannolikt varit synlig i markplan, men låg samtidigt ca 0,15 m högre än den uppskattade marknivån vid stenkyrkans uppförande. Förhållandet är märkligt och begravningsförloppet är svårt att klargöra. Relevant här är att den gravlagde under stenhällen placerats direkt i den jordgrävda graven utan andra konstruktioner.

I anslutning till den korsarm som tillbyggdes kyrkan under 1200-talet framkom två liggande kalkstenshällar med obearbetade ovasidor. Gravarna med sina täckande hällar i markplan låg utmed kyrkans södra långhusvägg. En av hällarna låg delvis under den västra grunden i korsarmen och denna grav bör ha anlagts strax före eller i samband med att den södra korsarmen uppfördes. Den andra hällen låg något högre upp och hade troligtvis placerats där efter att korsarmen färdigställdes. I samband med undersökningen lyfte man på gravhällen och det visade sig att den var försedd med slingrande rundjur och runinskrift. Troligtvis har den utgjort en lockhäll i ett tidigkristet gravmonument (Hedvall 2014:27). Cecilia Ljung daterar hällen till perioden kring 1000-talets mitt (Ljung 2016:67, 70). Då hällen lyftes upp grävdes endast en dryg decimeter ned och en djupare liggande begravning under hällen kan inte uteslutas. Strax under hällen påträffades emellertid ett väl ihopsamlat barnskelett samt enstaka delar från ytterligare elva skelett. Sammanhanget kring graven har uppfattats som att en lockhäll från ett tidigkristet gravmonument sekundärt återanvänts som lockhäll över en grav någon gång under 1200-talet. Ett troligt scenario är att barnskelettet och övriga skelettdelar inte utgjort den ursprungliga gravläggningen under 1200-talet utan är resultat av praktiker kopplade till ett återbruk av graven. Rikard Hedvall framhåller möjligheten att även den delvis dolda gravhällen under korsarmen kan vara en del från ett tidigkristet gravmonument (Hedvall 2014:26).

Monument ovan jord i 1100- och 1200-talens begravningspraktiker

Ett försök att inom undersökningsområdet tidfästa den begravningspraktik som innefattar uppförandet av ett påkostat och synligt gravmonument bygger visserligen på ett relativt begränsat material, men samtidigt ger det en anmärkningsvärt samstämmig bild. Graven under liljestenen i Grolanda daterades genom myntet i graven till början av 1200-talet. De flerdelade gravmonumenten i Sunnerby och Häggesled, liksom drottning Katarinas grav i Gudhem och Birger jarls grav i Varnhem, har på arkeologisk väg och genom skriftliga källor dateras till samma århundrade. Om epigrafiska analyser av inskrifter på övriga gravmonument inkluderas visar de samstämmigt att dessa gravmonument tillverkats från 1100-talets andra hälft och fram under 1200-talet (Källström 2009; Blennow 2016; Palumbo 2018).

Då gravar utanför undersökningsområdet vägs in förstärks bilden av att uppförandet av synliga monument över gravar är en praktik med tydlig kronologisk förankring i 1200-talet. Undersökningar vid Örberga kyrka visade att gravar som täcktes av liggande hällar i markplan kunde dateras till 1200-talet. Det flerdelade gravmonumentet i Hög har uppförts över två kvinnor och utifrån stilhistoriska grunder daterats till sent 1100-tal. Sannolikt har det dock uppförts något senare. Även riddargraven vid klostret i Edinburgh daterades till 1200-talet. Gravarna i Trinitatiskyrkans västtorn liksom graven framför triumfbågen i långhuset i S:t Clemens kyrka i Visby tillhör några av

de äldsta synliga gravmonumenten och uppvisar med dateringar till 1100-talet en större kronologisk samstämmighet med de västgötska stavkorshällarna.⁷

I en kort jämförelse med dateringar från inskrifter kan en gravhäll från Linköpings domkyrka bidra med information. Östgötska gravhällar från 1100- och 1200-talen är sällsynta men denna trapetsformade gravhäll från domkyrkan tillhör en av få kända och är därtill den äldsta daterade inom det östgötska området. Hällen finns endast bevarad i fragment men är känd från äldre avbildningar. I ett inventeringsprotokoll daterat 1830 anges att spår efter ett inristat lejon ska ha varit synligt på hällen. Inskriften omnämner en Jon jarl och har daterats till perioden runt sekelskiftet 1200 (Gardell 1937:184; Thunberg 1951:307; Bonnier 2004:55). Sven Thunberg har i en artikel argumenterat för att den avlidne jarlen kan ha varit av sverkersk släkt och den Jon jarl som omnämns i Erikskrönikan. Enligt krönikan stupade jarlen för fiendehand vid Askenäs på Ekerön år 1206 (Thunberg 1951:307 f.). Vägs analyser som gjorts på danska gravhällar in stärks bilden av att gravmonument i olika utförande vilka placerats synligt över graven blir en del av det sena 1100-talets och framför allt 1200-talets begravningspraktiker. De danska gravhällarna har med få undantag framställts före 1100-talets mitt men får ett uppsving under slutet av århundradet (Carelli 2001:324 ff.). Utgår man från undersökningen av de gravar under synligt monument som legat *in situ* framstår dock framför allt 1200-talet som den period då begravningspraktiker med uppförandet av en för omvärlden visuellt tillgängligt gravmonument får sitt stora genomslag.

Gravmonumenten ovan jord och det kronologiska förhållandet till andra gravmonument

Undersökta och dokumenterade gravar med stenkistor i relation till gravar med synliga monument ovan jord visar vid en jämförelse att stenkistor generellt anlagts under ett tidigare skede än gravar med synliga monument. Konstruerandet av stenkistor är en del av begravningspraktiken redan vid 1000-talets mitt, vilket bland annat stenkistgravarna i Varnhem visar, även om det förefaller bli mer vanligt under 1000-talets andra hälft. Skicket att placera den döde i en kista av sten inom undersökningsområdet praktiseras således i olika utförande från åtminstone mitten av 1000-talet och fram under 1200-talet, men har en tydlig tyngdpunkt under 1100-talets första hälft för att därefter klinga av. Viktigt att framhålla är att det naturligtvis finns en stor kronologisk variabilitet i begravningspraktikerna under perioden och det är alltid riskfyllt att dra för stora generella slutsatser. Samtidigt är det värt att poängtera att uppförandet av synliga gravmonument får genomslag i begravningspraktikerna under ungefär samma period som anläggandet av stenkistgravar mattas av.

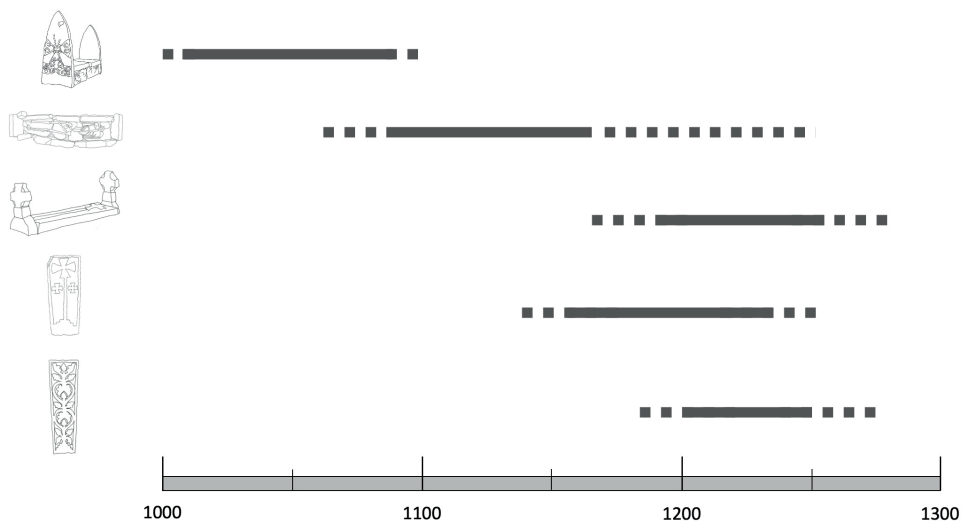
Intressant är att praktiken att i vissa gravar konstruera kistor av sten delvis sker parallellt med praktiken att uppföra gravmonument försedda med runinskrift och slingrande djur- och växtornamentik. Framför allt visar sig detta förhållande på kyrkplatsen i Varnhem. Cecilia Ljung har dock visat att tidigkristna gravmonument till skillnad från stenkistorna generellt inte kan beläggas efter ca 1100. Detta innebär att två skilda begravningspraktiker, som på olika sätt involverar en monumental stenkonstruktion i graven, förekommer sida vid sida under en begränsad period. I Västergötland är det emellertid endast i Husaby som tidigkristna gravmonument framställts under

7. För datering av runinskrifter på liljestenar och stavkorshällar se Källströms analys i Nitenberg 2009.

1000-talets andra hälft. Övriga tidigkristna gravmonument i Västergötland har en relativt homogen kronologisk placering i 1000-talets första hälft (Ljung 2016:80, 101).

Inom avhandlingens undersökningsområde förefaller därmed uppförandet av synliga gravmonument ovan jord på kristna begravningsplatser upphöra under en period. En andra våg av synliga gravmonument med stavkorshällar, liljestenar och flerdelade gravmonument blir en del av begravningspraktikerna först efter 1100-talets mitt och framför allt mot slutet av århundradet och under början av 1200-talet. Jag vill också framhålla att den period då gravläggningar i stenkistor får ett uppsving sammanfaller med glappet mellan de tidigkristna gravmonumenten och plana gravhällar och flerdelade gravmonument.

Utifrån referensmaterialet ser vi att förhållandena ser delvis annorlunda ut inom andra regioner. Stenkistgravar anläggs under samma period som i undersökningsområdet, men istället för att praktiken klingar av under 1200-talet förefaller stenkistan i viss mån bibehålla sin roll i begravningspraktiken under hela århundradet. En annan skillnad är också att synliga gravmonument ovan jord inte alls blir en del av begravningspraktiken i samma utsträckning under 1100- och 1200-talen som inom det västgötska området. Skåne förefaller dock utgöra ett undantag där ett stort antal synliga gravmonument framställs under perioden, men detta förhållande får studeras vidare i framtiden.

Figur 23. Uppställning som visar under vilka tidsperioder de olika gravmonumenten framställts inom undersökningsområdet.

Det komplexa monumentet och den avskalade graven

Begravningspraktiker som innefattat en monumental konstruktion av sten uppvisar över lag stora variationer i hur graven utformats. Variabiliteten i praktikerna stannar emellertid inte vid utformandet av monumentet eller vid kronologiska variationer i anläggandet. Den innefattar även arrangemangen kring den döda kroppen i graven och hur omsorgen om den dödes kvarlevor i jorden uttrycktes materiellt. Även här finns det skillnader mellan gravar som konstruerats med stenkistor, och begravningar med stenmonument över graven.

Under gravmonumentet i Sunnerby hade den döde visserligen placerats på lockhällarna till en stenkista från en äldre gravläggning, men kroppen placerades i en enkel grävd grop utan andra bestående eller bevarande element. Drottning Katarinas omsorgsfullt arbetade och påkostade grav i långhuset i Gudhems kloster bestod av ett uppmurat fundament på vilket gravhällen med den döda drottningen framställd i hög relief låg placerad. Intentionen med utformandet och uppförandet av monumentet måste redan inledningsvis ha varit att gravmonumentet skulle vara fristående och placerat så att man enkelt kunde röra sig runt det och från olika håll betrakta skulpturen av den döda drottningen, men den döda drottningens kropp hade lagts i en enkel grävd grop direkt i jorden. Just detta förhållande, att en högtäckt kvinna som innehade den högsta rang en kvinna kunde ha vid den här tiden, gravlades under ett exklusivt och påkostat gravmonument men direkt i en enkel grävd grop utgör en viktig dimension i begravningspraktikerna under den här tiden. Även om vi saknar motsvarande information om den gravlagde i Grolanda finns det gemensamma element i gravlägningspraktiken under liljestenen vid kyrkan. Liljestenen var tillverkad av ett exklusivt material och krävde stora resurser att låta framställa, men den täckte en enkel jordgrävd grav där den döde placerats direkt i jorden utan andra arrangemang runt kroppen. Samma förhållande ser vi i graven som undersöktes strax söder om lämningarna efter koret av Bjärka kyrka. Under en obearbetad kalkstenshäll hade en yngre individ gravlagts i en enkel jordgrav. Gravarna vid Dverstorp och Lovene gamla kyrkor visar även de på sammanhang där kistlösa gravar täckts med obearbetade eller råhuggna stenhällar i markplan.

Ett delvis annat innehåll framkom i gravarna i Häggesled och Ryd. Vad gäller graven i anslutning till det flerdelade gravmonumentet i Häggesled har jag argumenterat för att kvinnan i graven och själva monumentet ingår i ett sammanhang. Såväl kvinnan i denna grav som den gravlagde under den intilliggande sockelstenen i sandsten hade, till skillnad från de gravar som diskuterats ovan, placerats i kistor av trä. På motsvarande sätt innehöll graven under en stenhäll vid norra sidan av Ryds kyrka en kvinna som gravlagts i en träkista, men utan andra arrangemang i graven. I detta avseende utmärker sig gravarna i Häggesled och Ryd, men förutom kistorna av trä ger gravläggningarna ett avskalat intryck där begravningspraktikerna inte omfattat speciella arrangemang runt den döda kroppen i jorden. Att placera kroppen i en träkista kan förvisso uppfattas som en strategi för att skapa en plats för den döde att vila i, ett sätt att hålla den nedbrytande jorden borta från kroppen, men det kan också handla om att träkistan var ett mer värdigt och inramat sätt att föra den döde till graven.

Materialgenomgången har visat att i de begravningspraktiker som innefattar synliggörandet av graven genom ett gravmonument ovan jord omfattas inte den dödes kvarlevor i gravens inre av samma variation av praktiker som kan identifieras i stenkistgravarna. Betonandet av de kroppsliga kvarlevorna i graven blev mindre distinkt och istället riktades ett större engagemang mot en materialisering av graven och den döde i ett ofta påkostat gravmonument i sten. Intressant är att även om anläggandet av stenkistgravar i Västergötland i viss utsträckning lever kvar under 1200-talet är det inom detta område som synliga gravmonument i sten introduceras vid 1100-talets mitt och får ett genomslag utan motsvarighet i andra landskap. Praktiken, som visats ovan, var emellertid inte en exklusivt västgötsk företeelse. Motsvarande förhållanden där den döda kroppen placerats i en enkel jordgrävd grop men under ett påkostat gravmonument över graven, finner vi också i graven

vid Högs kyrka i Skåne och i riddargraven vid klostret i Edinburgh i Skottland. Gravarna under kalkstenshällarna väster om Örberga kyrkas torn visar dock att även om begravningspraktikerna involverat placeringen av en gravhäll över graven har man i vissa fall hållit kvar vid strategier för att hålla kroppen och framför allt huvudet på plats i jorden. I graven under den trapetsformade kalkstenshällen hade stenblock placerats på vardera sidan av mannens huvud, och sannolikt även vid fötterna. I övrigt utgjordes gravläggningen av en enkel jordbegravning. Under en obearbetad kalkstenshäll strax intill låg ytterligare en person placerad direkt i jorden ca en meter under hällen. I den graven identifierades dock inga stenblock.

Här är värt att notera att graven i Nidarosdomen och lendermannagraven vid Giske kyrka i Norge har utformats på ett annat sätt. Under det flerdelade monumentet vid Giske kyrka låg den gravlagde placerad i en stenkista i graven och Ekroll har argumenterat för att Erling Skakkes grav vid Nidarosdomen bör ha varit utformad på samma sätt. Dessa norska gravar kopplade till personer i den sociala eliten har således anlagts med både monument i gravens inre och med synligt gravmonument ovan jord. Möjligen kan det ha att göra med att dessa gravar är något äldre än gravarna under flerdelade gravmonument inom det västgötska området. Ekroll daterar de norska flerdelade gravmonumenten till tidigt 1100-tal, eller 1100-talets första hälft, vilket är en period då stenkistan spelar en viktig roll i begravningspraktiken. När de västgötska gravmonumenten uppförs kan stenkistan ha spelat ut sin roll i och med att ett större fokus hamnar på monumentet ovan jord.

Gravläggningarna i Sunnerby, Gudhem och i graven i Trinitatiskyrkans västtorn antyder att i vissa fall har det varit viktigt att återkomma till en specifik grav för fler begravningar, men samtidigt också synliggöra den för omgivningen genom ett monument ovan jord. I Sunnerby försågs graven i samband med den sekundära gravläggningen med ett gemensamt flerdelat monument och i Gudhems klosterkyrka byggdes den befintliga stenkistan på upptill med liggande hällar för att i ett senare skede lyfta upp kistans lock i nivå med golvet. När Margarete gravlades i en befintlig stenkista fogades även en liggande gravhäll synlig för alla kyrkbesökare till graven. De tre gravarna visar hur vissa äldre gravar fortsatte att spela en viktig roll och att det i en viss situation ansågs viktigt att anknyta till dem. Samtidigt hade attityden till hur förhållandena runt de kroppsliga kvarlevorna i gravens inre på sätt och vis förändrats. Den döde skulle vila i eller i anslutning till den äldre graven, men det blev viktigt att monumentet också syntes ovan jord. Istället för arrangemang kring den döda kroppen har fokus lagts på att genom olika strategier synliggöra graven i de levandes värld på ett beständigt sätt.

Samtidigt som de varierande arrangemangen kring den döda kroppen, utifrån vad vi arkeologiskt kan se, blir betydligt färre i gravar under synliga monument, gav själva monumentet över graven utrymme för variation i det specifika utformandet. Det kunde handla om gravmonument i flera delar som i stenhuggarens händer bearbetades till olika former och försågs med bildmotiv i form av olika figurer. Monumenten kunde också utformas som plana, liggande hällar med omsorgsfullt framhuggna motiv i relief eller ristning, en bearbetad sockelsten kunde fungera som gravmonument och ibland lades en råhuggen eller i princip obearbetad häll över graven. Även om vi inte kan veta med säkerhet förefaller stenmonumenten i hög grad ha varit bemålade. Annelie Nitenberg har exempelvis kunnat visa att identifierade färgspår på liljestenar och stavkorshällar var spår av bemålning med olika färger (Nitenberg 2009:39 ff.). Det är inte otroligt att även de råhuggna eller obearbetade hällarna varit bemålade. En annan viktig skillnad mellan monumenten i gravens inre och de synliga monumenten ovan jord är förekomsten av inskrifter. Spår av text saknas helt på stenkistornas hällar men förekommer på flera av monumenten ovan jord. Jag återkommer till en diskussion om variationer i gravmonumentens utförande, både med avseende på inskrifter och figurativa framställningar, längre fram i avhandlingen. Vad jag vill framhålla är att variabiliteten inom praktikerna är stor; enhetligheten däremot består i praktiken att synliggöra monumentet ovan jord.

5.3. Gravmonument kopplade till politiska och kyrkliga auktoriteter

Avsnittet ovan visar hur gravmonumenten fungerat inom begravningspraktiker som kan relateras till samhällets högsta sociala skikt. För de som tillhörde detta samhällsskikt och disponerade resurser nog att bekosta exklusiva gravmonument, bekosta uppförandet av kyrkor och i vissa fall donera gods och jord för etablerandet av kloster, spelade rätten till och innehavet av jordegendomar en stor roll, både ekonomiskt och socialt (Gurevitj 1985:48, 218 f.; Hansson 2011:86 f.; Winberg 1985:12 ff.; Hermanson 2011:65; Tollin 2011:151 f.). Inom detta sociala skikt fanns också individer med en position inom mer tydligt definierade system där makt och befogenheter var kopplade till en formell och auktoriserad roll. Förutom gravmonument som kan länkas till en bredare samhällselit ryms även de politiska och kyrkliga auktoriteternas gravar och gravmonument inom avhandlingens undersökningsmaterial. Här innefattas gravar som anlagts för personer som innehaft en politiskt definierad roll som kung eller drottning och för höga kyrkliga ämbetsmän som biskopar, ärkebiskopar och höga ledare inom olika klosterordnar. I en studie som fokuserar på de monumentala elementen i begravningspraktikerna är det av intresse att också titta närmare på begravningspraktiker som kan kopplas till dessa auktoritära roller i samhället. Av denna anledning har jag valt att studera hur gravkontexter kopplade till den andliga och politiska eliten relaterar till den övriga sociala elitens gravar. Avsikten är att undersöka om begravningspraktikerna skiljer sig åt och om vissa praktiker förefaller vara exklusivt kopplade till specifika roller inom samhället. Det är också intressant att undersöka om det i begravningspraktikerna finns element som delas av de sociala eliterna över lag och förefaller vara av mer allmän karaktär. För att förtydliga har jag här valt att titta på begravningspraktikerna hos en mindre grupp inom samhällets sociala eliter.

Den politiska auktoritetens gravar inom undersökningsområdet

Sedan länge har ett stort intresse inom historieforskningen riktats mot de kungliga historiesammanhangen och inte minst åt att lokalisera kungliga personers gravar. Förmodligen hänger detta samman med att det på ett generellt plan var de stora nationella monumenten, så som borgar, domkyrkor, kloster och gravar, som väckte forskningens intresse (jfr Hansson 2001:169). Det stora intresset under sent 1800- och tidigt 1900-tal för att lokalisera specifika kungligheters gravar har emellertid medfört en relativt god kunskap om hur kungligheter under 1200- och 1300-talen och framåt i tiden begravdes och hur deras gravar utformades. Från den äldre kristna perioden är gravar tillhörande övriga kungliga familjemedlemmar betydligt svårare att identifiera.

Kungliga gravar i Varnhems och Gudhems klosterkyrkor

I Varnhems klosterkyrka har exempelvis en murad, dubbel stenkista i korets norra del utpekats som den erikska ättens familjegrav, även om inga egentliga belägg för detta har framkommit. Den dubbla kistan har både blivit påbyggt och utvidgad och skeletten efter flera gravlagda individer har påträffades i kistorna. Graven var den äldsta av de undersökta gravarna i koret och har uppfattats som anlagd i samband med att det äldsta korgolvet varit i bruk, vilket daterar den till perioden efter ca 1160 (se katalogen nr. 106 *Varnhems kloster*; Edenheim 1982:54). Ovan har jag redogjort för två gravar i Varnhems respektive Gudhems klosterkyrkor vilka båda utgör gravkontexter för personer kopplade till periodens politiska samhällselit. Drottning Katarina Sunesson gravlades i den västra delen av långhuset i Gudhems klosterkyrka och på motsvarande plats i Varnhems klosterkyrka anlades graven över Birger jarl, drottning Mechtild och hertig Erik. De båda gravarna delar gemensamma element i begravningspraktiken genom gravhällens rika bildframställningar där de döda avbildats i hög relief, och i konstruktionen där gravmonumentet uppförts på en plint som reser sig över golvet. Anmärkningsvärt för drottning Katarinas grav är den avskalade jordbegravningen under det synliga monumentet. Här är det värt att notera att Katarina Sunesdotter 1250 donerade flera gods till instiftandet av klostret och hon tillbringade även sina sista år fram till sin död omkring 1253 i klostret (se ovan).

Figur 24. Den öppnade graven framför lekbrödraaltaret är Birger jarls grav. På lockhällen har Birger jarl, drottning Mechtild och hertig Erik framställt i hög relief. Graven framför altaret är fotograferad av Axel Forssén och lockhällen har fotograferats av N. B. Gustavsson. Västergötlands museum.

Jämförande exempel från referensmaterialet

Gravkoret i Vreta kloster

I anslutning till Vreta klostrets södra korsarm uppfördes strax efter kyrkans tillkomst ett gravkor. Det har en kvadratisk form men är invändigt cirkelrunt och krönt med en kupol. Vem som lät bygga gravkoret och när har varit föremål för diskussion, men idag anses byggnadstiden relativt säkert kunna förläggas till åren 1100–1110 och byggherre var sannolikt kung Inge den äldre (Stenkilska släkten) och hans hustru Helena, vilka lät uppföra gravkoret som begravningsplats för sin familj (Lindberg 2010:111). Koret undersöktes 1919 av Erik Lundberg och under golvet påträffades fyra gravar konstruerade med stenkistor i vilka sammanlagt nio individer hade gravlagts. Det finns inga uppgifter om gravhällar eller andra monument över dessa gravar i koret. Inte heller gravkoret i sig innehåller någon information om vem det var uppfört av eller över. Vid undersökningen påträffades rester efter det äldsta golvet och gravarna låg alla en bit under detta golv och har således inte varit synliga i golvplanet. I alla de fyra gravarna hade stenkistor av kalksten anlagts. De två äldsta hade en rundad huvudände vilket gav dem en badkarsform och hade även omsorgsfullt putsade ytor invändigt. I den först anlagda graven låg skelettet efter en storväxt man och intressant nog hittades även fragment av textil och päls vid skelettet vilket indikerar att den döde placerats i graven i full klädedräkt (Lindberg 2010:113 ff. och där anf. litt.). De båda översta gravarna, och också sist tillkomna, utgjordes av en dubbelgrav med stenkistor av kalkstenshällar noga sammanfogade med kalkbruk. I kistornas huvudände bildade kalkstenshällar en huvudnisch. De primärt gravlagda i respektive kista, en man och en kvinna, har på goda grunder antagits vara Inge d ä och hans hustru Helena och övriga individer medlemmar i den Stenkilska familjen (ibid:131). Dessa gravlagda kungligheter från tidigt 1100-tal begravdes således i en exklusiv klädedräkt, men utan föremål i graven kopplade till den auktoriserade politiska roll de hade i livet.

Erik den heliges grav i Uppsala domkyrka

Även om Erik Jedvardssons, eller Erik den heliges, primära grav inte finns bevarad är förhållandet kring gravläggning och hantering av hans kvarlevor värt att notera. Utifrån Erikslegenden ska kung Erik efter tio år vid makten ha dödats då han bevistade en mässa i Trefaldighetskyrkan i Östra Aros i Uppland. Huggskador på de ben som fortfarande finns bevarade och har ansetts vara Erik den heliges relikier stämmer med uppgifterna i legenden om att Erik år 1160 blev brutal misshandlad och halshuggen (Westman 1954:70; Ingelmark 1954:233). Han blev begravd i Gamla Uppsala kyrka, och efter att han fick helgonstatus grävdes kvarlevorna upp och lades i skrin, möjligen redan på 1170-talet. Efter en translation av relikerna som omtalas 1257 flyttades skrinet sannolikt till en mer hedersam plats i samma kyrka. I samband med att en ny domkyrka byggdes i Östra Aros och att ärkebiskopsstolen flyttas dit, blev också Eriks skrin flyttat till den nya kyrkan (ibid:82 f.).

Kungagravar i Ringsted klosterkyrka

Ringstads kyrka i Danmark kom under 1100- och 1200-talen att användas som gravplats för danska kungligheter. Flera av de kungliga gravarna undersöktes 1855 samt 1901. I endast ett fall, Erik Plogpenningss grav som anlades 1257, kunde man konstatera att graven varit försedd med ett synligt gravmonument. I graven fanns en konstruktion som utgjordes av en övre och en undre kista. Den övre hade en rektangulär form och var uppförd av tegel med ett invändigt tak av skråställda flisor vilka emellertid varit inkapslade i en fyrkantigt murad form. De översta 33 cm av den murade graven var vitkalkad på utsidan och har uppenbarligen varit avsedd att stå fritt synlig, vilket också stämde väl överens med den ursprungliga golvnivån i kyrkan (Engberg 1996:156). Klostret i Ringsted grundades runt 1080 av Benediktinerorden som ett av deras första kloster i Danmark (Hybel 2011:224). Skriftliga källor visar att flera kungliga gods gavs som försörjning för bland annat klostret i Ringsted (Porskrog Rasmussen 2011:258). Kung Valdemar I (r. 1157–1182) skänkte en stor andel av de kungliga egendomarna till klostren i Ringsted och Vitskøl, som han också hade nära band till. Valdemar skänkte också stora landområden runt Köpenhamn till biskop Absalon, hans nära rådgivare, som också grundade staden (Porskrog Rasmussen 2011:258).

Nischgravarna i Roskilde domkyrka

I tegelstenskoret i Roskilde domkyrka finns fyra nischgravar. I tre av de fyra nischerna låg skelett efter män och i den fjärde gravan låg skelettet efter en kvinna. En senare kalkmålning på väggen över kvinnograven anger att det är kvarlevorna efter "Margrethe dicta Estrith, regina Danie" som ligger i gravan (Haastrup och Lind 2016:46 f). Vilken av de danska drottningarna detta skulle vara har diskuterats, men i en artikel argumenterar Ulla Haastrup och John Lind för att det är Margareta Fredskulla, dotter till den svenske kungen Inge den äldre och gift med den norske kungen Magnus barfot och därefter den danske kung Niels, som gravlagts i väggnischen (Haastrup och Lind 2016:30, 46 ff.). I en annan av nischgravarna i kyrkans kor har den danske kungen Sven Estridsen gravlagts. Skriftliga källor omnämner även att Estrid, mor till kung Sven Estridsen, under det tidiga 1070-talet skänkte flera gårdar till kyrkan i Roskilde (Hybel 2011:226). 2004 öppnades de båda nischgravarna och en DNA-analys utfördes på en tand från respektive kranium. Analysen visade att de båda individerna inte kan ha varit släkt med varandra. Kvinnans tand och kraniets sammanväxningar tyder på att hon var ca 35–40 år när hon dog. När Margareta Fredskulla avled är inte helt klarlagt, men Haastrup och Lind argumenterar för att det bör ha varit omkring 1129 (Haastrup och Lind 2016:53).

Kungagravar i Nidaros domkyrka

En motsvarighet till stenkestgravan i Varnhems klosterkyrkas kor undersöktes under slutet av 1800-talet av Otto Krefting i Nidaros domkyrkas högkor. Graven utgjordes av en trapetsformad täljstenskista som huggits ur ett helt stenblock, utan särskild huvudnisch men med en längsgående avdelande kistvägg som skapade två jämstora utrymmen (Bugge 1926:14 och där anf. litt.). Denna grav har inte kunnat knytas till en medlem i någon av de kungliga familjerna, men den exklusiva placeringen i domkyrkans högkor gör att den sannolikt kan kopplas till en person med hög rang (ibid.).

Vid restaureringen av Nidarosdomen påträffades flera väggravar, både i form av nischer i väggen och gravar som murats inuti väggen. I kapitelhusets södra vägg hittades bland annat en inmurad träkista ca 1,6 m över golvet. Kistan var trekantig i formen och innehöll skelettet efter ett barn i sexårsåldern. Enligt Ekroll fanns inget spår efter markering av gravan utanpå väggen, men heller inget tecken på att kistan skulle ha fogats in i väggen vid ett senare tillfälle. Istället måste den ha murats in i väggen då kapitelhusets murar uppfördes på 1160- och 70-talet (Ekroll 2001:7). Även på andra platser i murarna hittades spår efter liknande inmurade kistor. På ett ställe sågs spåret efter en kista till en vuxen individ, men innehållet hade sedan länge avlägsnats (ibid. och där anf. litt.). Det är anmärkningsvärt att gravläggningar på detta sätt skett i samband med att murarna i kyrkan uppfördes. Genom denna begravningspraktik kom gravarna att faktiskt införlivas som delar i byggnaden, och som en del av konstruktionen. Det finns också exempel på att en öppning, en nisch, tagits upp i väggen sekundärt. I den norska kungasagan kung Sverres saga ges en inblick i hur en gravläggning av kungen i kyrkans vägg kunde gå till. Kung Sverre begravdes i Kristkyrka i Bergen 1202 och det beskrivs hur liket bars till kyrkan under stor högtidlighet. Stenväggen öppnades och där lades kungens lik. Väggen murades igen och en koppartavla med text i guldbokstäver fästes i väggen utanpå gravan liksom ett dyrbart tyg med hans vapen, sköld, svärd och hjälm (ibid. och där anf. litt.).

Ytterligare ett exempel finns från Hovedøens klosterkyrka där man i långhusets norra vägg påträffade en väggnisch för en grav. I den påträffades en liten trapetsformad gravhäll av täljsten som murats in i en välvd fördjupning i väggen och täckte skelettet efter ett spädbarn, möjligen av kunglig släkt (Bugge 1926:17 och där anf. litt.). Det har påpekats att denna tradition med gravläggning i kyrkans väggar går tillbaka till Sigurd Jorsalafarare, gravlagd i Oslo domkyrkas vägg efter sin död 1130. Kungen ska ha genomfört en pilgrimsresa till Jerusalem och efter en förebild i Kristi klippgrav försökt efterlikna denna i sin helgedom på hemmaplan (Bugge 1926:16 och där anf. litt.).

I Nidarosdomen har även gravmonument av ett för Skandinavien ovanligare slag påträffats. Dessa utgjordes av tre små barnsarkofager. Vid Kreftings undersökningar påträffades framför trappan upp till *Oktagonen*, den åttkantiga inre delen av koret, två sarkofager av grönskiffer (en hårdare form av täljsten), ca 0,7 m respektive 0,9 m långa. Den tredje sarkofagen påträffades i korets golv och var även den ca 0,7 m lång. Sarkofagerna var alla trapetsformade och själva kistan var huggen ur ett helt block med en urholkning för kroppen och med en speciell utsparad, rund nisch för huvudet. Locken hade alla perfekt passform mot kistan och var två- eller tresidiga med förhöjd mittås. Den ena kistans lock var dessutom försedd med pelare och arkader framställda i relief utmed var sida om mittåsen. Alla sarkofagerna innehöll skelettet efter ett nyfött barn, svept i silkestyg, och har daterats till 1100-talet (Ekroll 2001:14, 25). Stensarkofager av det här slaget är ytterst ovanliga och motsvarigheterna inom det

nordiska området är få. Däremot förekommer stenkistor av sandsten huggna ur ett stenblock med lockhäll, ofta av marmor, vid många större kyrkor i England, som exempelvis vid Norton Priory i Cheshire, ett augustinerkonvent som förlades till Norton och vars verksamhet införlivades i den befintliga kyrkan 1134 (Greene 1989:xi, 1). Ekroll menar att sarkofagerna i Nidarosdomen grävts ned under golvet i koret i ett senare skede, kanske i samband med ombyggnationerna av kyrkan på 1200- och 1300-talen. Sarkofagernas form med det takformade locket, tyder enligt Ekroll, på att de skulle vara synliga, antingen på golvet eller i en väggnicsh (Ekroll 2001:14).

Kungliga begravningar - några reflektioner

Gravar som kan kopplas till den politiska eliten utgörs inom undersökningsområdet framför allt av drottning Katarinas grav i Gudhems kloster och Birger jarls familjegrav i Varnhems kloster från 1200-talets mitt. Gemensamma drag i begravningspraktiken i dessa båda gravar är den oerhört påkostade gravhällen som placeras upphöjd över graven och med en framställning av de döda i hög relief. De gravlagda kungligheterna har också placerats i graven utan föremål eller klädedräkt som materiellt länkade dem till den kungliga rangen. Motsvarande förhållande ser vi i den stenkistgrav som utpekats som den erikska kungasläktens familjegrav i Varnhems klosterkyrkas kor. Här fanns inga tecken på att andra objekt än de döda kropparna lades ned i stenkistan. En påtaglig skillnad är dock att denna stenkistgrav, till skillnad från Birger jarls och drottning Katarinas gravar, anlades framför kyrkans högkor, medan de andra placerades i klosterkyrkans mittskepp framför lekbrödraaltaret. Graven i koret uppvisar heller inga spår efter att ha varit försedd med ett upphöjt gravmonument över golvnivån. Praktiken att konstruera ett gravmonument med ett fundament och gravhäll som höjer sig över den omgivande golvnivån har också en resonans i Erik Plogpenningss grav som anlades 1257, det vill säga vid ungefär samma tidpunkt. Denna murade grav, med dess vitkalkade utsida, har höjt sig åtminstone drygt 30 cm över golvet. Det kan konstateras att denna variant av upphöjt gravmonument, som tagit rummet i anspråk, förefaller vara exklusivt förbehållen kungliga personer. Motsvarande gravmonument anlagda för personer i den bredare sociala eliten har inte kunnat påvisas. Denna praktik förefaller också slå igenom i gravskicket runt 1200-talets mitt.

En viktig aspekt vad gäller dessa gravar är just att de anlades inne i själva kyrkorummet. Detta trots att de tog plats i själva kyrkans rum. Gravplatsen har därmed iscensatts på ett annat sätt än exempelvis liljestensgraven i Grolanda, hertig Erling Skakkess grav vid Nidarosdomen och graven under lockhäll och gavelkors i Sunnerby. Katarina var drottning över ett kungadöme och hade dessutom gjort omfattande donationer till klostret. Detta placerade henne naturligtvis i en social särställning. Förutom att förfoga över stora socioekonomiska resurser vilka kunde doneras för inrättandet av ett kloster, var hon högättad och tillhörde samhällets sociala elit. Ågande och kontroll över gods och jordegendomar infogade Katarina i en position med hög socioekonomisk status, men även rollen som donator och instiftare av ett kloster bör ha skänkt Katarina både status och anseende inom de sociala kretsar hon rörde sig. I Katarinas fall handlar det också om en person som integrerats i ett speciellt system där titeln drottning gav henne en speciell rang. Förutom att tillhöra samhällets absolut högsta skikt upprättades genom donationen en odiskutabel koppling till klostret och klostrets verksamhet. Intressant är att även klostrets system var ett rangsystem med formella positioner som abbot, abbedissa, munk, nunna och lekmän. Det handlar således om två olika rangsystem som fanns parallellt bredvid varandra, men utan att vara delar av samma system. Genom handlingar som instiftande av kloster och donationer av gods och gårdar för understöd av dessa och genom inrättandet av gravplatser i klostren, korsades på sätt och vis gränserna mellan rangsystemen. Kungligheter som var en del av det politiska rangsystemet infogade sig genom grundandet av kloster och begravningsprocessen även i det system som konstituerade klosterorden.

Fram till kung Sverres död 1202 begravdes i princip alla norska kungar och drottningar under 1000- och 1100-talen i Nidarosdomen. Efter kung Sverres död blev istället domkyrkan i Bergen kunglig gravkyrka, även om en sista kungliga gravläggning ägde rum 1240 i Nidarosdomen. Flertalet kungligheter begravdes i nischer i korets väggar i Nidarosdomen. Utifrån norska förhållanden förefaller en begravningspraktik där kvarlevor lades i för ändamålet konstruerade nischer i kyrkans väggar ha utgjort ett kungligt privilegium (jfr Bugge 1926:16 f.). Motsvarande förhållande förefaller ha varit gällande även för danska kungabegravningar i domkyrkan i Roskilde, även om ärkebiskop Absalon använde samma begravningspraktik då han lät återbegrava sin farfars kvarlevor i en nisch i koret i Sorø klosterkyrka (se nedan). Praktiken att begrava i väggnicher utmärker sig som ett mycket specifikt fenomen och tyder i min mening närmast på att det handlar om en begravningspraktik avsedd att på ett uppenbart sätt särskilja de kungliga personerna från övriga inom den sociala eliten.

Mot slutet av 1200-talet upphör en specifik kyrka att fungera som kunglig gravplats utan för de norska kungarna och drottningarna används olika kyrkor för begravningar. Fortfarande gravläggs de i koret, men nu i korgolvet och företrädesvis framför altaret (Ekroll 2006:191 f.). Magnus Lagaböter, kung av Norge, begravdes 1280 framför altaret under golvet i koret i Franciskanerklostret i Bergen där hans grav troligtvis markerats i golvplan med sarkofag eller en plan gravhäll (Ekroll 2006:193). En annan förändring som infördes i gravskicket bland de norska kungligheterna var att gravarna under början av 1300-talet, troligtvis efter förebild från danska kungagravar, murades av tegel med ett valv under golvet och markerades i golvplan med en kostbar gravsten eller en mässingsplatta (ibid.). Intressant att notera är att till skillnad från de kungligas gravar i Norge och Danmark under 1200-talet, slår tegel som konstruktionsmaterial aldrig riktigt igenom i de inre delarna av Västergötland. Inom den politiska eliten förefaller man istället hålla kvar vid de gamla traditionella stenmaterialen från landskapets platåberg.

Ett generellt drag för de kungliga gravar som tagits upp här, både vad gäller materialet från undersökningsområdet och referensmaterialet, är att de med få undantag anlagts i klosterkyrkor. En annan tendens är att även begravningspraktiken inom de kungliga släktkretsarna är del av mer generella processer där utvecklingen går mot mer avskalade och enkla arrangemang kring den döda kroppen nere i graven och samtidigt mot ett tydligare synliggörande av gravmonumentet över graven. I gravkoret i Vreta kloster begravdes medlemmar i den stenkilska kungasläkten under början av 1100-talet i påkostad klädedräkt och omsorgsfullt konstruerade stenkistor, men utan synligt gravmonument. Drottning Katarina å andra sida begravdes i en enkel jordgrävd grav, men med ett påkostat monument i kyrkans mittskepp.

De kyrkliga auktoriteternas gravar inom undersökningsområdet

På samma sätt som intresset från historieforskningen tidigt riktade sig mot de kungliga personernas gravar fick kända biskopars gravar en särställning inom den tidiga gravarkeologin. Även om antalet identifierade och undersökta gravar som kan knytas till tidiga biskopar och ärkebiskopar är relativt få, är de ofta anmärkningsvärt väl beskrivna och dokumenterade.

Biskopens grav i Skara domkyrka

I och i anslutning till domkyrkan i Skara i Västergötland har arkeologiska undersökningar genomförts i omgångar. I en krypta under domkyrkans kor påträffades en grav för en av Skaras biskopar. Graven låg i kryptans längdaxel och innehöll en kista, eller snarare ossuarium, av kantställda kalkstenshällar. I stenkistan låg skelettet efter en man i 40–45-årsåldern samt järnspikar från en träkista. Sistnämnda har uppfattats som att mannen begravts på annan plats och senare flyttats till kryptan. Troligt är att kvarlevorna hämtats från en tidigare grav och placerats i det konstruerade ossuariet i domkyrkans krypta. Järnspikarna kan ha tillhört en träkista från den tidigare graven, men kan också ha kommit från en mindre kista av trä som använts vid flytten av benen. Spår av purpurfärgade skinnfragment vid kraniet kan ha tillhört en biskopsmössa av skinn. Tydligt är att benen vid placeringen i stenkistan omsorgsfullt lagts på varandra med skallen, iförd biskopsmössa, överst. I kistan påträffades även en kalk och patén av tennblandat silver med en latinsk inskrift som omnämner kalkens tillverkare, Sune. Utifrån de nedlagda nattvardskärlen har graven uppfattats som en biskopsgrav, men exakt vem av Skaras biskopar det kan vara är oklart. Kalken har daterats till 1100-talet och en möjlighet är att biskopens kvarlevor flyttades till stenkistan i kryptan i samband med att domkyrkan och koret färdigställdes och invigdes vid 1100-talets mitt (se katalogen nr. 86 *Skara domkyrka*).

Resterna efter en hallkrypta, försedd med kryssvalv, påträffades vid restaureringsarbeten på 1940-talet. Från undersökningarnas sammantagna resultat drog man slutsatsen att kyrkans krypta/kor har uppförts i två eller flera faser. I kryptans västra vägg har två trappor mynnat genom rundbågiga portaler och förbundit kryptan med kyrkorummet. Mellan trapporna fanns en kammare med särskild ingång, och där förvarades sannolikt kyrkans relikier.

Dian. 2424/49. Biskopsgrav i kryptan med kalk-koppa och patén in situ.

Figur 25. Stenkistan med biskopens kvarlevor i kryptan under Skara domkyrkas kor (vänster). Kalk och patén påträffade i stenkistan (höger). Foto H. Wideen. ATA och Västergötlands museum.

Jämförande exempel från referensmaterialet

Ärkebiskopsgraven i Sorø

I Sorø kyrka i Danmark har graven efter ärkebiskop Absalon undersökts. Absalon avled 1201 och gravlades samma år framför högaltaret i Sorø klosterkyrkas kor. Graven öppnades redan år 1536, men undersöktes 1827 och från detta ingrepp finns en beskrivning av innehållet. Över graven låg en trapetsformad håll av marmor, placerad med den bredare änden i väster. Gravhällen var någorlunda jämnt tillhuggen med en inhuggning i kanterna, men den saknade alla spår av inskrifter och bildframställningar. Hällen vilade på en murad stenkista med huvudnisch, i vilken en blykista påträffades. Biskopens kropp hade således lagts i en blykista som anslöt tätt mot en murad omfattning i form av en stenkista. Över blykistan låg en blyplatta som troligtvis varit fastsatt på kistan med en inskrift som angav ärkebiskopens namn och titel (Münter 1829:6, 11). Bevarade rester av bland annat en påkostad klädedräkt och sandaler, en biskopsstav av ben placerad vid den högra armen, en guldring med en infattad safir tyder på att döde ärkebiskopen hade placerats i blykistan i full ornat. I kistan fanns även en nattvardskalk av silver och en kniv av järn (Münter 1829:5). Münter konstaterade att kalken saknar inskrifter och att döma av den skarpa kanten har den aldrig brukats. Utifrån armarnas läge och iakttagelser då graven öppnades, har kalken placerats i ärkebiskopens händer (ibid.).

Vid undersökningar 1977 i Fjenneslevs kyrka påträffades resterna av en plundrad gravkammare i koret. Graven ansågs ha anlagts för Skjalm Hvide, stamfader för Hvidesläkten och grundläggare till Fjenneslevs kyrka. Graven öppnades och kvarlevorna efter Skjalm Hvide flyttades av Absalon till den nya klosterkyrkan i Sorø kloster och placerades i en nischgrav (Liebgott 1989:168). Sorø klosterkyrka kom genom Absalon att bli gravkyrka för Hvidesläkten, vilket kan vara en av anledningarna till att Absalon begravdes här och inte i den danska ärkebiskopsstolens domkyrka i Lund.

Sorø kloster stiftades av söner till Skjalm Hvide för benediktinerorden vid mitten av 1100-talet. Stiftandet möjliggjordes genom donationer i form av jord, delar av de egna godsens samt pengar. Som nämnts ovan var biskop Absalon sonson till Skjalm Hvide och tillhörde därmed den inflytelserika Hvidesläkten. Denna släkt hade nära kopplingar till den danska kungamakten och kom att bli en av Danmarks mest betydande och dominerande släkter (Kræmmer 2012:15). Genom Absalons försorg omdanades klostret till ett cistercienserkloster och nystiftningen ägde rum 1161. I samband med detta byggdes en ny kyrka av tegel (ibid:16).

Ärkebiskopsgraven i Lunds domkyrka

Absalons efterträdare, ärkebiskop Andreas Sunesson begravdes däremot i Lunds domkyrka, år 1228. Andreas Sunesson tillhörde även han Hvidesläkten. Hans grav påträffades och undersöktes 1833 och den låg i domkyrkans norra sidokor i anslutning till kyrkomuren. Graven undersöktes återigen 1923 av Otto Rydbeck. Vissa oklarheter råder om hur graven från början varit utformad och var den placerats. Rydbeck anser det mest sannolikt att den stått i en nisch i väggen som omfattats av en ur gavelmuren utskjutande baldakin som burits av pilastrar och halvkolonner (Rydbeck 1926:29). Vid undersökningen låg en ca 1,8 m lång, trapetsformad kalkstenshäll strax under ett fönster i korväggen. Hällen låg upphöjd över golvet, delvis på kormuren och delvis på en påkostad stensarkofag, men har ursprungligen inte hört till densamma. Stensarkofagen var tillverkad av sandsten med en särskild uthuggen smalare nisch för huvudet. Under hällen och i stensarkofagen fanns en blykista med lock som bedömdes ha tillhört den ursprungliga gravläggningen. Sarkofagen var uthuggen ur ett helt sandstensblock men hade ett cirkelrunt hål borrarat i bottens mitt. Sannolikt var hålet till för att kroppsvätskor från det multnande liket skulle kunna rinna undan. I blykistan fanns ett skelett, och trots att benen låg något i oordning så var kraniet fortfarande försett med en biskopsmössa och spår av en påkostad klädnad med guldbroderi fanns bevarad (Lindfors och Reuterdahl 1838:92 ff.). Från de bevarade delarna av klädedräkten kunde man sluta sig till att ärkebiskopen begravts i full ornat och med handskar, sandaler och biskopsstav. Vid höftpartiet låg också en kniv av järn samt ett mejselliknande föremål som av Rydbeck uppfattades som tillkomna i samband med att blykistan öppnades och att graven plundrades. Inga spår av ring, kalk och patén fanns i kistan, (Rydbeck 1926:57 f.).

Vikten av att placeras i graven i full biskopsskrud tydliggörs även i den gravhäll som tillverkades för Herman, biskop av Slesvig, då han begravdes i domkyrkan omkring år 1150. På hällen har bilden av biskopen iförd mitra och skrud och hållandes en kråkla framställts i relief. Gravmonumentet påträffades i kryptan under Lunds domkyrka

(Blennow 2016:65). Herman var biskop i Slesvig men blev avsatt efter ett uppror och hans sista uppdrag var som kanik i Lund (ibid.). Intressant är att trots att han inte innehade biskopsämbetet då han avled var det i denna mundering och i denna roll han framställdes på sitt gravmonument.

Biskoparnas gravar i Nidarosdomen

I Nidarosdomen i Trondheim har flera gravar som kan kopplas till höga kyrkliga ledare påträffats och undersökts. I korgången vid korets södra vägg påträffades en trapetsformad stenkista, vars ovansida låg ca en och en halv decimeter under det ursprungliga golvet. Kistan var uppförd med sidor och botten av tillhuggna stenkvarnar, men den södra kistväggen hade blandats upp med tegelstenar. Enligt Krefting var det tydligt att kistan vid något tillfälle öppnats och iordningstälts. Kistans lock utgjordes av tre täckhällar varav de två nedersta var fästa med kalk. Under täckhällarna låg ett lock av trä och under detta låg den gravlagdes skelett. Den döde låg invirad i brunt kläde och vid den vänstra sidan hade en biskopsstav placerats. Staven tyder på att den döde varit biskop. Huvudet vilade på en fint tillhuggen kudde i sten som hade formats med en fördjupning i mitten efter huvudets tyngd. Den döde hade även en fingerring med en infattad gul sten på fingret samt ett kors av brons med ingraverad text på bröstet. På båda sidor av graven, ungefär vid den dödes armbågar, låg en i tyg invirad blyplatta, dock utan inskrift (Krefting 1867:8 f).

Ytterligare en grav, som i konstruktion liknade den ovan beskrivna biskopsgraven, påträffades ca 0,3 m under den ursprungliga golvnivån. En annan biskopsgrav påträffades redan 1679 vid en grävning i golvet inne i domkyrkan. Även denna grav innehöll en stenkista i vilken den döde placerats iförd en guldbestickad kåpa och en guldring på fingret. Att det var fråga om en biskopsgrav var tydligt utifrån den nedlagda staven i kistan (Bugge 1926:18).

I den östra delen av koret, framför trappan upp till det oktagonformade rummet, där helgonkungens relikskrin stod, har ett antal gravar som kopplats till ärkebiskopar påträffats. En av dessa gravar utgjordes av en murad stenkista vilken var konstruerad med en fals i överkanten för nedfällningen av en gravhäll. Stenkistan var nedgrävd endast så djupt att gravhällen som vilade i kistans fals kom att utgöra en synlig del av golvet. Gravhällen kom således att både utgöra locket på kistan och ett gravmonument över graven (Ekroll 2001:8). Denna typ av kista tillhörde enligt Ekroll den finaste varianten bland stenkistorna i domkyrkan. Från vilken tidsperiod gravarna härstammar är dock svårt att avgöra. Domkyrkan blev visserligen invigd av ärkebiskopen 1161, men hade då varit i bruk och blivit ombyggd vid flera tillfällen.

Liknande murade stenkestgravar med fals för en liggande gravhäll har även påträffats under golvet i Lyse cistercienserkyrka i Os i Hordaland. Även här låg kistorna i koret framför högaltaret och sannolikt har gravarna varit avsedda för klostrets abbotar. I kistornas bottenhällar hade dessutom en rundning för den dödes huvud och axlar huggits ut vid huvudändan för att skapa ett stadigt viloläge (Ekroll 2001:14). Stenkistorna under golvet var inte fyllda med jord och gravhällarna var trapetsformade och hade som regel en inskrift på en skråfasning runt kanterna (ibid.). Just den fasade skråkanten tyder i sig på att gravhällarnas ornerade yta måste ha legat en aning över själva golvytan.

Utförandet av gravarna på detta sätt hörde samman med införandet av den nya gotiska arkitekturen och kan också kopplas till cisterciensernas generalkapitel som 1253 tillät att kungligheters och höga kyrkliga ämbetsmäns gravar fick höja sig över golvytan (jfr ovan). Ekroll menar att denna typ av murade stenkestgravar med kistans lockhäll utformad som gravhäll och synlig i golvytan, tillhör 1200-talet.

De kyrkliga auktoriteternas gravar - några reflektioner

Ett gemensamt element i gravläggandet av den kyrkliga organisationens högsta ledare under 1100- och 1200-talen är att de placerats i en stenkista, antingen direkt i denna eller i en kista av trä eller bly inuti stenkistan. De har också gravlagts i sin ämbetskrud och med de ting som ingått i och spelat en viktig roll i biskopens ämbetsutövande. Vid begravningstillfället har det således varit av största vikt att åskådare och deltagare i begravningen kunnat se och uppfatta de yttre materiella ting som dels framhävde den dödes höga sociala status och dels hans position inom det kyrkliga ämbetet. Inskrifter och bildframställningar som kunde vittna om vem den döde i graven var har sannolikt endast varit synliga för omgivningen vid själva begravningen, men placeringen av graven i kyrkorummet och den sarkofagliknande stenkistan var en praktik som tydligt inlemmade biskopen bland den romersk-katolska kyrkans tidiga kristna auktoriteter.

Även om biskopsgravarna i Nidarosdomen bestått av stenistor med ett lock i form av en skråkantad gravhäll som höjde sig något över golvnivån, har materialet inte visat på samma praktik med ett uppmurat fundament över golvet som vi finner bland de kungligas gravar. Samtidigt finns tendensen där, att genom gravmonumentet låta graven bli en del av kyrkorummet och synlig för omgivningen. Biskopsgraven från 1100-talets mitt i kryptan under Skara domkyrkas kor förefaller dock inte ha varit försedd med ett gravmonument i golvplan, utan stenkistan i gravens inre har utgjort monumentet. Ärkebiskops- och biskopsgravarna förefaller därmed följa samma processer i begravningspraktiken som vi ser i de kungliga gravarna och i den övriga sociala elitens gravar. Vi kan därmed utgå från att det även inom den kyrkliga eliten var eftersträvanvärt att ett gravmonument skulle synliggöra graven, även om monumentet på sätt och vis utformades mer diskret. Oavsett kom graven att genom monumentet att bli en aktiv del i att dirigera och strukturera de levandes rörelser i kyrkorummet.

Ett annat förhållande som är utmärkande för biskopsgravarna är hur stenkistan anlades precis under golvnivån och att kistans lockhäll, som höjde sig något över golvytan, på så sätt blev en del av kyrkans golv. Därmed kom den döde att ligga strax under golvet och genom kistans konstruktion bli en integrerad del av själva golvytan i kyrkans heliga rum. Den döde biskopen gravlades således med en direkt och fysisk koppling till kyrkan som byggnadselement. I detta avseende rymmer praktiken samma strategi som vi uppfattar i de kungligas gravläggningar i kyrkans väggar. Det kan uppfattas som att det fanns något attraktivt i att den döde inlemmades i kyrkobyggnaden i sig. Sarkofagerna och stenkistorna blev därmed en integrerad del av framförande av begravningspraktiken i kyrkans sfär. Samtidigt måste en ansamling av gravar i kyrkans golv ha fört med sig att denna del av kyrkorummet blev mer svårtillgänglig med en högst ojämn golvyta. Värt att framhålla är dock att inga biskopar har påträffats gravlagda i nischer i kyrkans väggar. Denna typ av begravningar förefaller ha varit förbehållna den kungliga begravningspraktiken.

Utmärkande för gravkontexter där ärkebiskopar och biskopar gravlagts är, förutom att de placerats i kistor av sten, att de gravlagts i full ämbetsmannaskrud med viktiga materiella ting som ring, kräkla och ibland även en kalk och patén i graven. De föremål som placeras i graven har alla en direkt koppling till yrkesrollen och utövandet av ett ämbete. Det är intressant att även om rollen som kung eller drottning också handlar om en position kopplad till rang och ämbete, så har begravningspraktiken i kungliga begravningar inte innefattat placeringen av föremål i graven på samma sätt som för de kyrkliga ledarna.

I den andliga elitens gravar utgör därför nedläggandet av kalk och patén tillsammans med den döde ett anmärkningsvärt inslag. Det handlar om föremål som hade en viktig roll i det liturgiska bruket och därmed egentligen tillhörde kyrkan och församlingen eller klosterorden. En ring, skruden med mitran och kräkla kan på ett annat sätt uppfattas som direkt kopplade till individen, men nattvardsföremålen var något som brukades av en större gemenskap knuten till kyrkan. Frågan är om

dessa föremål som ingick i den liturgiska praktiken verkligen lades ned i gravar och på så sätt togs ur bruk? Kalken av silver i ärkebiskop Absalons grav uppvisade inga tecken på slitage från användning och förefaller ha tillverkats enbart för att läggas ned i graven. Ekroll konstaterar också att i de norska biskopsgravarna är i regel biskopsstaven, kalken och patén av enkla material som trä eller bly vilka tillverkats som kopior för att placeras i graven (Ekroll 2001:8). De var materiella ting som uppenbart hade en viktig funktion i gravsammanhanget kring den döde biskopen, men samtidigt av allt för stor betydelse i det liturgiska sammanhanget och i den kyrkliga gemenskapen för att de skulle tas ur bruk. Istället förefaller kopior av mer eller mindre kostsamma material ha tillverkats i syfte att läggas ned i graven. Placeringen av dessa föremål i graven, även om det handlade om kopior, säger något om hur betydelsefullt det var att graven skulle utrustas med dessa ting.

De kyrkliga och politiska auktoriteternas gravar och begravningspraktiker

Ärkebiskopsgravarna i Sorø och Lund med sin blykista och stensarkofag under påkostade gravhällar av marmor, Erik Plogpenning's grav i Ringsted med sin tegelkista under ett uppmurat monument liksom Birger jarls grav i Varnhems klosterkyrka anlades alla under 1200-talet. Det är gravar som konstruerats för att hysa kvarlevorna av personer som haft en position inom samhällets politiska och religiösa etablissemang, och det är gravar som försågs med ett för omvärlden synligt monument. I dessa gravar finner vi ledare inom samhällets politiska och religiösa toppskikt vars begravningar genomfördes inom en mycket specifik situerad kontext. Ärkebiskopar och kungliga personer tillhörde ett smalt och exklusivt samhällsskikt. Samtidigt som de innehade en rang och position inom samhällsorganisationen var dessa individer och deras familjer en del av det rådande samhällets socioekonomiska elit. Som sådan skiljde sig kungar och biskopar inte nämnvärt från den övriga jordägande eliten under 1100- och 1200-talen.

Även om gravens placering, utformning och konstruktion kunde vara mer komplex än graven med liljestenen i Grolanda och graven under det flerdelade monumentet i Häggesled, så kan vi uppfatta att den politiska och kyrkliga elitens begravningspraktik i stor utsträckning var en del av samma processer som begravningspraktiken inom den övriga samhällseliten. Från varierade och komplexa arrangemang i gravens inre kom fokus att under 1200-talet riktas mot det synliga gravmonumentet ovan jord. I min uppfattning kom gravmonumentet att spela en viktig roll för att påminna omvärlden om gravens och den dödes existens oavsett position inom eliten.

Ett fenomen som förekommer i såväl kungliga som ärkebiskopliga gravar är praktiken att placera plaketter i eller i anslutning till graven. Ofta har plaketten försetts med en inskrift som namnger den döde, men inte alltid. I vissa fall har en blyplakett utan inskrift placerats över kistan, eller i kistan bredvid den döde. Ärkebiskop Absalons grav i Sorø klosterkyrka hade dock försetts med en inskrift som omnämner vem som ligger i graven, men intressant nog låg den inskriftsförsedda blyplattan på blykistan inuti stenkistan under den synliga lockhällen i sten. Praktiken att lägga ned eller fästa blyplattor försedda med inskrift i eller på graven är även känd från andra danska gravar och främst i förbindelse med inflytelserika personer. Absalons farfar Skjalm Hvides och hans systerson Peter Vagnsens (gravlagd 1204 i Århus) gravar hade försetts med blyplattor. Även vid gravläggningen av kung Valdemar I år 1182 i Ringsted, hade en inskriftsförsedd blyplatta placerats i graven (Carelli 2001:316, 440 f.). Anna Blennow menar att inskrifter i ”plakettform” med inskrifter på rektangulära eller kvadratiska plattor av sten eller metall är en vanlig företeelse i det europeiska materialet (Blennow 2016:317). Carelli framhåller dock att bruket av minnestavlor och minnesplaketter trots allt inte var särskilt utbrett i den tidiga medeltidens Danmark. Merparten av dem kan intressant nog dateras till 1100-talets slut och 1200-talets början, med endast enstaka exempel från 1100-talets tidigare del. Det var heller inte en praktik som fick en bredare folklig förankring, utan har en tydlig

koppling till begravningar av kungar, ärkebiskopar, biskopar och abbotar (Carelli 2001:318). Som jag visar längre fram i avhandlingen var flyttandet av kvarlevor efter gravlagda individer, såväl kejserliga som biskopliga, under lång tid ett vanligt fenomen inom både den sociopolitiska och den religiösa eliten efter det att kristendomen slog igenom på 300-talet i dåvarande Italien. Jag uppfattar det därför närmast som att återöppnande av graven och flyttandet av kvarlevorna var något förväntat, kanske näst intill önskvärt. Det skulle visa att kvarlevorna hade en speciell status och var eftertraktade. Vi kan snarast uppfatta detta som att öppnandet av graven närmast förväntades. Ur denna aspekt infogar sig ärkebiskop Absalons grav i den begravningspraktik som utmärker gravläggandet av höga kyrkliga ämbetsmän inom den tidiga kristna kyrkan.

Tydligt är också att gravens inre där stort fokus lagts på den dödes kvarlevor genom liturgisk dräkt, föremål och kistkonstruktioner, varit betydligt viktigare för den andliga eliten än för den politiska. Även om synliga gravmonument framför allt under 1200-talet kom att bli en del av begravningspraktiken kom också stort fokus att riktas mot arrangemangen kring den döda kroppen. Motsvarande strategi i praktikerna kring de kungligas gravar ger materialet inte belägg för.

Sammantaget utmärker sig de kyrkliga ledarnas gravar, precis som kungligheternas gravar, som exklusiva och påkostade. Detta innefattar såväl gravens konstruktion, arrangemangen kring de gravlagda liksom placeringen av graven i kyrkorummet. Generellt förefaller ärkebiskoparnas gravar ha placerats närmare altaret och koret än biskoparnas gravar i de fall båda graderna varit verksamma i domkyrkan. Ett annat förhållande som är värt att framhålla är att de höga ledarna inom den kyrkliga organisationen framför allt gravlagts i domkyrkorna och inte i klostrens kyrkor. Ett undantag är ärkebiskop Absalon som lät flytta släktingars kvarlevor till den klosterkyrka i Sorø som han själv gynnade och även kom att begravas i.

Grav och monument - en sammanfattning av begravningens praktiker

I 1100- och 1200-talens sociala verklighet var gravmonumenten i sten något mer än enbart ett sätt att gravlägga den döde. Stenmonumenten i och över gravarna spelade också en roll i en strategi för att bevara minnet av den döde. Stenkistan som begravningsform hade däremot ett begränsat värde i påminnelsen om den döde i graven, vilket inte minst antyds genom att stenkistan inneslöts i graven efter själva begravningstillfället. Ofta har monumentet framställts av en exklusiv stenråvara och bearbetats av skickliga hantverkare, åtminstone när det kom till gravmonument som skulle vara synliga ovan jord. Även om stenkistan i en grav endast kunde beskådas i samband med begravningen uppfattades den som en del i en tradition intimt förknippad med samhällets sociala eliter, både genom materialet och genom placeringen på kyrkogården. Denna socialt exklusiva dimension i stenkistgravarna finner vi kanske ännu mer påtagligt närvarande i monumenten ovan jord. Det beständiga i stenen som material och synliggörandet av graven ovan jord gav också gravmonumentet en annan dimension som en aktiv påminnare om den döde i graven. Därmed kunde den avlidnes uppfattade behov tillgodoses, men det öppnade också för att ge status och social prestige åt den efterlevande familjen eller släkten. Det sociala innehållet i begravningspraktikerna var komplext och innefattade bland annat ett framhållande av den dödes och den efterlevande familjens välstånd och sociala position (jfr Claesson 1989:91; Ekroll 2001:6; Thompson 2004:117 f.; Ljung 2016:217; Nyqvist Thorsson och Oxenstierna 2018:38).

I ett försök att sammanfatta huvuddragen av resultaten från genomgången av materialet skulle följande uppställning kunna tydliggöra slutsatserna:

Gravar med stenkistor i gravens inre

- Tydligt är att i de begravningspraktiker som innefattar en gravläggning av den döde i en kista av sten finner vi både praktiker som kan uppfattas som gemensamma över stora geografiska områden, men också en stor variation i hur den döde skulle placeras i kistan och i hur arrangemangen runt den döde skulle utformas. I en jämförelse mellan undersökta gravar från olika kyrkliga miljöer är det tydligt att praktiken att gravlägga i stenkistor delas av människor inom olika geografiska områden, både inom men även utanför Skandinavien.

- Praktiken förefaller få stort genomslag mot slutet av 1000-talet och framför allt 1100-talets första hälft, för att klinga av under senare delen av 1100-talet. Även om materialgenomgången visar att traditionen att gravlägga i stenkistor i viss mån lever kvar inom undersökningsområdet även under 1200-talet, förefaller den inom det västgötska området ge vika för andra begravningspraktiker från och med 1100-talets mitt. Motsvarande utveckling kan däremot inte skönjas inom andra regioner där stenkistgraven lever kvar och förefaller bibehålla sin roll som statusgrav i begravningspraktiken även fram under 1200-talet.

- Generellt ser vi i kontexten kring stenkistorna en mängd olika praktiker som också varierar från grav till grav. Materialet i stenkistorna kunde skifta, troligtvis utifrån det material som användes vid kyrkobygget. Praktikerna kunde innefatta att den dödes huvud placerades på en sten, kistorna kunde utformas med eller utan en speciell nisch för huvudet, ibland har två stenblock placerats på vardera sidan av den dödes huvud eller vid fötterna. Ofta har kistorna tätats omsorgsfullt med kalkbruk eller lera och ibland har kistan murats helt och hållet med sten och kalkbruk. Lika ofta som stenkistan försetts med en botten av stenar har den konstruerats utan bottenhällar och döde har placerats direkt på jorden i kistan. Det förekommer också att den döde placerades på ett lager kol eller kalk som strötts ut i kistan och ibland har träkol placerats eller spritts ut på den döde. Vid några fall har också byggnadsdetaljer från själva kyrkan på olika sätt fogats in i stenkistan.

- I gravarna med stenkistor ser vi således tydligt hur begravningspraktikerna inte bara varierat utan även att de fokuserar på arrangemangen kring den dödes kvarlevor i gravens.

- Praktiken att gravlägga i stenkistor förefaller också leva kvar i stor utsträckning inom klostrets begravningssfär. Stenkistorna, och även kistor av tegel, har sannolikt brukats vid gravläggningar av klostrets ordensmedlemmar, men istället för att praktiken som i övriga samhället gradvis tas ur bruk förefaller den leva kvar i begravningpraktiken inom klostren.

Gravar med monument ovan jord

- Gravmonument av sten som placerats över gravens och synligt ovan jord är en praktik som förekommer redan under 1000-talet i form av tidigkristna, runristade gravmonument. Inom undersökningsområdet förefaller dessa monument ha spelat ut sin roll redan vid 1000-talets mitt, eller andra hälft för Husabys del. Under en kort period förefaller gravmonument ovan jord upphöra att ingå i begravningspraktikerna, men från och med mitten av 1100-talet blir återigen gravmonument ovan jord en del av praktiken. Framför allt är det från slutet av 1100-talet och under 1200-talet som gravmonument ovan jord i olika utförande får en blomstringsperiod.

- Vi kan också konstatera att med sina över 600 kända monument som placerats över gravar, intar Västergötland en särställning. Ingen annan region uppvisar en parallell i uppförandet av gravmonument under den här perioden.

- Samtidigt som gravmonument placeras synliga över graven blir praktikerna som omfattar den dödes kvarlevor i gravens inre betydligt färre. Materialgenomgången har visat att trots det påkostade monumentet ovan jord har den döde ofta placerats i en jordgrävd grav och endast i en svepning.

- Begravningspraktiken är fortfarande varierande och innefattar många olika element, men dessa är istället riktade mot gravmonumentet ovan jord. Vi ser en stor variation i själva utformandet av monumentet, med såväl plana hällar, murade fundament och gravhällar där den döde framställs i hög relief, monument som är sammansatta av flera delar där gavelkors och liggande lockhällar utgör olika element av gravmonumentet. Variationen omfattar även figurframställningar, teknik, inskrifter och bemålning.

- Generellt delas de begravningspraktiker som vi ser i samhällets sociala eliter även av tidens politiska och andliga auktoriteter. Det som utmärker begravningspraktikerna i den andliga elitens gravar är att även om det synliga gravmonumentet får en viktig roll under framför allt 1200-talet, riktas också stort fokus mot den dödes kvarlevor i gravens inre.

-Under perioden blir också begravingar i väggnischer i kyrkans murar en del av begravningspraktiken. Framför allt ser vi dem i norska och danska kontexter, men i enstaka fall även inom det svenska området. Denna typ av begraving förefaller emellertid vara förbehållen kungliga familjemedlemmar och har inte kunnat kopplas till begravingen av kyrkliga auktoriteter.

Arkeologiska undersökningar av begravningsplatser från olika områden har visat att gravläggningar under 1100- och 1200-talen kunde utformas på väldigt olika sätt. Slutsatsen efter att ha studerat gravmaterialet inom undersökningsområdet och jämfört detta med material från ett referensområde, är att begravningspraktikerna rymmer stora variationer både när det gäller stenkistgravar och gravar med synliga gravmonument. I variationerna finns också element som kan uppfattas som gemensamma och mer generella, både i form av likheter och skillnader. Vi kan inte förutsätta att dessa tagit form och kommit till uttryck under samma tid och på samma sätt över allt, men jag vill framhålla att de gemensamma elementen i begravningspraktikerna är tillräckligt påtagliga för att lyftas fram och diskuteras.

Redan i kapitlets disposition har jag genom att skilja mellan gravar med stenkistor och gravar som täcks av ett stenmonument ovan jord antytt att jag uppfattar och kategoriserar stenmonumenten som del av två olika slags praktiker. Den ena praktiken innefattar uppförandet av ett monument av sten i gravens inre för den döde att placeras i. Graven fylls igen och det beständiga inslaget i graven kan inte längre uppfattas och upplevas av omgivningen. Stenkistan i gravens inre var inte ett monument som skulle visas upp för omgivningen efter att begravingen var genomförd. Därmed förefaller stenkistan utgöra ett monument som spelade en viktigare roll för den döde och den dödes kvarlevor än i relationen med de efterlevande. Begravningspraktiken förändrades i och med att det synliga stenmonumentet fick en viktig roll. Graven försågs med ett monument av plana hällar eller i en kombination av flera delar, och dessa var synliga för en omvärld långt efter begravingstillfället. De skillnader som tydliggörs i materialet förefaller också ha en koppling till kronologiskt skilda tidsperioder. Under 1100-talets andra hälft och in i 1200-talet omformas begravningspraktikerna och graven synliggörs för omvärlden på ett annat sätt än tidigare.

De undersökta gravkontexterna har också visat att begravningspraktiken att låta uppföra påkostade gravmonument över graven slår igenom även inom såväl den politiska som den andliga auktoritetens gravläggningar under 1100-talets andra hälft. En skillnad finns dock inom den andliga eliten där påkostade gravmonument och insignier som placerats vid den döde enbart förekommer i gravläggningar av ärkebiskopar och biskopar inom den kyrkliga organisationen. Tydligt är att

klostrens ordensmedlemmar håller en betydligt mer avskalad linje där påkostade gravmonument ovan jord inte förekommer nämnvärt. Även om det inte direkt går att belägga förefaller emellertid stenkistor, liksom kistor av tegel, ha brukats vid gravläggningen av klosterordnarnas högsta ledare. Då samhällets övriga eliter alltmer anammar praktiken med påkostade gravmonument över gravarna, håller man inom klosterordnarna kvar vid praktiken att gravlägga högre ordensmedlemmar i stenkistor i gravens inre.

Utifrån genomgången av resultaten menar jag att det är möjligt att identifiera begravningspraktiker vilka i genomförandet på det lokala planet kunde rymma stora variationer, men som också strukturerades av en generell tankeidé om gravens roll inom såväl den romersk-katolska kristenhetens liturgi som de högre samhällsskiktens strategier för att upprätta och befästa sociala positioner. Detta kommer att diskuteras vidare i följande kapitel.

5.4. De gravlagda i kistorna - idén om den eviga viloplatsen och verklighetens praktik

Föreställningen om den kristna graven som bevaras i evig tid på kyrkogården och de jordiska kvarlevorna som får vila ostörda i graven är en idé som många av oss bär på och som vi kanske till och med omhuldar och bevarar. Vår egen samtids sätt att hantera de döda och vår uppfattning om hur en begravning genomförs har naturligtvis formats av den kristna tankeidén, men denna uppfattning kan i sin tur ha påverkat hur vi uppfattar gravläggningar från den tidiga kristna perioden. Ett exempel är undersökningen av den stora gravhögen i Bjerringhøj i Danmark under 1800-talets andra hälft och den diskussion kring ett sekundärt utnyttjande av de stora gravhögarna som följde. I högen påträffades inte kammargraven uppe i högen, vilket var den förväntade placeringen, utan nedgrävd ca 1,5 m under själva högen och den omgivande markytan. Som en förklaring till den avvikande placeringen av kammaren framhölls en påverkan från kristendomen just för att det var ett allmänt kristet begravningsskick att begrava de döda i jorden och inte över den (Pedersen 2010:67, 79 och där anf. litt.). Tolkningen av gravhögen är intressant i sig, men vittnar bland annat om hur stark den rådande idén om vad som karakteriserar en kristen begravningspraktik var hos tidens vetenskapliga elit.

I den bemärkelsen kan undersökta gravar från de första kristna århundradena, med spår av att benen från tidigare gravlagda personer hanterats och flyttats, upplevas som något märkligt och avvikande. Vanligtvis anlades en ny grav för varje död som skulle jordfästas. Sölve Gardell påpekade dock redan på 1930-talet att det förekommer undantag där man i samma grav påträffat flera skelett. I de fallen, konstaterar han, har de äldre skelettdelarna vanligen samlats ihop för att ge plats för det nya liket. Ofta lades benen från den tidigare gravlagde vid den sist begravde individens fötter (Gardell 1937:36). Materialet från undersökningsområdet, med jämförande exempel från referensmaterialet, visar att manipulerandet av kroppsliga kvarlevor i äldre gravläggningar var förhållandevis vanligt. De undersökta gravar som ligger till grund för avhandlingen visar att i begravningspraktiken har de fysiska kvarlevorna, benen, efter de döda hanterats på en mängd olika sätt.

Benen arrangeras – undersökningsområde och referensmaterial

Från undersökningen av gravarna på kyrkplatsen i Sunnerby blir vi varse att många gravar har fått ligga intakta och har inte påverkats av senare aktivitet. Tydligt är emellertid att i vissa gravar har den gravlagdes ben manipulerats, flyttats runt och återdeponerats på olika sätt. I den kista av sandsten som påträffades under det flerdelade gravmonumentet ett tjugotal meter söder om kyrkan låg skelettet efter en man i 40-årsåldern som gravlagts runt 1100-talets mitt (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*). Förutom det intakta skelettet i stenkistan påträffades även större rörben från två vuxna kvinnor. Benen från kvinnorna hade sannolikt placerats där i samband med att man under 1200-talet återkommit till graven för att gravlägga ytterligare en man på stenkistans lockhällar. I samband med denna senare gravläggning hade en av lockhällarna avlägsnats och rörbenen från kvinnorna

placerats i stenkistan och på det befintliga skelettet i kistan. Utanför stenkistans ena hörn låg också en skalle som troligtvis tillhört en av kvinnorna.

Figur 26. Deponerade rörben i stenkistgraven i Sunnerby. Foto A. Nyqvist Thorsson.

Även i en annan stenkista, belägen strax söder om kyrkans långhus, var det tydligt att benen i kistan hanterats och flyttats. Kistan hade anlagts för en man i 40-årsåldern. Vid ett senare tillfälle hade graven öppnats och ytterligare en individ gravlades i kistan. Detta var en man, runt 50 år, som placerades svept i kistan på skelettdelarna efter den tidigare begravde mannen. Vid en tredje begravning, ytterligare en man i fyrtioårsåldern, hade benen efter de två tidigare begravda männen flyttats och makats åt sidan för att ge plats för ytterligare en kropp. Graven kunde dateras till 1200-talets andra hälft och var således yngre än de övriga stenkistgravarna i Sunnerby. Skillnaden i tid avspeglade sig också i kistans utförande med tunnare, mer råhuggna, sandstensblock och avsaknad av bottenhällar. Detta tyder på att kistan som fenomen och förvaringsplats för den döda kroppen fått ett delvis annat innehåll. Till skillnad från de äldre stenkistorna i Sunnerby placerades här kroppen direkt på jorden, men inom stenkistans väggar. Även det lilla avdelade utrymme i kistans fotände, möjligen ett ossuarium (förvaringsutrymme för ben), särskilde denna kista från övriga.

I kyrkans långhus påträffades flera gravar, alla innehållande män. I en av dessa, belägen i långhusets mitt, hade en man i 50-årsåldern begravts. Dateringen av benen antyder att detta sannolikt skedde strax efter att stenkyrkan uppförts vid mitten av 1100-talet. Utmed mannens ena sida och mellan hans ben låg ett flertal större rörben från en annan individ, en man över 50 år, prydligt arrangerade. Benen måste ha tagits från en äldre grav och placerats i den nya gravkontexten i kyrkans långhus. Dateringen av dessa ben gav dessvärre ett långt tidsintervall, från 1000-talets mitt till 1200-talets mitt, och det var därmed inte möjligt att fullt ut avgöra det kronologiska förhållandet mellan de båda gravlagda individerna (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*).

Även i Birger jarls och drottning Mechtilds grav i Varnhems klosterkyrka hade skelettdelar på ett tydligt sätt flyttats och arrangerats om. I den murade stenkistan låg vad som tolkats som skelettet efter drottningen i ursprungligt läge. På vardera sidan av hennes huvud låg de kranier som sannolikt tillhört Birger jarl och hans son hertig Erik (Ahlström 2006). Männens övriga ben låg hopade över nedre halvan av kvinnans skelett. I samband med att Mechtilds kropp lades i kistan har således benen efter jarlen och hans son Erik samlats ihop och lagts ned igen över nedre delen av hennes kropp och deras kranier placerades på vardera sidan av hennes huvud. Det är inte helt

klarat när graven anlades. Har det skett före gravläggningen av Mechtild kan benen efter de båda männen ha lyfts upp och därefter arrangerats i graven runt drottningen. Anlades graven i samband med att Mechtild skulle begravas (efter 1288) har sannolikt benen efter jarlen och hans son hämtats från sina ursprungliga gravar och placerats tillsammans med drottningen (se katalogen nr. 106 *Varnhems klosterkyrka*). I det sistnämnda scenariot identifierar vi, precis som i gravarna i Sunnerby, en praktik där ben från äldre gravläggningar grävs fram för att flyttas och integreras i ett nytt gravsammanhang.

I den norra delen av klosterkyrkans kor framkom två gravar med kistor konstruerade så att de delade en gemensam kistvägg. Stenkistorna var murade på likartat sätt som Birger jarls grav men hade också i ett senare skede blivit påbyggda där den södra kistan hade utvidgats söderut. I den norra kistan påträffades begravningar i två lager. I det undre lagret fanns skelettdelar från fyra individer, men anmärkningsvärt nog saknades de gravlagdas kranier. Av någon anledning har man gått ned i graven och tagit upp skallarna från de fyra individerna. Enligt en hypotes kan det röra sig om den erikska ättens familjegrav. Denna grav har tolkats som anlagd då det äldsta korgolvet varit i bruk. Graven har daterats till 1100-talets andra hälft och var den äldsta påträffade graven i koret (se katalogen nr. 106 *Varnhems klosterkyrka*).

På Trinitatskyrkogården i Lund har arkeologiska undersökningar visat hur man vid grävning för en grav stött på äldre gravar och valt att ta tillvara skallarna vilka sedan placerades i den nya graven (Cinthio 2002:179). Från undersökningarna av andra gravar i och vid Trinitatskyrkan vet vi att även här återbrukades stenkistorna i vissa gravar för ytterligare gravläggningar. Jag har tidigare beskrivit Margaretes grav i västtornet där skelettet efter en tidigare gravläggning samlats ihop och placerades i kistans fotända innan Margaretes kropp placerades i kistan. Gravarna från begravningsplatsen runt Trinitatskyrkan innehåller flera exempel på hur stenkistor åter öppnats och nya gravläggningar skett i kistorna. I en stenkista låg ben från fem olika begravningar. Benen efter en individ hade samlats ihop och placerats vid fotändan och benen från två andra hade lagts samlade i huvudändan. Inför den näst sista gravläggningen hade gravrummet snyggats till och ett lager kalk ströddes ut som fick täcka botten och de tre skeletthögarna. Skeletten efter de två senast gravlagda i kistan låg kvar i ursprungligt läge. Cinthio har tolkat graven som en familjegrav med återkommande gravläggningar av familjens medlemmar i stenkistan. Fyndet av en makulerad sigillstamp i gravens fyllning kan dateras till tiden omkring 1300, vilket ger en indikation på under vilken tidsperiod graven varit i bruk (Cinthio 2002:162 ff.). Liknande manipuleringar av äldre gravläggningar finner vi i materialet från S:t Clemens i Helsingborg där exempelvis skallen från den tidigare gravlagde fick ersätta en av nischstenarna i kistan, och i ett annat fall placerades skallen från stenkistans första gravläggning omsorgsfullt på bröstet på den döde vid den andra gravläggningen. Stenkistan i graven vid Hossmo kyrka i Småland hade återbrukats vid flera tillfällen, och vid den sista gravläggningen hade ben och kranier från de tidigare gravläggningarna omsorgsfullt hopats i stenkistans västra ände (se nedan för vidare beskrivning av graven vid Hossmo kyrka).

... och gravar töms – undersökningsområde och referensmaterial

Bland de undersökta gravarna inom undersökningsområdet finns också flera exempel på tomma gravar vilket tyder på att den dödes ben av någon anledning flyttats. Avsaknaden av lockhällar över stenkistan i Häggesled, tillsammans med frånvaron av alla större ben i kistan, tyder på att den öppnats vid ett senare tillfälle och att benen flyttats (se katalogen nr. 60 *Häggesled*). Graven är inte daterad, men sannolikt har den anlagts under den period då stenkyrkan uppfördes, det vill säga runt 1100-talets mitt. Jag har tidigare också påpekat att stenkistan i kryptan under Skara domkyrkas kor tömtes på sitt innehåll. Liksom i Häggesled har den sannolikt rymt en gravlagd individ i en träkista, men även här har man i ett senare skede återkommit till graven och tagit upp den dödes kvarlevor. Eftersom kryptan sannolikt anlades vid 1100-talets mitt har gravläggningen troligtvis skett däromkring eller strax efter (se katalogen nr. 86 *Skara domkyrka*). Även i klosterkyrkan i Gudhem påträffades en grav med stenkista som senare tömtes på sitt innehåll. Graven låg norr om högaltaret och har anlagts efter att drottning Katarinas donation på 1250-talet gjorde bygandet av kyrkan och koret möjligt (se katalogen nr. 50 *Gudhems kloster*).

Undersökningarna av gravar i Nidaros domkyrka i Trondheim visar också att praktiken att återkomma till kända gravar och flytta den dödes kvarlevor var vanlig. Domkyrkan i Nidaros hade sina rötter i Olav Kyrrs Kristkyrka som uppfördes under 1000-talets andra hälft. I koret till denna kyrka blev flera kungar begravda fram till mitten av 1100-talet och då särskilt inne i väggarna. Vid rivningen av koret och uppförandet av den så kallade *Oktagonen* i det nya koret, under perioden 1183–1210, har kvarlevorna efter de gamla kungarna tagits om hand och benen

har omlokaliserats till en annan plats i katedralen, sannolikt i det nybyggda södra tvärskeppet (Ekroll 2006b:88). Den grav i tvärskeppets vägg som undersökts visar också att kista och kvarlevor efter gravläggningen av en vuxen individ på 1160/70-talet avlägsnats ur väggen. I den trekantiga träkistan i kapitelhusets vägg låg emellertid skelettet efter det gravlagda barnet kvar (Ekroll 2001:7). På motsvarande sätt får vi anta att den tomma gravnisch i korväggen i Gudhems klosterkyrka vid något tillfälle efter den ursprungliga begravningen tömtes på sitt innehåll (se katalogen nr. 50 *Gudhems kloster*).

Uppgifter om att praktiken att flytta benen efter avlidna kan också hämtas, som nämnts ovan, från de skriftliga källorna. Kung Erik Jedvardsson begravdes omkring 1160 i kyrkan i Gamla Uppsala. Han blev så småningom dyrkad som helgon och efter en förhållandevis kort period grävdes hans ben fram ur graven för att läggas i ett skrin och inta rollen som relik (se ovan). Ärkebiskop Absalon lät också öppna sin äldre släkting Skjalm Hvides grav i Fjenneslevs kyrka i Danmark för att flytta kvarlevorna till en nischgrav i väggen i Sorø klosterkyrka (se ovan).

Att manipulera förfädernas ben – en lång historia

Genom de undersökta kristna gravkontexterna från 1100- och 1200-talen blir det tydligt att manipulerandet av kroppsliga kvarlevor efter vissa individer, och ibland också deponerandet av dem i nya gravkontexter, inte var ovanligt i den medeltida kristna begravningspraktiken. Praktiker som på olika sätt innefattade att bruka och manipulera kvarlevorna efter döda personer var emellertid inte något nytt för de områden som efter hand kom att möta den kristna trosidén. Snarare fanns det en beredskap att möta en praktik med kristna förtecken som innefattade att på olika sätt manipulera och fysiskt förhålla sig till döda förfäder. I den undersökta storhögen från 600-talet på Kållandsö i Vänern hade exempelvis rester från en tre hundra år äldre grav hämtats och fogats in i högens jordmantel i samband med uppförandet (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018). I Vittene i Västergötland har undersökningar visat att gravar från yngre förromersk järnålder öppnats under vikingatid, det vill säga närmare 800 år senare. I samband med ingreppen i de äldre gravarna hade såväl mänskliga kvarlevor som föremål och benbehållare flyttats, och Tore Artelius har framhållit att material från äldre gravar användes på mycket konkreta sätt inom den vikingatida begravningspraktiken (Artelius 2004:99, 107). Även om begravningspraktiker under yngre järnålder inte alltid innefattat att man direkt hanterat benen efter tidigare gravläggningar har bland annat Anne Pedersen visat på en vikingatida och tidigkristen strategi där äldre gravar och gravmonument manipulerades och integrerades i samtida begravningspraktiker (Pedersen 2010). Ett anmärkningsvärt exempel är kyrkplatsen i Hörning i norra delen av Jylland. Undersökningar visade att en träkyrka som uppfördes under andra hälften av 1000-talet placerats över en rikt utstyrd kammargrav från andra hälften av 900-talet. Kammargraven hade ursprungligen täckts av en hög, men i samband med uppförandet av träkyrkan hade stora delar av gravhögen schaktats bort. Själva kammargraven hade dock bibehållits intakt och låg i den västra delen av den lilla träkyrkan. Pedersen har tolkat detta som att planeringen av kyrkbygget måste ha förutsatt en vetskap eller en förväntning om den gravlagde i kammaren (Pedersen 2010:90 f.). Tydligt är att manipulerandet och återbruket av döda förfäders ben, som på ett eller annat sätt uppfattats som viktiga, initialt i mötet med kristendomen inte var något främmande och inte heller en praktik som krävde en anpassning från grunden till skandinaviska förhållanden. Istället var det en existerande och sedan århundraden djupt förankrad praktik som i princip behindrat kunde leva kvar, om än i en något förändrad dräkt.

Praktiker i manipulerandet av de dödas ben

Sammantaget, vilket kanske är anmärkningsvärt i sig, uppvisar många av de mänskliga kvarlevorna i gravarna från perioden spår efter att ha hanterats på olika sätt. Flera gravar har vid undersökningen visat sig vara tomma som en konsekvens av att benen plockats upp för att placeras på annan plats och i ett annat sammanhang. Störst fokus, vilket i och för sig inte är så konstigt, förefaller ha riktats mot skallen och de större rörbenen i kroppen. I Birger jarls grav har skallarna från jarlen och hans son Erik omsorgsfullt arrangerats på vardera sidan om drottning Mechtilds huvud medan de större benen samlats ihop och placerats tillsammans. Möjligen har de också flyttats dit från en annan grav. Motsvarande praktik ser vi även i hanteringen av kvinnoben i graven i Sunnerby. Rörbenen har samlats ihop och lagts ner i kistan, men skallen placerades anmärkningsvärt nog utanför. I den jordgrävda graven i kyrkans långhus i Sunnerby hade även här ben från ett skelett i en annan gravläggning placerats tillsammans med den döde. Prydligt arrangerade låg de större rörbenen utmed och mellan den dödes ben i den nedre delen av gravens. Skallen saknades däremot. Möjligen härrörde benen från en söndergrävd grav där endast de nedre extremiteterna blev påverkade och återbegravdes tillsammans med en annan individ i en nyanlagd grav. Samtidigt kan man notera att skallen ofta förefaller ha varit föremål för en särskild hantering och skiljts från övriga ben i kroppen. I den förmodade erikska familjegraven hade exempelvis skallarna från de fyra äldsta begravningarna avlägsnats medan övriga ben i kropparna fått ligga kvar i stenkistan. Vad gäller gravens i Sunnerbys långhus kan det inte uteslutas att likdelarna från en äldre grav har hämtats och rörbenen lagts ned i gravens i långhuset medan skallen brukats i andra sammanhang. Värt att notera är att det ofta är delar av kroppar, i synnerhet skallar, snarare än hela kroppar som hämtats från andra gravar.

I flera stenkestgravar kan vi se att upprepade gravläggningar ägt rum. Tydligt är att det i dessa fall varit viktigt att de avlidna skulle gravläggas i samma grav. De exempel jag tittat på, Sunnerby, Birger jarls grav i Varnhem, ”erikska” gravens i Varnhem och Margaretes grav i Trinitatiskyrkan, antyder utifrån dateringen att praktiken att återkomma till en och samma grav för flera gravläggningar i dessa fall kan knytas till 1100-talets andra hälft och 1200-talet. En möjlighet är att stenkestans som konstruktion i viss mån lever kvar just för att underlätta återkommande gravläggningar i samma kista. Skeletten i de undersökta stenkestorna tyder också på att det viktiga var att olika individer skulle placeras i en och samma grav, att kropparna efter de tidigare gravlagda skulle få ligga i orubbat läge var av underordnad betydelse. Ofta har benen från tidigare begravda individer makats åt sidan eller lyfts upp och omfördelats för att ge plats. Från Magnus Ladulås grav i Ridderholmskyrkan i Stockholm vet man också att återkommande begravningar i familjegravar medför att äldre begravningar tas upp för att sen läggas tillbaka efter det att den nyligen avlidne placerats i gravens. I Ladulås grav kunde man konstatera att benen från den först gravlagde återfanns i såväl det understa som i det översta lagret (Ahlström 2006:44, 55). Sannolikt handlar gravläggningen av flera individer i samma stenkesta om familjegravar. Graven blev därmed ett sätt att stärka familjeband och hålla samman familjen även i döden. Intressant är här att dessa gravar är exempel på att det under 1100-talets andra hälft blir viktigt att upprätta familjegravar och att medlemmar ur samma familj ska begravas familjevis på kyrkogården.

De heligas ben

Graven kan naturligtvis uppfattas som en förvaringsplats för den döda kroppen, som en viloplats och som en slutdestination för människans fysiska form. Genom arkeologiska resultaten från olika undersökta gravar har jag i föregående avsnitt dock visat att graven inte nödvändigtvis alltid uppfattats så. Det var heller inte nödvändigt att den dödes kvarlevor skulle stanna i den grav de ursprungligen placerats i. Innesluten i den kristna begravningspraktiken finns en annan dimension där den döda personens kvarlevor kom att bli en oerhört central del av den kristna kulturen på ett högst naturligt sätt.

Det är ingen nyhet att helgonkult och relikhantering var kristna praktiker som även anammades inom det skandinaviska området. Relikerna i form av små fragment kom generellt från ben, kläder eller någon personlig tillhörighet från ett helgon och infogades som en del i kyrkorna. Dessa små fysiska fragment ansågs besitta övernaturliga krafter eftersom de var kvarlevor från en helig person som nått himlen (Ellis Nilsson 2015:31, 38). Ofta gömdes relikerna i murade nischer i altarfundamenten eller som uthuggna håligheter i själva altarstenen. 1800- och 1900-talens omfattande nybyggnationer av kyrkor har på många håll föregåtts av rivningen av de små, medeltida kyrkorna. Ofta ansågs de trånga, mörka och i dåligt skick. I samband med att de äldre kyrkorna revs gjordes på många håll intressanta fynd av relikker som under lång tid varit både bortglömda och dolda för omgivningens blickar.

Hantering av relikker och framför allt ben från människor som ansågs ha haft en speciell status inom den kristna religionen är intressant att diskutera i relation till den intensifiering av manipulerandet av kvarlevor i äldre gravläggningar som vi ser i materialet.

Reliker inom undersökningsområdet

I Häggesleds kyrka syns en uthuggen oregelbundet rund hålighet i själva altarstenen, endast ca 40 x 35 mm stor och 20 mm djup. Det finns emellertid inga bevarade uppgifter om vilken relik som ska ha haft sin plats i altarskivan. Vid en restaurering av Strö kyrka på 1920-talet blottades en relikgömma då ett tjockt lager bruk knackades bort från altaret. Gömman var invändigt klädd med näver och i nischen stod en cylindrisk ask av svarvat trä, 6 cm hög och 4,8 cm i diameter. I asken låg två små oregelbundna träflisor av lind, endast någon knapp centimeter stora. Flisorna hade virats in i en bit gulnad linneduk och runt denna hade därefter en remsa tunn blyplåt virats (ATA Brandel; Törner 1921). Det är okänt varifrån träflisorna har kommit, men möjligen kan de ha uppfattats som trä från det heliga korset.

Figur 27. Uthuggen hålighet i altarstenen för förvaring av en relik i Häggesleds kyrka, Västergötland. Foto A. Nyqvist Thorsson.

Figur 28. Svarvad relikask som påträffades i altaret i Strö kyrka, Västergötland. ATA.

I Vara kyrka i samma landskap hittades då man 1865 rev den gamla kyrkan och altaret en relikask av bly som innehöll ett ben från ett okänt helgon (inv. nr 3282:2 SHM). Relikasken ska ha påträffats ”under altaret” i den medeltida kyrkan som var en träkyrka av timrade furustockar (Lagerlöf 1985:22). Även i den närbelägna kyrkan i Önum hittades en relik i form av en liten oregelbunden benflisa i altaret (inv. nr. 3477 SHM). Önums kyrka var liksom Vara uppförd av timrade furustockar och enligt en uppteckning av P A Säve från 1863 var altaret knuttimrat av ekstockar (Lagerlöf 1985:23 f. och där anf. litt.).

I Götene kyrka finns än idag en relik bevarad i en liten nisch i altarfundamentet under altarskivan. Reliken sägs vara en del av ett finger från S:ta Helena (eller Elin som hon även kallats). Relikgömman har varit täckt av en glasskiva och i samband med att glasskivan 2012 skulle bytas ut togs det lilla silverskrinet fram och öppnades. I silverskrinet låg relikens, ca 1,5 cm lång, invirad i ett blyband. Själva benbiten, om det nu är fråga om en sådan, låg invirad i en liten linnelapp innanför blyremsan. Reliken undersöktes även av Maria Vretemark, arkeolog och osteolog vid Västergötlands museum (information inhämtad 2019-06-25 från Sveriges radio P4). Elin kom att bli Västergötlands mest firade helgon och hon levde sannolikt under början av 1100-talet. Elin kom från en förnäm släkt, hade utifrån beskrivningen i helgonofficiet en stark tro, genomförde en pilgrimsresa till Rom och hon ska även ha låtit uppföra en kyrka i Skövde (Pernler 2007:70, 158, 220 ff.). Hon led martyrdöden då hon på väg till en mässa och invigning av Götene kyrka blev ihjälslagen. Hennes kvarlevor fördes till kyrkan i Skövde, men en bit av hennes finger flyttades och hamnade enligt traditionen som relik i altaret i Götene kyrka. Götene kyrka är en av stiftets äldsta där en dendrokronologisk datering har visat att timret i korvinden fällt 1125. Kyrkans högaltare är från samma tid (BeBR Götene Klockarbolet 1 - Götene kyrka). Intressant är att om traditionen stämmer fördes Elins kropp till kyrkan i Skövde och placerades som relik i denna kyrka, men en del av hennes kvarlevor togs om hand för andra ändamål och fördes bland annat som relik till Götene kyrka.

Reliker i referensmaterialet

Det finns flera exempel från olika museers samlingar på funna relik i anslutning till de medeltida kyrkornas altare även utanför det västgötska området. I Kråksmåla kyrka i Småland hittades en blyask inmurad i den gamla sakristian då denna revs på 1700-talet. I blyasken låg tre små benbitar invirade i en grön tyglapp (inv. nr. 2779 KLM Kalmar länsmuseum). En relik hittades även under altarbordet av sten i Högsumms kyrka på Öland 1822 och utgjordes av ett litet benstycke invirad i karmosinröd textil som placerats i en liten rund svarvad träask med lock. Intressant är att intill asken med relikens låg även ett stycke rökelse (inv. nr. 2781 KLM). I altarskivan i Gualövs kyrka i Skåne upptäcktes en relikgömma i samband med en renovering 1952. I den lilla håligheten låg en liten klump invirad i pergament. Detta visade sig vara ett brev från slutet av 1100-talet och det hade virats runt en behållare av blyplåt, ca 2,5 cm stor. I kapseln, inlindad i en sidenduk fanns en liten benbit och en liten pergamentremsa som sannolikt innehållit information om vem relikens härstammade ifrån. Benbiten visade sig vid närmare undersökning komma från käken till ett barnkranium (Grönvall 2003).

Ett annat exempel kommer från Ignaberg i Skåne. Ruinerna efter den gamla kyrkan genomgick en grundlig restaurering 1925. I gruset och spillrorna hittades en rund, ca 10 cm stor, svarvad trädos (Thordeman 1927:321 f.). Inuti trädosan låg en fyrkantig blyask, ca 4 x 3 x 1,5 cm stor, och i hopvikt av ett stycke blyplåt. I blyasken och inlindad i fyra små tygstycken, ett gult, ett grönt och ett rött sidentyg samt ett fragment av lärft, låg en liten benflisa. Där tygändarna bundits ihop satt en liten pergamentsremsa fästad vilken var försedd med en inskrift med latinska bokstäver som intygade att detta var en helig relik. I asken låg även tre små hartsorn. Bengt Thordeman menade att det under medeltiden var vanligt att bifoga tre rökelsekorn till relikerna, ett förenklat skick som bygger på seden att nedsätta tre invigda hostior (nattvardsbröd, oblat) då även tre rökelsekorn brukade bifogas (Thordeman 1927:328). Bokstäverna på den lilla pergamentsremsan dateras utifrån en bedömning som gjorts av docent Schück till 1200-talet (Thordeman 1927:329).

Skrin för reliker

Exemplen ovan visar att reliker framför allt förvarades i altarets stenskiva eller fundament. I Västergötland finns emellertid två bevarade skrin, från Eriksberg och Jäla, i vilka reliker förvarats. De två skrinen har tillverkats av ek som beklänts med förgylld kopparplåt. Båda skrinen är också utformade som små byggnader med valmade tak, vattenutkastare och arkader mellan runda kolonnetter på sidorna. Från gavelspetsarna sträcker sig djurhuvuden, möjligen lejon, över takkammen (inv. nr. 5561 SHM; inv. nr. 1503 VGM; Bonnier och Sjöström 2013:38). Skrinen har båda daterats till 1100-talets andra hälft eller slut och latinska inskrifter på takfallen anger vilka reliker som förvarats i skrinen. På Jälaskrinet anger inskriften att det innehållit reliker från flera olika helgon, bland annat Johannes döparen och Sankta Ursula. Idag finns emellertid inga reliker kvar, så det är okänt hur dessa låg förvarade i skrinen. Sammanlagt finns 14 bevarade skrin av denna typ i Sverige, men ett antal finns även bevarade från de övriga nordiska länderna. Intressant är att precis som skrinen från Eriksberg och Jäla stammar de, så till vida att proveniensen är känd, från menighetskyrkor på landsbygden (Liepe 2015:267). Lena Liepe menar att utifrån skrinens dimensioner har de hyst reliker av mindre format, som benflisor eller benstycken, bitar av tyg eller trä från det heliga korset (ibid).

Figur 29. Relikskrinet från Eriksberg. Foto SHM (CC BY).

Martyrernas gravar och formerandet av en kristen ideologi

Relikerna har sin historia i en helgonkult som kom att bli en viktig del av nya kristna trosidéer som växte fram inom den kristna kyrkan under de första århundradena efter Jesu död. För de kristna i de tidiga församlingarna i Rom blev begravningsplatser i stora underjordiska komplex det förhärskande gravskicket (Bartlett 2013). Begravningsplatserna låg utanför stadens gränser och utmed de vägar som ledde ut från staden. Gravplatserna grävdes i den lättbearbetade berggrunden och dessa så kallade katakomber kom snart att omfatta gångar, tunnlar och kammare där gravarna högs ut som hyllor i väggar. I dessa nischer placerade familjerna sina döda utan kista och i enkel svepning. Katakomberna fylldes snabbt av kristna församlingsmedlemmar som ofta dött till följd av förföljelser. Mot slutet av 300-talet skedde en stor förändring av arkitekturen och stora visuella förändringar av landskapet. Det var efter att kejsar Konstantin konverterat till kristendomen och även gjort kristen trosföreställning laglig som martyrernas kvarlevor i katakomberna blev högtintressanta för den nyetablerade kristna kyrkan. Efter hand uppfördes stora basilikor över martyrernas gravar, Konstantin själv lät bygga en av de viktigaste basilikorna någonsin inom den kristna historien över aposteln Petrus grav. Människor begav sig till basilikorna och martyrernas gravar för att högtidlighålla dem och eftersom dessa platser låg utanför stadens murar skapades ett flöde av människor ut från staden och till de nya viktiga platserna. Som en följd av uppförandet av nya kyrkor över martyrernas gravar utanför stadens murar skapades i princip en helt ny kristen topografi i Rom. Men det var inte alla nyuppförda kyrkor som förfogade över en martyrs grav. Även inom staden byggdes kyrkor, uppförda som säten för biskopar och som församlingskyrkor. Avsaknaden av en grav som innehöll en martyr kunde dock åtgärdas och oftast skedde detta genom att införskaffa de kroppsliga kvarlevorna från annat håll. Ben från martyrer, men även andra ting som jord, stoft, olja, trä, törnen och liknande fysiska föremål kunde samlas in och kom så småningom att spridas inom det kristna området. Det var just denna spridning av relik som gav ett nytt flöde och en mobilitet i helgonkulten (Bartlett 2013:7 ff.).

Det anmärkningsvärda i hur praktiken kring hanteringen av heliga personers likdelar utvecklas är just hur intresset flyttas från gravplatsen och åminnelsen av den döde till graven och de mänskliga kvarlevorna som fysiska företeelser. Från att ha varit platser som besöktes för att högtidlighålla minnet av den döda martyren eller helgonet kom de materiella lämningarna att bli förknippade med extraordinära skeenden där graven i sig och kvarlevorna blev källor till övernaturlig hjälp (Bartlett 2013:13). Genom att komma nära de fysiska lämningarna kunde en vädjan till helgonet om hjälp få en större effekt. Helgonens helande kraft kom efter hand att få en allt större tyngd och denna kraft kom att överföras till att omfatta även graven i sig (ibid.). Helgonens helande kraft fanns således i både den anlagda graven och i varje liten beståndsdel i kroppen. Därmed kunde även exempelvis hår och naglar från en helig person ha samma inneboende kraft som benen i kroppen. Eftersom kraften satt i kroppsdelarna kunde dessa med fördel flyttas till andra platser och föra med sig sin kraft. Exempelvis ska kvarlevor och grav efter den förste kände kristna martyren, St. Stefan, mirakulöst ha hittats i Palestina nästan fyrahundra år efter hans död. Stefan stenades till döds för sin kristna tro omkring år 35. Efter att hans likdelar hittades kom de i egenskap av relik snabbt att spridas av kyrkan. Benen från hans kropp fördelades och placerades i olika mindre behållare och en av dessa fördes till staden Uzakis i Afrika där de framlades i biskopens knä och fördes i triumftåg till stadens kyrka (Bartlett 2013:23 och där anf. litt.).

I och med att kristendomen spreds inom det romerska riket spreds också helgonkulten med den. Dels innebar detta att den romerska helgonkulten anammades i sin befintliga form med firandet av helgonens högtidsdagar, och dels en uppkomst av inhemska helgon av kristna män och kvinnor som var av det egna folket och vars kroppar kom att behandlas enligt samma praktiker som de tidigkristna helgonen i Rom. Därmed införlivades heliga personer, ofta med lokal förankring, i relationer med en gemensam praktik som innefattade rollen som helgon, skrinläggning och olika mirakel (Bartlett 2013:27). Kanske

var just helgonkulten också omvänt en av anledningarna till att en ny kristen ideologi fann en grogrund hos andra befolkningsgrupper och kom att spridas relativt snabbt genom Europa.

Reliker - de stora fenomenens små fragment

Den korta inblicken i hantering och förvaring av relikerna ovan visar att varje relik behandlades som något speciellt och omgärdades av material och handlingar förankrade i lokala förutsättningar och kanske personliga övertygelser. Samtidigt är det tydligt att de praktiker som formats kring de heliga föremålen inom det västgötska området också är en del av idéer och praktiker som återfinns inom ett betydligt vidare geografiskt område. Den svarvade träasken, de små tygstyckena, sätten att vira in och knyta ihop olika materiella element bär drag av den specifika situationen, av material som fanns till hands och av personliga uppfattningar och engagemang. Placeringen av relikerna i altarets stenskiva, i ett skrin eller i en nisch i altarets stenfundament grundade sig i olika val, men förvaringen i anslutning till kyrkans huvudaltare var bortom ett lokalt inflytande. Enligt Lena Liepe var relikerna ett viktigt inslag i kyrkorummet under hela medeltiden. Redan under tidig medeltid hade en fast praxis etablerats som angav att varje invigt altare skulle innehålla relikerna. Denna praxis angav också att relikerna skulle placeras tillsammans med tre rökelsekorn i altargraven eller i en hålighet i altaret av biskopen (Liepe 2015:266). En relik med koppling till en helig person var således en förutsättning för en liturgisk verksamhet i kyrkan. Relikerna kunde komma i kyrkans ägo på olika sätt. I det svenska diplomaterialet från medeltiden finns flera exempel på att privatpersoner - klerker såväl som lekmän, testamenterat relikerna till kyrkliga organisationer. I ett fall omnämns att en kanik vid Linköpings domkyrka förvärvat relikerna i fråga i Rom (Liepe 2015:265 och där anf. litt.).

Exemplen på fynd och förekomst av relikerna ovan visar att denna praxis förmodligen också efterlevdes i hög utsträckning och att i princip varje altare i varje liten kyrka kom att inrymma ett heligt föremål. Hur det var med rökelsekornen och i vilken utsträckning dessa faktiskt placerades tillsammans med relikerna är oklart, men åtminstone i anslutning till relikerna i Högserum på Öland och i Ignaberg i Skåne hade material med koppling till rökelse placerats. I relation till detta är det intressant att kol i gravar har tolkats som rester efter tömda rökelsekar i graven. Det öppnar också för att se de tre kolstyckena på stenkistans lockhållar i graven i Floby som en handling med stark koppling till rökelsens roll i begravnings-sammanhanget (jfr diskussionen om träkol i gravar ovan).

Även om färg och material varierar i de små tygstyckena relikerna virats in, från linne till lärft och siden, är det en viktig aspekt att relikerna *har* virats in i tyg. Man kan ana att det här fanns en gemensam tanke i hur benfragment från heliga personer virades in i små tygstycken, sveptes, på samma sätt som döda kroppar sveptes innan de placerades i graven. Ett annat förhållande som bör uppmärksammas som en del av praktikerna i relikhanteringen är inkapslandet av dem i bly. Det finns många exempel på att relikerna kunde deponeras i påkostade krucifix av brons eller silver eller i krucifixens Kristusfigurer av trä (Liepe 2015:265). Oavsett om det funnits en yttre behållare eller inte, och oavsett material och utformning av denna behållare, har relikerna insvepts i sina små tygstycken nästan alltid omsluts av en remsa av blyplåt eller lagts i en liten ask av blyplåt. Bly var naturligtvis ett oerhört praktiskt material i det här sammanhanget. Det var stabilt och ärgade inte, det gick lätt att forma och vika men skapade samtidigt en känsla av att det som förvarades i det omgärdades av ett hårt och beständigt material. Det är så få av relikerna som förefaller vara undantagna inkapslandet i bly att det ligger nära till hands att uppfatta blyplåtens egenskaper som något mer än det rent praktiska. Måhända var det blyets kvaliteter som från början gjorde det lämpligt att använda vid förvaringen av relikerna, men förhållandevis snart bör praktiken att kapsla in det heliga föremålet i bly ha skapat en nära relation mellan de materiella tingen. Jag menar att hantering och förvaring av heliga relikerna därmed ganska snart kom att förknippas med ett hölje av blyplåt.

Här blir också inkapslandet av relikerna i ett hölje av bly intressant att relatera till andra specifika begravningspraktiker under 1100- och 1200-talen. Inom begravningssammanhangen kring samhällets politiska och kyrkliga auktoriteter förekommer, vilket jag visat ovan, att den döde gravlagts i en blykista som i sin tur placerats i ett monument i sten. Ärkebiskop Absalons grav i Sorö klosterkyrka liksom Birger jarls grav i Varnhem är exempel på sådana. Jag har tidigare framhållit ärkebiskop Absalons grav i Sorö klosterkyrka som anmärkningsvärd just i placeringen av biskopens kropp i en kista av bly vilken i sin tur placerats i en murad stenkista. Den plakett med inskrift som omtalade vem som vilade i graven låg på blykistan medan stenkistans täckhäll saknade inskrift över huvud taget. Det ligger nära tillhands att uppfatta begravningspraktiken där den döde biskopen lades i en blykista som en direkt motsvarighet till placandet av ben från heliga personer i små blylådor. Absalons blykista gav därmed omvärlden en tydlig vink om hur hans kvarlevor skulle uppfattas. Genom att kroppen lades i en blykista erhöll hans ben närmast ett symboliskt värde som relik. I samklang med de associationer materialet i kistan väckte kan den inskriftsförsedda plaketten på blykistan, dold av stenkistans lockhäll, närmast uppfattas som en förväntning om att kistan skulle öppnas och att biskopens kvarlevor var begärliga som heliga relik. En liknande relation framträder även mellan förvaringen av relikerna ovan jord i en hållighet i altarets stenskiva eller inmurade i altarets fundament och gravläggningen av framför allt kungligheter i nischer i kyrkans murar. På samma sätt som blykistan kan placeringen av de kungliga kvarlevorna i nischer av sten ovan jord uppfattas som ett sätt att ge de kungliga benen närmast relikstatus och skapa associationer till heliga personer som genom sina handlingar utmärkt sig.

Relikerna som beskrivits i exemplen ovan utgörs alla av mycket små fragment. Sannolikt var det också endast i form av små benbitar eller andra fragment som relikerna i landsbygdens kyrkor kunde införskaffas. Det var endast de mer betydelsefulla bland de andliga organisationerna som hade möjlighet att komma i besittning av ett helgons mer eller mindre intakta kropp eller kanske en större kroppsdel. Domkyrkan i Oslo hyste exempelvis St. Halvards hela kropp, domkyrkan i Nidaros hade Olav den heliges kvarlevor i sin ägo och i domkyrkan i Uppsala förvarades relikerna efter Erik den helige (Liepe 2015:267). En hel helgonkropp hade också högre status än en liten benflisa eller enskilda kroppsdelar, men som exemplet från Götene visar kunde en liten del från helgonets kvarlevor flyttas över till andra kyrkor och därmed överföra en del av helgonets inneboende helighet och status till den nya kyrkan. I avsaknad av relik och anknytning till ett helgon kunde också en begäran utgå om att få flytta kvarlevorna mellan kyrkorna. Exempelvis anhöll den nyutnämnde biskop Birger Magnusson i Västerås 1462 om att lokalhelgonet St. Davids hela lekamen skulle flyttas från sin ursprungliga plats i den närbelägna Munketorps kyrka med argumentet att Västerås domkyrka saknade ett helgon (Liepe 2015:267 och där anf. litt.). Vad gällde kvarlevorna efter de människor som av olika anledningar ansågs heliga fanns i princip inga begränsningar i hur benen från deras kroppar kunde delas upp och skickas runt till olika platser. Detta är intressant eftersom det vidgar betydelsen av den kristna graven och hur vi ska förstå begravningens olika praktiker där sätten att hantera de döda i högsta grad kunde variera inom den kristna traditionen. Den stora fascinationen för de fysiska kvarlevorna efter personer som utmärkt sig i den tidiga kristendomen är också något som varit en del av formerandet av den kristna ideologin alltsedan den erkändes av Roms politiska ledare.

Relikerna och fascinationen för kroppsliga kvarlevor – några reflektioner

Sammantaget antyder materialet att kroppsliga kvarlevor efter vissa individer hämtades, togs om hand och manipulerades efter döden för att därefter deponeras i eller fogas in i nya gravkontexter. Detta intresse för de fysiska kvarlevorna efter vissa individer och praktiken att manipulera benen från de döda förefaller också bli vanligare och mer utpräglat från mitten av 1100-talet och fram under 1200-talet. Genom materialet blir det

också uppenbart att kvarlevorna efter vissa personer ansågs så intressanta att gravar öppnades och tömdes på sitt innehåll. Kvarlevorna kunde därefter placeras i andra gravar eller fogas in i andra sammanhang. Reliker från, eller med koppling till, heliga personer, kom att spela en fundamental roll för den liturgiska verksamheten i kyrkan och var ett viktigt inslag i kyrkorummet under perioden. Anmärkningsvärt är att många av praktikerna i hanteringen av relikerna kan uppfattas även i begravningspraktiken under 1100- och 1200-talen. Relikerna viras in i tyg på samma sätt som döda kroppar sveps. Oftast har relikerna kapslats in i behållare av bly eller remsor av bly och i vissa gravläggningar har den döde placerats i en kista av bly i graven. Vissa paralleller kan dock dras mellan förvaringen av relikerna i en liten hållighet i altarskivan av sten och begravningen av framför allt kungligheter i nischgravar i kyrkans väggar. En påfallande skillnad är dock att relikerna alltid förvaras ovan jord och inte jordades. I sig innebär detta en motsägelse inom den kristna kyrkan som religiöst system. Samtidigt förefaller existensen av motsägelserna inte ha inneburit något egentligt problem.

5.5. De äldre monumentens roll i 1100- och 1200-talens begravningspraktik

Vid undersökningen av graven under det flerdelade gravmonumentet på kyrkplatsen i Sunnerby blev det tydligt att man någon gång under 1200-talet återkommit till en äldre grav, anlagd runt 1100-talets mitt, och infogat den i ett nytt begravnings-sammanhang. Den tydliga relationen mellan den äldre och den yngre gravläggningen öppnar för att närmare studera vilken roll återbruket av äldre gravar spelat under perioden. Lars Ersgård har i en studie av Sverkersgården i Alvastra uppmärksammat hur delar från tidigkristna gravmonument medvetet fogats in och återbrukats i olika sammanhang (Ersgård 2006). Cecilia Ljung har i sina studier av tidigkristna gravmonument mer kortfattat berört återbruket av monumenten i avhandlingen och i en artikel visat på komplexiteten i återbruket utifrån fynd i klosteranläggning, kyrka och gravar i Vreta kloster (Ljung 2010; 2016). Utifrån den diskussion som förts kring återbruket av framför allt tidigkristna gravmonument, men också utifrån resultaten från Sunnerby, förefaller ett återbruk av äldre gravar vara ett påtagligt inslag i begravningspraktikerna under 1100- och 1200-talen. I denna del av avhandlingen vill jag därför studera hur de materiella beståndsdelarna i graven brukats i sekundära sammanhang med utgångspunkt i att spår efter dessa praktiker kan ses som strategier för att genom det materiella, genom monumentet som fysisk lämning, knyta an och skapa en relation till personer och/eller förhållanden i ett förflutet.

Spår av återbruk i gravkontexter inom undersökningsområdet

Tidigare i avhandlingen har gravarna i Sunnerby och Gudhem beskrivits mer ingående och jag redogör därför här endast för de praktiker som jag uppfattar vara direkt kopplade till återbruket av en äldre grav.

Gudhem

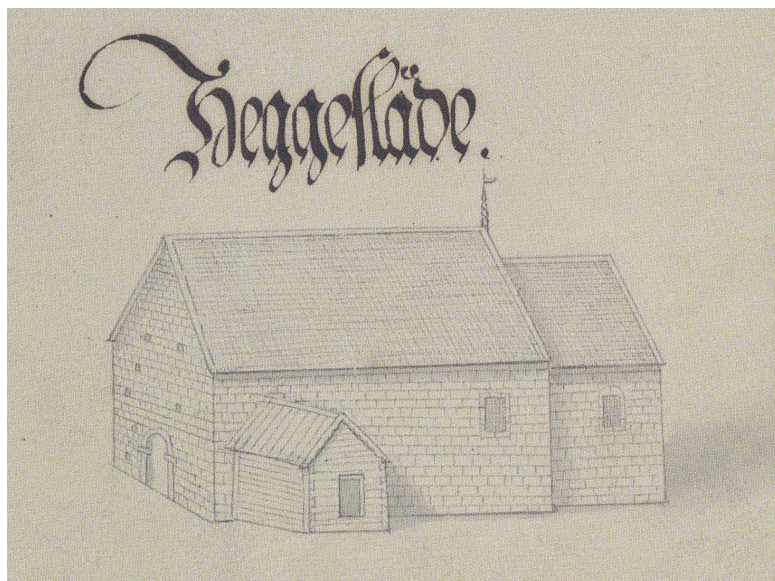
Den grav i Gudhems klosterkyrka som låg norr om klosterkyrkans högaltare hade troligtvis anlagts efter det att koret byggdes efter drottning Katarinas donation på 1250-talet (se ovan). Graven innehöll en stenkista av kantställda stenhällar, vilket i sig inte var något ovanligt för hur gravarna utformats i klosterkyrkan. Utmärkande för den här graven var att man i ett senare skede återkommit till graven och byggt på stenkistan upptill med liggande hållar för att lyfta upp kistans lock i nivå med golvet. Eftersom inga kvarlevor efter gravläggningar fanns i kistan är det svårt att säga något om olika handlingar och skeenden i samband med bruket av kistan. Däremot är det tydligt att man återkommit till graven vid åtminstone ett, sannolikt två eller flera tillfällen, för att dels återbruka kistan och dels tömma den på sitt innehåll. Även här ser vi spår efter samma praktik som tydliggjordes i graven i Sunnerby där en befintlig grav och gravläggning hade förmågan att engagera omvärlden långt efter att den ursprungliga begravningen genomförts och till vilken man återkom under en senare period för ytterligare begravningspraktik och modifiering av graven ovan jord.

Häggesled

Tidigare i kapitlet har jag beskrivit de gravar som påträffades vid undersökning av ”kung Hägges grav”. I ett sammanhang där återbruk av äldre monument studeras är framför allt en av gravläggningarna som påträffades relevant. Den grav som låg strax norr om Hägges grav, sannolikt anlagd under perioden 1150–1222 (se ovan), innehöll skelettet efter en gravlagd individ i en trækista. Över graven, synlig i markplan, hade en större sandstenshäll placerats. Hällen hade bearbetats till en hörnsten med skråkantning och med ett urtag för att passa mot andra stenblock (se figur 20). Den speciella bearbetningen av hällen gör att den primärt kan ha varit avsedd som hörnsten i en stensockel i en byggnad.

Från avbildningarna i Peringskiölds monumenta framgår att kyrkans murar var försedda med en skråkantad sockel. Ett antal av sockelstenarna från kyrkans långhus togs tillvara då kyrkan revs och förvaras nu i SHM:s magasin. Nära tillhands är tolkningen att sockelstenen över graven var avsedd att utgöra en del i sockeln under stenkyrkans murar. Emellertid skiljer sig skråkantningens bredd mellan sockelstenarna från stenkyrkan och gravhällen avsevärt. Skråkantningens bredd på kyrkans sockelstenar var 6,5–8 cm medan skråkantningen på hällen över graven däremot var 18–19 cm. Stenblocken från kyrkan visar också på en något större nötning av väder och vind och har rester av murbruk på ytan vilket hällen över graven saknade helt. Bedömningen är därför att det inte är särskilt troligt att sockelstenen över graven ingått i, eller varit tänkt för, den skråkantade sockeln runt kyrkans långhus och kor (Nyqvist Thorsson och Oxenstierna 2018:31 f.). Avbildningen av den medeltida kyrkan i Peringskiölds monumenta visar dock på en intressant företeelse som kan ge en förklaring. I avbildningen av långhusets västvägg syns förutom en västportal även inritade urtag i murverket. Urtagen har framställts som distinkta och relativt stora vilket talar för att det inte handlar om urtag för att förankra en byggnadsställning utan en tillbyggnad. Bebyggelseantikvarie Robin Gullbrandsson menar att en sådan tillbyggnad skulle kunna ha varit ett trätorn med kraftiga träbjälkar eller ett torn av sten som kunde förankras i kyrkans västvägg genom stenblock (muntlig uppgift Gullbrandsson 2018-11-23). Avbildningen av Häggesleds 1100-talskyrka visar att urtag gjorts i västväggen som kan ha varit avsedda för att skapa förband med ett aldrig utfört västtorn (Gullbrandsson 2016:84).

Vi kan inte utesluta att det kan finnas andra förklaringar som har en mer praktisk dimension. Exempelvis kan sockelstenen ha hämtats från ett annat kyrkobygge. Vi vet att flera mindre landsbygdskyrkor lades ned redan på 1200-talet. En rationell förklaring skulle kunna vara att sockelstenen var en prototyp som sedan inte användes för att man valde att utforma sockelstenarna i kyrkan med andra dimensioner. Jag menar dock att för att den ska ha varit intressant att placera över en grav och fungera som gravmonument i ett gravsammanhang, som uppenbart utgjordes av högstatusgravar, måste sockelstenen ha haft en speciell laddning. Min uppfattning är att gravmonumentet i form av en sockelsten istället var en del av en iscensättning av graven och gravplatsen. Den var avsedd att upplevas och betraktas av människor och jag menar att det fanns intentioner och ideal som sockelstenen skulle förmedla. Det fanns således något mer än en praktisk dimension i sockelstenens roll som gravmonument, och jag menar att detta talar för att det är troligt att den ska knytas till ett speciellt byggnadselement - sannolikt det planerade västtornet.

Figur 30. Häggesleds gamla stenkyrka kyrka avbildad i Peringskiölds monumenta. I den västra gaveln syns urtagen i fasaden som kan ha varit avsedda att skapa förband med en tornbyggnad.

... och Sunnerby

I graven under gavelkors och lockhäll på kyrkogården i Sunnerby begravdes en man i fyrtioårsåldern på locket till den stenkista där en man i femtioårsåldern gravlagts kanske mer än 50 år tidigare. Monumentet i sten som därefter restes över dem båda kom på så sätt att sammanföra de båda männen i ett gemensamt sammanhang. Huruvida männen haft en släktskapsrelation eller varit förbundna genom sociala eller ekonomiska relationer är oklart. Dock förefaller det troligt att den äldre mannen varit en person som familjen under 1200-talet upplevde att det i en begravningskontext var viktigt att knyta an till. Gravläggningen på stenkistan kan uppfattas som ett medvetet försök att genom det materiella överföra sociala band och relationer i döden och i graven.

Spår av återbruk i referensmaterialets gravkontexter

Praktiken att genom graven, eller genom olika element i graven, skapa en länk till äldre gravläggningar har även observerats i ett antal gravar i det utvalda referensmaterialet.

Bjälbo, Östergötland

Ca 90 m norr om dagens kyrka i Bjälbo påträffades en stenkista i en grav vars lock utgjordes av en häll från ett äldre, tidigkristet gravmonument. Hällen hade placerats med motivet vänt uppåt så att runinskrift och bildelement var synliga för åskådare och begravningsdeltagare under en kort period innan graven fylldes igen. Kistlockshällen hade en tillhuggen avfasning längs delar av långsidorna och det är oklart om detta gjorts som ett led i passning mot stenkistan eller om det, vilket Ingrid Gustin framhållit, kan tyda på att den innan funktionen som lockhäll i stenkistan brukats som bänk i en muröppning eller som avtäckning (jfr Bonnier 2004:33; Gustin 2006b:7). Tydligt är dock att en av hällarna från ett tidigkristet gravmonument återbrukats som lockhäll i en senare gravkontext. Utifrån lockhällen har Ljung daterat det tidigkristna gravmonumentet till sent 1000-tal (Ljung 2016:71 ff.).

Figur 31. Stenkistgraven i Bjälbo. Till vänster ses den håll från ett tidigkristet gravmonument som återbrukats som lockhäll i stenkistan. Foto A. Lindahl, Östergötlands läns museums arkiv; ATA.

Stenkistan i sig var konstruerad av sex kantställda kalkstenshällar och i kistan låg ett välbevarat skelett med armarna korsade över bröstet. På vardera sidan av den döde hade nischstenar placerats och nacken hade stöttats upp med ett par kalkstensflisor. Undersökningar på platsen har visat att graven med stenkistan anlagts i långhuset i en liten träkyrka som sannolikt uppförts under 1100-talets första hälft. Placeringen i östra delen av kyrkans långhus, mitt framför koret, har uppfattats som en indikation på att graven ska ses som en patronatsgrav (Gustin 2006b:11 och där anf. litt.). Att stenhällen från det tidigkristna gravmonumentet, som uppförts över en grav under sent 1000-tal, sannolikt varit i bruk även i andra sammanhang innan den återbrukades som lockhäll i stenkistan, tyder dock på att graven framför koret i träkyrkan bör ges en senare datering än 1100-talets första hälft då träkyrkan antas ha uppförts (jfr Gustin 2006b:13 ff.).

Heda, Östergötland

Vid Heda kyrka påträffades en håll från ett tidigkristet gravmonument som använts som lockhäll över en grav med gravläggningar från olika tidsperioder. Gravmonumentet låg kvar över den ursprungliga graven, men långt senare har man återbrukat hela gravkontexten och begravt ytterligare en person under hällen.

Gravhällen påträffades utanför det norra sidoskeppets västingång, ca 0,31 m under dagens markyta. Endast halva monumentet återstod men vid hällens västra kant fanns en stående gavelhäll.⁸ I botten av graven låg skelettet efter en kvinna, sannolikt den Gunlög som omnämns i runinskriften på gravmonumentet. Hon hade placerats i graven med armarna utmed sidorna och fått med sig en glaspärla uppträdd på en tråd. Utifrån Ljungns datering av hällen ägde gravläggningen av Gunlög sannolikt rum under tidigt 1000-tal (Ljung 2016:62). Mer än hundra år senare, efter 1100-talets mitt, begravdes ytterligare en person under hällen. Ett liknande förhållande kan ses i en grav i Skänninge där man lyft på det äldre gravmonumentet för ytterligare en gravläggning och återigen placerat lockhällen över de döda (se nedan). Den sekundärt gravlagde i graven i Heda var en man och två spikar i gravfyllningen kan tyda på att han begravts i en träkista. Vid den sekundära gravläggningen grävdes graven också genom ett kalkbrukslager (gravens fyllning innehöll rikligt med kalkbruk) och detta har av Rickard Hedvall tolkats som att mannen begravts under monumentet efter det att stenkyrkans väggar murats vid 1100-talets mitt (Hedvall 2013a:25 ff.).

8. Den liggande gravhällen hade skadats av anläggandet av trappan vid sidoskeppets västport, men också av en barnbegravning från 1200- eller 1300-talet där man hackat sig genom hällen.

Hedvall menar att det bör ha passerat minst två generationer mellan kvinnan och mannen i graven och man kan spekulera kring ett eventuellt släktskap (Hedvall 2013a:29). Bortsett från relationen dem emellan har graven varit känd, ihågkommen och levande i människors minne. Utifrån olika faser i kyrkans byggnadshistoria kan man även uppfatta ett kronologiskt samband mellan de två gravläggningarna och insatser i uppförandet eller en kyrka eller större ombyggnationer av kyrkan. Tidigkristna gravmonument har ofta kunnat kopplas till kyrkplatser med en tidig träkyrka (Ljung 2016:190 f.). En möjlighet är att kvinnan, som gravlagts under det påkostade gravmonumentet initierat och möjliggjort uppförandet av en träkyrka på platsen. Mannen bör ha gravlagts under monumentet någon gång mellan 1150-talet och 1170–80, men före 1200-talet då sidoskeppet anses ha tillkommit (Hedvall 2013a:29). Möjligen var även han delaktig i, eller initierade, uppförandet av en kyrka i sten. Graven antyder dock att det var viktigt för mannen, och för mannens efterlevande, att han skulle innefattas i det sociala sammanhanget och historien som kvinnan under det ålderdomliga, kristna gravmonumentet strax norr om kyrkan var införlivad i.

Hosso, Småland

I mittgången i den västra delen av Hosso kyrka påträffades 1951 en grav med en stenista som till viss del konstruerats av återbrukade delar från två tidigkristna gravmonument. Förutom oorerade stenhällar bestod stenistan av tre delar från två olika tidigkristna gravmonument i form av två lockhällar och en gavelhäll (Ljung 2016b:19 f.). Stenistan i graven påträffades ca 1 m under golvet och i kistans västra ände låg tre kranier och skelettdelar hopade. På den del från de tidigkristna gravmonumenten som endast var ristad på en sida hade denna vänts inåt kistan. (Jansson 1959:99; Ljung 2016b:19 f.). Kyrkan som nu står på platsen uppfördes under 1120-talet. Det sekundära östtornet har daterats till omkring 1180 och en ovanvåning i form av en skyttevåning byggdes till långhuset på 1240-talet (Ullén 2006:69). En närmare datering av stenistgravnen låter sig inte göras, men graven bör ha anlagts efter det att stenkyrkan uppfördes. De tidigkristna gravmonumenten i Hosso har enligt Ljung en kronologisk tyngdpunkt i 1000-talets andra hälft (Ljung 2016:125).

Mörbylånga, Öland

I en stenista belägen ca 20 m norr om kyrkan hade en häll från ett tidigkristet gravmonument återbrukats som lockhäll. Graven påträffades 1960 och en stenista murad av kalkstenshällar undersöktes. Stenistans lock utgjordes av ett tidigkristet gravmonument som placerats över kistan med den runinskrifts- och bildförsedda sidan vänd nedåt. Utifrån Ljungs kronologiska resonemang bör den tidigkristna hällen ha tillverkats under den senare delen av 1000-talet (Ljung 2016:144). I kistan låg ett skelett med den ena armen placerad utmed sidan och den andra vinklad över höften. Stenistgravnen har inte daterats, men eftersom stenistan murats med kalkbruk bör den ha anlagts i samband med eller efter uppförandet av stenkyrkan. Detta skedde under 1100-talet och på 1200-talet försågs stenkyrkan med ett monumentalt västtorn (Mörbylånga kyrka, BeBR).

Skänninge, Östergötland

Även från Skänninge finns uppgifter om att delar från ett tidigkristet gravmonument återbrukats i en stenistgrav. Graven med stenistan påträffades i samband med undersökningar 1929 vid sydvästra korsgången inom lämningarna efter dominikanerklostret St Martin, senare också benämnt St:ta Ingridis kloster. Graven med stenistan hade anlagts på ett djup av ca 1,1 m och stenistan hade konstruerats av åtminstone en del av ett tidigkristet gravmonument. Stenhällan utgjorde kistans långsida och mot dess östra sida, sannolikt som gavelhäll i kistans fotända, stod en kort häll som dock enligt Ljung inte med säkerhet kan identifieras (Ljung 2016b:286). Söder om kistans vägghäll, och sålunda inuti stenistan, låg omrörda skelettrester utan inbördes ordning men som sannolikt hörde till kistan. Vid fortsatt undersökning av stenistan framkom i dess nordöstra hörn fler kranier och kraniedelar från ytterligare tre individer ”nedkastade” utan inbördes ordning. Begravningar framkom även på ömse sidor om graven med stenistan. På norra sidan framkom en gravläggning, möjligen en kvinna, med armarna vinklade så händerna vilade över underlivet (Cnatingius 1929, ATA dnr 1929:4938). Gravarna på vardera sidan av stenistan indikerar utifrån armställningen att gravarna inte tillhör den tidiga kristna perioden utan har anlagts något senare.

I närheten fanns också gravar från en äldre period, vilket antyds av en armställning med raka armar utmed sidorna. I en grav hade den döde fått med sig en järnkniv i graven och placerats med armarna raka utmed sidorna vilket tyder på att begravingar genomförts här redan under ett tidigt kristet skede. Ljung har daterat den tidigkristna hällen till 1000-talets mitt (Ljung 2016:69). När stenistgravnen anlades är oklart, och det är heller inte helt klarlagt

om graven med stenkistan anlagts under klosterfasen eller om den tillhör en tidigare fas då den gårdskyrka som kom att införlivas i klosteranläggningen, var i bruk. Rikard Hedvall menar dock att den sannolikt härrör från tiden före konventet (Hedvall 2013b:75). Utifrån arkeologiska resultat har den äldsta kyrkan på platsen daterats till 1000-tal/1100-tal (Hasselmo 1983:10). När en stenkyrka först uppfördes förefaller dock vara oklart, men den byggdes sannolikt in i dominikanerklostrets anläggning efter att kyrkan donerats tillsammans med ett intilliggande gods som understöd för anläggandet av det som så småningom fick namnet S:ta Ingrids kloster. Namnet S:ta Ingrids kloster fick kyrkan efter det att dominikanerkonventet för kvinnor grundades på 1270-talet (Hasselmo 1983:13 f.; Hedvall 2008:354).

I samband med vidare undersökningar 1937 inom lämningarna efter klostret S:t Martin i Skänninge påträffades gravar med hällar från ett tidigkristet skede. Gravarna låg ca 10 m rakt väster om konventskyrkan. Av tre gravar var två täckta i markplan av ornerade gravhällar. Ljung har daterat samtliga hällar till det tidiga 1000-talet (Ljung 2016:62). Berit Wallenberg, som undersökte gravarna, gjorde långtgående tolkningar om individernas inbördes familjeförhållanden utifrån skelettens placeringar och hällarnas runinskrifter. Två av gravarna var intakta och därmed anlagda under tidigt 1000-tal, men en av de hållförsedda gravarna visade tecken på att ha blivit omgrävd i ett senare skede. Den primära gravläggningen utgjordes av en man i en kista av trä, men vid ett senare tillfälle har man lyft på hällen och anlagt en ny grav i den gamla för en man och en spenslig kvinna bredvid varandra. Benen från den äldre begravningen hade lyfts upp, tagits tillvara och lagts ned igen i gravens fyllning. Kraniet placerades emellertid då vid fotändan tillsammans med de större rörbenen i kroppen (Wallenberg 1939, ATA dnr 1940:2911; Ljung 2016b:284). Denna gravkontext visar på samma sätt som i Heda på ett återkommande bruk av graven och gravmonumentet.

S:t Clemens kyrka, Helsingborg

Endast i ett fall är det känt att en gravhäll från 1100-/1200-talet har återbrukats i en senare gravkontext. Det handlar om den gravhäll som var ornerad med ett stavkors i relief och skulpterade repstavar utmed sidorna som påträffades som lockhäll i en grav vid S:t Clemens kyrka i Helsingborg 1912. Dokumentation kring graven saknas, men utifrån ett bevarat fotografi förefaller gravhällen ha återbrukats som lockhäll i en stenkista (Weidhagen-Hallerdt 2010:42).

Trinitatskyrkan och Margaretas grav

I Trinitatskyrkans västtorn i Lund har man, vilket jag redogjort för tidigare, återkommit i ett senare skede för en begravning i den stenkestgrav som anlagts i tornets mitt. Precis som i Sunnerby har man grävt sig ned till den befintliga stenkistan i graven, men här makat skelettet efter den ursprungliga gravläggningen åt sidan till kistans fotände och placerat kvinnans kropp i kistan. Över graven och i nivå med golvet lades sedan en stenhäll med inskrift som angav att hon var Margareta den nobla. Maria Cinthio har antagit att det handlar om ett äkta par där mannen avlidit före kvinnan (Cinthio 2002:142 f.). Naturligtvis är detta en rimlig tolkning, men utifrån förhållandena i Sunnerby måste vi öppna för att andra former av relationer har varit av betydelse, relationer av vikt att framhäva och förstärka genom kopplingen till den äldre graven. Mannen i stenkistan kan ha varit en äldre släkting eller annan närstående. Sannolikt var han involverad i uppförande av västtornet och av denna anledning viktigt att även i döden upprätthålla och materialisera en länk till (jfr Cinthio 2002:142).

Förutom återbruket av en äldre grav finner vi i Margaretas grav en praktik som innefattar en annan aspekt av ett återbruk. På samma sätt som i Häggesled har en detalj från kyrkobyggnaden brukats i gravsammanhanget. Margareta hade placerats i stenkistan med huvudet vilande på en ”kudde” i form av en återvunnen kritsten från en rundbågsfris i kyrkan (Cinthio 2002:142). Eftersom stenkistan var uppförd för den man som gravlades i ett tidigare skede är det oklart för vem kritstenen från rundbågsfrisen var tänkt. Margareta kan ha lagts med huvudet på mannens ”kudde”. Byggnadsdetaljen i stenkistan kopplar hur som helst de gravlagda till kyrkobyggnaden och materialiserar det inflytande och den relation Margareta och/eller mannen hade till kyrkan.

Tuna, Södermanland

Vid Tuna gamla kyrka under lämningarna efter Eskilstuna kloster i Södermanland har en stenkista delvis konstruerad av fragment från ett tidigkristet gravmonument påträffats. Fyndet gjordes 1912 i samband med en släntning efter gatuarbeten i staden Eskilstuna och graven undersöktes av Sune Lindqvist (Lindqvist 1915). Kistan saknade vid undersökningen lockhäll och innehöll, utifrån antalet kranier, skelettdelar från åtminstone åtta individer (Lindqvist 1915:16). Delarna från det tidigkristna monumentet hade återanvänts som bottenhällar, sidohällar och en gavelhäll i stenkistan. Kistans golvstenar utgjordes av en sidohäll från ett tidigkristet monument, men det är oklart om motivsidan var vänd uppåt och in mot kistan. Stenkistans ena sidohäll samt ena gavelhäll utgjordes av två gavelhällar från det tidigkristna monumentet och båda sidorna på dessa gavlar var försedda med ornamentik. Kistans andra långsida utgjordes av ytterligare en sidohäll från det äldre monumentet och här hade den bildförsedda sidan vänts inåt kistan (Lindqvist 1915:29; Ljung 2016b:33 ff.). Ljung har daterat delarna från det tidigkristna gravmonumentet till 1000-talets mitt och andra hälft (Ljung 2016:107, 110). Fynden av de tidigkristna gravmonumenten tyder på att Tuna och Tuna kyrka var en begravningsplats och ort kopplad till en social elit.

Vreta kloster, Östergötland

I samband med Sigurd Curmans och Erik Lundbergs undersökningar under början av förra seklet av Vreta kloster framkom flera gravar med stenkistor som konstruerats av delar från tidigkristna gravmonument (Curman och Lundberg 1935). Gravarna var fördelade på två platser inom klosterkyrkan, dels i den äldsta kyrkans norra tvärskepp och dels i klostrets kapitelsal. Curman och Lundberg har inte angivit fyndomständigheterna närmare i sina publikationer, men Cecilia Ljung har genom att gå igenom dokumentationsmaterialet från undersökningarna (arkivmaterial ATA) nått viss klarhet i fyndkontexterna (Ljung 2010:53 f.). I en stenkista påträffad i klostrets kapitelsal hade en gavelhäll från ett tidigkristet monument återbrukats som bottenhäll, och även stenkistans östra gavelhäll och norra sidohäll utgjordes av delar från tidigkristna monument. Gavelhällens samt golv i stenkistan var ornerad på båda sidor. Hur de övriga två fragmentens ornerade sidor varit orienterade är oklart. Enligt Ljung har stenkistgraven förmodligen anlagts under 1200-talet eller något senare (Ljung 2010:57).

I kyrkans norra tvärskepp påträffades återbrukade delar från tidigkristna gravmonument i tre av gravarna. Lockhällarna över den ena stenkistan utgjordes av två sidohällar från tidigkristna gravmonument och dessa hade placerats med den ornerade sidan nedåt (Ljung 2010:54; Ljung 2016:312 f.). Delar från tidigkristna gravmonument återfanns även som gavelhäll respektive sidohäll i två stenkistgravar och utgjordes av sidohällar från äldre monument (Ljung 2010:52; Ljung 2016:312, 314). Fragmenten från de tidigkristna gravmonument som återanvänts i konstruktionen av stenkistorna dateras av Ljung till det sena 1000-talet (Ljung 2016:77). Det norra tvärskeppet hör till kyrkans äldsta delar och åtminstone en av de ovan nämnda stenkistgravarna har knutits till den period då det äldsta golvet i denna del av kyrkan var i bruk. Ljung håller det för troligt att stenkistgravarna anlagts under 1100-talets första hälft men menar samtidigt att återbruket av tidigkristna gravmonument i Vreta inte nödvändigtvis behöver gå tillbaka till århundradets ingång (Ljung 2010:56 f.). Den här först beskrivna stenkistan låg placerad så att lockhällens läge i den äldre golvnivån. Inflikas kan att denna praktik, att anlägga stenkistan i graven så att stenkistans lockhäll kom att utgöra en del av kyrkans golv känns igen från framför allt biskopsgravarna i Nidaros domkyrka och från klostret Norton Priory i England (se ovan). Att vi finner praktiken i denna grav i Vreta klosterkyrka öppnar för möjligheten att detta kan röra sig om en gravläggning för en högre ledare inom Vretas cisterciensiska klosterorden. Jag vill dock framhålla att enbart det faktum att stenkistgraven anlagts med lockhällens nivå med det äldsta golvet i kyrkan behöver inte innebära att graven måste vara samtida med det äldsta golvet. Det äldsta golvet måste ha varit i bruk, men graven kan ha anlagts när som under den period golvet varit i bruk.

Örberga, Östergötland

Framför Örberga kyrkas västtorn undersöktes en grav där stenkistan till stor del, men inte genomgående, konstruerats av fragment från två olika tidigkristna gravmonument. Gravarna framför Västtornet i Örberga har också beskrivits ovan.

Undersökningen visade att stenkistan endast kan ha grävts ned ytligt i graven. Kistans lockhäll påträffades på en nivå som antyder att den kan ha varit synlig i marknivå, vilket motsvarar begravningspraktiken vi sett i stenkestgravnen i Vreta kyrkas norra tvärskepp (se ovan under Vreta). Till skillnad från denna kista var emellertid lockhällen i stenkistan i Örberga placerad med motivet uppåt. Stenkistans norra sidohäll utgjordes av gavelhällen från ett tidigkristet monument. Denna häll var ornerad på båda sidor med ett stort propellerkors samt på den sida som vette utåt med ett fyrfota djur omslingrat av en orm. Den södra sidohällen i stenkistan utgjordes av en sidohäll från ett äldre monument och hade placerats med motivet vänt utåt (Hedvall 2014:13 ff.). Även den delvis dolda gravhällen under korsarmen kan vara en del från ett tidigkristet gravmonument (Hedvall 2014:26). I stenkistan låg en man med ett barn i famnen. Dateringen av skeletten till perioden 980–1160 knyter dem kronologiskt närmast till det tidigkristna gravmonumentet medan omständigheter runt gravläggningen tyder på att den anlagts efter en utfyllnad av kyrkogården på 1200-talet (Hedvall 2014:11). Ett tidfästande av gravläggningen blir således problematiskt, men otvetydigt har ett äldre gravmonument återbrukats i en ny gravkontext, och man får anta att detta skett tidigast runt 1100-talets mitt. Ljung daterar delarna från de tidigkristna gravmonumenten till sent 1000-tal (Ljung 2016:76, 78).

Ytterligare ett exempel på en praktik där fysiska lämningar från en äldre grav integreras i en senare gravläggning är gravhällarna utmed Örberga kyrkas södra sida. Över två av gravarna, båda utifrån byggnadshistoriska grunder daterade till 1200-talet, har stenhällar från tidigkristna gravmonument med runinskrifter och slingrande rundjur placerats synliga i markplan (Hedvall 2014:27). Hällens bildförsedda sida hade i båda fallen vänts nedåt. Naturligtvis kan hällarna ha utgjort ett befintligt och lättillgängligt material i samband med att graven anlades på 1200-talet.

Samtidigt kan hällens roll som ett mycket speciellt monument över en grav från den tidiga kristna perioden ha varit det avgörande i valet av gravhäll. Det väl ihopsamlade barnskelettet samt enstaka delar från ytterligare elva skelett tyder på att graven återbrukats ytterligare vid åtminstone ett tillfälle då ihopsamlade delar från andra gravläggningar placerats under gravhällen.

Återbruket av äldre gravmonument – en röd tråd genom förhistorien

Ovan har konstaterats att återbruk och manipulerande av ben från äldre gravläggningar är ett fenomen som förekommit under i princip alla tider. Här riktas fokus istället mot återbruket av själva gravmonumenten från det förlutna. På motsvarande sätt som för återbruket av förfädernas ben har bruket av äldre tiders gravanläggningar och gravmonument varit ett återkommande inslag i begravningspraktiker genom historiens gång. Lars Ersgård har dock påpekat att arkeologisk forskning tidigare ofta tenderat att uppfatta monument och artefakter som betydelsefulla endast under sitt respektive skede (Ersgård 2006:39). Ersgård själv, liksom Tore Artelius, är några av de arkeologer som visat att monument uppfördes, användes och gick ur bruk, men kunde tas i bruk på nytt där innehållet omdefinierades och de fick en förändrad funktion i nya historiska sammanhang (Artelius 2000:220 ff.; Ersgård 2006:39, 93 ff.).

Viktiga bidrag till insikten om att återbruk av materiella element från äldre tiders gravar är praktiker som inte är bundna till specifika sammanhang i tid eller rum har förts fram av flera olika forskare. Exempelvis har Liv Nilsson Stutz visat hur benen från den döde i en mesolitisk grav i Skateholm grävts upp från graven då nedbrytningen i princip var avslutad. Hur benen använts är oklart, men Nilsson Stutz påpekar att förekomsten av isolerade människoben på mesolitiska boplatser inte är ovanligt (Nilsson Stutz 2004:95 f.). Tore Artelius har i flera studier diskuterat hur en koppling till det

förflutna och förfäderna åstadkommit i begravningspraktiker under framför allt vikingatid. I olika studier har han visat att det under slutet av järnåldern fanns en medveten strävan att genom olika praktiker relatera till det förflutna. Just denna medvetna strategi att materiellt införliva förflutna sammanhang genom fysiska element från äldre gravar har påvisats även i en undersökt storhög från 600-talet på Kållandsö i Vänern. I högens jordmantel hade innehållet i en grav från romersk järnålder på olika sätt hanterats och fogats in i den vendeltida gravkontexten (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018:96 ff.). Praktiken som framträdde i storhögen genljuder i samklang med de resultat som Artelius ägnat stor del av sin diskussion åt och som visar att under yngre järnålder utgjorde ritualiserade praktiker kopplade till ett brukande av det förflutna genom användandet av redan då mycket åldriga gravmonument en viktig del i begravningspraktikerna (Artelius 2004:105; 2007:121ff). Dock påpekar Artelius också att manifestationen av det förflutna var en bred trend inom det europeiska området under skandinavisk vikingatid (Artelius 2004:100; Artelius och Lindqvist 2007:126 ff.).

Företeelsen är dock, som kanske antytts genom exemplen ovan, ingalunda begränsad till det skandinaviska området. Edward Schoolmans studie av bruket av sarkofager fram till och med 700-talet i Ravenna, Italien, visar hur återbruket av äldre antika och tidigkristna sarkofager var livaktigt (Schoolman 2013). I hög grad var det inom den kyrkliga eliten i Ravenna som återbruket av äldre sarkofager, och då helst de som antogs härröra från de tidiga kristna församlingarna, utövades. Ett exempel som lyfts fram är biskopen i Bologna, Theodore, som låter hämta den sarkofag från Ravenna i vilken patriciern Rufus och hans dotter gravlagts. Rufus dotter skulle enligt legenden vid ett tillfälle ha återupplivats av det lokala helgonet, tillika Ravennas förste biskop, St. Apollinaris. Theodore lät föra sarkofagen med kvarlevorna efter de två gravlagda till sin kyrka i Bologna så att han efter sin död skulle kunna gravläggas i den. För den kyrkliga eliten blev denna praktik ett viktigt led i att rent fysiskt föra dem närmare helgonen och de som kommit i närheten av dem. För Theodore blev besittandet av Rufus och hans dotters sarkofag ett sätt att fysiskt komma nära individer som hade helats av den helgonförklarade biskopen (Schoolman 2013:56).

Denna korta utblick med exempel från andra situerade gravkontexter visar att praktiken att återbruka äldre generationers gravanläggningar och gravmonument är generellt förekommande och varken begränsas av kronologiska, geografiska eller trosrättsliga aspekter. Samtidigt rymmer praktiken naturligtvis stora variationer i själva utförandet. Vi kan därmed konstatera att återbruket av äldre gravmonument och gravar inom den kristna kontexten inte var ett nytt fenomen.

Återbruket som generell praktik och regional variation

Tydligt är att delar från äldre gravmonument återanvänts i olika gravsammanhang på ett genomtänkt och avsiktligt sätt. Det handlar framför allt om monument försedda med ornamentik och runinskrifter som uppförts över gravar från tidigt 1000-tal och fram till slutet av samma århundrade. Delar från dessa monument, ibland i form av hela gavel-, sido- eller lockhällar och ibland i form av större eller mindre fragment, har på olika sätt fogats in i sekundära gravläggningar vilka ägde rum närmare ett sekel senare. En datering av de gravar där delar från tidigkristna gravmonument återbrukats har inte alltid varit möjlig. Utifrån de dateringar som trots allt gjorts förefaller praktiken att återbruka de äldre monumenten i gravar ha sin tyngdpunkt i 1100-tal och 1200-tal. Dateringar av gravarna i Örberga, Vreta och Bjälbo tyder dessutom på att praktiken kan knytas till perioden efter 1100-talets mitt och fram under 1200-talet. I ett känt fall har även ett gravmonument från en senare period återbrukats. Vid S:t Clemens kyrka i Helsingborg påträffades en gravhäll, som utifrån stavkors och repstavar bör kunna dateras till sent 1100-tal eller 1200-talets första hälft, som lockhäll i en möjlig stenkista. Gravhällen var kraftigt nedsliten och hade, sannolikt i samband med återbruket, försetts med ett inhugget dubbelt hjulkors på ovansidan. Tydligt är att det, precis som i återbruket av de tidigkristna

gravmonumenten, handlar om att ett element från en äldre gravläggning, som sannolikt på något sätt var laddat och uppfattades som kopplat till den äldre graven, var viktigt att föra in i ett nytt sammanhang.

Ett återbruk av äldre gravar förekommer både inom undersökningsområdet och i materialet från andra regioner. Däremot har konkreta belägg på praktiken att återbruka delar från tidigkristna gravmonument i senare begravingar endast identifierats i gravar från Södermanland, Östergötland, Småland och Öland. Det vill säga inom det område som utgörs av de östra landskapen. Det handlar här om hållar från tidigkristna gravmonument som dels sekundärt lagts som synliga täckhållar över gravar och dels använts i konstruktionen av stenkistor i gravar. Från undersökningsområdet, det vill säga från det västgötska området och Vänerområdet, finns emellertid inga dokumenterade gravar där tidigkristna gravmonument påträffats återbrukade i 1100- och 1200-talens gravsammanhang.⁹

Undersökningar av lämningar efter kyrkor, jord- och golvlager inom stående kyrkobyggnader liksom studier av murverk har visat att tidigkristna gravmonument också har återbrukats som element i kyrkobyggnader. I den så kallade Sverkersgården på Ombergs sluttning i Östergötland har delar från tidigkristna gravmonument använts som pelarfundament i kryptan, I Hovs kyrka vid sjön Tåkern i samma landskap har delar från tidigkristna gravmonument hittats i murpartier i kyrkan som daterats till 1200-talet (Ljung 2016:27 f. och där anf. litt.). Cecilia Ljungs katalog över tidigkristna gravmonument visar tydligt att delar från dessa monument har återbrukats på en mängd olika sätt. De har påträffats i golv, inmurade i väggar, som trappsteg och som delar av fönsteromfattningar. I Stora Mellösa kyrka i Närke framkom en håll från ett tidigkristet gravmonument som underlag till en pelarbas där den placerats när den romanska kyrkan valvslogs på 1400-talet (Ljung 2016b:17). En håll från ett tidigkristet gravmonument hade även murats in som tympanonsten i en romansk portal i Tumbo kyrkas södra långhusvägg (Södermanland). Den bildförsedda sidan var vänd utåt och måste ha mött kyrkobesökare redan då stenkyrkan var nyuppförd (ibid:41). Även i gravkoret som uppförts redan under början av 1100-talet och som tillskrivs Inge den äldre och hans hustru har en del från ett tidigkristet gravmonument påträffats. Fragmentet, av Ljung daterat till sent 1000-tal, hittades som fyllning i ett litet valv i den nedre delen av den västra muren i gravkoret (Ljung 2010:54; Ljung 2016:78). När valven murades igen är omdiskuterat, men Ljung menar att igenfyllnaden kan ha skett under 1100-talets första hälft eller något senare (Ljung 2016:57 och där anf. litt.).

Dessa exempel, tillsammans med flera andra vilka finns upptagna i Ljungs katalog, visar att återbruket av delar från tidigkristna gravmonument som byggnadselement i kyrkorna var en praktik som var allmänt förekommande under 1100- och 1200-talen, men även längre fram under historiens gång. Intressant är att i gravmaterialet från Västergötland finns inga konkreta exempel på återbruk av de äldre monumenten i senare begravingar. Däremot finns flera exempel på att ett återbruk av tidigkristna gravmonument i kyrkobyggnader av sten inte alls var ovanligt. I Husaby kyrka påträffades en håll under en igenmurad dörr mellan det så kallade kyrkhärberget och skeppet, och ett annat fragment påträffades inmurat i en fönsterglugg i klockvåningen (Ljung 2016:51, 60). I Särestad påträffades en håll från ett tidigkristet monument en bit under tröskeln till södra ingångsdörren i den äldre rivna kyrkan och i Västra Gerums kyrka låg en håll inmurad strax över markytan i södra tornmuren (Ljung 2016b:79 f.). Vid Råda kyrka har fragment och delar från ett antal tidigkristna

9. Spår av murbruk på stenkistans lockhåll och på den tidigkristna gravhällen i Varnhem har uppfattats som en koppling mellan monumenten och att lockhällen kan ha varit fastmurad på stenkistans lock. Motsägelser i det kronologiska sammanhanget talar emot att kvinnan i stenkistgraven är den Kata som omnämns i gravhällens runinskrift. Dock öppnar det för möjligheten att den tidigkristna gravhällen kan ha återbrukats i konstruktionen av stenkistan.

gravmonument daterade till 1000-talets första del påträffats i murverket från ombyggnationen under 1200-talet (Ljung 2016:96).¹⁰

Tydligt är att praktiken att återbruka de tidigkristna gravmonumenten i olika sammanhang förekommer i princip inom alla områden där dessa gravmonument tillverkats. Praktiken slår igenom redan under 1100-talet, men i min uppfattning förefaller den ha sin tyngdpunkt under 1200-talet. Anmärkningsvärt är också att återbruket av tidigkristna gravmonument som byggnadselement i stenkyrkorna förekommer både inom undersökningsområdet och i områden inom andra landskap. Det förefaller vara en praktik som anammats på ett mer generellt plan och som delas av grupper både inom de västra som de östra delarna av landet. Återbruket av tidigkristna gravmonument i senare gravkontexter praktiseras däremot inte inom det västgötska området utan enbart inom de områden som innefattas i de östra landskapen.

Tidigkristna gravmonument – mellan praktisk resurs och laddat fenomen

Synen på de tidigkristna gravmonumentens fragmentariska skick som ett resultat av en medveten strategi har tolkats både som ett led i en politisk maktkamp (Lundberg 1997:53; Wienberg 1997:200; Staeger 2010:237) och som ett symbolladdat återbruk (Ersgård 2006:102 ff.; Zachrisson S. 2007:34 ff.). Cecilia Ljung tonar dock ned betydelsen av det fragmentariska skicket och framhåller att monumenten nästan uteslutande uppförts på platser som har brukats kontinuerligt under lång tid och att det därför inte är så märkligt att det är fragmenterat (Ljung 2016:25). Det handlar således om hur man väljer att uppfatta bruket av befintliga gravmonument på kyrkogårdar. Har gravmonumenten fått förfalla och uppfattats som ett lämpligt och lättillgängligt byggmaterial? Eller har gravmonumentens inneboende sociala laddning kopplats så starkt till sociala och/eller politiska auktoriteter i det förflutna att de medvetet slagits sönder och fragmenterats? Nu är dessa synsätt två ytterligheter och kanske finns sanningen någonstans emellan. Viktigt att framhålla är dock att det i återbruket trots allt rymmer en praktisk dimension. Konstruktionen av en stenista eller ombyggnationen av en kyrka krävde stenmaterial och vi kan därmed vara säkra på att behovet av sten fanns. De redan tillhuggna hållarna fanns lätt tillgängliga på plats och det kan ha varit både praktiskt och bekvämt att använda detta material. Men återbruket av gravmonumenten skulle också kunna uppfattas som ett sätt att hantera och slutligen göra sig av med något som var för laddat. Men å andra sidan är det sällan möjligt att göra sig av med eller helt förstöra saker. Även om de blir till skräp kan de förr eller senare återuppstå i en annan form och pocka på uppmärksamhet och respons (Fredengren 2018:15 och där anf. litt.). De åldrande stenmonumenten på kyrkogårdarna kan ha krävt en förklaring och det är möjligt att delar från ett lutande eller sammanrasat monument, försett med ålderdomliga bilder och ord, kan ha inspirerat ett återbrukande och manipulerande under senare tider.

De återbrukade delarna från de tidigkristna monumenten talar för att de i många fall huggits till för att passa i konstruktioner inom den nya gravkontexten och en viss möda måste ha lagts ned för att få dem att passa på rätt sätt. Vi kan också se, framför allt i gravkontexterna, att delarna från de äldre monumenten inte slentrianmässigt fogats in i nya sammanhang. Återbruket i stenistorna tyder på en medveten placering av delarna från de äldre monumenten utifrån en tanke om en visualisering av

10. En stenkyrka uppfördes sannolikt under 1100-talets mitt eller andra hälft i Råda, men redan vid mitten av 1200-talet genomfördes en större ombyggnation av kyrkan. Långhuset förlängdes åt väster, en ny sydportal placerades i utbyggnaden av kyrkan och en öppning byggdes även i den norra väggen på motsvarande sida (jfr katalogen nr. 20 Råda; Dahlberg 1998:302 f.). Vid ombyggnationen på 1200-talet återbrukades delar från tidigkristna gravmonument och fogades in i murverket framför allt i de norra delarna av förlängningen av långhuset (Ljung 2016:71).

ornamentiken (se vidare nedan). Om delarna tagits från intakta monument eller från beståndsdelar som redan tappat sitt ursprungliga sammanhang kan vi heller inte säkert säga. Viktigt att poängtera är dock att användandet av delar från gravmonumenten inte egentligen behöver handla om att medvetet förstöra dem. Istället kan en uppfattning om att delarna från gravmonumenten var nödvändiga, att de behövdes, ha varit det avgörande i hur de integrerades i handlingar under 1100- och 1200-talen.

En viktig aspekt i återbruket är också att man *kan* återanvända de äldre gravmonumenten på kyrkogårdarna, att det är socialt accepterat att plocka ned gamla monument och i vissa fall även dela sönder dem. Det är intressant att detta också sker inom en och samma religiösa tradition och att även om begravningspraktikerna hunnit förändras och minnet av de gravlagda under de tidigkristna gravmonumenten hunnit blekna något, hade de trots allt uppförts över personer som gravlagts inom den kristna begravningstraditionen.

Bilderna i återbrukets praktik

Vissa hållar i tidigkristna gravmonument har varit ornerade på två sidor medan andra endast haft motiv på en sida. Därmed är det intressant att kort reflektera över hur man i återbruket valt att orientera ornamentiken. Alla redogörelser från äldre undersökningar har dock inte gjort det möjligt att avgöra hur den ornerade sidan orienterats i graven. I flera beskrivningar finns dock tillräckligt med information för att ge intrycket av att bildframställningarna på de äldre monumenten kan ha fungerat som viktiga element i konstruktionen av graven. I vissa fall har man valt att vända motivet uppåt och utåt, medan man i andra fall varit noga med att vända ornamentiken inåt kistan. Lockhällarna i stenkistan i graven i Vreta kyrka hade exempelvis placerats med motivet vänt nedåt och inåt kistan och motsvarande förfarande ses i stenkistorna i Hossmo, Mörbylånga och Tuna. I Örberga har också den håll från ett tidigkristet gravmonument som återbrukades som täckhäll över en grav från 1200-talet placerats med bildsidan nedåt. Den andra graven i Örberga där delar från äldre monument återbrukats innehöll en stenkista. I denna stenkista, liksom i den påträffade stenkistan i graven framför koret i träkyrkan i Bjälbo, har däremot delarna från tidigkristna gravmonument vänts utåt då de återbrukades i stenkistornas konstruktioner. Stenkistan i graven i Bjälbo hade endast uppförts med en del från ett äldre gravmonument och detta hade, liksom i Örberga, vänts uppåt och utåt från kistan.

Vi ser också att det finns en enhetlighet i hur de ornerade fragmenten eller delarna från de äldre monumenten placerats i stenkistorna. I de fall den ornerade sidan vänts inåt i kistans väggar har också, i de fall där stenkistans lockhäll utgjorts av en håll från ett äldre monument, valt att placera den med ornamentiken vänd nedåt och in mot stenkistan. Då en ornerad lockhäll istället placerats med motivet uppåt har också motivet vänts utåt i stenkistans väggar. Dock handlar det sistnämnda endast om ett fall, Örberga, eftersom stenkistan i Bjälbo endast bestod av en återbrukad del från ett tidigkristet gravmonument; nämligen lockhällen.

Det omvända återbruket – delar av kyrkobyggnaden fogas in i graven

Intressant är att den ovan beskrivna praktiken att foga in delar från tidigkristna gravmonument från 1000-talet i olika delar av kyrkobyggnaden också har sin motsvarighet i ett slags omvänt förhållande. I gravarna från Häggesled i Västergötland, i Trinitatiskyrkans västtorn och i stenkistorna vid S:t Clemens i Helsingborg har istället byggnadsdetaljer från kyrkobyggnaden placerats som konstruktionsdetaljer i gravarna. Över graven i Häggesled, daterad till tidigt 1200-tal, hade en stor sandstenshäll placerats som gravmonument. Anmärkningsvärt var att hällen

bearbetats till att fungera som hörnsten i en stensockel till ett aldrig genomfört tornbygge. Även i graven i Trinitatiskyrkan påträffades en stendetalj, en del av en rundbågsfris, som kan härledas till en kyrkobyggnad. Denna detalj hade placerats som stöd under den dödes huvud. I gravarna vid S:t Clemens hade stenkistornas väggar konstruerats med bearbetade stendetaljer från kyrkan med rundbågsfriser, rundprofiler och akantusblad. Även om en funktionell aspekt där överblivet och tillgängligt material kunde återanvändas, vill jag öppna för att byggnadsdetaljerna i gravarna snarare ska uppfattas som exempel på att begravningspraktiken rymmer något mer än att ombesörja begravningen av en avliden anförvant.

Funktionen av delen från rundbågsfrisen i kyrkan som placerades under den dödes huvud är kanske tydligast. Genom att placera byggnadsdelen under den dödes huvud kom huvudet att vila på en liten del av kyrkobyggnaden. Detta är i sig en anmärkningsvärd handling som kan uppfattas som ett led i att skapa en fysisk länk mellan den döde och det byggnadsverk som denne sannolikt varit delaktig i att låta uppföra. Även stendetaljerna i form av byggnadsdelar från kyrkan som använts för att konstruera stenkistorna kan emellertid vara en del in en praktik för att skapa en direkt länk mellan graven och byggnaden. Möjligen kan de individer som gravlagts i stenkistorna ha varit involverade i och bekostade en ombyggnation eller renovering av kyrkan. Återbruket av den tilltänkta sockelstenen som gravhäll över graven i Häggesled visar tydligt hur praktiken att återbruka delar från kyrkobyggnaden kan uppfattas som ett sätt att materialisera en relation mellan den döde, den efterlevande familjen och kyrkan som byggnadsverk. Sammantaget kan genom ovanstående exempel denna praktik, liksom återbruket av tidigkristna gravmonument, tidfästas till perioden 1100-talets mitt och fram under 1200-talet.

Återbrukets praktik i 1100- och 1200-talets gravar – några reflektioner

I gravkontexter från 1100- och 1200-talen är det möjligt att urskilja en begravningspraktik där infogandet av äldre tiders gravar och gravmonument blir ett viktigt inslag. Ett försök att kronologiskt ringa in denna praktik grundar sig visserligen på ett relativt begränsat underlag, men de gravar man någorlunda väl kunnat tidfästa uppvisar trots allt en viss samstämmighet i tid. Återbruket av äldre gravar, och framför allt äldre gravmonument, är en företeelse som utifrån materialet gör sig gällande i den kristna begravningspraktiken från 1100-talets andra hälft och vidare fram under 1200-talet.

I materialet från undersökningsområdet saknas belägg för att monument som liljestenar och stavkorshällar, eller andra liggande, plana hällar, ingått i praktiker kopplade till ett återbruk i någon form. Eftersom antalet undersökta gravar med monument i form av liggande, plana hällar utgörs av en grav under en liljsten i Grolanda samt till råhuggna hällar i Ryd, Bjärka och Lovene i Västergötland, kan det begränsade källmaterialet naturligtvis vara en förklaring. Samtidigt har flera mer omfattande undersökningar av kristna begravningsplatser gjorts i Västergötland utan att belägg för att gravar under gravmonument i form av liggande plana hällar ingått i praktiker kopplade till återbruk av äldre gravar. Däremot tyder sammanhangen kring det flerdelade gravmonumentet i Sunnerby och sockelstenen över graven i Häggesled på att ett återbruk av socialt laddade, fysiska fenomen från det förflutna ibland kom att få spela en viktig roll i begravningspraktiken.

Ytterligare ett anmärkningsvärt förhållande är att från Västergötland saknas belägg för att tidigkristna gravmonument återbrukats i gravsammanhang på ett liknande sätt som exemplen från Småland, Öland, Östergötland och Sörmland visar. Inom det västgötska området har tidigkristna gravmonument uppförts på flera platser, även om det inte kan jämföras med det östgötska området. Anläggandet av stenkistgravar har också varit minst lika utbrett inom undersökningsområdet som

inom de regioner från vilka referensmaterialet hämtats. Vi kan också se att inom det västgötska området har tidigkristna gravmonument från 1000-talet återbrukats i ombyggnationer av kyrkor under 1200-talet på samma sätt som inom andra landskap. Återbruket av de äldre gravmonumenten i 1100- och 1200-talens gravkontexter förefaller emellertid inte ha praktiserats inom det västgötska området utan denna praktik finner vi enbart inom de östra landskapen. Intressant är också att praktiken att återbruka äldre tiders kristna gravmonument, och att göra dem till delar av nya gravkontexter, slår igenom i de östra landskapen under ungefär samma period som uppförandet av gravmonument ovan jord i form av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument får ett stort genomslag i begravningspraktiken inom det västgötska området.

En viktig aspekt i återbruket av den äldre gravkontexten i exemplen från undersökningsområdet (Sunnerby och Gudhem) är att i dessa sammanhang är det den äldre graven i sig som varit viktigt att återkomma till. Det är den äldre, befintliga graven som återbrukades som gravplats, även om ett nytt gravmonument uppfördes över det nya gravsammanhanget. Motsvarande förhållande ser vi i graven i Trinitatiskyrkans västtorn där stenkistan återbrukades, men ett nytt synligt monument tillfördes graven. Även i Heda och Skänninge har man på samma sätt som i de västgötska exemplen återkommit till äldre gravar, i dessa fall gravar från 1000-talet som täckts av liggande, ornerade tidigkristna hällar, för sekundära begravningar under 1100-talets andra hälft. Jag menar att detta bör uppfattas som att i dessa begravningar har den äldre graven i sig haft en social laddning och varit betydelsefull som fysisk plats. Därmed finns det här en viktig rumslig aspekt i strategin att återbruka äldre gravar. I begravningspraktiken som innefattar ett återbruk av delar från tidigkristna gravmonument i stenkistor och som täckhällar ryms dock en annan dimension. Här är det införlivandet av just de äldre gravmonumenten i samtidens begravningar som eftersträvas medan kopplingen till den äldre ursprungliga graven, och den gravlagdes fysiska kvarlevor, inte varit lika viktig att fysiskt knyta an till. Istället är det monumenten över gravarna som integrerats i den nya graven och vi anar att gravmonumentet i sig har fått materialisera kopplingen till sociala sammanhang i det förflutna.

Utifrån materialet har jag också visat hur de tidigkristna gravmonumentens bildframställningar och runinskrifter manipulerats och fått spela en roll i konstruktionen av stenkistgravar under 1100- och 1200-talen. I konstruerandet av stenkistorna med delar från de återbrukade monumenten har man i vissa kontexter valt att vända den ornerade sidan inåt stenkistan. I andra sammanhang har den ornerade sidan vänts utåt och därmed involverats i det visuella intryck stenkistan gav innan graven östes igen. I återbruket av de tidigkristna gravmonumenten finns en praktisk aspekt där hällarna från de äldre monumenten utgjorde ett delvis redan bearbetat och lättillgängligt material. Jag menar dock att delarna från de tidigkristna gravmonumenten även värderats utifrån andra skäl så som ursprung, arv, historia eller skönhet. Innebörden i de ålderdomliga, bildförsedda gravmonumenten från 1000-talet var således komplex och innefattade såväl en praktisk dimension som en social.

På ett socialt plan menar jag att under 1100- och 1200-talen accentueras en variation inom begravningens olika praktiker där gravar och gravmonument kom att spela en viktig roll för att materiellt skapa en länk till personer och/eller förhållanden i det förflutna. Genom den äldre graven med dess monument, och genom praktiken att återbruka element från äldre gravläggningar, kunde familjen genom begravningen dels visa upp sina anspråk på relationen till den döde, men också på hela det sociala och ekonomiska sammanhang denne ingått i. Infogandet av tidigkristna gravmonument i ett nytt gravsammanhang, liksom återbruket av äldre, befintliga gravar, kan därmed uppfattas som en social strategi för att tydliggöra att man ville associeras med monumentresare i det förflutna. Stendelarna kom i återbrukandets praktik att aktivt verka i legitimerandet av släktens anspråk på social position men även tydliggöra familjens anor och rättmätiga anspråk på gods och egendomar. I denna praktik ryms även återbruket av byggnadsdelar från specifika byggnadsverk i gravkontexten. Sockelstenen från det tilltänkta västtornet i Häggesled och stendetaljen från

rundbågsfrisen i Trinitatiskyrkan länkade materiellt samman den gravlagde med påkostade byggnationer och genom anspelningar på kopplingar till heliga byggnadsverk omfattades den döde av en närmast gudomligt sanktionerad position i samhället. Jag återkommer dock till detta resonemang i kapitel 8.

Huvuddragen i resultaten från materialgenomgången med avseende på återbruk av olika gravkontexter kan sammanfattas i följande uppställning:

- Materialet visar att under 1100- och 1200-talen blir integrerandet av delar från laddade, fysiska fenomen i människors sociala verklighet, som gravmonument och byggnadselement, ett distinkt inslag i begravningspraktiken.
- Praktiken att återbruka tidigkristna gravmonument från 1000-talet slår igenom under 1100-talet och förefaller ha sin tyngdpunkt under slutet av århundradet och under 1200-talet.
- Ett återbruk av tidigkristna gravmonument förefaller inte ha varit en del av begravningspraktiken under 1100- och 1200-talen inom det västgötska området på samma sätt som det av materialet att döma varit inom de östra landskapen.
- Under samma period som återbruket av tidigkristna gravmonument i 1100- och 1200-talets gravkontexter blir ett inslag i begravningspraktiken i de östra landskapen slår synliga gravmonument ovan jord igenom med stor kraft i begravningspraktiken inom det västgötska området.
- Utifrån de olika typerna av gravmonument ovan jord inom undersökningsområdet ser vi en tendens att ett återbruk av äldre gravkontexter kan kopplas till begravningspraktiker som innefattar flerdelade gravmonument, men inte till begravningspraktiker som innefattat liggande, plana täckhällar, så som liljestenar och stavkorshällar.

Kapitel 6.

Monumentens form, bild och text i begravningens visuella praktik

I föregående kapitel har jag genom att gå igenom undersökta gravkontexter identifierat olika begravningspraktiker i relation till gravmonument ovan och under jord. Jag har också visat hur återbrukandet av äldre gravar och gravmonument blir en del av begravningspraktiken under framför allt 1100- och 1200-talen. Under perioden intensifieras även hanteringen och manipulerandet av mänskliga kvarlevor i vissa gravar. Såväl bruket av mänskliga kvarlevor som återbruket av gravar och monument kopplade till specifika gravkontexter sker också i resonans med att helgonkulten får stort genomslag och heliga relikier blev viktiga i såväl den kyrkliga liturgin som för enskilda människors trosuppfattningar. I detta kapitel vill jag rikta fokus mot gravmonumenten i sig och studera vilken roll form, bildframställning samt språkbruk och textform i gravmonumentens inskrifter kan ha spelat i begravningspraktiken.

6.1. Variation och stil som praktik - form, bild och text

Som framgått har utformandet av synliga gravmonument från 1100-talets mitt och fram under 1200-talet innefattar stora variationer. Dessa variationer kan i sin tur uppfattas som en konsekvens av ett antal mer eller mindre medvetna val. Val av stil och form i utförandet av gravmonumenten kan naturligtvis vara olika traditionella sätt att göra saker på. Stilval kan handla om rutinmässiga handlingar, att upprepa något som är välkänt och som man inte reflekterar särskilt mycket över. Stilval kan också vara medvetna, reflekterande och genomtänkta handlingar. Poängen, med avstamp i Sartres och Giddens tankar, är att det rutinmässiga och det genomtänkta finns i varje samhälle och i de flesta praktiksituationer. Det handlar inte enbart om det rent praktiska eller det helt och hållet meningsfyllda (jfr ex. Giddens 1981, 1984; Conkey 1990; Sartre 2004 (1960)). Oavsett om valet att använda ett visst stilelement bottnar i traditioner och kan uppfattas som ett rutinmässigt upprepande eller är ett medvetet användande av en stil på ett nytt sätt så har handlingen en relation till samhällliga processer och är i sig en del av samhället. Framställningen av ett gravmonument handlar således om ett antal små och stora val, där traditionella aspekter säkerligen funnits med och påverkat valen. Utgångspunkten är därför att om valet att utforma något i en viss stil uppfattas som en praktik kan form, bild och inskrift i gravmonumenten ge viktig information om olika samhällsrelaterade processer, och hur stil kunde bli en del av olika aktörers och aktörskollektivs handlingsstrategier under perioden.

Bild och form som stil

I en mer traditionell syn på stil och vad som innefattas i begreppet anses det beskriva ett antal formkomplex vilka är sammanknutna av vissa kännetecken. Genom att identifiera och fastställa vissa stildrag hos ett föremål, eller en lämning, har man strävat efter att säga något om ålder, samband och kontakter (Hinnerson-Berglund 2004:240). Diskussioner om stil har på många sätt format arkeologin som forskningsfält. Ett av de områden där livliga debatter förts har handlat om den säregna nordiska djurornamentiken vilken fängade uppmärksamheten hos de tidiga forskarna inom arkeologin. Bernhard Salin utvecklade en analytisk metod som utgick från konstvetaren Morellis idéer om en formal stilanalys där specifika drag kopplade till konstnären skulle identifieras. Salin menade

att utvalda element i motivet, som exempelvis ögon, bakben eller djurets överläpp, var enskilda detaljer med förmåga att hjälpa oss härleda motiven och förstå deras ursprung. De enskilda små bildelementen plockades på så sätt ur sitt sammanhang för att placeras i evolutionskedjor. För Salin var det uppsättningen utvalda detaljelement, som var för sig hade sin egen utvecklingskedja, som utgjorde helheten och därmed också en stil (Morelli 1890; Salin 1904; 1921). Konsekvensen av denna uppfattning av stil var att det uppstod problem då olika bildelement dök upp vid olika tidsperioder och parallellt med varandra. Salin blev kritiserad för sin formala stilanalys, bland annat av Sune Lindqvist, som framhöll att olika stilelement kunde finnas parallellt och att det inte bara handlade om evolution. Han menade att en del av det som klassificerats som faser egentligen var material från olika regioner. Det fanns således också regionala mönster som vi måste ta hänsyn till (Lindqvist 1918).

Den starka övertygelsen om att en form måste utvecklas och övergå i en annan blev också problematisk då intresset riktades mot den romanska konsten och i diskussionen om djurornamentikens förhållande till växtornamentiken. Bland annat omfattade diskussionen hur den sistnämnda togs upp liksom varifrån influenserna kom. Uppfattningarna gick isär; antingen kunde utvecklingen ha lett till att kompletta fyrfotadjur försetts med utdragna bandliknande kroppar eller så utgick man från en mer eller mindre klassisk akantusranka, vars blad utbytts mot huvuden och andra djurliknande detaljer (jfr Åberg 1946:16; Müller 1880:182 ff.). Diskussionen i sig visar att det inte alltid är enkelt att skilja olika stilar åt och att drag som uppfattas som signifikanta i en stil plötsligt uppträder i en annan inte alltid kan förklaras genom influenser eller spridningsmönster. Växt- och djurornamentik har i hög grad behandlats, beskrivits och diskuterats som två skilda motivkategorier och stilar och främsta anledningen är kanske att de har knutits till olika tidsperioder. Trots detta finns det tydliga beröringspunkter, och därmed relationer, dem emellan. Att behandla dem mer förutsättningslöst utan tidigare forsknings rigida gränsdragning öppnar för att se hur motiven som materialiteter fungerat i relation till varandra, i olika sociala sammanhang och i konstruktionen av sociala praktiker.

I detta kapitel vill jag ta avstamp i stilbegreppet men använda det på ett bredare sätt. Utgångspunkten är att stil också handlar om att känna igen och att välja att upprepa vissa formelement eller formkomplex för att skapa länkar och associationer till känslor, attityder och sammanhang ur det förflutna eller i samtiden. I avhandlingens kapitel om arbetets teoretiska grund har jag mer utförligt redogjort för Per Cornells och Martina Hjertmans resonemang kring iteration, koppling och social exkludering. Framför allt kan begreppen här vara användbara för att undersöka hur en stil kunde komma att ingå i nya diskursiva sammanhang och därmed också delvis nya relationer.

Genom att lyfta fram vissa stildrag i gravmonumenten vill jag visa hur såväl upprepande som exkluderande av olika stildrag kan studeras som social praktik och hur denna kan ha fungerat inom sociala strategier i olika samhällsprocesser.

Bild och visuella framställningar inom 1900-talets konstvetenskapliga diskussion

Bilder och visuella framställningar har under senare år fått en allt större betydelse även inom arkeologisk forskning med en ökad insikt om att bilder många gånger utvecklas till något med egna kvaliteter och med en förmåga att påverka sin omgivning på oväntade sätt (Back Danielsson, Fahlander och Sjöström 2012:1). Eftersom avhandlingen fokuserar på social praktik och materialitet är det relevant att mer specifikt också studera vilken roll gravmonumentens bilder och figurer spelat i begravningspraktiken och vilken inverkan de kan ha haft i sin sociala omgivning. Det handlar inte om att tolka och analysera bilderna på enskilda gravmonument utan snarare att försöka se hur de fungerat och varför de var viktiga.

Inom arkeologin har ofta mer traditionella konstvetenskapliga metoder använts för att identifiera bilder och för att tolka hur bilden passar in i en kulturell kosmologi eller ideologi. Erwin Panofskys studier av konst utifrån begreppen ikonografi och ikonologi är karaktäristiskt för en mer traditionell, konstvetenskaplig linje. Panofsky utvecklade en konstvetenskaplig analysmodell som skulle genomföras i tre steg. Det första steget utgjorde en preikonografisk analys som skulle identifiera elementens betydelser eller betydelsen av bilderna. Nästa steg innefattade en ikonografisk, formal analys som i större utsträckning involverade en högre nivå av noggrannhet med identifikation och beskrivande. Sista steget i modellen, som Panofsky gjorde sig berömd för, var den ikonologiska analysen vilken syftade till att tolka hela konstverket i ett större sammanhang (Panofsky 1957:33 ff.). Centralt i Panofskys idébildning är att en konstnärlig skapelse är ett symptom för, eller en konceptualisering av en kulturs underliggande principer och även av konstnärens uppfattning av sin värld. Ikonografien och ikonologin kan vara viktiga metodologiska redskap och ett första steg för att förstå varför bilder framställts i en specifik situation och hur de fungerade i olika sociala sammanhang. Samtidigt är en tolkning av den ikonografiska innebörden i bilden inte helt oproblematiskt och kan rymma många begränsningar. Bildframställningar inom kyrkliga kontexter i det nordiska området är exempelvis inte alltid direkt jämförbara med motiven i kyrkliga kontexter i övriga Europa, även om vi kan känna igen både utformning och val av motiv (Karlsson 1988:239). Ofta handlar det om motiv som kopierades om och om igen i långa serier och över lång tid och det kan inte utslutas att det i vissa fall kan ha förlorat sitt idésammanhang. Öppnar vi för att den ikonografiska nivån inte alltid korresponderar med en viss kultur eller ett visst trosföreställningssammanhang, kan den leda till upptäckter av helt nya slag i bildframställningen.

Gunnar Nordanskog har framhållit att *bara för att en tolkning är möjlig utifrån ett lärdomshistoriskt perspektiv innebär det inte nödvändigtvis att den var giltig för alla* (Nordanskog 2006:29). En bild kan alltså ha haft en relation till en i många avseenden komplex kristen tankevärld, men vi kan inte utgå från att den haft relevans för alla som betraktade bilden. I många fall kan vi se hur ett eget uttryck uppstår i Norden med idéer hämtade ur varierande kronologiska, geografiska och inte minst sociala sammanhang. En säker identifiering av olika motiv i den medeltida konsten är heller inte alltid möjlig. Ikonografien där bildscener kan relateras till bibliska berättelser kan ofta uppfattas som förhållandevis oproblematiskt, men många av den medeltida konstens figurer och motiv saknar en direkt biblisk anknytning. Gunnar Nordanskog framhåller att bland medeltidens bildframställningar finns fullt av allegorier, moraliteter, drakar och fabeldjur liksom illustrationer till apokryfer och lokala helgonbilder, och ofta har även dessa motiv omfattats av övertygande ikonografiska tolkningar, även om metoderna att nå dit många gånger varit tvivelaktiga (Nordanskog 2006:24). Det finns därför all anledning att inom forskningen inta en kritisk hållning till allt för långt drivna ikonografiska tolkningar (jfr även Karlsson 1988; Hohler 1999).

En av den ikonografiska analysens begränsningar är att den genom att ge företräde till skriftliga eller muntliga berättelser reducerar bilden till illustrationens passiva roll. Därmed ges inte utrymme för att utforska bilden vare sig som aktiv i mötet med betraktaren eller den effekt bilden kan ha haft på olika sätt och i olika sociala sammanhang. Vi kan naturligtvis inte utgå från att alla bilder framställts utifrån en klart formulerad föreställning eller idé om dess betydelse och innebörd i mötet med betraktaren. Många motiv, som exempelvis liljan, hade en potential att utvecklas på ett mer estetiskt plan där det ursprungliga symboliska värdet blivit av mindre betydelse till förmån för det rent dekorativa (Karlsson 1988:226). Alla slingrande rankor och palmetter behöver inte ha haft ett aktivt och levande innehåll då de högs fram i stenen, utan kan av stenhuggaren ha ingått i en känd bildrepertoar och använts som dekorativa utsmyckningar.

Utgångspunkten här är dock att även om vi inte alltid kan dra säkra slutsatser om vilken betydelse enskilda motiv haft, så kan vi närma oss en kunskap om hur vissa figurer och motiv fungerat på ett mer generellt plan genom att se dem i ett vidare historiskt och socialt sammanhang. På så sätt närmar jag mig metodologiskt Panofskys ikonologi, men jag menar samtidigt att inbäddat i bildframställningar finns något mer än en stil och en mening som kan avkodas och låsas upp (Cornell och Fahlander 2002:74). Bilder är mer än kopior av olika ting eller av andra bilder och även mer abstrakta figurer som flätverk, galler och palmetter fungerar som bilder i en social praktik (Nordanskog 2006:24 och där anf. litt.). För att kunna gå vidare och analysera hur bildframställningarna kunde ta en aktiv roll i begravningspraktiken följer först en genomgång av gravmonumentens olika bildelement för att identifiera vilka bilder som framställts och i vilket sammanhang.

6.2. Form och bildframställning i 1100- och 1200-talens gravmonument

Som visats tidigare i avhandlingen har gravmonumenten ovan jord under 1100- och 1200-talen utformats på olika sätt. Till största del har de tillverkats som liggande, plana och ofta trapetsformade hällar. På hällarnas ovasidor har bilder i form av livsträd och slingrande växtrankor, olika former av kors och stavkors från postament framställts. Gravmonumenten har inte enbart utformats som liggande hällar utan i flera fall även som flerdelade konstruktioner.

Ett stort antal av de flerdelade gravmonumenten har framställts i form av en liggande lockhäll mellan resta gavelhällar vid huvud- och fotändan. Lockhällen är sällan plan utan har istället en förhöjd mittås med skråkantade sidor. Gravmonumenten i Husaby och Hovby är dock exempel på att vissa monument också haft sidohällar, vilket gjorde att monumentet ovan graven blev utformat som en stenkista över vilken kistans gavlar rest sig (jfr Gardell 1937, del 2:2, 7). Framför allt är det bildframställningarnas disposition över ytan på utsidan av gavelhällarnas höga fot som här tyder på att monumentet haft sidohällar. Detta innebär att lockhällen vilat på dessa och inte, som i det flesta andra fall, direkt på marken. På Husabymonumentets sidohällar löper också en sockel som har perfekt passform mot sockeln på gavelhällarna. Utöver monumenten i Husaby och Hovby hör ett gravmonument i Hällstad socken i Västergötland till de monument som utformats med sidohällar.

Gavelhällarna är här rektangulärt utformade med en rak avslutning på krönet. Även den liggande lockhällen mellan gavelhällarna skiljer sig från andra monument genom att den är plan och saknar den förhöjda mittåsen och skråkantade sidor. Gavelhällarnas bildframställningar fyller olika stora ytor på hällarnas in- respektive utsida vilket tyder på att monumentet förmodligen konstruerats med sidohällar. Två inmurade stenreliefer i långhusväggen i Strö kyrka på Kållands halvö i Väneren har möjligen utgjort sidohällar (Dahlberg 1998:121). I dagsläget saknas en mer genomgripande dokumentation av de flerdelade gravmonumenten och kunskapsläget är därför begränsat, men monument som konstruerats med sidohällar förefaller över lag vara förhållandevis få.

Figur 32. Gravmonumentet i Hällstad. Ett av de monument som sannolikt haft sidohällar. Foto Västsvensk arkeologi.

De flesta av de flerdelade monumenten har istället konstruerats med gavelhällar och en lockhäll som legat mellan gavlarna direkt på marken. Ofta har gavelhällarna en slåthuggen yta som har haft passning mot lockhällens förhöjda mittås och skråkantade sidor. Det är förhållandevis få gravmonument som finns bevarade med alla delar intakta, men monumenten i Gösslunda, Forshem och Kinneved (figur 6) är exempel på konstruktioner där det framgår tydligt att gavelhällarnas fotpartier passats mot den liggande lockhällen. Bevarade monument finns även på kyrkogården i Häggesled samt framför västtornet i Husaby (det s k drottning Estrids gravmonument). Dessa

utgörs istället av höga gavelhällar med triangulärt formade fotpartier och en liggande smal lockhäll som till skillnad från de tidigare nämnda inte alls har passform mot gavelhällarna (Gardell 1937/234 f.; Nyqvist Thorsson i *manus*).

Tydligt är att de flerdelade gravmonumenten i sin form skiljer sig markant från de plana liljestenarna och stavkorshällarna. Just konstruktionen med uppresta gavelhällar på vardera änden av en liggande lockhäll, och ibland till och med sidohällar som lockhällen vilar på, känns emellertid igen från de äldre, tidigkristna gravmonumenten från 1000-talet. Dessa har på motsvarande sätt konstruerats med gavelhällar, lockhäll och ibland sidohällar.

Figur 33. Det södra gravmonumentet framför Husaby kyrkas västtorn som i traditionen förknippas med drottning Estrid. Foto Västsvensk arkeologi.

Stilelement i relationella förhållanden mellan gravmonumenten

I avhandlingens inledande del har de tidigkristna gravmonumenten beskrivits kortfattat. Det handlar om gravmonument som i huvudsak uppfördes under 1000-talet och då som en ny form av kristna gravmonument vilka. En central del av dessa gravmonument försågs med runinskrifter och såväl zoomorf som vegetativ slingrande ornamentik (Nordanskog 2006:361; Ljung 2013:43, 48, 52). Som nämnts tidigare uppförs de flesta tidigkristna gravmonument redan tidigt under 1000-talet i Västergötland och tyngdpunkten i produktionen ligger också i början av seklet. Även i Östergötland uppförs dessa gravmonument tidigt under seklet, men produktionen ökar markant runt 1000-talets mitt och här ligger tyngdpunkten i mitten och andra hälften av seklet. I såväl Västergötland som Östergötland kan man se ett mer heterogent utförande i den äldsta fasen medan monumenten blir mer homogent utförade längre fram under århundradet (Ljung 2016:79, 101). En liknande utveckling kan också uppfattas i materialet från Södermanland och Närke. En tyngdpunkt i framställningen av gravmonument i dessa landskap ligger i 1000-talets mitt och andra hälft. Men medan det ornamentala utförandet tyder på stor samstämmighet i utförandet mellan de olika lokalerna i Södermanland finns det såväl likheter som skillnader mellan de olika lokalerna i Närke i fråga om ornamentik, huggeteknik och materialval (Ljung 2016:110, 119).

Många monument karaktäriseras av höga gavlar med spetsigt avslut, men variationer i utförandet förekommer. De låga gavelhällarna från ett monument daterat till tidigt 1000-tal i Häggesled har exempelvis utformats med rundat krön. Konstruktionen kunde också variera mellan ensamma lockhällar till monument med sidohällar på vilka en lockhäll vilade och med höga gavlar vid vardera änden (se fig. 6). I Västergötland har exempelvis tidigkristna gravmonument i Råda och Husaby konstruerats med sidohällar (jfr Ljung 2016/2:74ff, 56) vilket gett monumenten karaktären av stenkista över graven. Motsvarande konstruktion finns också i andra landskap. Ett av de tydligaste exemplen är det gravmonument som påträffades i samband med undersökningar i Eskilstuna under tidigt 1900-tal, men även sörmländska monument i Hammarby och Jäder har haft sidohällar och höga gavlar (Ljung 2016/2:34 ff.). I Östergötland finner vi motsvarande utformning i monumenten på platser som exempelvis Alvastra, Fornåsa, Hov och Vreta (Ljung 2016/2:152 ff., 168, 209 ff.). Anmärkningsvärt är att det trots allt handlar om ett fåtal monument som konstruerats i fem

Figur 34. Gavelhällar från tidigkristna gravmonument i Häggesled.
Foto A. Nyqvist Thorsson.

delar, precis som för 1100- och 1200-talens flerdelade monument. Ljung noterar också att gravmonument med sidohällar har varit betydligt mindre vanligt än monument i form av en liggande lockhäll med eller utan gavlar (Ljung 2016:19). Liksom som de flerdelade gravmonumenten under 1100- och 1200-talen har de tidigkristna monumenten framför allt konstruerats med enbart gavelhällar och en liggande lockhäll som vilar på markytan. Gavelhällarna från monumenten i Häggesled är exempel på detta.

Likheten i konstruktion mellan de tidigkristna gravmonumenten och de flerdelade monumenten från 1100- och 1200-talen påpekade redan Sölve Gardell i sin avhandling (Gardell 1937:93). Likheterna mellan monumenttyperna är onekligen påfallande och tyder i min mening på att formen var viktig och ett stildrag som medvetet upprepades i produktionen av vissa gravmonument under 1100- och 1200-talen. Min uppfattning är att gravmonument under 1100- och 1200-talen medvetet utformades för att likna och väcka associationer till de tidigkristna gravmonument. De var monument som tillhörde det förflutna men vissa stildrag kopierades. Uppreparandet av stildragen var, som jag ska visa nedan, inte en exakt repetition utan lånades in och överfördes i stenen i samklang med nya, samtida stilideal. Lockhällerna utformades exempelvis inte längre som en plan häll på exakt samma sätt som i de tidigkristna monumenten, utan utformades med förhöjd mittås och skråkantade sidor.

Korskrönta gavelhällar

Gavelhällarna i de flerdelade gravmonumenten utformades, med få undantag, med ett fotparti krönt av ett kors (i princip har endast monumentet från Hällstad ett rakt avslut på gavelhällerna, se Gardell 1937/2:12 ff.). Korset kan däremot ha olika form, dels med helt fria korsarmar (exempelvis Kinneved och Saleby, Gardell 1937/2:4 f., 24 f.), dels med korsarmar som till viss del sammanbinds av en cirkel (exempelvis Gösslunda och Västerplana, Gardell 1937/2:6, 32) och dels helt omslutna av en cirkel, ett s k ringkors (exempelvis Häggesled, Husaby och Kinne-Kleva, Gardell 1937/2:34 ff.). I vissa monument har de två gavelhällarna utformats med olika kors (exempelvis Häggesled, Gardell 1937/2:34). Korset

som figur intar således en framträdande roll i de flerdelade gravmonumenten. Gavelhällarnas stenkors i monumentet i Kinneved har exempelvis ovanligt stora proportioner och dominerar på så sätt hela intrycket av monumentet. Korsen tycks sträcka sig över graven och dra blicken till sig. Tydligt är att gavlarnas kors utformats för att inta en framträdande roll i hur monumentet var avsett att verka i begravningsammanhanget och i omgivningen. På en av gavelhällarna i Hovbymonumentet har till och med ett snirkligt, hopflätat kors med en ring kring korsvinkeln huggits fram i relief i det skulpterade gavelkorsets yta (Dahlberg 1998:121). Flera av de flerdelade gravmonumentens korskrönta gavelhällar har också en Kristusfigur med utsträckta armar framställd på den ena sidan av det skulpterade korset. Kristusfigurerna tycks därmed vara upphängda på gavelhällarnas krönskors. Kors från perioden kunde vara tillverkade i olika material och förekomma i olika liturgiska kontexter. Bland annat har Iris Crouwers påtalat hur norska resta stenkors från vikingatid och tidig medeltid kan ses i analogi med framställningar av kors i andra material så som trä och metall (Crouwers 2015:153 och där anf. litt.). Utformandet av gavelhällarnas kors kan därmed ha inspirerats av andra materiella kontexter som processionskors, altarkors eller kors för tillbedjan i form amuletter. Även om variationen i form och utförande är stor, så antyder utförandet av de flerdelade gravmonumenten att det fanns en grundläggande idé om att gavelhällarna skulle krönas av kors.

Figur 35. Flerdelade gravmonument från Husaby (vänster) och Hovby (höger). Foto www.fotoakuten.se; Västsvensk arkeologi.

Ett annat distinkt stildrag som upprepats kan vi se i den triangulära formen i gavelhällarnas fotparti i monumenten i Häggesled, Husaby och Kinne-Kleva (jfr Gardell 1937/2:34 ff; se även fig. 6 och 28). Medan fotpartiet i Häggesled har raka sidor i den trekantiga formen har gavelhällarna i Husaby och Kinne-Kleva sidokanter med mjuka avsatser som närmast skapar vågliknande sidor. Detta stildrag skulle kunna uppfattas som ett upprepande av gavelhällarnas trekantiga form med en bred bas och lätt konvexa sidor hos de tidigkristna gravmonumenten. Intressant är att ibland har de tidigkristna monumentens gavelhällar också sidor som huggits till en utsirad form. Konturen följer här motivet

och motivet har således fått ge gavelhällen dess konturer. Exempel på detta är gavelhällar från Hov, Örberga, Sverkersgården i Alvastra och S:t Martin i Skänninge (Ljung 2016/2:155, 192, 287, 338).

De tidigkristna gravmonumentens gavelhällar saknar de skulpterade, tredimensionella kors som karaktäriserar de flerdelade gravmonumentens gavelhällar. Jämför vi däremot med de bevarade gavelhällarnas motiv under 1000-talet, så utgörs dessa i nästan alltid av varierade framställningar av kors. Det innebär att på såväl de tidigkristna gravmonumenten som de från 1100- och 1200-talen, reste sig korskrönta gavelhällar över den liggande lockhällen eller stenkistan. Karaktäristiskt för båda typerna av gravmonument var att korsen därmed kom att höja sig över graven och den gravlagde. I min mening kan detta uppfattas som ett medvetet inlånande och upprepande av ett stilelement som i hög grad utgjorde ett exceptionellt tydligt karaktärsdrag i 1000-talets exklusiva gravmonument.

Figur 36. Gavelhällar i tidigkristna gravmonument från Vreta kloster, Ög (vänster), och Råda, Vg (höger). Foto Riksantikvarieämbetet; A. Nyqvist Thorsson.

...och gravhällarnas stavkors

Även på stavkorshällarna får kors i olika utförande en framträdande visuell roll. På en stavkorshäll från Råda i Västergötland dominerar korset på staven tydligt bildframställningen. Trots att hällen placerats liggande över graven och bilden endast framträtt i relief mot bakgrunden, ger korset genom sin placering på en stav och ett trappformat postament ett intryck av att sträcka sig över det jordiska och upp mot himlen (Råda 110, Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:353). För att ytterligare förstärka gravhällens relation till korset har ett mindre kors framställts på vardera sidan av staven. Ett antal av liljestenarna, som exempelvis hällen från Edåsa, har framställts med ett kors på stav från ett

postament där korsets armar omvandlats till vegetativa knoppar och blad och tycks på så sätt sprudla av liv och växtkraft (se figur 5).

Kors i bild och trosuppfattning

Korset som motiv inom kristna trosföreställningar förekommer i många olika sammanhang. Korsets symbolik är också extremt rik och varierad där innebörd och funktion skiftat med sammanhanget. I bibeln omnämns korset vid ett flertal tillfällen i sammanhang där det handlar om att den som vill rädda sitt liv måste ta upp sitt kors och följa Jesus (jfr Matt 10:38, 16:24; Mark 8:34; Luk 9:23, Nya testamentet 1981). Vad gäller gravhällarnas stavförsedda kors har detta setts som en symbol för Frälsaren och har sannolikt spelat en viktig roll i ceremonierna vid den kristna begravningen. Inte minst var det verksamt i ett förstärkande av gravens kristna natur (Ekroll 2013:24). Avsikten med att ge graven en korsförsedd gravhäll var att förstärka vittnandet om den döde som sann kristen. Ett kors placerat på en stav blev också ett flitigt använt motiv på just gravmonumenten eftersom det sågs som Kristus vapen när han steg ned till helvetet för att besegra Satan och befria Adam och Eva tillsammans med alla rättfärdiga människor vid hans återuppståndelse (Crouwers 2015:153 f).

Korset har varit ett viktigt motiv i den kyrkliga miljön generellt, och inte minst i gravsammanhanget, eftersom det var en påminnelse om frälsning och uppståndelse vid domedagen. Korset i sig kunde påminna omgivningen om att den döde behövde hjälp från de efterlevande genom förböner för den dödes själ (Crouwers 2015:153 och där anf. litt.). Korset kom så småningom att uppfattats som ett av de främsta magiska motiven och användes bland annat på dörrar för skydd mot onda makter (Karlsson 1988:244). I Crouwers tolkning av de norska stenkorsen framhåller hon också deras koppling till kors i andra material med en såväl apotropeisk som liturgisk funktion, både i avvärjandet av onda makter och som fokus för individuell tillbedjan (Crouwers 2015:173). Bilden av korset, och korset uthugget i sten, kan således ha uppfattats som ett verksamt skydd mot onda makter. Uppsatt på en hög stav kom det också att materialisera livets triumf över döden och löftet om evigt liv.

Livsträd och slingrande rankor

Utöver kors är livsträdet det vanligaste motivet på de liggande, plana gravhällarna. Livsträd och framför allt slingrande växtrankor förekommer även på de flerdelade gravmonumenten, men med några undantag alltid i kombination med andra bildframställningar eller figurativa element som tvinnade repstavar. En vanligt förekommande form av livsträd utgörs av hjärtpalmetter som omfattar en palmettknopp eller blad och med grenar som växer ut från stammen (Örslösa 82, se figur 5, Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:387). En annan variant är slingrande rankor med palmettblad och knoppar som också de kan bilda hjärtformiga mönster. Träden växer upp från ett postament och vanligtvis avslutas livsträdet upptill i en knopp, en ros, en lilja eller av två blad som möts. Karaktäristiskt för hur livsträd och slingrande rankor, blad, knoppar, postament och ibland kors framställts på hällarna är det uppenbara intrycket av symmetri. Bilderna är sällan oregelbundna vid första anblicken, utan knoppar och blad förekommer nästan uteslutande i symmetriskt ställda par. Bildernas båda sidor kan uppfattas som en spegelbild av varandra, även om varje bild alltid innehåller små, subtila variationer.

I den kristna traditionen planterades en kvist av livets träd på Golgata av Adam. Kvisten växte till ett träd som sedan blev virke till Kristi kors. Genom Kristus korsfästelse och besegrande av döden blev paradiset återigen tillgängligt för de rättroende. På så sätt fungerar trädet också som en materialisering av korset och den förväntan om uppståndelsen som än idag spelar en central roll inom en kristen tankeidé (Nordanskog 2006:64). Trädet som figur förekommer inom många olika trosuppfattningar och inom stora delar av världen (exempelvis Mesopotamien, Asien, Iran och Indien). För Nordens del dyker trädet upp i form av asken Yggdrasil i sagamaterialet från 1200-talet och idén om världsträdet kan ha spelat en roll trosföreställningar från tiden före kristnandet. Idén om ett

världsträd som en central figur i bilden av världen medförde att det på många sätt vid anammandet av kristendomen fanns en beredskap för motivet och föreställningen om paradisträdet som livets träd.

Ofta har livsträdet, liksom korset, uppfattats som ett uttryck för tron på uppståndelsen och ett evigt liv. Man menar att livsträdet förkroppsligade Kristus själv med starka kopplingar till uppståndelsen och det himmelska paradiset (Gardell 1937:133 f; Högberg 1960:19 f; Karlsson 1988:242). Därmed kan livsträdet och korset närmast uppfattas som olika bildelement på samma tema och som på sätt och vis kunde förstärka varandra.

Postamentet och vägen till himmelriket

Trappan som symbol för himmelstrappan och hur människan genom denna kunde nå paradiset och Gud är ett flitigt använt motiv inom den kristna bildvärlden (Nitenberg 2009:90 och där anf. litt.). Bland annat finner vi den i form av trappsteg under korfönstret i Eriksbergs kyrka i Västergötland. Stavkors och livsträd som framställts på gravmonumenten är nästan uteslutet placerade på ett postament. Vanligtvis utgörs detta postament, som exempelvis på liljestenarna från Edåsa, av trappsteg som på vardera sidan löper upp mot stavkors och livsträd. Postamenten kan också utgöras av kullar, rundade avsatser eller enkla rektangulära former (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:13 f.). Postamenten är figurer som vid första anblicken förefaller inta en tillbakadragen roll i bildframställningen på monumentet, men inom den kristna tanke- och bildvärlden hade framför allt trappan en stark koppling till uppståndelsen och det himmelska paradiset. Postamentet med stegen spelar i min mening en viktig roll i gestaltandet av människans strävan att nå himmelriket. Det handlade om att bilden skulle hjälpa betraktaren att förstå hur korset och en tro på Kristus kunde leda till himmelriket. Att nå paradiset och himmelriket innebar en strävan, en process och det handlade om att gradvis nå fram. Det fanns inte ett färdigt paket eller koncept som lättvindigt och i ett slag kunde erhållas. Postamentet som bar upp kors och livsträd materialiserade vägen till himmelriket i form av en uppförbacke som krävde många steg och ett ihärdigt följande av den rätta vägen. Men på toppen av trappan eller på krönet väntade himmelriket och saligheten.

Svärd, yxor och andra redskap

Ett fåtal av gravmonumenten har framställningar av svärd i motivet. På den skråkantade lockhällen invid muren efter stenkyrkan i Hornborga har ett svärd framställts i relief på hällens mittås. Svärdsskidan bär också spår av en runinskrift, men denna har inte varit möjlig att tyda (Vg 89, Svärdström 1958:148 f.). Ovanför svärdshjaltet finns ett kors med kraftigt utsvängda korsarmar, men samtidigt bildar även hjaltet i sig ett kors genom att svärdshandtaget korsas av parerstängen. Därmed förefaller svärdet och korset smälta samman och förenas i bilden. Även på en lockhäll med skråkantade sidor från Friggeråker finns motsvarande bildframställning med ett svärd i relief på den plana mittåsen och över detta ett kors i en cirkel (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:65). Intressant är att på dessa lockhällar blir kompositionen av svärd och kors också till ett stavkors. Svärdet bär på sätt och vis upp korset. Svärdet som specifikt motiv förekommer enbart på skråkantade lockhällar och inte på liljestenar och stavkorshällar.¹¹

11. Vid den inventering som gjordes av liljestenar och stavkorshällar har två av hällarna, i Norra Härene och Eling, bildelement som tolkats som möjliga svärd vid sidan av stavarna under korsen (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:327, 534). Emellertid har jag efterhand ställt mig mer tveksam till den tolkning som gjordes då, eftersom det inte handlar om en form som kan liknas vid en svärds klinga utan istället är formen lätt böjd och spetsen breddas för att avslutas i ett tvärsnitt. Bilden på hällen från Eling är dessutom försedd med tvärgående streck som talar för att det snarare handlar om ett blad.

Framställningar av svärd på gravmonumenten kan ses som en representation av den dödes samhälleliga roll och sociala position. Ryder har exempelvis uppfattat de vanligt förekommande svärderna på gravmonumenten runt Durham som emblem relaterade till den dödes personlighet och identitet (Ryder 1985:17). En liknande slutsats har också gjorts kring framställningen av svärdet på gravhällen över den grav som påträffades vid svartbrödraklostret i Edinburgh (se ovan). Lennart Karlsson har emellertid kopplat bilden av svärdet till försvar och till väktarens roll. Efter syndafallet och utvisningen vaktades exempelvis livets träd i det jordiska paradiset av kerubimen och det flammande svärdet (Karlsson 1988:235). Bilden av svärd på gravmonumenten kunde sannolikt skapa en mängd olika associationer hos samtida betraktare. Det är inte osannolikt att svärdet kunde bidra till att positionera den döde och den efterlevande familjen i samhället, men det kan också ha spelat en viktig roll för att vakta och värna den döde i väntan på uppståndelsen.

Endast på en gravhäll, en liljesten från Götene, finns någon form av redskap utöver yxor framställda (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:161). I hällens övre hörn syns en tång respektive hammare. Dessa verktyg har ansetts ha en stark koppling till korsfästelsen, Jesu lidande och uppståndelsen och har uppfattats som två av Kristi lidanderedskap i just själva korsfästelsen och nedtagningen från korset (Dahlberg 1998:126; Nitenberg 2009:92 och där anf. litt.). Därmed kan bilden av redskapen ha uppfattats som aktiva i kampen mot synden och i utrotandet av all ondska ur människosjälen genom betraktandet och begrundandet av Kristi lidande på korset. På två av liljestenarna, från Bjurum och Resville, finns även en yxa avbildad vid roten av livsträdet (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:53, 326). Nitenberg har påpekat att yxan och det avhuggna livsträdet i egenskap av symboler för yttersta domen och den avhuggna livsträden, passar väl in i liljestenens roll som gravhäll (Nitenberg 2009:90). Yxan är också ett bibliskt motiv och förekommer bland annat i Johannes döparens uppmaning till folket om omvändelse och dop för att få syndernas förlåtelse. Här omnämns yxan som redan satt vid trädets rot för att gallra ut varje träd som inte bär god frukt (Lukas 3:3–10, Bibeln 1981). Man kan även idag lätt associera till hur ett träd huggs av vid roten med en yxa och fälls. Med viss risk för att låta vår samtida uppfattning prägla uppfattningen, så ligger det dock nära till hands att se bilden av yxan i livsträdets rot och i gravmonumentet som en aktiv påminnelse om att livet är kort och förr eller senare har ett slut. Yxans roll i gravmonumentens bildframställningar kan därmed närmast uppfattas som ett led i att etablera och upprätthålla en föreställning om den döde som ångerfull och som en uppmaning till de levande i omgivningen att hjälpa den döde att nå syndernas förlåtelse.

Figur 37. Liljesten från Götene med bilder av hammare och tång i övre hörnen. Foto R. Bernhoft, Vänermuseet.

Den mänskliga gestalten

Mänskliga gestalter saknas helt och hållet på liljestenarna och stavkorshällarna. På de flerdelade gravmonumenten finns däremot ofta mänskliga figurer på såväl gavelhällar som på lockhällar, och dessa gestaltas på varierande sätt. På Husabymonumentets sidohällar finns flera bilder som har mänsklig gestaltning. En av dem anses föreställa ärkeängeln Mikael med vågskålar (jfr Dahlberg 1998:120). Ofta framställs Mikael i olika sammanhang som portens väktare och det har uppfattats som att bilden hade en ontavvärjande funktion tillsammans med lejon och andra mer eller mindre fantasifulla djur (Karlsson 1988:243 ff.; Borg 2002:216; Nordanskog 2006:6).

En av gavelhällarna i monumentet på Ölanda ödekyrkogård i Västergötland har en bildframställning strax under det korsformade krönet som både skulle kunna referera till den döde, men också verka för försvar och avvärjande. På hällen syns en skäggit man sittande till häst och han bär en lans eller spjut med spetsen riktad framåt. Att spjutet är nedfällt och spetsen riktas mot en eventuell fiende gör att bilden närmast kan uppfattas som att mannen är aktiv i en stridssituation, eller åtminstone stridsberedd. Mänskliga gestalter som är involverade i en stridssituation finns även på en av sidohällarna i Husabymonumentet. Två beväpnade män kämpar här mot bevingade odjur (Dahlberg 1998:120). Liknande bilder av personer beväpnade med svärd finns även på gavelhällen i monumenten i Kinneved och i Hällstad. I norra England är krigare en vanlig bildframställning på anglo-saxiska gravmonument från 800- och 900-talen. Thompson menar att bilden av krigaren skapade associationer till en social position kopplad till både rikedom och inflytande i samhället. Bilden av krigaren på det påkostade gravmonumentet visade att mannen i graven under monumentet var väl rustad både i livet och i döden

(Thompson 2004:151). Även om dessa gravmonument tillkommit under ett tidigare skede, och den roll bilderna spelat kan ha varit en helt annan än de fick på 1100- och 1200-talens gravmonument, kan det finnas element av ett gemensamt innehåll. Förutom att bekämpa onda makter som kunde hota den döde är det inte osannolikt att bilden av krigare på de flerdelade gravmonumenten innefattade en social dimension. Andra figurer i mänsklig gestalt är Kristusfigurer, män i mässkrud som gör en välsignade gest och människor som förefaller vara kyrkobesökare, som exempelvis figurerna under arkadbågarna på den kraftiga lockhällen i Larv. De mänskliga gestalterna på de flerdelade gravmonumenten var uppenbarligen tänkta att fungera på olika sätt. Viktigt i sammanhanget är framför allt att de förekommer i olika skepnader och roller på de flerdelade gravmonumenten, men saknas helt på de plana gravhällarna.

Figur 38. Gavelhäll i monumentet på Ölanda kyrkeplats i Istrum. Reliefen är kraftigt sliten, men längst ned på sockeln framträder en häst med ryttare som bär en nedfälld lans. Foto Västsvensk arkeologi.

Figur 39. Norra sidohällen i Husabymonumentet. Avbildad i Ernst Fischers avhandling från 1918, utgiven av Röhsska museet.

Kantlisten, flätor och ringkedjor

Gravmonumenten har inte bara försetts med bilder och motiv som är direkt föreställande. De flesta har framställningar av vad som kan beskrivas som figurativa element, det vill säga figurer som inte direkt avbildar ting eller väsen utan olika former av geometriska mönster. De plana gravhällarna har oftast en kantlist, eller en ram, som omger motivet (se exempelvis figur 5). Man kan naturligtvis betrakta denna som en naturlig avslutning och ett sätt att skapa en begränsning av såväl motivfält som av själva stenen. Men kantlisten kan också uppfattas på andra sätt. Här har Back Danielssons resonemang kring de tunna guldfoliebleck med framställda figurer från 700-talet inspirerat. På dessa guldbleck, guldgubbar, omges själva figuren av en ram. Back Danielsson uppfattar här ramen som en form av portal vilka refererar till metafysiska trösklar som signalerar ingång och utgång mellan olika världar (Back Danielsson 2007:221 f.). Kantlisten runt motivet på gravhällarna kan utifrån en liknande tankegång ha spelat en roll utöver en funktion som tydlig avgränsning av motivet eller ram runt den centrala bilden. Förutom att utgöra en gräns för bildframställning och förstärka gravhällens konturer kan den ha skapat associationer till en port och kantlisten blev en slags portal.

Förutom odjur, djur och människofigurer är det anmärkningsvärt att figurer i form av ringkedjor, repstavar och flätverk är vanligt förekommande på de flerdelade gravmonumenten, men saknas i princip helt på liljestenarna och stavkorshällarna. Ofta omsluts gavelhällarna av en fläta eller ringkedja i partiet mellan det korsformade krönet och hällens sockelparti. Vanligt förekommande är också att tvinnade repstavar eller flätverk framställts på lockhällens mittås eller utmed skråkantningen. Bland annat har lockhällen i ett monument från Lindärva en utpräglad flätbandsornamentik på ovasidan vilket också känns igen i lockhällen i Hovby med samma typ av slingrande flätverk framställt på mittåsen (jfr Ljungs katalog 2016:330, 334, Dahlberg 1998:121). Detta är figurer som frekvent också förekommer på runstenar och tidigkristna gravmonument och som enligt Nordanskog har en stark förankring i vikingatidens bildvärld (Nordanskog 2006:318). Komplicerade flätor och kedjor var en integrerad del av djurornamentiken under yngre järnålderns sista århundraden.

Figur 40. (t. v.) Drakliknande figur med öppet gap och slingrande bakkepp på gavelhällen i Lindärva. Foto Västsvensk arkeologi.

Figur 41. (t. h.) Västra gavelhällen i det flerdelade monumentet framför västtornet i Husaby. I reliefen syns de motställda lejonliknande djuren som vidgar sina käftar kring ett ansikte. Noteras bör att gavelhällens kors med all sannolikhet tillhör ett annat monument. Foto Västsvensk arkeologi.

Lejon, drakar och andra vilddjur

Lejon, eller lejonliknande figurer, förekommer i flera fall på de flerdelade gravmonumenten, men endast på en enda liljesten. På en liljesten i Härja klättrar ett lejon på livsträdets stam och på motstående sida finns ett armborst. Nitenberg har framhållit lejonet som symbol för makt, styrka och krigiska dygder med en koppling till hur lejonet kom att användas inom heraldiken på vapensköldar och sigill (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:498; Nitenberg 2009:92).

På den ena gavelhällen i monumentet i Husaby finns två lejonliknande djur som står vända mot varandra och samma motiv med två motställda lejonliknande figurer finns även på en gavelhäll från Hovby (Dahlberg 1998:120 f. se figur 35 och 41). Borg menar att från 1100-talets slut så kämpar lejonerna alltmer på det godas sida när det brottas med drakar och ormar som förkroppsligar det onda. Vissa av lejonerna har också framställts som en kombination av djur och växtranka där delar av kroppen, exempelvis tungan och svansen, avslutas i blad och detta har uppfattats som en symbol för livgivande kraft (Borg 2002:217). På gavelhällen i Hovby har de motställda vilddjuren exempelvis markerade svansspetsar som påminner om blad eller palmettknoppar. På lockhällen i gravmonumentet i Hällstad växer slingrande växtrankor upp ur gapen på två motställda vilddjur, men det är inte självklart att drakar och odjur uppfattades som onda varelser.

Gränsen mellan vad som kan uppfattas som ett lejon och vad som är någon form av vilddjur är inte alltid helt klar, och kanske har det heller inte varit så viktigt. Lejonet, eller det lejonliknande djuret, har generellt uppfattats som apotropeiskt, det vill säga som en varelse avsedd att skydda mot onda makter (jfr Karlsson 1988, Borg 2002; Nordanskog 2006). Denna roll och egenskap kan sannolikt även tillskrivas andra vilddjursliknande figurer. På den korskrönte gavelhällen i Lindärva har en drakliknande figur med lång, utsträckt tunga framställts och under denna finns en ormlik figur med slingrande kropp (jfr Dahlberg 1998:121). I Ölanda, Istrums sn, finns slingrande varelser på den ena gavelhällens fotparti. Motiven är framställda i relief och är idag svåra att se, men det förefaller handla om ett fantasidjur ur vars uppspärade gap något växer ut och på vardera sidan av detta djur

finns slingrande kroppar som snor sig runt sig själva. På en lockhäll i Kinne-Vedum slingrar en orm över mittåsen och förefaller sluka en människa vars huvud sticker upp ur gapet. Samma tema, odjur som med öppna käftar förefaller sluka en människa, finns också på en av gavelhällarna på monumentet i Husaby. Mellan de vidgade käftarna på de två lejonliknande vilddjuren syns ett människoansikte.

Färgsprakande figurer – gravmonumentens bemålning

Inventeringen och dokumentationen av liljestenar och stavkorshällar visade att på ett antal stenhällar fanns bevarade rester av färg (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). En analys av färgspåren gav intressanta resultat (Nitenberg 2009). Stenarna har sannolikt varit bemålade i olika röda nyanser med blyvitt och påfört silver som kontrasterande färg. Den röda färgen återfanns på hällarnas bottenyta medan vitt och silver förekom på ornamentiken. I ett fall förefaller även motivet ha varit målat i en ljusare orangeröd färg (Nitenberg 2009:40 f.). Vid den inventering och dokumentation av flerdelade gravmonument som pågår i skrivande stund har inga färgspår påträffats. Detta innebär inte att de inte varit bemålade, men spår efter färgpigment har inte identifierats.

Figur 42. Rekonstruktion av liljesten med bemålning. R. Bernhoft, Vänermuseet.

Bildernas roll – två olika strategier

Vad gäller den inhemska produktionen av gravmonument står också, som jag påpekat tidigare, liljestenarnas och stavkorshällarnas bilder och bildkompositioner i stark kontrast till den stora variationen i bildframställningarna på de flerdelade gravmonumenten. Utgår man från att bilderna inte bara varit dekorationer och utsmyckningar, eller representationer av olika berättelser, utan haft en aktiv roll i människors praktiker för att skapa bästa möjliga förutsättningar för den döde i graven framträder en tydlig skillnad i den roll bilderna intar på liljestenar och stavkorshällar å ena sidan och på flerdelade gravmonument å andra sidan.

Bilderna på liljestenar och stavkorshällar utgörs framför allt av livsträd, kors och postament. Gemensamt för dessa bilder är att de på olika sätt materialiserar vägen till himmelriket och visar människan vägen dit. Det är bilder som genom att vittna om uppståndelsen skapade en länk mellan den döda människan i graven, och människorna som begravt den döde, och det himmelska paradiset. Postamentet genom trappa och avsatser visade på vägen att nå till himmelriket, på den strävan som krävdes av människan för att nå dit. Livsträdet var Kristus själv och materialiserade både uppståndelsen och paradiset. Kors och stavkors var bilder som kapslade in, och drog in, den döde i graven i trosmissiga relationer som handlade om att vara en god kristen, följa Jesus och tro på uppståndelsen. Korset kunde agera som en förstärkning av löftet om evigt liv. Den ofta förekommande kombinationen av livsträd, vegetativ ornamentik och kors kan ha verkat som en ömsesidig förstärkning av denna kraft. Yxor som hugger av livsträdets rot liksom framställningen av en hammare och tång på gravhällen i Götene faller väl in i detta bildsammanhang. Yxan blev en aktiv påminnelse om att livet tar slut och att omvändelse och dop var nödvändiga för syndarnas förlåtelse. Även tången och hammaren kan ha framställts som en påminnelse om att människan skulle kämpa mot synden. Genom bilderna eviggjordes begrundandet av kristi lidande på korset vilket var viktigt för att undvika synden och utrota ondskan ur människans själ.

Bilderna på de flerdelade gravmonumenten utgörs av allt från figurativa element i form av knutvulster, ringkedjor och flätmönster till figurer i form av ormlika drakar och motställda djur med bladsvansar. Här finns också bilder som utifrån ikonografiska tolkningar uppfattats som figurer från den bibliska berättelsen i form av människor i strid, människor i syndafallet och olika helgon (Dahlberg 1998:118 ff.). Utöver bilder som föreställer olika djur och odjur, figurer i mänsklig gestalt och olika figurativa element förekommer dessa ofta bredvid eller i kombination med livsträd, palmettknoppar, blad och olika kors. I genomgången av bilderna och vilken roll de kan ha intagit ser vi här ett betydligt större användande av bilder som kan ha haft en skyddande och ontavvörjande effekt. Svärd och krigare i full stridsberedskap förekommer enbart på de flerdelade gravmonumenten. Förutom en dimension kopplad till social positionering kunde svärdet vakta och värna den döde i väntan på uppståndelsen. Mänskliga figurer i form av biskopar som gör välsignande gester, helgon och ärkeängeln Mikael är exempel på hur figurerna i bilderna riktade sina omsorger mot den döde i graven, genom att välsigna, ge skydd, vakta och avvärja det onda.

Lejon förekommer på en liljesten, men i övrigt förekommer lejon, drakar och vilddjur enbart på de flerdelade gravmonumenten. Även om lejonet uppfattats som starkt och kämpande mot det onda var det samtidigt ett vilddjur. Lejonet var liksom drakar, ormar och andra vilddjur ett kraftfullt djur, men också farligt. Mellan de vidgade käftarna på de två lejonliknande vilddjuren på gavelhällen i monumentet i Husaby syns ett människoansikte som förefaller slukas av djurens öppnade käftar (se figur 41). Anmärkningsvärt är att ett motsvarande exempel finns på ett gravmonument från York Minster i England. Monumentet från 1000-talet utformades i tre delar med liggande lockhäll och gavelhäll i huvud- och fotända. På den ena gavelhällen finns två sammanflätade vilddjur vända mot varandra. Frambenen är lyfta och mellan dem finns ett ansikte med mänskliga drag framställt

på samma sätt som på gavelhällen i monumentet i Husaby.¹² Bilden är kraftfull och vildjurens käftar kan uppfattas som hotande. Viktoria Thompson menar dock att de istället kan ha skyddat den dödes själ (Thompson 2004:161 f.). Howard Williams studier av bilderna på ”hogbacks”, gravmonument utformade som byggnader, med björnar som tycks sluka byggnadernas gavlar visar hur vilddjuren kunde inta en aktiv roll i gravsammanhanget (Williams 2015:242 ff. och där anf. litt.). Williams menar att gravmonumentens utformning betonade den laddade relationen mellan förkroppsligade vilddjur och arkitektur i ett syfte att både skydda och transformera den döda kroppen i graven. Björnen har i en kristen symbolik associerats med pånyttfödelse och med en koppling till en folketro där de ansågs kunna slicka liv i sina kroppar och det märkliga i att de övervintrade i hålor under jord gjorde dem till en kraftfull metafor för död och återuppståndelse. Vilddjuren vid byggnadernas gavlar har av Williams uppfattats som ett distinkt sätt att artikulera ett eftertraktat öde för kropp och själ då döden inträffade (Williams 2015:251).

På de flerdelade gravmonumenten finns flera framställningar av drakar med slingrande, ormlika kroppar. I vissa fall kämpar stridsutrustade människor mot drakarna, i andra fall förefaller vilddjuren sluka människofiguren och ibland förekommer drakarna/ormarna ensamma. I sin studie av anglosaxiska kristna begravningspraktiker har Thompson intresserat sig för det ormliknande fantasidjuret ”wyrmas” (Thompson 2004). Hennes diskussion utgår både från inhemska skriftliga källor och från gravmonument i framför allt Yorkshire i England, och hon har pekat på hur ”wyrmas” kunde inta olika roller i relation till döda kroppar. Thompson menar att framställningen av fantasidjuret i relation till figurer i form av mänskliga kroppar - både i krigande roll men också utan vapen och ibland nakna - kunde artikulera det öde som väntade kropp och själ. Därmed gjorde bilderna erfarenheter av förändring, växande och förmultning greppbara. De ormliknande varelserna kunde inta många roller, men förenades genom sin koppling till förändring och transformation (Thompson 2004:143–169). Hennes diskussion är relevant eftersom den på ett övertygande sätt visar hur bilder av olika vilddjur både kunde skydda och underlätta den transformation som associerades med död, begravning och en kroppslig och själslig återfödelse inom en kristen teologisk och social miljö. Även om vi inte i varje enskilt fall kan avgöra en specifik figurs funktion i avvärdandet av onda makter, så var det faktum att demoner kunde uppträda i skepnaden av olika djur och att ”ont ska med ont fördrivas” något som var högst påtagligt och, enligt Karlsson, aldrig ifrågasatt bland stora grupper inom den medeltida befolkningen (Karlsson 1988:272).

Valet av vilka motiv och bilder som skulle framställas på liljestenar och stavkorshällar respektive de flerdelade gravmonumenten skiljer sig åt, inte bara i valet att framställa levande varelser eller ej, utan också i vilken roll de olika bilderna kunde ta. Kantlisten som figurativt element har en stark koppling till liljestenar och stavkorshällar, medan figurerna i form av flätverk, ringkedjor och rep förekommer på de flerdelade gravmonumenten men inte på de plana gravhällarna. Medan kantlisten utgjorde en ram, en avgränsning av gravhällarnas bilder som också skapade en slags portal och öppning mot en annan tillvaro hade ringkedjor, flätverk och repstavar en tydligare ontavvärande funktion. Motsvarande skillnad ser vi också i hur man i de olika typerna av gravmonument valde bilder som fungerade på olika sätt och i olika sammanhang. Medan bilderna på de flerdelade gravmonumenten har en tydlig koppling till skydd och värn av den döde, till styrkedemonstrationer och aktivt avvärjande av det som var ont och farligt, har de plana gravhällarnas bilder inte samma funktion utan handlar mer om att visa den rätta vägen för att nå himmelriket. Bilderna på liljestenar och stavkorshällar rymmer därmed en slags andlighet med större krav på en abstrakt tilltro till att människors egna handlingar och tro, med rätt vägvisare, kunde leda till själens frälsning.

12. I relation till den kristna gravstenens ikonografi menar Victoria Thompson att människoansiktet kan kopplas till en figur som tidigare haft mer djurlika drag, men som nu utvecklats till en varelse med en odödlig själ. Thompson framhåller att för en betraktare under 1000-talet, för vilken de samtida begravningspraktikerna var välkända, kan bilden ha uppfattats som en representation av den kropp som låg begravd under monumentet. Kroppen låg dold i sin svepning, men ansiktet var synligt, och flankerat av beskyddande vilddjur (Thompson 2004:161 f.).

Slingrande djurkroppar, flätor och kedjor - länkar till det förflutna

På de flerdelade monumenten i det västgötska området finns således en rik variation av bilder och motiv där allt från ringkedjor, kors och flätverk till människor, lejon, fåglar och fantasidjur har framställts. Monumenten i Husaby, det som konstruerats med sidohällar, utgör ett tydligt exempel på hur bilder och figurer i form av knutvulster, ringkedjor, flätmönster, ormlika drakar med slingrande bakkroppar och motställda djur med bladsvansar, men också av figurer ur den bibliska berättelsen med människor i strid och i form av helgon kombinerats på monumentet. Den östra gavelhällen har även en enkelt utformad runristning på ena sidan och på den ena gavelhällarna öppnar lejonliknande djur sina käftar runt ett människoansikte (Fischer 1918:63; Dahlberg 1998:120).

I min uppfattning är det något anmärkningsvärt att bildframställningar på de flerdelade gravmonumenten utgörs av bilder och figurer som i många fall känns igen från tidigkristna gravmonument, men även från runstenarna. Vad gäller Husabymonumentet noterade Gardell att ett nära samband med de tidigkristna gravmonumenten inte bara kan uppfattas i själva konstruktionen av monumentet. Han påpekar också hur en del av ornamentiken kan ledas tillbaka till den äldre tidsperiodens runstensornamentik (Gardell 1937:93). Gardell vill till och med leda tillbaka de ormliknande drakarna och de två motställda djuren med bladsvansar till missionstidens djurmotiv och han framhåller hur det i runstensornamentiken finns gott om liknande motiv. Den ringformade skölden som finns framställd i en av bilderna vill han också härleda till 1000-talets bildformer genom att den runda skölden var denna periods speciella sköldform (Gardell 1937:93 f).

Tydligt är att på de flerdelade gravmonumenten har kristusfigurer, änglar, helgon och biskopar framställts sida vid sida med drakar, lejon och slingrande djurkroppar. Genom de slingrande, orm- eller drakliknande figurerna skapas associationer till djurornamentikens bildframställningar där kroppar, ben, svansar och andra utskott på kroppen slingrar och vrider sig om varandra. På bevarade sidohällar från tidigkristna monument i Råda finns exempelvis stora djur framställda med huvudena

vända bakåt och blickande åt var sitt håll medan nacktofsar och ben är sammankopplade och slingrar sig i varandra (figur 43; Ljung 2016/2:74 ff). Ett annat exempel är slingrande runddjur på lockhällar i Husaby (figur 44; Ljung 2016/2:58).

Figur 43. Sidohäll i tidigkristet gravmonument från Råda, Vg. Foto A Nyqvist Thorsson.

Figur 44. Lockhäll i tidigkristet gravmonument från Husaby, Vg53. Foto Riksantikvarieämbetet.

Slingrande kroppar och rankor – gräns och gränslöshet

Djur vars olika kroppsdelar vrider sig kring varandra i slingrande rörelser är karaktäristiskt för djurornamentiken. I vissa fall splittras djurkropparnas olika delar och sätts samman i nya former och kroppsdelar. Redan under vendeltiden förekommer blandningar, hybrider, av människor och djur inom samma figur och i den mån människor framställs på folkvandringstidens bilder är det nästan alltid som del av ett djur. Den ena figuren kan omvandlas till, eller rymma aspekter av, den andra och kan på så sätt förknippas med gränsöverskridande och omvandling (Hed Jakobsson 2003:128 f). Fortsätter vi in i tidig kristen tid finner vi samma blandning av motiv på runstenar och tidigkristna gravmonument där såväl växtlighet som djur och människor figurerar (Ljung 2016/2:30, 48, 69, 74, 188). I motiven under yngre järnålder förekommer växtslingor, blad och knoppar för sig själva men

även i kombination med djur och som del av själva djuren. Ett exempel där motiven har kombinerats är drakfiguren på flöjeln från Söderala vars slingrande bakdel övergår i en slags hjärtpalmettliknande form och avslutas i en palmettknopp eller lilja (Salin 1921:10). Ett annat exempel är Jellingstenen i Danmark som höggs någon gång efter 965 e. Kr. På den ena bildsidan kämpar ett lejon med en orm i vad som uppfattats som en kamp mellan ont och gott. Lejonets svans avslutas i en stor flerflikig bladform (DR 42). Denna kombination av växt- och djurornamentik hittar vi intressant nog även i några av djuren på monumentet i Husaby, på ett av gavelkorsen på Lindärva kyrkogård liksom på ett antal av de danska gravmonumenten där djurens svans avslutas med blad eller knoppar. På den ena gavelhällen i Hällstadmonumentet avslutas de insvängda rankorna i en hjärtpalmett också i ett människoansikte (Løffler 1889:tavle IX; Fischer 1918:62; Gardell del 2 1937:2; Dahlberg 1996:120, 121).

Figur 45. Bildframställning på gavelhäll i monumentet i Hällstad. Ur odjurets gap växer slingrande rankor upp och bildar hjärtpalmetter runt ett människoansikte. I rankorna syns även en annan människofigur klättra. Foto Västsvensk arkeologi.

Motiv i form av slingrande djurkroppar och växtrankor förekommer i stor utsträckning på just runstenar och tidigkristna gravmonument (Lundberg 1997; Dahlberg 1998, Hedvall och Gustafsson 2001; Ljung 2016). Motiven har dock inte enbart framställts på monument i sten. En rik och varierad sammansättning av motiven finns även i ornamentiken på norska stavkyrkor där stavkyrkan i Urnes framstår som exceptionell (Hohler 1976). Runt portalerna på stavkyrkorna i Urnes och Hylestad, daterade till mitten av 1100-talet respektive runt år 1200, blandas slingrande djurkroppar med

växtrankor och människofigurer (Hohler 1976; Nordanskog 2006).¹³ Även i järnsmidet på kyrkportar från 1100- och 1200-talen har motiven framställts tillsammans. Portarna har utformats med djur och odjur på ringhandtag, runt nyckelhål eller spridda över dörrytan tillsammans med flätverk, livsträd och slingrande rankor. Det finns således flera exempel på att stilarna användes parallellt och att de yngre djurstilarna var vanligt förekommande i ett kristet sammanhang. Gunnar Nordanskog har påpekat att detta visar hur man inom det ”kyrkliga etablissemangen” både accepterade och aktivt kunde välja ett motiv och stil från den inhemska traditionen användes (Nordanskog 2006:69 f. 316). Nordanskog argumenterar för att djurornamentiken i vissa fall kan ha varit medvetet vald och fullt accepterad av beställare inom världslig och kyrklig aristokrati och långt ifrån upplevd som något som var belastat av förkristna trosföreställningar och därmed problematiskt (ibid.). Förekomsten av en slingrande djurkropp, flätverk och ringkedjor, starkt förankrade i en ålderdomlig figurvärld, på 1200-talets gravmonument handlar således mindre om provinsial konservatism och missförstånd och mer om en fri och medveten tillämpning i beställarens val (jfr Liepe 2003:171; Nordanskog 2006:317).

Liljestenar, stavkorshällar och exkluderandet av levande varelser

En av de viktigaste skillnaderna mellan gruppen liljestenar och stavkorshällar å ena sidan och de flerdelade gravmonumenten å andra sidan är att levande varelser (i detta innefattas inte träd och växtrankor) i princip aldrig förekommer på liljestenar och stavkorshällar. På stavkorshällarna har levande varelser inte framställts över huvudtaget, och endast i ett fall, på en liljsten i Härja, har ett lejon framställts. Det finns således en purism i de plana gravhällarna som inte finns i de flerdelade gravmonumentens bildframställningar. Jämför man med danska och engelska gravmonument i form av plana hällar så finns stora likheter i motiven med stavkors och livsträd av stavtyp från olika postament. Samtidigt framträder en tydlig skillnad genom att bilderna på såväl de engelska som de danska gravhällarna är betydligt mer varierande. Här förekommer såväl djur som fåglar, redskap och verktyg liksom avbildade människofigurer i form av avbildningar av den döde, kristusfigurer och änglar på hällarna (Löffler 1889:14 ff.; Ryder 1985; Carelli 2001:320 ff.)¹⁴. De danska och engelska gravhällarna hällarna uppvisar därmed inte alls det närmast puristiska drag som vi finner bland de västsvenska monumenten.

Slingrande djurkroppar och bladrankor på allt från beslag och spännen till 1000-talets runstenar och gravmonument känns på sätt och vis igen i växtrankornas lika slingrande form på liljestenar och kyrklig stensulptur från 1100- och 1200-talen (jfr Dahlberg 1998:111; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:237, 379; jfr även Ljung 2016/2:164, 178, 236, 250). Bildframställningarna på liljestenar och stavkorshällar kan i princip betraktas både som motiv med rötter i djurornamentiken genom de slingrande växtrankor och bladformer som återfinns där, men även som motiv hämtade ur en internationell, kyrklig kontext. Samtidigt är uteslutande av levande varelser, med undantag för lejonet på liljsten i Härja, slående, och som Nitenberg skriver så är exkluderingen av dessa motiv snarare förknippad med hällarna i sig än relaterad till själva motivelementen och kompositionen (Nitenberg 2010:87).

13. Erla Bergendahl Hohler framhåller i sitt arbete om ornamentiken på stavkyrkan i Urnes hur paralleller till motiven kan hittas inom hela den kristna världen. Utifrån arbeten av Hohler, Karlsson och Nitenberg kan man också konstatera att det i betydande delar av den medeltida konsten finns en paneuropeisk bakgrund (Hohler 1976; Karlsson 1988; Nitenberg 2009).

14. Vanligast förekommande på de brittiska gravhällarna är svärdet som kan vara framställt ensamt eller i kombination med andra figurer som fåglar, en bok, pilbåge, hammare och tång, sax, sköld och spade. Även andra emblem som ullsaxen förekommer ensamt och tillsammans med andra figurer. För övrigt förekommer emblem som kniv, sax, spade, skepp, jakthorn, hästsko, hatt, hammare eller hammare och tång och pil och pilbåge (Ryder 1985:18, 21 ff.). Även om de danska gravmonumenten i stor utsträckning försetts med stavkors och i några fall med vegetativ ornamentik, så förekommer ofta såväl framställda djur som människor, liksom svärd, vapensköldar, fåglar, repstavar och flätverk liksom kristusfigurer och avbildningar av den döde (Löffler 1889: tavle I-XIV).

På samma sätt som praktiken att låna in stildrag från äldre monument framstår som karaktäristiskt i utförandet av de flerdelade gravmonumenten, är det strikta uteslutandet av djur, odjur, människor och figurer som repstavar, ringkedjor och flätverk på liljestenar och stavkorshällar utmärkande. I utförandet av liljestenar och stavkorshällar som plana gravhällar anar vi istället en strikt begränsning i valet av bildmotiv till stavkors, kors och växter. Cornell och Hjertman har i relation till begreppen kontinuitet och iteration också framhållit hur valet att *inte* upprepa kan uppfattas som ett lika betydelsefullt fenomen (Cornell och Hjertman 2013). Det handlar om att välja att bryta mot ett mönster och välja andra symboler som kan kommunicera med andra grupper eller individer. Genom att inte föra vidare vissa element, genom att upphöra att använda äldre former och stilar i utformningen, skapas i vidare sammanhang en slags social exkludering¹⁵. Det handlar inte bara om att medvetet välja bort specifika bilder figurer eller former, utan också att aktivt ta avstånd från det sociala sammanhang dessa stildrag verkat inom.

Stilvalens praktik som skilda strategier

En viktig slutsats är därmed att förekomsten av slingrande djurkroppar, odjur och figurer som ringkedjor, flätband och repstavar, liksom uteslutandet av dem, är en följd av högst medvetna val i tillverkningen av gravmonumenten under 1100- och 1200-talen. På de flerdelade gravmonumenten har lejonliknande djur i symmetriska par, spegelvända med vidgade käftar och svansar som avslutas i en växtknopp framställts. Drakar, lejon och andra odjur har ofta framställts så att de också anknyter till en ålderdomlig, lokal tradition där varelser med slingrande kroppar påminner om djurornamentikens rundjur. Ett skulpterat, hopflätat kors med en ring runt mitten på gavelkorset i Hovby bär tydliga drag av ristade och framhuggna kors på såväl tidigkristna gravmonument som runstenar. Till detta kan föras ett flitiga användande av tvinnade repfigurer, flätband och ringkedjor. Bilderna och figurerna på de flerdelade gravmonumenten antyder därmed att i val av stil och motiv blev inlånat av bilder och figurer från runstenarnas och de tidigkristna monumentens bildvärldar viktigt. Men det handlar inte om ett exakt uppreparande utan med den nya tidens stenhuggningsteknik och i kombination med nya sätt att framställa bilder från den kristna bildvärlden. Många av varelserna och odjuren, exempelvis lejon och drakar, har utformats i enlighet med en stil som har tydliga kopplingar till samtidens kristna bildvärld på kontinenten.

Runstenar och tidigkristna gravmonument har av allt att döma utgjort en viktig inspirationskälla i utförandet av vissa gravmonument under 1100- och 1200-talen. Men kistkonstruktionen, den monumentala framtoningen, och bildelement i form av kors och slingrande odjur har också medvetet valts för att frammana associationer till en äldre tradition och gravmonument i det förflutna. Ett motsvarande förhållande har av Ryder uppmärksamats vad gäller gravmonumenten i området runt Durham. Han ser en tydlig koppling i form och design mellan gravmonument från perioden före erövringen (1066) och den tidiga medeltida skulpturen (Ryder 1985:8, 40). Ryder förklarar emellertid influenserna med att det finns en kontinuitet i framställningen av gravmonumenten. Ett av hans exempel kommer från Barnard Castle där han menar att en lokal stenhuggare under tidig medeltid har sett de äldre gravmonumenten men saknade förmågan att göra mer än ett enkelt försök att kopiera dem (ibid:8). Även om man valt att upprepa och låna in stildrag från de tidigkristna gravmonumenten i framställandet av flerdelade gravmonument under 1100- och 1200-talen är det viktigt att poängtera att det inte handlar om gravmonument som uppförs i en strikt kontinuitet. Istället ser vi ett nära nog hundraårigt uppehåll i produktionen. Jag menar därför att de likheter vi ser inte handlar om kontinuitet utan hur det förflutna används och manipuleras i olika sociala strategier.

15. Icke-uppreparandet blir det centrala i praktiken och Cornell och Hjertman använder begreppet social exkludering för att beskriva hur handlingen att inte upprepa etablerade sätt att göra saker och ting på blir ett maktspråk och en makt demonstration.

De flerdelade gravmonumenten och de plana gravhällarna i form av liljestenar och stavkorshällar har både tillverkats och brukats samtidigt och därmed har de fungerat som parallella materiella fenomen. Uteslutandet av djur- och människofigurer, ringkedjor och flätmönster på liljestenarna och stavkorshällarna kan således inte förklaras med en utveckling och förändring över tid. Istället tyder exkluderingen av vissa bilder och figurer på ett medvetet val i hur de plana gravhällarna skulle utformas. I valet av vilka figurer som skulle framställas tog man helt avstånd från de motiv som förknippades med äldre, inhemska bilder och höll sig istället uteslutande till stavkors och växtornamentik i form av livsträd och växtslingor. Tydligt är att i utformningen av hällarna så valde man att inte föra vidare, att exkludera, motiv som flätmönster, ringkedjor, olika mer eller mindre fantasifulla djur och att bryta ett mönster och bryta med en tradition.

Variation och likriktning – ytterligare en dimension i materialet

Relationen mellan variabilitet och likriktning är en central del av analysen av stilvalen bakom gravmonumentens form och bildframställningar och blir till en röd tråd genom avhandlingen. Medan de flerdelade gravmonumenten uppvisar en mångfald av bilder och figurer, där knappast ett monument är det andra likt, ser vi i liljestenarnas och stavkorshällarnas form och bildframställningar en betydligt större likriktning.

Förutom att gravhällarna alltid är plana är de ofta trapetsformade med en bredare huvudända. Runt motivet och utmed hällens ytterkanter har en utspärad eller ristad list påfallande ofta framställts. På stavkorshällarna kan ett stavkors ha kombinerats med andra, mindre kors, och staven utgår från någon form av postament. Bland liljestenarna är motivet i form av ett livsträd med hjärtpalmetter påfallande vanligt. Liksom stavkorsen utgår livsträdet vanligtvis från ett postament i någon form. Från trädets stam växer ofta blad och knoppar ut och hjärtpalmetten omsluter stora knoppar i trädets mitt (se exempelvis Händene 34 i Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:420). Ibland har knoppar och blad utformats med en plastisk verkan så att växtelementen i det närmaste fått en rundad tredimensionell form. Vissa liljestenar har också istället för livsträd växtrankor som slingrar sig livskraftigt och naturtoget.

Valet av motiv och vilka bildelement som skulle ingå i kompositionen rymmer visserligen variationer, men det är tydligt att det handlar om att komponera motivet utifrån en uppsättning bildelement i en begränsad repertoar. Livsträden kunde utformas på lite olika sätt och från ett antal olika postament, men det handlade om en specifik grundform med ett antal komponenter. Dynamiken i bilderna rör sig alltid mellan kors, stavkors, livsträd och slingrande växtrankor. Min uppfattning är att bildframställningarna därför följer en gemensam konvention och idé om hur plana gravhällar och bilder skulle utformas och gestaltas. Nitenberg framhåller just det regionala i liljestenarnas och stavkorshällarnas uttryck. Utifrån sin stilanalys kunde hon visserligen konstatera stilistiska skillnader inom gruppen liljestenar, där tre olika stilgrupper var möjliga att urskilja, men ett försök att identifiera mönster i hur hällarna utifrån de stilistiska skillnaderna grupperade sig geografiskt eller kronologiskt visade dock på motsatsen (Nitenberg 2009:86, 107).

Även om en striktare jämförelse med runstenar och tidigkristna gravmonument med avseende på just produktionen kanske inte låter sig göras, har Laila Kitzler Åhfeldt presenterat intressanta resultat som öppnar för att se hur likriktning och variation i ett material kan vara en del av samhällsrelaterade processer. Genom att studera huggningstekniken i runstenar och tidigkristna gravmonument och jämföra teknikerna kunde hon se att runstenarna var utförda på ett relativt likartat sätt medan gravmonumentet däremot uppvisade en stor variation i framställning och hugg-/ristningsteknik (Kitzler Åhfeldt 2012:171). Hon har uppfattat detta som att olika tillverkare och beställare bakom runstenarna har eftersträvat ett gemensamt visuellt intryck som möjligtvis utgör en del i en

samtida konsensus eller norm (jfr Kitzler Åhfeldt 2012:161). På motsvarande sätt kan vi konstatera att de flerdelade gravmonumenten under 1100- och 1200-talen har en mycket stor variation i val av utformning och bildframställningar medan liljestenar och stavkorshällar följer en betydligt striktare lagbundenhet (jfr liljestenar och stavkorshällar i Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2009). Detta trots den relativt stora geografiska spridningen i materialet. Det finns en klar möjlighet att vi här, precis som förhållandet mellan runstenar och tidigkristna gravmonument antyder, ser två olika aktörskollektiv, inom vilka tillverkare och beställare agerar, bakom produktionen av gravmonument. Det kan till och med förefalla sannolikt att man i produktionen av liljestenar och stavkorshällar just har eftersträvat ett gemensamt visuellt intryck som också var en del i en samtida konsensus eller norm. Tydligt är att beställare och tillverkare av flerdelade gravmonument inte i samma utsträckning delat en uppfattning om hur gravmonumenten skulle utformas. Den stora variationen i utförandet av monumenten tyder istället på att man utgick från en egen och mer lokal konvention. Därmed kan man identifiera vad som förefaller vara en striktare lokalbundenhet i det kollektiv som låter tillverka flerdelade gravmonument, där rörelsemönster och samverkan mellan beställare och tillverkare kan uppfattas som mer begränsad, än i det aktörskollektiv som låter tillverka liljestenar och stavkorshällar.

6.3. Monument med inskrift - och monumenten utan

Både vad gäller plana gravhällar som liljestenar och stavkorshällar och flerdelade gravmonument ser vi hur valet att förse dem med text och hur inskrifter framställts och formulerats, varierat. Gavelkorset och lockhällen över gravan i Sunnerby saknar helt inskrifter och bildframställningar, men vi får anta att det var välkänt vem som vilade under monumentet. Kanske fanns en gång en målad text, kanske var kunskapen om vem som låg i gravan så allmänt känd av samtidens människor i Sunnerby att en inskrift som angav namnen ansågs överflödigt. Man kan här jämföra med drottning Mechtilds, Birger jarls och hertig Eriks grav i Varnhems klosterkyrka som visserligen avbildar de gravlagda, men helt saknar inskrifter med namn på dem som vilar under hällen. Av över femhundra liljestenar och stavkorshällar är det endast ett fåtal som utförts med inskrifter. Sammantaget har tre av gravhällarna inskrifter med latinska bokstäver och på latin, medan 15 hällar har försetts med runinskrifter på fornsvenska. Generellt råder samma förhållande även i andra delar av Sverige. Holmberg konstaterar att de flesta av de romanska gravhällarna i Skåne är anonyma. Eventuella motiv i relief framställer huvudsakligen också Kristus eller andra religiösa symboler medan avbildningar av de döda är betydligt mer sällsynta (Holmberg 1990:46). Även bland de danska gravhällarna är det endast en mindre andel som försetts med inskrifter och motsvarande förhållande råder bland gravhällarna i området runt Durham (Ryder 1985:18, 21 ff.; Carelli 2001:319 ff.). Från den norska domkyrkan Nidaros finns ett drygt åttiotal medeltida gravmonument med inskrifter, eller fragment av monument, bevarade. Intressant nog har endast en av dessa en inskrift i runor och denna har daterats till sent 1000-tal. Övriga inskrifter är yngre och har daterats till 1200-talet och framåt. De är utförda med latinska bokstäver varav ca en fjärdedel också har latinsk text medan övriga har text på norska (Hagland 1998:622).

Figur 46. Runskriftsförsedd lockhäll i kategorin flerdelade gravmonument, Vg 129. Skärvum i Grolanda sn. Foto Riksantikvarieämbetet.

Runinskrifterna på gravmonumenten i föreliggande arbete har analyserats i en grafematisk och paleografisk studie av Alessandro Palumbo i hans avhandling om medeltida runinskrifter (Palumbo 2018). Även gravmonumentens latinska inskrifter har under senare år blivit föremål för en epigrafisk analys och diskussion genom Anna Blennows sammanställning av Sveriges medeltida latinska inskrifter (Blennow 2016). Förutom att datera, översätta och tolka inskrifterna berör Blennow materialets geografiska utbredning och vilka orsaker som kan tänkas ligga bakom detta mönster. Båda dessa arbeten får viss relevans för denna avhandling.

Medan Blennows studie begränsas till objekt av sten integrerar Palumbo runinskrifter på olika typer av material, så som trä och metall men även naturligtvis sten. Vad gäller inskrifter i sten förekommer de i olika kontexter så som gravmonument, dopfuntar och andra arkitektoniska objekt knutna till kyrkor. Den period som föreliggande studie omfattar är förutom att den innehåller ett dramatiskt uppsving i produktionen av gravmonument inom framför allt det västgötska området, också en period där inskrifternas textinnehåll genomgår en dramatiskt omvälvande utveckling (Blennow 2016:309). Att dessa olika skriftsystem uppträder på fysiska objekt av olika slag, ibland var för sig men ofta tillsammans, är i sig anmärkningsvärt. En närmare analys av inskrifterna och deras textinnehåll kräver emellertid en lingvistisk och historisk kompetens som ligger utanför mitt kunskapsområde. Samtidigt går det inte att bortse från att inskriften alltid i viss mån samspelar med sin kontext. I de fall en inskrift uppträder på gravmonumenten utgör den också en del av begravningspraktiken som sådan. Omnämmandet av den döde, den som lät uppföra monumentet eller den stenhuggare som utförde arbetet, uppmaningar till efterlevande läsare eller förböner/böner till Gud och Kristus, skapar genom gravmonumentet en nära relation till såväl den gravlagde som till de efterlevande och utgör därmed en del av praktikerna kopplade till begravningen (jfr Jesch 1998:473 f.; Blennow 2016:329). Eftersom inskrifterna utformats för, och integrerats i, arkeologiska objekt ingår de i ett relationellt förhållande till sin kontext. Därmed blir det viktigt att också inkludera en analys av deras arkeologiska relevans i studien. Med anledning av detta kommer jag att lyfta några aspekter av hur dessa inskrifter blev en del i begravningens visuella praktiker, men med delvis olika innehåll och funktion. De inskrifter som diskuteras i följande avsnitt finns sammanställda i tabellform nedan (tabell 4) samt redovisade i katalogen över liljestenar och stavkorshällar.

Text har en förmåga att locka oss att ihärdigt försöka tolka innehållet i ett sökande efter vad vi tror återspeglar livsvärldar ur det förflutna. Vi frågar oss vad det står i texten, vilka personer och händelser som nämns, om den kan definieras som en kristen inskrift osv. Ofta uppfattas text och inskrifter som reflektioner av vissa element i en livsvärld. Vi glömmer bort att texten också besitter förmåga att visualisera uppsättningar av ickemateriella aspekter av det sociala livet. Inskriftens betydelse ligger därmed inte enbart i texternas ord, utan i själva monumentens materialitet som bevarare av orden (Jesch 1998:462). Texten i samspel med den tillhuggna stenen påverkar sin omgivning och kan också skapa en social effekt i sin omgivning. Avsikten med en djupdykning i gravmonumentens inskrifter är inte att studera texten som sådan. Utgångspunkten är istället att texten är en del av gravmonumentets materialitet och påverkar sin omgivning inom den sociala dimensionen. Inskrifterna på monumenten får en social effekt och inverkan på den verklighet den är en del av som ligger bortom ett rent förmedlande av ett budskap. Analysen av inskrifterna är således ett försök att nå bortom sökandet efter textens innehåll och betydelse till en vidare förståelse av vilken roll texterna spelat i 1100- och 1200-talens livsvärldar.

Inskrifternas format på liljestenar och stavkorshällar

Det är inte bara gravmonumentet i Sunnerby som saknar inskrifter. Monumenten på kykogården i Häggesled och framför västtornet i Husaby har visserligen bildframställningar, men saknar inskrifter som ger betraktaren handfasta upplysningar om vem som vilar i graven. Inte heller drottning Katarinas gravhäll i Gudhem, Birger jarls familjegrav i Varnhems klosterkyrka eller gravmonumentet

över de två kvinnorna i Hög i Skåne (se ovan) upplyser genom inskrifter betraktaren om vem gravmonumentet uppförts över. Anledningen till att monumenten inte försetts med inskrifter kan vara flera, men gravarnas placering tillsammans med monumentens särpräglade framtoning innebar förmodligen att det inte fanns något egentligt behov av att namnge eller att framhålla minnet av den döde genom inskrifter. Samtidigt utmärker sig de flerdelade gravmonumenten i relation till liljestenar och stavkorshällar genom att i princip hälften av alla monument försetts med någon form av text. Andelen inom gruppen flerdelade gravmonument som försetts med inskrifter är således betydligt högre än inom gruppen liggande plana gravhällar. Inskrifter med runor är den vanligaste formen inom båda grupperna gravmonument medan endast ett fåtal har enbart latinsk inskrift. Sju av de flerdelade gravmonumenten har däremot inskrifter med både latinska bokstäver och runor.

Trots den kronologiska och geografiska samstämmigheten mellan liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument, och trots att bevarade inskrifter ytligt sett uppvisar liknande drag, finns anmärkningsvärda skillnader i innehåll och formulering som är viktiga att beröra. Det finns variationer i hur inskrifterna formulerats på liljestenarna, men oftast begränsas den till ett omnämnande av den som vilar i graven så som *Torsten präst* (Vg 10, Leksberg 84), *Conversus* (lekmanabroder) (Vg 111, Gudhem 318), *Ragnhildr* (Vg 142, Näs 41) *Åver*, *Mattias son* (Vg 64, Jung 57) samt *Benedictus electus* (Skara 104). Från Salebys kyrkplats känner vi idag till nio liljestenar och tre stavkorshällar (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Tre av liljestenarna har försetts med en runinskrift på kantlisten. Den ena stenens runor har tytts till *Här ligger Kallo ...i från Synnerål* (Vg 69, Saleby 35:2)¹⁶. Namnet Kallo anses vara en latiniserad form av Kalli och därefter följer i inskriften ett ord som slutar på runan I. Svärdröm menar att ordet bör ha varit en apposition, ett attribut, till Kallo och det har föreslagits att ordet kan ha varit den ”gode” eller ”höge” (Svärdröm 1958:117 f.). Synnerål är namnet på en by eller gård belägen knappt två kilometer sydväst om Saleby kyrka och omnämns i skriftliga källor 1357 då Karl Knutsson utfärdar ett brev i Synnerål (DS 5825). En annan liljesten har runinskriften *Mig äger Tolfaer här ligger...is...* (Vg 70, Saleby 35). Runinskriften är tydligast i början, men försök har ändå gjorts att uttyda och tolka de svaga spåren av runtecken mot slutet. Ett förslag på texten lyder *Mig äger Tolfaer. Här ligger Kallos son* (Svärdröm 1958:119 och där anf. litt.). Enligt Magnus Källström är inskriften som formulerats som om föremålet självt talade (Mig äger...) sannolikt ett medeltida drag även om det finns exempel från vikingatiden (Källström 2010:13). Det som är viktigt att framhålla är att bland liljestenar och stavkorshällar finns inga inskrifter med formuleringar som omnämner både den som låtit göra monumentet och den döde, något som däremot förekommer på de flerdelade gravmonumenten.

Inskrifternas format på flerdelade gravmonument

Även inskrifterna på de flerdelade gravmonumenten varierar i utförande och innehåll. Elva monument har försetts med runinskrifter på fornsvenska där inskriften endast är i runor. Denna form av inskrift är således den vanligast förekommande. På sju gravmonument förekommer en inskrift både med runor och latinska bokstäver där texten med runor är på fornsvenska och texten med latinska bokstäver på latin. Tre monument har en runinskrift på fornsvenska och samtidigt inskrifter med latinska bokstäver på både fornsvenska och latin. Ytterligare tre gravmonument har en inskrift med latinska bokstäver som också är helt på latin medan ett monument har en inskrift med latinska bokstäver med text både på fornsvenska och latin (se tabell 4). Gravmonumenten i Husaby och Lindärva (Vg 54 och Vg 57) har endast korta runinskrifter och på gavelkorset i Lindärva har den varit svår att tolka (Svärdröm 1958:75, 83). Anna Blennow har dock uttytt inskriften på gavelkorset i Husaby till *From. Ängeln mottar Uni* och till namnet *Une* med runinskrift (Blennow 2016:148 f.). Stämmer uppfattningen kan runorna på gavelkorsen närmast förstås som namnet på den döde och att Husaby monumentet uppförts över någon vid namn Une. På vissa monument finns svaga spår av inskrifter som dessvärre inte varit möjliga att tyda.

16. Översättning av runinskrifter till modern svenska är tagna ur Sveriges runinskrifter (SRI). Översättning av latinska inskrifter är som regel tagna ur Sölve Gardells bilagda katalog över gravmonument i avhandlingen från 1937 samt Anna Blennows publikation från 2016.

Lokal	Beteckning	Datering	Harald	Inskrift med runor	Inskrift med latinska bokstäver
Högstena	Vg 91	P: 1150-1200		Hed(?). I barnsäng dog Andreas prästs hustru.	
Rådene	Vg 93	P: 1100-t		Rane lät göra denna sten efter Peter, sin fader.	
Härlunda (Gudhem)	Vg 80			Björn gjorde stenen åt gnumante, sin broder.	
N Kyrketorp	Vg 98	P: 1150-1200		Gervor lät göra ... Ulv, sin son, och Sigtrygg ...	
Södra Ving	Vg 165 Blennow Södra Ving 1	P: 1150-1200 B: 1200-1250	X	Bothild lät göra denna gravvård (hvalf) över Sven Dyrmods son. Harald stensemästare gjorde.	(Fornsvenska): Bothilder let gera hvalf denna ifir Sven Deurm(o)son (Latin.): aue Maria gratia. (Latin): Här Torbjörn.
Skälvum	Blennow Skälvum 2	B: 1150-1250			(Latin): Här Torbjörn.
Slöta	Vg 146 Blennow Slöta 1	B: 1200-1250	X	Bothild lät göra denna gravvård (hvalf) över Sven Dyrmods son. Harald stensemästare gjorde.	(Fornsvenska): Bothilder let gera hvalf denna ifir Sven Deurm(o)son
Husaby	Vg 54 Blennow Husaby 2	P: 1100-tal		Une	(Latin): Pius. A(n)gelus Uni ac<c>icipit. Översättning: From. Ängeln mottar Uni.
Lindärva	Vg 57	P: 1100-tal		m - a i	
Broddetorp	Vg 81	P: 1175-1200		Benedikt romfarare lät göra denna gravvård (hvalf) över Magnus, en god ung man ... Och han dog under natten före apostlarna Simons och Judas' mässafton. Envar bör (här bedja Pater noster).	
Ugglum	Vg 94	P: 1200-1225		Tre män ligga under denna sten, Gunnar, Sigvat, Hallsten.	
Ugglum	Vg 95	P: 1175-1200 B: 1200-1250		Reginmod lät göra denna gravvård (hvalf) över Gunnar, Åsbjörns son.	(Fornsvenska): Reginmot let gera hvalf ifir Gunhar Esbeornarson.
Valtorp	Vg 96 Blennow Valtorp 1	P: 1175-1200 B: 1200-1250	X	Otydlig runinskrift. Möjligen: Mäster Harald gjorde stenen	(Latin), översättningen lyder: Du som läser detta, se på mitt öde, men skratta bara; döden skonar varken ålder eller ädel börd. Jag, Florens, blomstrade och hade egendomar och ställning; med dessa hade jag inte gjort några åtgärder; jag utvandrade såsom avliden från jorden.

Lokal	Beteckning	Datering	Harald	Inskrift med runor	Inskrift med latinska bokstäver
Valtorp	Blennow Valtorp 2	B: 1200-1250	X		(Fornsvenska:) Oler Shialdofs son let gera hvalf henna ifir Gunnuru felaha sin goha. (Latin): Haraldus me fecit mahister. Översättning: Oler Shialdofs son lät göra dena grav över sin goda hustru Gunnur. Mäster Harald gjorde mig
Gudhem	Vg 88 Blennow Gudhem 1	P: Ca 1200 B: 1200-1250	X	Harald gjorde denna gravvård (hvalf) över S (Latin med runor): ... A(men), Ave Maria), gratia plena. Låt ...	(Latin): Amen. Hell (dig) Maria
Valstad	Blennow Valstad 1	B: 1200-1250		Harald	Alexander Gunur Harald
Hornborga	Vg 89	P: Ca 1200		- uþ . . . rki - ... Jungner ger följande tydning åt inskriften: »Gud bärge [själen]». Detta torde dock vara att pressa de få bevarade runspåren för hårt (Svärdström)	
S Kyrketorp	Vg 97 Blennow Kyrketorp 1	P: 1200-1225	X(?)	Broder lät göra denna sten åt Tyrgils. Nu beder han: läs Pater noster för Tyrgils, Gervors son och Broders systerson.	(Latin): Bene es. Översättning: Du är väl (Du har det gott).
Skärvum (Grolanda)	Vg 129	P: Ca 1200		Eskil lät (göra) denna sten ... förläne honom (dem) ro	
Sjögerås	Vg 131	B: 1200-1250	X(?)	Björn lät göra sten.	(Latin): <H>ic iaci<t> Thord. Översättning: Här vilar Tord.
Näs	Vg 144	P: Ca 1200		Byrr ligger i denna kista. Gud give hans själ glädje och ro	
Vårkumla	Vg 138	Ca 1200		Här ligga far och son de två, Hedín och Enar, de hette så	
Vårkumla	Blennow Vårkumla 1	B: 1150-1200			(Latin), översättningen lyder: Prästen tillhörande Benediktinerorden må nännas/utnännas. Här må Hanes återuppstå med denna sten som vittne. Hanes.

Lokal	Beteckning	Datering	Harald	Inskrift med runor	Inskrift med latinska bokstäver
<i>Mularp</i>	Vg 141			Endast runföljden firir : biþia kan någorlunda säkert urskiljas. Jugners tolkning Erikur Þorsson let gæra hvalfsten þenna yjir Gunnar Assursson. Þat er rett hværium . . . resa up, fyrir biðia Pater . . . Standi ur eldi, ár ytterst osáker	
<i>Näs</i>	Vg 143	P: 1200-1225		Här ligger Torkel, Dagblåns och Stenas yngste son	
<i>Åsle</i>	Blennow Åsle 1	B: 1150-1200			(Latin), översättningen lyder: ---med/då ädelt--ger/säger framstående beträffande seder (må vara?) människa (--- må vara) stående här (be) för mig Torborg och (---) kom ihåg att du skall bli till aska.
<i>Göteborg</i>	Vg 196	P: 1200-1250		Gunnbjörn lät göra denna sten över ..., sin broder	
<i>Vrigstad</i>	Sm 83	P: 1125-1175		Fader och moder ... sonens död. Han hette Gudmund. Gud hjälpe hans själ	
<i>Botkyrka</i>	Sö 286 Blennow Botkyrka 1	P: 1125-1175 B: 1110-1150		Karl gjorde stenen efter Björn, sin frände, Svens och Bänkfrids son i Hammarby, hans... Här ligger han under denna sten. Bänkfrid... sin son.	(Latin), översättningen lyder: Den som läser och som inte vet: en ädel man vilar här. Må Björn vara ren från synd, säg du, Kristus, jag ber dig.

Tabell 4. Inskrifter på flerdelade gravmonument presenterade i tabellform. För varje objekt anges Runverkets beteckning då sådan finns samt beteckning i Blennows katalog över latinska inskrifter. De dateringar som anges följer då inget annat anges Svärdströms datering från 1970. I övriga fall anges Blennows (B) respektive Palumbos (P) dateringar.

Viktigt att framhålla är att de flerdelade gravmonumenten med sina inskrifter har utformats under samma tid som liljestenar och stavkorshällar tillverkades och i viss utsträckning försågs med inskrifter. Inskrifterna på de olika gravmonumenten har därmed tillkommit under en relativt avgränsad tidsperiod och det finns inga klara belägg för att de kan kopplas till olika tidshorisonter. Åtta av de flerdelade monumenten har inskrifter med en formulering som även finns på liljestenarna och stavkorshällarna. Ett gravmonument i Skälvum på Kinnekulle har exempelvis en latinsk inskrift längs lockhällens mittfas som uppger att *Här Torbjörn* (Blennow 2016:169) och den trefasade lockhällen i Ugglum har försetts med runinskriften *Tre män ligga under denna sten, Gunnar Sigvat, Hallsten* (Vg 94).¹⁷ Formulering och ordval i dessa inskrifter kan uppfattas som en direkt motsvarighet till exempelvis inskriften på liljestenen från Saleby (se ovan). På den trefasade lockhällen i Valstad finns en inskrift med latinska bokstäver och av Anna Blennow nyligen upptäckta runor. Tre namn finns på hällen: *Alexander, Gunur och Harald* och därtill står med runskrift *Harald* återigen (Blennow 2016:187). Motsvarande upplägg, men med en något annan form, finner vi i inskrifterna på lockhällarna från Näs och Högstena. På hällen av sandsten i Högstena står i runinskrift: *Hed(?)*.

17. Palumbo har daterat runinskriften till tidigt 1200-tal. Tidiga belägg på vissa runtecken i inskriften har även sin motsvarighet i inskriften på gravmonumentet Vg 144. Tillsammans med tidiga exempel från Småland tyder inskriftens runtecken på att de äldsta beläggen finns i grännsområdet mellan Västergötland och Småland (Palumbo 2018:94, 147).

I barnsäng dog Andreas prästs hustru (Vg 91) och på hällen från Näs står Byrr ligger i denna kista. Gud give hans själ glädje och ro (Vg 144). Denna form av inskrift har av Rune Palm definierats under begreppet *minnesformler*. Minnesformeln är en av tre varianter av obligatoriska formler och i denna sätts den döde i centrum och uppmärksamheten riktas mot personen som vilar i gravstenen (Palm 1992:134 ff., 152). Vem som bekostat monumentet, eller själva handlingen att uppföra det, är av underordnad betydelse och nämns inte över huvud taget. Orden *Här ligger..* var ett förhållandevis vanligt sätt att inleda inskrifter på gravmonument under 1100- och 1200-talen och riktar läsarens uppmärksamhet mot gravstenen som sådan. Anna Blennow menar att dessa formler med betydelsen ”här vilar” är ett nytt inslag jämfört med den äldre runinskriftstraditionen och hör ihop med det förändrade bruket att placera minnesinskrifter direkt vid en grav (Blennow 2016:245). Till den obligatoriska delen av formeln kan ibland ett tillägg fogas i form av ytterligare information om den döde, ristarsignaturer eller förböner (Palm 1992:133 f.).¹⁸ På Högstenamonumentet får läsaren veta att Hed(?) var Andreas prästs hustru och att hon dog i barnsäng medan inskriften som anger att Byrr ligger i kistan har ett tillägg i form av en välsignelse.

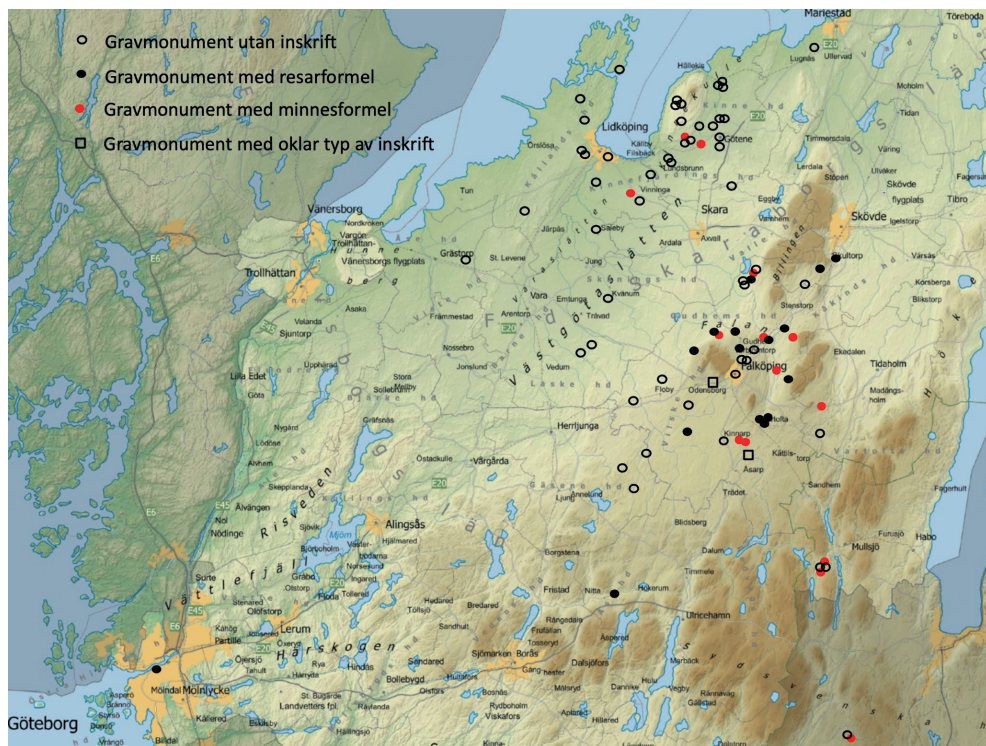
Rune Palm urskiljer ytterligare två typer av obligatoriska formler bland minnesinskrifterna. *Resarformler* utgår till skillnad från *minnesformler* från de efterlevande och framhåller den gärning de utfört eller låtit utföra. Det kan handla om att resa eller lägga sten, *kuml* eller göra *hvalf* till minne av den döde. Cecilia Ljung påpekar att bland vikingatida minnesinskrifter dominerar resarformler i princip helt. Inskrifterna på de tidigkristna gravmonumenten följer också samma formler som inskrifterna på de vikingatida runstenarna där det inledningsvis berättas om de efterlevandes gärning till minne av den döde. En skillnad mellan minnesinskrifterna på tidigkristna gravmonument och runstenar är dock att förböner är vanliga på gravmonumenten men däremot inte statusmarkeringar eller ristarsignaturer (Ljung 2016:15). Palm uppfattar minnet efter den döde som ett självklart inslag i runstenarnas inskrifter, men påpekar samtidigt att resarformeln - till skillnad från minnesformeln - fokuserar på de levande (Palm 2004:123 f.). Därmed är det inte självklart att inskrifternas syfte var att göra monumentet till ett minnesmärke över den döde. Syftet kan lika gärna ha varit att lite skrytsamt framhålla de efterlevande (Palm *ibid.*). En viktig skillnad mellan minnesformlerna på runstenar och på gravmonumenten är att de senare alltid kom att placeras vid gravstenen där personen som lags i den alltid är knuten till platsen.

Sammantaget ser vi en tydlig skillnad i minnesinskrifterna mellan vikingatidens runstenar och tidigkristna gravmonument å ena sidan och de synliga gravmonumenten från 1100- och 1200-talen å andra sidan. Inskrifterna på monumenten från den äldre perioden utgår från resarformeln medan minnesformeln dominerar i den senare gruppen. I minnesformeln står också den avlidne i centrum medan de efterlevande och deras gärningar inte nämns över huvud taget. Anmärkningsvärt är därför att 14 av de flerdelade gravmonumenten, trots att de tillverkats under perioden runt sekelskiftet 1200 och fram under samma århundrade, försetts med inskrifter som är uppbyggda enligt den mer ålderdomliga resarformeln (se tabell 4). Ett tydligt exempel återfinns på den trefasade lockhällen från Valtorp med den latinska inskriften *Oler Shialdofs son lät göra denna grav över sin goda hustru Gunnur. Mäster Havald gjorde mig* (Blennow 2016:200). Inskriften på den femfasade lockhällen i Södra Kyrketorp, idag förkommen, utgör ett annat exempel (Vg 97). Runinskriften på hällen lyder: *Broder lät göra denna sten åt Tyrgils. Nu beder han: läs Pater noster för Tyrgils, Gervors son och Broders systerson. Du är väl (Du har det gott)* (Blennow 2016:153). Detta uppenbart ålderdomliga sätt att formulera minnesinskriften på framstår som en för området oerhört specifik social praktik och väcker intressanta frågor kring imitation och original.

Medan flerdelade gravmonument utan inskrift och inskrift i form av initialer finns relativt jämnt fördelade över hela det område där gravmonumenten förekommer, ser lokaliseringen av monument med fullständiga inskrifter, oberoende av formel, annorlunda ut. Med två undantag,

18. Även Magnus Källström har gjort en liknande indelning i sin avhandling och menar att inskrifterna består av både obligatoriska delar och fakultativa delar (Källström 2007:18 f., 43 f.).

Vg 165 i Södra Ving och Vg 196 i Göteborg (Vg 196 ligger utanför undersökningsområdet men har en osäker proveniens), ligger gravmonumenten som försetts med minnesinskrifter påfallande väl samlade i området kring Hornborgasjön, Falköping och Gudhem. Ovan har framhållits att resarformeln i inskrifterna på de medeltida gravmonumenten utgör en oerhört specifik praktik i begravningskontexten. Oavsett vari denna praktik bottnar visar fördelningen i landskapet en tydlig koncentration till bygderna runt Gudhem och Falköping (se figur Z). Även om inskrifter i form av resarformler på medeltida gravmonument således är något som kan kopplas till ett avgränsat område i Västergötland är det inte helt och hållet en exklusivt västgötsk företeelse. På det ovan nämnda monumentet från Botkyrka, daterat till 1100-talets mitt, finns både runinskrift och latinsk inskrift. Runinskriften inleds med en resarformel: *Karl gjorde stenen efter Björn, sin frände, Svens och Bänkfrids son i Hammarby, hans . . . Här ligger han under denna sten. Bänkfrid . . . sin son (Sö 286). Den latinska inskriften lyder: Den som läser och som inte vet: en ädel man vilar här. Må Björn vara ren från synd, säg du, Kristus, jag ber dig.* (Blennow 2016:224). Ytterligare ett känt flerdelat gravmonument vars inskrift inleds med en resarformel har stått i Vrigstad, Småland. Runinskriften på monumentet lyder: *Fader och moder . . . sonens död. Han hette Gudmund. Gud hjälpe hans själ (Sm 83).* Avslutet i bönen *Gud hjälpe hans själ* anknyter enligt Ljungs bedömning tydligt till en äldre tradition (Ljung 2016:20). Förutom monumenten i Vrigstad och Botkyrka förekommer flerdelade gravmonument försedda med en inskrift uppbyggd som en resarformel enbart inom ett relativt väl avgränsat område i Västergötland.¹⁹ Till detta anmärkningsvärda element i en begravningspraktik situerad Falköpingsområdet återkommer jag längre fram.

Figur 47. Fördelningen av flerdelade gravmonument med och utan inskrift från perioden 1100- och 1200-tal. Kartan visar regionen mellan Vänern, Vättern och Göta älvs mynning. Karta Lantmäteriet Edaen (CC BY 4.0). Bearbetning A. Nyqvist Thorsson.

19. På ett antal gotländska gravhållar finns dock inskrifter som följer resarformeln. G 151 är en plan håll daterad till ca 1300. Stenhällen är liten, endast ca 98 cm lång, och inskriften lyder: *Jakob och Ro(d)liikn(?) läto göra denna sten efter Aldvid, sin son (Svärdström 1978:34 f).* Även G 11 och 12 är trapetsformade gravhållar med en runinskrift som följer resarformeln, liksom G 13 och 14 från Hamra kyrka, G 21 från Öja kyrka, G 28 och 29 från Fide kyrka, G 33 Näs kyrka och G 35 Grötlingbo kyrka.

Begreppen *dreng*, *hvalf* och *felaga* i gravmonumentens inskrifter

Förutom det exceptionella i att inskrifterna på flera av de flerdelade gravmonumenten är uppbyggda efter en resarformel förekommer också ett antal ord i texterna vilka kan kopplas till ett språkbruk som återfinns i runstenarnas och de tidigkristna gravmonumentens inskrifter. Ett belysande exempel är inskriften på den fasade lockhällen från Broddetorp i Västergötland som lyder: *Benedikt romfarare lät göra denna gravvård över Magnus, en god ung man ... Och han dog under natten före apostlarna Simons och Judas' mässafton. Envar bör (här bedja Pater noster). Orden lät göra denna gravvård är en översättning av *let gæra hvalf þenna* och *en god ung man av godan dræng* (Vg 81, Svärdröm 1958:139). Begreppet *hvalf* avser här att beteckna monumentet i sig och förutom i denna inskrift förekommer ordet på sex andra lockhällar i området runt Falköping. Intressant är att i Västergötland förekommer ordet under 1200-talet enbart på fasade lockhällar. Motsvarande begrepp har inte använts på liljestenar eller stavkorshällar från samma tid utan kan, vilket Rune Palms genomgång visat, kopplas till betecknandet av själva monumentet i resarformeln (Palm 1992:235). På Gotland återfinns dock begreppet på medeltida gravmonument (se G 7, 34, 65, 101, 123, 199, 2:166). G 34 från Näs kyrka har en inskrift som är upplagd efter resarformeln. Här omnämns monumentet som *hvalf* och är betydligt tjockare än övriga hällar, ca 20 cm (G 34; Svärdröm 1978). Rune Palm uppfattar begreppet *hvalf* som en novation, en förnyelse (min tolkning), vilken sannolikt införts med nya monumenttyper (Palm 1992:235). Hade det inte varit för att ordet även finns i runinskrifter på tre tidigkristna gravmonument i Östergötland, vilka alla daterats till monumentens äldsta tidshorisont (Ljung 2016:65) hade begreppet *hvalf* kunnat uppfattas som just en innovation, en introduktion av något helt nytt, förknippad med uppförandet av gravmonument under 1200-talet. Dock är det tydligt att även om begreppet använts i inskrifter på gravmonument under senare perioder har det sina rötter i 1000-talets tidigkristna gravmonument.*

Anmärkningsvärt är att ordet inte förekommer, så vitt är känt hittills, i inskrifter på de västgötska tidigkristna gravmonumenten. Samtidigt är ett stort antal av de västgötska monumenten endast kända genom fragment och det kan naturligtvis inte uteslutas att begreppet *hvalf* faktiskt använts även inom detta område. Emellertid finns en koppling mellan ordbruket och monumenten i Västergötland, som kanske mest kan tas upp som en kuriositet, i form av påtagliga likheter mellan Häggesledsmonumentens runda, runinskriftsförsedda gavelhällar och en runristad häll från ön Berezanj i Svarta havet vid Dnjeprs mynning, Ukraina. Denna häll har sannolikt utgjort gavelhäll i ett liknande monument och inskriften lyder: *Grani gærði hvalf þessi æftiR Karl, felaga sinn*, vilket översatts till *Grane gjorde denna grav efter Karl, sin bolagsman*. Wessén och Jansson tolkar texten som att Grane och Karl har varit handelsmän i felag med varandra. De har tillsammans bestritt kostnaderna för företaget och delat vinsten. (Wessén och Jansson 1945:143 f.; jfr Svärdröm 1958:139; Ljung 2016:97). Enligt Svärdröm har runan *r* i inskriften en mycket ovanlig form men är typisk för ett 15-tal västgötska inskrifter, bland dessa österfärdsstenarna Vg 181 och 184. Hon anser detta vara fog för antagandet att Berezanj-stenens män hörde hemma i Västergötland (Svärdröm 1970:XXXIV). Kopplingen av *hvalf* till ett tidigkristet språkbruk i Västergötland bygger således helt på Svärdröms tolkning.

***Dreng* och monumentet från Broddetorp**

Ordet *dreng* i de medeltida inskrifterna är extremt ovanligt och förekommer egentligen endast på Benedikt romfarares monument i Broddetorp. Däremot är begreppet *dreng* som beteckning för en ung man inte ovanligt i inskrifterna på de västgötska runstenarna och finns belagt på 17 stenar.²⁰ Judith Jesch har studerat hur begreppet används på runstenar och i det nordiska sagamaterialet för att klargöra vilka innebörder som var centrala för ordet under vikingatiden (Jesch 2001:216 ff.). Hon

20. (Vg 32, 61, 90, 112, 114, 123, 126, 127, 130, 153, 154, 157, 162, 179, 181, 184)

påpekar dock att innebörden i ordet utvecklades och förändrades över tid och att ordet kunde betyda olika saker i olika regioner och sammanhang. Det är därför inte möjligt att direkt överföra en tolkning av ordets betydelse under vikingatid till motsvarande innebörd under 1200-talet. Dock ger det en insikt i ordets innebörd i den vikingatida kontexten vilket trots allt kan vara värdefullt för att närma sig det specifika sammanhang där ordet används i inskriften på Broddetorpsmonumentet.

Utifrån skriftliga källor menar Jesch att *drengr* förmodligen var det ord som vikingarna använde för att beteckna sig själva och varandra. Ordet används inte som synonym för krigare eller för att beteckna en rang. Istället tillhör det enligt Jeschs uppfattning en semantisk sfär som demonstrerar relationen mellan en kung eller en militär ledare och hans nära följeslagare. Dessa relationer förekommer både inom den krigiska dimensionen och inom mer fredliga politiska aktiviteter (Jesch 2001:219). En *drengr* kan närmast beskrivas som en följeslagare som kämpar sida vid sida med sin ledare och som belönas rikligt för detta. Denna relation grundar sig på förtrolighet och förtroende och är centralt för att förstå begreppet. Kontexten kan variera, men förutom förtrolighet finns här alltid en viss exklusivitet i hur begreppet används. Det handlar alltid om en sammanhållen grupp som den enskilde individen tillhör. Det kan vara en grupp krigare, en grupp förenade av handelsintressen eller andra väl sammanhållna och avgränsade grupper av män (ibid.). Jesch uppfattar en skillnad i hur ordet i högre grad associerar till krigare inom det danska området och hur det i Västergötland i större utsträckning associerar till handelsaktiviteter (Jesch 2001:229). Denna variation i associationen av ordet har också noterats av Nitenberg då hon tittade närmare på hur begreppet använts i runstenarnas inskrifter. Hon konstaterar att *dreng* som beteckning har en nära relation till resor gjorda till utlandet, och påpekar att de västgötska runinskrifterna saknar omnämmanden som direkt kan relateras till ideal kopplade till härskare eller krigare (Nitenberg 2019:185, 277). Det handlar inte om att samhällsstrukturen i Västergötland var platt och utan hierarkier, men i de västgötska runinskrifterna uttrycks inte tjänsteförhållanden på samma sätt som i runinskriftsmaterialet från övriga Skandinavien. Runstenarna i det västgötska området restes istället av en självständig elit vilken inte stod i direkt underordnad relation till någon kung eller annan ledare (ibid:291). Enligt min uppfattning tillhörde de män som betecknades som *dreng* denna självständiga elit, men ur åldershänseende handlade det om en yngre grupp. För dessa män kunde en strategi vara att ansluta sig till en ledare, men det handlade inte om en relation som gjorde anspråk på att härska, utan relationen byggde på vänskapsförhållanden, tillit och lojalitet. Därtill fanns säkerligen en möjlighet att ömsesidigt dra nytta av relationen. Att vara *dreng* i någons följe kunde säkerligen innebära olika typer av engagemang, men det är i form av utlandsresor som de har uppmärksammats i runstenarnas inskrifter. Benedikts relation till Magnus definieras i inskriften med det vikingatida begreppet *drengr*. Exakt hur relationen dem emellan såg ut vet vi inte, men utifrån Jeschs tolkning, låt vara att det framför allt bygger på vikingatida förhållanden, kan vi anta att Benedikt omgivit sig med en grupp följeslagare och att Magnus ingått i denna skara. Relationen byggde sannolikt, åtminstone delvis, på vänskapsband, ömsesidigt förtroende och förtrolighet men också på att dessa följeslagare blev rikligt belönade för sin lojalitet. Det är heller inte otroligt att Magnus var en i den väl sammanhållna grupp av följeslagare som färdades med Benedikt på hans resa till Rom. Ur detta hänseende förefaller associationen i beteckningen *dreng* inte ha förändrats i någon större utsträckning mellan de vikingatida runstenarnas inskrifter och Benedikt romfarares gravmonument över Magnus.

Inskriften på Broddetorpsmonumentet är anmärkningsvärd på flera sätt. Benedikt, som var berest, initierade och bekostade ett gravmonument över Magnus grav. Förutom att inskriften följer samma format som användes på stenmonument över hundrafemtio år tidigare fogas också ålderdomliga uttryck som *let gæra hvalf þenna* och *godan dræng* in i texten. Enligt min mening måste såväl form som ordval uppfattas som en praktik kopplad till imitation, eller snarare iteration, av inskrifter på stenmonument som uppförts flera mansåldrar tillbaka i tiden.

Felaga - den horisontella relationen

Inskriften på den skråkantade lockhällen som en gång funnits i Slöta sn utanför Falköping (Vg 146) ger ytterligare belägg för praktiken att genom gravmonumentets inskrift knyta an till seden att resa monument i sten över döda anförvanter. Lockhällen från Slöta är idag förkommen, men bevarade avbildningar visar att på mittåsen fanns en bildframställning i form av reliefhuggna kvastpalmetter. Hällens skråkantade sidor har inskrifter runor och latinska bokstäver. På ena sidan finns runor samt stenhuggarnas signatur med latinska bokstäver. Runinskriften lyder: *Biorn Hössa sonn let gæra hvalf þenna æftir Margareti, felaga sinn* följt av den latinska inskriften *Haraldu(s) me fecit* vilket av översatts till "Björn, Hösses son, lät göra denna gravvård efter Margareta, sin maka. Harald gjorde mig" (Svärdström 1958:274; Blennow 2016:172). På den andra skråsidan står en text med latinska bokstäver som direkt svarar mot runinskriften: *Beorn Huesa son let gera hvalf denna eftir Margareti felah sin*. Förutom att beteckna monumentet med begreppet *hvalf* är förekomsten av ordet *felaga* anmärkningsvärd. Ordet förekommer utöver Slötamonumentet endast på gravmonumentet från Valtorp. Även i denna inskrift avser beteckningen *felaga* en kvinna. Liksom beteckningen *dreng* förekommer *felaga* endast i ett fåtal av de västgötska gravmonumenten under 1100- och 1200-talen, men däremot på tre av de västgötska runstenarna (Vg 112, 122, 182). Förutom i Västergötland är ordet inte särskilt vanligt i svenska runinskrifter. Det förekommer endast på två runstenar i Uppland (U 391, U 954) och på en i Södermanland (Sö 292). Däremot finns ordet påfallande ofta i inskrifter på danska runstenar med fjorton kända fall, och då särskilt i Skåne. I de västgötska runinskrifterna Vg 112 och Vg 122 används *felaga* för att beteckna relationen mellan två män. I inskriften på runstenen Vg 182 från Norra Åsarps socken läser vi emellertid att: *sluta reste denna sten efter Åsbjörn, sin bolagsman, och gjorde denna bro* (Svärdström 1958:327). *Sluta* som namnform är inte belagt från andra inskrifter, men har trots allt tolkats som ett kvinnonamn. Åsbjörn betecknas alltså som Slutas *felaga* och kan tolkas som betecknande för relationen mellan makar.

Elias Wessén och Sven B. F. Jansson har i tolkningen av ordet framhållit en betydelse som grundar sig i ett handelsrelaterat samarbete. I min uppfattning karaktäriserar begreppet således en relation som bygger på handel eller att det står för att personerna i fråga hade del i en gemensam egendom. Wessén och Jansson har också lyft fram variationer i betydelsen med kopplingar till gillesväsende, brödraskap, personer delaktiga i gemensamma företag som vikingatåg eller som gått samman i ett gemensamt ägande av exempelvis ett skepp (Wessén och Jansson 1945:141 ff.). Elisabeth Svärdström framhåller att det är anmärkningsvärt, och såvitt henne bekant enastående, att finna *felaga* använt i betydelsen "hustru". Däremot förekommer det enligt Rune Palm att ordet används för att beteckna "äkta make" så väl som "kamrat" och "kompanjon" (Palm 2004:140). Även Judith Jesch framhåller den merkantila kontext ordet förekommer. Framför allt är det gemensamt ägande av jord och skepp eller gemensamma insatser i en expedition för handel eller plundring som karaktäriserar begreppet (Jesch 2001:234). Ordet i den vikingatida kontexten används inte till minne av familjemedlemmar (Jesch 2001:235; Palm 2004:140). Enligt Jesch förändras inte heller innehållet i ordets betydelse nämnvärt över tid utan behåller sin specifika, tekniska betydelse "delägare/kompanjon", oavsett om det handlar om krigsföring, handel eller jordägande (Jesch 2001:235). Jesch framhåller även den juridiska dimensionen i beteckningen med nära relation till en vokabulär som innefattar förräderi och lojalitet (ibid.). Huruvida ordet *felaga* på monumenten från Slöta och Valtorp var avsett att definiera en hustru eller om det faktiskt kan beskriva den ekonomiska dimensionen av deras relation är ovisst. Det är emellertid inte otroligt att ordet *felaga* kan ha fyllt olika funktioner. Det kan ha använts för att förstärka en koppling till monument i förflutna sammanhang, men också för att beskriva en relation där en part enligt gamla legitimerade anspråk ville visa på gemensamt ägande och därmed hävda rätten till arv efter den avlidna. Uppfattningarna kring runstenarnas funktion och roll i samhället är många, men just rollen som en form av materialiserade anspråk på att få ta del av arvet efter den avlidne är en intressant dimension som kan ha betydelse för hur vi ska se på de medeltida gravmonumenten. Till detta återkommer jag i kapitel 8.

Harald stenhuggare och gravmonumenten runt Falbygden

Vad gäller de gravmonument som försetts med inskrifter där ålderdomliga formler och/eller ord infogats är det anmärkningsvärt att flertalet av dem tillverkats av en av Västergötlands två kända stenhuggare under 1100- och 1200-talen. Sju, möjligen åtta, av dessa monument har signerats av Harald stenhuggare (se figur 6 och 48). Exempelvis står omedelbart efter runinskriften på gravmonumentet från Slöta, som omnämner Björn och Margareta, med latinska bokstäver: HARALDV : ME : FECIT. Utan att fördjupa mig i västgötska stenhuggare under 1100- och 1200-talen är det av intresse att kort stanna upp vid Harald och klargöra några sammanhang kring hans verksamhet under perioden.²¹

Karaktäristiskt för Haralds produktion är gravmonument i sandsten som tillhuggits med avfasade sidor och två rader med text på varje långsida. Texterna är en blandning av inskrifter med både runor och latinska bokstäver (Vg 88, 95, 96, 146, 165 samt Blennow Valtorp 2. Därtill kan möjligen även Vg 97 och Vg 131 tillskrivas Haralds produktion). Typiskt för Haralds produktion av gravmonument är också motivet med den slingrande palmettranken försedd med kvastpalmetter och den flankerande repstavornamentiken. Gravmonumenten signerade av Harald är intressanta så till vida att det är unikt för den medeltida stenkonsten i Norden att så många arbeten signerats av en och samma stenhuggare (Blennow 2016:235). Tillverkning av gravmonument förefaller ha varit närmast en specialitet för Harald, och han skapade med text och bild gravmonument som var något alldeles eget. Det kan inte uteslutas att Harald haft en för oss okänd förebild eller inspirationskälla, men det ligger nära till hands att snarare uppfatta Haralds verksamhet inom stenhuggarkonsten som en inspirationskälla i utformandet andra gravmonument i området. Palumbo framhåller att utifrån det bevarade materialet förefaller det som om Harald kan ha spelat viss roll för spridningen av några ortografiska drag (Palumbo 2018:181).

Tydligt är att Harald, när det gäller tillverkningen av gravmonument, har varit verksam just i området runt Falköping och Gudhem med en avstickare i form av gravmonumentet i Södra Ving. Karaktäristiskt för hans inskrifter är att de med ett undantag, Vg 96 i Valtorp, är formulerade efter resarformeln och omnämner först vem som lät göra monumentet och därefter den avlidne. Avslutningsvis har Harald signerat och det är tydligt vem som tillverkat monumentet. Hans signatur är också mycket framträdande i inskrifterna, på samma sätt som runristarens namn i runstenarnas fall kan utgöra en likvärdigt framlyft del av inskriften (Blennow 2016:197). Utöver valet att använda den ålderdomliga resarformeln förekommer begreppet *hvalf* på fem av Haralds stenar och de båda gravmonument där ordet *felaga* används i inskriften har signerats av Harald. Detta innebär att *hvalf* som betecknande av gravmonumentet och ordet *felaga* för att karaktärisera relationen till den kvinna som omnämns i huvudsak kan kopplas till stenhuggare Haralds produktion av gravmonument.

Företeelsen att den dödes namn representeras både i runor och latinska bokstäver är ett framträdande drag i Haralds inskrifter, och även om praktiken inte är exklusiv för Haralds produktion kan den uppfattas som karaktäristisk för gravmonumenterna runt Falbygden (Blennow 2016:160). Blennow anmärker vidare att de gravmonument Harald signerat sannolikt tillverkats för privatpersoner och att dessa, vilket jag fullt ut ansluter mig till, bör ha tillhört ett samhällsskikt som var både välbeställda och inflytelserika (Blennow 2016:243).

Precis som för runstenarnas del rymmer de dubbla inskrifterna i två olika skriftsystem en dimension där det visuella i texten får en viss effekt. Själva utseendet på den utformade texten uttrycker något mer än enbart det som inskriften säger (Jesch 1998:468). Jesch framhåller att ofta kan detta ”något

21. Elisabeth Svärdströms datering av runinskrifterna på de av Harald signerade gravmonumenterna placerar hans verksamhetstid till perioden slutet av 1100-talet och fram till 1200-talets första hälft (Svärdström, inledning: 1970:XXXI; jfr även Blennow 2016).

mer” vara förhållandevis trivialt. Haralds inskrift på gravmonumentet som utgjordes av både runor och latinska bokstäver förefaller helt enkelt säga att ”Harald behärskar minsann både runor och det latinska alfabetet”. Härmed kunde Harald både framhålla sig själv och utmana läsaren med den dubbla inskriften på olika språk och med olika bokstäver. Harald har också i sina signaturer benämnt sig själv både ”*stenmästare*” och ”*magister*” vilket Anna Blennow menar kan tyda på att den sistnämnda latinska yrkestiteln kan peka på att han var skolad utomlands eller av en utländsk mästare. Bruket av runor och fornsvenska tyder däremot på att han var en lokal stenmästare (Blennow 2016:243). Haralds inskrifter är oerhört intressanta eftersom de framhåller Harald själv som mästare, skicklig stenhuggare och inte minst kunnig i två språk och bemästrande två olika skriftsystem. Samtidigt har förmodligen beställarnas önskemål varit avgörande i valet att använda båda språken och båda alfabeten på gravmonumentet (Blennow 2016:243). Förutom att fler kunde läsa om båda språken användes kunde beställarna visa på sina kopplingar till såväl den världsliga som den andliga sfären.

Den trendkänslige stenmästaren och kvastpalmetten

Ett framträdande drag i Haralds tillverkning av gravmonument i sandsten är, som jag nämnt ovan, den slingrande palmettrankan med blad i form av så kallade kvastpalmetter. På fem av åtta monument som kan föras till Haralds produktion, har han valt att förse monumentets förhöjda mittås med växtrankor vars blad fått en speciell utformning (Ugglum Vg 95, Valtorp Vg 96, Slöta Vg 146, Södra Ving Vg 185 samt Blennows Valtorp 2). Bladen har en närmast trekantig, trumpetliknande form och skiljer sig därmed markant från andra vegetativa figurer under perioden. Bladformen i sig hade kanske

inte varit särskilt viktig att framhålla om det inte varit så att den bland gravmonumenten är specifik för de fasade lockhällarna i området runt Falköping och Gudhem. Kvastpalmetter förekommer över huvud taget inte på någon av de liljestenar och stavkorshällar som dokumenterats i katalogen (jfr Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007). Därmed tycks motivet vara en företeelse som kan länkas till praktiken att framställa just kistlocksformade gravmonument och till de centrala delarna av Västergötland. Nu måste tilläggas att växtrankor med kvastpalmetter även förekommer på monument som inte bär Haralds signatur eller kan föras till hans produktion. På ytterligare fem kistlocksformade gravmonument finns växtrankor och kvastpalmetter framställda på den förhöjda mittåsen, men det är intressant att även dessa förekommer i området runt Falbygden.

Figur 48. Gravmonument från Valtorp, nu i Historiska museets samlingar. Monumentet bär Haralds signatur och har en slingrande ranka med de karaktäristiska kvastpalmetterna på mittåsen. SHM inv. nr. 4655. Foto SHM (CC BY).

Vad gäller gravmonument som försetts med slingrande rankor och de trumpetliknande, närmast trekantiga bladen, är motsvarigheterna i det skandinaviska materialet få. I en artikel diskuterar emellertid James F. King en gravhäll med växtrankor och blad som starkt påminner om bildframställningarna på de västgötska gravmonumenten. Denna gravhäll finns inmurad i tornöppningen i Nidarosdomen i Trondheim (King 2008). Den gråsvarta gravhällen är trapetsformad med kantlist och en mittlist som delar hällens ovansida i två motivfält. Hällens kortsidor är dolda, men tydligt är att i vardera motivfältet slingrar en växtranka med trumpetformade, närmast trekantiga, blad som vänder sig in mot rankans stjälk. King daterar hällen till 1150-/60-tal och har genom att låta utföra analyser av stenmaterialet visat att den tillverkats av marmor från Tournai i västra Belgien nära den franska gränsen (King 2008:34, 49). King framhåller att en fullständig motsvarighet till gravhällen av Tournaimarmor i Nidarosdomen saknas i övriga Skandinavien, även om växtornamentik med slingrande rankor med mer vinranksliknande blad förekommer på många olika underlag och i olika kontexter (King 2008:26). Tilläggas bör att växtrankor med kvastpalmetter förekommer på flera dopfuntar, både i Västergötland och i andra landskap som exempelvis Skåne, men alltid i lokal bergart (King 2008:34).²²

I en jämförelse med en liknande gravhäll av Tournaimarmor från premonstratenssklostret St-Josse-au-Bois i Tortefontaine i Frankrike (daterad till ca 1150–1163) menar King att dessa båda gravhällar sannolikt tillverkats i samma hantverkshytta och att den norska hällen därefter importerades till Nidaros för att ingå som monument över gravnen för en synnerligen speciell person (King 2008:34). Enligt King finns motsvarigheter till gravhällarnas växtrankor och trumpetformade blad i bildframställningar på dopfuntar av Tournaimarmor i Belgien och norra Frankrike. Under 1140- och 50-talen importerades även dopfuntar av Tournaimarmor till England med samma ornamentik i form av slingrande rankor och trumpetformade blad (King 2008:38).

Figur 49. Dopfont i Häggesleds kyrka. Runt cuppan slingrar sig en ranka med kvastpalmetter. Notera också den tvinnade repfiguren utmed cuppens över- och underkant. Foto A. Nyqvist Thorsson.

Tydligt är att under årtiondena runt 1100-talets mitt kom växtornamentiken i den stensulptur som tillverkades av marmor från Tournai att ges ett eget uttryck och en mycket specifik form. De

22. Exempelvis har dopfuntarna i Häggesled, Björsäter och Bjurum i Västergötland slingrande växtrankor med kvastpalmetter. King framhåller att dopfonten från Helsingborg har inspirerats av stensulptur i Tournai (King 2008:34).

trekantiga, trumpetliknande bladen med den rakt avslutade kanten blev karaktäristisk för den stensulptur i framför allt dopfuntar och byggnadsdetaljer som spreds inom det flamländska området. Vid åtminstone två tillfällen framställdes också gravhällar med samma motiv på ovsidan, och en av dessa hällar hamnade i Norge och Nidarosdomen. Huruvida Harald stenmästare från de inre delarna av Västergötland någonsin såg gravhällen i Nidaros är osäkert. Faktum kvarstår dock att han var verksam som stenmästare i området runt Falköping och kanske den förste som tog del av och plockade upp denna nyhet i den flamländska stenhuggarkonsten och omsatte den i gravmonument i sandsten i Falbygden.²³ Kvastpalmetterna på de slingrande växtrankorna på Haralds gravmonument visar att han tog aktiv del av nya trender och impulser från kontinenten, både vad gäller skriftspråk och bildframställning. Huruvida Harald tog del av dessa nyheter genom egna resor och besök på kontinenten, eller genom kontakter och sammanhang i hemområdet är osäkert. Emellertid framstår Harald i sin produktion som en spännande blandning mellan konservativt tillbakablickande och en öppenhet och beredskap för att se och ta in nyheter.

Inskriften - en dimension av begravningens praktiker

Flertalet av de gravmonument som framställdes runt sekelskiftet 1200 och under början av århundradet försågs alltså med inskrifter vilka tydligt upprepade och härmade minnesinskrifter på äldre, vikingatida monument. Formulerandet av gravmonumentens inskrifter efter den ålderdomliga resarformeln förefaller ha anammats fullt ut av Harald i hans produktion, men även andra stenhuggare i området har utformat sina texter efter samma ålderdomliga koncept. Huruvida Harald ska uppfattas som en föregångare eller själv ha varit del av en lokal praktik som under en kort period blommar upp är svårt att säga. Tydligt är dock att Harald varit delaktig i en produktion av gravmonument där man inom ett specifikt område i Västergötland väljer att genom monumenten referera till äldre tiders monument. I inskrifternas resarformler användes även begrepp som *dreng*, *hvalf* och *felaga* vilka alla tillhörde de vikingatida inskrifternas språkbruk. Dock handlade det aldrig om att göra en exakt kopia och det var sannolikt inte heller det som var det väsentliga. Även om det fanns en kärna av textelement som favoriserades menar jag att innehållet och betydelsen av orden i sig egentligen var av mindre vikt. Istället var det kopplingen till resarformelns generella form och tydliga koppling till en företeelse i det förflutna som var viktigt. Det är därför betydelsen av orden måste förstås i relation till den specifika kontext som det medeltida gravmonumentet utgjorde och till det skriftspråk och den uppsättning inskrifter som var en del av människors sociala och fysiska verklighet under 1100- och 1200-talen.

Frågan är hur vi ska uppfatta inskrifternas roll i begravningspraktikerna under 1100- och 1200-talen. Varför försågs gravmonumenterna från exempelvis Broddetorp och Slöta med inskrifter som följde den ålderdomliga resarformeln på runstenar och tidigkristna gravmonument? Man skulle kunna argumentera för att användandet av resarformeln var en kvarleva och en konsekvens av enskilda stenhuggares begränsade kunskaper om latinet som nytt skriftspråk. Det skulle också kunna handla om att man inte fullt ut hängt med i nya trender och idéer och valt ett sätt som var gammalt och känt. Anna Blennow menar att under 1100- och 1200-talen finns en epigrafisk blandkultur med en nordisk tradition med rötter i de resta runstenarna och ett nytt skriftsystem med koppling till såväl antika som kristna medeltida gravinskrifter. Denna epigrafiska blandkultur var dock inte helt och hållet assimilerad utan det handlade snarare om två traditioner som levde sida vid sida, delvis överlappande men som också influerade varandra (Blennow 2016:225, 243, 246, 308).

23. Kopplingen mellan ornamentiken på de västgötska gravmonumenterna och stensulptur från Tournai gjordes redan 1895 av Camille Enlart. Enlart framhöll, troligtvis efter att ha sett teckningar i Historiska museets arkiv, att det fanns gravmonument av Tournaimarmor i Sverige och att de måste ha sitt ursprung i Flandern (Enlart 1895:48 anförd i King 2008:34).

Alessandro Palumbo har dock visat att Västergötland är det landskap där skriftspråket under medeltiden var som livligast. Han framhåller hur flera skriftbruk uppstår i det område i mellersta Västergötland som utgörs av Vartofta, Gudhem och Frökinds härader. Just dessa härader tycks under 1100- och 1200-talen ha fungerat som spridningscentrum för flera novationer (Palumbo 2018:154 f., 203 f.), vilket också anammandet av de flamländsinspirerade kvastpalmetterna inom just detta område visar på. Det är därför anmärkningsvärt att det är just inom detta område som gravmonument med inskrifter som refererar till vikingatidens formler och begrepp återfinns. Vidare är det inom just detta område som Harald stenhugger varit verksam under perioden runt sekelskiftet 1200, och det är framför allt Harald som förefaller ha aktivt varit delaktig i att sprida både nya ortografiska drag och motivelement. Det var introduktionen av den latinska skriftkulturen som medförde bruket av vissa för runskriften nya paleografiska och ortografiska drag. Spridningen av den nya skriften fick också till följd att användandet av runskriften ökade vilket i sig kan ha öppnat för en större beredskap och benägenhet att anamma vissa novationer (Palumbo 2018:206 f.). För en mer utförlig redogörelse för vari dessa novationer består hänvisar jag till Palumbos avhandling. Vad jag vill framhålla är att samtidigt som man i valet av inskriftens formel och ordval blickar bakåt och itererar ord och text på ålderdomliga monument är man rent skrifttekniskt både innovativ och tidigt öppen för att anamma nymodigheter från andra områden. Samma förhållande gäller framställningen av bilder och figurer, vilket jag kommer att återkomma till i kapitel 7. Ålderdomliga och magiskt laddade figurer som repstavar och flätverk blandas med en öppenhet för att föra in nya bildelement från kontinentens innovationer i stensulptur. Det förefaller, som Palumbo påpekar, just i mellersta Västergötland ha funnits en miljö som var särskilt mottaglig för novationer och att det här fanns en grogrund för deras spridning (Palumbo 2018:182). Det är slående att man blickar bakåt och plockar upp den konservativa formen, men man gör det med novationer. Enligt min uppfattning handlar det tydligt om medvetna strategier i text- och bildframställningarnas praktiker. Brukandet av framför allt ålderdomliga begrepp och formler måste uppfattas som ett medvetet val, men också som en i högsta grad medveten social strategi.

Iteration - att inspireras av det ålderdomliga

Cornell och Hjertman menar utifrån Derridas resonemang om hur spår från olika tider påverkar en given samtid och att ingen diskurs är sluten i sig utan alltid beroende av det som skapats tidigare, att det i princip alltid finns en potential för det förflutnas aktiva effekt på det samtida (Cornell och Hjertman 2013:25 och där anf. litt.). Jag har ovan visat hur inskrifter på flerdelade monument, framför allt på de fasade lockhällarna inom denna grupp, uppvisar drag av imitation och en viss form av kontinuitet från resande av specifika monument i det förflutna. Utifrån detta förhållande är det i allra högsta grad relevant att i diskussion integrera idén om att runstenar och tidigkristna gravmonument från 1000-talet hade en aktiv effekt på gravmonumenten som framställdes inom 1100- och 1200-talets begravnings- och minnesdiskurs.

Det framgår tydligt utifrån de medeltida gravmonumentens inskrifter att det finns uppenbara kopplingar mellan runstenarnas och de tidigkristna gravmonumentens inskrifter. Bland annat har Cecilia Ljung poängterat vikten av att de tidigkristna gravmonumenten studeras inom ramen för runstenstraditionen för att viktiga beröringspunkter inte ska förbises (Ljung 2016:50). Hon framhåller att, både vad gäller runstenarna och de tidigkristna gravmonumenten, även om resandet rymde fler dimensioner var äminnelsen av den döde huvudfunktionen bakom uppförandet. Monumenten var ämnade för framtiden och de dödas minne bevarades genom såväl skriften som medium som stenens beständiga material (ibid.). Det har inom den äldre forskningen funnits en tendens, både vad gäller runstenar och medeltida gravmonument, att uppfatta dem som rena minnesmonument. Mats G Larsson för dock fram en viktig synpunkt vad gäller runstenarna som jag menar sannolikt har betydelse även för uppfattningen om gravmonumenten från 1100- och 1200-talen. Han påpekar att även om minnesfunktionen varit viktig är det därmed inte sagt att det enbart var denna funktion som fick människorna i 1000-talets Mellansverige att resa runstenar (Larsson 1990:31).

Utifrån de medeltida gravmonumentens inskrifter framgår att en åminnelse av den döde generellt utgjort en viktig aspekt av inskriftens roll. Samtidigt antyder det stora antalet gravmonument under 1100- och 1200-talet utan inskrifter att åminnelsen i sig inte nödvändigtvis behöver ha utgjort ett huvudsyfte. Jesch har för runstenarnas del framhållit monumentens visuella roll där de genom sitt omfång, sin form, sin text och sina bilder (vilka inkluderat bemålning i klara färger) dragit till sig uppmärksamhet och gjort omgivningen medveten om att här har vi någon som är rik nog att organisera införskaffande av stenmaterial, stenhuggande och själva resandet av massiva stenblock (jfr Jesch 1998:456). Vi kan utgå från att gravmonumenten under medeltiden på samma sätt som runstenar spelat en betydligt mer dynamisk roll. Funktionen som minnesmonument har naturligtvis varit viktig, men den har inte varit allenarådande. Istället fanns det andra, minst lika viktiga, funktioner i valet av exempelvis inskriftens format och vilka ord som skulle ingå i den text som höggis eller ristades i stenen som spelat roll. Det handlar här om att lyfta fram vissa aspekter som hamnar i skymundan i en diskussion om enbart minnespraktiker och åminnelse.

Anmärkningsvärt är att i exempelvis det ovan beskrivna monumentet från Slöta, som Björn lät uppföra över Margareta, ser vi inte en fullständig imitation av det tidigkristna gravmonumentets eller den resta runstenens form. Hällen utformades som en liggande häll över en grav och hade en trefasad mittås med reliefhuggna kvastpalmetter. Bokstäverna som användes var både runor och latin men texten följde inskrifternas formel på de äldre monumenten. Det kan uppfattas som en förändring och modifikation av redan existerande monument (Cornell och Hjertman 2013:9). De val som avgjorde hur monumentet skulle utformas följde också samtidens trender i sociala sammanhang och rådande kyrkoliv. Det handlar således inte om en fullständig repetition utan om att man till viss del sökt härma redan existerande monument i sten. Det handlar också om att man genom inskriften på gravmonumentet härmat det som uppfattats som gammalt. Man har försökt kopiera något som producerats för länge sedan där en direkt kontakt med de som uppfört de befintliga monumenten inte längre var möjlig (ibid.). Det är därför inte en kontinuitet i strikt mening, utan där var ett över hundraårigt uppehåll i praktiken att resa gravmonument och minnesstenar. Dock stod de äldre monumenten på kyrkogårdar och i landskapet som delar i en historisk process, socialt laddade fysiska lämningar med potential att på olika sätt skapa relationer med sin omgivning. Att uppföra gravmonument som så tydligt anknöt till äldre monument handlade om att bli indragen i tidigare processer och relationer med monumentresande, på kyrkplatsen och i det omgivande landskapet, och därmed bli en del av en monumentresande tradition. Textformeln på runstenar och tidigkristna gravmonument bör ha varit välkänd inom de aktörskollektiv som ägnade sig åt att låta tillverka och resa monument. Texterna hade i sig ett materiellt uttryck som man kände igen och erkände (jfr Jacobs 2014:137). Den sociala effekt som uppstod i mötet med betraktaren var därmed inte låst i tid till själva uppförandet utan var en pågående och dynamisk process i resonans med olika tidevarv. För 1200-talets betraktare av äldre tiders monument blev sannolikt mötet med form, bild och text lika fullt av innehåll som för samtidens människor då monumentet uppfördes; det idémässiga innehållet och effekten behöver dock inte ha varit densamma. Men vilken var då monumentens attraktionskraft? I kapitel 8 diskuterar jag vilken social effekt monumenten hade och hur den eftersträvades att foga in i nya sammanhang kopplade till det egna jaget och familjen.

Begravningens aktörer i monumentens inskrifter - vilka var de?

Utifrån gravmonumentens inskrifter har det vanligaste varit att dessa var avsedda att uppmärksamma omgivningen på vem den döde i graven är. Det finns dock inskrifter, exempelvis på liljestenen från Österplana i Västergötland, där varken den avlidne eller de efterlevande nämns vid namn (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:286; Blennow 2016:212). Där de avlidna nämns sker detta ibland i relation till den dödes position i samhället och det kan därför vara relevant att kort titta närmare på hur dessa personer omnämns och definieras, och vad som i relation till den döde har varit viktigt att lyfta fram. I detta avsnitt kommer därför en kort översikt av inskrifter på liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument att ges som grund för att identifiera eventuella praktiker i omnämnandet av den döde. Översikten är emellertid inte heltäckande, utan syftar till att lyfta fram särskilt belysande exempel. Inledningsvis bör också påpekas att även om det finns exempel på att den döde själv varit involverad i planeringen och beställningen av sitt eget gravmonument är det troligt att i de flesta fall hade den avlidne inte så mycket med planen för hur graven skulle utformas att göra, utan detta var beslut som i sista änden fattades av de efterlevande släktingarna eller familjen. Hur den döde omnämns på gravmonumentet handlar således om de efterlevandes önskan om hur den avlidna släktingen eller familjemedlemmen skulle positioneras.

På två av liljestenarna och stavkorshällarna utgörs inskriften endast av den dödes namn. Liljestenen i Näs omnämner *Ragnhildr* (Vg 142, Näs 41) och på gravhällen i Jung anges att den avlidne är *Åver, Mattias son* (Vg 64, Jung 57). Vilka Ragnhildr och Åver var eller var de hörde hemma får vi inte veta. Motsvarande omnämnande av den, eller de, gravlagdas namn finns även i samma korthuggna form på de flerdelade monumenten. Inskriften på gavelhällen i Husabymonumentet har Blennow översatt till: *From. Ängeln mottar Uni* vilket tyder på att Une var namnet på den döde i graven (Blennow 2016:148 f). Inskriften på gravmonumentet i Skälvum på Kinnekulle uppger kortfattat att *Här Torbjörn* (Blennow 2016:169) och den trefasade lockhällen i Ugglum omnämner namnen på de tre män som gravlagts under monumentet: *Tre män ligga under denna sten, Gunnar, Sigvat, Hallsten* (Vg 94).

En av liljestenarna i Saleby ges i inskriften en egen röst som talar om för omgivningen att *Mig äger Tolfaer här ligger...is...* (Vg 70, Saleby 35). Som nämnts ovan lyder ett förslag till tolkning *Mig äger Tolfaer. Här ligger Kallos son* (Svärdström 1958:119 och där anf. litt.). Liksom på gravhällen från Jung är det kopplingen till den äldre generationen som har varit viktig att lyfta fram. Som kuriosia kan nämnas att så sent som under min egen uppväxt i Söne på den västgötska landsbygden var det viktigt för den äldre generationen att reda ut "vemses pojke", eller "tös" någon var. Vikten av att klargöra vem som var förälder eller föräldrar till den avlidne är inte något som utmärker inskrifter på liljestenarna och stavkorshällarna. Några av de inskrifter som tagits upp ovan får utgöra exempel. På den trefasade lockhällen från Valtorp finns inskriften *Oler Shialdofs son lät göra denna grav över sin goda hustru Gunnur. Mäster Harald gjorde mig* (Blennow 2016:200), och på lockhällen i Södra Kyrketorp (Vg 97) lyder runinskriften: *Broder lät göra denna sten åt Tyrgils. Nu beder han: läs Pater noster för Tyrgils, Gervors son och Broders systerson. Du är väl (Du har det gott)* (Blennow 2016:153). Tydligt är att inskrifter där den döde omnämns med enbart namnet eller i relation till sina familjemedlemmar förekommer på såväl gravmonument utformade som liggande plana hällar med stavkors och livsträd som på fasade lockhällar med repstavar och odjur.

Det hör till ovanligheten att den dödes hemvist i form av by eller gård omnämns i gravinskriften på monumentet. Bland inskrifterna i Västergötland har jag endast stött på ett fall där den plats den döde kom från omnämns. På en liljesten i Saleby står: *Här ligger Kallo ...i från Synnerål* (Vg 69, Saleby 35:2). Synnerål är namnet på en by eller gård belägen knappt två kilometer sydväst om Saleby kyrka och omnämns i skriftliga källor 1357 då Karl Knutsson utfärdar ett brev i Synnerål (DS 5825). Möjligen

kan Kallo vara samme man som omnämns som Tolfaers far på den andra gravhällen. Intressant är att vad gäller Kallo förefaller gårds- eller bynamnet ha varit viktigt att framhålla. Anmärkningsvärt är också att denna stenhäll i princip är den enda som knyter den döde till en plats och därmed ger oss en bild av den dödes sociala sammanhang. Kallo levde troligtvis på en större gård några kilometer från Saleby by och kyrka. Gården, eller om det till och med var en mindre by, kallades Synnerål och kan ha varit en av de mer betydande gårdarna i området. Ett omnämnande av den dödes hemvist finns förutom på liljestenen i Saleby även på gravmonumentet i Botkyrka i Södermanland. I inskriftens runtext läser vi att *Karl gjorde stenen efter Björn, sin frände, Svens och Bänkfrids son i Hammarby, hans ... Här ligger han under denna sten. Bänkfrid ... sin son* (Sö 286).

Präst, biskop och lekman – tjänande ämbete och sociala roller tar plats i inskriften

Hittills har jag främst här pekat på överensstämmelser i gravmonumentens texter. Det kanske viktigaste spåret som antyder att det finns skillnader mellan de plana gravhällarnas och flerdelade gravmonumentens inskrifter, förutom formler, handlar om hur den döde definieras i sin roll i samhället. På tre av liljestenarna har den dödes namn tillsammans med hans ämbete och rang inom den kyrkliga organisationen eller klosterväsendet angetts.

På liljestenen i Leksberg står *Torsten präst* (Vg 10, Leksberg 84), på ett fragment av en gravhäll från Gudhems kloster står *Conversus* (lekmannabroder) på staven eller stammen (Vg 111, Gudhem 318),

och på stammen på en liljesten från Skara domkyrka kan man läsa *Benedictus electus* (Skara 104). Torsten var sannolikt präst i Leksberg under sin livstid och den man som begravdes i Gudhem under en liljesten omnämns som lekmannabroder och hade därmed en relation till klostret. *Benedictus electus* anses ha innebörden att Bengt valts till biskop men ännu inte vigts. Det har framhållits att titeln skulle kunna avse Bengt den gode, verksam som biskop i Skara ca 1150–1190. Bengt valdes till biskop och var verksam under många år, men tillträdde aldrig posten formellt (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:429; Nitenberg 2009:43). Anna Blennow ställer sig tveksam till att det skulle handla om biskop Bengt den gode eftersom hon epigrafiskt daterar inskriften till mitten eller andra hälften av 1200-talet. Hon menar att hällen måste ha tillhört någon som blev vald men inte tillträtt ämbetet och därför inte finns upptagen i biskopslängden (Blennow 2016:163). Även om vi inte med säkerhet kan säga vem den historiska personen var, så är inskriften tydlig med att det handlar om Bengt som blev utsedd till biskop. Två av de tre gravhällarna har vegetativ ornamentik och har karakteriserats som liljestenar. Av den tredje hällen, Conversushällen från Gudhem, återstår endast ett fragment och det ha inte varit möjligt att avgöra om det handlar om en liljesten eller en stavkorshäll. Inskriftens placering på stammen/staven påminner om Benedictushällen från Skara domkyrka, och det är inte omöjligt att även conversushällens kors haft korsarmar i form av palmettknoppar.

Figur 50. Liljesten från Skara domkyrka. På stammen finns en latinsk inskrift som lyder "BENEDICTUS ELECTUS" med innebörden att Bengt valts till biskop men inte vigts. Foto R. Bernhoft, Vänermuseet.

Förutom på gravmonumenten i undersökningsområdet förekommer den dödes namn tillsammans med en ämbetsroll på ytterligare tre gravhällar. På kantlisten på en plan, ursprungligen trapetsformad gravhäll försedd med kors i Hinneryds kyrka i Småland står med latinska bokstäver: *Här ligger Gudmunder prest.* Hällen har av Sölve Gardell daterats till 1200-talet (Gardell 1937:492). På en gravhäll från Lunds domkyrka, daterad till 1100-talets andra hälft, finns en biskop i full ornat framställd i relief med en inskrift runt kantlisten som lyder: *Biskop Hermans (...) år, åt vilken Gud måtte ge en dag utan slut och vila. Må den himmelska vägen och livets glänsande dräkt i ett långvarigt tidens år bistå Herman* (Blennow 2016:66 f.). Inmurad i kyrkans väggar i Dalhems kyrka på Gotland finns en annan plan gravhäll med två människogestalter framställda i relief. Dessa har tolkats som prästen Nicholas, som gravmonumentet också är ägnat åt, och Kristus. Även denna gravhäll har utifrån inskriften daterats av Blennow till 1100-talets andra hälft och i den förhållandevis långa inskriften omtalas att *... Nichoalus blomstrade på jorden med mycken ära. (...) himlarnas väg, liv och själarnas frälsning, öppna ljvligheternas paradiset för prostens.* (se Blennow 2016:96, 99 för datering samt översättningen av hela inskriften). De två sista gravhällarna skiljer sig från liljestenarna och stavkorshällarna genom att den döde avbildats på stenhällen. Möjligen kan vi här se en koppling till den kyrkliga elitens gravmonument inom framför allt det danska området där just individens ämbete varit viktigt att framhålla, både genom inskrift och bildframställning.

I de fall den dödes tjänsteroll nämns förefaller detta märkligt nog påfallande ofta höra samman med valet att utforma gravmonumentet som en plan, trapetsformad stenhäll. I två fall nämns dock ett ämbete även på gravmonument i form av kistlocksformade lockhällar. På det första monumentet, från Högstena i Västergötland, syns en runinskrift på vardera sidan av en avdelande list eller möjligen en hårt vittrad repstav. Där står på den förhöjda mittåsen: *Hed(?)*. *I barnsäng dog Andreas prästs hustru* (Vg 91).²⁴ Här är det emellertid inte den döda hustruns position som omnämns, utan den efterlevande makens. Det bör också poängteras att inskriften är starkt vittrad och att uttydandet av runinskriften har varit behäftat med svårigheter (jfr Svärdström 1958:151).

På en lockhäll från Vårkumla i Västergötland finns en inskrift på latin på hällens smala, längsgående skråkantade sidor. Trots att den är trefasad framstår den breda, förhöjda mittåsen närmast som hällens egentliga ovasida på vilken ett stavkors på ett hakpostament har framställts i relief (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:104; Blennow 2016:201 ff.). Blennow har daterat inskriften till 1100-talets andra hälft och tolkat och översatt inskriften till: *Prästen tillhörande benediktinerorden må nämnas/utnämns. Här må Hanes återuppträda med denna sten som vittne* (Blennow 2016:202). Hanes är en variant av namnformen Iohannes och att inskriften omnämner hans ordenstillhörighet är enligt Blennow i det närmaste unikt. Hon framhåller också att Hanes sannolikt tillhörde cistercienserorden, som har sina rötter i benediktinerorden. Renodlade benediktinerordnar saknades i Västergötland under den här tiden, medan flera cistercienserordnar är kända (Blennow 2016:205).

Sammanfattningsvis tyder gravmonumentens inskrifter på att i vissa fall har man valt att nämna att den döde innehåft ett visst ämbete, och detta förekommer både på plana gravhällar och på fasade lockhällar i gruppen flerdelade gravmonument under perioden. Det handlar intressant nog uteslutande om ämbeten inom institutionerna kyrka och klosterväsende. Även om dessa inskrifter är förhållandevis få antyder materialet att det var vanligare att framhålla den dödes ämbetsroll bland de aktörer som lät tillverka plana, trapetsformade gravhällar än bland de aktörer som valde att låta

24. Anmärkningsvärt i just denna inskrift att ett gravmonument uppfördes över prästens hustru vid en tid då präster förväntades leva i celibat. Detta förbud mot äktenskap blev i praktiken bara en formalitet för under äldre medeltid var det vanligt att prästerna var gifta eller levde i familjerelationer. Vid Skänninge möte 1248 fastslogs förbudet mot prästäktenskap i Sverige. Detta beslut inskräptes gång på gång. Men de många dispensansökningarna från prästsooner som trots sin oäkta börd önskade bli ordinerade till präster har lyfts fram som bevis på hur lite kyrkan egentligen förmådde utträta i detta avseende (Sawyer 1992:42 f.).

tillverka fasade, kistlocksformade gravhällar. På liljestenarna och stavkorshällarna finns bland åtta bevarade inskrifter en vald biskop, en präst och en lekmannabroder omnämnda. Det förefaller således ha varit viktigare att lyfta fram den dödes ämbete för den grupp som lät framställa plana gravhällar än bland dem som valde att uppföra ett flerdelat gravmonument. Kanske var det också så att de som innehade en tjänst i kyrkans eller klostrets organisation var mer benägna, eller hade efterlevande som var mer benägna, att välja en liljesten eller en stavkorshäll än ett gravmonument med den skråkantade lockhällen. Nitenberg har just framhållit kyrkan som ett av flera aktörskollektiv som låg bakom framställandet av liljestenarna och stavkorshällarna (Nitenberg 2009:121). Det testamente från 1349, vilket upprättades av kaniken Arnfinn Petersson, tyder på att uppgiften att beställa och låta tillverka ett gravmonument kunde ligga i händerna på andra medlemmar inom organisationen. Arnfinn Petersson, vilket nämnts ovan, gav en vapenuppsättning och ett silverkar till ärkebiskop Arne Vade mot att ärkebiskopen skulle låta lägga en gravsten över hans grav (Ekroll 2016:6 och där anf. litt.). Det är möjligt att ett inträde i en kyrklig tjänst, eller i en klosterorden, tog över de sociala relationer som tidigare rymts inom den nära familjen och att ombesörjandet av gravens utformning istället blev en angelägenhet för kyrkan eller klostret.

Inskrifter där den dödes ämbete som präst, prost, biskop eller lekman nämns infogar förvisso gravhällarna i en relation med kyrkan, men frågan är om det alltid var organisationen som beslutat om och genomfört begravningen. Säkerligen kan ombesörjare av begravningen och beställare av gravmonumentet också ha funnits i kretsen av Torstens, lekmannabroderens och den valde biskopens efterlevande släktingar och sociala nätverk. I synnerhet var gravmonumentet över prästen vid den lokala kyrkan på landsbygden snarare en angelägenhet för efterlevande släktingar än för den kyrkliga organisationen. Och frågan är om det inte framför allt var för de efterlevande som den avlidnes ämbete och yrkesroll var viktigt att framhålla. Torsten präst, den valde biskop Bengt och lekmannabroder från Gudhem ingick sannolikt i sociala nätverk där resurser fanns som kunde omsättas i ett påkostat gravmonument. Det ligger nära till hands att tänka sig att för de efterlevande gav den avlidnes rang inom den kyrkliga organisationen status och kunde spela en roll för att stärka hela familjens, och kanske släktens, position i samhället. Värt att påpeka är också att så länge resurserna fanns tyder materialet på att det varit öppet för personer med olika rang att få en liggande gravhäll över sin grav. Det fanns således inga sociala distinktioner mellan präst, biskop och lekmannabroder som definierade vilket gravmonument som var accepterat för de olika rollerna.

Ädel börd, egendom och goda seder – andra ideal lyfts fram i monumentens inskrifter

Om nu inte ett ämbete spelade lika stor roll för att positionera sig socialt inom den grupp som lät bekosta och tillverka fasade lockhällar kan man fråga sig om det i inskrifterna finns något som antyder att andra sociala strategier tillämpades. På Florensmonumentet, som nämndes redan i avhandlingens inledning, omnämns vare sig Florens hemvist eller något ämbete, men väl en beskrivning av hans position i samhället. Läsaren får veta att: *Jag, Florens, blomstrade och hade egendomar och ställning.* (Blennow 2016:196). Här nämns den avlidne i relation till sitt godsinnehav och det poängteras att han var en man med hög status. Inskriften i runor på gravmonumentet från Botkyrka har nämnts ovan, men i den följande latinska satsen blir betraktaren upplyst om att: *Den som läser och som inte vet: en ädel (nobilis) man vilar här. Må Björn vara ren från synd, säg du, Kristus, jag ber dig* (Blennow 2016:224). Här beskrivs den avlidne, Björn från Hammarby, som en ädel man, där ädel avser den dödes ädla börd (jfr Blennow 2016:196). I Åsle finns en fasad lockhäll med rundad huvudände och där i princip hela hällens ovansida har täckts av en inskrift på latin. Blennow har tytt texten och översatt den till: *...med/då ädelt...ger/säger framstående beträffande seder (må vara?) människa (... må vara) stående här (be) för mig Torborg och (...) kom ihåg att du skall bli till aska* (Blennow

2016:206). Den avlidna, Torborg, framhålls som en kvinna som vet hur man uppför sig, som är framstående beträffande seder och sannolikt av ädel börd. Blennow menar att formuleringen skulle kunna tyda på att Torborg generöst/ädelt bidragit med privata medel till kyrkan (ibid:208).

De tre inskrifterna antyder i min mening att de fasade gravmonumenten kan länkas till personer och släktsammanhang där godsinnethav, ädel börd, kännedom om goda seder och generösa handlingar varit viktiga att betona. Till skillnad från den grupp i samhället där tjänsterollen, ämbetet gav status, var det för detta kollektiv istället ägandet av gods och en ädel härkomst som gav status och position i samhället. I relation till vad som framkommit ovan om hur inskrifterna på de fasade lockhällarna itererade på runstenarnas och de tidigkristna gravmonumentens resarformler, är det intressant att detta i viss mån är ideal och värderingar som också framskymtar i inskrifterna i det skandinaviska runstensmaterialet och i sagamaterialet. Nitenberg har genom en verbinkriktad analys studerat innehållet i runstenarnas inskrifter och i skriftliga källor som Ynglingatal och Beowulfkvädet (Nitenberg 2019). En intressant iakttagelse hon gör är att i runinskrifterna från Vänerområdet uppges inte några tjänsteförhållanden mellan olika sociala och sociopolitiska positioner, vilket däremot förekommer i runinskrifter inom andra områden liksom i sagamaterialet. Utgår man från att textsammanhang kan säga något om ideal och värderingar under en viss period, visar Nitenbergs genomgång och analys att under yngre järnålder framhålls egenskaper som ära, manlighet, generositet, gästfrihet och hjälteartade bedrifter både i runinskrifterna och i sagamaterialet som ideal (Nitenberg 2019:174 ff.). Även om just den dödes ädla börd och härkomst är en egenskap som sällan lyfts fram i runstenarnas inskrifter förekommer anspelningar på ädel härkomst både genom handlingar och beteckningar i sagamaterialet (Nitenberg 2019:215, 217, 219). Sammantaget visar inskrifterna att förutom att efterlikna den mer ålderdomliga resarformeln anknäver även textens innehåll till ideal och värderingar som kan länkas till en ideologi förknippad med samhällets ledande skikt i ett förflutet.

Ett annat exempel bland de fasade lockhällarna som kan föras till diskussionen är Benedikt romfarares monument i Broddetorp, som han lät placera över sin följeslagare Magnus grav. Runinskriften har som nämnts ovan översatts till: *Benedikt romfarare lät göra denna gravvård (hvalf) över Magnus, en god ung man ... Och han dog under natten före apostlarna Simons och Judas' mässafton. Envar bör (här bedja Pater noster)*. Den epigrafiska dateringen till 1100-talets slut (1175–1200, Palumbo 2018:100, 155, 223) gör det tveksamt att det skulle handla om den biskop Bengt i Skara, som i kyrkliga ärenden begav sig till Rom 1220, vilket föreslagits av Svärdröm (Svärdröm 1958:138 f.). Det viktiga är dock att i texten omnämns i handlingar kopplade till ädla syften, som den förmodade pilgrimsresan till Rom. Genom denna handling beskrivs Benedikts person, medan hans följeslagare Magnus betecknas på det ålderdomliga sättet som en god ung man. Mycket mer får läsaren inte veta om Benedikt, men kanske namnet i sig gav upplysningar om hans position i samhället. Svärdröm anför om namnformen att *Benediktr* med latinskt ursprung lånades in redan omkring 1100, och blev ett av de vanligaste namnen under medeltiden, i början bru-kat på hög social nivå, men så småningom även bland allmogen (Svärdröm 1978:60 f.).

Ämbete, börd och gods - ordens roll i monumentets gestalt

Materialet antyder att det utifrån ordval och formulering i gravmonumentens inskrifter är möjligt att ringa in praktiker som relaterar framställandet av monumenten till olika ideal och sociala strategier. Oavsett om det handlar om liljestenar och stavkorshällar eller fasade kistlocksformade monument, så handlar det om resurskrävande manifestationer där skickliga stenhuggare anlätts för att hugga fram bilder och text i ett exklusivt stenmaterial. Men bakom utformandet av ett gravmonument finns beställarens val som grundar sig i hur den döde skulle karaktäriseras och hur detta kunde fungera för att positionera såväl den döde som den efterlevande familjen eller släkten för omgivningen.

Inskrifter som omnämner ett ämbete inom kyrkan förekommer i sex fall på plana gravhällar och endast i två fall på flerdelade gravmonument. Även om man bör vara försiktig med att göra dessa inskrifter representativa för hela materialet antyder innehållet trots allt att för det aktörskollektiv som väljer att låta tillverka gravmonument i form av plana, trapetsformade hällar har framhållandet av ett kyrkligt ämbete varit viktigare än för de aktörer som valt den andra varianten av gravmonument. Framhållandet av en position kopplad till rang innebar något mer än att låta omvärlden veta vem den döde var. Jag menar att ämbetsrollen som förevigades i stenen verkade i ett vidare sammanhang och gav status och position även åt de efterlevande. I relation till de plana gravhällarna antyds att andra egenskaper än tjänsteförhållanden lyfts fram i inskrifterna på de fasade kistlocksformade hällarna. Då den döde här omnämns i beskrivande ordalag är det istället med betoning på en ädel härkomst, givmildhet och kännedom om goda seder som lyfts fram, tillsammans med ställning i samhället och stort godsinnhav. Här förefaller man inte ha samma behov av att lyfta fram eventuella ämbeten som är kopplade till familjen, utan snarare är det gamla, aristokratiska ideal och värderingar kopplade till en specifik livsstil man vill knyta an till (jfr Nitenberg 2019).

Utifrån en infallsvinkel är det kanske inte heller ur dessa familjer som präster, och kanske inte heller alltid biskopar, hämtats. För att knyta an till den tidigare diskussionen om inskrifternas formel, är det relevant att det är på de fasade lockhällarna som den ålderdomliga resarformeln förekommer vilket knyter gruppen flerdelade gravmonument in i en relation med monumentresande i det förflutna. Även om de inskrifter som betonar den dödes ädla börd och kännedom om goda seder inte alltid formulerats utifrån den ålderdomliga resarformeln, kan man ändå uppfatta hur målsättningen i inskriften på sätt och vis varit densamma. Ordval och formulering blev en strategi för att länka familjen bakom monumentet till värden som kunde förknippas med en gammal aristokrati med långa anor. Kunskap om seder och bruk kom av att tillhöra en släkt som kunde räkna sina anor långt tillbaka i tiden och till ett socialt skikt som fört en privilegierad livsstil. I min mening visar inskrifternas praktiker på de olika gravmonumenten också på skilda ideal och värderingar, och jag kommer att återkomma till detta i nästa kapitel.

Visuella praktiker i gravens monumentala element – en sammanfattning

Kapitel 6 utgör tillsammans med föregående kapitel avhandlingens materialgenomgång. Här har fokus riktats mot visuella praktiker kopplade till gravmonumenten i sig. Genom att studera gravmonumentens form, färg och bildframställningar utifrån bildsammanhang och funktion samt i relation till monument från vikingatid och den tidiga kristna perioden, har bilder och andra visuella element identifierats och kopplats till aktiva och medvetna stilval. I detta fält har även gravmonumentens inskrifter, i runor och med latinska bokstäver, inkluderats och identifierats som en aspekt av begravningspraktiker. I korta huvuddrag har följande praktiker identifierats:

- De flerdelade gravmonumenten och de plana gravhällarna i form av liljestenar och stavkorshällar har både tillverkats och brukats samtidigt och därmed har de fungerat som parallella materiella fenomen.
- Genom bildframställningarna på de olika monumenten har olika stilval identifierats. På de flerdelade gravmonumenten förekommer många olika figurer och varelser av vilka flera känns igen från tidigkristna gravmonument och runstenar från vikingatid och den tidiga kristna perioden. På liljestenar och stavkorshällar har vegetativ ornamentik och stavkors framställts, men inga levande varelser. Tydligt är att man valt att exkludera motiv som flättnöster, ringkedjor, olika mer eller mindre fantasifulla djur och att bryta ett mönster och bryta med en tradition.

- Med utgångspunkt i att bilderna framställts för att vara verksamma i begravningsprocessen kan olika strategier identifieras i valet av bildframställningar. De flerdelade gravmonumentens bilder och figurer har en tydlig ontavvärjande funktion. Dessa bilder saknas på de plana gravhällarna. Medan bilderna på de flerdelade gravmonumenten har en tydlig koppling till skydd och värn av den döde, till styrkedemonstrationer och aktivt avvärjande av det som var ont och farligt, har de plana gravhällarnas bilder inte samma funktion utan handlar mer om att visa den rätta vägen för att nå himmelriket.

- Ett annat förhållande som observerats är att de flerdelade gravmonumenten uppvisar en mångfald av bilder och figurer, där knappast ett monument är det andra likt. I liljestenarnas och stavkorshällarnas form och bildframställningar ser vi istället en betydligt större likriktning och striktare lagbundenhet. Detta har kopplats till två olika aktörskollektiv, inom vilka tillverkare och beställare agerar, bakom produktionen av gravmonument under perioden.

- Utifrån de medeltida gravmonumentens inskrifter framgår att en åminnelse av den döde generellt utgjort en viktig aspekt av inskriftens funktion. Inskrifterna visar emellertid på olika stilval som kan kopplas till hur gravmonumenten utformades i övrigt. På samma sätt som form och bildframställningar uppvisar inskrifterna på de flerdelade gravmonumenten drag av imitation och en viss form av kontinuitet från resande av specifika monument i det förflutna. Genom inskriften på gravmonumentet har man härmat det som uppfattats som gammalt. Inskrifterna på liljestenar och stavkorshällar följer inte den ålderdomliga formel som förekommer på runstenar och tidigkristna gravmonument utan helt nya konventioner.

- Genom monumentens inskrifter har aktörer med olika sociala roller identifierats. Omnämnda personer i de plana gravhällarnas inskrifter har i större utsträckning kopplats till innehav av olika ämbeten inom kyrklig organisation och klosterväsende. För detta aktörskollektiv har framhållandet av ett kyrkligt ämbete varit viktigare än för de aktörer som valt att låta framställa flerdelade gravmonument. I de fall den döde i beskrivande ordalag omnämns på sistnämnda gravmonument är det istället med betoning på en ädel härkomst, givmildhet och kännedom om goda seder som lyfts fram, tillsammans med ställning i samhället och stort godsinnehav. Här förefaller man inte ha samma behov av att lyfta fram eventuella ämbeten som är kopplade till familjen, utan snarare är det till gamla, aristokratiska ideal och värderingar kopplade till en specifik livsstil man vill knyta an.

- Genom inskrifterna framträder en tillverkare av gravmonument under 1100- och 1200-talen. Harald stenmästare har signerat flera av de fasade lockhällarna i området runt Falbygden. Inskrifter och kvastpalmetter på slingrande växtrankor visar att han tog aktiv del av nya trender och impulser från kontinenten, både vad gäller skriftspråk och bildframställning. Haralds produktion visar också att inom det västgötska området fanns bland hantverkare och beställare under perioden en öppenhet för stilval som pendlade mellan konservativt tillbakablickande och en beredskap för att se och ta in nyheter.

Genomgången av gravar, kroppsliga kvarlevor och monument har hittills genererat kunskap om en mängd olika praktiker. I de två följande kapitlen görs en djupare analys av begravningspraktikerna i relation till etablerad kunskap om historiska processer kopplade till trosföreställningar och samhällsomvälvningar.

Kapitel 7.

Gravmonumentens förhållande till kristna trosföreställningar och tankeidéer

Gravmonument och begravningar är i regel ett exceptionellt inslag i människors vardag. Samtidigt finns död och begravning som fenomen ständigt närvarande som en naturlig del av livet. Att studera gravmonument och begravningens praktiker under 1100- och 1200-talen handlar därmed om att försöka se hur människor agerade i en ovanlig situation, som kanske ställde hela tillvaron på ända, samtidigt som de handlingar de utförde var förankrade både i traditioner och lokal praxis. En närståendes död är kanske något av det mest traumatiska vi människor kan uppleva och erfara. Det handlar inte bara om att någon vi har en relation till i vår omgivning försvinner och vi upplever sorg och saknad, utan döden lämnar också en livlös kropp som ska tas omhand. Så var det också under 1100- och 1200-talen, oberoende av vilken social och ekonomisk situation man befann sig i. Men sättet begravningen genomfördes på kunde variera stort, vilket inte minst materialgenomgången i kapitel 5 visar. Gravmonument i sten över graven var inte till för alla. En utgångspunkt i denna materiella dimension av begravningspraktiken innebär ett val att studera gravar som särskiljer sig från övriga, från gravar som aldrig försetts med monument. Detta innebär att huvuddelen av det totala arkeologiskt kända gravmaterialet - empirin - på sätt och vis valts bort och att anomalierna används för att säga något om samhället. Studien blir därmed ett sätt att förhålla sig till anomalier - till det som är socialt exklusivt. Samtidigt vill jag hävda att det finns specifik och viktig information att hämta i just det avvikande. Detta kan leda till insikter om varför det som avviker blir till och om det avvikandes betydelse och funktion i samhället.

Detta kapitel utgår således från information om begravningspraktiker under 1100- och 1200-talen som extraherats från materialet i föregående kapitel. I synnerhet handlar det om gravar med exklusiva gravmonument och om monumenten i sig. Analysen som följer syftar till att använda informationen från begravningens praktiker för att dra slutsatser om olika aspekter av samhället. I människors verklighet under den period då gravmonumenten blir en del av begravningspraktiken fanns ingen tydlig uppdelning mellan kristen trosföreställning, kyrkoliv och en vardag där ekonomiska frågor, lokal och regional politik eller vardagliga göromål avhandlades och praktiserades. Snarare var verkligheten en tråd tvinnad av fibrer från alla delar av det som utgjorde livet. För att kunna arbeta vidare och analysera de olika praktiker som materialet från gravarna visat på, för att förtydliga innehållet och göra analysen hanterbar, har jag emellertid fått göra vissa uppdelningar i presentationen av denna. Dessa uppdelningar har sannolikt aldrig haft en verklig förankring i det medeltida samhället, men här har den delats upp och följer huvudsakligen två spår. I detta kapitel analyseras begravningspraktikens roll i relation till trosföreställningar och kyrklig liturgi, medan kapitel 8 handlar om gravmonumentens roll i samhället i bredare mening.

7.1. Gravmonumentens roll i skärseldens problematik

Det är knappast möjligt att fånga en tidsperiods fullständiga trosföreställningar och teologiska tankar, eftersom dessa består av det som för utövarna själva ofta var utsagt och självklart. En begravning under 1100-talet genomfördes i ett område och i en tid av en kristen hegemoni, men kristendomen var i sig inte ett enhetligt färdigt system i vilket begravningar i södra Vänerbygden kan

passas in. Samma sak gäller när vi studerar kristna bildvärldar. Bildinnehållet kan aldrig reduceras till något ”rent” som kan få sin förklaring av bibliska berättelser eller teologiska resonemang. Det finns således ingen kristen nyckel som kan förklara allt och få allt att falla på plats, vare sig vad gäller begravningar eller gravmonumentens bilder. Kristendomen utgörs snarare av ett knippe trosföreställningar som vuxit fram över tid och förändrats och formats av alla de aktörer som var involverade i praktiserandet. Materiella spår efter människors handlingar kan däremot göra det möjligt att närma sig människors trosföreställningar i en viss historiskt situerad kontext. Genom att identifiera begravningens praktiker i de materiella spåren kan vi få en bild av förflutna sammanhang och händelser, men de är och förblir ögonblicksbilder som inte ger entydiga och sammanhållande svar. Ändå anser jag att det är möjligt att säga en hel del om ”tid och evighet” genom det prisma som varje gravlagd individ och varje konstruerad grav utgjorde.

Kistan av sten - en viloplats för den döde

Resultatet från materialgenomgången har visat att anläggandet av stenkistor i graven slår igenom och blir en del av begravningspraktiken redan under 1000-talet. Inom undersökningsområdet bekräftas bilden av att stenkistgravarna var en del i en socialt exklusiv begravningspraktik. Vi har också sett att de delvis fungerade parallellt med de tidigkristna gravmonumenten. I södra Vänerbygden kan vi se att stenkistor i gravar dock fick sin största användning från slutet av 1000-talet och under 1100-talets första hälft, men att de fortsätter att vara en del av begravningspraktiken under hela 1100- och 1200-talen. Tydligt är därför att praktiken att anlägga stenkistor i gravar fick ett uppsving först efter att uppförandet av tidigkristna gravmonument klingade av. Vi kan därmed se att stenkistgravarna på sätt och vis avlöste uppförandet av runristade stenmonument ovan jord. Inom undersökningsområdet och södra Vänerbygden förefaller praktiken att begrava i stenkistor mattas av från 1100-talets mitt, även om stenkistor fortfarande konstrueras under hela 1200-talet. Anmärkningsvärt är att det är i samband med att anläggandet av stenkistor i gravarna mattas av efter 1100-talets mitt som praktiken att uppföra synliga gravmonument ovan jord i form av stavkorshällar, liljestenar och flerdelade gravmonument slår igenom i begravningspraktiken. Detta gäller framför allt i södra Vänerbygden. Stenkistor dolda i gravens inre kom därmed att i viss mån ersättas av fullt synliga gravmonument över gravens.

Blickar vi mot andra delar av Skandinavien ser vi delvis annorlunda processer. Referensmaterialet visar att stenkistgravarna fortsatte att vara i bruk och bibehöll sin roll som exklusiva gravmonument under hela 1200-talet. Detta material visar inte på samma avmattning, och framför allt inte en motsvarande övergång till synliga gravmonument ovan jord, som inom undersökningsområdet.

Vad gäller utformningen av den enskilda stenkistan och arrangemangen kring den döde syns emellertid inte några skillnader mellan gravarna i undersökningsområdet och gravarna i referensmaterialet. Därmed faller begravningspraktiken i södra Vänerbygden väl in i en mer generell idé om hur socialt exklusiva gravar skulle arrangeras under slutet av 1000-talet och under 1100-talet. Samtidigt visar spåren i gravarna att det i konstruktionen av stenkistor, liksom i arrangemangen kring den döde, fanns utrymme för stora, lokalt situerade variationer. Som jag visat ovan kunde stenkistgravarna konstrueras på många olika sätt, av olika stenmaterial och kombineras med andra material som lera, kalkbruk, kalk, sand och kol.

I begravningssituationen har stenkistan som konstruktion varit synlig och öppen för beskådande, men efter det att gravens fyllts igen blev monumentet dolt av jorden. Textilavtrycket från den dödes klädedräkt eller svepning i kalkbruket i en stenkista i Varnhem tyder på att den döde placerats i stenkistan i princip så snart den var färdigbyggd (Vretemark 2020). Generellt kan man se att materialet i stenkistorna, det vill säga sandstens-, kalkstens- och gråstensblock liksom i viss mån

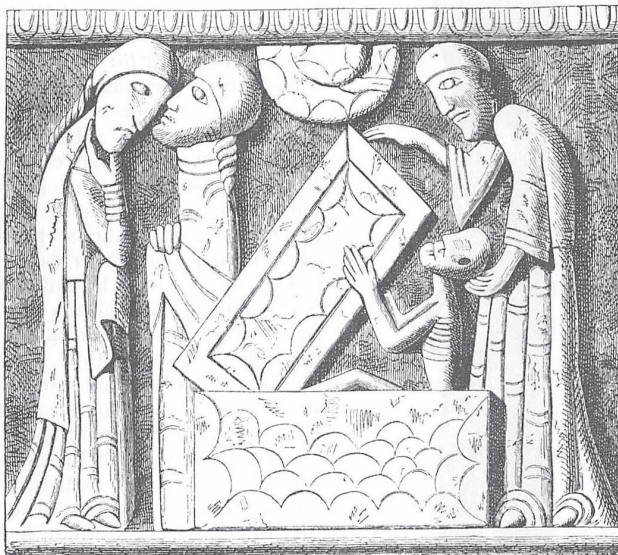
återbrukat material, i relativt liten utsträckning har bearbetats. Gavelstenar med en omsorgsfullt uthuggen huvudnisch utmärker sig, men oftast har stenmaterialet på sin höjd huggits till för att passa storleksmässigt. Ytor som bearbetats eller jämnats till saknas i princip helt. Slutsatsen är att det inte varit intressant att ha omsorgsfullt bearbetad sten eller att hugga stenarna till olika former i stenkistorna.

Trots att stenkistan som monument inte längre kunde uppfattas av omgivningen efter det att graven lagts igen har uppenbarligen stora omsorger, genom många olika praktiker, lagts ned i utformandet av graven. Varje enskild begravning var en angelägenhet som innefattade specifika beslut vilket fick till följd att de inre arrangemangen i graven kunde se väldigt olika ut. Samtidigt fanns det generella element som ingick i en slags allmän, seriellt delad tankeidé om hur stenkistgraven skulle utformas och det fanns också många aspekter i begravningen att ta hänsyn till. Variationerna i utförandet kan naturligtvis vara förankrade i lokala traditioner och uppfattningar, men samtidigt kan skillnader i utförandet säkerligen också ha varit en effekt av att olika aktörer varit engagerade i genomförandet av begravningen. Därmed är det tydligt att praktikerna kunde variera mellan de olika seriella sammanhang som uppstod i samband med en begravning. Utifrån stenkistgravarna är det tydligt att även inom mer homogena sociala skikt fanns det utrymme för enskilda val och kompositioner av olika materiella element. Stora omsorger lades ner då arrangemangen kring varje individ skulle utformas. Samtidigt innehöll begravningspraktiken seriella element som förefaller ha följt traditioner och generella uppfattningar.

Framför allt i stenkistorna från den äldre perioden, från 1000- och början av 1100-talet, lades ofta stor vikt vid att kistan var tät och att kroppen inte kom i kontakt med jorden. Ofta hade kistkonstruktionerna en botten av sten, men så var inte alltid fallet. Värt att framhålla är därför att även om stenkistorna i många fall försetts med en botten förefaller det framför allt vara väggar och sidohållar runt kropp och huvud tillsammans med ett lock som varit centrala element i konstruktionen. Det är anmärkningsvärt att kroppen kunde läggas direkt på jorden i graven samtidigt som kistornas väggar och takhållar tätades omsorgsfullt för att hindra att samma jord kom i kontakt med kroppen.

De tidiga stenkistorna hade ofta en speciell huvudnisch, men vanligt var också att stenar placerades i kistans hörn på vardera sidan av den dödes huvud eller vid fötterna. Konstruktionen med huvudnisch, liksom stenar som stöd för huvud och fötter, visar att det var viktigt att hålla den dödes kroppsliga kvarlevor på plats och i rätt position i graven. Framför allt förefaller det ha varit viktigt att huvudet skulle få stöd och hållas kvar på sin plats i relation till kroppen. Ibland har en flat sten placerats under den dödes huvud i kistan, och utifrån exempel på gravar där ett stenblock huggits till och fått formen av just en kudde ligger det nära till hands att uppfatta även enklare stenar som en slags huvudkudde. Praktiken att placera en ”kudde” av sten under den dödes huvud visar i min uppfattning att graven under perioden sent 1000-tal och 1100-tal utgjorde något mer än en plats för förvaring av den dödes kroppsliga kvarlevor. Förutom att ”kuddar” ibland placerats under den dödes huvud tyder själva konstruktionen av stenkistan i sig på att den skulle fylla andra funktioner än som en påkostad behållare för kroppsliga kvarlevor. I sin konstruktion utgjorde stenkistan också en teknik för att skydda den döda kroppen och hålla kvar den i sitt läge, speciellt så att huvud och ansikte hölls riktade uppåt medan liket förruttnade. Snarast tyder arrangemanget på att den döda kroppen gavs ett komplext idémässigt innehåll på ett annat sätt än tidigare. Maureen Carrol har studerat inskrifter på bland annat kristna gravmonument inom Romarriket och framhåller hur döden under den tidiga kristendomen uppfattades som ett tillfälligt stadium eller viloperiod vilket skulle förändras i samma stund som återuppståndelsen för alla troende ägde rum. Under slutet av det andra århundradet refererades bland annat till kristna begravningsplatser som *coemeteria* eller *dormatoria*, vilket betyder plats för sömn eller vila (Carrol 2006:272 f). Carrol har påtalat hur tidiga kristna epitafier är både

positiva och hoppfulla, vilket grundade sig i övertygelsen om att den lyckliga dag skulle komma då de döda skulle återförenas (ibid.). Graven blev därmed en plats att vila på i väntan på något annat. Ekroll framhåller också att under tidig medeltid var den mest utbredda teologiska uppfattningen att efter döden låg själen i en slags dvala, eller sömn, i graven fram till domedagen (Ekroll 2016:4). Kroppen skulle därför arrangeras så att den döde låg värdigt och kunde vila i väntan på en annan tillvaro.

Figur 51. Stensulptur på dopfunten i Tryde kyrka i Skåne. Bilden visar hur den döde väcks och stiger upp ur gravens stenkista eller sarkofag. Dopfunten dateras till ca 1160. Teckning hämtad ur Svenska folkets underbara öden, bd 1, av Carl Grimberg.

Vi har också sett att kalk och kol kunde spridas ut i kistan eller läggas på den döda kroppen. Bakgrunden till handlingarna är inte helt klarlagda, men kanske var det för att reducera obehaglig lukt från förruttnelsen eller för att skapa en torr miljö i graven. Kolets egenskap som beständigt material kan också ha varit ett sätt att utmärka graven för evig tid (Cinthio 2002:50). Möjligen var det utspridda kolet vi ibland ser i gravarna spår efter deponerandet av de materiella resterna från rökelsekaret som använts vid socialt särställda begravningar (se tidigare diskussion i kapitel 5). Kol i gravar förefaller också vara ett fenomen som kan kopplas till elitära gravar med hög social status. I gravmaterialet från Trinitatis i Lund kunde man konstatera att i gravarna kyrkogårdens ytterområde fanns inte en enda grav med kol, utan de var spridda i området närmast omkring kyrkorna (Cinthio 2002:51). Därmed faller fyndet av kol i framför allt stenkistgravar och gravar närmast kyrkobyggnaderna inom undersökningsområdet väl in i bilden av att detta är en praktik som är kopplad till en specifik social kontext.

Den brittiska forskaren Victoria Thompson menar att praktiker som innefattar stenkistor, sten, kol och kalk i gravarna kan ses som delar i ett gemensamt idékomplex där den nedbrytande jorden så långt det var möjligt skulle hållas från den döda kroppen. Tydligt är att begravningspraktiken i södra Vänerbygden och Skandinavien i övrigt artikulerade till detta specifika idékomplex. Detta innefattade en torrare och hårdare förvaring av den döda kroppen där den skyddades från den omgivande jorden. Den döde skulle på så sätt också skyddas från en omedelbart påbörjad förmultningsprocess (Thompson 2004:118 ff., 138 f.). Det fanns också en utbredd övertygelse om att heliga martyrs och helgons kroppar inte bröts ned och förmultnade efter döden, vilket antyder att det som fruktades mest var inte så mycket döden i sig utan just förruttnelsen. Döden uppfattades snarast som en passage eller öppning till himmelriket medan förruttnelsen var något skräckinjagande (Bynum Walker 2011:185 f.). Här menar jag att synen på förruttnelseprocessen som något avskräckande, som tankeidé, fanns

med och strukturerade utformandet av stenkistorna och arrangemangen kring den döde som ett led i att bevara kroppen. Det blev därför viktigt att konstruera graven på ett sätt så att jorden helst inte skulle komma i kontakt med den dödes kropp, att huvudet skulle hållas upprätt och på plats och att närmiljön skulle vara ren och torr. För de människor som kommit i kontakt med relikier från heliga personer, låg det nära tillhands att överföra idén om själens närvaro i de kroppsliga kvarlevorna till en avliden närstående, och det blev viktigt att de skulle både bevaras och hållas intakta.

Ett centralt element i kristen trosföreställning handlar om en tro på förkroppsligande, på skapelse och inte minst återskapandet genom återuppståndelsen (Walker Bynum 2011:285). Uppfattningen om att de som ingick i den kristna gemenskapen, och som hade en stark artikulation till det kristna, omfattades av återuppståndelsen var utbredd. Under den tidiga kristendomen var domedagen något som drabbade kollektivet och det var även kollektivt som man mottog denna dom. Därmed var även frälsningen något som omfattade kollektivet och där det låg i prästernas händer att sörja för att de troende fördes fram till evigt liv. Förhållandet till döden var något enkelt och naturligt, något som drabbade alla på ett likartat sätt och som utgjorde en öppning till himmelriket. Döden och vistelsen i graven uppfattades också som en kortare mellanfas från det att det jordiska livet avslutades till det efterföljande himmelska livet i paradiset. Att markera den individuella graven för omgivningen var därför utan betydelse eftersom den endast var en viloplats för den döde i ett tillstånd av vila och väntan (Engberg 1996:157; Bagge 1997:222).

Sammantaget visar begravningspraktiker inom undersökningsområdet att konstruerandet av stenkistor kunde variera och att praktikerna riktades mot arrangemang kring den döda kroppen i gravens inre. De människor som begravdes i stenkistor under 1000- och 1100-talen i södra Vänerbygden lades till vila i en grav som utformats för att förhindra nedbrytningen av kroppen och hålla de kroppsliga kvarlevorna på plats medan den döde sov i mänsklighetens väntan på domedagen och uppståndelsen. Därmed befann sig också de levande i ett slags kollektiv med de döda. Konstruktionen av en stenkista innebar ett fokus på de kroppsliga kvarlevorna, på kött och ben snarare än på varaktiga monument som social manifestation. Stenkistorna spelade således en viktig roll i att upprätthålla relationen mellan kroppen i sitt läge och den plats i himmelriket man hoppades komma till.

Monumentet ovan jord och visualiseringen av en grav

Konstruerandet av stenkistor i gravar förblir inom hela Skandinavien en del av begravningspraktiken under hela 1200-talet. Det vi ser inom undersökningsområdet är att anläggandet av stenkistgravar vid de lokala landsortskyrkorna tenderar att mattas av från 1100-talets mitt. Det vi ser är att i denna process får samtidigt synliga gravmonument ovan jord ett stort genomslag i begravningspraktiken inom det västgötska området. Från 1100-talets mitt avtar också fokus på arrangemangen i gravens inre, och istället placeras den svepta kroppen ofta direkt i en enkel jordgrävd grop utan andra materiella arrangemang. Utifrån arkeologiskt identifierbara spår kan vi se att de olika uttrycken i begravningspraktikerna istället riktas mot utformandet av gravmonumentet i sten där form, bild och inskrift kunde varieras och kombineras på många olika sätt.

Den döda kroppen som i sin svepning placeras direkt i den jordgrävda graven rymmer en förledande enkelhet. Drottning Katarinas grav från 1200-talets mitt i Gudhems klosterkyrka visar emellertid att denna praktik inte nödvändigtvis var kopplad till fattiga förhållanden eller låg status och samhällsposition (drottning Katarinas grav har tidigare behandlats i kapitel 5). Istället tyder undersökta gravar under synliga gravmonument på att fokus riktas mot att på ett beständigt sätt synliggöra graven för omgivningen. Det är också in i själva synliggörandet som resurser kanaliseras. Motsvarande skifte i fokus finner vi även bland andra kungagravar inom Skandinavien, men liksom Katarinas grav förefaller detta att ske först under en något senare tidsperiod. Det är exempelvis

först genom Erik Plogpenningens grav från 1257 som vi säkert känner till att en dansk kungagrav försetts med en markering över golvnivå. Från den första kristna tiden saknar vi kunskap om markeringar av kungliga eller andra elitära gravar ovan jord inom det skandinaviska området. De tidigare kungagravarna har visserligen innehållit murade kistor med huvudnischer och sadeltak, men de har saknat ett i golvplan synligt monument. En svepning av läder och blyplattor som berättar om kungarnas bedrifter placerade i graven har uppenbarligen varit tillräckligt (Engberg 1996:154 ff.). De norska kungligheter blev i de flesta fall begravda i anonyma nischer i korets väggar i Nidarosdomen fram till slutet av 1200-talet. Därefter övergår norska kungligheter till att istället välja begravningsplatser i koret framför altaret i jordgrävda gravar eller tegelstenskistor och först då markerade med synliga gravmonument eller mässingsplatta (Ekroll 2006). Jag återkommer till de kungligas gravar i kapitel 8.

Ett annat förhållande som tydliggjorts är att även om användandet av stenkistor vid gravläggningar inom undersökningsområdet generellt mattas av fortsätter de att användas vid begravningar i klostren. Synliga gravmonument ovan jord kan inte, på samma sätt som stenkistor, länkas till begravningar inom klosterordnar eller för klostrets ordensmedlemmar. Materialet indikerar snarare att för medlemmar i en klosterorden var synliga gravmonument över graven inte ett alternativ. Istället fortsätter stenkistgravar att vara en del av klostrens begravningspraktik. Synliga gravmonument ovan jord ingick i begravningspraktiken för samhällets sekulära och kyrkliga eliter, men blev aldrig en del av begravningspraktiken inom klostren.

Sammanfattningsvis förändras begravningspraktiken under 1100- och 1200-talet från en kista av sten under jord till att den resurskrävande och beständiga delen av graven ”lyfts upp” och blir ett monument över graven. Den monumentala och beständiga delen av graven var inte längre avsedd enbart för den döde och visuellt tillgänglig för de efterlevande endast i begravningssammanhanget. Istället blev gravmonumentet en synlig och bestående länk mellan den döde i graven och de levande. Från att ha innefattat omsorgsfulla arrangemang kring kroppen i gravens inre kom graven istället att utgöras av ett enkelt hål i jorden och själva nedgravningen i sig blev smalare och snävare. Tydligt är att de val och beslut som legat till grund för utformandet av graven och genomförandet av begravningen inom framför allt det västgötska området får ett annat fokus under 1100- och 1200-talen. Motsvarande förändringar i begravningsskicket under perioden har också noterats i andra forskningsinsatser (Kieffer-Olsen 1993; Nilsson 1994; Engberg 1996; Gilchrist 2009; Jonsson 2009; Weidhagen-Hallerdt 2010). Inom det danska området sker på samma sätt som i det västgötska materialet en glidning i begravningspraktikens fokus. Från omsorgerna om den döda kroppen i graven förskjuts från och med 1200-talet intresset mot gravens markering ovan jord (Kieffer-Olsen 1993:176). Roberta Gilchrist har noterat motsvarande förändring under framför allt 1100- och 1200-talens begravningspraktik i England. Från ett gravskick där uppmärksamheten drogs till graven genom stenkistor, träplankor och stenar runt den dödes huvud och utstrött kol och kalk runt den döde kom gravmonument ornerade med stavkors att användas och placeras över graven (Gilchrist 2009: 248 ff.). Även gravmaterialet från S:t Clemens kyrkplats i Helsingborg visar att under 1200-talet skedde en uppluckring av mer strikt hållna begravningstraditioner. Exempelvis följdes inte längre ett strikt radmönster utan gravarna började anläggas utan synbar ordning. Från att ha begravts åtskilda började män och kvinnor begravas sida vid sida, och inte heller barnen placerades för sig, utan intill de vuxnas gravar. Under denna period övergavs praktiken att anlägga stenkistor i gravarna. Istället föredrogs kistor av trä. En annan förändring var att man började placera den dödes armar på nya sätt (Weidhagen-Hallerdt 2010:111).

Sammantaget ser vi att gravläggningens praktiker under 1100- och 1200-talen förändras på ett genomgripande sätt. Bilden förstärks också genom annan forskning som behandlat medeltidens begravningsskick under perioden. Vi kan se en förändring av begravningens materiella organisation

från stenkistor till ett synligt gravmonument ovan jord. Från placeringen av den döda kroppen i graven, kantad av en mångfald av omsorgsfulla arrangemang, kom deponeringen av kroppen att utformas som en enkel jordbegravning, ofta utan kista över huvud taget. Från 1100-talets mitt kan vi identifiera en begravningspraktik där gravmonumentet ovan jord står i fokus, vilket inte minst indikerar skiftande attityder i fråga om vikten av gravens synlighet.

Monument i sten - en strategi för själens frälsning

Inom det västgötska området ser vi att mångfalden av praktiker, resursinvesteringen och fokus riktas mot gravmonument med rik stensulptur och bildframställningar i relief, ibland försedda med inskrifter, målade i klara färger och väl synliga för omgivningen. Intressant att fråga sig är varför det blev viktigt att synliggöra graven på ett annat sätt än tidigare? Svaret är sannolikt inte enkelt, men Caroline Walker Bynum har noterat och problematiserat hur det materiella från 1100-talet och framåt generellt hamnar i fokus på ett annat sätt än under den tidiga medeltiden. Hon framhåller bland annat att heliga fysiska fenomen i allt högre grad tillskrevs en förmåga att rikta betraktarens och användarens sinne mot en inre gudfruktighet och upplevelse samtidigt som tingen fungerade som kraftfulla fenomen inom sin egen materialitet. För hantverkare och beställare av ett föremål som skulle fungera inom liturgin och i samklang med rådande trosföreställningar, som exempelvis gravmonumentet över graven, handlade målet med tillverkningen mindre om att frammana eller skapa en gest som förde tanken mot det osynliga, utan mer om att manifestera den inneboende kraften i objektets egen materia (Walker Bynum 2011:19, 25 ff., 101). Stenkistorna var en del av många omsorgsfulla praktiker vilka utgjorde en oerhört genomtänkt strategi. Men synligheten spelade inte en aktiv roll för att involvera omgivningen i denna strategi på samma sätt som gravmonument ovan jord kom att göra. Jag tänker närmast på skulpterade stenkors som höjer sig över graven, på stenens beständighet och på bildernas effekter på sin omgivning. Som en del av detta kom det visuella i graven, både genom monumentets fysiska närvaro och genom de associationer det väckte, att betonas på ett annat sätt än tidigare. Visualiseringen av gravmonumentet fick i sig en mångfald av innebörder, både påtagliga och subtila.

En anledning till att det blev viktigt att synliggöra graven kan höra samman med att innehållet i tidens trosföreställningar förändrades. Kieffer-Olsen uppfattar skiftet i fokus mot ett synligt gravmonument som ett resultat av en förändrad syn på den döde (Kieffer-Olsen 1993:176). Bland annat har han uppfattat placeringen av den dödes armar som del i en förändrad dödsuppfattning. Kroppen arrangerades inte längre i en ställning för att värdigt vänta på en lycklig begivenhet, utan de vinklades över magen som för att skydda sig själv (Kieffer-Olsen 1993:169). Anmärkningsvärt är att dessa förändringar sammanfaller med att tankeidén om en evig eld, skärselden, genom vilken de dödas själar skulle straffas och renas, från 1100-talet och framåt får en allt mer preciserad form och letade sig in i kristna trosuppfattningar.

Giovanna Salvucci har studerat uppfattningar om skärselden och utifrån belägg i det norska sagamaterialet har hon visat att skärselden som tankeidé utvecklades i lika hög grad i Norge som i södra Europa (Salvucci 2006:686). Idén om skärselden utvecklades och blev närmast till en slags tredje värld mellan himmel och helvete. Genom exempel från de norska texterna visar hon att idén om skärselden verkligen var känd i 1100-talets Skandinavien, inte bara bland tidens lärda, utan även bland vanligt folk till vilka mässor och gudstjänster riktades (Salvucci:867 och där anf. litt.). Läran om skärselden förmedlade bilden av hur den dödes själ skulle straffas för de synder som han eller hon gjort i livet genom rening i den eviga elden. Alla hade vid livets slut olika ”bagage” till följd av det liv man levtt och detta kunde påverka tillvaron efter döden på ett negativt eller positivt sätt. På kyrkokonciliet i Lyon 1245 och 1274 blev läran om skärselden till och med införd som dogm eller officiell lära, och därmed något som alla katoliker måste tro på (Ekroll 2016:4).

Effekten av denna skrämmande tankeidé som letade sig in i trosföreställningarna blev att större fokus riktades mot det egna jaget och de enskilda konsekvenserna vid domedagen. Istället för en kollektiv dom av hela mänskligheten på den yttersta dagen kom fokus att förskjutas mot den individuella domen av den enskilda själen omedelbart efter döden (Bagge 1997:222). Därigenom kom den enskilda individen och dennes gärningar i fokus på ett helt annat sätt än tidigare. Lusten eller tanken bakom synden uppfattades också som lika allvarlig som den syndfulla gärningen i sig. Det var i detta nya idésammanhang som bilden och uppfattningen om djävulen också utvecklades. Nordanskog har konstaterat att djävulen, både som burlesk och skrämmande, blev alltmer vanlig i vardagsnära sammanhang under medeltiden. Djävulen blev också en angelägenhet för alla och något för alla och envar att oroa sig över och förhålla sig till (Nordanskog 2006:216, 284). Framför allt är det under loppet av 1100-talets slut och under 1200-talet som rädslan för att hamna i djävulens klor skapar en större oro för vad som väntar efter döden (ibid.). Inträdet i paradiset var därmed i högsta grad villkorat och inte något som kunde tas för givet. Alla kunde inte förvänta sig att bli insläppta och detta skapade en oro och en rädsla hos människor. Döden var i högsta grad något att oroa sig för och långt ifrån ett bekymmerslöst tillstånd. Terje Oestigaard och Joakim Goldhahn har dock poängterat att döden var viktigare för de levande än den döde; *Death is a problem of the living. Dead people have no problems* (Oestigaard och Goldhahn 2006:45). Förvisso hade de döda i sig egentligen inga problem längre, de var ju döda. Snarast var de dödas situation något för de levande att oroa sig över.

Figur 52. Tympanon över västportalen i klosterkyrkan Sainte-Foy i Conques, Frankrike. I bildkompositionen framställs den yttersta domen med en presiderande majestätisk Kristus i centrum. Under Kristus leds de rättfärdigas själar in genom himmelrikets port till höger medan de fördömda får gå in genom porten till vänster. Där slukas de av ett vidunder, kanske Leviathan, och utsöndras in i skärselden eller helvetet. I skulpturen framställs livfullt de olika former av tortyr de fördömdas själar utsatts för i denna process. Notera också portarnas olika form. Porten till himmelriket har ett rundat, arkadformat krön medan porten till helvetet/skärselden är rak. Klosterkyrkans tympanon är från början av 1100-talet. Foto Titanet, Wikipedia.

Ingen undslapp skärselden, men tiden man vistades där kunde förkortas genom olika åtgärder. Präster kunde betalas för att läsa själamässor, gåvor kunde ges till de fattiga och till kyrkor och kloster, och inte minst kunde de efterlevandes förböner för den dödes själ motverka det ofördelaktiga och stärka positiva aspekter och handlingar. På så sätt kunde straffet och pinan förkortas (Kristoffersen och Oestigaard 2008:127; Nordanskog ibid.). Kieffer-Olsen har kopplat vikten av de efterlevandes

förböner för att förkorta den dödes uppehåll i skärselden till gravmonumentens roll och han menar att de skulle påminna de efterlevande om detta och verka som en slags katalysatorer (Kieffer-Olsen 1993:176). Bertil Nilsson påpekar dock att personliga och individcenterade förböner varit en viktig del av relationerna mellan de levande och de döda även tidigare, men den alltmer spridda och preciserade tron på skärselden från 1100-talet och framåt kom delvis att förändra synen på förbönernas roll. Uppfattningen om skärselden som en verklig plats dit alla kom, men förhoppningsvis skulle vistas i så kort tid som möjligt, fick konsekvenser för betydelsen av förböner. Följden av att de dödas behov av dessa förböner ytterligare betonades och tron på vad de kunde åstadkomma ökade, var att böneverksamheten intensifierades (Nilsson 1994:98; Cinthio 2002:186; Jonsson 2009:177). Under 1100-talet och 1200-talets början kom förbönerna också att alltmer frigöras från det liturgiska sammanhang där de tidigare framförts, det vill säga i den kollektiva mässan och församlingens huvudgudstjänst. Istället blev förbönerna självständiga fenomen vilket förde med sig att individen ytterligare sattes i centrum. I och med att skärselden introducerats som huvudtema i det religiösa livet blev förbönerna avgörande för att den dödes själ säkert skulle nå himmelriket med ett så kort uppehåll i skärselden som möjligt. Därmed var det oerhört viktigt att de döda aldrig fick glömmas bort. Förändringen i synen på skärselden och möjligheten att påverka den dödes situation genom förböner kom att på ett genomgripande sätt påverka gemene man i den omformning som kyrkan som helhet genomgick under perioden (Nilsson 1994:99; Jonsson 2009:177). Mässan för den enskilde avlidne blev den viktigaste faktorn för att påverka dennes situation.

Samtidigt är det inte så enkelt att en uppfattning om döden helt kom att ersätta en annan. Uppfattningen om både den kollektiva och den individuella domen, liksom ångesten för döden och förtappelsen, förekommer under hela perioden (Bagge 1997:223). Därmed kanske vi inte kan säga så mycket om den enskildes upplevelse och förväntan av döden, i vilken utsträckning det faktiskt handlar om grundläggande förändringar över tid och i vilken utsträckning det rör sig om skillnader från en individ till en annan (ibid.). Däremot kan vi i materialet se att uppfattningar om vad som väntade efter döden sannolikt fick konsekvenser i begravningspraktiken.

Under 1100- och 1200-talet sker stora och omvälvande förändringar i samhället med många olika processer som kan ha haft betydelse för den roll gravmonument ovan jord fick i begravningspraktiken. En av dessa faktorer, som jag menar får en central och avgörande betydelse för hur gravmonumentet synliggörs på ett annat sätt än tidigare, är just idén om skärselden som utvecklas inom samtidens kristna teologiska tankegångar. Liljestenar och stavkorshällar, liksom de flerdelade gravmonumenten, kan ha blivit viktiga för att på ett konkret och påtagligt sätt påminna omgivningen om att hjälpa den döde och förkorta tiden i skärselden.

Även om inskrifterna på gravmonumenten är få ger de trots allt en inblick i hur angeläget det var att påminna omgivningen om förböner för den döde i graven. På flera av liljestenarna och stavkorshällarna omnämns den döde, så som *"Torsten präst"*, *"Här ligger Åver(?) Mattias son"*, *"Ragnhildr"*, *"Mig äger Tolv"* och *"Här ligger Kallo från Synnerål"* (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:405, 535, 80, 358, 359). Här är det tydligt att inskriften vill göra omvärlden uppmärksam på vem som ligger i graven och att påminna om den döde. Men flera av inskrifterna ger också läsaren en mer direkt uppmaning. På en liljesten i Österplana finns en inskrift som uppmanar till förböner för den döde, medan en gravnotis saknas helt. Texten lyder: *Be för mig under suckar om Frälsarens förbarmande, för att Kristus må vara mild emot mig på grund av godhet* (Gardell 1937:182; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:286; Blennow 2016:212). En fasad lockhäll från Södra Kyrketorp har inskriften *Broder lät göra denna sten åt Tyrgils. Nu beder han: Läs Pater noster för Tyrgils, Gervors son och Broders systerson. Du har det gott* (Vg 97, Svärdsström 1958:162). En inskrift på en stavkorshäll i Sparlösa avslutas med: *...Hans själ have himlens glädje. Amen* (Vg 121, Svärdsström 1958:230; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:547). På en skråkantad lockhäll från Åsle i Västergötland avslutas inskriften med en tydlig uppmaning till läsaren: *... människa stående här (be) för mig Torborg och kom ihåg att du skall bli till aska* (Blennow 2016:206).

Inskrifterna förstärker intrycket av att gravmonumenten kom att spela en viktig roll som en påminnelse och hjälp för minnet om att den döde var i behov av de efterlevandes förböner. Gravmonumenten hade därmed potential att skapa associationer som var meningsfulla för de människor som var berörda av dem (jfr Naum 2008:75). Som påpekats ovan var det en förhållandevis liten del av gravmonumenten under 1100- och 1200-talen som försetts med text. Blennow påpekar att detta kan ses som ett brott mot den äldre traditionen där monument med text var betydligt vanligare. Inom undersökningsområdet har exempelvis 42% av fragmenten från tidigkristna gravmonument en inskrift medan 9,5% av de flerdelade och endast 3% av liljestenarna och stavkorshällarna är inskriftsförsedda (tabell 1). Ett liknande förhållande framträder i referensmaterialet (tabell 2). Blennow framhåller också att i de fall där det finns text på gravmonumenten kan man även skönja en omorientering i textinnehållet. Till skillnad från tidigare tycks omnämmandet av den person som monumentet är utfört till inte längre vara ett absolut nödvändigt inslag i texten. Många inskrifter bär också på ett betydligt mer avindividualiserat budskap, där information om personen i graven inte är en självklar del av inskriftens innehåll. Peter Carelli har visat på liknande förhållanden för det danska inskriftsmaterialet och Blennow uppfattar detta som att det inte längre ansågs nödvändigt att nämna den begravda personens namn i inskriften (Blennow 2016:241 och där an. litt.). Resonemanget är naturligtvis relevant, men om tanke sättet breddas kan även andra element än inskriften ha haft förmåga att agera som påminnelse för omgivningen. Det kan inte uteslutas att målade text på lockhällar och kantlister förekommit, och vi måste också öppna för gravmonumentets egen förmåga att väcka associationer och skapa effekt. Även om i synnerhet liljestenar och stavkorshällar ibland endast skiljer sig åt i detaljerna finns det inte två gravmonument som är identiska. Utifrån den skickliga hantverkarskunskap varmed motiv och form framställts i relation till beställarnas förmodade ställning i samhället förefaller det troligare att varje sten ska uppfattas som produkten av en specifik och komplex förhandling mellan hantverkare och beställare. Färg och pålagda lager av metall har också bidragit till att göra dem än mer varierade i sin framställning än vi uppfattar idag. Denna blandning av likheter och skillnader antyder att ornamentik och utförande kunde rymma associationer och referenser som kanske, även i avsaknad av inskrifter, gjorde att varje monument framgångsrikt identifierade den gravlagda individen för den avsedda publiken i omgivningen (jfr Thompson 2004:160). Framför allt, vilket jag återkommer till lite längre fram, innebär detta också att det fanns band av samhörighet mellan individerna i den grupp som fått en gravhäll eller ett flerdelat gravmonument rest över sin grav, band som innebar något mer än att de gjort beställningar från samma stenhytta. Här menar jag att det var inte bara inskriften i sig som agerade för att påminna omgivningen om den döde i graven. Alla var heller inte läskunniga utan monumentet, väl synligt ovanför graven, bemålat med klara färger och försett med iögonfallande figurer och bilder, måste omedelbart ha dragit uppmärksamheten till sig och till gravplatsen. Därmed kan även ett monument utan inskrift ha agerat som en påminnelse om vad som förväntades av de efterlevande för att förbättra situationen för den döde i graven. Onekligen infinner sig den intressanta frågan för vem gravmonumentet framställdes, men jag återkommer till detta lite längre fram i kapitlet.

Att upplåta och avstå från resurser - stenmonument som själågava

Gravmonumenten i sina olika utföranden var påkostade och resurskrävande investeringar. Därmed representerar de resurser som omvandlats till monument i sten och därigenom också resurser som en gång tagits ur bruk och satts ur spel. För den som bekostade och lät tillverka ett gravmonument innebar denna handling att man avstod från tillgängliga resurser i livet och därmed gjorde en slags uppoffring.

Christina Fredengren har diskuterat deponeringar av människor och mänskliga kvarlevor i våtmarker utifrån praktiken att offra (sacrifice) och betonar offrandet som det rationella i att ge upp något för ett högre mål (Fredengren 2018:13 och där an. litt.). I handlingen att offra kan en uppoffring rymmas,

men inte nödvändigtvis. Istället ligger fokus på gåvan, att erbjuda något mot ett eftertraktat resultat och en motprestation. Den franske sociologen Marcel Mauss har problematiserat gåvor och gåvoutbyte och framhåller gåvan som en social länk. Han identifierade gåvans tre huvudnormer i form av givande, mottagande och återgäldande. En gåva skapade ett band mellan givare och mottagare där sistnämnda också står i ett beroendeförhållande till givaren (Mauss 1972:57, 79). Utifrån dessa tankegångar kan upplåtandet av resurserna bakom gravmonumentet uppfattas som något mer än en uppoffring, de blir också en form av gåva till graven och den döde.

Fredengrens tankar handlar också om att olika sociala, kroppsliga och materiella nätverk skapades, deponerades, avslutades och upprättades på nytt genom själva uppoffringen och offret (Fredengren 2018:13). Med inspiration från hennes tankegångar kan beställandet och bekostandet av ett gravmonument för en avliden ha inneburit att man avstod från något, en uppoffring, men handlingen innebar också att man avstod från resurser till fördel för något större. Därmed rymmer bekostandet och uppförandet av ett gravmonument både en andlig och en social dimension, en form av andligt och socialt gåvoutbyte. Detta är inte något specifikt för det medeltida gravmonumentet. Vi kan exempelvis återvända till den stora gravhögen i Sunnerby från 600-talet och uppfatta en motsvarande gåvopraktik, även om skalan är annorlunda. Vid undersökningen hittade vi spår efter en begravning med deponering av oerhörda resurser. Tillsammans med två gravlagda män hade ett stort antal djurkroppar i form av 4 hästar, 2 nötdjur 3 svin, 3 får, hönsfåglar och inte mindre än 20 hundar placerats på bålet. Dessutom fanns prestigefyllda jaktfåglar och deras bytesdjur bland de offrade djuren (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018:117). Förutom djur från gårdens resurser fanns

exklusiva ting och ärvda statusföremål som tagits ur bruk i gravsammanhanget. Resurserna i graven indikerar ett överskott som getts bort med en oerhörd extravagans och frikostighet och utan uppenbara spår av vinningslystnad. Samtidigt måste detta "resursslöseri" ha varit förknippat med en kännbar materiell förlust för de efterlevande. Mauss framhåller också att gåvor aldrig är helt oegennyttiga. Till största del förväntades en motprestation och någon form av återgäldande (Mauss 1972:93). Eftersom begravningen var genomsyrad av trosmässiga element handlade det sannolikt om ett bistånd från gudomliga makter.

Figur 53. Rekonstruktion av gravbålet från Kungshögen i Sunnerby. Illustration R. Bernhoft, Vänermuseumet.

Den kristna retoriken, och i synnerhet det Gamla Testamentet, innehåller också en omfattande offerretorik. Det ligger nära till hands att tänka sig att både ordet och handlingen var välbekanta för den grupp som lät tillverka gravmonument i sten under 1100- och 1200-talen. Det kan ha varit ett ord som man fångat upp i kontakter med prästerskap och munkar, ett ord som förekom och som man kunde använda. Fynd av mynt framför sidoaltare i kyrkorna tyder också på att praktiken att ge offergåvor var välbekant (se katalogen). Att då göra en uppoffring genom uppförandet av ett resurskrävande monument föll väl in i såväl praktik som retorik. Uppförandet av ett gravmonument innebar att man avstod från något och samtidigt gav detta något här och nu. Ur denna aspekt kan handlingen uppfattas som ett sätt att försöka påverka förhållandena för den döde i graven och dennes

framtida situation, en uppoffring av de levande som genom gåvohandlingen blev extra verksam för att säkerställa att den dödes själ skulle nå himmelriket.

Gravmonumentet blev därmed en slags gåva till högre makter med en förväntan om en gengåva i form av gynnsamma omständigheter. Denna gåvopraktik tillämpades också i stor omfattning gentemot kyrkan. Hilde Inntjore har diskuterat praktiken att testamentera gåvor till kyrkan och vad man kunde förvänta sig av sådana gåvor. Som en del i sina studier av kyrkoorganisationen i Stavangers biskopsdöme har hon studerat vilka uppfattningar människor under 1200–1500-talet hade om vad de kunde göra för att trygga sitt liv i den nästa världen genom sina handlingar i denna. Själågävor gavs till kyrkan, ett helgon eller till prästerskapet med själamässor som kompensation, och genom dessa gåvor kunde man bli löst från synden (Inntjore 2013:171). Själamässorna hölls gärna på givarens dödsdag. Ljus tändes, det ringdes i altarets böneklocka, böner lästes och mässa hölls. Prästen sjöng en bestämd liturgi och avslutade med nattvard. Kanske delades mat eller mynt ut till de fattiga som kommit dit. Genom handlingarna och orden hjälptes givarens själ och givaren blev ihågkommen (ibid:160). Genom handlingarna blev också själågävan realiserad där kärnan av bön och mässa på givarens dödsdag skulle hjälpa den avlidnes själ där den uppehöll sig efter döden. Själågävan blev således given i livet för att få effekt i livet efter detta (ibid.).

Inntjores studie visar utifrån förhållandena i Stavanger att det var både världsliga och andliga grupper i samhället som gav själågävor. Det fanns också en tendens åt att givarna under högmedeltid hade hög social status medan gruppen givare under senmedeltid var mer differentierad (ibid:166). Tydligt är att genom praktiken att skänka gåvor till kyrkan förväntades en motprestation från den kyrkliga organisationen för själens väl och ve på hinsidan. Genom detta gåvosystem med motprestationer som endast kunde tillhandahållas av de kyrkliga experterna kom också makten över själens lindring att under 1100- och 1200-talen i allt högre grad ligga i kyrkans händer. Ovan har jag argumenterat för att den förändring i dödsuppfattning som förefaller ske under perioden hade en stark koppling till synen på livets förgänglighet, dödens fasa och domen efter döden. Bagge framhåller dock att denna förändring också handlar om att dessa tankar blir normerande för hur människors gravläggningar iscensätts. Han uppfattar det som ett uttryck för en högre grad av erkänsla av kyrkans förkunnelse av synd och bot och livet efter döden, vilket i sin tur är ett resultat av kyrkans starkare position under perioden (Bagge 1997:233). Ur en aspekt kan detta uppfattas som att makt och kontroll över situationen efter döden blev en verksam strategi för den kyrkliga organisationen att öka kontrollen och förskjuta inflytandet och makten över de lokala kyrkorna och begravningsplatserna från den lokala eliten till kyrkan och dess ledare.

Monumentet i sten med dess inskrifter borgade för en beständighet och en varaktighet som inte rymdes i en jordkulle eller ett träkors. Samtidigt placerar monumentet med dess inskrifter och bildframställningar också döden i ett socialt sammanhang. Döden och begravningen handlade inte enbart om att underlätta den dödes frälsning och relation till sin dom eller människors föreställningar om vad som kommer efter döden i allmänhet. Döden var också en oundgänglig del av den sociala ordningen i samhället. Om uppförandet av ett gravmonument ses som en form av själågäva till högre makter snarare än till kyrkan, kan handlingen ha spelat en vidare roll än som påminnelse för de efterlevande om förböner för den avlidnes själ. Handlingen att bekosta och uppföra ett resurskrävande gravmonument kan för den sekulära eliten ha fungerat som en motvikt till kyrkans ökade kontroll över medlen att säkerställa själens frälsning. Uppförandet av gravmonument blev på så sätt ett försök att kortsluta ett alltför stort inflytande över hur resurser kanaliseras och att ta saken i egna händer för att direkt kunna påverka situationen.

De dödas kvarlevor - resurs, relik, materialitet

Gravmaterialet från såväl undersökningsområdet som det utvalda referensmaterialet har visat att manipulerandet av döda förfäders ben i lika hög grad var en del av den kristna begravningspraktiken som den förkristna. Materialet antyder också en spännande motstridighet i begravningens praktiker under 1100- och 1200-talen. Framför allt vad gäller stenkistgravarna ser vi hur stora omsorger lagts ned för att skapa rätt förhållanden och att den döda kroppen skulle ligga i rätt position i stenkistan. Graven uppfattades som en viloplats och det var från graven de döda så småningom skulle uppstå. Därmed förefaller det ha varit viktigt att de kroppsliga kvarlevorna låg ordnade och sammanhållna i graven. I genomgången av mitt källmaterial har jag funnit få exempel på gravar från den äldre kristna perioden, från perioden före 1100-talets första hälft, med tecken på att den dödes ben flyttats eller manipulerats på olika sätt. Möjligen kan stenkistan i Häggesled utgöra ett sådant exempel, men den kan i princip lika gärna ha berövats sitt innehåll under senare tidsperioder. I de gravar som konstruerats med stenkistor där olika speciella arrangemang som exempelvis huvudnisch, tätning med olika material, huvudstöd, kol eller kalk, saknas belägg för att benen sekundärt manipulerats eller för att kistan återbrukats för fler gravläggningar. Genomgången av materialet från undersökta gravar har visat att i de praktiker som innefattade begravning och hantering av de dödas kvarlevor under 1100- och 1200-talen, fanns på ett annat sätt ideologiskt utrymme för att flytta och manipulera benen från tidigare gravlagda individer. En kronologisk jämförelse antyder att det framför allt är från 1100-talets mitt och fram under 1200-talet som uppgrävda ben från äldre gravläggningar blir en del av begravningens sociala dimension. Därmed kan praktiker som innefattat att flytta och omfördela ben mellan gravar och andra sammanhang knytas till ett senare skede då vi också ser att bruket av stenkistor, åtminstone inom det västgötska området, klingar av.

Kroppsdelar kom således att framför allt från 1100-talets mitt att bli något som var både tillåtet och möjligt att manipulera. I vissa fall kan man nästan ana att det fanns en förväntan om att graven skulle öppnas och kvarlevorna tas omhand och hanteras. Exempelvis kan blyplattan med en inskrift om att ärkebiskop Absalon vilade i graven uppfattas som att det fanns en beredskap för att graven skulle komma att öppnas i framtiden. Praktikerna som innefattar hanteringen av de dödas ben antyder därmed att den döde inte längre hade en fast relation till den grav han eller hon ursprungligen placerats i. Det förefaller inte heller ha varit viktigt att hålla benen från gravlagda individers skelett samman.

Det intensifierade bruket och manipulerandet av avlidna personers kroppsliga kvarlevor sammanfaller på ett intressant sätt med flera omdanande processer i samhället under 1100-talet. Förutom att stenkistorna i viss mån ersätts av synliga gravmonument ovan jord utvecklas föreställningar om skärselden och får fäste i människors trosuppfattningar på ett konkret sätt. Manipulerandet av kroppsliga kvarlevor kan uppfattas som ett led i att fokus skiftar från att behålla kroppens position och integritet i graven till ett betoanande av den dödes själsliga förhållanden. De fysiska kvarlevorna hade i dessa fall inte längre samma betydelse för att vid yttersta domen kunna återuppstå från graven, utan det viktiga var återuppståndelsen från de döda. Därmed var betydelsen av att kroppen låg orörd i graven inte lika viktig.

Genom de handlingar som innefattade manipulerandet av tidigare gravläggningar kan de kroppsdelar som grävdes upp och flyttades till och med ha förändrat sin status där de blev till något annat, till ting och därmed mer lika andra heliga relikier som var i en del av den kristna praktiken under perioden. Ett anmärkningsvärt exempel är den amuletten i form av ett ben från höger stortå från en ovanligt storvuxen människa som påträffades i en av stenkistgravarna vid S:t Clemens kyrka i Helsingborg (Weidhagen-Hallerdt 2010:103). Genom benet hade en järnspik slagits och man kan tänka sig att amuletten kan ha tillhört den döde i livet eller lagts ned i kistan i ontavvårjande syfte. Från senare tid finns ett annat exempel på hur människoben uppfattades som laddade fysiska ting vilka kunde

brukas i olika sammanhang. I samband med undersökningen av en stenkista vid Eskilsäters kyrka på 1950-talet berättades att det vid kyrkan ska ha legat en benkällare eller ett benhus. Detta revs eller övertäcktes emellertid *för åtskilliga tiotal år sedan* eftersom folket i församlingen där tog ben och band fast på harvar eller nät för skörde- eller fiskelycka (se katalogen nr. 41 *Eskilsäter*). Från såväl gravkontexterna som i exemplet från Eskilsäter kan vi se hur benens sociala dimension förstärktes i och med att de kom att spela en roll i sammanhang utanför den ursprungliga graven. Benen fick en förstärkt social effekt genom andra relationer och i de levandes praktiker.

Ur en aspekt handlar detta om kroppar som transformerades genom att de på nytt blev materiellt synliga och integrerade i nya gravläggningar. De kroppsliga kvarlevorna transformerades, men kunde också medverka till transformationer genom att de integrerades i begravningsplatsens nya tidshorisonter. Vissa mänskliga kvarlevor förefaller ha varit särskilt laddade och möjligen laddades de ytterligare genom framförda ritualiserade praktiker som innefattade uppgrävande, hantering och placering av benen i en ny kontext. Dessa individer kan ha varit integrerade i komplexa föreställningar om det förflutna, om släktled, arv och legitimitet som fick verkliga materiella effekter och som också påverkade hur de hanterades efter döden (jfr Fredengren 2018:11). I min mening handlar det om individer som *blivit till* genom specifika relationer under sin livstid där socialt och materiellt inflytande skapade specifika och eftertraktade sociala positioner. Deras kvarlevor blev uppgrävda, omfördelade och relationellt sammanfogade med individer i nya gravläggningar, vilket därmed skapade en specifik form av socialt situerade relikter.

De verksamma benen

Synen på de kroppsliga kvarlevorna och hanteringen av relikter var inom en mer allmän kristen ideologi något som var både sanktionerat och viktigt och här spelade inte den fysiska kroppssammansättningen hos den döde någon roll för den kommande frälsningen. Detta förefaller intressant nog inte heller ha varit viktigt för exempelvis medeltidens invånare i Sunnerby. Som nämnts tidigare handlade det vid yttersta domen inte om att uppstå från graven utan att återuppstå från de döda. Att kvarlevorna flyttades och kanske distribuerades hade uppenbarligen ingen menlig inverkan på det eftertraktade slutet.

I relation till föreställningar om hur kroppen efter en människa skulle hanteras efter döden framstår hanteringen av kvarlevor efter heliga personers kroppar, relikter, inom den tidiga kristna kyrkan egentligen som något mycket speciellt och egendomligt avvikande. Tydligt är dock att inom den romersk-katolska kyrkan har ben från döda och begravda människor redan från början varit möjliga att använda på ett ytterst flexibelt sätt och med fullständig acceptans från kyrkans officiella etablissemang. Helgonens relikter kunde distribueras runt och skickas till andra platser, som gåva eller på begäran, för att etablera en helgonkult. Delar från heliga personers kroppar förvarades i små askar och lådor i eller på kyrkans altare, men alltid ovan jord. Som kontrast anförs exempelvis i den norska Eidsivatingslagen från 1100-talet förhållandevis strikta regler för när en grav kunde brukas på nytt: *Det skal gravleggjast soleis at ingen vert graven upp so lenge ledane heng saman og hold eller hår er med...Det skal gravast so djupt at det er ei heil alen (ca 60 cm) jord över kista* (Eidsivatingslagen, kap 50, anförd i Ekroll 2001:6).²⁵ Lagen har visserligen sin förankring inom det norska området, men utifrån aspekter som könsuppdelning i gravar på kyrkogårdar och placeringen av gravar utifrån sociala strukturer, vilket identifierats i områden även utanför lagens jurisdiktion, förefaller lagtexten ha haft viss bäring även inom det västgötska området. I enlighet med lagen skulle den döde begravas

25. Översatt till modern svenska innebär lagtexten att: Det skall gravläggas så att ingen grävs upp så länge lederna hänger samman och hull och hår er med....Det skall grävas så djupt att det är hela alnen jord över kistan.

under jord och graven skulle heller inte grävas för grund. Uppfattningen att en kristen person skulle gravläggas under jord har uppenbarligen inte omfattat kvarlevorna efter heliga personer och martyrer. Trots att hanteringen av relikier på sätt och vis innefattade samma praktiker som vid begravningen av andra framstående personer; med svepning i exklusiva tyger, kopplingen till rökelse och infogandet av kvarlevorna i behållare av blyplåt, förvarades de heliga kvarlevorna i kontexter ovan jord.

Hanteringen av relikier innefattade kroppsdelar från personer som en gång gravlagts i enlighet med kristen begravningspraktik. I sin nya roll som heliga föremål erhöll de emellertid en annan status där de inte längre omfattades av den rådande normen kring gravläggningar. Istället utvecklades en stor öppenhet för att både gräva upp, flytta på och hantera ben på olika sätt. Relikerna som beskrivits här har alla varit en del av döda människors kroppar, och enbart det faktum att de förvarades ovan jord vid en tidpunkt då normen var begravning under jord länkade dem med, och förstärkte kopplingen till, vidskeplighet och tro. Inom den romersk-katolska kristenheten kom detta till och med under 1100- och 1200-talen att bli en oerhört viktig praktik, och dessutom en praktik som framför allt utövades av de som var systemets egna officiella kultledare. Den kristna praktiken, och därmed dess trosidé, rymde således en oerhört stor flexibilitet när det gällde hanteringen av de dödas kvarlevor och synen på vad en grav egentligen var. Manipulerandet av kroppsliga kvarlevor var både sanktionerat och till och med viktigt och vi kan därmed dra slutsatsen att den fysiska kroppssammansättningen hos det döda helgonet inte spelade någon roll för den kommande frälsningen. Från 1100-talets mitt förefaller detta heller inte ha spelat någon större roll i lokalt förankrade begravningspraktiker på platser som exempelvis Sunnerby på Källandsö, Hågesled eller Örberga i Östergötland.

De dödas ben förefaller heller inte ha varit avskräckande eller något man avhöll sig från att komma i kontakt med. Snarare tenderar en hantering av äldre ben och gravar ha omgärdats av en naturlighet och något som var en del av det vardagliga och kända. Vissa ben har till och med varit attraktiva och något man ville ta hand om och flytta med sig. I Agnellus biografier från 800-talet över Ravennas biskopar och deras gravläggningar beskriver han hur han i sin fascination låter öppna en sarkofag för att bekräfta identiteten hos den döde biskopen. Han beskriver ingående den dödes kvarlevor, allt från lemmar till intakt hud och mage. Förutom de rent visuella intrycken beskriver han också biskopens kropp, tung av den söta doften av rökelse, myrra och balsam och just vad man kan förvänta sig från ett helgons grav (Schoolman 2013:55 ff.). Agnellus lät även gräva upp och återbegrava kvarlevorna efter ärkebiskop Maximian (546–557). Hans sarkofag lyftes upp ur jorden, Agnellus tog hand om benen genom att tvätta dem med vin och gnida in dem örter och därefter återbegrava dem. Han beskriver efteråt att han upplevde det som att den helige Maximian stod framför deras ögon. Men relikier från kristna människor som utmärkt sig genom sin tro innebar redan för den tidiga kyrkan svårigheter. Argumentationen handlade om huruvida de fysiska kvarlevorna var något annat än förgängligt stoft efter en människa, eller om helgonets helighet, och därmed också det gudomliga, fanns närvarande i de fysiska kvarlevorna. Det enorma genomslag relikhanteringen och dyrkandet av relikier i princip fick inom alla folklager från 1100-talet och framåt, antyder emellertid att kvarlevor efter döda helgon och martyrer ansågs föra helgonen nära människor, och att helgonen själva egentligen inte var döda utan sov och genom sina kvarlevor fanns närvarande (Walker Bynum 2011:179). Beskrivningen av Agnellus hantering av ärkebiskopens kvarlevor visar just hur relikkulten blev visualiserad och hur relikerna *var* helgonet (Schoolman 2013:57). På samma sätt kom exempelvis Sankta Helenas relik i Götene kyrkas altare att för de människor som lyckades få en glimt av den att göra helgonet fysiskt närvarande i kyrkorummet (jfr Ersgård 2006:107).

Samtidigt visar undersökta gravar i exempelvis Sunnerby på Källandsö i Västergötland att praktiken att hantera och manipulera de dödas ben inte var begränsat till heliga personer och på en officiell nivå inom olika andliga organisationer. I ett flertal gravar har större rörben från äldre gravläggningar tagits tillvara och arrangerats på ett sätt medan skallarna placerats på ett annat sätt i graven.

Manipulerandet av ben från personer som av olika anledningar innehade en speciell status var något som alltså genomsyrade begravningspraktiken även på lokal nivå. Praktiken omfattade således inte enbart kvarlevorna efter personer som hade hög rang och auktoritet inom ett politiskt eller kyrkligt system, utan praktiken var i högsta grad även en del av den allmänna sociala elitens praktiker under framför allt 1100- och 1200-talen.

Hanteringen av relik, liksom flyttandet och arrangerandet av kvarlevor i äldre gravar i lokala kontexter, var en hantering av materiella fenomen som i högsta grad påverkade sin omgivning. Min uppfattning är att detta i viss mån kan uppfattas som två olika praktiker, men samtidigt menar jag att de var nära relaterade till varandra. Reliker utgjordes ofta av kroppsdelar som manipulerats, flyttats, försetts med textremsor och virats in i olika material. De var ting som på olika sätt tagits omhand och var i cirkulation innan de deponerades i altare eller relikgömmor av olika slag. Genomgången av undersökta gravar har också visat att framgrävandet, manipulerandet och flyttandet av kroppsdelar från äldre gravar kan uppfattas som likartade handlingar. På samma sätt som relik från heliga personer kom framgrävda ben från speciella personer i lokala begravningskontexter att genomgå en kedja av transformationer då de ”trädde” fram och tillbaka genom olika relationer. Därmed kan även dessa kroppsdelar ha fungerat som en form av objektifierade relik då de grävdes fram, plockades upp, kanske rengjordes och omplacerades. Jag menar därför att handlingar i form av manipulerandet av kroppar i äldre gravläggningar i lokala kontexter relaterar till, och i viss mån var en effekt av, en vida spridd praktik att leta upp och gräva fram kvarlevorna efter människor med en speciell position i det förflutna och göra dem verksamma i nya sammanhang. De dödas kvarlevor hade därmed en förmåga att vara en kraftfull sammanlänkande aktör som påverkade hur nya gravsammanhang inordnades och även hur graven skulle komma att uppfattas av sin omgivning. Benen besatt egenskaper som i samklang med mänskliga aktörer innebar ett materialiserande av minnen av den döde. På sätt och vis innebar dessa egenskaper också ett gestaltande av den döde i den sociala sfären. Viktigt att framhålla är att flyttandet och omfördelandet av de dödas kvarlevor till nya sammanhang också blev ett sätt att genom det nya gravsammanhanget materiellt skapa en länk till en död förfader eller annan viktig person ur det förflutna. Kroppsdelarnas materialitet innefattade element som status, legitimitet och social exklusivitet vilka blandades och bidrog till komplexiteten i en praktik där samtid länkades till det förflutna.

Resultaten från undersökta gravar visar på många exempel där den döde placerats i en grav med någon form av markering över, vid eller i graven. En viktig funktion för markeringen och/eller monumentet har bland annat varit att ”freda” graven från senare ingrepp. Detta är en bild av den kristna graven som i hög grad genljuder med vår egen tids föreställning om graven som fredat rum och evig viloplats. Källmaterialet, och detta innefattar även relik i form av delar från helgonens kroppar, visar dock att begravningspraktiken under 1100- och 1200-talen var både öppen och tillåtande vad gäller kroppsliga kvarlevor från äldre gravläggningar. Vi kan också se hur detta är något som sker gradvis under 1100-talet. Från ett betonande av graven som viloplats där kroppsliga kvarlevor skulle ligga intakta i väntan på uppståndelsen, blev begravningspraktiken på sätt och vis mer mångfacetterad och öppen för att de dödas ben kunde manipuleras på en mängd olika sätt. Utifrån denna studie förefaller praktiken i stor utsträckning vara kopplad till högstatusgravar och till kvarlevor efter speciella personer inom ett högre samhällsskikt. Eftersom källmaterial dock till största del utgörs av det socialt exklusiva är det oklart hur vanligt eller avvikande manipulerandet av ben varit i lokala begravningskontexter generellt. Här skulle inkludering av ett bredare gravmaterial kunna öppna för framtida studier inom detta forskningsområde. Hur som helst kom relikhanteringen inom den tidiga kristna kyrkan, initierad redan vid Konstantins legalisering av den nya läran på 300-talet, att bana väg för en acceptans och en öppenhet för att hantera de dödas ben i olika syften. Synen på martyrskap, på heliga människor och kraften i deras kvarlevor, kom därefter att forma kristna trosuppfattningar och hur den materiellt kom att praktiseras på så avlägsna platser som i en by på en ö i Väneren, långt borta från kyrkofäder, teologisk retorik och martyrernas katakomber.

Bildrikedom, purism och varierande ideologier inom den romersk-katolska kyrkan

Utifrån olika ingångar i materialet har jag återkommit till variationer i gravmonumentens utformning. Det handlar om variationer som uppfattas som viktiga skillnader mellan å ena sidan liljestenar och stavkorshällar, och å andra sidan de flerdelade gravmonumenten och de fasade lockhällarna. Framför allt är det avsaknaden av levande varelser på liljestenarna och stavkorshällarna till skillnad från den rika mångfald av varelser som finns framställda på de flerdelade monumenten som är slående. En annan viktig skillnad är gravmonumentens form där liljestenar och stavkorshällar utgörs av plana hällar utan förhöjd mittås eller skråkantade sidor, medan den andra gruppen gravmonument uppvisar dessa drag med stora variationer i form och utförande. En signifikant skillnad mellan gravmonumenten finns också i inskrifternas karaktär, men jag återkommer till detta längre fram i kapitlet. Sammantaget ser vi emellertid att där den ena kategorin gravmonument är närmast puristisk i sin framtoning karaktäriseras den andra av en rik mångfald av figurer och bilder där allehanda varelser har framställts.

För att visa hur olika ideal kunde frodas sida vid sida kan klostret St. Denis i Paris och dess abbot Suger tjäna som exempel. Suger, som under första hälften av 1100-talet reformerade hela klostret och lät bygga om i princip hela den gamla klosterbasilikan från grunden, hängav sig också åt att fylla kyrkan med kostsamma och vackra föremål, gärna prydda med ädelstenar, pärlor och förgyllningar, mosaik och emaljeringar liksom figurala målningar och skulpturer (Panofsky 1946). Bevarade textdokument och brev visar dock att Suger mötte en hel del kritik för sitt överdåd inom kyrkans väggar. Hans främste antagonist och kritiker var kanske St. Bernard, abbot för och grundare av cistercienserklostret i Clairvaux. St. Bernard fick stort inflytande för den cisterciensiska föreställningen om ett avskalat och enkelt, asketiskt klosterliv. St. Bernard kritiserade Suger och klosterlivet i St. Denis och hans ideal var istället det avskalade kyrkorummet utan figurala framställningar och skulptur (ibid:14). Sin förkärlek för bildframställningar och allt som var överdådigt vackert motiverade Suger genom referenser till lämpliga källor och han menade att glansen från konstverken också skulle lysa upp betraktarens sinne genom en andlig upplysning. St. Bernard var oerhört kritisk och frågade sig vad guld hade i kyrkorummet att göra. Då bröderna satt försjunkna i läsning, vilken nytta tjänade då skulpturer och utsmyckningar i form av orena apor, vildsinta lejon, monstrosa kentaurer, fantasivarelser som var hälften människa, fläckiga tigrar, krigare i strid eller jägare som blåser i sina horn? För St. Bernard blev dessa rika bildelement konkurrenser om uppmärksamheten och han fruktade att dessa skulle dra intresset från att meditera över det gudomliga ordet. Bilder och figurer blev rent av farliga och han bannlyste all konst eftersom den tillhörde en förkastlig del av en värld som han uppfattade som en revolt mot det eviga. Bildelementen blev detsamma som människans förnuft i motsats till hennes tro (ibid:23 ff.). Sugers och St. Bernards olika ståndpunkter visar att idealen under 1100-talet kunde gå fullständigt isär. Bilder och figurativa inslag kunde omfamnas och tillämpas av en aktör medan andra förespråkade det som var avskalat, rent och utan distraherande element som förde tankarna hos betraktaren på avvägar.

Motiven på liljestenar och stavkorshällar har ur en aspekt något puristiskt och avskalat över sig, även om de inte är inte puristiska i det avseendet att de helt saknar bilder eller figurer som skulle kunna leda tanken och skapa associationer. Genom att närmare studera gravmonumentens olika bilder och bildkompositioner visade jag i kapitel 6 att den roll bilderna har spelat skiljer sig åt mellan liljestenar och stavkorshällar och flerdelade gravmonument. Tydligt är att valet av bilder på de plana gravhällarna är kopplade till en betydligt större andlighet där bilderna riktar betraktarens och användarens sinne mot en inre strävan att nå frälsning och därmed himmelriket. Bilderna på de flerdelade gravmonumenten har istället valts i ontavvärjande och försvarande syfte. Bilderna vakade över den döde och var kraftfulla väktare. Att härleda stilimpulser och ge en förklaring till

anledningen att ett stilfenomen uppstår låter sig inte göras. Trots att Nitenberg, och andra med henne, visat att växtornamentiken var del av en allmän bildrepertoar sedan århundraden tillbaka uppstår i liljestenarna och stavkorshällarna något specifikt i området runt Vänern under 1100- och 1200-talen. Den intressanta frågan är självklart varför dessa gravhällar uppstår som materiella fenomen just där och då och vad som kan ha spelat in och påverkat idén om gravhällar med bilder i form av stavkors och livsträd.

En företeelse som sker under perioden och som jag menar kan ha haft ett visst inflytande även på lokalt förankrade begravningspraktiker är etablerandet av kloster i området. Genom klosteretableringarna i Västergötland under 1100-talet (Varnhem och Gudhem) fick framför allt cistercienserna stort inflytande. Då de första kyrkorna uppfördes på de kristna begravningsplatserna var begravningar innanför kyrkans väggar inte accepterat i större utsträckning. Åtminstone tyder undersökningar av kyrkplatser som Karleby, Sunnerby och Varnhem i Västergötland på att gravläggningar för lekmän inte praktiserades inne i kyrkorna (se katalogen under respektive post). Redan 1152 gav emellertid cisterciensernas generalkapitel tillåtelse för kungliga personer och biskopar att begravas i deras kyrkor. Alla gravmonument var dock tvungna att vara plana och fick inte höja sig över golvytan och därmed hindra den passerandes steg (Svanberg 2009:110). Jan Svanberg menar att detta sannolikt hade att göra med ordens krav på ödmjukhet och enkelhet. Detta krav, tillsammans med en enkelhet i form av all bildkonst, skärptes även av generalkapitlet 1253, men då med ett viktigt undantag. Gravar över kungliga och över personer med kunglig börd fick nu utformas upphöjda över golvnivån (Svanberg 2009:110 och där anf. litt.). Anmärkningsvärt är att detta blev tillåtet vid ungefär samma tid som drottning Katarina avled i Gudhem. Gravhällens påtagliga likheter med franska förebilder från bland annat katedralen i Chartres och den engelska drottningen Berengarias gravhäll från ca 1230 har framhållits av Svanberg. Då Katarinas gravmonument utformades fanns en högst aktuell kunskap om hur den politiska auktoriteten lät utforma sina gravar på kontinenten och det måste också ha funnits en stor expertis av stenhuggare på plats i Gudhem (jfr Svanberg 2009:103 ff). Det är också efter detta som graven för Birger jarl och hans familj uppförs i Varnhems klosterkyrka. Utformandet av dessa kungliga gravar kan mycket väl ha varit en följd av att cisterciensernas generalkapitel införde undantag för utformandet av kungliga gravar i klosterkyrkorna.

Det är inte bara samstämmigheten i tid som länkar liljestenarna och stavkorshällarna till de cisterciensiska klosterordnarnas etablerande i Västergötland runt 1100-talets mitt. I mångt och mycket följer de i egenskap av plana gravhällar och genom sin puristiska framtoning klosterordens ideal om enkelhet och ödmjukhet. Det är också möjligt att valet av motiv och bildframställningar var kopplat till en större andlighet med fokus på den enskilda människans gudfruktiga strävan som strategi för att nå det himmelska paradiset. Detta ideal kan ha påverkat hur gravmonument inom vissa aktörskollektiv skulle utformas och det kan mycket väl vara så att vi ser effekten av detta i liljestenarna och stavkorshällarna. Källmaterialet från undersökningsområdet innefattar inga gravar under plana gravhällar som påträffats eller undersökts i en kyrkobyggnad. Detta innebär dock inte att ideal och idéer med inspiration från klosterordnarnas verksamhet i området kom att integreras i utformningen av gravmonumenten. Att de flerdelade gravmonumenten enbart påträffats utanför kyrkan och på kyrkogårdarna är kanske inte så konstigt eftersom de med sina höga gavlar och fasade lockhäll hade gjort ett betydande intrång i kyrkorummet. Det är därför intressant att konstatera att för den grupp i samhället som lät tillverka gravmonument med gavelhällar och fasade lockhällar, fick inflytandet från cisterciensiska ideal inte något större genomslag.

7.2. Bild, praktik och eskatologi i sten och smide

Liljestenar och stavkorshällar framstår genom sina bildframställningar som en relativt enhetlig kategori gravmonument. På hällarnas ovansidor har växter i form av livsträd och slingrande rankor med blad, knoppar och hjärtformade stammar eller olika kors på stavar från postament huggits fram i stenens yta. Just de karaktäristiska livsträden med sin tydliga koppling till gravmonumenten har i min mening fått konsekvensen att få ansatser gjorts att studera hur detta motiv framställts och fungerat i andra sammanhang och på andra material under samma period. Gravmonumenten som grupp har däremot diskuterats i relation till stenkyrkor, dopfuntar och runstenar men då främst som speglingar av samtida socioekonomiska strukturer (Högberg 1960; Claesson 1989; Dahlgren 1998). Även om det funnits en medvetenhet om att bilderna i form av stavkors och livsträd förekommer i olika kontexter i det kyrkliga sammanhanget, så har diskussionen inte omfattat frågor som rör bildsammanställningen i relation till plats och material eller vilken roll bilderna spelat i den samtida sociala verklighet de var en del av. Snarare har bildframställningar och form lyfts ut och diskuterats utifrån begrepp som stil och motiv och utifrån ikonografiska ansatser har man försökt tolka bildernas innehåll och betydelse (Fischer 1918, 1920; Wideen 1938; Gardell 1937; Nitenberg 2009).

Motiven förekommer bland annat som bibelillustrationer över hela Europa och har framställts på krucifix, på textilier som mässkläder, på bonader och tapeter inom olika regioner så som Island, i England och Norge. Smidesbeslag i form av bland annat växtornamentik och livsträd förekommer även på bevarade kistor från ca 1200 från kyrkorna i Rydaholm, Ryssby och Voxtorp i Småland. Även på en bevarad träkista från Västergötland från ungefär samma tid, finns smidesbeslag i form av slingrande växtrankor utskurna i träet (Nordanskog 2006:144 f.; Nitenberg 2010:70 ff.). Korbänken från Agnetorps kyrka i Västergötland har en gång varit placerad utmed korväggen och är ett exempel på hur livsträdet med från ett trappostament framställts i relief i bänkens ornerade gavlar. Bänken dateras allmänt till ca 1200 (se katalogen nr. 26 *Agnetorp*). Slingrande växtdelar har även återfunnits på remstycken i trä från kyrkorna i Vänga i Västergötland och Dädesjö i Småland (Lagerlöf 1985; Borg 2002). Besökaren möttes i kyrkorummet av en veritabel explosion av bilder och motiv som pockade på uppmärksamhet och reaktioner.²⁶ I analysen av framför allt liljestenarnas och stavkorshällarnas bilder har jag därför valt att relatera gravhällarnas bildsammanhang till kyrkportarnas järnsmide, men också i viss utsträckning till dopfuntarnas stensulptur.

Här har jag dock valt att, förutom dopfuntens bilder, inte gå in på bilder och motiv som finns i andra sammanhang inuti själva kyrkobyggnaden. Med stor säkerhet kan en mer omfattande genomgång där fler aspekter av den kyrkliga bildvärlden inkluderas i en analys ge en mer nyanserad och rikare kunskap om den roll som bilderna spelat i olika sammanhang. Jag lämnar emellertid det arbetet till en framtida forskningsinsats och fokuserar på att diskutera förekomsten av livsträd och stavkors på gravmonument, dopfuntar och kyrkportar i den kyrkliga miljön.

26. Under 1200-talet genomgick även många kyrkor stora omgestaltningar och försågs med torn, slagna valv i kyrkorummet liksom nya portar och öppningar (Dahlberg 1998:140, 147; Nordanskog 2006:190; katalogen exempelvis Varnhem, S:t Olof i Falköping, Gudhem, Forshem, Husaby, S:t Per i Skara). Intressant är att kolonner och valvbågsfundament i hög grad kom att utformas som olika figurer i form av växtdelar, träd, djur eller människor i olika roller. Figurerna blir här så att säga ett med materialet och med uppgiften i kyrkorummet. I exempelvis klosterkyrkorna i Varnhem och Gudhem omgestaltades kyrkorummet under 1200-talets första hälft och valvbågarfundament utformades med blad och växtdelar liksom människohuvuden vilka tolkats som avbildningar av socialt och politiskt framträdande personer under perioden. Kyrkans byggnadselement blev därmed intimt kopplade till dessa olika figurer och det har tolkats som att de bar upp kyrkan som himmelsstad i Guds rike som de troende medverkade i (Borg 2002:219; jfr katalogen nr. 106 Varnhems kloster och nr. 50 Gudhems kloster).

Den medeltida kyrkliga miljön - en färgsprakande upplevelse

Skulptur i form av bilder och figurer i dagens kyrkliga miljöer ger oss en uppfattning om den medeltida bildvärlden. Men den förmedlar och förstärker också bilden av en tidsperiod med bilder och skulptur utan nyanser och färg. De svarta järnbeslagen på kyrkportarnas grånande eller i bästa fall tjärade yta, den homogena sandstensfärgade ytan på liljestenar och dopfuntar bekräftar på sätt och vis vår uppfattning om hur den medeltida verkligheten och tillvaron gestaltade sig. Analyser av bevarade färgspår på liljestenarna visat dock på stensulptur bemålad i klara, kontrastrika färger. Utifrån de analyser som gjorts förefaller den röda färgen ha valts som bottenfärg för bakgrunden medan knoppar, blad och rankor kan ha varit målade i vitt med pålagt silver eller en ljusare orangeröd färg (jfr Nitenberg 2009; se även figur 42). Bevarade färgspår från andra element inom den kyrkliga kontexten har också visat att såväl stensulptur som smidesdetaljer varit bemålade i klara och kontrasterande färger (Karlsson 1988; Borg 2002). Det kan därför vara av intresse att relatera valet av färgsättning på liljestenarna med färgspår i andra kontexter. Lennart Karlsson har framhållit att det finns många bevis för att de flesta medeltida kyrkdörrar var rödmålade (Karlsson 1988:312). Analyserade färgspår på kyrkporten i Risinge kyrka i Östergötland visade att botten/grunden varit just rödmålad och omgiven av en grön ram. Järnnitarna har varit målade blekt gula och beslagen i form av stora, sexbladiga järnrossetter har varit förtennade (Karlsson 1988:385 och där anf. litt.). Även dörrar som framställts i samtida manuskript och på glas- och väggmålningar har i hög grad avbildats som röda (ibid.).

Utifrån bevarade färgspår och skriftliga uppgifter har man konstaterat att även dopfuntarna i stor utsträckning varit bemålade (Strömer 1992; Borg 2002; Ullén och Ljungstedt 2003). Dopfunten i Västerplana kyrka i Västergötland tillverkades under slutet av 1100-talet och målades i gulbrunt och rosa med förgyllningar och röda och blå skuggningar och dekorationer. Ett av bildmotiven på funten utgörs av en örn vars stjärtfjädrar är formade till en nedåtvänd palmettknopp. Analysen visade att örnen varit ljusrosa med blå skuggningar på vingar och kropp och med en förgylld näbb. En bevingad drake på funten har troligtvis varit helt eller delvis förgylld med röda dekorationer och ett kors med palmettknoppar bar spår av ljusa färgtoner i rosa och vitt (Strömer 1992:63 ff.). Borgs genomgång av uppgifter om spår av bemålning visar på liknande färgsättningar på dopfuntar från Gotland, Skåne och Danmark där funtarna varit bemålade i klara, kontrastrika färger. Även här har flera av figurerna, eller detaljer av olika figurer, varit förgyllda (Borg 2002:232 f. och där anf. litt.).

Färgens materialitet

Tydligt är att såväl stensulptur som kyrkportar med sina smidda bilder varit bemålade i klara färger. Kyrkobesökaren under 1100- och 1200-talen måste ha upplevt en rik färgprakt både i och utanför kyrkorummet. De upplevelser som mötte deltagarna i olika praktiker knutna till kyrkogård och kyrka var således starkt förankrade i en färgsprakande bildvärld befolkad av mer eller mindre fantasifulla varelser och figurer. Försilvrade och förgyllda detaljer måste ha varit iögonfallande och fångat betraktarens uppmärksamhet. Färg och metallisk glans förstärkte och accentuerade bilderna som med ljusets hjälp och betraktarens rörelse i rummet kunde pendla mellan glans och matthet och ge varelserna och figurerna liv.

Bemålade monument i sten var emellertid inte en novation som kom med kyrkobyggnad och tredimensionell skulptur i sandsten. Inom det nordiska området visar bevarade färgspår på både runstenar och tidigkristna gravmonument att praktiken att färgsätta monument av sten var både etablerad och livskraftig. Rött och svart var de vanligaste färgerna som användes på både runstenar och tidigkristna gravmonument, men spår av bevarad bemålning på framför allt gravmonumenten från Köping på Öland har visat att förutom svart och mörkrött användes olika nyanser av rött,

violett och vitt (Ljung 2016:139, 141). Ing-Marie Back Danielsson framhåller att färgsättningen på text och bilder haft stor betydelse för vilken roll färgen spelat. Den röda färgen, menar hon, betonade familjeband och blodsrelationer mellan de levande och de döda. Den var ett sätt att skänka liv åt runstenen, eftersom en människas själ bestod av blod och andedräkt (Back Danielsson 2007:168). Karlsson har framfört en liknande uppfattning och menar att den röda färgen inom många olika trosuppfattningar, inklusive den kristna, refererar till blodsritualer och har en magisk bakgrund. I andra Mosebok, där uttåget ur Egypten beskrivs, får blodet just en skyddande roll då det stryks på dörrposterna så att husens invånare blir skonade från Herrens hemsökelse (Andra Mosebok, kap. 12 kap, Gamla testamentet 1981). Blodet, iscensatt av den röda färgen, har också en lång tradition där den ansetts ha haft en skyddande roll mot allt ont. Blodet förlorade inte sin skyddande kraft i och med övergången till en kristen tankevärld utan användes i förebyggande och ontavvärjande syften under hela medeltiden, oftast symboliserat av den röda färgen (jfr Karlsson 1988:313).

Det är också av intresse att konstatera att den röda färgen framför allt använts till bakgrundsfälten på de olika materiella fenomenen i kyrkokontexten. Det kan inte uteslutas att den röda färgen, som här fick täcka de största ytorna, varit ett praktiskt val eftersom den framställdes av järnoxid vilket krävde begränsade resurser och fanns nära till hands. Färgvalet kan också ha handlat om att förstärka kontraster så att bilder och figurer visuellt skulle framträda bättre. Analyserna av färgspåren visar att detaljer som näbbar, svansar, palmetter, rosor och blad kunde stråla av silver och guld mot just en svart eller röd bakgrund. Genom att med färg markera och framhålla olika detaljer och drag, genom skuggningar och förgyllningar kunde figurerna förmås att träda fram, få liv och betydelse i mötet med människor, och den röda bakgrundsfärgen kan ha varit ett sätt att åstadkomma detta. Samtidigt kan det inte uteslutas att den röda färgen på porten, gravhällen och dopfunten spelade en roll i att ge liv åt själva stenen eller träporten. Utgår vi från Karlssons och Back Danielssons resonemang kunde den röda färgen också ha en skyddande effekt i ett utsatt läge. Färgerna var därmed inte passiva utsmyckningar avsedda att dekorera och försköna figurer vilka skulle betraktas och beundras på avstånd. Istället kan färgerna och metallerna på såväl figurer som bakgrund ha varit aktiva och skapande deltagare i olika framträdanden och gett liv åt själva stenen eller träporten. Färgerna både underströk och medverkade således i bildens roll i ett framträdande där olika egenskaper och förmågor var nödvändiga.

Gravmonumentens bilder i ett vidare relationellt sammanhang

I tidigare avsnitt har jag visat hur gravmonumentens bilder intog olika roller och hur valet av vilka bilder som skulle framställas på vilka gravmonument kan ha varit länkade till variationer inom olika sociala gruppers trosuppfattningar. För att tränga djupare in i vilken roll bilderna kan ha spelat vill jag fördjupa mig i aspekter som rör hur bilder och människor genom praktiker och händelser var involverade i skapandet och användandet av gravmonumenten. Följande genomgång handlar därför även om bildsammanställning och bildkompositioner, hur olika ikonografiska element använts och relaterar till varandra och sitt sammanhang. Det handlar inte om att analysera bilderna på enskilda gravmonument utan snarare att försöka se hur de fungerat och varför de var viktiga. Ett led i detta är att undersöka och jämföra i vilka sammanhang bilderna uppträdde och hur dessa sammanhang relaterar till varandra.

Exkluderandet av ontavvärjande bilder

Avsaknaden av något kan, vilket påpekats tidigare, vara minst lika viktigt som förekomsten av det. Därför framstår just avsaknaden av levande varelser på liljestenarna och stavkorshällarna som något viktigt och signifikant. I jämförelse med plana gravhällar inom såväl det danska som det brittiska området ser vi många likheter både med avseende på form, teknik och bild. Men såväl danska som

brittiska gravhällar uppvisar en helt annan variation i bildframställningarna än de västsvenska. Förutom stavkors och vegetativa bilder har även djur, människor och ting framställts och dessutom förekommer figurativa element som repstavar och flätverk. Däremot finns motsvarande variationer i de västgötska flerdelade gravmonumentens bildframställningar. Ofta finns flera varelser eller figurer i form av drakar, lejon, helgon, knutar, ringkedjor eller flätor framställda i olika kombinationer. I de fall levande varelser saknas har istället flätband, repstavar eller ringkedjor fått en framträdande roll, och liksom drakar och andra odjur är detta figurer som syftat till skydd och värn av den döde mot onda makter (se ovan kap. 6). På liljestenar och stavkorshällar förekommer inte apotropeiska bildframställningar. Förutom lejonet som klättrar på stammen på liljestenen i Härja finns inga av de varelser eller figurativa element som förekommer på de flerdelade gravmonumenten i ontavvärjande syfte. Den enda bild som egentligen kan kopplas till avvärjandet av onda makter på de plana hällarna är kors i olika former, men samtidigt kan vi inte vara helt säkra på att korsets huvudsakliga uppgift var att avvärja det onda. Korset framstår också som en mer "neutral" figur inom den kristna tankeiden, utan den resonans i ålderdomliga traditioner med koppling till andra föreställningsvärldar som drakar, ormar och andra vilddjur liksom rep, flätor och kedjor förefaller ha haft.

Under slutet av 1100-talet och framför allt under 1200-talet tycks behovet av att avvärja onda makter ha blivit viktigare än vad det varit tidigare (Nordanskog 2006:71). Det är intressant att under just denna period framställs liljestenar och stavkorshällar utan bilder med en apotropeisk funktion. Man kan därmed fråga sig om de åtgärder i form av bilder och figurativa element som varit så viktiga för att avvärja det onda och farliga inte ansetts nödvändiga på liljestenar och stavkorshällar? Kors och den röda färgen kan ha spelat en viss roll i avvärjandet av onda makter, men sammantaget är skillnaden tydlig. Liljestenar och stavkorshällar har inte utformats med bilder och figurer som i ett utsatt läge kunde hjälpa till att avvärja onda makter på samma sätt som på flerdelade gravmonument, dopfuntar och kyrkportar.

Jag vill därför titta närmare på vilken roll bilder och figurer på liljestenar och stavkorshällar kan ha haft i gravsammanhanget. I denna diskussion fördjupar jag mig framför allt i den röda färgen, livsträdet och gravhällarnas kantlist i relation till kyrkporten.

Porten - en gräns mellan världar

Ett framträdande drag i utformningen av liljestenarna och stavkorshällarna är den utspärade kantlist som oftast löper utmed stenhällens konturer och begränsar såväl motivfält som av själva stenen. Back-Danielssons tankar om hur ramen som omger figurer på guldfoliebleck kan uppfattas som en form av portal har öppnat för att kantlisten runt livsträd och stavkors i bildsammanhanget kan ha fungerat som något mer än inramning till ett motiv. Hon framhåller också att genom att ramen runt figurerna fungerade som en portal kunde guldgubbarna inta en performativ roll med en förmåga att agera som gränsöverskridande hjälpare. Ramen i egenskap av portal var inte enbart en symbol för öppningar och portar, utan den blev också metafysiska trösklar som signalerar en ingång till och utgång från, olika världar (Back Danielsson 2007:222). Här breddas associationsbanorna, men i linje med detta resonemang menar jag att även kantlisten/ramen runt gravhällens framställda figurer, kantlisten runt livsträd, knoppar och blad, kan ha framställts för att skapa associationer till en portal. Bildsammanhanget tillsammans med gravmonumentets form och beständiga stenmaterial kan därmed ha fungerat som, kanske rent av *blivit*, en materialiserad öppning mellan världar.

Om vi tillfälligt lämnar den kristna föreställningsvärlden kan vi konstatera att dörröppningar i alla tider haft en särställning som viktiga gränsmarkeringar mellan tillvarons olika rum och dimensioner. Sydvästportaler i gravar är ett fenomen som har diskuterats utifrån tankar om gräns, övergång och kontaktyta (se Gansum 2004 och där anf. litt.; Bratt 2008 och där anf. litt.). Dessa stenramar eller ytterkistor kan beskrivas som en utbyggnad i söder eller sydväst i anslutning till mer

monumentala gravhögar från yngre järnålder. Peter Bratt anser att betydelsen inte riktigt är tydlig men benämner dem ändå sydvästport medan Ann-Sofie Gräslund och Birgit Arrhenius tolkar dem som platser för kontakt mellan de levande och de döda. Arrhenius kopplar samman konstruktionen med ”de dödas dörrar” så som de omnämns i den poetiska Eddan (Bratt 2008:94 f. och där anf. litt.). En sådan stensättningsliknande utbyggnad i sydväst fanns i anslutning till Kungshögen i Sunnerby i Västergötland. Denna utbyggnad var tydligt sammanbyggd med kärnröset i mitten av högen och sträckte sig ut genom manteln och skapade en plattform utanför högen som kan ha fungerat som en slags öppning eller kontaktyta mellan de levande och de döda i gravhögen (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018:109 f.). I Ibn Fadlans skildring av en hövdingabegravning beskriver han hur den trälkvinna som skulle offras lyftes upp och över en dörrkarm tre gånger för att se in i den andra världen dit hon skulle komma till sina förfäder. I Flateyrboken och berättelsen om ”Völsetäten” omtalas att husfrun önskade att bli lyft upp över dörrstolparna och dörrkarmen för att se om hon kan rädda det heliga offret (Solli 2002:221 f.; Sundqvist 2007:58).

Ett annat exempel är de gotländska bildstenarna där Anders Andrén förslagit att deras karakteristiska form kan uppfattas som gestaltandet av en dörr. Han har också diskuterat hur de placerats i landskapet just på gränsen mellan inmark och utmark och därmed symboliserar en gräns och en port mellan två metafysiska rum (Andrén 1989:292). Victoria Thompson har också argumenterat på ett liknande sätt vad gäller gravhällar från anglo-saxisk tid i Cambridgeshire (Thompson 2004). Gemensamt för dessa exempel är att porten utgjorde den konkreta och fysiska kontaktytan mellan såväl platser som rum och världar. Öppningen/porten möjliggjorde också kommunikation däremellan (Back Danielsson 2007:163). Tydligt är att föreställningar om portaler som öppningar mellan olika världar förekommer inom olika tankevärldar. Därmed är porten inte något som är specifikt för kristna trosföreställningar, utan förekommer inom en betydligt större och bredare idévärld. Det som kan framhållas är att det fanns en starkt förankrad beredskap för porten som tankefigur då föreställningen om det muromgärdade paradiset och himmelrikets port introducerades genom den kristna trosföreställningen.

Kantlist, port och det muromgärdade paradiset

I ett resonemang som utgår från att kantlisten kan fungerat i rollen som portal är det intressant att notera att gravhällarnas bildelement i form av livsträd, bladrankor, palmetter, liljor och kors också är vanliga motiv på kyrkdörrarna och i dörrarnas smidesbeslag. Nitenberg har i sitt arbete visat att livsträd och växtornamentik var en del i en generell text och gemensamt nyttjade inom hela Europa, Nordafrika liksom sydvästra Asien och under perioden 800–1300 (Nitenberg 2009:63). Just växtmotiv och livsträd i olika framställningar har visat sig vara ett vanligt motiv på kyrkdörrar inom hela Norden, i England och på kontinenten (Karlsson 1988:125 ff.; Nitenberg 2009:63 ff.). Ett intressant exempel är en relief på en bronsplatta på en bronsdörr från 1000-talet till domen i Hildesheim i Tyskland. Reliefen visar syndafallet och hur Adam och Eva förvisas ut ur paradiset. Vid sidan av Gud finns en slingrande ranka som växer upp ur marken och som bär stora likheter med slingrande livsträd. Även på portalerna runt kyrkans dörrar återfinns vi framställningar av slingrande livsträd eller enklare och mer stiliserade livsträd på stam från postament. Bland de norska stavkyrkorna finns flera exempel, bland annat från Uvdal, Vegusdal och Hylestad där utskuren växtornamentik med livsträd från postament tillsammans med andra motiv som drakar, ormar och människofigurer ingår som element i portalomfattningen (Hohler 1999).

Inom ikonografiska studier har bilder i form av livsträd, bladrankor, palmetter, liljor och kors också uppfattats som en del av medeltidens kristna idésammanhang knutna till paradiset (Karlsson 1988:242; Nordanskog 2006:64 f.). Gunnar Nordanskog delar in de ikonografiska motiven på nordiska kyrkdörrar i tre huvudkategorier: kyrkdörren som symbol för paradiset, bilder av episk karaktär samt motiv som framställer kampen mot det onda. Ofta ser man också hur motivkategorierna

kombinerats på samma dörr (Nordanskog 2006:359). Nordanskog har påpekat att på många dörrar kan man i smidesbeslagens bildframställningar se en hierarkisk uppdelning av motiven i olika fält. De översta bildfälten avbildar mer himmelska motiv, som exempelvis placeringen av livsträd eller en paradissarkad överst på dörren (Nordanskog 2006:359). Ett vanligt förekommande motiv är också strikt geometriska gallerverk vilka ofta kontrasteras mot rikt ornerade träd och slingrande rankor. På kyrkdörren i Högby i Östergötland delar exempelvis en arkad motivfälten i ett strikt geometriskt och ett mjukare mer organiskt fält. Ofta ställs just gallerverk och geometriska former mot motiv med palmetter, blad och livsträd.

Intressant är att även om gallerverk och staket, i egenskap av begränsning och avgränsning, egentligen inte intar en central roll i idén om paradiset, så spelar de påfallande ofta en lika framträdande roll i framställningen av paradiset som den härlighet som visas där innanför. Genom att förskjuta murar och staket lite åt sidan får betraktaren en glimt av den paradisska härligheten innanför dem (Karlsson 1988:239). Just muren eller staketet har också varit ett utmärkande universellt drag inom skilda framställningar av paradiset, oavsett tid eller plats. Den avgränsande muren var en viktig integrerad del av själva paradiset. Då paradiset beskrivs i den medeltida litteraturen får den höga muren och den ogenomträngliga porten ofta mer utrymme än själva härligheten innanför. Karlsson tar upp flera exempel på motiv från kyrkdörrar i Frankrike där fokus i framställningen ligger på just porten in till paradiset och hur den framställs som en dörr i en hög mur. På tympanon över port i klosterkyrkan i Conques har såväl himlens som helvetets portar framställts. Bilderna visar att dörrarna är försedda med såväl smidesbeslag som lås, men en tydlig skillnad är att den himmelska porten har en rund form upptill medan helvetets port är rak. Porten till himlen är även försedd med växtmotiv i form av palmettblad upptill (Karlsson 1988:236). I just denna framställning får portens rundade form tillsammans med arkaden och växtornamentiken en tydlig koppling till den himmelska porten och paradiset. Växtmotivet på porten till paradiset är också en väl integrerad del av de idésammanhang som omfattar livsträdet i paradiset (ibid.; se figur 52).

Figur 54. Kyrkdörr med smidesbeslag från Högby kyrka i Östergötland. Kyrkdörren dateras till 1200-talets andra fjärdedel. Foto Peter Sillén, SHMM (CC BY).

Kyrkportar över lag utformades i många fall för att medvetet efterlikna paradiset port och därmed gestalta paradiset eller Kristus själv. Galler och staket som förskjutits lite åt sidan gav åskådaren en glimt av det sköna och ymniga paradiset innanför murarna i form av växande träd, blommor och andra levande varelser. Många av de kristna skriftliga källorna uttalade sig också mer explicit om kyrkans dörr som porten till paradiset (Karlsson 1988:239). Genom att träda in i kyrkan och bli en del av den kristna gemenskapen trädde man också in i paradiset. På så sätt blev dörren starkt förknippad med en övergång där världen utanför kyrkan var något i grunden farligt och svårkontrollerbart (Nordanskog 2006:353). Eftersom livsträdet och växtornamentiken uppenbarligen haft en viktig roll i gestaltandet av kyrkdörrarna som porten till himmelriket och paradiset, är det intressant att samma motiv intar en så framträdande roll i gravhällarnas bildsammanhang.

... och glimten av den himmelska härligheten

Skapelsens jordiska paradis och det kommande Gudsriket, som ofta fick låna sina konturer av det förra, beskrevs således gärna som en lustgård med rosor och liljor, fåglar, lamm och hjortar (Karlsson 1988; Nordanskog 2006). I dessa skildringar hade, som nämnts ovan, porten och den omgårdande hägnaden en lika framträdande och viktig roll som härligheten innanför. Föreställningen om paradiset och hur det gestaltades förmedlades sannolikt genom liturgin och prästens skildringar av

de bibliska berättelserna, men idén om paradiset kan också ha formats genom mötet med bilder i böcker eller förmedlats från pilgrimers resor till heliga platser och byggnader på kontinenten.

Genom bilderna på kyrkporten anar vi att präster, byggherrar och smeder ofta medvetet försökt framställa kyrkans dörr som paradiset port. Det blev ett slags grafiskt och fysiskt ingraverande i järnet av en idé där framställningen av staket, grindar och den paradisiska härligheten innanför blev ett skapande av själva porten till paradiset i sig (Alberti 2012:23). Bilderna i smide kom genom sitt gestaltande av staket, öppningar och lustgården innanför att aktivt medverka till att transformera kyrkdörren till porten in till själva paradiset.

Tanken har framförts hur redan byggandet av kyrkan, själva arbetet, betydde ett förverkligande av gudsriket och hur byggnaden blev till en himmelstad i Guds rike, en överjordisk modell, som de troende medverkade i (Borg 2002:219). Man kan dock fråga sig hur djupt förankrad en sådan tankeidé var hos byggmästare, beställare och besökare.

Figur 55. Kyrkdörr från Väsås kyrka i Västergötland. Foto R. Gullbrandsson, Västergötlands museum.

Nordanskog har emellertid framhållit att kyrkan som byggnad bör ha haft en särställning i människors medvetande och var sannolikt ett effektivt och konkret redskap i ett förmedlande av den kristna kyrkans världs bild och tanke om universella gemenskap (Nordanskog 2006:61). Vid den tid då kyrkor i sten uppfördes inom det västgötska området fanns ytterst få stenbyggnader. Kyrkorna fick också dimensioner som inte var kända sedan tidigare i stenbyggnader och kom att bli ett helt nytt inslag i landskapet. Tankeidén om paradiset var något som inte gick att besöka, se eller uppleva i den levande världen. Men kyrkan som byggnad blev ett medel genom vilket paradiset blev tillgängligt. Kyrkans stenvägg inneslöt därmed något som var konkret och som kunde förnimmas. På samma sätt som till paradiset blev man insläppt genom porten och innanför kyrkans murade väggar kunde människan bli en del av det himmelska rike som den andliga kyrkan på jorden kunde tillhandahålla. Kyrkan som byggnad uppfattades därmed som, och förverkligade på sätt och vis, paradiset och löftet om evigt liv. Genom att träda in genom porten i kyrkan trädde den enskilda människan också in i paradiset. Därmed ingick bilderna och porten i en komplex rumslig relation och kunde tillsammans både skydda och underlätta i passagen in i Gudsriket.

Relationen mellan bildframställningarna på kyrkporten och de plana gravhällarna är i min uppfattning både påtaglig och betydelsefull. På samma sätt som genom kyrkportens bilder fick gravhällens betraktare en glimt av själva paradiset genom livsträd, kors, färg och ram på gravhällens ovansida. Ett antal stavkorshällar har också framställts med en rundad huvudända,²⁷ och på en gravhäll från Åsle ansluter stavkorsets övre korsarm till arkader som följer rundningen (Åsle 101, Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:120). På samma sätt som staket och hägnader framställs tillsammans med växterna i paradiset lustgård på kyrkans port kan den avgränsande kantlisten runt gravhällarnas livsträd och stavkors uppfattas som en slags mur, eller port, runt den glimt av paradiset som betraktaren fick genom gravhällens bilder (Back Danielsson 2007:222). Thompson har i en analys av begravningspraktiker och attityder till döende och begravning under den anglo-saxiska perioden i England genom flera exempel visat hur porten som tankeidé materiellt integrerades i begravningspraktiken. På flera av gravmonumenten från framför allt 1000-talet finns framställningar av nycklar, vilket ikonografiskt kopplats till sankte Pers innehav av nycklarna till himmelriket och därmed kontroll över själva porten. En av gravhällarna, daterad till mitten av 1000-talet, från Cambridge Castle har en framställning av ett stavkors och i den ring som kröner staven finns bilden av en, eller möjligen flera, nycklar (Thompson 2004:130).²⁸

Som visats ovan tyder färgspår på både kyrkportar och liljestenar att de ofta målats med en röd bakgrund. Den röda färgens ontavvörjande effekt har framhållits, men jag menar att den röda bakgrundsfärgen också kan ha varit viktig för att infoga liljestenar och stavkorshällar i ett idémässigt sammanhang om hur paradiset skulle gestaltas. Den röda bakgrundsfärgen tillsammans med gallerverk och arkader, livsträd med blad och knoppar liksom den omgärdande kantlisten runt gravhällarna gav besökaren en visuell upplevelse som genljöd i resonans med bibliska berättelser och andra skildringar av paradiset och porten dit in. Utifrån Back-Danielssons resonemang kan användandet av den röda färgen, som betonade släktskapsband och blodsrelationer, också ha medverkat till att göra stenen levande (Back Danielsson 2007:168).

27. Torbjörntorp 103, Tiarp 53, Kinneved 118 samt Åsle 92-95 och 97-104 (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:74, 85, 92, 111-123).

28. I det anglo-saxiska gravmaterialet förekommer även gravläggningar där den döde placerats i en träkista med påkostade smidesbeslag som inte alltid enbart haft en rent funktionell förklaring utan måste ha spelat en annan roll. Ett flertal av kistorna har även varit försedda med lås och i vissa fall har man dragit slutsatsen, med paralleller i det skandinaviska materialet, att kistor från hushållet återbrukats som likkistor (Thompson 2004:15 och där anf. litt.). Thompson påpekar att kistan kan ha spelat en mer komplex roll i begravningspraktiken än som lämplig gravkista. Lås förutsätter nycklar och med kistan placerad i graven med enbart locket försett med järnbeslag och gångjärn synligt, måste den ha väckt associationer till en dörr som leder ned i graven (ibid:125).

Bildernas roll i materialets transformation

Tankegångar om hur bilder inte bara placerades på eller framställdes i ett material utan också kom att ingå i en komplex rumslig relation har framförts från olika håll, både på ett mer abstrakt teoretiskt plan och i relation till arkeologiska material (jfr Lévi-Strauss 1963; Kristoffersen 1997; Hed Jakobsson 2003; Back Danielsson 2007). I stenen och i smidet kan vi se hur skickliga hantverkare högg, hamrade, formade och skapade i sten och järn. Genom den upphöjda reliefen i stenhällarnas ovansida och genom järnbeslagens platta, men ändå avvikande material och struktur, blev bilderna förstärkta och lyftes fram. Med bilderna förändrades också stenen och järnet och erhöi en slags ny existens som gravhäll på en kyrkogård och som port in till det heliga kyrkorummet. Transformationen av råmaterialet till objektet blev därmed en viktig del i övergången från ett stadium till ett annat (Back Danielsson 2007:170). Bland annat har djurornamentikens slingrande djurkroppar uppfattats som del i en transformation, omvandling och ett gränsöverskridande där de slingrande djurkropparna på olika föremål också förändrar föremålet (Kristoffersen 1997:245 ff.; Hed Jakobsson 2003:123, 125). Formen och de bilder som höggs fram ur stenen var inte bara avbildningar utan figurerna kom också att *skapa* och *bli* djuren (Kristoffersen 1997:246 f.). Genom att förse olika objekt med djurfigurer förändrades de således till nya enheter som också erhöi just det framställda djurets egenskaper. I min mening är inte detta något som är exklusivt för yngre järnålderns djurornamentik. Även under 1100- och 1200-talens framställning av stensulptur i sandsten förändrades stenen i sig genom själva bearbetningen av råmaterialet. Genom att hugga fram bilder av livsträd, slingrande växtrankor, kors och himmelstrappan och hur de inramades av kantlisten, genom den röda bakgrundsfärgen, transformerades stenen till en ny kraftfull enhet. Gravhällen blev en port till himmelriket som lät betraktaren få en glimt av den paradisiska härligheten. Därigenom fungerade hällen som en påminnelse för betraktare och besökare på kyrkogården om att den döde i jorden var på väg till Gudsriket och paradiset och var i behov av de efterlevandes hjälp för att säkert nå dit. Gravmonumentet med sina bildframställningar möjliggjorde därmed skapandet av något nytt, något som väckte känslor, associationer och kanske påminnelser förknippade med den döde. Monumentets form, material och bildframställningar kan ha väckt associationer och minnen hos betraktaren av olika situationer man upplevt med den döde (Back Danielsson 2007:300). Genom denna förening av motiv och objekt, där en relation mellan bild och funktion skapades, kunde stenhällen förändras och förmås att aktivt inverka i människors sociala verklighet.

Bilder och färg skapade således gravhällen som blev till paradiset port, men den var inte bara en öppning eller tröskel. Livsträdet, stavkorset och trappan agerade som vägvisare och vägledare för den döde till himmelriket genom porten. I linje med Back-Danielssons resonemang om objektets förmåga att bli en aktör under själva framträdandet argumenterar jag för att det var den glimt betraktaren fick av paradiset i mötet med gravhällen som skapade transformationen och fick gravmonumentet att bli till himmelrikets port. Gravmonumentet intog därmed en aktiv roll i den passage som övergången från den levande, världsliga tillvaron till det himmelska riket innebar (ibid:167, 222). Att korsa gränser, fysiska eller metafysiska, involverar ett inträde i en slags liminalitet, en fas där man är varken eller och där man befinner sig på tröskeln mellan olika verkligheter. I sådana liminala övergångar krävs ofta ett hanterande av övernaturliga krafter (Hed Jakobsson 2001:120). Jag menar att gravhällen i rollen som övergångsobjekt aktivt kunde hjälpa den döde att nå det avsedda målet.

Den utsatta övergången och bildernas ontavvörjande effekt

De flerdelade gravmonumenten har till skillnad från liljestenar och stavkorshällar en rik flora av apotropeiska bilder och figurer framställda på gavelhällar och lockhällar. Tydligt är att bilderna här haft en viktig roll i att skydda graven och den döde och därigenom kan de ha underlättat övergången mellan de levandes värld och himmelriket. Det är intressant att bilder och figurer med uppgift att avvärja onda makter och övernaturliga väsen också är vanliga på kyrkdörrar och portaler. En anmärkningsvärd bildframställning finns vid västporten i Gös slunda kyrka i Västergötland. Vänd mot

kyrkdörren står en stor, ristad kentaur i profil och höjer ena handen med draget svärd eller stickvapen. Den ena framhoven är lyft mot dörren som för att hota och rikta en spark mot det som är ovälkommet (figur 56). Det var just genom att betraktaren såg och uppfattade det farliga och otäcka i kentauren, draken eller vildjuret som dess kraft erkändes och på sätt och vis blev verklig.

Precis som på de flerdelade gravmonumenten finns också figurativa element i form av ringkedjor, knutar och flätverk i kyrkportarnas smidesbeslag, vilket dörrarna från Södra Härene, Götlanda och Sätters kyrkor i Västergötland är exempel på liksom dörrarna från Rogslösa kyrka i Småland och Väversunda kyrka i Östergötland. Framställda i kyrkportarnas järnsmide finns även andra bilder som också förekommer på gravmonumenten. Ärkeängeln Mikael har ofta framställts i rollen som portens väktare och lejon, ormar och andra fantasidjur förekommer gärna. Tillsammans med figurer som bandknutar och djurhuvuden liksom skramlande ringar och kors har bilderna och de figurativa elementen på kyrkportar och portaler uppfattats som spelande en viktig roll i att avskräcka det onda från att tränga in i Guds hus (Karlsson 1988:243 ff.; Borg 2002:216; Nordanskog 2006:6). Framställningen av bilder och figurer som skulle avvärja onda makter på såväl flerdelade gravmonument som kyrkportar visar i min mening att inträdet i kyrkan, men också övergången mellan de levandes värld och det himmelska paradiset, var situationer där den som skulle korsa gränsen befann sig i ett utsatt läge. Gravmonumentet och kyrkporten materialiserade övergångar som fokuserade på kroppsliga resor och passager på både andlig och rumslig nivå (jfr Back Danielsson 2007:168).

Figur 56. En kentaur med hotfullt lyftad framhov och draget svärd har huggits in i stenen vid porten i Gösllunda kyrka, Västergötland. Foto A. Nyqvist Thorsson.

Som ett jämförande exempel vill jag här också beröra dopfuntarna. Dopfuntarna är viktiga inslag i det kyrkliga sammanhanget och under 1100- och 1200-talen framställdes dopfuntar i sten med många gånger uttrycksfulla och rika bildelement. Därmed utgör dopfuntarna en väsentlig del av periodens stensulptur. I studier som behandlat dopfuntar har de emellertid i stor utsträckning lyfts ut som en separat grupp och diskuterats mer eller mindre frikopplade från andra materiella och rituella aspekter av det kyrkliga sammanhanget (Reutersvärd 1967; Nordström 1984; Bramer Solhaug 2000; Borg 2002; Ullén och Ljungstedt 2003). Här vill jag istället framhålla det bildmässiga sammanhanget eftersom samma bildelement och figurer som vi finner på såväl gravmonument som kyrkportar också förekommer i dopfuntarnas ofta rika stensulptur.

Figur 57. Kyrkdörr från Säter kyrka i Västergötland. Foto Peter Sillén, SHMM (CC BY).

Blandningen av motiv är ofta stor och varierad med allt från scener och personer hämtade ur de bibliska berättelserna till lejon, örnar, gripar, kentaureer, odjur, drakar, arkader, repstavar, flätband, livsträd, stavkors och slingrande rankor. Dopfunten i Munkbrarup i Danmark liksom de så kallade "palmettfuntarna" från kustområdet vid Stavanger är exempel på att livsträd förekommer på dopfuntar även inom andra områden. Dessa funtar är försedda med palmettknoppar och slingrande växtrankor på cuppan och har daterats till 1100-talets andra hälft (Bramer Solhaug 2000). Bilder av

lejon på dopfuntar har, utifrån ikonografiska studier av hur lejonet framställts och hur det uppträder, ibland ansetts förkroppsliga det onda och ibland det goda (Borg 2002:216; Ullén och Ljungstedt 2003:20). Ett lejon som slår en hjort har exempelvis setts som djävulen på jakt efter människosjälar. Ofta är bildframställningarna dramatiska och man anar en förkärlek för drastiska bildframställningar av kampen mellan ont och gott och därmed kampen om människans själ. Precis som påpekats ovan ser vi i dopfuntarnas bildframställningar av lejonet att de från 1100-talets slut i högre grad framställs som kämpande på det godas sida när de brottas med drakar och ormar som förkroppsligar det onda. Man har, liksom på kyrkportar och portaler, uppfattat lejonet på dopfuntar som apotropiska, det vill säga som väktare mot det onda. Vad gäller framställningen av lejon på gravmonumenten kan vi se att vissa av lejonet är en slags kombination av djur och växtelement. På samma sätt tycks ibland lejonet på dopfuntarna vara en blandning av djur och växt, där delar av kroppen, exempelvis tungan, avslutas i ett blad eller en knopp. Just vildjuret i kombination med växter har uppfattats som en livgivande kraft (Borg 2002:217).²⁹ Motiven på dopfuntarna är ofta rika och varierande, men det finns också dopfuntar som saknar bildframställningar. Dessa omges ofta av en repstav eller flätbandsbårder. Som framförts ovan har dessa geometriska mönster sina rötter i en förkristen bildrepertoar med en uppgift att skydda mot det som var ont. Repstavar, ringkedjor och flätverk har även för dopfuntarnas del uppfattats som skyddande element vilka skulle skapa en gräns för onda krafters försök att nå dopvattnet (Borg 2002:220, 224).

Figur 58. Det finns många anmärkningsvärda dopfuntar från olika regioner i Sverige. Funtarna från Söne, Dals-Ed och Burseryd har valts för att de visar på den stora variation i utformandet som dopfuntarna uppvisar. Dopfuntarna visar också hur figurer med en skyddande och ontavvårande uppgift kunde kombineras med livsträd och slingrande rankor. Vänster: Dopfunt från Söne i Västergötland. Under cuppens arkbågar syns stridande män, Guds lamm, stavkors, ryttare och andra människofigurer. Mitten: Dopfunt från Dals-Ed i Dalsland. Runt cuppan slingrar sig en växtranka och under denna syns en tvinnad repfigur. Höger: Detalj från dopfunt i Burseryd, Småland. Två odjur kämpar mot varandra. Över de stridande vildjuren syns en palmetranka och under dem ett flätband. Dopfuntarna i Söne och Dals-Ed är daterade till 1100-talets andra hälft medan dopfunten från Burseryd är daterad till ca 1250–1350. Foto Lennart Karlsson, SHM (CC BY).

Inom den kristna liturgin har dopet alltid varit ett av de grundläggande sakramenten och en förutsättning för att man skulle bli delaktig i den kristna gemenskapen. Dopet har uppfattats som en pånyttfödelse där den som döps dör sakramentalt och uppstår igen med Kristus (Romarbrevet, 6:e kapitlet, Nya testamentet 1981; Borg 2002. och där anf. litt.). Borg har framhållit att dopets ritualiserade praktik innefattade olika steg som till stor del handlade om att genom olika handlingar och uttalanden av vissa ord och formuleringar, avvärja det som var ont och driva ut onda makter (Borg 2002:121 f).

29. Ett exempel på en dopfunt där både bilder som kan kopplas till att ge kraft och liv och bilder som ska skydda och avvärja det onda är dopfunten i Husaby kyrka. Cuppan är helt slät förutom en bladranka som löper som ett band runt mynningen. Cuppan vilar på en kolonnformad fot som i sin tur står på en fyrkantig bottenplatta med framställningar av drakhuvuden i bottenplattans hörn (Blennow 2016:141 f).

Dopfunten gav åskådaren en glimt av vad som var möjligt att nå genom inträdet i kyrkan, genom dopet och genom att dela den kristna tron. Det handlade inte om passiva avbildningar som skulle betraktas och beundras på avstånd utan bilderna var skapade och skapande deltagare i olika performativa praktiker knutna till dopet. Samtidigt säger den stora variationen i bildframställningar och sammansättning av bilder på dopfontarna något om situationen runt dopet. Dopfontarna är fulla av fantasidjur, lejon och vidunder i alla former, helgon, kors, repstavar och flätverk. I dopfontarnas stenmaterial anar vi vikten av att integrera figurer som kunde avvärja farliga och onda makter. Därmed säger bilderna på dopfunten också något om den utsatthet det odöpta barnet befann sig i. Dopet var en övergång från odöpt och hedning till döpt och upptagen i den kristna gemenskapen. Det var i övergången mellan dessa tillstånd som dopfunten spelade en viktig roll i hjälpanandet av den odöpte genom transformationen och till en ny tillvaro som döpt.

Bildernas roll i transformation och övergång

Dopfontar, gravmonument och kyrkportar är alla materiella företeelser knutna till den kyrkliga kontexten och genom bildframställningar i sten och smide drogs betraktaren in i relationer länkade till händelser och processer som innebar förändring och övergångar mellan olika världar. De var materiella fenomen och bilder som intog en transformerande roll i ritualiserade praktiker kring livets och tillvarons olika skeden. De var denna världens fysiska ting, men samtidigt djupt integrerade i pånyttfödelse, död, uppståndelse och evigt liv.

Bilderna i form av lejon, drakar och andra odjur, repstavar, flätverk och bandknutar liksom bemålningen och själva färgerna materialiserades genom stenen och det smidda järnet och blev till hjälpmedel, symboliska och verkliga, för att genomgå en förändring och nå till ett nytt stadium i tillvaron (jfr Back Danielsson 2007:99). På så sätt kom bilder och figurativa element att gestalta och bli en del av tid och tillfälle för förändring och övergång.

Bilder av livsträd, slingrande och växande rankor och stavkors mötte betraktaren på gravhällar av sandsten under 1100- och 1200-talen, men har också framställts på dopfontar och kyrkportar. Det handlar alltså om bilder som placerats i sammanhang där de var tydligt synliga för alla. Dessa sammanhang var också starkt kopplade till viktiga övergångar i tillvaron där den omedelbara fysiska omgivningen blev laddade zoner. Det var i anslutning till dessa zoner som nödvändiga ritualiserade praktiker ägde rum, kopplade till begravningar, dop och in- eller utträde ur det kyrkliga rummet. Det var när dessa praktiker genomfördes vid dopfunten, vid inträdet i kyrkan som helig byggnad, vid graven och gravmonumenten som både platsen och praktikerna också fick materiella dimensioner (jfr Fahlander och Oestigaard 2008:4). Kyrkporten blev porten till Gudsriket. I dopet blev dopfontens bilder och figurer delaktiga i att överföra kraft till dopvattnet och dopets praktiker och i begravningspraktiken blev också gravhällen den port till paradiset som den döde skulle träda in igenom. Bilderna på liljestenar och stavkorshällar och på de flerdelade gravmonumenten visar att bilderna var laddade och spelade en viktig roll i den utsatta situation som övergången till himmelriket utgjorde. Men de visar också att för olika aktörskollektiv blev olika bildsammanhang viktiga för att uppnå detta. Inom den grupp som lät tillverka plana gravhällar användes bilder, färg och monument för att underlätta transformationen och för att vägleda. För aktörskollektivet bakom de flerdelade gravmonumenten var det istället viktigare att skydda och värna den döde under den process som förändringen från en tillvaro bland de levande till en tillvaro i himmelriket utgjorde. I studier av förkristen begravningspraktik har ofta transformation och korsandet av gränser mellan världar diskuterats. Det min studie av bildframställningar på gravmonumenten från 1100- och 1200-talen i relation till bildsammanhanget i den kyrkliga kontexten visar är att även gravläggningar i en kristen praktik innefattade strategier för att hjälpa den döde i passagen mellan världar.

Försök till en samlad bild - monumentet över graven som påminnare, förkunnare, hjälpare och navigatör

Vi har här sett att gravmonumenten har en tydlig koppling till kristna trosföreställningar och att de fungerat i relation till samtida processer inom den teologiska och liturgiska kontexten. I samband med att synliga gravmonument ovan jord börjar uppföras är det tydligt att man inte längre i samma utsträckning fokuserade på åtgärder för att förhindra nedbrytningen av de kroppsliga kvarlevorna. Istället har jag argumenterat för att liljestenar och stavkorshällar tillsammans med de flerdelade gravmonumenten spelade en viktig roll för att synliggöra graven som en påminnelse om att den gravlagde behövde de efterlevandes förböner och hjälp för att nå himmelriket. Tillverkningen av gravmonumenten var resurskrävande och innebar en uppoffring för de efterlevande. Denna uppoffring kan i relation till olika insatser för att underlätta för den dödes själ uppfattas som en form av själågava för att blicka högre makter. En annan synpunkt som lyfts fram är att liljestenarnas och stavkorshällarnas plana håll och uteslutande av alla levande varelser i bildframställningen gavs en puristisk framtoning som kan ha påverkats av etableringen av kloster i de centrala delarna av Västergötland. Framför allt är det den cisterciensiska klosterordens ideologi som här kan ha väckt gensvar inom vissa gruppers begravningspraktik.

Flera olika faktorer tyder också på att graven och döden uppfattades som en övergång mellan olika världar då den döde befann sig i ett utsatt och sårbart läge. Gravmonumentens bildsammanhang och den roll bilder och figurer kan ha spelat i denna process antyder att valet av bilder var kopplade till olika aktörskollektivs skilda strategier för att underlätta för den döde. Genom mötet mellan betraktare och de bilder som arbetats fram i stenen, blev liljestenar och stavkorshällar transformerade till den port som kunde leda till himmelriket och det paradiset som den döde förhoppningsvis skulle få tillträde till. I analogi med Back Danielssons uppfattning om den roll portaler kunde spela, har jag öppnat för att liljestenar och stavkorshällar kan ha fungerat som en slags metafysiska trösklar vilka blev delaktiga och kunde underlätta i övergången till en annan värld (Back Danielsson 2007:222). I och med att gravhällarna framställdes så att bilder, ram och färg medverkade till att gestalta paradiset och medverka i övergången till det himmelska riket, kan detta vara en anledning till att ontavvärjande varelser och figurer, som uppenbarligen behövts på kyrkportar, dopfuntar och flerdelade gravmonument, inte uppfattades som nödvändiga i samma utsträckning. Gravhällarna kan genom sin gestaltning av porten till paradiset ha uppfattats som tillräckligt skyddande mot onda krafter. Sammantaget blir det tydligt att för vissa grupper var det viktigt att framställa gravmonument med bilder och figurer som kunde avvärja onda makter medan gravmonumenten för andra utformades som en öppning mellan världar och en slags vägvisare för den dödes själ till rätt destination. I gravmonumentens bildframställningar kan vi således ana olika strategier för att bemästra en situation som handlade om att både den döde och de efterlevande skulle genomgå en förändring som slutade i en tillvaro som såg helt annorlunda ut.

Trots kopplingen till rådande trosföreställningar får vi inte förbise att monumenten också hade en resonans i den sekulära verkligheten. Lars Ersgård har i jämförelser av tidigmedeltida gravskick i Dalarna och Östergötland visat hur dynamiska förändringar i samhället uttrycktes genom ritualiserade praktiker i gravskicket. Han framhåller att de egenartade gravskicken blev en form av ideologisk definiering av en ny social situation där den religiösa ritualen samtidigt blev en social strategi och de sociala praktikerna stärkte en religiös gemenskap (Ersgård 1996:16). Praktiken att utforma en gravhäll med livsträd, kors, slingrande drakdjur eller med resta gavelhällar kan uppfattas som ett egenartat gravskick och något specifikt. Uteslutandet av ontavvärjande figurer kan ha varit en medveten exkludering i en strategi för att särskilja sig socialt från den grupp i samhället som lät tillverka gravmonument efter andra principer där bilder av alla möjliga slags figurer inkluderades. Gravmonumentens egna uttryck kan därmed ha fungerat som en form av ideologisk definiering och reaktion på en ny social situation. Den religiöst betonade ritualiserade praktiken i samband med begravningen stärkte en andlig gemenskap, men den blev samtidigt en social strategi som också var verksam i att stärka en social gemenskap. I följande kapitel studeras därför vilken roll begravningsprocessen spelade för olika gruppers sociala positionering. En central del i detta blir att mer specifikt titta på valet av form och stil som en performativ aspekt av monumentens roll i konstituerandet av social ideologi under medeltidens första århundraden.

Kapitel 8.

Monumentens roll i social positionering och sociopolitisk strategi

Resonemanget i tidigare kapitel har visat att gravmonumenten spelade en viktig roll för att upprätthålla minnet av den döde i gravens. En central del i detta var att de efterlevande skulle påminnas om att specifika handlingar kunde lindra plågorna för den dödes själ och förkorta tiden i skärselden. Uppförandet av gravmonument i sten över gravens kom att bli en viktig del i att uppnå detta. Därmed rymmer monumenten något mer än att vara en referens till den gravlagde och till socialt och ekonomiskt välstånd. Stenens egenskaper borgade för beständighet och i själva materialet knöts det förflutna, nuet och framtiden samman. Sten som högs och formades till ett gravmonument över en avlidne familjemedlem eller släkting fick därmed, genom sin tyngd och stabilitet över tid, förmåga att anspela på det eviga och beständiga, men också på framtiden och på den tid som går. I det trosföreställningskomplex som formas under 1100- och 1200-talen kom idén om skärselden att påverka uppfattningar om det enskilda och det kollektiva. Individerna kom att bli ett mer centralt fenomen och den enskilda människan fick ett större ansvar för sina gärningar och för de reaktioner han eller hon väckte hos andra. En konsekvens var att ansvaret för olika beslut och handlingar i högre grad kom att läggas direkt på den person som stod bakom dem.

Samtidigt som man agerade inom samtidens trosföreställningar var man också en del av sociala nätverk med relationer som karaktäriserades av familje-, släkt- eller vänskapsband. De relationer människor var inskränkta i kunde grunda sig i ekonomiska, politiska, symboliska eller kulturella förhållanden och ofta i intrikata kombinationer av dessa skilda faktorer (jfr Esmark et al. 2020:1 ff.). Som jag framhållit tidigare innebar såväl stenristningarna som de synliga gravmonumenten i form av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade monument en stor resursinvestering och skiljer sig från andra, enklare gravar under perioden. Monumenten är därmed länkade till status och samhällsposition och blir ett slags noder genom vilka människors olika relationer löper. Det handlar alltså om materiella fenomen kopplade till en social elit och en studie av dessa gravmonument blir därför en studie av elitens praktiker.

Begreppet elit är brett och innefattar olika sociala kategorier och skikt i samhället. En definition av konceptet elit har föreslagits av Poulsen, Esmark, Jezierski et al (2020). I denna innefattas alla samhällsmedlemmar som innehar en socialt framskjutna position definierad av rikedom, makt och inflytande eller speciella kunskaper. Av fundamental betydelse är också att denna position uppfattas av andra. En lika viktig del är upprättandet av social och kulturell distans från andra grupper (Poulsen et al. 2019:2). Bekostandet av påkostade gravmonument liksom andra livsstilsrelaterade exklusiva manér och materiella ting kunde hjälpa till i skapandet och upprätthållandet av en sådan distans.

Studier inom forskningsfält som berör arkeologiska kontexter och kulturmiljöer från perioden ger gärna bilden av eliten som *en* väldigt specifik aktör i samhället. Samtidigt tenderar diskussioner om samhällseliten att bli både diffusa och svepande genom att eliten uppfattas som något mer eller mindre enhetligt. I introduktionskapitlen till de tre banden *Nordic elites in transformation, c. 1050–1250*, framhålls att eliten kan utgöras av olika grupper som kungamakt, biskopar, abbotar och aristokratins kvinnor och män (ibid:3). Samtidigt poängteras att eliten även rymmer lägre skikt så som delar av den urbana befolkningen, ledare för gillen och andra medeltida gemenskaper, förmän

och förvaltare. Till eliten kan också i viss mån den grupp som döljer sig bakom det svårdefinierade ordet *böndi/bonde* fogas. Begreppet *bonde* refererar till innehavaren av ett hushåll och det var en person med både juridiska rättigheter och skyldigheter (ibid.; jfr även hänvisningen till ÄVgL nedan). Välbesuttna bönder kan därmed ha haft en position inom en lokalt förankrad elit, och sannolikt även ingå i relationella sammanhang på en mer makrolokal nivå. Därmed finner vi eliten, som Esmark et al framhåller, från samhällets toppskikt till den lokala bygden och det är framför allt den specifika kontexten som avgör om en person eller en grupp kan uppfattas som ”elit” (Esmark et al 2020:2). De gravmonument som analyseras här kan, vilket påpekats ovan, kopplas till eliten. Innan vi går vidare är det viktigt att utifrån gravmonumenten i sig, utifrån begravningens och stilvalens praktiker, identifiera de specifika aktörskollektiv inom eliten som agerat bakom utformandet av varje monument.

8.1. Samhälle, elit och monumentala manifestationer

Vi har sett att de monumentala inslagen i elitens gravar genomgår en markant förändring under perioden 1100 till 1300. Förutom att denna process har en koppling till trosmässiga förändringar, kan vikten av att gravmonumentet synliggjordes ovan mark även diskuteras utifrån sociala och ekonomiska dimensioner i samhället.

Anläggandet av stenkistor i gravarnas inre är en central del av begravningspraktiken under perioden. Ovan har jag visat att anläggandet av stenkistor i gravarna var en del av trosmässiga tankeidéer som medförde att stort fokus riktades mot arrangemangen kring den döda kroppen i gravens. Praktiken kan emellertid ha relaterat till andra, samtida processer i samhället. Här vill jag fördjupa analysen kring stenkistans socioekonomiska dimensioner och hur den verkat inom samhällets sociala relationer. Fokus riktas mot skelettmaterialet och de gravlagda i stenkistorna, mot stenkistan som materiellt fenomen samt stenkistans relation till kyrkobyggnaden och en monumentalisering av kyrkplatsen.

I en diskussion om stenkistans roll i begravningspraktiken bör det poängteras att denna konstruktion egentligen inte var en nödvändig del av begravningspraktiken under den kristna tidens första århundraden. Begravningskontexter med enstaka stenar, kistor av trä och kistlösa gravar från samma period visar att det fanns olika valmöjligheter för de som skulle begrava en anhörig. En gravplats någonstans inuti kyrkan var eftertraktad och allra helst skulle gravens placeras nära kyrkans heligaste del, altaret, där relikerna efter helgon eller andra heliga ting förvarades. En gravplats inuti kyrkan, åtminstone i teorin, var emellertid förbehållen personer med hög rang inom den kyrkliga organisationen, såsom biskopar, högt uppsatta präster och medlemmar i klosterordnar eller personer med hög världslig rang (Marinis 2009:166; Ekroll 2016:8). Genom kristendomens historia har det funnits många rättsliga och kanoniska föreskrifter som reglerat begravningar inuti kyrkorna (Marinis 2009:150). I de äldsta förordningarna, från 300- och 400-talen, handlade det om att kyrkor byggda över apostlar och martyrer, där också de heliga kvarlevorna förvarades, inte skulle användas för begravning av vanliga människor. Ännu fram under 800-talet upprätthölls tanken om ett förbud i olika förordningar (ibid. och där anf. litt.; Nilsson 2010:44 f.). Samtidigt visar arkeologiska undersökningar att riktlinjerna i dessa förordningar i många fall inte tillämpades och att en större bredd av begravningar inne i kyrkorummet genomfördes på många platser och under olika tider. Ett tydligt exempel är gravarna i kyrkan i Sunnerby som bör ha anlagts strax efter det att stenkyrkan uppfördes (se katalogen nr. 98 *Sunnerby*). Anmärkningsvärt är att de medeltida gravarna i kyrkans långhus alla var kistlösa, enkla jordbegravningar. Gravarna med stenkistor låg utanför kyrkan. En möjlighet är att vi här ser en uppdelning mellan prästerskap och en lokalt förankrad aristokrati. På ett socialt plan handlar det om aktörskollektiv som inte skiljde sig så mycket åt, utan snarare låg den stora skillnaden på det andliga planet.

I en diskussion av bakgrunden och den teologiska kontexten till gravläggningar inom klostret *tou Libos* i Konstantinopel under den hög- och senbysantinska perioden (ca 800–1200-tal) har Vasileios Marinis utmanat den traditionella synen på praktiken att begrava inuti kyrkor. Han har ifrågasatt uppfattningen att denna skulle vara en fortsättning på praktiken från den tidiga kristna perioden att begrava *ad sanctos*, det vill säga begravingar så nära ett helgons grav som möjligt (Marinis 2009). Istället menar han att önskan att bli begravd inuti kyrkan hörde samman med frälsningsteorin. De dödas själar skulle gynnas av den ständigt framförda liturgin och bönerna från medlemmarna i klosterordnarna och besökare till kyrkan (Marinis 2009:166). Marinis visar också hur kanoniska förbud mot gravläggningar i kyrkorna kunde kringgåas genom att placera gravarna i områden som ansågs vara av sekundär liturgisk betydelse så som i kyrkans förhall (narthex) och utmed långhusets sidoskepp (Marinis 2009:151 ff., 166 och där anf. litt.). Även om gravar anlagda i kyrkornas västtorn definitionsmässigt kan anses ligga inuti kyrkorummet intar de i min mening en särställning genom sin koppling till patronatsskap och stiftarroll (Stiesdal 1983a; Claesson 1989; Jacobsen 1993; Wienberg 1993; Dahlberg 1998; Nilsson 2003; Tagesson 2007).

Exakt vilka parametrar som var avgörande för vem som skulle begravas i en kista av sten är svårt att säkert uttala sig om. Tydligt är emellertid att en gravplats inuti kyrkan inte var till för alla. De flesta, inklusive de som tillhörde samhällets elitskikt, fick sina gravar på kyrkogården utanför kyrkan. Gravplatserna närmast kyrkans murar var dock förbehållna samhällets högre sociala skikt (Sellevold 2001:197 f., 217 f.; Cinthio 2002:164; Jonsson 2009:78, 93 ff.). I många fall, som exempelvis i Grolanda, kyrkplatsen i Varnhem och vid S:ta Helena kyrka i Skövde, har stenkistgravar också påträffats i nära anslutning till kyrkans murar. Weidhagen-Hallerdt menar att en sådan placering tyder på att dessa i första hand varit avsedda för personer med högre social samhällsställning (Weidhagen-Hallerdt 2010:114). En placering av graven visar således på samhällsposition, men också på hur de som disponerade resurser kunde låta gravlägga sina döda så nära det praktiska utövandet av liturgin och framförandet av böner och själämässor som möjligt.

Den döde i stenkistan - en vilande kropp ur de privilegierades skara

Med inspiration från Christina Fredengrens artikel (2018) om deponerade kroppar i mossar runt Uppåkra i Skåne har jag även närat mig stenkistornas gravlagda individer. Fredengren har visat hur deponerade kroppar genom relationer till den fysiska och sociala miljön var involverade i processer som ledde fram till att de offerades i våtmarker. På ett liknande sätt kan även skeletten i medeltida gravar studeras som del i olika processer. Utifrån Fredengrens resonemang är det möjligt att identifiera några av de processer som ledde fram till att vissa individer, och vissa grupper av individer, blev socialt exklusiva. Genom deras kroppsliga kvarlevor öppnas en möjlighet att studera den roll de spelade i en situerad sociopolitisk miljö.

Osteologiska analyser av skelett i gravar har ofta stannat vid att bedöma den gravlagdes biologiska kön. I källmaterialet finns dock några exempel där den osteologiska analysen gett information om den dödes livsbetingelser. Analyser av ben från Sunnerby, Birger jarls grav i Varnhems klosterkyrka, kyrkplatsen i Varnhem och S:ta Helena kyrkogård i Skövde har visat att skelett från människor gravlagda i stenkistor visar spår av gynnsamma levnadsomständigheter och aktiviteter som kommit att påverka deras kroppar under livstiden. Två av männen i stenkistan strax söder om långhuset i Sunnerby var kraftigt byggda med utvecklade muskelfästen på överarmar och lårben, och på den äldre mannen i Birger jarls grav i Varnhem hade framför allt den högra armen kraftiga muskelfästen. Över det ena ögat har även en läkt huggskada observerats. Det handlar här om spår i skeletten som har en tydlig koppling till direkta stridssituationer, användandet av tunga rustningar men kanske framför allt till upprepade träning med vapen. De kroppsliga förändringar vi kan se är alltså direkt länkade till upprepade militära aktiviteter. Sådan aktivitet var i sin tur en del av en privilegierad samhällsgrupps livsstil.

I skeletten från stenkestgravarna har även andra typer av fysiska spår observerats. Den man som antas vara Birger jarl hade exempelvis tänder i gott skick vilket tyder på en privilegierad tillvaro (Ahlström 2006). Bland de gravlagda på kyrkplatsen i Varnhem kunde man också konstatera att tandstatusen generellt var bättre bland de individer som begravts nära kyrkan än de som gravlagts längre ut på kyrkogården. I den fint murade stenkestan vid kyrkans norra yttervägg uppvisade den gravlagda kvinnans skelett inga förslitningsskador på kotor eller leder. Benens muskelfäste vittnade inte heller om hård fysisk belastning och tandstatusen var god. I den första gravläggningen i gravkoret i Vreta klosterkyrka ger även här förhållanden information om den gravlagde. I stenkestan låg en anmärkningsvärt storväxt man som sannolikt begravts iklädd klädedräkt med pälsverk (Lindberg 2010:113 ff. och där anf. litt.). Ett annat exempel kan hämtas från S:t Stefans kyrka i Lund där gravar som innehöll stenkestor påträffades i södra och västra området närmast kyrkan. Den osteologiska undersökningen visade att personer begravda i stenkestor generellt haft ett något bättre hälsotillstånd än övriga (Andrén 2000:17). På samma sätt som kvinnan i stenkestan i Varnhem visade skeletten i stenkestorna strax utanför murarna i S:ta Helenas kyrka i Skövde på förhållandevis få spår av förslitningsskador och belastningsförändringar. Även här var de gravlagdas tänder ofta i gott skick. Flertalet av individerna, särskilt kvinnorna, var också påfallande små och späda i skelettet. Generellt var benen hos de flesta individer i gravarna närmast kyrkan slanka och med svagt utvecklade muskelfästen. Detta är drag som osteologiskt ger intrycket av en privilegierad samhällsgrupp som inte arbetade tungt med sina kroppar (Norrman 2015). I relation till skeletten från männen i stenkestgravnen i Sunnerby, i gravkoret i Vreta och i Birger jarls grav i Varnhem är det intressant att individerna vid kyrkan i Skövde visar hur en privilegierad samhällsställning i princip kunde ge motsatt påverkan på skelettet. Här nöjer jag mig med att konstatera skillnaderna i materialet, men förhållandena öppnar för intressanta vidare studier.

Utifrån materialet tyder skeletten från stenkestgravarna i eller i nära anslutning till kyrkobyggnaden på att detta är kroppsliga kvarlevor efter människor som inte bara fått i sig tillräckligt med näring, utan sannolikt haft tillgång till ett överflöd i livet. Det är också troligt att de varit förskonade från längre perioder av stress eller andra påfrestningar och därmed klarade infektioner och sjukdomar bättre än den genomsnittliga befolkningen. Det handlar om individer som varit involverade i aktiviteter som varit fysiskt krävande, men inte slitsamt på ett sätt som belastade kroppen negativt och långsamt bröt ned den. Detta tyder på att de var inkluderade i vad Fredengren beskriver som nätverk där det fanns en kombination av god tillgång till mat, skydd och omhändertagande, vilket i hög grad bidragit till att forma starka och motståndskraftiga kroppar (jfr Fredengren 2018:9). Man kan också tänka sig att en stark och välnärd kropp kunde ha en effekt i hur man bemöttes och blev bemött av sin omgivning. En välmående kropp som fått en förstärkning av vissa muskelgrupper från vapenträning och strid kan ha gett personen en viss status och position i sociala sammanhang. Skeletten i gravarna fångar hur ett långvarigt välmående och trygghet i livet inte bara påverkade människors mentala tillstånd, utan även sakta formade kroppen och skapade förutsättningar för att ha kraft för sociala, ekonomiska och inte minst politiska mål och ambitioner. Utifrån detta förhållande stärks bilden av att de gravlagda i stenkestorna var människor som tillhörde en privilegierad samhällsgrupp och att det sannolikt fanns lokalt distinkta processer som gav riktlinjer för vem som skulle begravas i närheten av kyrkan och i kistor av sten.

Marmor, sarkofager och stenkestor – en monumentalisering i gravens inre

En annan aspekt av stenkestgravarna som är relevant att fördjupa sig i är det fysiska materialet i sig, men också idén om att förvara döda kroppar i behållare av sten. Här vill jag inledningsvis relatera stenkestorna till stensarkofager, det vill säga kistor av sten som tillverkats ur ett enda homogent stenblock. I referensmaterialet finns ett fåtal exempel på gravar där den döde placerats

i en sarkofag. Tre barnsarkofager har hittats i Nidarosdomen, och ärkebiskop Andreas Sunessons kropp placerades i en stensarkofag i domkyrkan i Lund. En anledning till att så få stensarkofager finns från perioden inom Skandinavien kan vara att det varit svårt att få fram så stora stenblock som krävdes för att tillverka en stenkista i ett stycke. Stensarkofager var däremot ett vanligt inslag i den romerska elitens begravningspraktik redan långt före kristendomens införande. Framför allt kom marmorsarkofagen som monument och förvaringsplats för de avlidna att bli djupt förknippad med kungliga och kejserliga gravläggningar i det antika Rom, och längre fram i Konstantinopel och inom det karolingiska riket i Gallien. Efter trehundralet klingade bruket av stensarkofager av i övriga delar av Italien, men i staden Ravenna kom praktiken att låta nytillverka eller återbruka antika sarkofager att leva kvar och anpassas till de speciella förhållanden som låg bakom stadens utveckling på det sociala, religiösa och politiska planet (Schoolman 2013:52 ff.). Även i Gallien och i Byzans levde praktiken att bruka sarkofager kvar under längre tid. I Konstantinopel ingick användandet av sarkofager i begravningspraktikerna ända fram under 1100-talet och framför allt då i de kejserliga begravningarna. I Ravenna blev sarkofagerna däremot en integrerad del av elitära och framför allt biskopliga institutioner inom staden (ibid:55). Sarkofagens antika form och funktion infogades således i den kristna begravningspraktiken och förutom att fungera som förvaringsplats för avlidna spelade sarkofagerna även en viktig roll i att föreviga minnet av den döde och den sociala position den gravlagde haft i livet (Carroll 2006:279; Schoolman 2013:52).

Frågan är vilken roll sarkofagen som fenomen och tankeidé kom att spela inom den skandinaviska begravningspraktiken under perioden. Schoolman har diskuterat hur sarkofagens materialitet kunde verka för att förstärka en relation och koppling som eftersträvades mellan de tidiga kristna biskoparna i staden Ravenna och tidiga kristna församlingar och helgon i kristenhetens gryning (jfr Schoolman 2013:56 ff.). Ur denna aspekt var sarkofagen ett laddat sociopolitiskt fenomen, starkt kopplad till heliga personer och heliga handlingar i den tidiga kristna praktiken, men också till kejserliga begravningar. I avhandlingens källmaterial har gravar med sarkofager en tydlig koppling till politiska och kyrkliga auktoriteter i samhället. Eftersom sarkofagerna var huggna ur ett helt stenblock var de kostbara och förknippades med stor exklusivitet. Förutom att sarkofagen gav status och social prestige åt den sociala krets som lät gravlägga en närstående i en sådan, kan man också tänka sig att sarkofagen som idé blev ett sätt för den nordiska kyrkliga och kungliga eliten att materiellt koppla sig till den tidiga kristna organisationen och till höga ledare inom denna.

I Västergötland finns ett gravmonument som genom sin inskrift också låter oss ana den speciella roll och status som förknippades med sarkofager av marmor. Gravmonumentet i Vårkumla är en fasad lockhäll av sandsten vars inskrift omnämner en präst vid namn Hanes och som tillhört benediktinerorden. Det är framför allt den ovanliga formuleringen med uppmaningen att Hanes bör återuppträ *marmore teste* som är speciell, och enligt Blennow kan orden översättas till *med marmor som vittne* (Blennow 2016:204). Begreppet marmor används enligt Blennow här som metafor för gravsten och hon nämner vidare ett liknande exempel från en gravinskrift i Rom, S:ta Maria Nova, från 1412 (ibid.). Frågan är varför ordet marmor valts för att beteckna ett gravmonument av sandsten över prästen Hans i Vårkumla. Vi kan naturligtvis, som Blennow föreslår, uppfatta det som en metafor, ett språkligt grepp för att skapa en bild hos betraktaren/läsaren av ett fysiskt fenomen som skulle förstärka gravmonumentets exklusivitet. Gravläggningar av biskopar och ärkebiskopar, liksom personer inom den såväl romerska som ortodoxa kristenhetens kejsarfamiljer i sarkofager av marmor gav uppenbarligen materialet en social laddning. Ordet marmor i inskriften över prästen Hans kan ur denna aspekt ha skapat en länk till gravläggningar av personer med hög position inom det kyrkliga ämbetet. Genom inskriften kan prästen Hanes ha kopplats till en social och religiös sfär och positionerat honom inom ett sammanhang där biskopar och ärkebiskopar verkade. Men den materiella dimensionen rymmer också något mer. Genom att beteckna monumentet och stenen som marmor görs det till vittne. Hade gravmonumentet varit av trä hade orden inte varit relevanta. Beständigheten i

marmor gör att det kan spela en roll som vittne, och genom att benämna stenen i monumentet som marmor kunde det erhålla samma egenskaper som marmor och med det erhålla den beständighet som gör att det kunde agera som vittne.

För de flesta inom samhällets sociala elit, även inom den höga kyrkliga och politiska eliten, var en stensarkofag i begravningen inte möjlig att realisera. Framför allt var det sannolikt stenmaterialet i Skandinavien i sig som begränsade möjligheterna att framställa sarkofager efter kontinentens förebilder. Däremot var de lokala sedimentära bergarternas plana hållar lämpliga för att konstruera stenkistor med väggar och tak. Stenhällarna kunde ställas på högkant, muras och fogas för att efterlikna just sarkofagernas kistliknande, täta stenrum. I hög grad framstår gravar med stenkistor och praktiken att placera det monumentala elementet i gravens inre som något speciellt och exceptionellt. Stenkistan kan i det här sammanhanget närmast uppfattas som en konstruktion som delade en idémässig grund med kontinentens sarkofager av marmor.

Stenkistor, kyrkobygge och monumentala manifestationer

För att vidga diskussionen kring begravningspraktiken i stenkistgravarna är det intressant att relatera dem till de gravmonument som föregår stenkistorna, det vill säga de tidigkristna gravmonumenten från 1000-talet. Kronologiska förhållanden har diskuterats tidigare, men för att kort sammanfatta har regelrätta stenkistor inom såväl undersökningsområdet som referensmaterialets regioner anlagts redan under 1000-talet. Generellt förefaller anläggandet av stenkistgravar få ett uppsving under 1000-talets senare del. Inom det västgötska området klingar denna praktik av efter 1100-talets mitt, medan stenkistan förefaller att bibehålla sin roll i begravningspraktiken inom referensmaterialets regioner under hela 1200-talet. Hur begravningspraktiken sedan utvecklas under 1100-talets andra hälft ser, som framhållits ovan, olika ut inom olika regioner. Naturligtvis finns det en stor kronologisk variabilitet i förändringsprocessen under perioden och det är alltid riskfyllt att dra generella slutsatser. Tendensen i materialet antyder dock att inom delar av Västergötland ser vi en nedgång i anläggandet av stenkistgravar ungefär samtidigt som påkostade och arbetade gravmonument börjar uppföras över gravan. En intressant observation och viktigt att påängta är att motsvarande förändring i begravningspraktiken inte kan ses i gravmaterialet från andra landskap inom det svenska området. Istället förefaller stenkistan här bibehålla sin roll som exklusivt gravmonument under hela 1200-talet. Även om synliga gravmonument ovan jord förekommer sporadiskt, får de långt ifrån det genomslag inom andra landsdelar som de får i Västergötland.

Vi kan därmed konstatera att under den period då stenkistor anlades som mest frekvent, detta förefaller vara giltigt i såväl materialet från undersökningsområdet som referensmaterialet, uppförs egentligen inte några påkostade, synliga monument över gravarna. Från denna period, sent 1000-tal till 1100-talets andra hälft, känner vi heller inte till att gravmonument ovan jord har uppförts över vare sig den tidens kungligheter, höga kyrkliga ledare eller personer ur det övre samhällsskiktet. Exempelvis finns inga belägg för att gravmonument placerats över den stenkilska familjens gravar i kapellet i Vreta kloster. Istället var det omsorgsfullt arbetade stenkistor i gravens inre som karaktäriserar dessa gravar på samma sätt som den övriga elitens gravar. I sig är detta anmärkningsvärt eftersom det handlar om samhällsskikt för vilka resurskrävande och iögonfallande gravmonument traditionellt spelat en viktig roll för att uttrycka status, inflytande och samhällsposition (Bratt 2008; Pedersen 2010; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018; Nitenberg 2019). Praktiken att uppföra en monumental konstruktion i gravens inre utan synliga påkostade markeringar förekommer alltså inom såväl den politiska och kyrkliga eliten som inom den övriga samhällseliten.

Monument i sten – om brott och kontinuitet

Samtidigt som vi kan identifiera ett stort brott i hur man väljer att utforma de monumentala inslagen i vissa gravar kan vi ur en annan aspekt också diskutera kontinuitet. För Östergötlands del uppförs tidigkristna gravmonument från tidigt 1000-tal och framåt under hela århundradet, men inte efter sekelskiftet 1100. Den kronologiska tyngdpunkten för de östgötska gravmonumenten ligger dock i 1000-talets andra del (Ljung 2016:81). Sammantaget ser vi således en slags kontinuitet i den sociala elitens begravningspraktik genom monumentaliseringen av enskilda gravar. Den stora skillnaden är att i stenkistgraven placeras den döde inuti ett monument i gravens inre som efter själva begravningen förblir dolt för omgivningen.

Det kan konstateras att praktiken att i vissa gravar konstruera kistor av sten tycks ske parallellt med uppförandet av tidigkristna gravmonument försedda med runinskrift och slingrande djur- och växtornamentik. Inom undersökningsområdet ger materialet emellertid inte belägg för att båda monumenttyperna använts parallellt på en och samma plats. På kyrkplatsen i Varnhem finns en daterad stenkistgrav som man menar sammanfaller i tid och praktik med en tidigkristen gravhäll knuten till platsen. Man har hävdad att den tidigkristna gravhällen har legat fastmurad som lockhäll på den fint murade stenkistan med huvudnisch vid kyrkans norra långhusmur. Det bör dock påpekas att lockhällen inte påträffades *in situ*, utan ett hundratal meter från själva kyrkplatsen. En ¹⁴C-datering av den gravlagda kvinnan i stenkistgraven har gett ett brett dateringsintervall, men man menar att hon sannolikt dog vid 1000-talets mitt. Magnus Källström har likaledes föreslagit en epigrafisk datering av gravhällen till mitten av århundradet (Källström sid. 19 i Nitenberg 2009; Vretemark 2020:13). Ljung öppnar emellertid för att hällen kan ha en något tidigare tidfastning, till 1000-talets första hälft (Ljung 2016:98). Stenkistans stratigrafiska relation till kyrkobyggnadens kallmurade grund och den uppskattade dåtida marknivån indikerar emellertid att om gravhällen legat fastmurad på stenkistan skulle dess ovansida med inskrift och bildframställning inte ha varit synlig ovan mark utan dold i gravens inre (se katalogen nr. 107 *Varnhems kyrkplats*). Hittills finns heller inga andra belägg för att stenistor påträffats i gravar under tidigkristna monument (se undersökta gravar i Ljung 2016). Det är också anmärkningsvärt att de tre fint murade stenistorna vid kyrkoruinen ligger i gravar som grävts ned genom byggnadslagret från stenkyrkan, vilket tyder på att gravarna anlagts efter det att stenkyrkan uppfördes under 1000-talets andra hälft. Det finns därför en möjlighet att den tidigkristna lockhällen i Varnhem tillhört en grav som kronologiskt ligger något tidigare än stenistgravarna. Relationen mellan stenistgravar och tidigkristna gravmonument kan utforskas vidare. Hittills visar emellertid tendensen i mitt källmaterial att anläggandet av stenistor i gravar är en begravningspraktik som snarast avlöser uppförandet av de tidigkristna gravmonumenten inom såväl det östgötska som det västgötska området, även om praktikerna under en begränsad period så att säga förekommer sida vid sida.

För Västergötlands del, och mer specifikt för undersökningsområdet, är det således tydligt att praktiken att uppföra påkostade gravmonument i sten över graven upphör under en hundraårsperiod. Tidigkristna gravmonument över graven blev inom de norra delarna av Västergötland en del av begravningspraktiken för vissa familjer eller släkter under det tidiga 1000-talet (i Husaby något längre). En andra våg av synliga gravmonument vilka utgjordes av stavkorshällar, liljestenar och flerdelade gravmonument blev en del av begravningspraktikerna efter 1100-talets mitt och framför allt mot slutet av århundradet och under början av 1200-talet. Denna period sammanfaller med att fokus kom att riktas mot gravens inre och att den monumentala stenkonstruktionen flyttade ner under jord och blev en stenista för den döde att vila i. Utöver skillnader i kronologiska tyngdpunkter finns hos stenistorna även en uttalad avsaknad av såväl inskrifter som bilder i form av djur, växtrankor, kors eller mänskliga figurer. Denna avsaknad av inskrifter och figurativa element, vilka finns hos såväl de tidigkristna gravmonumenten som gravmonumenten under 1100- och 1200-talen, markerar en klar diskontinuitet i begravningspraktikernas innehåll under perioden. Även Elisabeth

Svårdström har noterat vad hon beskriver som ett ”vacuum” i runinskrifterna under förra hälften av 1100-talet. Förklaringen, menar hon, kan möjligen vara runsstestens upphörande under 1000-talet och att stenhuggarkonsten blommar upp först vid mitten av 1100-talet (Svårdström 1970:LV).³⁰ Som påpekats ovan kan man dock uppfatta en kontinuitet i monumentaliseringen av graven, oavsett om det handlar om monument ovan eller i själva graven.

Gravläggning i kistor av sten sker på sätt och vis också i kontrast till uppförandet av tidigkristna gravmonument med bilder och runinskrifter förankrade i en vikingatida bild- och skriftvärld. Ur en aspekt bryts kontinuiteten i en begravningspraktik som innefattat att låta bekosta och uppföra exklusiva gravmonument över graven. Istället kom stenkistan som monumentalt inslag att dominera i begravningspraktiken fram till 1100-talets mitt. Detta är intressant eftersom det egentligen inte finns något som utesluter att man försett gravnen med båda delar. Förutom en nedteknad iakttagelse från 1700-talet av en stenkista under ett norskt flerdelat gravmonument finns det inget i det arkeologiska materialet som antyder att så var fallet. Man kan fråga sig om vikten av att ombesörja att den dödes kvarlevor skulle hållas intakta inför uppståndelsen överskuggade den funktion som ett beständigt och för omvärlden synligt gravmonument hade haft under 1000-talet. Frågan är därför om synliga monument ovan gravnen helt spelade ut sin roll då stenkistor istället anlades i gravens inre. Hur stenkistor i gravar förhåller sig till synliga monument är viktigt för att uppfatta hur de vid sidan av tidens kristna trosföreställningar kan ha fungerat i begravningsprocessen. Ett sådant förhållande som kan vara givande att diskutera är stenkistornas relation till stenkyrkorna från perioden.

Stenkyrkorna – en annan form av monument i begravningspraktik

Stenkistorna var ofta omsorgsfullt utformade och skulle tjäna som viloplats för den döde under den mellanperiod som tillbringades i sömn och vila i väntan på domedagen. De var också länkade till rådande trosföreställningar där den individuella gravnen i sig var viktig för att bevara de kroppsliga kvarlevorna. I och med att den dodes i gravens inre efter begravningsstillfället hade stenkistan å andra sidan inte den viktiga roll som förbindelselänk med de levande och den döde i gravnen på samma sätt som gravmonumenten ovan jord. Framför allt för det västgötska området framträder ett tidsmässigt glapp mellan uppförandet av tidigkristna gravmonument och 1100- och 1200-talens gravmonument ovan jord. Därmed framträder också ett glapp i elitens praktik att låta uppföra synliga och resurskrävande monument över gravnen. Det är i sig anmärkningsvärt att detta glapp sammanfaller med att anläggandet av stenkistor i gravarnas inre inom detta område når sin höjdpunkt.

Breddar vi analysen ytterligare och relaterar uppförandet av gravmonument ovan och under jord till den monumentala manifestation som ett stenkyrkobyggande innebar, blir diskussionen kring glapp, kontinuitet och monumentresande mer komplex. Cecilia Ljung har bland annat sett en direkt koppling mellan upphörandet av de tidigkristna gravmonumenten och det äldsta stenkyrkobyggandet (Ljung 2016:78, 243). I Östergötland tyder dendrokronologiska dateringar av stenkyrkor på att de äldsta stenkyrkorna kan ha stått färdiga redan under 1120-talet, vilket i tid ligger mycket nära den tidpunkt då tidigkristna gravmonument upphör att framställas (Bonnier 2004:39; *ibid.*). I området söder om Vänern kan undersökta och daterade stenkyrkor visa att många uppförts under 1100-talets första hälft. Utgår man från de kyrkor i området söder om Vänern som erhållit en tydligare och snävare datering, så som Gudhems kungsgårdskyrka, Gösslunda, Götene, Lurö, Marum, Skälvum, Sunnerby, Varnhems kyrkplats och Våmb, hamnar uppförandet av kyrkorna i första hälften av 1100-talet (se katalogen nr. 53, 51, 54, 70, 72, 88, 98, 10 och 109). Lämningarna efter en stenkyrka i Varnhem utgör i dagsläget ett extraordinärt exempel, men visar att kyrkor av sten kan ha uppförts redan under sent 1000-tal.

30. Enligt Cecilia Ljung tycks runsstestensresandet i Västergötland i stort ha upphört redan under 1000-talets första hälft (Ljung 2016:96).

Vad gäller båda Götalandskapen förefaller således de tidigkristna gravmonumenten tillhöra den fas som föregår en period av expansivt stenkyrkobyggande. I Ljungs uppfattning handlar detta om att en institutionalisering manifesterad i stenkyrkobyggande erbjöd andra möjligheter till åminnelse i en liturgisk kontext, genom minnesmässor, allmosor och förböner, vilket gjorde att man senast mot slutet av 1000-talet upphörde att framställa de runristade gravmonumenten. Hon menar att i områden med tidigkristna gravmonument får stenkyrkobygget ofta elitära arkitektoniska inslag, vilket säkerligen bidragit till att produktionen av gravmonument upphör (Ljung 2016:242). Att låta uppföra stenkyrkor skulle således ha gett eliten nya möjligheter att manifesteras sina trosföreställningar, status, makt och inflytande inom kyrkogårdens hägn. Tydligt är att samtidigt som stenkyrkorna tar över rollen som monumentalt element i gravnen påbörjas uppförandet av kyrkor i sten med en för samtiden aldrig tidigare upplevd monumentalitet i landskapet.

En gravplats inuti själva kyrkan var, vilket jag berört ovan, visserligen eftertraktad, men tycks vara förbehållen höga kyrkliga ledare, prästerskap och i viss mån, kungligheter. I såväl materialet från undersökningsområdet som i referensmaterialet visar undersökta biskops- och ärkebiskopsgravar från 1100- och 1200-talen på en tydlig ambition inom dessa aktörskollektiv att gravläggas i större kloster- och domkyrkor. I alla de exempel som tagits upp har dessa gravar anlagts innanför kyrkobyggnadens murar. I Nidarosdomen gravlades till och med medlemmarna i den kungliga familjen i nischer i korväggen. En liknande begravningspraktik använder även ärkebiskop Absalon då han låter återbegrava sin farfars kvarlevor i en nisch i koret i Sorø klosterkyrka.³¹ Här kan noteras att även om inte medlemmarna i Hvidesläkten var kungligheter, fanns det nära kopplingar till den samtida kungamakten. Samma begravningspraktik har tillämpats i klosterkyrkan i Gudhem i Västergötland där en nisch kantad av finhuggna stenblock i korets södra mur sannolikt utgjort en begravningsplats för en person med hög social ställning. Nischbegravningar i kyrkans väggar framstår härmed som en begravningspraktik förbehållen personer med en hög rang inom de politiska och kyrkliga systemen, och genom en sådan begravningsplats kunde medlemmar i de kungliga familjerna, eller de allra närmaste kretsarna kring dessa, särskilja sig från andra sociala eliter i samhället.

Utan att fördjupa mig i en diskussion ligger det nära till hands att här se en parallell till de tidiga kristna gravläggningarna i katakombernas stennischer i Rom, och kanske framför allt den glans av helighet som omgav de kristna martyrernas gravar och kvarlevor i katakombernas stenväggar. Man kan tänka sig att det handlar om en form av iteration där man härmat och försökt upprepa en begravningspraktik från den tidiga kristna tiden som var intimt förknippad med martyrskap och de första kristna helgonens gravar. Men begravningspraktiken är inte identisk utan den upprepas med ett delvis annorlunda innehåll där kyrkans murar istället för bergets väggar får hysa de döda kropparna. En dimension i den politiska elitens gravläggningar i nischer i kyrkans väggar kan vara en strategi för att skapa en koppling till personer med en extrem andlig särställning i den tidiga kristendomen. Vi kan också uppfatta en idémässig relation mellan gravläggningen i kyrkans stenmurar och placeringen av helgonrelikier i nischer och håligheter i kyrkornas altarstenar. Förutom den exklusiva begravningspraktiken kan kvarlevorna och benen ha erhållit en speciell status genom att de inleddes i kyrkans stenväggar.

Gravläggningarna i kyrkans väggar var också en strategi för att skapa exklusivitet och manifesteras en speciell relation till kyrkan som monument. Genom att kvarlevorna blev en del av kyrkan som byggnadsverk blev medlemmarna i de kungliga kretsarna på sätt vis ett slags byggnadselement i

31. Inom tysk forskning har begreppet *Hauskloster* använts för att beskriva en slags sakral härskarteknik. Genom att göra ett kloster till en dynastisk nekropol kunde släktens tradition och helighet manifesteras. Detta blev också en strategi för att skapa ordning, stabilitet och kontinuitet och familjemedlemmarna kunde markera sin ställning i förhållande till andra släktlinjer (se Hermanson 2009:211 och där anf. litt.).

kyrkan. Därmed kom kyrkan att också utgöra ett oerhört exklusivt gravmonument över den kungliga familjens gravar. Liknande resonemang har förts av Schoolman vad gäller biskopsgravarna i Ravenna. Han framhåller att gravläggningen av biskoparna inuti de kyrkor de själva varit delaktiga i att låta uppföra spelade en roll bortom liturgi och gudfruktighet. Monumentet i kyrkan med den privata kopplingen till den gravlagde förstärkte både biskopens roll som kyrklig auktoritet och dennes position på ett politiskt plan (Schoolman 2013:60). Begravningar i nischer i kyrkans väggar utgör en oerhört specifik begravningspraktik knuten till samhällets högsta ledande skikt. Genom en koppling till kyrkobyggnaden i sig och genom att materiellt skapa en länk till de heliga martyrernas gravar kom nischbegravningar att också skapa en legitimitet kring rang och samhällsposition.

Inom den sociala eliten, och jag tänker närmast på den lokala aristokratin, började man låta uppföra synliga gravmonument över gravarna under 1100-talets andra hälft och framför allt 1200-talet. Här finns element i begravningspraktikerna som delas av den bredare sociala eliten och den politiska och andliga eliten. I den mån det varit möjligt att avgöra förefaller synliga gravmonument bli ett viktigt inslag i begravningspraktiken även i kungliga och biskopliga gravläggningar under 1200-talet. Men vi kan se en viktig skillnad. Medan den lokala aristokratin uppför gravmonument över gravar på kyrkogården uppförs de synliga gravmonumenten över de kungliga och de kyrkliga ledarnas gravar inuti kyrkorummet. Den danske kungen Erik Plogpenning's grav från 1200-talets mitt har sin motsvarighet i de två kungliga gravarna i Varnhem och Gudhem. Såväl drottning Katarinas grav i Gudhems klosterkyrka som Birger jarls grav i Varnhems klosterkyrka har uppförts efter samma princip där själva gravhällen lyftes upp över golvnivån genom ett uppmurat fundament. Genom att det höjdes upp över golvet hamnade det inte bara i besökarnas blickfång utan de tvingades också röra sig runt det. På så sätt blev gravmonumentet en del av kyrkobyggnaden men kom också att utgöra en strukturerande del av kyrkorummet. Därigenom kunde den/de döda i graven på sätt och vis även göra anspråk på rummet som användes för de levandes praktiker.

Jag menar att en del i attraktionen i att låta anlägga graven i de större kyrkorna var dels den fysiska kopplingen till de imponerande byggnadsverken i sig och dels att graven blev integrerad som byggnadselement eller som en strukturerande del i kyrkorummet. Med stöd i framför allt Engbergs och Andréns resonemang menar jag att för kungasläkterna och de aristokratiska familjerna kom uppförandet av en stenkyrka att också utgöra ett värdigt och mäktigt gravmonument under kristendomens första århundraden (Engberg 1996:158; Andrén 2000:23). En viktig poäng i denna diskussion är att kyrkobyggnaden kunde inta rollen och agera som gravmonument, både för ett kollektiv och i enskilda manifestationer.

Stenmaterialet - en länk mellan grav och kyrka

Om nu individens och familjens ställning skulle manifesteras genom gravens placering på kyrkogården och genom en rumslig relation till kyrkans olika byggnadsdelar, faller praktiken att anlägga en stenkista i graven, både genom material och konstruktion, väl in i den retorik som fanns inbyggd i det exklusiva stenmaterial som användes till kyrkan som helig byggnad. Praktiken att förvara och bevara döda kroppar i en stenkista i väntan på en annan tillvaro var således något exklusivt och innebar en behandling av den avlidne som inte var möjlig för alla familjer i lokalsamhället. Ovan jord kunde social status hävdas på många olika sätt, genom placeringen av graven eller genom olika ceremonier som framfördes vid graven. Under jord och i graven hävdades den dödes, och därigenom de efterlevandes, status genom stenkistans konstruktion och genom den mångfald av praktiker som riktades mot den dödes kvarlevor nere i graven.

Ofta utgörs stenmaterialet i såväl stenkista som kyrkobyggnad av sandsten eller kalksten, även om inslag av natursten förekommer. Kieffer-Olsen har påpekat att materialet i stenkistorna inte nödvändigtvis haft en social innebörd utan att det snarare kan handla om att man passat på att

utnyttja överblivet byggmaterial från kyrkobygget (Kieffer-Olsen 1993:128 ff.). Initierandet och bekostandet av ett stenkyrkobygge var starkt kopplat till en kontroll över stenmaterialet som råvara, vilket också innefattade en kontroll över transporten av stenen till kyrkobygget, över byggnadsprocessen och sannolikt även över spillmaterialet. Stenblocken i kistkonstruktionerna kan naturligtvis ha utgjort restprodukter och överskott av byggnadsmaterial vid byggandet av en stenkyrka, men valet har oftast fallit på det stenmaterial som är ditfraktat och resurskrävande framför ett lokalt och naturligt förekommande stenmaterial. Om det enbart handlat om att ta tillvara spillmaterial skulle vi se stenkistor i fler gravar, oavsett status och placering på kyrkogården. Sand- och kalkstenens egenskaper i form av plana stenhällar kan ha utgjort en fördel då kistans väggar och lock skulle konstrueras och valet av stenmaterial kan naturligtvis ha haft sin grund i funktion och praktiska aspekter. Samtidigt uppfattar jag att det också rymmer fler dimensioner än enbart funktionalitet. Andrén har framhållit att sambandet mellan kyrka och grav i fråga om material snarare bör uppfattas som en markering av ett samband mellan person, eller en familj, och kyrka (Andrén 2000:17). Inte minst, vilket Emil Eckhoff lyfte fram redan under början av 1900-talet, var de murade kistorna av sten, eller tegel, inte likkistor i vid bemärkelse. De var inte kistor avsedda att bära den döde i på vägen till kyrkan, utan stenkistorna ”är snarare en del av själva graven” (Eckhoff 1912:144). Stenkistorna blev konstruerade på plats och som en del i utformandet av själva gravrummet.

I de allra äldsta nordiska lagarna, de norska tingslagarna, finns stadgar som visar att en reglering i begravningspraktiken grundad i människors sociala position förekommit. Borgartingslagen och Eidsivatingslagen är lagtexter som anses återspegla förhållanden under 1100-talet, och där föreskrivs var på kyrkogården olika sociala kategorier skulle begravas. Platsen under takdroppet närmast kyrkan var reserverad för ländermännen, en av de högsta sociala grupperna i Norge under den här perioden, medan trälarna, som stod längst ned på den sociala skalan, skulle begravas längst ut från kyrkan (Lindkvist 2009:60). Vid arkeologiska undersökningar har man också ofta kunnat visa att begravingar på kyrkogårdarna ägt rum efter en socialt stratifierad rumslik princip där de mest statusfyllda gravarna legat närmast kyrkan (Andrén 2000; Cinthio 2002; Jonsson 2009; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010; Vretemark 2014:138). Det är därför intressant, vilket jag påpekat tidigare, att de socialt exklusiva stenkistgravarna inte alltid påträffas i kyrkans absoluta närhet. Materialet från undersökningsområdet har visat att gravar konstruerade med stenkistor även anlagts längre ut på kyrkogården och i relation till norska lagtexter i en rumslik kontext som skulle antyda en lägre social status. Här får vi anta att andra variabler spelat roll i placeringen av graven. Vikten av att kunna gräva en grav med tillräckligt djup kan ha överskuggat betydelsen av att den låg nära kyrkan. En placering invid gångstråk där processioner till och från kyrkan passerade med böner och liturgiska sånger som framfördes, kan också ha gett gravplatsen en hög social status. En placering vid processionsvägen till kyrkan kan även ha skapat en eftertraktad närhet till den kristna rituella praktiken som skulle ombesörja att den döde tryggt kunde vänta i sin grav på domedagen och uppståndelsen (Ekroll 2016:4). En annan möjlighet är att kistans stenmaterial i sig kom att utgöra en tillräckligt stark länk och fysisk koppling mellan graven och stenkyrkan så att det geografiska avståndet till kyrkans murar uppfattades som mindre viktigt. Jag menar att stenmaterialet intar en central roll för att skapa en koppling mellan grav och kyrkobyggnad och att bruket av sten är en av de faktorer som är generellt återkommande i elitens manifestationer.

Praktiken att gravlägga den döde i en kista av sten korresponderar i mitt källmaterial inte med ett uppförande av ett beständigt monument ovan jord. Gravplatsen kunde markeras med en låg jordkulle, träkors eller stenblock, men det saknas belägg för att monumentala och resurskrävande monument i sten placerades över själva graven. I enlighet med Ljungs linje kan stenkyrkobyggandet ur vissa aspekter uppfattas som en kontinuitet i praktiken att uppföra monumentala konstruktioner inom den offentliga sfär som begravningsplatsen utgjorde. Men för Ljung handlar det om en kontinuitet i att uppföra minnesmärken, att manifesteras sig socialt och befästa släktens eller familjens inflytande och

status i samhället. Jag menar att istället var det kyrkobyggnaden som fenomen som också kom att fungera som monument, att anta rollen som mausoleum, väl synligt för omgivningen. Under en period då rådande trosföreställningar och sociala manifestationer gjorde att monumentala arrangemang förlades under jord, i gravens inre, fick den lokala landsbygdskyrkan i sten inta rollen som ett slags kollektivt gravmonument för samhällets lokala elit. Kyrkobyggnaden i sten och anläggandet av gravar med stenkistor är således båda delar av relaterade praktiker vilka spelade en viktig roll i en strategi för den lokala familj som dominerade bygden. Samtidigt som man ombesörjde de avlidnas behov i väntan på uppståndelsen fördes en tradition av resurskrävande monumentresande vidare. Det var en tradition som för omvärlden stärkte såväl det lokala elitkollektivets som familjens sociala position. Genom stenen som materiell länk och genom stenkistans konstruktion infogades de döda i stenkistgravarna, trots en placering utanför kyrkan, i den gudomliga helhet som genomsyrade den kyrkliga byggnaden med sitt altare, sin dopfont och inte minst sina heliga föremål i form av relikier. Kyrkan som synligt monument tog på sätt och vis över rollen efter de tidigkristna gravmonumenten. Kyrkan fyllde samma funktion och blev istället för gravmonumenten en vittnesbörd för evinnerliga tider om en familjs sociala särställning i bygden och förmåga att bekosta och låta uppföra makalösa byggnadsverk. Denna praktik, att materiellt skapa länkar mellan olika fysiska fenomen från olika tider, är också påtaglig i återbruket av äldre gravmonument.

Återbruk och monumentens roll i sammanlänkandet av tid och relationer

Utifrån gravmaterialet har vi sett att brukandet av äldre gravar och gravmonument förefaller ha blivit ett mer allmänt förekommande fenomen i den lokala begravningspraktiken från 1100-talets mitt och fram under 1200-talet. Spår efter sådana handlingar kan uppfattas på många håll inom både undersökningsområdet och från lokaler i referensmaterialet. Inom undersökningsområdet finns belägg för att man kommer tillbaka och brukar stenkistor i gravar för fler begravningar, arrangerar om benen samt plockar upp och flyttar kvarlevor. Framför allt förefaller dessa handlingar bli mer vanliga under 1200-talet, men de fortsätter också längre fram i tiden.

För undersökningsområdets del, främst den norra delen av Västergötland, ser vi att framför allt stenkistgravar, men även mer komplexa gravmonument ovan jord, som monumentet i Sunnerby, kan kopplas till ett återbruk av äldre gravkontexter. I gruppen plana gravhållar, i vilken liljestenar och stavkorshållar ingår, saknas inom motsvarande område däremot kända belägg för att dessa gravar varit föremål för olika former av återbruk. Det handlar här om att uppfatta spår av praktiker i ett ytterst begränsat empiriskt material, men tendensen finns där och skulle kunna tyda på en distinktion i praktiken kopplad till de olika typerna av gravmonument. Till detta återkommer jag emellertid lite längre fram i kapitlet.

Fragment från grav och kyrka i återbrukets praktiker

Graven under det flerdelade sandstensmonumentet i Sunnerby, den påbyggda stenkistan i Gudhems klosterkyrka liksom den lockhällsförsedda stenkistgravens i Trinitatskyrkans västtorn, innehåller alla spår av praktiker som antyder något om förhållanden och synsätt som kommit att vävas in i begravningspraktikerna under 1200-talet. Placeringen av kroppen på stenkistans lock i den äldre gravens i Sunnerby, liksom återbruket av en äldre stenkista i Trinitatskyrkan i Lund, kan uppfattas som ett materialiserande av ett förflutet socialt sammanhang och införlivandet av den döde i detta sammanhang. Gravmonumentet blev attraktivt genom sin koppling till vad som måste ha uppfattats som en viktig person, eller betydelsefulla sammanhang som den personen varit en del av i det förflutna. Denna relation i form av en fysisk koppling blev utslagsgivande i valet av gravplats. Den äldre gravens med sitt innehåll återbrukades, men man valde samtidigt att utforma ett nytt, gemensamt gravmonument. Det nya gravsammanhanget med ett mer komplext innehåll omformades

efter nya ideal och tankeidéer där gravarna försågs med ett monument i sten, beständigt och synligt för omgivningen. Gravarna i Sunnerby och i Trinitatiskyrkans tornrum uppvisar därmed praktiker från två skeden, den osynliga kistan och praktiker för att synliggöra den. I Skänninge och i Heda i Östergötland har på motsvarande sätt äldre gravar återanvänts i ett senare skede. Även här har det varit viktigt att återkomma till den grav som anlagts under en äldre period (i Skänninge och Heda redan under 1000-talet) och i ett senare skede begrava vissa individer i den äldre gravarna. I Skänninge och Heda uppfördes emellertid aldrig något nytt gravmonument utan den tidigkristna hällen fick fortsätta att fungera som monument över gravarna.

Ovan framhölls att det under perioden utvecklades en speciell relation mellan gravar och kyrkobyggnad. Anmärkningsvärt är att denna relation också framträder genom praktiker kopplade till återbruk. Bland annat framstår infogandet av delar från tidigkristna gravmonument som byggnadselement i olika delar av kyrkobyggnader under 1100- och 1200-talen som en ytterst medveten och genomtänkt handling. Motsvarande dimension rymms sannolikt i den handling som innefattade inmurandet av en liljesten i västtornet i Lindärva kyrka i Västergötland. Tornet uppfördes sekundärt till långhuset och liljestenen har infogats som en del i murlivet (jfr Dahlberg 1998:289). Liljestenen gör sig dock påmind genom att hällens sidokant och hörn sticker ut från de övriga stenblocken i tornets mur. Genom att den murades in tillsammans med liknande material blev den en del av helheten i byggnadsverket, men samtidigt distinkt och särskiljande och kunde påminna omgivningen om sin roll som gravmonument.

Det är därför intressant att praktiken att genom det materiella, genom fysiska lämningar efter tidigare generationers handlingar och aktiviteter, koppla sig till speciella konstruktioner även förekommer i det omvända. Sockelstenen i Häggesled utgör ett anmärkningsvärt exempel. Sannolikt hade sandstensblocket huggits för att användas i ett västtorn som aldrig uppfördes. Istället användes den under 1200-talets början som lockhäll över en grav. Man kan fråga sig varför det blev viktigt att placera en byggnadsdel från ett avbrutet tornbygge över en grav? De romanska västtornens koppling till stiftarfamiljer och samhällets sociala eliter har diskuterats inom många olika forskningsinsatser (Stiesdal 1983a; Claesson 1989; Jacobsen 1993; Wienberg 1993; Dahlberg 1998; Nilsson 2003; Tagesson 2007). Även om tornens mångfunktionalitet lyfts fram råder en enighet om att västtorn trots allt kan uppfattas som tecken på världsligt inflytande med en nära relation till aristokratin. Markus Dahlberg framhåller just tornens monumentala formspråk med för sin samtid sociala övertoner (Dahlberg 1998:140). Framför allt har gravläggningar i tornet satts i samband med privata byggnadsinitiativ och patronatsskap över kyrkan. Emporvåningar, västbänkar och västportaler har setts som byggnadselement kopplade till en social elits strategi för att uttrycka härskarideologi och social status (jfr bl. a. Bonnier 1987:219 f.; Anglert 1989:226; Nilsson 2003:34, 44 ff.). I sammanhanget är det anmärkningsvärt att de sociala praktiker som materialiserades i uppförandet av ett västtorn var så laddade att trots att tornet aldrig realiserades fick en byggnadsdel från det en ny roll som gravhäll på kyrkogården. Jag menar därför att anspråken på den härskarideologi som materialiserades i västtornet kom genom sockelstens roll som gravhäll att överföras till gravarna, till den döde, men kanske framför allt till den efterlevande familjen.

Även stendetaljen från en rundbågsfris i den ombyggda Trinitatiskyrkan som placerades under huvudet på den döde i en grav kan uppfattas som en handling för att skapa en fysisk länk mellan kyrkan och den döde i gravarna. Ett annat exempel är ett par av gravarna från St Clemens kyrkplats i Helsingborg där stensulptur från kyrkan i form av delar av rundbågsfriser med rundprofiler och akantusblad hade fogats in som konstruktionselement i stenistornena.

Dessa exempel visar att begravningspraktiken under perioden runt 1100-talets andra hälft och sekelskiftet 1200 kom att rymma något mer än att ombesörja begravningen av en avliden

anförvant. Såväl delar från kyrkans rundbågsfriser som sockelstenen från det planerade västtornet tillhörde bygnadsverk som den døde med all sannolikhet varit involverad i och förknippad med. Vi kan anta att kyrkorna på ett intimt sätt var länkade till sina grundare och patronater och en materiell koppling till dessa blev ett sätt att bygga upp sina egna sociala och ideologiska resurser. Byggnadsdelarna i sten från kyrka och torn liksom gravplatsen i Trinitatiskyrkans västtorn bidrog på olika sätt till att förstärka familjens socioekonomiska och politiska särställning i lokalsamhället. Infogandet av fragment från gravmonument i kyrkobyggnaden liksom infogandet av detaljer från kyrkobyggnaden i gravens konstruktion visar hur gränsen mellan grav och kyrkobyggnad medvetet kunde överskridas. I byggnadsdetaljerna rymdes en intimitet och personlig närvaro. De var små fragment, men i det lilla föremålet fanns också det storskaliga byggnadsmonumentet. Exemplet visar hur laddade materiella fenomen kunde manipuleras och skapa kontinuitet mellan tid och rum och samtidigt verka i upprätthållandet av sociala relationer. Ett annat tydligt drag i inslaget av återbruk i begravningspraktiken är manipulerandet av fragment från tidigkristna gravmonument i nya gravkontexter.

De tidigkristna gravmonumentens roll i återbrukandets praktik

Som vi har sett klingar anläggandet av stenkistor i gravarna vid de lokala kyrkorna inom undersökningsområdet av under loppet av 1100-talet. Exempel i referensmaterialet tyder däremot på att stenkistgravar utanför detta område fortsätter att spela en viktig roll i begravningspraktiken under 1200-talet.

Utifrån exemplen från Öland, Småland och Södermanland, och framför allt från det östgötska området, ser vi att gravmonumenten från 1000-talet, med sina slingrande djurkroppar och runinskrifter, delades och användes som material i stenkistor och lades som täckhällar över gravar. Inom undersökningsområdet saknas dock belägg för att tidigkristna gravmonument återbrukats i senare tiders gravkontexter. Möjligen skulle den tidigkristna gravhäll som man menar har varit fastmurad på locket på en stenkista i Varnhem kunna vara ett ytterst tidigt exempel på att samma praktik att återbruka dessa gravmonument förekommit inom det västgötska området. Däremot finns det belägg för praktiken att använda och foga in delar från tidigkristna gravmonument i stenkyrkor från såväl undersökningsområdet som i de områden där monumenten också återbrukats i gravkontexter. Som konstaterats ovan intensifieras återbruket av äldre gravar generellt inom ett större geografiskt område, som omfattar både de västra och östra landskapen, under 1100-talets sista hälft och 1200-talet. Utmärkande är dock att i de östra landskapen riktas uppmärksamheten mot gravmonument från det förflutna genom att de sönderdelas och också fogas in i nya begravningssammanhang.

Bilden, monumentet och det lilla fragmentets stora potential

Gravmonument, liksom runstenar, har ofta lyfts fram som fysiska fenomen vars huvudsakliga funktion varit att upprätthålla minnet av någon som avlidit, att materialisera både minne och sorg (se diskussion ovan Ljung osv). Vi kan dock konstatera att de tidigkristna gravmonumentens materialitet var något mer än deras primära funktion som gravmonument.

Genom att göra hållarna från tidigkristna gravmonument till delar av nya gravmonument i form av stenkistor sammanlänkades monumenten över tid och ett fysiskt band upprättades mellan de gravlagda individerna då och nu.

Monumenten har fragmenterats, återanvänts i olika sammanhang och motiven har integrerats på olika sätt i nya konstruktioner (jfr Back Danielsson, Fahlander och Sjöstrand 2012:5). Arkeologen Lotta Fernstål har arbetat med medvetet förstörda föremål och just brukande av delarna i nya sammanhang. Hon framhåller i synnerhet den nära kopplingen mellan föremålet och personen som burit eller använt det (Fernstål 2004). Sönderdelandet av de tidigkristna gravmonumenten

och återbruket av delarna skulle utifrån en sådan tankegång ha skapat en länk mellan människor, mellan den döde i graven och det sammanhang han eller hon var del av i det förflutna, den nyligen avlidne och de efterlevande i delvis andra sammanhang. Det förefaller dock mindre troligt att det var det personliga minnet av en avlidne anförvant, åminnelsen av den dödes specifika person, som var det centrala då de tidigkristna gravmonumenten återbrukades. När delar från det tidigkristna gravmonument integrerades i stenkistor eller som täckhällar mer än hundra år senare, är det inte självklart att de hade en koppling till den ursprungligen gravlagda personen. Vid återbruket hade lång tid förflutit sedan de primära begravningarna och sannolikt var det inte fråga om nära relationer i livet mellan personerna i gravläggningarna från olika tid. Tiden som förflöt mellan den ursprungliga gravläggningen under monumentet och återbruket av det talar för att det snarare handlade om att skapa en koppling till ett socialt sammanhang än att länka sig till en människa på ett specifikt personligt plan. Delarna från de gamla gravmonumenten var således inte längre starkt laddade på ett personligt och känslomässigt nära sätt, utan återbruket bör ha anknytning till andra värden som tradition, kontinuitet och legitimitet.

Det handlar emellertid inte bara om att infoga delar från äldre gravmonument i nya gravsammanhang. De tidigkristna gravmonumentens bildframställningar har av allt att döma haft betydelse för *hur* delarna från de återbrukade monumenten skulle placeras i den nya graven. Trots att källmaterialet är förhållandevis begränsat är det möjligt att urskilja två olika strategier i anläggandet av stenkistor i gravar där tidigkristna gravmonument återbrukats. De äldre monumentdelarna har antingen placerats så att motiven riktats in mot stenkistan och den döde, eller ut från kistan. De delar som endast haft ornamentik på en sida har aldrig placerats slumpmässigt åt olika håll. Därmed kan vi ana att det fanns en medveten strategi i användandet av hällar från de tidigkristna gravmonumenten vare sig man valde att placera dem på det ena eller andra sättet.

Kan vi då skönja en avsikt bakom valet att vända sidan med bilder inåt kistan, mot den döde, eller utåt så att ornamentiken och de ålderdomliga bilderna istället riktades mot de levande vid begravningstillfället? Det har framhållits att bilder och visuella element är gränsöverskridande, att de korsar gränser mellan det materiella och det immateriella och mellan det förflutna och betraktaren i nuet (Back Danielsson, Fahlander och Sjöstrand 2012:1). De tidigkristna gravmonumentens bildframställningar var inskrivna i förflutna sociala relationer. Vilken roll var de då avsedda att spela i en interaktion med den döde i graven och med de omgivande betraktarna i gestaltandet av en begravning kanske över hundra år efter det att monumentet tillverkades?

Svaret är sannolikt lika komplext som återbrukets olika praktiker och vi kan utgå från att den roll de fragmenterade tidigkristna gravmonumenten spelade i nya gravsammanhang rymmer många olika dimensioner. Bildframställningar, liksom monumentens runinskrifter, var också en del av runstenarnas motiv och såväl formler som figurer utgör en gemensam repertoar för både runstenar och tidigkristna gravmonument (jfr Ljung 2016:49 f.). Back Danielsson har diskuterat hur runstenarna med sina speciella figurframställningar spelade en aktiv roll i nära förestående övergångar, hur de underlättat vid olika passager och vid korsande av gränser för såväl levande som döda (Back Danielsson 2007:156 ff.). Runstenarnas bildframställningar, liksom bilderna på de tidigkristna gravmonumenten, kan ha spelat en viktig roll i övergången mellan liv och död och i övergången mellan två olika faser i tillvaron. Det ligger därmed nära till hands att uppfatta infogandet av delar av de tidigkristna gravmonumenten i 1100- och 1200-talens stenkistor och gravkontexter som en extra åtgärd för att underlätta för den döde och hjälpa denne i övergången till en tillvaro som avlidne och i väntan på domedagen. Det kan hävdas att en sådan uppfattning har föga relevans i den kristna tankeidén om döden och vad som väntar därefter, men som jag visat tidigare finns det andra element i begravningens praktiker som rimmar väl med synen på det materiellas förmåga att verka som övergångsobjekt även inom den kristna synen på döden.

Att bild- och textframställningarna på de tidiga kristna monumenten kan ha placerats i den senare graven för att underlätta för den döde förklarar emellertid inte variationerna i praktiken i sig. Varför placerades lockhällen på stenkistan i Bjälbo med bildframställningarna vända uppåt, och varför vändes de nedåt i stenkistorna i Mörbylånga och Vreta? Och varför lades hållar från tidigkristna gravmonument på 1200-talet som täckhållar över gravar med motivet vänt nedåt? Ur en aspekt handlar det om att bruka men också om att visa, alternativt dölja. Brukandet av de äldre monumenten i sig kan handla om rätten att disponera, att stå i en position där man kan göra anspråk på de äldre gravmonumenten. Vid själva gravläggningen stod graven öppen med den konstruerade stenkistan på plats och synlig för omgivningen. Genom att vända motivet uppåt, att göra bilder och runinskrift synliga för omgivningen, kan motiven ha uppfattats som något viktigt och som man ville knyta an till. Det kan ha uppfattats som något positivt, något som återopas och som man vill visa för andra att man införlivar i sitt eget. Bilderna skapade en social effekt som bidrog till att stärka den egna positionen. Att integrera delar från de äldre monumenten men istället vända den ornerade sidan nedåt kan i sig uppfattas som en laddad handling som synliggjordes för begravningsgästerna. I sin analys av gåvans betydelse för skapandet av band mellan givare och mottagare har Mauss uppfattat hur en vägran att ta emot en gåva, eller sätta den ur spel, kunde innebära ett hävdande av segervisshet och oöverbinnerlighet (Mauss 1972:59). Utifrån en sådan tankegång skulle handlingen att vända bilderna nedåt kunna uppfattas som en aktiv handling för att ta avstånd och att visa för omgivningen att man bryter med etablerade strukturer i det lokala samhället.

Vi kan inte utesluta att i då man valt att placera delarna från de äldre gravmonumenten så att den ornerade sidan blev synlig i samband med placerandet av den döde i kistan, kan uppfattningar om bildernas estetiska värde ha utgjort en viktig aspekt. Bildframställningarna kan ha uppfattats som tilltalande på ett sinnligt och angenämt sätt, både sublimt eller mer direkt (Back Danielsson, Fahlander och Sjöstrand 2012:6). Det ligger nära till hands att se hur de tidigkristna gravmonumentens böljande växtslingar, knoppar och blad eller olika former av kors kan ha appellerat till något som gav en positiv känsla, som associerades till liv och kraft, och som gjorde graven rikare i sitt innehåll. Sannolikt handlar det inte om att ge det ena eller andra synsättet företräde utan valet att integrera delar från ett äldre monument rymde förmodligen många olika dimensioner.

Delarna från de tidigkristna monumenten var intimt förknippade med det förflutna och genom återbruket kom de att bli integrerade i nya sociala sammanhang och skapa delvis helt nya sociala kontexter. För att åter knyta an till Fredengrens diskussion om deponerade mosslik kan vi uppfatta fragmenten från tidigkristna gravmonument som spår av handlingar vilka kan tyda på att gravmonumenten fått en mycket stark och mångdimensionell laddning innan de deponerades i stenkistorna. Vid tiden för deponerandet hade delar, eller hela gravmonumenten, genomgått en rad förändringar, då de "träddes fram och tillbaka" genom olika relationer. Stenhällarna från monumenten hade fått en annan status som gjorde dem till en slags objektifierade kroppar. Vi kan också uppfatta det som att de blev mer lika relikter och kroppsliga kvarlevor från förfäder, och allt mindre det stenmaterial de var när de uppfördes (jfr Fredengren 2018:13).

Därmed kom också bildframställningar och runinskrifter att bli inblandade i det sociala på ett sätt som tillverkaren och beställaren av monumentet förmodligen inte hade avsett eller kunnat föreställa sig. Det handlade enligt min uppfattning om att de ålderdomliga gravmonumenten materialiserade en delvis förfluten social ideologi som kunde brukas, överföras och häftas vid familjens eller släktens ideologi (jfr Ersgård 2006). I återbruket av äldre gravmonument i nya gravkontexter, i manipulerandet av de äldre monumentens bilder för att de visuellt skulle uppfattas av begravningsföljet på ett specifikt sätt, kunde sociala band till ett förflutet materialiseras och antingen integreras eller exkluderas i konstruktionen av familjens ideologi. I sammanhanget handlar placeringen av lockhällen på stenkistan, och hur man beslutar sig för att vända motivet uppåt eller nedåt, om ett medvetet val.

Detta val var en del av en aktiv handling som var viktig och fyllde en funktion. Ett utforskande av bildframställningarnas roll i återbrukets praktik skulle sannolikt vara ett givande forskningsfält att arbeta vidare med. Här och nu får dock detta anstå till ett senare tillfälle och kanske till andra forskningsinsatser än mina egna.

Återbruket av tidigkristna gravmonument och regionala skillnader mellan öst och väst

Sammantaget antyder det påtagliga återbruket av 1000-talets tidigkristna gravmonument i begravningspraktiken från 1100-talets mitt och fram under 1200-talet, att det handlade om att bemäktiga sig banden till det förflutna. Anmärkningsvärt är att detta inte blir en del av begravningspraktiken inom det västgötska området på samma sätt som inom de östra landskapen. En anledning skulle kunna vara att anläggandet av stenistgravar mattas av under denna period på ett sätt som det inte gör i de östra landskapen, och att man från 1100-talets mitt i det västgötska området istället fokuserar på att uppföra synliga monument över graven. På ett sätt fortsätter emellertid de tidigkristna gravmonumenten att spela en viktig roll i begravningspraktiken även inom det västgötska området. I kapitel 6 visade jag hur man i framställningen av de flerdelade gravmonumenten och de fasade lockhällarna itererade vissa stilelement från 1000-talets tidigkristna monument. Därmed kan man under framför allt 1200-talet i princip se en form av återbruk inom alla de områden där tidigkristna gravmonument uppförts. Skillnaden är att återbrukandet ser olika ut mellan de olika regionerna.

I de östra landskapen sker återbruket genom koppling medan det i det västgötska området sker genom iteration. I den ena praktiken blir handlingen synlig endast vid begravningstillfället medan den andra blir en bestående manifestation där monumentet fortsätter att spela en roll bland de levande även efter att graven fyllts igen. Här ovan framfördes tanken, med referens till Lars Ersgård, att återbruket av tidigkristna gravmonument närmast bär drag av en form av relikhantering och förfäderskult (jfr Ersgård 2006). Som jag visat ovan sammanfaller också återbruket av gravar och äldre gravmonument med den kristna kyrkans handel med relik, vilket även gav ett gensvar i hanteringen av kroppsliga kvarlevor i vissa äldre gravläggningar i den lokala begravningspraktiken. Förfädernas ben får en slags relikstatus där även de äldre gravmonumenten skulle ha kunnat spela en liknande roll och agerat som en form av relik. Praktiken att inom det västgötska området iterera på de äldre gravmonumenten handlar emellertid om att låna in vissa stildrag, men inte upprepa exakt utan göra om dem till något eget. Detta antyder att de flerdelade gravmonumenten, trots återbrukandet av äldre stildrag, fyllde en funktion bortom relik- och ”förfäderskult”. Behovet att integrera äldre gravmonument i samtiden finns således både i de östra och västra regionerna. Det tyder på att skapandet av en länk till det förflutna och till andra ideologiska sammanhang fick en ökad betydelse under perioden. Men frågan är vilken funktion infogandet av delar från tidigkristna gravmonument fyllde i 1100- och 1200-talens begravningspraktik. En annan intressant fråga är vad som gjorde detta till en viktig praktik inom de östra delarna av landet under den här perioden.

Återbruket som sociopolitisk strategi

På samma sätt som i bruket av ålderdomliga ord och formuleringar i de flerdelade gravmonumentens inskrifter måste vi fråga oss varför äldre gravmonument från tidigkristen tid blev så viktiga att koppla sig till i de nya gravsammanhangen under 1100- och 1200-talen? Lars Ersgård menar att det framför allt är just monumentens relation till speciella personer i det förflutna tidigmedeltida samhället som varit avgörande i återbruket av dem. Genom handlingen att uppföra gravmonumenten manifesterades och upprätthölls relationen till den döde förfadern. Stenmonumenten kan därmed uppfattas som konkreta uttryck för en viktig social mekanism där relationen till ett legitimerande och auktoritärt förflutet hölls levande (Ersgård 2006:97). Här bör man hålla i minnet att de tidigkristna gravmonumenten uppfördes över gravar i en kristen begravningskontext där andra monumentala

inslag inte var lika framträdande eller saknades helt. De flesta kristna gravar försågs aldrig med monument i sten och en eventuell kyrkobyggnad var under de tidigkristna gravmonumentens tid, av allt att döma en träkyrka (jfr Ljung 2016). Nu kan naturligtvis även en kyrkobyggnad av trä ha uppfattats som monumental i relation till annan samtida bebyggelse, men jag menar att konstruktioner av sten rymde något beständigt och varaktigt bortom generationer på ett sätt som inte förknippades med träbyggnader. Vi kan utgå från att de tidigkristna gravmonumenten i sten utmärkte sig som anslående konstruktioner på kyrkplatserna. Den monumentala dimensionen i ett stenmonument kunde förstärka det intryck som form, färg, material och synlighet gav. Elisabeth Arwill-Nordbladh har, utifrån Colin Renfrews resonemang kring vilken roll storskaliga objekt spelar, poängterat att fenomen som utmärker sig genom sina stora dimensioner ofta demonstrerar makt, dominans och auktoritet (Arwill-Nordbladh 2018:497 och där anf. litt.). Det var dessa monument man valde att fragmentera och foga in i nya sammanhang, och genom denna handling fogades även monumentens relationella sammanhang in i den nya gravkontexten.

Medeltidens gravmonument har sällan diskuterats utifrån egenskaper som resurskrävande monumentbygge, trots att de i hög grad utmärker sig både vad gäller sin storlek och sin exklusivitet i förhållande till hur gravar generellt gestaltades under perioden. För att komma vidare utgör snarast resonemanget kring förhistoriska monument och vilken roll återbruket av dessa spelat ett sätt att bredda insikten om att även monument från den kristna tiden kan ha fungerat på liknande sätt. Anne Pedersen menar att praktiken att uppföra resurskrävande monument kan uppfattas som början, snarare än kulmen, på en process för att synliggöra maktförhållanden i ett område. I Pedersens danska exempel handlar det om monumentbygge i ett område där kungamakten tidigare inte gjort sig gällande. Ett senare återbruk av äldre monument kan enligt Pedersen ha uppfattats som en handling för att stärka kravet på social och politisk dominans. Om återbruket var kopplat till en ny tillkommen familj kunde man genom att annektera centrala punkter i landskapet understryka sin ställning, och omvänt kunde en gammal familj demonstrera sin hävdvunna position i samhället (Pedersen 2010:84). Pedersen framhåller att socialantropologisk forskning har visat att traditioner, och intrycket av kontinuitet bakåt i tiden som implicit ligger häri, paradoxalt nog inte förutsätter någon hög ålder. Tvärtom kan de återupplivas eller lika gärna uppfinnas under speciella förhållanden (Pedersen 2010:85 och där anf. litt.). Bakom sådana uppfunna traditioner kan det ligga ett behov av att stärka känslan av samhörighet inom en grupp eller ett samhälle. Uppfunna traditioner kan också rymma ett behov av att legitimeras de härskande auktoriteternas roll och inskräpa trosföreställningar och värderingar, inte minst i en tid präglad av social förändring eller kris. I ljuset av samhällsförändringar kan det mycket väl tänkas att traditioner - gamla eller nya - fick en särskild aktualitet. Monumenten kunde vara uttryck för motstånd mot förändring, men ur en positiv aspekt också symbolisera ett förflutet man inte önskade att distansera sig från (ibid:85).

Under 1100- och 1200-talen handlar det om delar, fragment, av stora och viktiga monument som fogades in i nya sammanhang. Parallellt med att den stora dimensionen var viktig för makt och auktoritet så hade det lilla fragmentet stor betydelse genom att det associerades till något stort. Arwill-Nordbladh har resonerat kring föremål och objekt i den lilla skalan och lyfter fram hur dessa motverkar avståndstagande och uppmanar till intimitet och personlig närvaro. Genom den lilla skalan inbjuder de till handlingar länkade till att flytta, kombinera, dölja och gömma (Nordbladh 2018:496 och där anf. litt.). Delarna och fragmenten från de tidigkristna gravmonumenten rymmer således det storskaliga objektet/monumentet, men också det lilla föremålets fulla laddning. Som Arwill-Nordbladh påpekat så finns en relationell dynamik i samspelet mellan det lilla och det stora. Infogandet av delar från äldre gravmonument, liksom återbruket av en äldre befintlig grav, blev oavsett ett sätt att kunna bevara banden till det förflutna i en ny gemenskap.

Vi kan sluta oss till att återbruket av de tidigkristna gravmonumenten varken kan förklaras med enbart en praktisk dimension där ett behändigt byggmaterial fanns nära till hands eller att den praktiska aspekten inte har haft någon betydelse. Återbruket var dynamiskt och i återbrukandets praktik kunde praktiska lösningar och sociala effekter kombineras. Min poäng är att det är svårt att bortse från graden av intentionalitet i handlingen att återanvända de äldre monumenten i nya kontexter och jag menar att i denna handling ryms en önskan om att uppnå en effekt på det sociala planet i lokalsamhället. Återbrukandet av äldre gravar och det egenartade i gravskicket kunde skapa social stabilitet i lokalsamhället och samtidigt vara en social strategi för att ideologiskt definiera och förhålla sig till dynamiska förändringar i samhället (Ergård 1996:16; Artelius 2004:115). Utifrån dessa tankegångar menar jag att praktiken att återbruka delar från tidigkristna gravmonument kan uppfattas som att de fysiska lämningarna efter förfädernas gravar spelade en viktig roll som en strategi för att skapa social stabilitet i ett samhälle som höll på att omdanas.

1000-talets runförsedda gravmonument kan enligt Ljung knytas till en stark social elit med stora godsinnehav och inte bara kontroll över jorden och brukandet, utan även över människor och sociala relationer. Hon kopplar denna elit till ett socialt skikt som förefaller ha ingått i kretsen kring personer med innehav av andlig och världslig makt (Ljung 2016:201, 207, 211). De var monument som medverkade till att vissa gravar blev exklusiva i förhållande till andra, och som synliggjorde maktförhållanden, dominans och auktoritet. I relation till det politiska och socioekonomiska sammanhanget under 1100- och 1200-talen framträder bilden av elitära miljöer som också är intimt förknippade med en framväxande kungamakt och kyrklig elit (se avsnittet om återbruk i kapitel 5). I alla de fall där tidigkristna gravmonument återbrukats i senare stenkistor befinner sig begravningsplatsen i den absoluta närheten av platser som domineras av kungligt godsinnehav. Vid den tid då stenkistgravarna med de återbrukade äldre monumenten anläggs har exempelvis den stenkiliska släkten donerat delar av sitt gods i Vreta som understöd för anläggandet av kloster i anslutning till buggsgården. I Bjälbo verkar en annan släkt med ambitioner på att vara involverad i det politiska toppskiktet. Man äger stora egendomar och manifesterar sig bland annat genom att uppföra ett mäktigt torn i anslutning till kyrkan. I Hossmo finns kopplingar både till en tidig kunglig administration och till biskopens godsinnehav under 1100-talet. I såväl Heda som Örberga har byggnadselement uppförts vid kyrkan som påtagligt visar på en kontinuitet för speciella och påkostade manifestationer i en elitär miljö (Bonnier et al 2001:36). Även Skänninge och Tuna utmärker sig som platser med centrala funktioner där det övre sociala samhällsskiktets donationer av jordegendomar utgjorde grunden för understöd och bildande av kloster. Återbruket av tidigkristna gravmonument kan därmed uppfattas som något utöver en praktik förankrad i miljöer där en lokal aristokrati under 1000-talet uppför påkostade gravmonument för att understryka sin sociala ställning. Det är också en begravningspraktik med tydlig förankring i de platser där vissa släkter ur aristokratin byggde upp en såväl social som ekonomisk och inte minst politisk position under 1100- och 1200-talen. Jag menar att från att ha varit en exklusivitet bland den grupp som tillhörde samhällets lokala aristokratier kom de tidigkristna gravmonumenten efter hand att också spela en viktig roll i hur en social och politisk elit i ett senare skede hävdade både auktoritet och legitimitet inom en ny samhällsordning.

Historisk och arkeologisk forskning har genom varierande källmaterial på olika sätt byggt upp bilden av ett samhälle som under slutet av 1100-talet och framför allt 1200-talet präglades av stor social förändring. Det handlar om kungar som byggde upp en maktapparat och en administrativ organisation vilken på flera sätt skar genom gamla etablerade släktstrukturer och traditioner. I detta sammanhang skulle auktoriteten förankras i ett samhällsskikt med både komplexa och varierande lojaliteter. Det finns naturligtvis många olika sätt att uppfatta återbruket av tidigkristna gravmonument, men faktum är att konstruktionen av en ny gravplats med delar från det gamla

monumentet också blev ett sätt att skapa familjetraditioner och officiellt sammanlänka sig med inflytelserika och ädla förfäder. Sammantaget menar jag att begravningspraktiken därmed blev ett strategiskt redskap för en kungavänlig och lojal grupp i samhället att tydliggöra länken till speciella förfäder och stärka kontinuiteten och samhörigheten med sociopolitiskt dominerande grupper ur det förflutna. Här kunde fragmenterandet av de gamla monumenten och infogandet av dem i nya gravsammanhang överbrygga tid och stärka kravet på social och politisk dominans (jfr Bourdieu 2010:71 f. (1979)). Monumenten representerade gamla traditioner som övergivits, men som i och med omvälvningar i samhället fick en särskild aktualitet. Praktiken att återbruka de tidigkristna gravmonumenten uppfattar jag därför som ett inslag i en strategi för familjer med nära koppling till politiska auktoriteter att i den lokala kontexten inskräpa för omgivningen att kungapretendentens maktanspråk var både legitima och sanktionerade.

Stilvalens materialisering i sten

Källmaterialet tillsammans med observationer från sporadiska källor ger en spännande och relativt samstämmig bild av begravningspraktikerna under 1100- och 1200-talen. Vi kan se att området runt Vänern och Västergötland med sina över 600 bevarade gravmonument intar en särställning i förhållande till andra områden. Ingen annan region uppvisar en parallell i praktiken att uppföra gravmonument under den här perioden. I kapitel 5 har jag visat att denna form av monumentresande blev en del av begravningspraktiken redan under 1100-talets andra hälft, men fick ett större genomslag runt sekelskiftet 1200 och fram till mitten av århundradet. I relation till de synliga gravmonument ovan jord som uppfördes inom andra områden ser vi att praktiken, åtminstone delvis, tidsmässigt sammanfaller.

I presentationen av gravmonumenten i kapitel 3 relaterades de till gravmonument inom andra områden i Skandinavien och England. Även om vi i utförandet kan uppfatta ett slags släktskap, eller gemensamma stildrag, med liknande monument inom andra områden, saknar vi fortfarande en förklaring till varför gravmonument i form av både plana hällar och flera delar blev en så viktig del i begravningspraktiken inom det västgötska området under perioden. Genom att materialgenomgången öppnat för att identifiera hur praktiker och stilval varierat i relation till gravmonumenten är det emellertid möjligt att diskutera hur begravningspraktiker under perioden kan kopplas till processer och skeenden i samhället.

Iteration, brott och social exkludering - två linjer i begravnings praktik

Vid en närmare studie av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument, och hur de relaterar till andra monumenttyper som stenkistor och tidigkristna gravmonument, är det tydligt att konstruktionen av monument i och över graven ansluter till skiftande lokala traditioner, men att praktiken också förändras över tid. Inom undersökningsområdet antyder materialet att anläggandet av stenkistor i graven infaller under en period då varken tidigkristna gravmonument eller liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument uppförs. Mellan två perioder där monumental visibilitet uppenbarligen betonades som en viktig del av begravningspraktiken, riktades fokus istället mot gravens inre och olika arrangemang kring den döda kroppen. Därmed kan vi identifiera ett tidsmässigt glapp där den kristna begravningsplatsen som offentligt rum inte togs i anspråk på samma sätt för visuellt beständiga manifestationer vid den enskilda graven.

I kapitel 6 har framhållits att gravmonumenten 1100- och 1200-talen och från 1000-talet har viktiga beröringspunkter. Genom att diskutera dessa utifrån praktiker som iteration och social exkludering, kan vi komma åt andra relationer mellan dåtid och nutid än vad som innefattas i upprepande av stil eller minnesstrategier. Jag har i materialgenomgången argumenterat för att form, konstruktion och vissa motivelement lånats från 1000-talets gravmonument och upprepades i gravmonumenten mer än

hundra år senare. Referenserna till en äldre stil kan ses som symboler vilka upprepas utifrån en vilja att skapa en länk till ett förflutet. Men det handlar inte om ett exakt uppreparande, utan ålderdomliga bilder, former och formuleringar lånas in från fysiska fenomen som skapats tidigare, får en effekt på det samtida, men kombineras på nya sätt tillsammans med bilder från den kristna bildvärlden och framställs i stenen genom ny huggningsteknik. I min mening handlar inlånandet av äldre stildrag som samtidigt utformas på ett eget sätt om ett aktivt val i begravningspraktiken. Detta aktiva val kan uppfattas som en strategi för att skapa en länk mellan den döde och de efterlevande och det sammanhang inom vilket monument restes i det förflutna.

Under perioden tillverkas också liljestenar och stavkorshällar som plana gravhällar med en strikt begränsning i valet av bildmotiv. Som framhållits tidigare kan vi se att liljestenarnas slingrande växtrankor och bladformer tar plats inom såväl den nordiska djuornamentiken som inom en internationell kyrklig kontext. Liljestenar och stavkorshällar som kategori skiljer sig från de flerdelade gravmonumenten genom själva formen, men också genom uteslutandet av alla levande väsen och figurer som tillhörde en äldre, vikingatida bildvärld. Dateringen av liljestenar och stavkorshällar visar att de uppförts parallellt med de flerdelade monumenten, vilket gör att uteslutandet av djur- och människofigurer, ringkedjor och flättnöster i motivet inte kan förklaras med en successiv, stegvis utveckling över tid. Istället anar vi ett medvetet val i hur de plana gravhällarna skulle utformas. I valet av stil tog man helt avstånd från de motiv som förknippades med äldre, inhemska bildframställningar och höll sig istället uteslutande till stavkors och växtornamentik i form av livsträd och växtslingor.

Motsvarande fenomen framträder också i gravmonumentens inskrifter som förekommer både på de flerdelade gravmonumenten och på de plana gravhällarna. Det som utmärker de flerdelade monumenten är att trots att de tillverkats under sent 1100-tal och under 1200-talet, det vill säga över hundra år efter runstenarna och de tidigkristna gravmonumenten, har deras inskrifter byggts upp enligt de äldre monumentens mer ålderdomliga resarformel. I språkbruket har man också valt att använda ord som *dreng*, *felaga* och *hvalf* vilka framför allt tillhör runstenarnas och de tidigkristna monumentens språkbruk. Inskrifterna på de plana gravhällarna följer å andra sidan aldrig den äldre resarformeln, och inte heller används ålderdomliga ord på samma sätt. Däremot har såväl runor som latinska bokstäver använts i inskrifterna på båda monumenttyperna, och såväl fornsvenska som latin har brukats.

Det är i sig anmärkningsvärt att under en förhållandevis lång tidsperiod på tre-, fyrahundra år och kanske längre, har två olika skriftsystem förekommit relativt frekvent och varit i bruk samtidigt. Även om latinet tas i bruk under perioden lever runorna kvar, och enligt Blennow kan en anledning vara att den skriftlighet som funnits i området innan latinets ankomst i huvudsak var epigrafisk. Det handlade om en tradition att rista och hugga in runor i hårda material som sten, metall, ben och trä, och detta var kanske en anledning till att runorna levde kvar så länge inom inskrifternas sfär (Blennow 2016:280). Den latinska och folkspråkliga skriften breder istället ut sig inom andra områden, som exempelvis juridiska dokument och lagtexter. Under 1100- och 1200-talen uppstår också pergamenten som ett nytt fenomen och dessa var i hög grad kopplade till ägande och disponerande av jordegendomar, men intressant nog skrevs de inte med runor. Pergamentens genomslag och hur de blev verksamma skedde tillsammans med utvecklingen av ett juridiskt system där tidigare lösa relationer nu blev mer precisa och rättsligt definierade (Hermanson och Orning 2020:43). Denna statliga och juridiska organisation krävdes för att pergament som visade på ägande och dispositionsrätt skulle bli gällande. Det är därför intressant att de båda skriftsystemen, som förefaller vara kopplade till olika sfärer, överlappar just i gravmonumentens inskrifter och på sätt och vis blir förstärkta av varandra.

Genom inskriftens formel och ordval på de flerdelade gravmonumenten blickar man tydligt bakåt och itererar ord och text från ålderdomliga monument. Samtidigt är man skrifttekniskt både innovativ och öppen för att anamma nymodigheter från andra områden (Palumbo 2018). Just i mellersta Västergötland förefaller det ha funnits en miljö som var särskilt mottaglig för innovationer och här fanns en grogrund för deras spridning (ibid.). Ålderdomliga och magiskt laddade figurer som repstavar och flätverk blandades således med en öppenhet för att föra in såväl skrifttekniska nyheter som bildelement från kontinentaleuropas innovationer i stenskulpturen. Det är vidare värt att konstatera att även om det är runinskrifternas resarformler som itereras för att länka sig tillbaka till förhållanden i ett förflutet, så är inte runorna i sig ett statiskt fenomen som är låst till det förflutna. Runorna utgjorde ett dynamiskt skriftsystem som både förnyades och utvecklades. Istället var det formeln i sig och hur den var uppbyggd som innefattade relationer till en äldre tradition.

I utformningen av gravmonument under perioden kan vi således genom stilvalens praktik se hur två helt olika strategier får genomslag i det materiella. I den ena strategin införlivas äldre stildrag för att genom monumentet skapa en länk till traditioner i det förflutna. Inom den andra strategin, som vi ser i tillverkningen av liljestenar och stavkorshällar, valde man visserligen att i flera inskrifter använda runor, men de formulerades aldrig efter den äldre resarformeln. Figurer och bilder i form av flätmönster, ringkedjor och eller mindre fantasifulla djur och människofigurer har också utslutits. Bland de norska gravmonumenten finns motsvarande exempel på hur motiv exkluderas. Ekroll har visat på distinkta skillnader mellan å ena sidan aristokratins och den kyrkliga elitens gravmonument och å andra sidan stadsinvånarnas gravmonument under 1200-talet. De gravmonument som tillverkats för städernas invånare kunde vara gjorda av ett kostbart stenmaterial, ha inskrifter som omtalade den dödes namn eller uppmanade till en förbön, men den dödes person avbildades aldrig på gravhällen. Enligt Ekroll finns det inte en enda gravhäll med en bildframställning av en hantverkare eller köpman (Ekroll 2013:28 f). Kostnaden kan ha varit en begränsande faktor, men Ekroll framhåller möjligheten att det kan ha funnits en oskriven social kod som begränsade möjligheterna för de lägre sociala skikten. Att låta avbilda den döde på gravmonumentet kan ha varit en praktik som var förbehållen aristokratin och den kyrkliga eliten (Ekroll 2013:29). Med referens till de norska gravhällarna kan utslutandet av levande varelser och figurer från ålderdomliga kontexter också vara kopplat till sociala gränser som man inte fick, eller inte ville, korsa.

Utslutandet av dessa bilder bör hur som helst uppfattas som ett brott och ett aktivt avståndstagande från gamla mönster och traditioner. Icke-upprepadet blev därmed det centrala i praktiken. Skillnaden är viktig eftersom exkluderandet av vissa stilelement kan uppfattas som ett slags maktsspråk och en makt demonstration. I behärskan av vad symbolerna och referenserna betyder ryms inte bara en kommunikation utan även en maktaspekt i valet av vad andra ska uppfatta och inte uppfatta, och vem eller vilka som ska få ta del av informationen. Genom denna praktik bröt man inte bara med det förflutnas text- och bildkonventioner, utan skapade också en materiellt framförd distans till andra grupper i samhället. Vi kan här ana gravhällarnas performativa roll i etableringen av en social ordning och som aktiva deltagare i skapandet av en social ideologi inom en viss grupp eller formation i samhället.

Tidigare har jag framhållit att liljestenarnas och stavkorshällarnas plana hällar och närmast puristiska motiv kan ha hämtat inspiration från den cisterciensiska ideologin där ideal som enkelhet och ödmjukhet fick spridning i området genom klosteretableringar vid 1100-talets mitt. Att ta avstånd från ålderdomliga inskriftsformler och motiv, att anamma ideal som istället hade en stark förankring inom en ideologi kopplat till de nyetablerade klostren, kunde istället bli en strategi för att skapa sammanhållning och position i samhället.

Variation och rikriktning som social strategi

I och med att gravmonumenten så att säga ”flyttar upp” till markytan försvinner monumentaliserings av gravens inre. Samtidigt förstärks idéen om monumentets synlighet och monumentet blir också mer bildmässigt än tidigare. Det är just i det bildmässiga som viktiga skillnader i stilval kan identifieras. Det handlar om praktiker som rymmer information om hur olika stilval kunde bli verksamma redskap för att stärka grupptillhörighet och social positionering.

I kapitel 6 har jag visat hur den flerdelade gravmonumenten uppvisar stora variationer i form och bild genom komposition och motivval. Trots att de utformats i relation till någon slags generell idé har i princip varje enskilt gravmonument sin egen specifika sammansättning och prägel. Bland liljestenarna och stavkorshällarna följer bilderna istället en mer strikt konvention med en närmast stereotyp bildkomposition. Nitenberg framhåller just det regionala i liljestenarnas och stavkorshällarnas uttryck. Utifrån sin stilanalys kunde hon visserligen konstatera stilistiska skillnader bland liljestenarna, men det var trots allt inte möjligt att identifiera några mönster i hur hällarna utifrån stilistiska skillnader grupperade sig geografiskt eller kronologiskt (Nitenberg 2009:86, 107). Laila Kitzler Åhfeldt har diskuterat runstenar i relation till tidigkristna gravmonument utifrån skillnaden i huggningsteknik (Kitzler Åhfeldt 2012). Det visade sig att runstenarna var utförda på ett relativt likartat sätt i huggningstekniken medan de tidigkristna gravmonumenten uppvisade en stor variation i framställning och hugg-/ristningsteknik (Kitzler Åhfeldt 2012:171). Hennes resonemang kring dessa skillnader har inspirerat till att se hur variationer i framställning mellan plana gravhällar och flerdelade monument skulle kunna vara kopplade till olika aktörskollektiv.

Medan de flerdelade gravmonumenten uppvisar en mycket stor variation utformning och val av bildframställningar följer liljestenarna en striktare lagbundenhet (jfr liljestenar och stavkorshällar i Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2009). Detta trots den relativt stora geografiska spridningen i materialet. Här förefaller tillverkare och beställare ha eftersträvat ett gemensamt visuellt intryck som möjligtvis utgör en del i en samtida konsensus eller norm (jfr Kitzler Åhfeldt 2012:161). I framställandet av en ny liljesten, i det nära upprepadet av ett motiv, drogs man in i relationer med monument på andra platser och med människor och/eller familjer kopplade till dessa. Ornamentiken kan ha blivit en visuell strategi för att skapa och uttrycka samhörighet (jfr Williams 2015; Ljung 2016:83).

När det gäller beställare av flerdelade gravmonument förefaller inte de på samma sätt ha delat en gemensam uppfattning om hur gravmonumentet skulle utformas. Den stora variationen i monumentens utförande tyder istället på att varje lokal i princip hade sin egen version och att man valde att uppföra gravmonument som följde en lokal platsbunden tradition (jfr Ljung 2016:99). Rörelsemönster och samverkan förefaller därmed ha varit mer begränsad än i den grupp som lät tillverka liljestenar och stavkorshällar. Detta kan uppfattas som att det var viktigare att monumentet skulle materialisera relationer till ett förflutet än att skapa och uttrycka samhörighet med andra grupper/familjer och platser i området. För det aktörskollektiv som lät framställa liljestenar och stavkorshällar var däremot upprätthållandet av bredare relationer som sträckte sig bortom en lokal gemenskap viktigare. Monumenten skapade en samhörighet och en vi-känsla och gav ett socialt sammanhang som inte nödvändigtvis hade funnits där tidigare. För den grupp som lät tillverka flerdelade gravmonument handlade strategin mer om att monumenten skulle stärka och bygga relationer där tidsdjup, lokalbundenhet och familjens roll inom inflytelserika positioner verkade legitimerande genom hävd och historicitet.

Skapandet av länkar till det förflutna och relationer i det samtida

Genom diskussionen har jag velat visa att gravmonument från 1100- och 1200-talen inte utgjort, och följaktligen inte kan behandlas, som ett enhetligt materiellt fenomen. Därmed kan vi heller inte förutsätta att initiativen bakom framställandet av dem har utgått från en enhetlig social

grupp i samhället. Variationer i stilval och utförande indikerar snarare att olika sociala skikt med skilda ambitioner och målsättning uttryckte detta i praktiker knutna till begravningsens materiella dimension.

Kunskapen om och erkännandet av gravmonumentens särpräglade utformning och bildinnehåll delades av olika individer i samhället. Vi kan föreställa oss att begravningen som sammankomst innefattade framträdanden som krävde att de genomfördes i ljuset av andras medverkande och betraktande. Kollektivet innefattade olika aktörer som i den specifika situation som uppstod kring begravningen delade ett gemensamt mål genom vilket en sammanhållande vi-känsla skapades (jfr Normark 2006:119 f.; Mouffe 2005:23 ff.). Gravmonumenten blev därmed något man delade en kunskap om och som verkade sammanhållande för gruppen. Utförandet av ett gravmonument enligt specifika, och erkända, stildrag blev därmed ett ställningstagande och fogade in den enskilde aktören i kollektivets gemenskap.

Sartres resonemang om hur människor medvetet formar temporära serier eller konstruerade grupper har här varit en viktig utgångspunkt (Sartre 2004 (1960); Cornell och Fahlander 2002). Vad gäller gravmonumenten kan man i framställandet uppfatta handlingar som dels kan kopplas till medvetna aktörskollektiv och dels till handlingar förknippade med seriella praktiker. Jag har ovan hävdad att de variationer vi ser i utformandet är resultat av medvetna stilval. Vi kan ana att vid en viss tidpunkt har man medvetet initierat framställandet av gravmonument utifrån en specifik idé som delades av många. Exempelvis kan inlånandet av ålderdomliga formuleringar och ord från runstenstraditionen uppfattas som en ytterst medveten handling av en begränsad grupp i samhället. Samtidigt ser vi att stora variationer förekommer i utförandet. Man har i högre grad, och på ett friare sätt, fogat in bilder och figurer ur den lokala kontexten och följt den egna inspirationen. Därmed har fältet på många sätt varit öppnare och mer löst sammanhållet. Jag uppfattar det som att även om det fanns starka medvetna val i utformandet av dessa monument ser vi en glidning mot en mer seriellt betonad praktik med en friare konvention och starkare lokal anknytning. Uteslutandet av levande varelser och ålderdomliga figurer på liljestenarna och stavkorshällarna förefaller däremot vara ett resultat av mer medvetna handlingar och en starkare sammanhållen idé om hur motiven och inskrifterna skulle utformas. Genom det strikta och puristiska stilvalet framträder bilden av ett mer medvetet aktörskollektiv med en bestämd uppfattning om sin roll i tillvaron och hur gravmonumenten skulle användas för att förstärka denna. Begravningspraktiken och gravhällarna blev således viktiga aktörer i förandet av gruppen.

Liljestenarna och stavkorshällarna har utifrån ett sådant resonemang varit verksamma i att upprätta och befästa sociala relationer, men det handlar hela tiden om relationer i samtiden, i nuet. Gravhällarna synliggjorde en social samhörighet och agerade som sammanhållande länk inom ett aktörskollektiv som var i behov av att stärka varandra och agera i gemensam sak. Även de flerdelade gravmonumenten synliggjorde en social samhörighet, men här var det istället relationerna till grupper som låtit resa monument i det förflutna som var viktiga, även om gemensamma stildrag mellan olika lokaler naturligtvis var verksamma även i nuet. Frågan infinner sig därmed vem som valde att upprätta denna länk och vad dessa anspelningar och kopplingar till ett förflutet hade för syfte.

8.2. Den sociala eliten – en differentierad och dynamisk historia

Det råder inga tvivel om att gravmonumenten i sten från 1100- och 1200-talen kan kopplas till ett samhällsskikt med inflytande, social position och i besittning av stora resurser. Inte minst antyds detta genom gravmonumenten själva där den dödes position i samhället ibland lyfts fram i inskriften.

De forskningsinsatser som gjorts, och som på olika sätt berört gravmonumenten från 1100- och 1200-talen, är förhållandevis eniga om att det är en jordägande lokal elit med stort inflytande över den lokala kyrkan och det lokala kyrkolivet som ligger bakom initiativet. Eivind Claesson och Markus Dahlberg delar uppfattningen om att monumenten har ett samband med stenkyrkorna från samma tid (Claesson 1989:90 ff.; Dahlberg 1998:151). Claesson framhåller att sambandet tydligast visar sig i relationen till kyrkor med ursprungligt västtorn. Detta förhållande ser han som en indikation på att gravmonumenten var manifestationer av de enskilda kyrkoherrarna med familjer (Claesson *ibid.*). Vad gäller det norska kyrkobyggandet drar Jan Brendalmo liknande slutsatser och menar att samtliga byggherrar tillhörde samhällseliten där den största gruppen kyrkobyggare troligtvis var en grupp odalbönder som satt på ärvd odaljord, följd av aristokratin, kungen och ärkebiskopen (Brendalmo 2006:285). Kopplingen till jord och egendomar som ärvts under lång tid är intressant och den framhålls också av Claesson i hans studie. Utifrån jordeboksmaterialet från 1500-talet påvisar han en koppling mellan stenkyrkobyggande, förekomsten av gravmonument och andelen frälseägd jord (Claesson 1989:126 ff.). Annelie Nitenberg har också kopplat liljestenarna och stavkorshällarna till initiativ där kyrkan, kungamakten och det världsliga frälset framträder. I Nitenbergs uppfattning var det dessa aktörskollektiv som framställde och brukade hällarna i sina maktpolitiska och sociala strävanden (Nitenberg 2009:121). Hon framhåller hur kollektiven kom att definieras genom gravhällarna där just bildframställningen var viktig i förmedlingen av den bild kollektivet ville skapa av sig själva som grupp och de ideal som gruppen ville förknippas med (Nitenberg 2009:121).

Sammantaget ser vi att i diskussionen kring gravmonumenten har dessa ofta uppfattats och behandlats som ett förhållandevis enhetligt materiellt fenomen. De har också uppfattats som ett fenomen vilket generellt och lite svepande kan förknippas med en samhällselit. Mitt källmaterial har emellertid visat att inom gravmonumenten finns en variabilitet och differentiering som antyder att bakom uppförandet av monumenten fanns förhållanden som var betydligt mer skiftande. Det vi många gånger uppfattar som ett homogent och väl sammanhållet skikt inom samhällseliten utgjordes sannolikt istället av flera skikt, flera aktörskollektiv där bakgrund, samhällsposition och sociopolitiska strategier kunde variera.

Utifrån de praktiker jag identifierat genom gravmaterial och monument har i huvudsak två olika sociala formationer utkristalliserats. För att göra det enkelt kan vi karaktärisera dem som *den gamla aristokratin och uppkomlingarna*. För båda dessa kollektiv kom just synliga gravmonument ovan jord att spela en viktig roll. Som jag argumenterat för tidigare var gravmonumenten viktiga för att påminna omvärlden och de efterlevande om den gravlagdes behov av hjälp för att nå himmelriket, men de kom också att bli betydelsefulla i en social positionering och för att kunna verka i en omvärld som var turbulent på många sätt. Nedan kommer jag att ringa in och definiera dessa båda aktörskollektiv och hur gravmonumenten kunde verka i att både synliggöra och utmana maktförhållanden.

Aktörskollektivet bakom flerdelade gravmonument

I ett försök att definiera och tydliggöra de olika samhällsskikt som skymtar fram genom begravningspraktikernas monumentala manifestationer tar jag först avstamp i den grupp som valt att låta tillverka flerdelade gravmonument. I följande avsnitt motiverar jag också varför denna grupp betecknas som *den gamla aristokratin*.

Vi har sett att för detta aktörskollektiv var stildrag knutna till de vikingatida och tidigkristna monumenten viktiga. De lånades in från runstenar och tidigkristna gravmonument och överfördes till de egna monumentala manifestationerna. De tidigkristna gravmonumenten har satts i samband med en grupp stormannafamiljer med kontroll över jordegendomar och med en nära koppling till kungamakten och den framväxande kristna kyrkan (jfr Claesson 1989; Neill och Lundberg 1994;

Dahlberg 1998; Körlinge 2012). Karaktäristiskt för de tidigkristna gravmonumenten i Västergötland är enligt Ljung att de visar en stor samtidighet samtidigt som de ser väldigt olika ut. Som Kitzler Åhfeldt visat följer tillverkningen snarare en lokal platsbunden tradition än gemensamt hållna konventioner inom en tydligt sammanhållen regional grupp (se ovan). Varje fyndort har så att säga sin egen version. Vad gäller de tidigkristna gravmonumenten, och vad jag försöker ringa in och klargöra, är i första hand vilka relationella processer de en gång var en del av. Det fanns något i dessa gravmonument som ett visst samhällsskikt under 1100- och 1200-talet uppfattade som viktigt att knyta an till, sammanhang som var viktiga att göra till sina egna. En aspekt som Ljung lyfter fram är att de tidigkristna gravmonumenten redan i inledningskedet uppfördes på begravningsplatser och kyrkogårdar av olika storlek och karaktär och att dessa platser haft varierande funktion och betydelse. Som framhållits tidigare hörde människor under den första kristna tiden inte automatiskt till en församling som definierades av geografiska förhållanden. Istället var man fri att välja vilken kyrka eller församling man skulle tillhöra (se ovan under kapitel 5). Kyrkotillhörigheten för människor under denna första kristna tid var i högre grad avhängig sociala band och politiska allianser eftersom de flesta kyrkor uppfördes av medlemmar ur den sociala eliten (jfr även Brendalmo 2006:224, 286 f.). De tidigkristna monumenten blev således förknippade med en struktur som byggde på andra förhållanden än den organisation som upprättades av kyrkan med sockenin delning och införande av tionde. Den nya struktur som växer fram kom därmed att begränsa utrymmet för att fritt följa gamla lojalitetsband och allianser och den kyrkliga organisationen styrde begravningspraktiken och kyrkolivet hårdare mot den lokala kyrkan.

Under yngre järnålder, och kanske framför allt under vikingatid, fanns en stark koppling mellan gård, förfäder och social ställning. I relation till detta blev de tidigkristna gravmonumentens bestående och oförgängliga material i kombination med runinskrifter en påminnelse för omgivningen om minnesvärda döda släktingar och de efterlevandes sociala ställning och hävdvunna rätt till gård och jord (Zachrisson 1994:222; Körlinge 2012:19). Inom såväl arkeologisk som kulturgeografisk forskning har jordägandet framhållits som basen för maktutövande i Skandinavien under vikingatid (jfr Poulsen och Sindbaek 2011:2; Poulsen et al 2019:6). Jordägandet var därmed av fundamental betydelse för att utöva makt över människor och inte bara en ekonomisk förutsättning för att skapa välstånd. I exempelvis västra och centrala Östergötland tyder mycket på att det funnits ett samlat aristokratiskt ägande redan under slutet av vikingatid och/eller tidig medeltid (Tollin 2011:162; Bergqvist och Lindeblad 2013:89 ff.; Ljung 2016:221 ff. och där anf. litt.). För Västergötlands del har inte jordägande och storgodsdrift diskuterats i samma utsträckning. Resultaten från undersökningar i Sunnerby på Källandsö, Råda och Varnhem antyder dock liknande förhållanden i Västergötland under yngre järnålder och tidig medeltid. Utgrävningar har visat på större gods kopplade till en gammal aristokrati där också den nära relationen till en kristen begravningsplats och kyrkobyggande är påtaglig (Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018; Vretemark et al 2020). Cecilia Ljung har också framhållit att flera av de kyrkogårdar på vilka tidigkristna gravmonument återfunnits kan knytas till storgårdsbebyggelser. Det finns således en viktig koppling mellan innehavet av en stor jordegendom, kontroll över den kristna begravningsplatsen, inflytande i samhället och uppförandet av exklusiva gravmonument. Miljöerna kring kyrkogårdar med tidigkristna gravmonument, liksom monumenten i sig, visar på närvaron av en jordägande elit som haft makt att genomföra förändringar inom trosföreställningar, gravskick och religiösa praktiker (Ljung 2016:222). Under 1000-talet förefaller således det ledande sociala skiktet agera på ett liknande sätt inom såväl det östgötska som det västgötska området.

De tidigkristna gravmonumentens bildframställningar och inskrifter var också en del av runstenarnas bild- och skriftvärld. Det är därför inte helt lätt att urskilja om runstenarna eller gravmonumenten varit inspirationskälla till inlånandet av stildrag från det förflutna. Det är med andra ord svårt att definiera och avgöra vad som upprepats var och på vilket sätt. I området runt Falbygden, runt

Gudhem och Hornborgasjön, förekommer inskrifter på de fasade lockhällarna i gruppen flerdelade gravmonument, som itererar på den ålderdomliga resarformeln. Men i detta område har tidigkristna gravmonument inte uppförts i nämnvärd utsträckning. Detta behöver naturligtvis inte innebära att man inte hade kännedom om gravmonumenten från 1000-talet som företeelse, men det skulle kunna innebära att man i högre grad utgick från runstenarna i inlånandet av ålderdomliga stildrag. Inskrifter som bygger på resarformeln förekommer exempelvis enbart i Falbygden och här har man, vad vi vet, inte heller valt att utforma gravmonumenten med gavelhällar vilket är ett karaktärsdrag för de tidigkristna gravmonumenten. I övriga områden, som exempelvis Kålland och Kinnekulleområdet, har inskrifter inte spelat någon större roll medan form och bild istället är stildrag man valt att låna in och skapa associationer till. Vi kan därmed ana att man inom olika bygder hade olika förebilder och inspirationskällor och att det finns många olika dimensioner i valet av stildrag.

Resandet av runstenar uppfattas generellt som en handling i genklang med de förändringar som ägde rum i samhället över hela Skandinavien under yngre järnålder. Enligt Gunhild Øeby Nielsen kan dessa förändringar sammanfattas i orden rikssamling och religionsskifte (Øeby Nielsen 2004:87; jfr även Sawyer 1989:187 f.). Många studier har utförts som behandlar olika aspekter av runstensresandet, vilket resulterat i en mängd olika synsätt. Runstensresandet inom det danska området har framför allt kopplats till makt och maktutövning (Øeby Nielsen 2004:87 och där anf. litt.). Ing-Marie Back Danielsson har diskuterat runstenar som övergångsobjekt och hur de kunde agera som trösklar eller portar i tillvarons fysiska och mentala gränzoner (Back Danielsson 2007:156 ff.). Ljung har betonat hur runstenar och tidigkristna gravmonument utgjorde olika former av en gemensam praktik vars huvudsakliga funktion var att resa monument till minne av döda anförvanter (Ljung 2016:50 f.; jfr även Sawyer *ibid.*). Birgit Sawyer menar dock att periodens runstenar är något mer än minnesmärken över avlidna och framhåller att det var de nya egendomsförhållanden som följde på ett dödsfall som bestämde hur inskriften skulle formuleras. I inskriften fastställdes olika slag av släktskap och relationer och därmed anspråk och krav på kvarlåtenskap (Sawyer 1989:194 f.). Nu måste framhållas att ett monument sannolikt aldrig, vilket inte minst gravmonumenten från 1100- och 1200-talen visar, fyllde enbart en funktion och kan uppfattas som ett svar på antingen trosmässiga eller sociopolitiska processer. Snarare ska monumenten uppfattas som materiella noder genom vilka en mängd olika relationella processer manifesteras.

Resandet av runstenar är inte heller en generell praktik som sett likadan ut, eller haft samma grunder eller tidsmässiga förankring, inom alla geografiska områden. I Uppland fick runstensresandet exempelvis en betydligt bredare förankring i samhällsskikten än i Danmark och Västergötland (jfr här Källström 2020:83). Inom dessa områden restes runstenar framför allt av de högsta samhällsskikten och enligt Sawyer som ett led i att reglera arv med ambitionen att slå vakt om den jordegendom som utgjorde grunden för den egna maktpositionen (Sawyer 1989:195, 197; Larsson 1990:34). Sawyer framhåller också att den politiska nyordning som ägde rum inom båda dessa områden måste ha medfört stora sociala och ekonomiska förändringar. I områden som behärskades av en tidig kungamakt blev förändringar på det sociala och ekonomiska planet kännbara för det ledande samhällsskiktet då en nydanad kungamakt aspirerade på en annan slags kontroll, en direkt kontroll över områden. Sawyer ser därför resandet av runstenar som elitens svar på ett behov att stå emot kungamaktens anspråk och slå vakt om kontrollen över sina egendomar, något som jag uppfattar som mycket troligt (Sawyer 1989:196). Arwill-Nordbladh beskriver detta i sin artikel om några specifika runstenar i Västergötland som att samhälleliga spänningsförhållande hanterades genom särskilda praktiker knutna till den materiella kulturen (Arwill-Nordbladh 2018:489). Därmed kan runstensresandet i Danmark och Götalandskapen närmast uppfattas som politiskt betingat.

Vikingatidens runstenar har liksom de tidigkristna gravmonumenten alltså kopplats till samhällets högsta sociala skikt med dess innehav av stora egendomar där monumenten kom att spela en viktig

roll inom en reglering av arvs- och egendomsförhållanden. Med dessa egendomar följde makt över jorden, men även över människor och sociala relationer. Här menar jag att etablerandet av en koppling till 1000-talets monument blev ett sätt att positionera sig själv och sin familj inom en social sfär som konstituerades av en gammal, jordägande aristokrati. Denna aristokrati var ett samhällsskikt som betonade sin sociala position i samhället genom att manifesteras sin familjs långa släktled på runstenar och genom att uppföra olika resurskrävande och komplexa monument i det omgivande landskapet (jfr Jesch 2013:91; Källström 2020:83). Enligt Judith Jesch var det dessa familjer som under vikingatiden var nyckeln i det lokala maktutövandet (ibid.).

En annan företeelse, som identifierats i kapitel 6, är begreppet *drengr* vilket är vanligt förekommande i runstenarnas inskrifter och som itererats i inskrifter på fasade lockhällar i Falbygden. I runstenarnas semantiska sfär står beteckningen för relationen mellan en ledare/härskare eller en militär ledare och hans nära följeslagare. Dessa relationer förekommer både inom den krigiska dimensionen och inom mer fredliga politiska aktiviteter (Jesch 2001:219). Beteckningen visar på ett samhälle där härskare och militära ledare omgav sig med följeslagare som kämpade sida vid sida med sin ledare och som belönades rikligt för detta. Det handlade om en relation som grundade sig på förtrolighet och förtroende. Jon Viðar Sigurðsson har för norska förhållanden diskuterat relationen mellan ledare/härskare och följeslagare/hirdman och motsvarigheten i relationen mellan godsägare och tjänare. Sigurðsson framhåller att i båda förhållandena grundade sig relationerna i en ömsesidighet, och även om det finns skillnader byggde förhållandet mellan herre och följeslagare i båda fallen på att man var sammanlänkade av vänskapsband och lojalitet. Följeslagare och tjänare förväntades följa sin herre i strid, vara lojala i alla rättsliga dispyter och lyda order. I gengäld skulle ledaren/husbonden skydda och stödja sina följeslagare/tjänare. Följeslagaren levde tillsammans med ledaren och åt vid hans bord, och det som band dem samman var enligt Sigurðsson i princip en form av brödraskap. Utöver plikter mot sin ledare hade följeslagarna även ett ansvar gentemot sina kamrater. Genom sin natur utgjorde följet en grund för att bygga och utöva makt och Sigurðsson framhåller att följet också kom att bli hörnstenen i statsbyggandet och basen för all politisk makt under tidig medeltid (Sigurðsson 2011:74 f.).

I sammanhanget är det intressant att Jesch uppfattar en skillnad i hur ordet inom det danska området i högre grad associerar till krigare medan det i Västergötland i större utsträckning associerar till handelsaktiviteter (Jesch 2001:229). Även Nitenberg har i sin avhandling konstaterat att de västgötska runinskrifterna saknar omnämmanden som direkt kan relateras till ideal kopplade till härskare eller krigare (Nitenberg 2019:185, 277). Kanske är det snarare relationen och vad den innebar i form av just vänskapsband, förtroende och lojalitet på det horisontella planet som var utmärkande för vad begreppet stod för inom det västgötska området. Det kan mycket väl ha varit dessa värden i ordet i de ålderdomliga runinskrifterna som en motsvarande, jordägande elit under 1100- och 1200-talen uppfattade som något viktigt att hålla fast vid och länka sig till.

För Västergötlands del har Nitenberg konstaterat att i runinskrifterna uttrycks inte tjänsteförhållanden på samma sätt som i runinskriftsmaterialet från andra delar av Skandinavien. Hon påpekar dock att det inte handlar om att samhällsstrukturen var platt och utan hierarkier, men den elit som lät resa runstenarna var självständig och stod inte, som exempelvis Sigurðsson visat för Norges och Orkneys del, i direkt underordnad relation till en kung eller annan ledare (Sigurðsson 2011:74 f.; Nitenberg 2019:291). Sannolikt var en organisation som byggde på att en lokal ledare omgav sig med följeslagare där relationerna byggde på horisontella vänskapsband, lojaliteter och förtroende lika viktig i Västergötland som i andra områden. Skillnaden var att organisationen i Västergötland inte på samma sätt legitimerades av ledarens förmåga att kämpa och leda sina män i strid.

Begravningspraktiken under 1100-talets senare del och under 1200-talet innefattar en iteration av vissa element från fysiska lämningar i det förflutna. Genom stilvalen framträder en strategi

där kopplingen till monument från det förflutna blir viktigt. Vi kan sluta oss till att form, bilder och inskrifter på monumenten från 1000-talet måste ha genljudit i samklang med en särskild världsuppfattning för att de skulle vara engagerande, övertygande och i sista änden intressanta att koppla sig till. Som jag visat ovan var dessa monument en slags materiella noder, djupt indragna i relationer med en gammal etablerad aristokrati vars position i samhället grundade sig i godsinnehav med djupa rötter i historien, i traditioner, lojaliteter och horisontella vänskapsband. Förhållandet mellan det västgötska och danska runstensresandet antyder också att dessa monument, även för Västergötlands del, kan ha spelat en viktig roll i att bland annat betona fördelningen av arv och rättigheter.

Gravmonumentet från Valtorp har, som nämndes inledningsvis, en säregen inskrift som översatt lyder: *Du som läser detta, se på mitt öde, men skratta bara; döden skonar varken ålder eller ädel börd. Jag, Florens, blomstrade och hade egendomar och ställning; med dessa hade jag inte gjort några åtgärder; jag utvandrade såsom avliden från jorden.* Sölve Gardell har en delvis annorlunda översättning med syftningen att döden varken skonar hög eller låg, att Florens spelade en betydande roll och hade gods och ställning och att han ”utan att med dem gjort testamentariska förordnanden, så som död flyttat från världen” (Gardell 1937:181). Inskriften är intressant ur olika aspekter. Den är en av få kända där den döde får tala till den efterlevande omgivningen med egen röst. Florens var en person vars sociala status och stora ekonomiska resurser gav makt och inflytande i det lokala och kanske regionala samhället. Även om den döde här får en röst genom inskriften kan vi med anledning av Florens plötsliga död dock utgå från att det var de efterlevande som valde och lät hugga in orden som skulle stå på monumentet. Det är också de efterlevande som står inför situationen att den döde släktingen, som lämnat stora tillgångar efter sig, avlidit utan att testamentariskt fördela dem. Det är inte utan att man kan inläsa en viss kritik i inskriftens formulering vilket i min mening visar på vilken stor betydelse skiftet av kvarlåtenskap hade under den här perioden. Tanken att detta gravmonument, i analogi med runstenarna, kan uppfattas som ett arvsdokument har också framhållits av Markus Dahlberg (Dahlberg 1998:123 och därtill hörande not 341). Inskriften på gravmonumentet från Valtorp visar att innehav och kontroll över jord och egendomar utgjorde en lika viktig fråga för den grupp i samhället som lät tillverka gravmonument över döda anförvanter under 1100- och 1200-talen. Den visar också att skiftandet av arv var en viktig angelägenhet för detta aktörskollektiv som, enligt Florens ord, hade både gods och ställning i samhället.

Imiterandet av stilelement som form, motiv och text från runstenarna och de tidigkristna gravmonument kan också rymma andra aspekter. De aktörer som valde att låta uppföra påkostade gravmonument med en koppling till en samtida kristen världsuppfattning valde att samtidigt låna in och upprepa mönster ur det förflutna. Resandet av monument med ett återupprepande av inskrifternas form och ord var inte en praktik med strikt kontinuitet från vikingatid fram i 1200-talet. Däremot kan vi uppfatta en kontinuitet i monumentens idémässiga innehåll i den bemärkelsen att de var verksamma manifesteringar från en jordägande gammal aristokrati i en tid då kungamakten och kyrkan flyttade fram sina positioner och började ställa krav på en ny ordning i samhället. Om vi riktar fokus mot det västgötska området kan imiterandet av stildrag från de äldre monumenten uppfattas som en lösning på ett behov för en jordägande aristokrati att över 100 år senare manifesteras ett tilltagande missnöje med att en äldre maktordning sattes i gungning och gradvis fick lämna plats för strävan efter en kunglig och kristen hegemoni. Genom att härma ålderdomliga formuleringar gavs en större tyngd och legitimitet åt de anspråk omvärlden skulle uppfatta.

Hur denna process kan ha sett ut och hur aktörskollektivet bakom de flerdelade gravmonumenten kan beskrivas ska jag återkomma till, men först vill jag ringa in det andra sociala skiftet som genom monumenten kom att verka inom eliten: uppkomlingarna.

Aktörskollektivet bakom liljestenar och stavkorshällar

Samtidigt som ett aktörskollektiv i samhället låter tillverka och uppföra flerdelade gravmonument, väl synliga för omgivningen, sker en produktion av ett annat slags gravmonument i form av plana hällar med stavkors och livstråd. I följande avsnitt kommer det aktörskollektiv som framträder bakom liljestenar och stavkorshällar att beskrivas mer utförligt. Denna grupp har jag betecknat som *uppkomlingar*, och även om benämningen är tillspetsad ska jag här argumentera för att de plana gravhällarna kan kopplas till en grupp där ett långt förflutet och ärvda egendomar inte kunde legitimeras en samhällsposition på samma sätt. För denna grupp krävdes en annan strategi för att bygga en position i samhället, och det är inom dessa strategier som jag menar att liljestenar och stavkorshällar kom att fungera.

Precis som de flerdelade gravmonumenten placerades de plana gravhällarna i markytan över graven. De utgjorde den synliga delen av gravar som anlagts nära kyrkans murar, vilket innebär att den döde och efterlevande släktingar ansett sig ha en framskjuten position i samhället. Liksom de flerdelade gravmonumenten var liljestenar och stavkorshällar påkostade och exklusiva och det krävdes ett överskott av ekonomiska resurser för att bekosta tillverkningen av gravmonumentet. Detta innebär att aktörerna bakom de plana gravhällarna tillhörde sociala nätverk där det fanns resurser att överföra i exklusiva gravmonument.

Det anmärkningsvärda i hur man låter framställa liljestenar och stavkorshällar är det strikta uteslutandet av alla djur, människor och andra varelser i gravhällarnas motiv. Genom att också utesluta figurer som repstavar, ringkedjor och flätband, genom att strikt hålla sig till plana hällar utan annan skulptur än reliefen i sig, bryter man tydligt mot de stilval som är framträdande i de flerdelade gravmonumenten. Bildframställningarnas livstråd och stavkors öppnar visserligen för att bildelement kan kombineras på olika sätt och varieras i sin sammansättning, men i sin grundidé förefaller de följa en mer övergripande och sammanhållen konvention.

På liljestenarna och stavkorshällarna formuleras inga inskrifter efter en ålderdomlig resarformel och här används inga ord kopplade till ett äldre språkbruk. Istället väljer man bilder och formulerar inskrifter efter ideal som snarare följer utvecklingen inom en europeisk kristen begravningspraktik och utesluter aktivt de stildrag som karaktäriserar de flerdelade gravmonumenten och skapar kopplingar till monument ur det förflutna. I utförandet av liljestenar och stavkorshällar blir därmed icke-upprepadet det centrala i praktiken och vi märker ett tydligt brott mot äldre begravningspraktiker. Exkluderandet av de ålderdomliga stildragen, vilka istället framhävdes och accentuerades av den gamla aristokratin, handlar i min mening om att visualisera ett aktivt avståndstagande från de traditionella värden som den gamla eliten strävade efter att koppla sig till. Detta skapade samtidigt något som var sammanhållande och som upprättade en gemenskap inom aktörskollektivet. För aktörerna bakom de plana gravhällarna blir stilvalets praktik och handlingen att låta uppföra ett gravmonument ett sätt att ta ställning mot en annan grupp i samhället, men också att skapa och befästa relationer inom den egna gruppen. Därför var det viktigt att gravmonumentet i form av en plan, liggande gravhäll med ett livstråd från ett trappformat postament uppfattades av andra i omgivningen. På samma sätt som för den gamla aristokratin blev gravmonumentet för denna grupp ett materialiserande av en ideologi och kyrkogården det offentliga rum där detta iscensattes.

Aristokrater och uppkomlingar – två aktörskollektiv i 1100- och 1200-talens sociala elit

Vilka var då aktörerna som genom gravmonumenten slöt sig samman och verkade i olika kollektiv? Dessa exklusiva gravmonument, som i synnerhet är knutna till Västergötland, låter oss genom

material, utformning och vissa fall inskrifter ana konturerna av samhällsskikt som dels definierats som en gammal aristokrati med djupa rötter i jordägande och lokalt inflytande och dels som uppkomlingar med sociala ambitioner. Vi kan naturligtvis inte förutsätta att respektive samhällsskikt var homogent och fullt ut delade gemensamma värderingar och syn på tillvaron. Lokala och kronologiska variationer har uppenbarligen påverkat utförandet av gravmonumenten där plats, traditioner och socialt sammanhang kom att få betydelse för de val beställaren gjorde. Här ska jag emellertid med hjälp av historiskt källmaterial och historiska studier försöka tydliggöra och ringa in de aktörer som verkade i mer eller mindre gemensam sak.

Västgötska ländermän - en kategori bland lagens jordägare

I en artikel från 2018 har jag tillsammans med Andreas Oxenstierna diskuterat hur uppgifter i framför allt Äldre Västgötalagen kan öppna för att identifiera ett samhällsskikt som kan ha varit involverat i uppförandet av de flerdelade gravmonumenten (Nyqvist Thorsson och Oxenstierna 2018). I lagtextens jordabalk framträder fyra olika socialt och ekonomiskt definierade kategorier i samhället som alla är jordägare. I relation till kategorierna bönder, biskop, jarl och kung, omnämns också ländermännen. I Västgötalagen nämns ländermännen efter kung och biskop, men före kategorin bönder (ÄVgL 2011:105). Enligt Thomas Lindkvist rymmer termen betydelsen *man med land*, antingen som innehavare av stora jordegendomar själv eller i form av förläning från kungamakten. I Västgötalagarna förekommer titeln länderman endast i sammanhang som gällt rätten till jord (Lindkvist 2009:62 f.). För Västergötlands del kan vi här identifiera en åtminstone rättsligt och ekonomiskt väl definierad grupp som hierarkiskt befinner sig mellan bönderna och de kyrkliga jordägarna.

Ländermän omnämns även i andra skriftliga källor från perioden. Framför allt är det i de norska lagtexterna och i sagamaterialet som gruppen ländermän framträder som en definierad kategori, men då i en roll som är tydligare kopplad till kungamakten (Bagge och Nordeide 2007:143; Sigurdsson 2008:85 f.; Hermanson 2009:147 f.). I de svenska medeltida lagtexterna omnämns ländermän som grupp i samhället endast i de västgötska landskapslagarna.³² Ländermännens roll i västgötska förhållanden har framför allt diskuterats utifrån deras roll inom den rättsliga, politiska och i viss mån socioekonomiska dimensionen i samhället och hur den kan relateras till ett äldre skriftligt material (Holmbäck och Wessén 1946:145; Andræ 1960:77 f.; Lindkvist 2009:62 f.; Nilsson 2012:207 ff.). Utifrån de diskussioner som förts framträder bilden av en gammal ärftlig aristokrati, en mäktig och inflytelserik storbondeklass som hade ställning utan att vara direkt beroende av kungamakten. Trots att beteckningen länderman förekommer inom både det norska och det västgötska området och trots att den nära relationen mellan dessa områden är påtaglig på många sätt, inte minst genom ortnamn, handelsvikter och mynt i det arkeologiska materialet (jfr Wideen 1953; Jonsson 1995:49; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010:73), kan vi inte utgå från att ländermannens situation inom dessa båda områden var likartad.

I källor så som Heimskringla skildras relationen mellan kung och länderman som ett intimt vänskapsförhållande. I gengäld för goda råd, lojalitet och vänskap förväntades kungen belöna sina ländermän och ofta utgjordes compensationen av kungliga egendomar i form förlänningar (Hermanson 2009:147; Sigurdsson 2008:85). I texten framträder ländermannen inför kungen iklädd hjälm och brynja och i retoriken anar vi en särskild betrodd grupp som allierat sig med kungen men samtidigt agerade efter eget intresse i olika situationer. De visade lojalitet men på egna premisser och att underordna sig kungen kunde bli en känslig fråga (jfr Hermanson 2009:148 f.). Titeln länderman var närmast ärftlig och antyder att lojalitetsband och disponerandet av kungliga egendomar ärvdes

32. Den äldre lagen anses ha skrivits ned på 1220-talet och den yngre runt 100 år senare, omkring 1310 (Wiktorsson 2011:11, 29).

vidare (Sigurdsson 2008:129). Detta i sig skulle kunna uppfattas som en stabiliserande trygghetsfaktor i den politiska relationen mellan kungen och ländermännen, men faktum var, som bland annat Lars Hermanson påpekat, att ländermännen framstår som relativt opålitliga stöttepelare för kungamakten. Detta förhållande har förmodligen delvis bidragit till att titeln länderman fasas ut i Norge redan under slutet av 1100-talet. Hermanson framhåller hur relationen till kungen alltmer övergick till mer betryggande tjänsterelationer istället för lojaliteter som byggde på vänskapsband (Hermanson 2009:149).

I de allra äldsta nordiska lagarna, de norska tingslagarna, figurerar ländermännen även inom den religiösa sfären. Borgartingslagen och Eidsivatingslagen är lagtexter som anses återspegla förhållanden under 1100-talet, och här föreskrivs bland annat var på kyrkogården olika kategorier av människor skulle begravas. Den finaste platsen under takdroppet närmast kyrkan var reserverad för ländermännen (Lindkvist 2009:60). Även om lagtexten anger vad som gällde i den norska begravningspraktiken har man i arkeologiska undersökningar i Sverige påfallande ofta kunnat påvisa att begravningar på kyrkogårdarna ägt rum efter en socialt stratifierad rumslig princip där de mest statusfyllda gravarna återfunnits närmast kyrkan (Andrén 2000; Cinthio 2002; Jonsson 2009; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010; Vretemark 2014:138). Intressant är också att de norska flerdelade gravmonumenten med gavelhällar och liggande, fasad lockhäll, i traditionen sammanlänkats med ländermän som ägt gods på platsen (Ekroll 2001:6).

Figur 59. Gravmonument, av allt att döma in situ utanför södra korväggen i Stødle kyrka i Sunnhordland, Hordaland fylke. Stødle var ländermannaresidens och monumentet ligger vid kyrkan i överensstämmelse med den placering som enligt lagtexterna tillföll de norska ländermännen. Foto T. Norén-Isaksen.

I Äldre Västgötalagens jordabalk definieras ländermännen tydligt som jordägare och utifrån lagtexten framgår vilka personer eller grupper som generellt sett skulle tillerkännas vitsord vid tvister om jord:

Biskop äger vitsord före kung och länderman före biskop - och bonde före alla dem. Äger bönder en by och en annan (by) ländermän, blir de oense, då äger bönder vitsord och ej ländermän de byarna emellan. Bor bönder i by (tillsammans) med länderman, ej må de vitsord mista därför mera (ÄVgL översättning Wiktorsson 2011).

Lagtexten säger också något om förhållandena ute i landskapets byar. En by kunde helt domineras av ländermannens jordinnehav, eller av böndernas. Men det förekom även att ländermän och bönder båda ägde jord i byn och levde och verkade inom samma by. Båda de kategorier som omnämns i Västgötalagen tillhör av allt att döma ett jordägande samhällsskikt. Därmed är det inte så enkelt att vi utifrån bevarade spår i olika lokala kontexter kan dra långtgående slutsatser om vilka socioekonomiska och politiska grupper som format och påverkat utvecklingen. Istället måste vi öppna för att i varje bygd fanns flera sociala skikt som utifrån sina horisonter agerat och strävat efter att påverka och forma sin verklighet. Detta kan ha skapat samarbeten och gemensamma mål, men också motsättningar och spänningar mellan grupper med olika intressen.

Förflyttar vi oss något längre fram i tid, till Yngre Västgötalagen, ser vi att den äldre formuleringen har bibehållits, men med ett tillägg:

Om länderman säger sig vara bonde, och bonde säger honom vara länderman, styrke han med tolvmannaed, att han är bonde. Och ej är han länderman efter vår lag, om icke hans fader är länderman (YVgL översättning Holmbäck & Wessén 1946).

Genom tillägget i den Yngre Västgötalagen kan vi uppfatta att det förmodligen inte hörde till ovanligheten att det fanns motsättningar mellan grupperna. Här handlade det uppenbarligen om att få lagen på sin sida och hävda att man har bevisningsrätt före den andra parten, vilket kan ha fått till följd att ländermannen ibland kunde ha intresse av att åtminstone juridiskt definieras som bonde i det rättsliga sammanhanget. Vi får anta att det i andra sammanhang, kanske framför allt i de sociala, istället fanns ett intresse av att framhålla sin position som just länderman. Av texten framgår vidare att titeln, eller positionen länderman, även för västgötska förhållanden rymmer en ärftlighetsaspekt. För att få räkna sig till denna grupp krävdes att en äldre generation tidigare hade innehaft titeln. Samtidigt var överförandet av titeln inte ett arv som passivt och per automatik överflyttades och fördelades vidare. Snarare var innehavet av titeln något som krävde handling, en betitlad position som skulle förtjänas. I Eidsivatingslagen anges exempelvis att sonen fick inneha titeln länderman tills han fyllde 40. Hade han då inte hunnit bekräfta positionen genom egna förtjänster bortföll titeln (Bøe 1965:500, 502). Titeln saknade således det passiva överförande som karaktäriserar senare tiders adliga titlar.

I lagtexten framgår också att det handlar om jordägande på olika nivåer. Tydligt är att för ländermännen var ärftlighetsaspekten en legitimerande faktor och texten i Yngre Västgötalagen antyder snarast att denna grupp dominerat det lokala sammanhanget i byn. Men bönder mister inte sitt vitsord trots att de bor i en by tillsammans med en länderman. Alf Ericsson har inom ramen för sin avhandling studerat medeltida jordvärderingssystem. Han framhåller att det under den tidiga medeltiden har parallellt med den jord som legat i händerna på de stora jordägarna, också funnits jord som ägts och brukats av mindre jordägare. Detta, menar han, talar för existensen av ett dominerande äldre aristokratiskt ägarskikt i de gamla kulturbygderna, men samtidigt fanns där också ett skikt med självägande skattebönder (Ericsson 2012:40 f.).

Enligt Thomas Lindkvist ska tillkomsten av lagtexter snarare uppfattas som viktiga element i processen att genomdriva ett nytt samhällssystem än att bekräfta ett existerande (Lindkvist 2009:58 och där anf. litt.; jfr även Line 2007:230). Men Lindkvist menar också att det finns skillnader mellan de norska och svenska lagtexterna. De norska tingslagarna, som var äldre än de svenska, antyder ett relativt begränsat kungligt och kyrkligt inflytande över rättsskipningen medan de svenska lagarna kan uppfattas som mer instrumentella led i en medveten samhällsomvandling pådriven av kungamakten och den kyrkliga och världsliga aristokratin (Lindkvist 2009:68).

När Magnus Erikssons (Ladulås) landslag skrivs vid mitten av 1300-talet omnämns inte längre ländermännen som grupp. Genom Landsslagen, som hade sina rötter i Alsnö stadga från 1280, kopplade kungen greppet kring de maktägande stormännen ur det nya världsliga och andliga frälset (Nilsson 2012:204 f. och där anf. litt.). Från den skriftägande och skriftproducerande överhetens sida märks en medveten strävan att homogenisera och i viss mån omdefiniera den gamla bondeklassen. I den nya gemensamma Landsslagen var uppstramningen och formaliserandet av samhällets sociala kategorier främst ett led i att skapa enhetliga kategorier som skulle ligga till grund för olika skattepålagor (jfr Line 2007:229 ff.). Västgöotalagarna är inte särskilt detaljerade vad gäller beskattning vilket kan uppfattas som att detta var frågor som löpte på efter gamla invanda principer och avhandlades vid tinget om behov uppstod.

Göran Nilsson menar att den nya landslagen som innovation uppifrån stötte på motstånd i Västergötland. Det skulle dröja ända fram till 1390-talet innan Magnus Erikssons allmänna landslag fick genomslag fullt ut i Västergötlands bygder (Nilsson 2012:204). Slutsatsen att det i landskapet fanns starka konservativa intressen som strävade efter att istället bevara landskapets gamla rättsliga självständighet framfördes redan av Åke Holmbäck 1962 och enligt Nilsson kan dessa konservativa intressen mycket väl ha varit som starkast inom gruppen ländermän (Nilsson 2012:206 ff. och där anf. litt.). Detta samhällsskikt av mäktiga och inflytelserika ländermän, jordägare och av gammal släkt, höll som formell, etablerad kategori på att gradvis omdefinieras under 1200- och 1300-talen. Janken Myrdal har uppfattat detta som att omorganisationen av samhället medförde att ett ganska smalt hövdingaskikt kom att ersättas av ett talrikt privilegierat frälse. I det omdanade samhället fanns det utrymme för lägre skikt inom detta privilegierade sociala skikt att kliva fram och inta alla de poster av godsförvaltare, uppbördsmän och rättstjänare på lägre nivåer som behövdes för att administrera det nya samhället (Myrdal 1999:98, 105). Poängen här är att detta var grupper vars gamla etablerade lojalitetsband till kungamakten inte längre byggde på ömsesidigt upprätthållna vänskapsband, utan på ett betydligt stabilare tjänsteförhållande (jfr Hermanson 2009:136, 224). Jag återkommer dock till detta lite längre fram.

Att Magnus Erikssons Landslag innebar en lagstiftning som initierades uppifrån och som syftade till att reglera samhället efter nya principer råder i min uppfattning inget tvivel om (jfr Lindkvist 2019:144 och där anf. litt.). Denna landslag är en del av samhällsprocesser där nya maktordningar framträder och gör sig gällande. I jämförelse med denna lag framstår den västgötska landskapslagen som del av ett annat samhälle med en förankring inom andra gruppers intressen. Thomas Lindkvist har i en artikel exempelvis uppmärksammat att västgöotalagen utmärker sig genom att noga anföra att de äldsta lagmännen var "hedniska" (jfr ÄVgL 2011:193; Lindkvist 2019:144). Lagen särskiljer sig därmed i förhållande till andra lagar genom att kopplingen till det förflyttna betonas. Det framstår närmast som ett retoriskt grepp där framhållandet av en lång historia och ett ursprung i förkristen tid får legitimera lagarna. I Västgöotalagen, som enda lag, används också gravhögar för att legitimera anspråk på byns höga ålder. I jordabalken står att: *två jordägande i tolf varje skall vittne bära, att den är en högby och från heden tid byggd* (ÄVgL 2011:115). Den underliggande innebörden som förmedlades var således att det fanns delar i lagen som varken kyrka eller (kristen) kungamakt kunde rå på (Lindkvist ibid.).

Tydligt är att de stora gravhögarna generellt bibehöll en central betydelse i den medeltida människans medvetande. De var uppenbart synliga i landskapet och fortsatte att vara viktiga landmärken i landskapet med namn och historier knutna till sig. I denna roll blev de också förknippade med rätten till jorden och därmed också till social position i samhället. Högarna, ofta kopplade till namnen på ärorika förfäder och kungar, kunde även bli redskap i olika maktstrategier och skapandet av legitimitet (Bratt 2008:178). Genom de gamla gravhögarna kunde byn styrka sin höga ålder och därmed sin hävdvunna rätt till marken. Det är intressant att man i Äldre Västgöotalagen finner så

tydliga argument för att det var viktigt att framhålla sin koppling till det förlutna. Det kan uppfattas som ett sätt att visa att man här haft lagar sedan långt före kungamaktens försök att koppla greppet kring samhället. I min uppfattning tyder detta på att då västgötagarna skrevs ned hade det skikt som var intresserade av att bevara sin obundna ställning i relation till kungamakten fortfarande stort inflytande. Det kan här uppfattas som motsägelsefullt att den Äldre Västgötagarna använder rötterna i den "hedniska" tiden för att ge lagarna tyngd och hävd samtidigt som de, utifrån Lindkvists resonemang, verkade som element i en process för att genomdriva ett nytt samhällssystem. Vi får närmast uppfattningen att Äldre Västgötagarna skrevs ned i en anda av konservatism. Möjligen handlar det istället om att den västgötska lagtexten på sitt eget sätt medverkade till att driva samhällsutvecklingen framåt, men kanske inte efter de linjära principer vi tänker oss. Snarare kan det ha handlat om att beskriva och driva utvecklingen mot ett samhälle man skulle vilja ha, vilket inte nödvändigtvis innebär att det måste handla om något nytt. Lagtexterna var just det redskap för att driva en utveckling av samhället åt ett önskvärt håll som Lindkvist framhåller, men vad som var önskvärt kunde variera. Dynamiken mellan de olika medeltida lagtexterna är intressant, men här får det stanna vid en tankegång som skulle kunna utvecklas i ett annat sammanhang.

Det lokala samhälle där ländermannen hade sin maktbas och sina jordegendomar kom, bland annat genom den nya lagstiftningen i Magnus Erikssons landslag, att utmanas och ifrågasättas. Därmed kom också rollen som självständig storman i samhällets toppskikt och inflytande i det politiska spelet att urholkas i sitt innehåll. Ländermännens position i samhället byggde på kontroll över jord, arv och traditioner. Det var en maktbas som uppfattades som etablerad och som kunde överföras mellan generationer. Relationerna i samhället varierade och med det inflytandet i olika sammanhang. En grupp som för tillfället var stark och hade dominans hade också inflytande, medan andra fick göra eftergifter. Inflytandet i olika politiska processer kunde dock variera över tid och förändras snabbt. Den position man innehaft på premisser som varit etablerade sedan urminnes tider kom under 1200-talet att luckras upp och utmanas av både överheten och av nya sociala grupper som trädde fram. För den gamla aristokrati som konstituerades av ländermannaskiktet blev framväxandet av nya aktörskollektiv som kungamakt, kyrka och "uppkomlingarna" ett hot mot gruppens inflytande och dominans. Detta förde med sig en osäkerhet och social oro över hur man inom sin gemenskap skulle definiera sig, och definieras av andra, i relation till den lokala omgivningen och samhället i övrigt. Framhållas bör dock att även om ländermännen som grupp kan ha stått för ett motstånd mot att anta de nya allmänna lagarna för hela riket behöver ett sådant agerande inte ha innefattat alla. Det fanns med största säkerhet många inom gruppen ländermän som anpassade sig och inrättade sig i den nya samhällsordningen och på sikt blev en del i det nya världsliga frälset. Därmed kunde samhällspositionen bibehållas, men med privilegier som byggde på andra premisser.

Åter till individerna i gravhällarnas inskrifter – uppkomlingarna definieras

I en jämförelse mellan de flerdelade monumenten och de plana gravhällarna visar inskrifterna på skillnader i hur den dödes roll och position i samhället omnämndes och definierades. I de plana gravhällarnas inskrifter finner vi flera personer som innehaft ett ämbete eller en tjänst inom de nya samhällsorganisationer som framför allt kyrka och klosterväsende utgjorde. Det handlar om präst, biskop och lekmanbroder. Jag har i kapitel 5 visat att inom denna grupp har den avlidnes ämbete eller yrkesroll varit viktig att framhålla vilket också kan ha varit en del av en strategi för att stärka den efterlevande familjens/släktens sociala position i samhället. Därmed framträder ett socialt skikt som såg fördelar med att följa och ansluta sig till den process som öppnade för nya möjligheter att skaffa sig en förbättrad position i samhället.

Bland liljestenarna i Saleby finns en gravhäll som genom sin inskrift låter oss veta att den lagts över Kallos grav. Den latiniserade namnformen Kallo skulle kunna tyda på att Kallo tillhörde en grupp som var insatt i latin, och möjligen kanik eller präst i Saleby runt mitten av 1200-talet. Latiniserade

namnformer är enligt Palumbo sparsamma i runmaterialet men finns i olika sammanhang och på olika artefakter. I runinskrifter förekommer sådana former några gånger (mellan 6 och 8 gånger, beroende på hur man räknar) t.ex. *Bero av Björn och Ericus av Erik*. Enligt Palumbo har ett par teorier framförts om varför man använde latiniserade former av inhemska namn. En möjlighet är att folk ibland faktiskt hette så. Namnet *Ericus* förekommer exempelvis i satsen ”Ericus äger mig” på en måttsticka av ben från Lödöse, vilket tolkats som att personens namn kan ha varit just Ericus. En annan teori är att den latiniserade formen användes i mer formella sammanhang, exempelvis på monumentala inskrifter, eftersom den ansågs vara finare eller just mer formell. Det är svårt att säkert hävda att Kalli/Kallo var präst, eller kanske kanik i Saleby, men det kan heller inte uteslutas.

Saleby var trots allt en bygd som under hela medeltiden stod i en speciell relation till domkapitlet i Skara och hade en nära förbindelse med biskopen (se ovan kapitel 5). Denna relation medförde sannolikt ett visst inflytande i byn och den omgivande bygden och kan vara en förklaring till att Saleby är en av de platser som har alla flest liljestenar och stavkorshällar. Naturligtvis behöver det inte betyda att alla gravhällarna uppförts över präster eller andra tjänstemän inom den kyrkliga organisationen. Men den nära relationen till biskopen och domkapitlet kan ha fört med sig en mer gynnsam inställning till den kyrkliga verksamheten över lag hos flera av familjerna i Saleby. En vän av ordning frågar sig dock hur det kommer sig att vi bland alla liljestenar och stavkorshällar i Saleby, med ett starkt kyrkligt inflytande, också finner ett flerdelat gravmonument på kyrkogården. Motsvarande förhållande där såväl flerdelade gravmonument som liljestenar och stavkorshällar varit i bruk samtidigt finner vi även på platser som Råda, Häggesled, Gösslunda och inte minst Husaby på Kinnekulles sluttning. Här vill jag dock framhålla att inom varje bygd, varje enskild by, kan individer och/eller familjer med olika bakgrund och olika målsättning ha verkat. I referatet från Äldre Västgötalagen ovan framgick också att inom samma by kunde jordägare ur olika samhällsskikt förekomma, både bönder och ländermän.

Om vi återigen knyter an till den koppling som genom inskrifterna antyds mellan plana gravhällar och den gravlagdes tjänstposition inom kyrka och klosterordnar, handlar detta sannolikt inte om en grupp som disponerar stora, gamla jordegendomar och ärver en samhällsposition på samma sätt som ländermännen. Om vi nu, vilket jag framfört som en möjlighet ovan, kopplar lagtextens länderman till den gamla aristokrati som lät uppföra flerdelade gravmonument, måste vi söka aktörskollektivet bakom liljestenar och stavkorshällar inom andra samhällskategorier. En möjlighet är att det handlar om individer ur ett välmående storbondeskikt, men som inte har samma länkar till förflutna släktled och gamla egendomar. Gården Synnerål, som var Kallos hemvist, förefaller visserligen ha varit en betydande gård, men den låg utanför byn och utgjorde inte en storgård med nära relation till begravningsplats och kyrkobyggnad på det sätt vi känner igen från platser som Sunnerby, Varnhem och Råda.

8.3. Aktörskollektiven, strategierna och det dynamiska samhället – en diskussion

Det samhälle som aktörskollektiven aristokrati och ”uppkomlingar” agerade i var på ett annat sätt än idag ett samhälle som dominerades av personliga relationer. Kungen med sina allierade, högt uppsatta kyrkliga ledare, kloster och inflytelserika jordägare kom, vilket jag visar längre fram, att genom allianser och lojaliteter bli centrala aktörer i en tydlig ny maktstruktur som växte fram under 1100- och 1200-talen. Elitens högre skikt kontrollerade enorma ekonomiska resurser och makt över den agrara produktionen var av grundläggande betydelse för dessa aktörer (Poulsen 2020:4). Det handlar således om aktörer som på olika sätt, genom tvång eller med retorik, lyckas genomföra insamlandet av ett överskott som producerades av andra grupper i samhället. Styrning och kontroll över landområden

och jordegendomar innebar också styrning och kontroll över de människor som levde och hade sin utkomst på dessa egendomar (jfr Hansson 2001:24 ff).

I denna kontext kom situationer som arvsskiftet och äktenskapsallianser att bli oerhört viktiga instrument i ett maktutövande på olika plan. Inom det historiska forskningsfältet om perioden har personliga förbindelser och relationer alltmer betonats för att förstå maktutövning och politisk utveckling inom de nordiska länderna under 1000- och fram under 1200-talet (se exempelvis Hermanson 2000; Orning 2015; Poulsen, Esmark, Jezierski et al. 2020). Lars Hermanson har i sin avhandling argumenterat för att konflikter, och då även de interna konflikter som präglade samhället i såväl Danmark och Norge som Sverige under perioder av det tionde århundradet, bottnade i en konkurrens mellan olika sociala nätverk inom eliten (Hermanson 2000). Därmed vill man rikta fokus bort från en traditionell historiesyn som domineras av en utgångspunkt i kungliga släktfejder och motsättningar mellan kungamakten, kyrkan och aristokratin och mer mot hur olika former av resurser, materiella, sociala och ideologiska, kunde skapas och manipuleras för att uppnå dominans och inflytande i samhället (Poulsen, Esmark, Jezierski et al. 2020). Med utgångspunkt i detta relationella tankesätt vill jag föra analysen framåt och mer specifikt studera hur gravmonumenten kunde fungera i olika elitära gruppers situerade praktiker för att forma och påverka lokala hierarkier och maktrelationer.

En skiss av ett samhälle i förändring

Under den period då stenistgravar anläggs och gravmonument i form av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument tillverkas och placeras över gravarna genomgår samhället en utveckling på många plan. Perioden har såväl i Skandinavien som i Västeuropa, ofta karaktäriserats som en brytningstid med stora förändringar inom såväl det socioekonomiska som det politiska och religiösa planet (jfr Wickham 2016:99 ff). Inom den historiska forskningen råder stor enighet om att vi vid ingången i 1100-talet inte kan tala om ett land eller rike som existerade i form av en politisk enhet, även om perioden präglades av en ökad institutionalisering (jfr exempelvis Hansson 2001:34 och där anf. litt.; Line 2007; Poulsen et al 2019). Vid ingången till 1100-talet hade kristendomen etablerat sig som den rådande trosföreställningen inom de flesta av de skandinaviska ländernas regioner och en kungamakt var fast förankrad i såväl Danmark och Norge som i Sverige (Poulsen et al. 2019:1). Esmark et al framhåller att det övre samhällsskiktets makthavare dock verkade inom en omfattande politisk arena och sällan uppfattade sig som begränsade av nationella gränser då man sökte efter lämpliga äktenskapskandidater, gynnsamma vänner och allierade (Esmark et al 2020:4). Ett sådant perspektiv ruckar i viss mån på den äldre historieforskningens utgångspunkt i territoriella ramverk som en naturlig bakgrund i analyser om maktutövning och politik. Under framför allt 1100-talet präglades det svenska området av interna stridigheter mellan de inflytelserika erikska och sverkerska släkterna. Det var släkter som förfogade över stora jordegendomar i framför allt Götalandskapen och det var också i dessa jordegendomar som de hade sin maktbas (Lindkvist 1990:69 ff).

Under 1130-talet var läget förhållandevis stabilt. Sverker Kolsson, mer känd som Sverker den äldre, valdes till kung av svearna och accepterades även av götarna. Majoriteten av den sverkerska släktens godsnehav låg i Östergötland och troligtvis var han född där, men han hade förmodligen också anknytning till Mälardalen (Line 2007:78). Sverker kom att inneha makten under närmare tjugofem år och utmärkande för hans tid som kung var att han aktivt främjade kyrkans och påvens intressen. Sverkers positiva inställning till kyrkan och påvens inflytande kan ha verkat uppmuntrande för alla de kyrkobyggarinitiativ som togs under hans regeringstid. Här kan säkerligen hans hustru Ulvhilds roll inte underskattas. Det var Ulvhild som initierade grundandet av Alvastra kloster och kvinnornas roll inom ett slags sakralt allianssystem genom initiativtagandet och grundandet av kloster och kyrkor har betonats (Hermanson 2010:234 ff).

Efter Sverkers död ca 1156 följde flera år av strider mellan olika potentiella efterträdare. Därefter intog Knut Eriksson från den erikska släkten tronen. Denna släkts jordagods låg i Västergötland och detta område har också ansetts vara erikarnas kärnområde. Oavsett den geografiska spridningen av släktens gods innehav så hade den erikska släkten en stark position i Västergötland. Detta var dock inte tillräckligt för en hegemonisk position utan stridigheterna och konkurrensen fortsatte. Under det närmaste halvsekleet kämpade medlemmar i de sverkerska och erikska släkterna om tronen ända tills båda dynastierna utslocknade under 1200-talets första hälft (Poulsen et al 2019:5). Det är anmärkningsvärt att under alla år av stridigheter mellan dessa båda släkter, där innehavet av kungatronen uppenbarligen var så viktigt, framträder i olika sammanhang en annan inflytelserik släkt. Medlemmar i den släkt vars stamgods låg i Bjälbo i Östergötland har kallats för folkungar och hade en framträdande position inom det styrande skiktet sedan 1000-talet. Intressant är att flera medlemmar i denna släkt kom att inneha jarlämbetet vid olika tillfällen och därmed stå i nära relation till kungen. Det kan förefalla som att jarlen ur många aspekter innehade en större makt än kungen själv (jfr Line 2007:100, 102). De båda jarlarna Birger Brosa (jarl 1174–1202) och Birger jarl (jarl 1210–1266) fick en balanserande position mellan olika sociala sammanslutningar med stort politiskt inflytande, men aspirerade inte själva på kungatronen. Birger jarl gifte sig med Erik Erikssons syster, och genom att deras son Valdemar utropades till kung 1250 kom trots allt Bjälbosläkten på tronen (Poulsen et al 2019:5). Runt Bjälbosläkten växte en sammanslutning av inflytelserika medlemmar i elitens högsta skikt fram vilka hade sin jordbundna maktbas med egendomar i framför allt Östergötland, Södermanland och Närke (Line 2007:101). Genom folkungarna ser vi tydligt hur det svenska maktfältet överlappade såväl nationella gränser som sociopolitiska grupperingar.

I princip kom långa perioder av 1100-talet i alla tre länderna att karaktäriserats av denna form av stridigheter. I Danmark följde interna stridigheter bland ättlingarna efter kung Svend Estridsens död 1076 om vem som skulle ta över tronen. Efter att Knut Lavard (ca 1096–1131) mördats av rivalen och kungasonen Magnus 1131 inleddes en tjugofem år lång period fylld av stridigheter mellan olika tronpretendenter. Först då Knut Lavards son Valdemar I (1157–82) besegrade sin rival och med stöd av ärkebiskop Absalon intog tronen, upphörde våldsamheterna (Poulsen et al 2019:5). För Norges del innebar 1100-talets tre första årtionden en stabil period med inre fred. I och med Sigurd Jorsalafarars död 1130 utbröt emellertid stridigheter även i Norge. En närmare hundra år lång period av stridigheter och konflikter, med kortare perioder av fred, mellan olika släkter som aspirerade på tronen inleddes (ibid.). Vi kan konstatera att samtidigt som perioder av oroligheter och konflikter från 1130-talet inleddes i Danmark och Norge upplevde man inom det svenska området en relativt stabil och lugn period under Sverker den äldre. Robin Gullbrandsson har poängterat att det instabila läget i grannländerna kan ha fått konsekvenser inte minst för kyrkobyggandet. Det är just under kung Sverkers tid som en intensiv period av kyrkobyggande tar fart inom Götalandskapen. Möjligen kan, vilket Gullbrandsson framhåller, ett riskabelt och osäkert politiskt läge i Danmark och Norge ha medfört att utländska stenmästare sökte sig till de svenska landskapen där läget var stabilare och förutsättningarna för kyrkobyggnadsprojekt mer gynnsamma (Gullbrandsson 2016:99).

Inom det historiska forskningsfält som behandlar de sociopolitiska mekanismerna i samhällsutvecklingen under 1100- och 1200-talen finns naturligtvis en stor mängd intressanta aspekter. För denna studie har jag identifierat tre förhållanden som jag i synnerhet uppfattat som relevanta och viktiga.

Under det tidiga 1000-talet då många runstenar och tidigkristna gravmonument framställdes fanns visserligen ett embryo till en central kungamakt, men den byggde på, och förutsatte, kungens fysiska närvaro för utövandet av kontroll och makt. Hermanson har framhållit att kungens ställning framför allt grundades på horisontella och vertikala vänskapsband med aristokratin. Kungens makt byggdes alltså upp underifrån och därmed var den beroende av ömsesidigheten i relationerna (Hermanson

2009:138). Esmark et al karaktäriserar detta som löst sammanhållna kungadömen som närmast samexisterade med lokala maktbaser (Esmark et al 2020:5). Även om lojaliteter och vänskapsrelationer var flyktiga och kunde ändras snabbt i olika situationer innebar det trots allt att lokala jordägande makthavare kunde få stort inflytande och kunde påverka vem som skulle inneha positionen som kung.

Under 1100-talet inleddes, med början i Europa, en omvälvande förändring av den politiska strukturen. Under århundradet omvandlades samhället gradvis mot ett mer organiserat utövande av herraväldet inom vilket lokala makthavare gradvis underordnades. Bakom en gradvis formalisering av sociopolitiska relationer verkade framför allt kungamakten och kyrkan (Esmark et al 2020:5). I det nätverk av vänskapsrelationer och allianser som var nödvändiga för den tidiga kungamakten blev aktörer som verkade för kristnande och etablerandet av en kyrklig organisation i de skandinaviska länderna naturliga allianspartners. Även den kyrkliga sfären genomgick en institutionalisering under perioden med inrättande av biskopsdömen och ärkebiskopsstift (Poulsen et al 2019:6). Genom att makten centraliserades och kungens och kyrkans auktoritet stärktes förändrades elitens sociala och politiska inflytande. Den kristna tankeidén om att kungen erhållit sitt ämbete av Gud skapade kristet sanktionerade kungadömen av "Guds nåde". Kungens makt var således erhållen uppifrån, var bortom ifrågasättande, och därmed kunde undersåtarnas ovillkorliga lydnad krävas. För att använda Hermansons ord blev inslaget av ömsesidighet mellan den som styrde och dem som lät sig styras inte längre en självklarhet (Hermanson 2009:138). En annan process som förändrade det politiska maktutövandet under 1200-talet var att kungamakten successivt byggde upp en administrativ apparat som på ett annat sätt än tidigare byggde på ämbeten och tjänsteförhållanden (ibid:139).

Ett annat förhållande som är relevant i sammanhanget är hur de sociopolitiska mekanismerna påverkades av uppfattningar kring bilaterala respektive patrilinejära släktskapsrelationer. Christer Winberg framhåller i en studie om jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier att det traditionella samhället var bilateralt, det vill säga att släktskap räknades genom både mödernet och fädernet (Winberg 1985:16 f). Släkttkretsen blev därmed stor och några klara gränser för slakten fanns i princip inte. Konsekvensen av att släktskap räknades bilateralt var att de tronföljdsstrider som präglade alla de tre skandinaviska rikena öppnade för många kandidater att överta kronan och tronen vilket just fick ständiga kamper och fejder mellan olika grupper som följd (jfr även Winberg 1985:18). Med inflytandet från kristna tankeidéer som artikulerades på den europeiska kontinenten förändrades maktutövandets ideologi genom att den förankrades i legitimitet från Gud. För de sverkerska kungarna, som etablerade goda relationer med påvedömet och kyrkan, blev detta ett tacksamt redskap i argumenten för maktinnehavet (jfr Lönnroth 1959:19 och där anf. litt.; Line 2007:85, 97). Idén om att en specifik familj hade rätt till tronen eftersom den var utvald av Gud visar hur uppfattningen om vilka släktskapsrelationer som räknas förändrades under perioden (jfr Hermanson 2010:224). Istället för att räkna släktskap från båda föräldrarna betonades alltmer den patrilinejära släktrrelationen. Att kyrkan således förespråkade ett arvkungadöme som kunde reducera antalet arvingar som kunde hävda rätt till tronen, kan ha varit en strategi för att lugna ned utdragna tronföljdsstrider. Denna linje i kyrkopolitiken fick dock konsekvenser för hur jordegendomar och gods skulle skiftas vid arv. Ett traditionellt arvskifte gynnade fler parter medan ett arv som enbart gynnade manliga arvingar kan ha öppnat för missräkning och besvikelse bland förfördelade släktingar.

Även om den politiska makten således formaliserades under perioden blev den samtidigt förankrad i lokala kontexter på en slags makronivå (jfr Wickham 2016:120). Att inneha kungamakten vid den här tiden innebar långtifrån en övergripande kontroll över ett större område. Liksom för de flesta kungar och höga kyrkliga ämbetsmän i Skandinavien och Europa handlade det om att praktisera ett herraväld, men man saknade en administrativ organisation till sitt förfogande. Möjligheten att kunna utöva makt och inflytande över sin omgivning, oavsett om du var kung, biskop eller

tillhörde en lokal social elit, krävde istället närvaro och möten ansikte mot ansikte. Perioden såg hur maktapparater byggdes upp och konstruerades på nya sätt, vilket i hög grad präglar detta dynamiska tidevarv. Samtidigt bibehölls andra strukturer med kontinuitet från det förflutna. Chris Wickham framhåller i synnerhet hur det nätverk av aristokratiska värderingar knappast förändrades över huvud taget (ibid.). Det är i denna dynamik mellan omvälvande samhällsprocesser och bibehållna konservativa värderingar som fältet öppnar sig för gravmonumenten som aktörer.

Gravmonumentens aktörskollektiv och relationen till en kyrka som formerar sig

Under början av 1100-talet inleddes en byggnadsfas där stenkyrkor uppfördes i en anmärkningsvärt stor omfattning. Denna närmst explosionsartade byggnadsaktivitet var dock en del av en process som var lika mångfacetterad som antalet involverade aktörer. Kyrkor av såväl trä som sten växte fram spontant, sannolikt i stor utsträckning på privata initiativ, men möjligen i någon form sanktionerat av en kyrklig auktoritet (Hellström 1971:262 ff.; Lindkvist och Sjöberg 2009:78). De första ansatserna till ett slags kristnat mikrolandskap kan i de centrala delarna av Västergötland skönjas redan vid början av 1000-talet. Vid domkyrkan i Skara har påträffade gravar visat att platsen utnyttjades för begravingar under 1000-talets andra hälft och en stenkyrka bör enligt Dahlberg ha stått färdig vid 1100-talets mitt (Dahlberg 1998:80). I Varnhem uppfördes en stenkyrka redan under 1000-talets andra hälft, men gravar från 900-talet vittnar om en kristen begravningsplats redan tidigare (Vretemark 2020). I Husaby antyder stolphål och resterna efter en ekstolpe att en kyrka av trä föregått stenkyrkan och bör ha anlagts på 1000-talet (se katalogen nr. 58 *Husaby*). Häggesleds tidigkristna gravmonument antyder att en träkyrka kan ha stått på platsen med en omgivande kyrkogård redan under tidigt 1000-tal (jfr Ljung 2016:216 f). Tar man fasta på de indikationer som lyfts fram i Cecilia Ljungs avhandling bör träkyrkor ha funnits även på andra håll i landskapet utifrån förekomsten av tidigkristna gravmonument. Platser utöver Häggesled där tidigkristna gravmonument förekommer är exempelvis Gösöslunda, Råda, Norra Härene, Lindärva, Tun, Varnhem och Gudhem (Ljung 2016:92).

Undersökningar av platser som Råda, Skälvum, Sunnerby och Varnhem visar också på en tydlig koppling mellan tidigt kyrkobygge och storgårdsbebyggelse i närheten (se katalogen nr. 20, 88, 98 och 107). Sigurdsson har för isländska förhållanden problematiserat förhållandet mellan lokala hövdingar/ledare och utövandet av förkristen kult, och hur detta förhållande vid kristendomens införande omformades och istället kom att innefatta det kristna kultutövandet (Sigurdsson 2011). Det finns stora skillnader mellan dessa områden, men resonemanget kan hjälpa oss att uppfatta processer även inom ett västsvenskt område. Sigurdsson framhåller att det lokala ledarskapet innebar en framträdande social roll, men det innebar också ledarskap och kontroll över det förkristna kultutövandet. I ledarskapet ingick också de starka ömsesidiga band som knöt ledare till följare och underlydande. I denna relation dominerade den lokala ledaren och underlydande i följe och på mindre gårdar fick finna sig i ledarens beslut. Enligt Sigurdsson var det framför allt genom denna kontroll över det gamla trosutövandet som gjorde introduktionen av en kristen trosföreställning möjlig. Lokala hövdingar och ledare blev nu ledare och förvaltare av den nya trosföreställningen. Island, tillsammans med många andra områden på kontinenten och i Skandinavien, genomgick således en process mot en ny typ av ledare som växte fram och legitimerade sin makt med hjälp av den nya tron (Sigurdsson 2011:90).

Utifrån vad vi vet om isländska förhållanden var kontrollen över den lokala kyrkan viktig för att kunna intvinga befolkningen i bygden i en maktordning, och för att de skulle underkasta sig ledarskapet. Samtidigt innebar kontrollen över kyrkan ett konsoliderande av den ekonomiska basen. En annan viktig faktor var att kontrollen över kyrkolivet på ett ideologiskt plan accentuerade den goda relationen mellan den lokala ledaren/kyrkoherren och kyrkans helgon (Sigurdsson 2011:90).

ff; jfr även diskussionen ovan om relikhanteringen och kyrkan). Detta var en tid då anläggandet av en kristen begravningsplats, uppförandet av en kyrka, tillsättande av präst och kontrollen över gudstjänstlivet tillkom den inflytelserika familj som också tjänade på kontrollen över kyrkan genom begravningsavgift och andra avgifter och ersättningar (jfr Line 2007:218). I de isländska hövdingarnas kontroll över det lokala kyrkolivet ingick även att utse biskop, och ofta valdes dessa från hövdingarnas egna familjer eller var en av hövdingens följare (Sigurdsson ibid.). Även om förhållandena i Västergötland inte direkt kan översättas från de isländska är min uppfattning att vi trots allt kan utgå från att en position som gav inflytande över den lokala kyrkan, kyrkolivet och det kyrkliga ägandet också gav den gamla aristokratiska eliten stor makt och inflytande över de högre kyrkliga ämbetsmännens maktbas. Under den inledande kristna perioden, när kristendomen skulle spridas och få fäste, var lokala ledare med inflytande över såväl kult som vardag en nödvändig aktör för etablerandet av den kristna trosföreställningen.

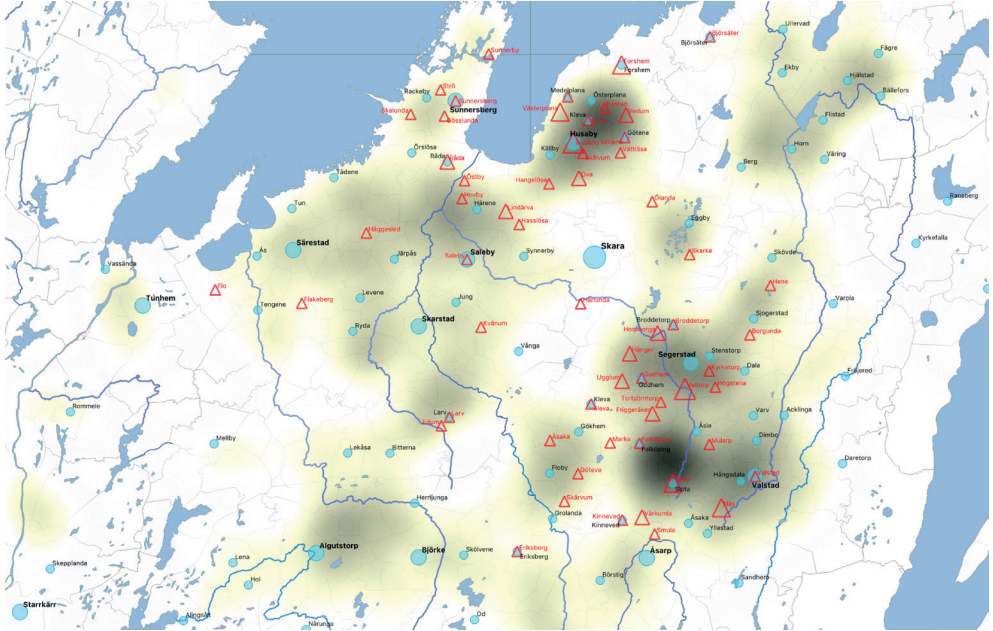
Dessa noder i det kyrkliga mikrolandskapet kom att bli centrala för utvecklingen där allt fler stora jordägare, och här innefattas den lokala aristokratin, kungamakten och kyrkliga ämbetsmän, låter uppföra kyrkor av sten och instifta kloster. Det är i förhållande till dessa stenkyrkor, uppförda mitt i eller i anslutning till bebyggelsen, och till den sociala och geografiska gemenskap som utgjorde bygden, som de lokalt baserade socknarna växte fram under 1100-talet (Lindkvist och Sjöberg 2009:74). Denna territorialiserade landskapsmodell hade dock betydligt mindre med processerna bakom anläggandet av kristna begravningsplatser och stenkyrkobyggande att göra och mer med kyrkans ambition att ta kontroll över kyrkolivet. När kyrkan som organisation så småningom byggde upp sin egen maktbas och position i samhället, och strävade efter att ta kontroll över kyrkliga angelägenheter, utmanades den äldre maktordningen med spänningar och motsättningar mellan å ena sidan lokala ledare inom den gamla aristokratin och kyrkliga makthavare å andra sidan. Frågan är om vi utifrån gravmonumenten kan skönja spår av dessa spänningsfyllda relationer och vilka materiella uttryck strategier för att etablera maktordningen kan ha tagit.

Flerdelade gravmonument och en framväxande kyrklig territorialisering

Den historiska process som leder till en till kyrklig territoriell indelning som existerar än idag lades således redan under medeltiden. Enligt den västgötska biskopslängden infördes biskopstionde genom ett tingsbeslut när Järpulf var biskop i Skara, det vill säga kring år 1190 (ÄVgL 2011:207). Redan vid 1200-talets utgång hade den kyrkliga strukturen tagit slutgiltig form (Dahlberg 1998:26). Detta inrättande av gamla bygder i en ny administrativ struktur förde naturligtvis med sig en stor och omvälvande förändring i samhället. Istället för att som tidigare tillhöra en kristen församling som hölls samman av personliga band och lojaliteter kom man i och med sockenbildningen att ingå i en församling som definierades geografiskt och inte av människors relationer (Hed Jakobsson 2001:128). Sockenindelningens formella struktur grundade sig i den kyrkliga maktens intresse av att säkerställa och ha kontroll över inflödet av skatt till organisationen. Sockenframväxten kom således att präglas av en stark styrning från den högsta kyrkliga makten där ett förhållandevis heterogent kyrkolandskap inrättades i en gemensam organisation.

Här kan Häggesled i Västergötland få utgöra exempel. Efter sockenbildningen kom bygden att utgöra såväl egen socken som församling. Häggesleds församling låg under Skara stift vilket med utgångspunkt i Husaby möjligen formerades så tidigt som under början av 1000-talet (Lindkvist och Sjöberg 2009:72). I den kyrkliga organisationen var socknen alltså den minsta enheten med stiftet och biskopssätet som övergripande enheter. Det fanns dock flera nivåer mellan socknen och stiftet. Socknarna inordnades så småningom i gäll och pastorat. Varje gäll kunde bestå av en eller

vanligen flera socknar. Flera gäll var sedan förenade till ett prosteri (Lundahl 1961:13). Prosteri motsvarar ungefär dagens kontrakt i den kyrkliga organisationen medan gäll motsvaras av det senare begreppet pastorat. Varje gäll hade en huvudförsamling medan övriga socknar innehade statusen annexförsamling. Kyrkoherden hörde hemma i huvudförsamlingen och där låg även prästgården. Annexförsamlingarnas bönder fick betala skatt till huvudförsamlingens präst och kyrka.

Figur 60. Kartan visar den kyrkliga indelningen i gäll- och prosterikyrkor i relation till flerdelade gravmonument. Underlaget till informationen är hämtat främst från Lundahl (1961) och bygger på indelningen i jordboksmaterialet från 1570-talet. Sockenindelningen har dock justerats efter kyrkolistan i ÄVgL vilken beskriver förhållandena under 1200-talet. Liten blå cirkel motsvarar gällkyrka, medelstor blå cirkel prosterikyrka och stor blå cirkel visar stifts kyrkan. Röd triangel visar förekomst av tredelat gravmonument. Här syns också tydligt hur Skara ligger beläget i relation till de centrala bygderna Kålland och södra Kållandsbygden, Kinnekulleområdet samt Falbygden. Karta A. Oxenstierna.

Här har förekomsten av flerdelade gravmonument satts i relation till församlingarnas status i den kyrkliga hierarkin (Nyqvist Thorsson och Oxenstierna 2018). Genom kartan kan vi notera en påfallande låg korrelation mellan församlingar med hög kyrklig status, det vill säga gäll- och prosterikyrkor, och gravmonument. Flera prosterikyrkor, exempelvis Skarstad, Sunnersberg och Särestad har inga gravmonument, medan flerdelade gravmonument förekommer i närliggande annexkyrkor. I Gösslunda på Kålland, liksom i Häggesled, finns såväl en lockhäll från ett tidigkristet gravmonument som ett flerdelat gravmonument vid kyrkan. Gösslunda kyrka har även ett västtorn som är samtida med stenkyrkan. Sannolikt hade tornet en västportal och en övre våning som förbands med långhuset genom en murtrappa i tornets norra vägg (Dahlberg 1998:271).

Från Gösslunda finns också ett intressant brev från 1254 bevarat (SDHK 700). I brevet omnämns att den avlidna *domina* Lucias barn gör ett arvskifte i Gösslunda och Brynåsa (bägge i Gösslunda socken, Kållands härad). Brevet bevittnas bl.a. av kung Valdemar och Birger jarl. Lucias titel *domina* innebar att hon tillhört den högsta sociala eliten i samhället, en aristokrati som stod i nära relation till kungamakten. Vi finner således många gemensamma drag mellan Häggesled och Gösslunda. Trots dessa mycket tydliga anknytningar till den gamla aristokratin är såväl Häggesled som Gösslunda

enbart annexkyrka till Järpås respektive Sunnersberg. Den kyrkliga hierarkin med prosteri- och gällkyrkor tycks ha bestämts av en central kyrklig administration och valet av vilka kyrkor som skulle upphöjas till gäll- och prosteri-kyrkor har inte varit förankrat i en äldre struktur av bygder som i olika grad dominerats av lokala makthavare. Snarare kan man till och med ha strävat efter att undvika att bygga den nya administrativa kyrkliga indelningen på en existerande struktur som potentiellt i alltför hög grad dominerades av motverkande intressen (Nyqvist Thorsson och Oxenstierna 2018:38). Den territoriella indelningen av landskapet i socknar och inrättandet av kyrkorna i en administrativ struktur var sannolikt inte en enkel process. Många gånger skapade förmodligen dessa handlingar spänningar och motsättningar i relationen till lokalt förankrade makthavare.

Gamla bygder och ny organisation

I de samhällsprocesser under 1100- och 1200-talet som handlade om att positionera sig och stärka sin maktbas var kyrkan som organisation en tydlig aktör. Territorialiseringen av det kyrkliga landskapet var ett led i att bygga upp den organisatoriska verksamheten och etablera en kontroll. Etablerandet av biskopssäten kan ha varit ett annat. Ett biskopssäte kom efter en kort tid i Husaby att inrättas i Skara i Västergötland. Enligt en osäker tradition inrättades den första biskopstolen i Husaby av Olof Skötkonung som också donerade sin kungsgård till biskopssätet (Lindkvist och Sjöberg 2009:77). Det äldsta domkyrkobygget hör till 1000-talet och arkeologiskt finns också belägg för vissa aktiviteter på platsen för stadsområdet under samma tid (Carlsson 2007:152). Möjligen var det, så som anförs i Äldre Västgötalagens biskopslängd, biskop Adalvard den äldre, verksam på 1060-talet, som lade grunden till domkyrkan (Dahlberg 1998:80; se katalogen nr. 86 *Skara domkyrka*). Arkeologiska spår i form av gravläggningar i anslutning till kyrkan visar att en begravningsplats etablerats och var i bruk under den här tiden (jfr katalogen). Inrättandet av biskopstolen och etablerandet av omfattande kyrklig verksamhet på platsen innebar ett försök att tidigt skapa ett nytt samlat centrum för kyrkans aktiviteter. Initiativet och strategin bakom förläggandet av en ny kyrklig centralplats till just Skara är i sammanhanget värt att reflektera över.

Kristina Carlsson har i sin avhandling identifierat tre centrala bygder inom de centrala delarna av Västergötland, vilka utgjordes av Kålland och området söderut ned mot Saleby, Husaby och Kinnekulle och området runt Falköping-Gudhem (Carlsson 2007:152 f.). Dessa områden präglas av tidiga kungsgårdar, exceptionella tidiga skattfynd, ett stort antal runstenar, påkostade och rikt utsmyckade stenkyrkor och har utgjort en stark resursbas för inflytelserika sociala eliter (ibid:152). Därför är det anmärkningsvärt att biskopstolen och noden i kyrkans centrala verksamhet förläggs till en plats som ligger mitt emellan dessa tre ekonomiskt, socialt och politiskt dominerande bygder (se figur 60) för Skaras belägenhet i relation till dessa bygder. Harald Wideen konstaterar också att forngravar är sällsynta i Skaratrakten, att någon ”högby” inte funnits här, runstenar har inte rests och att lösfynd från vikingatiden saknas (Wideen 1955:266, 268). Frånvaron av förhistoriska gravfält i närheten av Skara ställer enligt Wideen staden i skarp kontrast till andra åldriga biskopssäten som Sigtuna och Roskilde där vikingatidsfynden är många. För kyrkan blev Skara det nya regionala centrum från vilket administration och en mer stabil organisation kunde börja byggas upp. Genom att förlägga det till en plats mellan bygder som dominerades av inflytelserika och resursstarka gamla stormannasläkter, låg vägen mer öppen. I och med att valet föll på Skara behövde kyrkan inte inrätta sig och anpassa sin verksamhet till andra makthavare som agerade utifrån gamla inarbetade traditioner och strukturer. Detta kan ha varit en av anledningarna till att biskopssätet flyttades från den gamla storgården i Husaby på Kinnekulles sluttning.

Fram till 1104 tillhörde det svenska området, tillsammans med övriga Skandinavien, det tyska ärkebiskopet Hamburg/Bremen, och därefter ärkebiskopstolen i Lund (Sigurdsson 2011:92). Först 1164 inrättades ett ärkebiskopsdöme för det svenska området, och detta fick sitt säte i Uppsala. Sigurdsson menar att för Norges del var inrättandet av ärkebiskopet i Nidaros ett led i att reformera

kyrkan på flera plan. Genom att inrätta ärkebiskopsdömet, vilket skedde 1153 vid ett besök av ett sändebud från påvestolen, kunde kyrkan frigöras från det världsliga inflytandet och istället placerades kyrkan under ett tydligare ledarskap av påven. Ambitionen var en fullständig auktoritet över prästerskapet och att ta kontroll över utnämmandet av biskopar och präster. Kyrkan ville också själv ha kontroll över sina egendommar och ha full jurisdiktion över sina egna angelägenheter och personal (Lindkvist och Sjöberg 2009:80; Sigurðsson 2011:92). Strategier för att nå dit har sannolikt skiftat mellan det norska området och det västgötska, men på ett generellt plan kan vi anta att kyrkan inom respektive område delade detta mål. Effekten av att kyrkan gradvis vidtog mått och steg för att ta kontroll över sina egna angelägenheter blev ett betydligt minskat inflytande och kontroll för den lokala aristokrati som tidigare uppfattat kyrkobyggnaden liksom kyrkolivet som sin privata angelägenhet. Om vi ser tillsättandet av ett ärkebiskopsäte i Uppsala 1164 som ett steg för att ta kontrollen över kyrkliga angelägenheter, och inrättandet av en sockenin delning som ett led i att administrera tiondet, sammanfaller denna process väl i tid med uppförandet av gravmonument i sten inom det västgötska området.

Sunnerby - ett exempel på spänningsfältet mellan aristokrati och kyrka

Ett belysande exempel på hur motsättningar och spänningsförhållandet mellan den kyrkliga organisationen och den lokala aristokratin kunde få ödesdigra konsekvenser kommer från Sunnerby på Kållandsö i Vänern. Såväl arkeologiska undersökningar som skriftliga källor visar att Sunnerby dominerades av en familj eller släkt ur samhällets allra högsta skikt med rötter i jordägande i området sedan långt tillbaka i tiden. Sannolikt var det medlemmar ur denna gamla släkt som lät uppföra en stenkyrka runt 1100-talets mitt som gårdskyrka till sin huvudgård, Storegården. På kyrkogården finns också det flerdelade gravmonumentet som uppfördes över en gravläggning på 1200-talet, vilket också faller väl in i en begravningspraktik kopplad till en gammal aristokratisk familj som haft hävdvunnen rätt att disponera stora jordegendommar sedan långt tillbaka i tiden. Undersökningar av kyrkplatsen visade att den kyrkliga verksamheten upphörde efter 1300-talets mitt och att kyrkan troligtvis togs ur bruk (Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010:90, 93). En anledning till detta kan vara den incident som omnämns i ett av medeltidsbrevens. 1360 skänker Magnus Algotsson, kanik i Skara, en gård och ett av torpen i Sunnerby till Skara domkyrkas biskopsbord som ersättning för att hans far låtit förstöra och bränna ett prästbol i Sunnerby (DS nr 6309). Vad som ligger bakom incidenten framgår inte, men genom handlingen framträder bilden av motsättningar mellan präst/kyrka och den dominerande storgodsägaren.

Figur 61. Rekonstruktion av stenkyrkan i Sunnerby med det flerdelade gravmonumentet i nedre vänstra hörnet. Illustration I. Nyqvist.

Brevet som rör händelserna i Sunnerby visar på spända relationer mellan den kyrkliga organisationen och den lokala jordägande eliten ännu vid 1300-talets mitt. Händelsen tyder på att den lokala maktbärandes traditionella band till och kontroll över den lokala kyrkan ännu under 1200- och 1300-talen uppfattades som en självklar del av det lokala maktutövandet. När väl den gamla jordägande aristokratin tvingades lämna över makt och inflytande över det lokala kyrkolivet, är Sunnerby ett exempel på att detta inte alltid skedde utan konflikter.

För såväl kungamakts som kyrkas handlade det om att genom olika administrativa och lagstiftande åtgärder bryta ned existerande traditionella sociala, ekonomiska och politiska strukturer och till viss del omforma dem till att bli en del av en mer övergripande och enhetlig struktur där organisationer som kyrka och kungamakts slog takten. Det kristna kungariket växte obönhörligt fram och fick en mer formaliserad struktur, men inte utan motstånd från lokala maktbärare inom den gamla aristokratin. Gravmonumenten, noder av sten i moln av relationer med förflutna sammanhang, blev ett sätt att hantera att självklara ekonomiska och politiska intressen utmanades och kringkars i en verklighet fylld av motstående intressen. I min uppfattning var därmed de flerdelade gravmonumenten, genom sin fysiska närvaro och refererande till förflutna sammanhang, ett sätt att inskräpa trosföreställningar och värderingar i en tid präglad av stora politiska och sociala förändringar där nya maktordningar framträdde.

Den kyrkliga organisationen - en väg till socialt avancemang

Tydligt är att relationen mellan den gamla aristokratin som kontrollerade den lokala kyrkan och kyrkolivet och den kyrkliga organisation som växte sig starkare under 1100- och 1200-talen kunde vara spänd och fylld av motsättningar. Det är därför intressant att fördjupa sig i hur aktörskollektivet bakom liljestenar och stavkorshällar förhöll sig till den framväxande kyrkliga organisationen. Vi har sett att det förefaller finnas en starkare koppling mellan personer som gravlagts under plana gravhällar och innehav av ett ämbete inom kyrka och klosterväsende än mellan personer begravda under flerdelade gravmonument och dessa ämbeten. Hur tillsättandet av präster, biskopar och kaniker i praktiken genomfördes inom det västgötska området vet vi inte med säkerhet. Men återigen kan det vara intressant att vända blicken mot det norska området för en jämförelse. Inger Holtan har i en artikel belyst frillolevnad, bland annat i relation till prästyrket, under perioden 1250–1350 i biskopsdömena Nidaros och Bjørgvin (Holtan 1997). Under denna period gav prästyrket hög status och prästerna räknades som de högst positionerade männen i socknen med en ekonomi över genomsnittet i bygden. Under perioden var också antalet präster födda utom äktenskapet förhållandevis högt och Holtan ser här ett eventuellt samband med ett expansivt skede i kyrkobyggandet med stadigt bruk för fler präster. Den vanliga rekryteringen till prästyrket skedde ur bondeståndet, men av någon anledning förefaller biskopen ha haft svårighet att fylla behovet med rekrytering ur denna grupp. Detta för med sig att oäktafödda personer, som hade en lägre status i samhället, kunde gå in och tillsätta de lediga ställningarna (Holtan 1997:170). Vad gäller liljestenar och stavkorshällar finns många frågetecken kring de gravlagdas sociala bakgrund, men faktum är att gravhällarna tillverkats under en period som följde och i viss mån var en del av ett expansivt kyrkobyggande. Behovet av prästkandidater för att tillsätta nyetablerade kyrkliga positioner i lokalsamhället, och för att sedan successivt fylla på i leden, bör under 1100- och 1200-talen ha varit stort. Även om en direkt jämförelse med norska förhållanden inte är möjlig, kan man ändå utgå från att i området med liljestenar rekryterades en stor andel av prästerna ur det samhällsskikt som utgjordes av självägande bönder. Prästyrket erbjöd en möjlighet för yngre söner som saknade utsikter att arva jord att avancera socialt och skaffa sig en position inom samhället. Det finns därmed en stor möjlighet att vi inom prästerskapet återfinner personer med rötter i ett något lägre samhällsskikt än den gamla aristokratin, och som fått möjlighet att avancera inom kyrkans hierarkiska struktur.

Vad gäller biskoparna kom de att ingå i elitära nätverk och allianser med kungliga familjer och aristokratiska släkter tillhörande samhällets högsta elit (Poulsen et al 2020:20). De första nordiska biskopsdömena etablerades redan under 1000-talet och det är ingen tvekan om att biskoparna också blev mäktiga jordägare (ibid:6). Den tillsatte biskopen kunde bli en länk mellan den centrala maktutövningen och lokalt förankrade intressen genom att de agerade som rådgivare till kungen, verkade inom den kyrkliga organisationen och samtidigt hade inflytande och var godsägare i lokala sammanhang. Vad gäller utnämmandet av biskopen är det intressant att reflektera över vem eller vilka grupper som hade inflytande i valet. Jan Arvid Hellström påpekar att för Västergötlands del är kungens roll i detta val omdiskuterad. Oavsett vilket inflytande han hade i landskapet under perioden tilldelas han av västgöotalagen en underordnad roll. Lagtexten är tydlig med att kungen ska fråga landskapstinget vem man vill ha som biskop (Hellström 1971:218; ÄVgL 2011:87). Det krav som framförs i lagtexten är att den utvalde ska vara bondeson. Vad detta innebär är omdiskuterat, men Hellström framhåller att det ska ses mot bakgrund av lagens betonande av de jordägande landsmännen. Biskopen skulle alltså väljas från de i lagen rättsligt myndiga och jordägande västgötska männen. Detta står inte i motsats till den gamla aristokratin, utan landskapets stormän var i utpräglad grad bönder (Hellström 1971:219). I äldre Västgöotalagens biskopslängd redogörs för de biskopar som valdes och som avlöste varandra på biskopsstolen. Intressant att notera är att de första nio biskoparna alla kommer utifrån. Först Adalvard den unge och Styrbjörn är biskopar som definieras som "inhemska". Förutom att flera av biskoparna uppenbarligen både innehade stora rikedomar och gjorde stora insatser för att utöka dessa, är inte mycket känt om de sociala nätverk de västgötska biskoparna ingick i (ÄVgL 2011:203 ff.). Ofta framförs uppfattningen att biskoparna under perioden nästan uteslutande hämtades från den sekulära elitens kretsar. Medlemmar i den inflytelserika Bjälbosläkten kontrollerade och innehade exempelvis biskopsämbetet under flera generationer (Hermanson och Orning 2020:63). Min poäng är att det inte är en självklarhet att de biskopar som valdes av det västgötska landskapstinget tillhörde eliten och aristokratiska kretsar runt kungasläkterna. Det kan ha funnits andra variabler som spelat in i beslutet om vem som skulle bli vald av västgötarna som biskop. Därmed kan även ämbetet som biskop ha utgjort en möjlighet att avancera socialt, politiskt och inte minst ekonomiskt.

Utifrån den koppling till ämbetspositioner inom klosterordnar och den kyrkliga organisationen som antyds genom inskrifterna på de plana gravhällarna uppfattar vi hur etablerandet och uppbyggandet av den kyrkliga interna strukturen erbjöd en möjlighet till karriär och socialt avancemang som inte följde gamla traditionella levnadsmönster. I sammanhanget är det intressant att konstatera att antalet plana gravhällar är betydligt fler än antalet flerdelade gravmonument (ca 520 mot drygt 90). Att de plana gravhällarna är förhållandevis vanliga i jämförelse med de flerdelade gravmonumenten skulle kunna tyda på att de har sin förankring inom ett betydligt bredare samhällsskikt under slutet av 1100-talet och 1200-talet. Ett annat förhållande värt att lyfta fram är skillnaden i förekomst av de olika gravmonumenten mellan olika regioner. Inom undersökningsområdet finns exempelvis enbart belägg för flerdelade gravmonument i området söder om Väneren. Däremot finns inom Dalsland, Värmland och Närke exempel på att plana gravhällar i form av liljestenar och stavkorshällar framställts och brukats. En fråga man ställer sig är om det finns en anledning till att liljestenar och stavkorshällar får ett betydligt större genomslag utanför de centrala delarna av Västergötland än flerdelade gravmonument?

Ovan har jag framhållit att den grupp som gravlades under liljestenar och stavkorshällar innefattade personer som såg en öppning och sökte sig till tjänster och ämbeten inom kyrkan. Vid denna tid innefattade Skara stift förutom 31 härader inom det egentliga Västergötland även härader inom Dalsland och Värmland samt Mo härad i Småland. Utifrån ett brev utfärdat av Magnus Ladulås 1287 är det också tydligt att dessa områden skulle betala tionde till prästerskapet i Skara stift (Lundahl 1961:1, 13 och där anf. litt.). Stiftet kom att utgöra en ny geografiskt och administrativt

definierad indelning av samhället. Genom denna indelning upprättades gränser som skapade en ny enhet och därmed öppnade för en ny slags sammanhållning. Den nya enhet som stiftet utgjorde skapade ett konstruerat sammanhang där relationer som tidigare varit avhängiga personliga band nu formaliserades och upprätthölls genom tjänsterelationer. Detta kan vara en anledning till att liljestenarna som fenomen får ett större genomslag inom stiftet som administrativ enhet och spreds utanför de västgötska centralbygderna på ett sätt som de flerdelade gravmonumenten inte gjorde.

Sociala ambitioner och kungamaktens administration - en samverkande process

Det var inte bara den kyrkliga organisationen som byggdes upp under perioden och krävde nya former av tjänsterelationer för att kunna utövas. Som nämnts tidigare var vänskapsband och den kollektiva vänskapen viktiga element i kungamaktens anammande av en kristen patriarkalisk härskarideologi. Under den senare delen av 1100-talet skedde emellertid en gradvis övergång från ett traditionellt herravälde som byggde på ett indirekt maktutövande genom personliga vänskapsförbindelser till ett institutionellt styrelseskick som vilade på tjänsteförhållanden (Hermanson 2009:136, 224; jfr även Sigurdsson 2011:74 f., 80 ff.). Hermanson menar att för Norges del är det möjligt att skönja en utveckling där hirderna under kung Sverres tid får en allt större betydelse för kungens maktutövning. Följden blev att ett nytt elitskikt av krigare som var beroende av kungen för sina positioner framträder. Därmed kom relationen mellan kung och stormän i allt större utsträckning att präglas av en tjänsterelation istället för vänskapsband. Denna militära utveckling var en bidragande orsak till att det i slutet av 1100-talet påbörjades en övergång från en traditionell politisk organisation till en mer institutionaliserad politisk struktur (Hermanson 2009:145 f.). Även Philip Line framhåller att en liknande övergång från ett beväpnat följe till en slags lågadel som tjänstgjorde som beridna krigare ägde rum inom flera perifera områden i Europa under högmedeltiden (Line 2007:261). Denna övergång medförde att medlemmar i ett följe alltmer omvandlades till jordägare som ersättning för sina tjänster, vilket vanligtvis åtföljdes av en ökad uppdelning mellan aristokratin och gruppen bönder. Även om Magnus Ladulås genom Alsnö stadga och upprättandet av ett mer formaliserat frälse ökade den beridne krigarens potentiella inflytande, hade disponerandet av en häst och möjligheten att strida till häst alltid varit sammanlänkat med hög status, och detta blev nu enligt Line en tillgänglig möjlighet för böndernas bredare samhällsskikt (Line 2007:261). Denna förändring inom följets organisation kan ha öppnat andra möjligheter för ett något lägre samhällsskikt att få en utkomst och försörjning och samtidigt avancera socialt på ett sätt som inte varit möjligt tidigare.

Även om mycket är oklart kring den tidiga administrationen och hur centraliserad den politiska kontrollen var under tidig medeltid (jfr Line 2007:48 ff. och där anf. litt.), så tyder exempelvis indelningen i härader och hundare, bon, förekomsten av husbyar och bosgårdar liksom skatteuppbördssystem (ledning och gästning) på förekomsten av tidiga försök från makthållare med anspråk på ett mer eller mindre centraliserat ledarskap att utöva en kontroll över områden och människor (Lundahl 1972:6; Line 2007:49; Lindkvist och Sjöberg 2009:60 f., 133 f., 144). Ivar Lundahl framhåller att häradsindelningen i Västergötland, liksom i Skåne, har tillkommit genom maktspråk på administrativ väg. Han menar att gamla bygdeenheter så som Kålland, Barne, Amne, Kåkind, Kinne (Kinda), Gudhem och Vartofta är bygdenamn som i de äldsta skriftliga källorna nämns utan förbindelse med ordet härad. Det kan därför handla om ursprungligen självständiga bygdeenheter som senare inpassats i häradssystemet (Lundahl 1972:6). Vad gäller Husabyarna framhåller Philip Line att de skiljer sig från andra gårdar. De etablerades visserligen på platser som hade rötter långt tillbaka i förhistorien, men de kom att spela en betydande roll i den tidiga medeltiden och fick framför allt en viktig funktion under den period då medlemmar ur de erikska och sverkerska släkterna avlöste varandra på tronen (Line 2007:50). Även om de skriftliga källorna antyder att kungens närmaste män, vilka ofta var verkställare av maktutövandet under 1200-talet, hade sina rötter i gamla inflytelsrika

släkter, kan en alltmer utvecklad och utbyggd kunglig administrativ apparat också ha öppnat för personer ur något lägre samhällsskikt att tillträda tjänster och positioner (jfr här Line 2007:175 ff). Inskrifterna på de plana gravhällarna antyder att detta aktörskollektiv utgjordes av personer som skaffade sig position och utkomst genom att uppbära ämbeten inom den kyrkliga organisationen. Det handlar således om en grupp i samhället för vilka inträdet i olika tjänsteförhållanden uppfattades som en möjlighet. För detta samhällsskikt kan tjänster inom det militära eller den kungliga administrationen ha utgjort en annan väg till socialt avancemang och ekonomiskt välstånd än den som den kyrkliga organisationen erbjöd.

På samma sätt som idag var medeltidens människor en del av en gruppkultur där man beroende på situationen identifierade sig med olika gemenskaper. Sociala sammanslutningar som exempelvis gillen har spelat en viktig roll för gruppkulturen under medeltiden (Hermanson 2009). Det var en utbredd organisationsform som fanns inom samhällets olika sociala skikt och kunde omfatta allt från bönder till handelsmän och krigare. På kyrkogården i Bjälbo står exempelvis en runsten med inskriften: *Unga män reste denna sten efter Grep, sin gillesbroder. Love ristade dessa stenar, Jutes son* (Ög 64). Begreppet gillesbroder finns också i runinskrifter på två runstenar i Sigtunatrakten och på en sten i Norrköping (U379, U391 samt MÖLM 1960:230). Huruvida hantverkare och handelsmän var organiserade som grupper redan under tidigt 1000-tal, då ristningarna utfördes, är osäkert, men det är intressant att begreppet här används på ett liknande sätt som det ovan diskuterade begreppet *felaga* på runstenar och gravmonument. Gillena kom också att under 1000- och 1100-talen att bli mer andliga sammanslutningar som identifierade sig som integrerade delar i den kristna gemenskapen. En känd gillesbroder från skriftliga källor är biskop Bengt (den gode) som nämns i raden av biskopar i Äldre Västgötalagen och antas ha varit verksam från mitten av 1100-talet till omkring 1190. Enligt biskopslängden var han delaktig i uppförandet av S:t Nikolaus kyrka i Skara och släppte till de flesta penningar som fordrades för detta. I lagtexten nämns också att han var deras gillesbroder (ÄVgL 2011:205). Stort utrymme ges också i texten för en redogörelse av biskopens goda gärningar. Det är intressant att beskrivningens fokus ligger på handlingar som förknippas med att ge. Han bekostade kyrkor och broar, gav guld för att inrama målningar, köpte korskrud till Mariakyrkan i Skara och gav samma kyrka en bibel. Han gav också klockor åt flera kyrkor och bröd och kläder åt fattiga (ibid.). I lagtexten betonas alltså gåvorna och det frikostiga givandet och vi ser hur biskopen genom sin frikostighet inrättar sig i ett sammanhang där gåvor och gåvoutbyte spelade en fundamental roll för att skapa och upprätthålla allianser och lojaliteter (Poulsen et al 2020:13). Samtidigt framhåller Jon Viðar Sigurðsson intressant nog att i gillesituationen var gåvan som fenomen inte viktig. Alla skulle bidra till sammankomsterna och ingen skulle ge allt till alla (Sigurðsson 2008:207). Vi kan föreställa oss att det gille biskop Bengt ingick i var av det andliga slaget, men liksom för andra gillesammanslutningar var bekräftandet och förstärkandet av vänskapsband mellan medlemmarna i gillet en viktig funktion (Qviller 1997:176).

Det är intressant att biskop Bengt uppenbart rör sig mellan olika sociala sammanhang och utifrån situationsbundna kontexter agerar på olika sätt som i sig kan uppfattas som inkonsekventa. I min uppfattning finns det emellertid drag av en likartad strategi i hans agerande. Den ena strategin bygger på traditionella värderingar och sätt att agera. Gåvan intar en central roll för att visa frikostighet, att bygga nätverk och skapa allianser som ett sätt att förstärka sin position i samhället. Den andra strategin är situerad inom gillesgemenskapen. Genom att ingå i ett gille kunde betydelsen av en organisation som baserades på ätt och släkt ersättas av relationer och vänskapsband inom gillet gemenskap för att göra sin röst hörd i politiska och sociala sammanhang (Qviller ibid; Hermanson 2009:189). Gillena kunde bidra till att ge vissa grupper i samhället en gemensam ideologi och status genom att sällskapet omgärdades av en specifik exklusivitet. Hermanson menar också att det var i gilleskulturen som kungen sedan kunde finna meningsbärande band som var nödvändiga för att skapa en gemensam uppslutning bakom det kristna herraväldet (Hermanson 2009:189 f). Skriftliga

källor som omnämner biskop Bengt är fåtaliga, men i min uppfattning kan den gode biskop Bengt mycket väl ha tillhört en grupp i samhället som på olika sätt tillämpade ett flertal strategier för att komma sig upp i samhället.

Sammantaget antyder den närmast puristiska enhetligheten och den övergripande gemensamma idén i liljestenarna och stavkorshällarna att repeterandet av form och motiv har skapat en likhet som varit verksam bortom stilideal, mode och trendkänslighet. Istället har framhävandet av vissa stildrag, och exkluderandet av andra, fungerat i att skapa samhörighet och en känsla av gruppstillhörighet hos beställarna. För den grupp som lät tillverka flerdelade gravmonument, den gamla aristokratin, var det viktigare att iterera och knyta an till ett förflutet än att skapa och uttrycka samhörighet med lokala makthavare på andra platser. För dessa familjer var arv, kontroll över jordegendomar, legitimitet, långa släktled och en kännedom om goda seder det som värdesattes högst. I min uppfattning har motsvarande värden inte haft samma vikt för den grupp som valde liljestenen eller stavkorshällen som gravmonument över en avliden närstående. Det förflutna var helt enkelt inte viktigt att förhålla sig till. Istället blev gravmonumentet en del av en annan strategi där familjen genom gravhällen inkluderades i en gemenskap. Genom de specifika motiv som i de plana gravhällarna lyftes upp och gjordes till något speciellt svetsades aktörskollektivet samman och man byggde tillsammans en ideologi som hämtade legitimitet ur positioner kopplade till nya tjänsterelationer inom kyrka och kungamakt. Framför allt kyrkan kom att länka samman olika skikt i samhället och skapade en västromersk hierarkisk struktur långt bortom den egna bygden. Delaktigheter i denna kristna storhet med en gemensam medvetenhet och ideologi kan bland annat ha uttryckts i gravmonumentens inskrifter där antingen enbart den dödes namn nämns eller inskrifter som inleds med ”Här ligger...”.

Monumenten materialiserade sociala band och relationer som behövde stärkas för att upprätta en social samhörighet. Därmed var utformandet av de plana gravhällarna inte ett led i att motsätta sig förändringar uppifrån, utan snarare att ansluta sig till samhällsförändringarna och dra nytta av de möjligheter som öppnades genom dem. Kungamaktens, kyrkans och klostrens administrativa verksamheter öppnade för lojala, pålitliga och kompetenta personer att inträda i tjänst inom dessa organisationer. Närmast uppfattar jag aktörskollektivet bakom liljestenarna och stavkorshällarna som en grupp välbesuttna storbönder för vilka en möjlighet att ta steget upp inom samhällseliten öppnades. Därmed kom de att bli en lokal elit knuten till centrala maktutövare som kungamakt och kyrka.

Begravningspraktik inom kungamakt och kyrka – den politiska dimensionen förstärks

I analysen ovan har jag argumenterat för att kyrkobyggnaden var en del av en monumentalisering av begravningsplatsen/kyrkplatsen och samtidigt kunde inta rollen som gravmonument. Förhållandet har lyfts fram i relationen till stenistgravarna, men det tydliggörs även i begravningspraktiken som kan kopplas till framstående medlemmar i kungafamiljer och till höga ledare inom kyrkan. Jag har uppfattat detta som att gravens konstruktion medvetet utformades för att bli en del av kyrkobyggnaden för högt uppsatta ledare som ärkebiskopar och biskopar. Därmed var det kyrkobyggnaden i sig som förstärkte gravens monumentalitet. Vad gäller begravningspraktiken av ledare inom de olika klosterorden är praktiken svårare att identifiera. Klosters ledare har inte på samma sätt som ärkebiskopar och biskopar inom den kyrkliga organisationen begravts med materiella ting som kan hjälpa oss att identifiera deras gravar. Synliga gravmonument förefaller inte heller ha ingått i begravningspraktiken för klosterordenas medlemmar. Däremot antyder materialet att de kan ha begravts i stenistor inuti klosterkyrkorna.

Från den äldsta kristna perioden finns ytterst begränsad information, både från det arkeologiska materialet och skriftliga källor, om kungligheters och biskopars gravar inom det västgötska området. Samma förhållande gäller även för andra regioner inom det blivande svenska riket. Utifrån det arkeologiska materialet vet vi i princip ingenting om hur de tidiga kyrkliga ledarnas begravningar genomfördes och utformades fram till mitten av 1100-talet. Skriftliga källor, som Äldre Västgötalagen, ger dock fragment av information om framför allt var de kyrkliga auktoriteterna begravdes under den äldre tidsperioden (jfr ÄVgL 2011:197). Vad gäller kunskapen om danska och norska ledare inom kyrka och kungamakt är källäget något bättre.

Med följande genomgång av begravningsprocesser för politiska och kyrkliga auktoriteter inom de skandinaviska rikena vill jag visa på variationer i begravningspraktiken och hur denna varierat över tid och delvis också mellan olika regioner. Samtidigt vill jag framhålla element som överensstämmer och som jag menar har en resonans i samhälleliga sociopolitiska processer under perioden. För att tydliggöra olika strategier har jag valt att lägga upp genomgången utifrån Skandinaviens tre olika kungadömen.

Danmark

Den danske kungen Sven Estridsen lät under början av sin regeringstid (1047–74) påbörja ett kyrkobygge i Lund, men redan några decennier senare påbörjades uppförandet av en än mer storslagen kyrkobyggnad (Carelli 2007:129). Kyrkan erhöll då stora donationer, bland annat från Knut den helige, i form av jordegendomar och rättigheter att uppbära vissa skatter som en slags symbolisk brudgåva från kungen till domkyrkan. Under Knut den heliges regeringstid (1080–86) uppfördes sannolikt kryptan, tornen och delar av den nya kyrkans väggar (ibid.).³³ Detta visar att de danska kungarna under 1000-talet lät bekosta och uppföra kyrkor som den tidiga kyrkan kunde verka genom. Det var också de första biskoparna installerades. Knut den helige begravdes dock aldrig i domkyrkan utan i den enkla träkyrka i Odense där han mördades omkring 1086 (Ellis Nilsson 2015:73). Kyrkan i Lund var i detta läge säte för biskopsstolen, men redan 1103–04 upphöjdes lundastiftet till nordiskt ärkestift vilket innebar att kyrkan fick en helt annan status inom den kyrkliga hierarkin och kom att bli en bas för den kyrkliga makten inom ett mycket stort geografiskt område (Carelli 2007:131 f.).

Trots att Lunds domkyrka instiftades på kungligt initiativ kom den aldrig att bli gravkyrka för de danska kungarna. Istället var det klosterkyrkan i Ringsted i Danmark, uppförd under 1160-talet, som på initiativ av Valdemar I valdes för de danska kungligheterernas begravningar under perioden 1182–1341 (Friis-Jensen 2006:210). De äldsta klostren i Danmark grundas redan på 1000-talet (se Hybel 2011:224 f.). Under denna tidiga period finns emellertid inte någon tydlig strategi i valet av begravningsplats. Tidigare kungliga gravläggningar hade bland annat förlagts till domkyrkan i Roskilde, samt olika kyrkor dit man haft en koppling. Ett exempel är Skjalm Hvides gravkammare i Fjenneslevs kyrkas kor, den kyrka som han sannolikt lät grundlägga. Hvidesläkten satt visserligen aldrig på tronen, men hade en särställning genom sin nära koppling till kungamakten.

En tydligare strategi för kungligheter att låta gravlägga sig i klostren utkristalliserar sig emellertid under 1100-talet. 1170 lät kung Valdemar flytta kvarlevorna efter sin mördade far, Knut Lavard, till Ringsteds klosterkyrka under högtidliga former. Kung Valdemar och ärkebiskop Eskil hade under lång tid stått på olika sidor i en konflikt rörande påven (Friis-Jensen 2006:197). I och med den symboliska handlingen att flytta kvarlevorna inleddes en period av samförstånd mellan kungamakt och kyrka i

33. Knut var son till Sven Estridsen och var kung mellan 1080 och 1086. Han mördades under ett uppror i S:t Albani kyrka i Odense. 1100–1101 blev han den förste i Danmark att helgonförklaras av påven. Alla danska kungar efter Sven Estridsen var också ättlingar till honom. Ärftlighetsprincipen inom den danska kungamakten var således utpräglad redan under 1000-talet.

Danmark. Hermanson har framhållit att kloster ofta var ett resultat av ”ärbara” segrar på slagfältet. Klostren var inte bara intimt länkade till sitt skyddshelgon, utan också till sina grundare. Genom att inrätta klostret till gravplats för ättlingarna blev man också sammanlänkad och fick del av helgonets helighet och förfädernas sociala och ideologiska status (jfr Hermanson 2000:167; 2010:228). Lunds domkyrka blev istället gravplats för bland annat ärkebiskopen Andreas Sunesson (se ovan) och en gravhäll från kryptan med en inskrift i latinska bokstäver visar att biskop Herman gravlades där runt år 1150 (Blennow 2016:66). Intressant är att även medlemmarna i Hvidesläkten följer praktiken att instifta kloster och använda klosterkyrkan som gravkyrka för släkten. Genom donationer stiftades Sorø kloster för benediktinerorden av söner till Skjalm Hvide vid mitten av 1100-talet (Kræmmer 2012:15). Klostret reformerades av Skjalm Hvides sonson, ärkebiskop Absalon, som istället instiftade ett cistercienserkonvent ca 1161 och i samband med detta påbörjades byggandet av en klosterkyrka i tegel. Många stora donationer flöt in till klostret under den här perioden. Ärkebiskop Absalon lät också flytta kvarlevorna efter två av sina äldre släktingar och placerade dem i klosterkyrkans högkor. Här gravlades även andra närstående släktingar till Absalon och inte minst Absalon själv (Kræmmer 2012:15 f., 23). Sorø klosterkyrka kom därmed att bli gravkyrka för Hvidesläkten, en av Danmarks mest inflytelserika aristokratiska släkter. Absalon valde således en klosterkyrka med nära band till sin mäktiga släkt istället för en gravplats i domkyrkan tillsammans med sina kolleger. Genom att låta begrava sig i klosterkyrkan, som var nära förbunden med Hvidesläktens inflytande och dominans, följer Absalon en begravningspraktik som snarare kan uppfattas som kopplad till kungliga släkters strategier och ambitioner.

Norge

Efter att Olav Haraldsson, Olav den helige, stupat i slaget vid Stiklestad år 1030 begravdes hans kropp i hemlighet på den plats där domkyrkan i Nidaros senare uppfördes. Endast ett år efter att han begravts grävdes hans kvarlevor upp och han utropades till helgon på plats. Detta är bakgrunden till att kyrkan också blev gravkyrka för många av de norska kungarna under tidig medeltid. Över helgonkungens grav uppfördes först ett litet kapell av trä, men detta ersattes redan under slutet av 1000-talet av en stor stenkyrka vilken kung Olav Kyrre lät uppföra. Denna kyrka var den första Kristkyrkan i Nidaros (Ekroll 2001:9). Skrinet med helgonkungens relikier stod på högaltaret och under framför allt 1000- och 1100-talet gravlades den norska kungasläkten i kyrkan (ibid.).

Då Olav Kyrre lät uppföra sin Kristkyrka hade formella biskopssäten ännu inte inrättats i Norge. I anslutning till katedralen låg kungsgården och sammanhanget visar tydligt hur gård, by och kyrka vid grundandet var en rent kunglig angelägenhet.³⁴ Enligt Ekroll var de första biskoparna och upprättandet av biskopsdömen helt avhängiga kungamakten och ekonomiskt stöd från kungarna (Ekroll 2006:83). Det bör således ha varit genom kunglig välvilja och sanktion som den stora stenkyrkan i Nidaros kom att bli biskopssäte. Sannolikt var detta en strategi från kungarnas sida för att höja platsens status. Förutom de kungliga begravningarna har även biskopar och andra högt rankade inom kyrkan fått sina gravplatser i domkyrkan, och till skillnad från de andra platser som undersökts i studien har domkyrkan utgjort gravplats för såväl de kungliga familjerna som den andliga eliten.

Redan under början av 1100-talet lät emellertid Olav Kyrres barnbarn, kung Öystein Magnusson, uppföra ytterligare en kyrka i anslutning till kungsgården. Frågan om varför det fanns ett behov av fler kyrkor inom ett så begränsat område är intressant. Ekroll menar att möjligen markerar byggandet av den nya kyrkan att den stora Kristkyrkan nu var en ren biskops- och domkyrka (Ekroll 2006: 83). Omkring 1150 låg således inom ett begränsat område och i nära anslutning till kungsgården tre kyrkor vilka alla var kungliga stiftningar.

34. Uppförandet av kyrkan och inrättandet av biskopsstolen hade en stark koppling till den tidiga kungamakten. Öster om den stora katedralen låg den kungsgård som ska ha anlagts av Harald Hårdråde omkring 1050 och som fick ersätta det äldre gårdsläget några hundra meter därifrån. Harald lät även uppföra en kyrka av sten vigd åt Maria. Denna kyrka revs emellertid relativt snart i samband med att den större stenkyrkan började uppföras (Ekroll 2006:78).

Frågan är om uppförandet av en ny kyrka också kan uppfattas som ett tecken på att förhållandet mellan kungarna och kyrkan inte var helt utan friktion och motstridigheter. Med kung Sverre bröts nämligen användandet av Nidarosdomen som kunglig gravkyrka. Sverre-släkten kom till makten under slutet av 1100-talet och i och med Sverres död 1202 valdes istället domkyrkan i Bergen som gravkyrka för den kungliga familjen. Olav Kyrre hade låtit uppföra även denna Kristkyrka, som byggdes på Holmen i Bergen under perioden 1066–1093. Ett biskopssäte inrättades även här och kyrkan blev då domkyrka i Bergen (Ekroll 2001:9). Kung Sverre hamnade emellertid i konflikt med ärkebiskopen i fråga om de privilegier som hans företrädare Magnus gett till kyrkan. Sverre ville istället ha fortsatt inflytande i valet av biskop och rätt att utse präster till kungliga kapell och många andra kyrkor (Sawyer och Sawyer 1993:117). Striden med ärkebiskopen i Nidaros, vilken också allierade sig med Sverres motståndare, mynnade i att han 1202 begravdes i domkyrkan i Bergen (Ekroll 2001:7, 9).

Förhållandena kring de norska kungliga begravningarna är varierande och komplexa och strategier bakom gravläggningarna är inte alltid lätta att identifiera och klargöra. Under perioden valdes uppenbarligen kyrkor kopplade till biskopssäten för att fungera som kungliga gravkyrkor, men kung Magnus Lagaböter begravdes istället 1280 framför altaret under golvet i koret i Franciskanerklostret i Bergen (Ekroll 2006:193). Valet av klosterkyrkan som begravningsplats kan vara en konsekvens av att praktiken att utse domkyrkorna som kungliga gravkyrkor inte var helt utan komplikationer.

Ärkebiskopsdömet som upprättades i Nidaros ca 1152/53 utgjordes av 11 biskopsdömen (Sellevold 2000:245). Ett annat av dessa biskopssäten var Hamar som inrättades samtidigt som ärkebiskopssätet i Nidaros. I Hamar har inga av de kungliga släkterna låtit begrava sig. Hamar var en alltigenom andlig miljö som var centrerad runt biskopsborgen på Domkyrkoudden. Förutom biskopens borg låg där även en katedral, kanikegårdar, katedralskolan och ett dominikanerkloster. Hamar innehade därmed en status som viktigt kyrkligt centrum och i gravarna påträffades föremål som bekräftade att flera av de gravlagda tillhörde den kyrkliga eliten. Föremålen utgjordes av sigillstamper tillhörande präster och kaniker med hög rang och status inom den kyrkliga administrationen (Sellevold 2000:246, 252). En viktig skillnad mellan Nidaros och Hamar var att domkyrkan i Nidaros, liksom även domkyrkan i Bergen, hade sitt ursprung i ett kungligt initiativ och uppfördes i första hand som gravkyrka. Domkyrkan i Hamar däremot var enbart grundlagd på initiativ av den kyrkliga organisationen och det fanns här inga stora kungliga donationer som tillät kungafamiljerna att göra anspråk på kyrkan som gravplats.

Sverige

Hur begravningarna för de tidigaste svenska kungarna såg ut vet vi inte. I kungalängden i Äldre västgötalagen framgår emellertid att Håkan Röde (kung omkring 1070), den fjärde i listan över kristna kungar, var född i Levene i Västergötland och uppges också ha begravts där (ÅVgL 2011:197). Det ligger nära till hands att anta att kyrkan var uppförd på privat initiativ som gårdskyrka i anslutning till den kungsgård som låg i Levene. Bakom initiativet låg förmodligen, liksom för de flesta stora jordägande familjerna under perioden, en vilja att uppföra en kyrka som kunde tjäna som familjens egen kyrka och samtidigt höja godsägarens status (Sawyer och Sawyer 1993:110).

Även kung Stenkil, efterträdare till Håkan Röde, har i lagtextens kungalängd kopplats till Levene, men var han begravdes är okänt (ÅVgL *ibid.*). Med Stenkils son, Inge den äldre, blev dock Vreta klosterkyrka gravplats för medlemmarna i den kungliga familjen. Inom historisk forskning råder viss konsensus om att Vreta klostrets historia börjar runt sekelskiftet 1100. Sannolikt utgjordes den första komuniteten av ett benediktinerkonvent, möjligen ett nunnekloster (Tagesson 2010:81). Även om källäget är osäkert så menar Bertil Nilsson att det får anses som någorlunda säkert att kung Inge och hans hustru Helena grundade vad som kom att benämnas ett kloster i Vreta, möjligen redan på

1000-talet (Nilsson 2010:34, 41). Kyrkan kom att fungera som kunglig gravkyrka för den stenkiliska ätten från det att Inge den äldre gravlades i ett speciellt uppfört gravkor i anslutning till kyrkan (Bonnier 2004:36 f.; Lindberg 2010:111). Kung Inge av den stenkiliska släkten står således bakom den äldsta kända donationen för uppförandet av ett klosterkonvent inom det svenska området och likaså är hans nära familjekrets de kungligheter som sannolikt var först med att tillämpa praktiken att låta gravläggas i den klosterkyrka man varit delaktig i att instifta.

En grav som på många sätt är av betydelse för diskussionen i denna avhandling är drottning Katarinas grav i Gudhems klosterkyrka. När hon avlider omkring 1252 begravs hon i klosterkyrkans långhus framför lekmanaltaret. Katarina hade donerat gods och medel för grundandet av ett cisterciensiskt nunnekloster i Gudhem, och det var också i klosterkyrkan hon begravdes. Hon tillhörde den sverkerska släkten, men gifte sig med Erik Eriksson (Erik läspe och halte) och tillhörde således de förnämsta kungliga familjekretsarna under 1200-talet (jfr Svanberg 2009:91 ff.). Enligt en uppräknings i Yngre Västgötalagen tillhörde Gudhem också kungamaktens underhållsgods, Uppsala öd, vilket antyder att platsen spelat en betydelsefull roll redan tidigt inom det kungliga godsnehavet (Dahlberg 2002:45). Katarinas make tillhörde den erikska ätten med förankring i Västergötland. Han gravlades liksom flera tidigare kungar av denna släkt i det närbelägna cisterciensiska klostret i Varnhem (Svanberg 2009:92). Även om några donationshandlingar inte finns bevarade angående grundandet av klostret i Varnhem, antyder källorna att kung Erik Jedvardssons (Erik den helige) hustru Kristina var inblandad i grundandet av klostret och därmed har det antagits att den erikska släkten var involverad, eller åtminstone ansåg sig vara delaktiga i, grundandet av klostret i Varnhem (Harrison 2011:40; Sigsjö 2011:70). Det var också i Varnhems klosterkyrka som kungarna från den erikska släkten valde att låta sig begravas.

När den sverkerska släkten, genom kung Sverker den äldre, etablerar sig på kungatronen väljer man av naturliga skäl en annan gravplats. Hermanson har poängterat att drottningarna spelade en aktiv roll vid klostergrundanden i Sverige. Detta framgår inte minst av att Sverker den äldres hustru Ulvhild var initiativtagare till grundandet av det kloster i Alvastra som blev gravplats för den sverkerska kungafamiljen (Hermanson 2010:236). Efter donation och upplåtande av jord år 1143 inrättades ett cisterciensiskt kloster i Alvastra (Bonnier 2004:37). Intressant är att Sverker den äldre samtidigt hade en nära relation till Linköpingsbiskopen Gisle och att Linköpings biskopsdöme under denna tid var Sveriges rikaste (Harrison 2011:38). Domkyrkan uppförs redan under 1100-talet, men trots detta väljer man att låta Alvastra bli gravkyrka för den kungliga släkten. Därmed kom Alvastra att fylla samma funktion för dessa kungar som Varnhem fyllde för kungarna ur den i Västergötland förankrade erikska släkten (Harrison 2011:40).

Erik Jedvardsson, eller Erik den helige som han senare kom att kallas, antas ha varit den kung som kom att grunda den erikska kungadynastin under 1100-talet. Till skillnad från sina efterföljare begravdes han emellertid inte i Varnhems klosterkyrka, trots att han bör ha varit involverad i klostrets grundande. Erik mördades av sina motståndare, och troligen inträffade detta år 1160 då han befann sig i Östra Aros (dagens Uppsala). Hans kropp fördes därefter till Gamla Uppsala för att begravas i den dåvarande domkyrkan (2019-06-26 Riksarkivet). En anledning kan ha varit att då Erik dog hade någon mer omfattande klosteranläggning med kyrka ännu inte påbörjats i Varnhem och relationen till munkarna hade tidvis varit ansträngd (Westman 1954:30).

Begravningen av Erik den helige följer på flera sätt en process som vi sett i den kungliga begravningspraktiken under 1000-talet på olika håll i Skandinavien. I likhet med förhållandena kring Nidaros låg en kungsgård i anslutning till kyrkan i Gamla Uppsala och denna donerades till domkyrkan någon gång före 1185. Lämningar efter en träkyrka antyder att en sådan kan ha uppförts som en gårdskyrka eller privatkyrka i anslutning till kungsgården (Bonnier 1991:98 f.). Biskopssätet

flyttades till Gamla Uppsala, sannolikt någon gång på 1130-talet, och det är inte otroligt att det är i samband med detta som den första stenkyrkan börjar byggas. Det är här anmärkningsvärt att domkyrkan inte inrättas som gravkyrka för den erikska släkten, trots att såväl Erik som möjligen även äldre släktingar sannolikt initierat och bekostat kyrkobygget (Westman 1954:16; se även Schmid sid. XVIII i samma volym). Istället väljer man klostret i Varnhem som kunglig gravkyrka. Etablerandet av biskopsstolen och inrättandet av en domkyrka på platsen kan därför, liksom i Nidaros, uppfattas som ett led i att knyta den kyrkliga organisationen närmare kungamakten. Instiftandet låg sannolikt dock i händerna på den familj Erik tillhörde och inte den kyrkliga eliten. Erik den heliges ben flyttades från Gamla Uppsala till den nya domkyrkan i Uppsala omkring år 1273, då den gamla domkyrkan ersatts av en ny och domkyrkosätet hade flyttats.

I en jämförelse med gravläggningar av kyrkliga auktoriteter framträder delvis andra praktiker. Domkyrkan i Skara var ett av landskapets mest framstående byggnadsverk och stod i huvudsak färdig senast runt 1100-talets mitt (jfr Dahlberg 2002:43). Det finns inga belägg för att initierandet av ett kyrkobygge i Skara runt 1000-talets mitt kan kopplas till kungamakten och domkyrkan kom heller aldrig att utgöra begravningsplats för medlemmar ur den tidens kungasläkter. Skara domkyrka kom däremot att bli gravplats för den biskop vars kvarlevor hämtades från den ursprungliga graven och placerades i en stenkista i kryptan under kyrkans kor (se ovan). På många sätt kan vi i utvecklingen i Skara se likheter med framväxandet av ett kyrkligt centrum i Hamar i Norge. Bakom grundläggningen av domkyrkan kan enbart initiativ från den kyrkliga organisationen skönjas och även om kungamakten så småningom etablerar sig i området (se ex *Gälakvist* och *Axevalle hus* i katalogen) finns inga stora kungliga donationer i bakgrunden som skulle kunna legitimera anspråk på kyrkan som gravplats.

I domkyrkan i Skara finns också den liljesten med en inskrift som nämner en vald biskop Bengt (se figur 50). Även om man på arkeologisk väg inte identifierat några andra biskopsgravar i domkyrkan än graven i kryptan anger biskopslängden i ÄVgL att flera av biskoparna gravlagts i Maria kyrka (domkyrkan) i Skara (ÄVgL 2011:203 ff.). Ett annat belägg för att domkyrkorna valdes som begravningsplats för biskoparna utgörs av en gravhäll i Linköpings domkyrka. Gravhällen, som dock kan dateras till en något senare tidsperiod, är en av få kända medeltida gravhällar från domkyrkan. Den tillverkades för biskop Nils Hermanson som gravlades i kyrkan år 1391 (Bonnier 2004:37, 55).

Den historiska kontextualiseringen av begravningsprocesser inom den andliga och politiska eliten under 1100- och 1200-talen visar att begravningspraktiken kom att bli en del av dessa aktörskollektivs politiska strategier. Tydligt är att gravläggningen handlar om något mer än att manifestera status och skapa en praktfull inramning till kungars, biskopars och ärkebiskopars gravar. I följande avsnitt visar jag hur begravningen kom att bli en del av ett strategiskt spel där tidsdjup, släktled och formaliserade band var viktiga variabler.

Kloster, domkyrka och begravningspraktik – aktörerna väljer väg

Genomgången av gravläggningar och praktiker kopplade till kungliga personer och högt uppsatta kyrkliga ämbetsmän tyder på att valet av gravplats styrdes av andra variabler än enbart tillgång till kyrkorummet i en kyrka med hög status. Sannantaget visar begravningspraktikerna att det under 1000-talet fanns en koppling mellan kungliga donationer till kyrkan, bekostandet och uppförandet av kyrkobyggnader i anslutning till kungsgårdarna och var man väljer att begrava avlidna familjemedlemmar. Under den tidiga kristna perioden förefaller de tidiga kungarnas begravningspraktik därmed inte skilja sig nämnvärt från den jordägande sociala eliten generellt. Man låter uppföra kyrkor i anslutning till sina gods och egendomar och det är också i dessa kontexter döda familjemedlemmar begravs.

Skriftliga källor från Danmark och Norge stärker bilden av de nära och ännu inte särskilt formaliserade band som karakteriserar relationen mellan de tidiga kungarna och kyrkan under 1000-talet (Hellström 1971:19 f). Flera av de viktigaste kyrkorna som uppfördes på kungligt initiativ inrättades även som biskopssäten. Sannolikt var detta en strategi från kungarnas sida för att höja platsens status och knyta centrala funktioner i samhället till sig. För de tidiga biskoparna var stöd och skydd från kungarna en nödvändighet och det är mycket troligt att biskoparna under hela 1000-talet i princip ingick i kungarnas följen, även om inrättade biskopsdömen började få fastare konturer (Hellström 1971:20 ff.; Sawyer och Sawyer 1993:107 f). Underhåll för kyrkorna och betjänande präster, liksom inkomster i form av avgifter från de tjänster kyrkorna tillhandahöll, tillföll instiftaren och dennes familj. I princip kan det uppfattas som ett slags embryo till tionde, förutom att det här inte tillföll den kyrkliga organisationen.

Denna koppling mellan kungliga kyrkbyggen, donationer av gårdar och begravningen av kungarna är en del av processer i det tidiga kristna samhället där klosterordnar och anläggandet av kloster ännu inte gjort sitt intåg eller åtminstone var i sin linda. Etablerandet av olika klosterordnar kom emellertid att på ett genomgripande sätt påverka begravningspraktiken för de ledande auktoriteterna i samhället under sent 1000-tal och framför allt under 1100-talet. Gravläggningen av drottning Katarina, liksom de erikska och sverkerska kungarna, är tydliga exempel på hur begravningen för den politiska eliten kom att utvecklas till en strategi som också i hög grad formade begravningspraktiken. Klosterkyrkorna fick ofta utgöra begravningsplats även för efterföljande släktled. Denna strategi kan vi följa tillbaka till åtminstone den stenkiliska släkten och gravläggningarna av familjen runt Inge den äldre i gravkoret vid Vreta kloster. Hermanson har speciellt framhållit hur drottningarna (exempelvis Helena, Inges dotter Ingegärd och Sverker den äldres gemål Ulvhild) spelade en viktig roll i grundandet av kloster. Genom en sådan handling blev de medlemmar i ett heligt nätverk och kunde verka som en kristen drottning. Som medlemmar i en slags heliga förbund kunde de verka för att manifesteras och förvalta starka symboliska värden som hävdvunnen helighet och långa, ädla släktled (Hermanson 2010:235 ff). Ur detta perspektiv får praktiken att låta sig begravas i kyrkorna vid de kloster man själv varit instiftare till genom omfattande donationer ytterligare en dimension. Klostret gav helighet och legitimitet åt den rang man innehade genom upprepade, släktvisa begravningar. Begravningens rumsliga koppling till ädla och i vissa fall heliga förfäder blev ett sätt att skapa familjetraditioner och officiellt visa upp banden till auktoriteter i det förflutna. För en besökare i klosterkyrkan blev det uppenbart att även om de kungliga personerna inte längre var i livet, hade de fortfarande tillgång till den heliga kyrkliga institution de gynnat i sin livstid. Klostret blev därmed en slags social resurs och en länk till framträdande personer i det förflutna. I denna kontext bekräftades genom gravarnas monumentala närvaro på så sätt länken mellan den kungliga instiftaren och klostret.

Ett anmärkningsvärt element i begravningspraktiken inom såväl den politiska som den kyrkliga eliten är den koppling mellan materiella fenomen som kan uppfattas både vad gäller gravläggningen av döda kroppar och relikhanteringen. Relikerna liksom de döda kropparna sveptes in i tygstycken och inte sällan placerades de i ett hölje av bly. Kroppar efter kungligheter och höga biskopar kunde läggas i nischer i kyrkans stenvägg eller i stensarkofager och relikor placerades i altarens fundament eller i nischer i altarets stenskivor. De gemensamma elementen i begravningsprocessen kan uppfattas som ett sätt att ge de kroppsliga kvarlevorna en relikstatus och skapa associationer till heliga personer. Under 1100-talet blev det också allt vanligare att de kungliga dynastierna verkade för att få sina förfäder helgonförklarade. Enligt Hermanson betraktades helgonen som Guds nära vänner, vilket innebar att ättlingar till den helgonförklarade kunde ge sina anspråk en större tyngd genom att agera som andlig patronus (Hermanson 2010:227). Man kan tänka sig att handlingar för att ge kvarlevor en slags materiell helgonglans blev en verksam strategi för såväl kungaättlingar som kyrkliga auktoriteter för att frigöra sig från horisontella relationer som var ömsesidigt förpliktigande

och ge den egna släkten eller organisationen en exklusivitet i en slags kapprustning om gudomligt sanktionerad legitimitet.

Reliker från, eller med koppling till, heliga personer, kom att spela en fundamental roll för den liturgiska verksamheten i kyrkan och var ett viktigt inslag i kyrkorummet under perioden. Anmärkningsvärt är att många av praktikerna i hanteringen av relikerna kan uppfattas även i begravningspraktiken under 1100- och 1200-talen. Vad gäller kyrkans högsta ledare fortsätter de att gravläggas i domkyrkorna. Därmed kan vi se en allt tydligare uppdelning i valet av gravplats mellan å ena sidan kyrkans ledare i domkyrkans kontext och kungliga släkter i de klosterkyrkorna man låtit grunda. Detta var också en tidsperiod då reformerande krafter inom den romersk-katolska kyrkan verkade för att frigöra kyrkan från det världsliga inflytandet (jfr Hellström 1971:352 ff.). Som nämnts tidigare ville man stävja att kyrkor behandlades som enskild egendom med inflytande från privata aktörer och att kyrkorna blev en inkomstkälla för dessa privata aktörer. Man ville också att den kyrkliga organisationen skulle utse sina biskopar och präster och även att prästerskapet inte längre skulle omfattas av den världsliga jurisdiktionen (Sawyer och Sawyer 1993:112). Den politiska auktoriteten kunde acceptera kyrkans överhet i vägledningen av andliga frågor och drog gärna nytta av färdigheter inom administration och hur den praktiskt skulle utföras. Däremot var man betydligt mer motvillig till att lämna över den kontroll och det inflytande över kyrkliga angelägenheter man av hävd ansåg sig ha rätt till. Speciellt ovillig var man att lämna över rätten att välja präst eller biskop i sin kyrka, och att ge upp rätten att ta in avgifter för kyrkliga tjänster (ibid.). Denna motsättning mellan den kyrkliga auktoriteten och kungamakten synliggörs inte minst i relationen mellan ärkebiskoparna i Nidaros och Lund och kungar som Sverre och Valdemar I i Norge respektive Danmark.

Ett anmärkningsvärt exempel på relationen mellan kungamakten och klosterinrättningar finner vi i Frankrike under 1100-talets första hälft. Abbot Suger var föreståndare för klostret St. Denis fram till sin död 1151. Genom sin vänskap och nära relation med den franske kungen kom han att få ett enastående stort politiskt inflytande. I en introduktion till Sugers bevarade texter och brev, utgivna och översatta av Erwin Panofsky, ges en inblick i Sugers gärning, inte bara som andlig ledare för klostret utan som statsman, organisatör och administratör utan motstycke i den franska historien (Panofsky 1946:1-37). Genom sitt strategiska sinne utmärkte sig Suger redan tidigt och fick tillträda som abbot för klostret St. Denis 1122. Suger besatt också en anmärkningsvärd förmåga att administrera stora egendomar. Hans stora mål var dels att stärka kungens makt och inflytande, både inom Frankrike och på ett utrikespolitiskt plan, och dels att göra klostret till en storhet, både som godsägare och aktör med inflytande på det politiska planet. Klostret hade grundats redan under 600-talet av kung Dagobert för att hylla helgonet St. Denis och hade varit intimt förknippad med kungamakten under århundraden (Panofsky 1946:2).

Suger, som strävade efter att stärka och framhäva kronans position, bland annat genom att arbeta på relationen till påvemakten, förstärkte klostrets relation med kungamakten genom att verka för att St. Denis skulle vara en gravkyrka för de franska kungarna. Suger blev oerhört framgångsrik i detta projekt och förutom ett fåtal blev de flesta av de franska kungarna fram till den franska revolutionen begravda och fick sina gravmonument inne i kyrkan. St. Denis, och dess abbot Suger, utgör enligt min åsikt inte bara ett kuriöst exempel på en specifik begravningspraktik i 1100-talets Frankrike, utan det säger också något om den speciella relation som uppstod mellan klostren och kungamakten. Jag har ovan visat på flera exempel där vi ser hur den politiska auktoriteten väljer klosterkyrkorna som gravplats. Det exemplet St. Denis och Suger visar är att det också kan ha legat i klostrens intresse att genom gravläggningar koppla kungamaktens främsta företrädare till sina monumentala byggnadsverk.

Drottning Katarinas grav i Gudhems klosterkyrka är ett exempel på hur komplext och varierande förhållandet till kyrkan var. Gravhällen uppvisar påtagliga likheter med franska förebilder från bland annat katedralen i Chartres och den engelska drottningen Berengarias gravhäll från ca 1230. Jan Svanberg framhåller att då Katarinas gravmonument utformades fanns en högst aktuell kunskap om hur den politiska auktoriteten på den europeiska kontinenten lät utforma sina gravar och det måste också ha funnits en stor expertis av stenhuggare på plats i Gudhem (jfr Svanberg 2009:103 ff.). Inträdet i Gudhems klosterkyrka blev för besökaren således ett möte med en helt ny typ av gravmonument där den döda inte bara var avbildad utan tycktes växa fram ur stenen. Förutom att rent visuellt bevara minnet av den döda drottningen där hennes krona och klädedräkt förkunnade hennes status och rang, gav monumentet i klosterkyrkans mittaxel också graven ett nödvändigt kristet innehåll och situerade drottningen i en kristen kontext. Därmed kom gravmonumentet att bli en aktiv del i en annan form av interaktion där situationen av samhällets politiska ledare inom den kristna ideologin fick en legitimerande effekt. Hermanson menar att under 1100-talet banade uppfattningen om herraväldet inom den kristna ideologin väg för en ny teknik att legitimera kunglig makt (Hermanson 2011:71). Ett exempel från tiden efter 1100-talets mitt den norske kungen Magnus Erlingsson som utfärdade ett dokument där han förkunnade att han erhållit riket och kronan från Gud. En liknande retorik fördes även i danska diplom från samma tid och visar hur kungarna, åtminstone inom de norska och danska rikena, strävade efter att ge kungamakten ett närmast heligt innehåll (ibid.). Detta visar tydligt på hur det kristna innehållet som kyrkan förmedlade kunde användas retoriskt av kungamakten. Det var kyrkan som organisation och aktör inom de ekonomiska och politiska fälten som kom att utgöra ett hot. Jag återkommer dock till kungamakts strategi att legitimera sitt maktutövande genom en kristen ideologi lite längre fram i kapitlet.

Utgår man från att textsammanhanget i Äldre Västgötalagens kungalängd kan säga något om ideal och värderingar vid den tid då lagen skrevs ned framträder en bild av att kopplingen till äldre släktingars gravar var viktig. I kungalängden beskrivs hur kung Magnus (Magnus Henriksen, kung 1160–61) begravdes i Alvastra ”hos fäderna sina” och Erik Knutsson av den erikska släkten begravdes i Varnhem ”hos bröder sina och släktingar” (ÄVgL 2011:199 ff.). Att man i lagtexten specifikt poängterar att den döde kungen begravs där hans släktingar ligger ger en antydning om att släktskapsrelationen kom att bli en viktig variabel i begravningspraktiken under perioden. Inte minst styrker Absalons flytt av sin farfars kvarlevor till den klosterkyrka han gynnade och som blev gravkyrka för Hvidesläkten detta. Genom att skapa familjegravar och upprätta en fysisk och rumslig koppling till tidigare kungar och släktingars gravar förstärktes släktens position som politiska ledare i samhället. Den släktvisa gravläggningen i klostren öppnade för att skapa kontinuitet och kunglig legitimitet. För den andliga eliten var en sådan strategi för att stärka och legitimera samhällspositionen inte möjlig eftersom prästerskapet skulle leva i celibat och inte ge upphov till en avkomma. Begravningen av döda biskopar i domkyrkan tillsammans med sina föregångare kan ur en aspekt ha bidragit till att förstärka biskopens auktoritet och ledande roll i samhällets politiska och religiösa dimension. Men här kan också gravläggningen av den döde biskopen i full skrud med biskopsstav och ring tillsammans med kalk och patén ha fyllt en viktig funktion. Utrustandet av den döde med de materiella ting som var en fundamental del av biskopens yrkesroll kan ha fungerat som en ytterligare förstärkning av rang och position i samhället. Ur denna aspekt skulle vi kunna uppfatta utrustandet av biskopsgravarna med laddade materiella symboler som ett slags motdrag till etablerandet av kungliga släktgravar och den roll de fick i stärkandet av politisk position.

Kunglig nod och biskopens borg – monumentalisering i en strategi för dominans

En annan sida av den spänningsfyllda relationen mellan kungamakt och kyrka, som delvis karaktäriserades av ökad konkurrens, antyds av det arkeologiska källmaterialet inom

undersökningsområdet. Den tidiga kungamakten kan utifrån skriftliga källor geografiskt kopplas till åtminstone två platser i södra Vänerbygden. Husaby på Kinnekulle är enligt traditionen och Äldre Västgötalagens kungalängd platsen för Olof Skötkonungs dop. Lagtexten anger att kungen efter dopet gav hela byn till stav och stol (ÅVgL 2011:197). Detta antyder att Husaby ingick i kungens godsinnehav. Dopet som en symbolladdad handling, där kungen genom biskopens försorg kristnades och därefter överlämnar byn till biskopsstolen, utgör viktiga handlingar som här också tydligt knyts till en specifik plats. Efter dop och donation blir av allt att döma kungsgården, med sin koppling till dessa handlingar, en biskopsort. Anmärkningsvärt är att då lagtexten och kungalängden skrivs ned på 1200-talet förknippas platsen fortfarande med Olof Skötkonung och den tidiga kungamaktens manifestationer. En borg i form av ett fyrkantigt stenhus med omgivande ringmur anläggs så småningom i Husaby. Delar av centralhusets höga murar står kvar än idag och källorna anger att borgen uppfördes av biskop Brynolf III Gerlaksson på 1400-talet. Arkeologiska undersökningar har emellertid visat att huvudbyggnaden möjligen kan ha anlagts redan under sent 1200- eller tidigt 1300-tal (se katalogen nr. 6 *Husaby biskopsborg*).

I västgötalagens bilagda kungalängd omnämns flera kungar, men det är först Håkan Röde och Stenkil som efter Olof Skötkonung utmärker sig genom en tydlig koppling till en geografisk plats. Håkan Röde, som nämnts ovan, lever och dör i Levene och Stenkil, hyllad av påven Gregorius VII för att ha gynnat kristendomen, var en stark och god skytt som lämnade skottmärken efter sig i just Levene. Stenkil var den förste i raden av kungar i den stenkiliska släkten. Han var far till Inge den äldre som regerade under mer än tjuo år och som kom att bli den länk genom vilken alla senare kungar sökte legitimitet (Sawyer och Sawyer 1993:61). Därmed framstår även Levene som en geografiskt förankrad nod till vilken de tidiga kungarnas maktutövande kopplades.

I traditionen förknippas Stenkil och Håkan Röde med Levene gård som ända till slutet av 1800-talet låg strax väster om Levene kyrka. Gården har genomgående under historiens lopp varit den största gården i byn (Levenstam 1976:103, 120 f.). Gården övergick till biskopsstolen under medeltiden och 1340 vistas biskop Sigge på Levene gård där han utfärdar ett brev (ibid.). I gräsvallen strax väster om kyrkogårdsmuren syns idag spår efter kraftiga murar som sannolikt ingått i en befäst anläggning. I grunden under ett av de bevarade uthusen finns också kraftiga stenmurar, källarvalv och en smal skottglugg bevarade. Enligt min uppfattning är detta lämningarna efter en borganläggning som bör ha uppförts på platsen för den gamla kungsgården vid kyrkan i samband med att gården överlämnades till biskopsstolen. Murarnas och stenmaterialets karaktär indikerar att anläggningen kan ha uppförts under 1300- eller 1400-talet.

Borgarna i Husaby och Levene är inte de enda som uppfördes av medeltidens Skarabiskopar. Biskopsborgen Läckö på Kållandsö i Väneren är arkeologiskt väl undersökt och de befästa gårdarna Säckestad och Brunnsbo utanför Skara är andra befästa anläggningar i Västergötland som vi genom skriftliga källor kan koppla till initiativ av biskopar (Stibéus 1996:134; se även katalogen under *Säckestad* och *Läckö*). Det är emellertid anmärkningsvärt att just i Husaby och Levene, platser med stark koppling till de tidigaste kungarnas maktutövande med kungsgårdar som donerades till kyrkan, uppfördes också befästa borganläggningar av de efterföljande kyrkliga makthavarna. Både Husaby och Levene var elitära miljöer intimt förknippade med en framväxande kristen kungamakt och ett kungligt godsinnehav. Därmed var Husaby och Levene även långt fram i tiden speciellt laddade platser med ett mycket påtagligt arv från det förflutna. Att en borganläggning uppfördes av biskopen på båda dessa platser kan uppfattas som en handling för att upprätta en relation till tidigare makthavare. Här kan tråden från den tidigare diskussionen kring återbruket av tidigkristna gravmonument i stenistgravar med fördel plockas upp. Borgen kan ur vissa aspekter uppfattas som ett monument, ett fysiskt fenomen med stora dimensioner där anläggningens stentorn och kraftiga murar demonstrerade makt, dominans och auktoritet. Platsens koppling till tidiga kristna kungarna

hade ett mycket påtagligt arv från det förflutna som kunde ge platsen ett slags historisk legitimitet oberoende av deras faktiska relation till dem som verkat från platsen tidigare. Detta var en legitimitet som kyrkans makthavare kunde skapa en koppling till, och dra fördel av, genom att uppföra ett monumentalt byggnadsverk på platsen.

Man kan således här argumentera för att platsen brukades för att ge historisk legitimitet åt den kyrkliga auktoritetens maktanspråk. Samtidigt rymmer handlingen också något mer. Det handlar i min uppfattning om en strategi där biskopen genom borgens materialitet kopplad till den laddade platsen, inte bara kunde göra anspråk på det förflutna, utan också på att bemästra och äga det. Den fysiska platsen var indragen i förflutna processer och blev på ett aktivt sätt delaktig i att konstruera ett nytt sociopolitiskt sammanhang där gamla ideologiska strukturer både utmanades och togs över.

Gravplats och gravkyrka – begravningspraktikens roll i tidens maktkamp

Genom materialet menar jag att vi kan se hur kungliga och biskopliga gravläggningar genom valet av gravplats blev en del i en viktig sociopolitisk strategi under 1100- och 1200-talen. Från att ha uppfört privata gårdskyrkor för den egna familjen där anläggning och verksamhet gav status och inkomst och kyrkobyggnaden kunde agera som gravmonument, övergick kungligheterna till att istället grunda kloster och begrava sig i klosterkyrkorna. Klostren var visserligen andliga inrättningar där kristna ideal och trosföreställningar hölls högt, men samtidigt fungerade de närmast som en slags halvkommersiella kyrkor och godsägare av feodalt snitt. Som exemplet St. Denis visar uppfattades sannolikt de kungliga begravningarna som ett led i att stärka sin ekonomiska såväl som sin sociopolitiska situation.

Naturligtvis kan denna uppdelning ses som naturliga val i samförstånd, ett sätt att fördela den religiösa arenan, och säkerligen har inflytande från europeiska kontinentala förhållanden spelat roll. Vi kan också uppfatta en ömsesidig strävan hos både den politiska och kyrkliga eliten att låta begrava sig i kyrkobyggnader med en speciell status inom den religiösa makten.

Men här finns också en annan dimension. Bakom uppdelningen mellan gravläggningar i kloster respektive domkyrkor verkar två olika aktörskollektiv som gradvis kom att befinna sig i en situation där den kristna kyrkliga hegemonin blev för trång. Jag menar att förändringen i begravningspraktiken kan uppfattas som en effekt av kyrkans strävan att positionera sig på det politiska planet. Drivkraften i detta var ett ökat självbestämmande med kontroll över kyrkliga angelägenheter och att frigöra sig från den världsliga makten. Utifrån uppfattningen att kyrkobyggnaden kom att fungera som monumentalisering av graven, rent av som gravmonument, menar jag att följden av en mer ansträngd relation mellan kungamakten och kyrkan medförde att man inte längre var lika intresserad av att dela gravmonument med ett aktörskollektiv som man i allt högre grad upplever sig vara konkurrent med.

Den komplexa relationen mellan kungamakt och kyrka blir också synlig i biskopens val att uppföra borganläggningar på de platser där den tidiga kristna kungamakten verkat från. Dessa laddade platser materialiserade en sociopolitisk ideologi som man ville bruka, överföra och häfta vid det nya maktanspråket. Genom uppförandet av borgen visade biskopen på kyrkans storhet och inflytande. Ur en viss aspekt kom monumentaliseringen av platsen att också förstärka den nära relationen mellan kungamakt och kyrka och befästa en lång och gemensam historia. Men här ryms också ett spänningsförhållande och en ständig kamp om dominans och inflytande. Framför allt ser jag att uppförandet av en borganläggning på dessa viktiga platser var ett sätt att bemäktiga sig det förflutna och därigenom göra en poäng inom det samtida politiska fältet.

Vi kan se hur den politiska och kyrkliga eliten under 1100-talet blev mer upptagna av varandra och av att genom begravningspraktiken inbördes manifesteras och inte minst stärka sin position i samhället. Begravningspraktiken, så som den utvecklades under 1100- och 1200-talen, kom således att integreras och spela en viktig roll i en historisk process där samarbeten och ömsesidigt gynnande relationer fick ett allt större inslag av antagonism, motsättningar och konkurrerande mål.

De relationella andra och gravmonumentens roll i definierandet av social position

Det framgår tydligt att relationerna mellan de aktörskollektiv som på olika sätt verkat runt gravmonumenten var dynamiska och rymde såväl lojaliteter och gemensamma ambitioner som motsättningar och spänningar. För att närma mig och klargöra hur dessa relationer kan uppfattas har jag tagit intryck och inspirerats av tankegångar från olika håll. Ett av dessa är olika typer av mer avancerade diskussioner om epigrafiska monument. Denna infallsvinkel har bland annat tagits upp av Anna Blennow i hennes diskussion om användandet av latin i förhållande till runskrift (Blennow 2016:325 f.). Diskussionen utgår från begreppet ”*epigraphic habit*” vilket introducerades i en artikel av Ramsay MacMullen (1982) för att förklara en kraftig ökning av epigrafiska monument under romersk kejsartid. Textanvändande och epigrafik på ämnesspecifikt nivå ligger utanför avhandlingens arkeologiska utgångspunkt, men begreppet kan trots allt öppna för att se hur inskrifter, liksom form och bild, kan medverka i att skapa samhörighet inom ett kollektiv och en ”vi-känsla”. Viktigt att klargöra är att utformandet av gravmonument efter specifika stildrag, att förse dem med inskrifter utifrån olika formler, var inte en praktisk nödvändighet utan något man gjorde (eng. *habit*) som hade en koppling till sociala aspekter. I Macmullens studie visar han hur utförandet av gravinskrifter enligt en romersk grafisk tradition blev ett sätt att koppla sig till det romerska imperiet, och genom att visa att man hade kännedom om denna grupps seder och bruk kunde man också visa att man själv hörde till gruppen. Macmullen introducerar också begreppet ”*sense of audience*” som en medvetenhet om att skapa monument för en tänkt publik. Den epigrafiska praktiken fungerade så länge den var verksam och togs emot av den tänkta publiken (jfr Macmullen 1982:246; Blennow 2016:325).

Vad gäller 1100- och 1200-talens gravmonument kan vi inte se några genomgripande skillnader i val av skriftspråk. På såväl de flerdelade gravmonumenten som de plana gravhällarna har både runskrift och latinska bokstäver liksom fornnordiska och latin använts. Istället är det gravmonumentens form och bildframställningar som rymmer variationer som kan uppfattas som en slags motsvarighet till praktiken ”*epigraphic habit*”. Hos den grupp som lät tillverka flerdelade gravmonument med ett inlånande av ålderdomliga stilelement, men också hos de som valde att låta tillverka plana gravhällar där det ålderdomliga istället exkluderades och ersattes med puristiska framställningar av livsträd och stavkors, fanns en ”*sense of audience*”. Det fanns en tänkt publik som var avsedd som mottagare och som man förväntade sig skulle uppfatta och förstå de associationer gravmonumenten gav. Men här finns också en annan dimension. Vi kan tänka oss att man med det specifika utformandet av gravmonumenten också ville nå andra som egentligen inte förstod, de *relationella andra* som genom att de inte var initierade aktivt exkluderades och samtidigt gjordes varse att de blev exkluderade. Bourdieu menar att förmågan att kunna dechiffrera och avkoda förutsätter ett praktiskt och explicit behärskande av just den koden. På sätt och vis kan man säga att förmågan att kunna se är en funktion av kunskapen, eller av koncepten. För att kunna känna igen något krävs en förmåga att sätta ord på det. Exempelvis har en inskrift som följer en ålderdomlig formel, eller ett gravmonuments korsförsedda gavelhällar, en innebörd och intresse enbart för den som innehar vad Bourdieu definierar som den kulturella kompetensen. Detta innebär att man har kännedom om koden i vilken stilelementen är kodade i, att man kan känna igen och erkänna koder. En publik som saknar den specifika koden känner sig osäker och bortkommen och förstår inte ordens anspelningar, formerna eller figurerna (Bourdieu 2010:XXV (1979)).

I sammanhanget kan ett närmast ambivalent förhållande uppfattas mellan de båda grupperna bakom gravmonumenten. Hos aktörerna bakom liljestenarna och stavkorshällarna anas vad som bäst kan beskrivas som motstridiga känslor. Genom bekestandet av exklusiva gravmonument framträder en ambition att visa sig ”lika god som” den gamla aristokratin, vilken sedan långt tillbaka dominerat det lokala samhället. Samtidigt markerade man klart och tydligt sitt avståndstagande till denna grupp genom att exkludera de ålderdomliga stildrag den gamla aristokratin istället lyfte fram. Denna nya sociopolitiska ideologi måste ha upplevts främmande, kanske till och med hotfull, för den tilltänkta publik av ”relationella andra” som utgjordes av gamla aristokratiska familjer. Den dominerande aristokratin upplevde i sin tur en social turbulens där ett samhällsskikt utan anor och rötter i gamla egendommar trädde fram och gjorde anspråk på socialt avancemang.

Dubbelheten i vem man riktar sig till är både spännande och märklig. Det handlar om att nå fram till en tänkt publik som förstår, som är initierad och delar en kunskap, men också om att nå fram till dem som inte riktigt har kunskap om vad form, bild och inskrift står för. För den initierade gruppen blev monumenten således ett sätt att skapa och förstärka gruppens exklusivitet. De olika sätt man låtit utforma gravmonumenten på antyder att stilvalen hade sin grund i ett behov av att stärka sin egen och gruppens position gentemot yttre organisationer som kungamakt och kyrka, alternativt att tydligt ansluta sig till någon av dem. Samtidigt tyder variationerna i gravmonumentens utformning på att det fanns underliggande spänningar även mellan olika sociala skikt inom eliten.

Aktörskollektiven och det materiellas roll i en dynamisk kamp om hegemoni

Som anförts ovan var den kungamakt som fick en allt tydligare struktur under 1100- och 1200-talen i Skandinavien en makt som i allt högre grad använde sig av den kristna ideologin för att legitimera sina anspråk. Kronan och riket hade erhållits från Gud vilket medförde att också rätten att utöva ämbetet hade delegerats kungen av Gud. Denna retorik innebar att makten inte behövde byggas upp underifrån på samma sätt som tidigare, utan kungen var Guds ställföreträdare på jorden med makt över sina undersåtars liv och död (Sigurdsson 2011:84 f.). Sigurdsson menar att för Norges del blir denna utveckling tydlig från 1100-talets mitt och där kan vi följa hur kungens makt sedan successivt ökar. Med den ökade makten byggdes också den kungliga administrativa apparaten ut (ibid:80). I och med att den släktbaserade aristokratin omvandlades till en tjänstearistokrati, som erhöll sin makt från en kung av Guds nåde, blev konsekvensen för de norska, lokala hövdingarna att de förlorade mycket av sin oberoende auktoritet (ibid:84 f.). Inslaget av ömsesidighet mellan den som styrde och den som lät sig styras var därmed inte längre en självklarhet (Hermanson 2009:138). Den administrativa apparat som kungamakten under 1200-talet i allt högre grad förfogade över, och som var uppbyggd på ämbeten och tjänsteförhållanden, spelade en fundamental roll för att kungen skulle kunna utöva ett territoriellt direktstyre över stora geografiska områden med hjälp av sina ämbetsmän. Nordiska normativa källor från slutet av 1100- och 1200-talen vittnar också om kungarnas strävan efter att höja kungatjänstens status (Hermanson 2009:139, 153).

I kampen om maktordningen under 1100- och 1200-talen befäste kungamakten således efter hand sin position med en allt tydligare hegemoni. Men det handlade inte om en slags strukturell absolut kontroll, utan snarare om en dominans på det politiska planet. I denna utveckling var det den gamla aristokratin, och här ska vi sannolikt foga in de västgötska ländermännen, som såg sina traditionella intressen hotade och sin av hävd etablerade dominans utmanad. Inom det andliga fältet fanns kyrkan och klosterordnar som aktörskollektiv. Genom sin organisation och i egenskap av stora godsägare hade man skaffat sig ett inflytande både på det politiska och det socioekonomiska planet och var kraftfulla aktörer med samma strävan efter makt och inflytande. Således fanns ambitioner från kyrka och kungamakt att utmana och förändra maktordningen, medan ett annat aktörskollektiv, den gamla aristokratin, strävade efter att bevara den gamla ordningen.

Situationen under perioden kan därmed karakteriseras utifrån ett antal viktiga hegemoniska kamper där det till stor del handlade om att slå vakt om sin position och befästa sin dominans i samhället. Vem som för tillfället fick övertaget kunde variera över tid och mellan regioner. Mouffes och Laclaus sätt att resonera kring hur hegemonin samtidigt skapar dess *relationella andra* blir här intressant. Ett *vi* som förutsatte ett *de* (Mouffe och Laclau 1985; Mouffe 2005). I motsättningarna mellan dessa grupper tillskrevs "de andra" en roll och definierades som motståndare, vilket blev en slags modell för att bygga den egna gruppens ideologi. Att definiera de andra blev ett kitt för att skapa och upprätthålla sin egen verklighet och sin egen position i världen. För den gamla aristokratin var den samhällsledande positionen kopplad till ett mer eller mindre seriellt beteende, något invariant, vardagligt och som man kanske inte reflekterade närmare över. För detta kollektiv innebar den situation som uppstod under 1100- och 1200-talen, där den hegemoniska makten ifrågasattes från olika håll, att man som grupp konfronterades med andra aktörer som utmanade den position man tagit mer eller mindre för given. För den gamla aristokratin handlar det plötsligt inte bara om att försvara sin position, utan också om att formulera vad man är och att ge det tyngd och legitimitet. De flerdelade gravmonumenten blev ett sätt att hitta viktiga och karakteriserande element inom det egna kollektivet som kunde skapa och definiera gruppens ideologiska position. Kampen om hegemoni är långt ifrån specifikt för perioden, men i 1100- och 1200-talens turbulenta maktförändringar blir det omedvetna och givna omvandlat till en medveten strategi. Denna strategi tog sig uttryck i gravmonument vilka genom sin form, text och bild anspelade på arv, hävd och rätten till samhällsledande ställning.

Kampen mellan aktörskollektiven om den hegemoniska dominansen kunde ta sig olika uttryck. I vissa situationer yttrade sig motsättningarna på ett antagonistiskt sätt i form av öppen fiendskap och regelrätta konflikter. Slaget vid Gestilren³⁵ 1210 är ett exempel på hur konflikten mellan aktörer inom olika sociopolitiska grupperingar uttrycktes öppet och kom att avgöras med vapen. I andra sammanhang kan det ha stannat vid förhandlingar med en motståndare. Gravmonumenten kan därmed ha spelat en viktig roll, dels som kitt för att skapa, svetsa samman och definiera den egna gruppen, och dels som ett sätt att bemöta anspråk på hegemoni från andra aktörskollektiv. Genom att uppföra de särpräglade och exklusiva gravmonumenten artikulerades och tydliggjordes meningsskiljaktigheter och motsättningar. När position och sedan generationer innehavda rättigheter utmanades blev gravmonumenten ett sätt att materiellt konfrontera andra aktörskollektiv med maktanspråk i samhället. Vi kan se hur gravmonumenten inte bara blev verkningsfulla element i etablerandet av kommunikationsfältet mellan grupperna, utan till viss del utgjorde detta fält. Gravmonumenten kan också ha bidragit till att skapa en samlevnadssituation där man, åtminstone tidvis, kunde acceptera varandra.

Ambitioner att förändra situationen och den gamla etablerade maktordningen kom även från andra håll. Jag har ovan argumenterat för att bakom utförandet av liljestenarna och stavkorshällarna kan vi ana en grupp i samhället som genom kungamaktens och den kyrkliga organisationens nya former av maktutövande hittade vägar för socialt och ekonomiskt avancemang. Detta avancemang möjliggjordes till viss del genom nya typer av ämbeten och tjänsteförhållanden och kunde öppna för att stärka en social position trots att man kanske inte var i besittning av stora egendomar och gamla släktled. Rang och ekonomisk kompensation, kanske i form av förlänad jord, öppnade för social och politisk delaktighet. Att detta aktörskollektiv utgjordes av andra än den gamla etablerade aristokratin antyds

35. 1210 stod ett slag vid Gestilren där kung Sverker stupade. I ÄVgL kungakronika anges att det var hans svåger och tillika en av folkungarna som dödade honom (ÄVgL 2011:201). Slaget var kulmen på de interna stridigheterna mellan den erikska och sverkerska släkterna och vid Gestilren ägde en sammandrabbning mellan dem rum. Genom att Sverker stupade gick Erik segrande ur striden (Harrison 2002:146). Folkungarnas inblandning antyder att de maktintressen, lojaliteter och motsättningar som här blev en väpnad konflikt var mångdimensionella och komplexa.

i såväl Alsnö stadga som Skänninge stadga. Texterna låter oss istället förstå att detta skikt av gammal aristokrati stod utanför den grupp som kungen betecknade som ”sina män”, det vill säga utanför de som var knutna till honom i ett tjänsteförhållande (Hermanson 2009:154 och där anf. litt.).

Genom liljestenarna och stavkorshällarna blir aktörskollektivet bakom dessa gravhällar synligt i det arkeologiska materialet. På samma sätt som den gamla aristokratin lät denna grupp bekosta och tillverka resurskrävande gravmonument, men gjorde stilval som kom att markant skilja de plana gravhällarna från de flerdelade gravmonumenten. Att vi finner två så uppenbara strategier i stilvalen i gravmonumenten under perioden tyder i min mening på motstridiga ideologier inom Västergötlands sociala elit under 1100- och 1200-talen. För att återknytta till begreppet ”*epigraphic habit*” och ta avstamp i mekanismerna bakom denna praktik, kan en artikel av Ralph Häussler (1998), där han diskuterar tvåspråkighet inom italiska halvön under första århundradet före Kristi födelse, vara intressant. Hans studie handlar om hur tvåspråkiga inskrifter kunde kopplas till skilda samhällen, eller tillstånd, och framför allt hur inskrifter som innefattade två olika språk uppstod i situationer där en äldre auktoritet på en plats blir utmanad av, eller konfronterad med, omvälvningar på ett socialt plan. Han framhåller här att tvåspråkigheten var en reaktion för att förstärka existerande lokala traditioner (ibid:35; jfr även Blennow 2016:326).

Motsvarande bild av de sociala processer som var i rörelse under perioden får vi även genom arkeologiskt material från andra kontexter. I avhandlingens katalog finns två miljöer upptagna som ger ytterligare information om vilka effekter samhällsomvälvningen fick i människors vardag under 1100- och 1200-talen. I Råda strax söder om Väneren visar det arkeologiska resultatet på hur den lokala dominerande familjen genom olika materiella strategier strävade efter att positionera sig genom att dels omge sig med en exklusiv livsstil och dels manifesterade sin patronatsrätt till kyrkan genom ombyggnationer. Den första stenkyrkan uppfördes vid 1100-talets första hälft eller mitt, och av allt att döma ingick den i en relation med ett påträffat stolpburet långhus ett trettiotal meter från kyrkan (Jacobzon och Vretemark 1996:106, 110; se även katalogen under *Råda*). Under 1200-talet genomförs en större ombyggnation av kyrkan och samtidigt överges det gamla stolphuset och en ny byggnad med väggar på syllstockar och syllstensblock uppförs strax nordost om kyrkan. Föremålen från huset tillsammans med uppförandet av en separat frustuga antyder att man lägger sig till med delvis ny livsstil. Den nya porten i kyrkans norra långhusvägg skapade en länk mellan patronatsfamiljen i den förnämt tillbakadragna bebyggelsen och ett exklusivt inträde i den kyrkobyggnad man sannolikt ansåg sig ha fullt inflytande över. Jag menar att denna manifestation kan uppfattas som ett tydligt betonde av gamla etablerade rättigheter och på så sätt att förstärka sin position i lokalsamhället.

Ett annat exempel är borgen Saxholmen på en ö i Väneren, i landskapet Värmland. Borgen uppfördes under 1200-talets andra hälft och var i bruk fram till omkring sekelskiftet 1300 (Svensson 2008; se även katalogen under *Saxholmen*). Bland fynden från borgen fanns flera ströningar, det vill säga utsirade små bleck som fästes på klädedräkten. På en av dessa fanns ätten Bobergs vapenbild. En av ättens medlemmar, Lars Boberg, var under denna tid riksråd, riddare och en av kungens närmaste män. Bland fyndmaterialet fanns också flera glaspärlor och intressant är att dessa var av mer ålderdomlig karaktär än fyndmaterialet i övrigt. Utöver detta hittades även andra föremål som kunde tolkas som ärvda ting. Svensson menar att man genom bärandet av dessa gamla ärvda föremål i dräkten, kanske släktklenoder, kunde legitimera en privilegierad social position med ädel släkt och ursprung (Svensson 2008:226, 264). Genom att relatera materialet från Saxholmen till resultaten från undersökningen av andra, i stort sett samtida, gårdar i Värmland har Svensson i det vardagliga livets praktiker kunnat identifiera spänningsförhållanden mellan olika grupper som representeras av invånarna på de olika gårdarna. Svensson menar också att man även kan se ett visst mått av förfining i användandet av bordsservis och bordsskick i jämförelse med livet på enklare gårdar som Skramle (Svensson 2008:196, 270).

Svensson argumenterar för att vi genom materialet kan se hur bönderna i Skramle försökte mäta sig med aristokratin genom att kopiera deras sätt att klä sig och uttrycka sin familjs ideologi. Saxholmens invånare försökte istället motverka inflytandet av Skramleböndernas sociala skikt genom att för omgivningen visa upp en överdådig och exklusiv klädedräkt. (Svensson 2008:263 ff.). Klädedräkt, bordsskick, ärvda ting och borganläggningen i sig blev viktiga delar i en strategi för att skapa en social distinktion. Svensson menar att befolkningen i Värmland under 1200-talet upplevde hur kungamaktens inflytande blev allt större, hur en framväxande världslig och kyrklig elit erhöll privilegier och hur städer växte fram. Människorna på Saxholmen och Skramle representerar grupper som slutade på var sin sida i denna process där Saxholmen beboddes av aristokratin och Skramleborna förblev bönder (Svensson 2008:267).

Saxholmen som exempel knyter på ett intressant sätt an till Bourdieus tankegångar om hur sociala grupper strävar efter att upprätthålla gränser och hur andra grupper har en drivkraft att komma innanför dessa gränser. För Saxholmens invånare kom de gamla ärvda tingen, anammandet av nya livsstilsrelaterade praktiker, som bordsskick och dukning, att fungera som en legitimering och förstärkning av familjens exklusiva position i samhället. Handlingens värde och laddning beror emellertid lika mycket på den som varseblir, på publiken, som på avsändaren. Därmed blir det materiella, genom hur det verkar i specifika praktiker, också det ideala redskapet i strategier för distinktion (Bourdieu 2010:66 (1979)). Förfogandet över saker från det förlutna, ting som ärvt eller refererade till kontinuitet, som en ströning med en vapenbild, ålderdomliga glaspärlor, gods som ärvt i flera släktled eller äldre generationers runristade gravmonument tillsammans med kunskapen om hur ålderdomliga inskrifter skulle formuleras, innefattar en slags social makt över tiden. Det är genom dessa materiella ting och fenomen som en gammal aristokrati kunde upprätta en distinktion mot andra grupper. Denna ackumulerade, kristalliserade historia gav en makt över tidens gång som endast de som kan kosta på sig att ta sig tid, det vill säga förfogandet över kontinuitet och gamla anor, kan förfoga över (Bourdieu 2010:71 f. (1979)).

Genom det materiellas roll i praktikerna framträder ett speciellt förhållande till det förlutna. Detta har tydliggjorts genom utformandet av de flerdelade gravmonumenten, genom återbruket av tidigkristna gravmonument, men också genom materialet från Råda och Saxholmen. På olika sätt har det kulturella arvet i form av anor, härstamning, gamla egendomar, kännedom om goda seder betonats i såväl begravningsprocessen som i vardagens livsmiljöer. Genom den materialiserade kopplingen till ålderdomliga fenomen erhöles en tillgång till det nätverk som höll ihop och band samman den gamla aristokratin genom gemensamma värderingar och ideal. Därmed ser vi hur det arkeologiska materialet från livsrum som Råda och Saxholmen korresponderar med framför allt de flerdelade gravmonumenten och i inskrifternas innehåll. Uppvisande av ålderdomliga och ärvda ting, ”know-how” om bordsskick och ädla seder, manifesterandet av en rumslig och materiell koppling mellan boende och kyrka är praktiker som också har en resonans i de stilval som ligger bakom utformandet av gravmonument och begravningspraktiker. För att återknyta till diskussionen som fördes om Harald stenmästare och hans produktion av gravmonument ser vi i materialet från Saxholmen hur den gamla aristokratin agerar mellan konservativt tillbakablickande och en öppenhet och beredskap för att se och ta in nyheter. Man anammar nya tankeidéer och stilar för att visa att man har ”know-how” och är insatt i nya trender samtidigt som man strategiskt brukar ålderdomliga bilder, begrepp och ting för att befästa och legitimera sin position.

Genom det arkeologiska materialet från Saxholmen och Skramle anas bakomliggande spänningar och hur ett ställningstagande artikuleras. Motsvarande spänningar framträder också i relationen mellan aktörerna bakom de olika gravmonumenten. I en situation där den gamla aristokratin sedan långt tillbaka hade en dominans inom eliten blev ”uppkomlingarna” den rådande hegemonins ”relationella andra”. Men varken den arkeologiska empirin eller det historiska källmaterialet vittnar om att motsättningar mellan dessa grupper kommit till uttryck genom våld eller konflikter. Istället

kan Mouffes antagonistiska process hjälpa oss att se hur motsättningar och spänningsförhållanden kan yttra sig på andra sätt än det antagonistiska. Det handlar inte här om stridigheter mellan fiender utan snarare om en kamp mellan meningsmotståndare (Mouffe 2013:49). Men som Mouffe poängterar finns antagonismen ständigt närvarande även i den agonistiska processen. Som jag uppfattar det har visserligen ”uppkomlingarna” en svagare ställning, men förändrade positioner genom erhållen status från rang och tjänsterelationer, liksom förbättrade ekonomiska förhållanden, öppnade för en ambition att påverka situationen. Det handlade inte om en relation mellan fiender, men i viss utsträckning kan det fortfarande ha varit fråga om att definiera ”dem” som ”motståndare”. Det är i dessa relationella förhållanden som ett *vi* och ett *de* skapas vilket också innefattar skapandet av en kollektiv ideologi (Mouffe 2005:69 f.). Därmed kan vi uppfatta liljestenarna och stavkorshällarna som en agonistisk markering mot den gamla aristokratin sociopolitiska hegemoni. Genom stilval som materialiserades i gravhällarna utmanades andra grupper självklara dominans i samhället och en likvärdighet eftersträvades. De plana, närmast puristiska gravhällarna blev ett sätt att uttrycka sig i en komplex situation med ett samhälle där inte bara en, utan flera dominerande grupper agerade.

Den nya elit som växte fram, ”uppkomlingarna”, fick social position och ekonomiska resurser, men saknade samtidigt rötter och gamla anor och den känsla av tillhörighet som den gamla aristokratin hade. Detta skapade säkerligen viss oro och osäkerhet i vem man var och hur man skulle framställa sig. Genom gravmonumenten kan vi således identifiera ett aktörskollektiv med ambitioner inom den sociopolitiska arenan, och som kom att både formera sitt eget *vi* samtidigt som *de* av den gamla aristokratin blev definierade som *de relationella andra*. Sammantaget framträder ett samhälle där flera olika aktörskollektiv strävade efter att positionera sig i en process mot förändrade maktförhållanden. Även om 1100- och 1200-talen framstår som en turbulent period, och inte utan inslag av väpnade sammandrabbningar, är det trots allt anmärkningsvärt att få konflikter förefaller ha sin grund i de olika samhällsgruppernas inbördes relationer. Istället framträder konflikterna som grundade i maktambitioner och politisk kontroll inom ett och samma elitära skikt med aktörer från kungamakten, kyrkan och den gamla aristokratin (jfr Line 2007; Lindkvist och Sjöberg 2009). Här är Chantal Mouffes tanke om att en konflikt kan reduceras genom att offentliga arenor, eller sfärer, uppnås relevant. Inom sådana sfärer kan olika åsikter och intressen uttryckas och ventileras i en relation av ömsesidig tolerans som trots allt gör det möjligt att samexistera utan konflikter och konfrontationer (Mouffe 2005:48).

Utifrån Mouffes tankegångar kan kyrkogården ha kommit att utgöra just ett sådant offentligt rum. Kyrkplatsen låg centralt i bygden. Det var en laddad, väl definierad plats som gav utrymme för olika maktanspråk. På kyrkplatsen kunde motsättningar och spänningar ventileras och uttryckas materiellt och där kunde olikheter och motstridiga intressen trots allt tillåtas att komma upp till ytan. Det är därför inte konstigt att kyrkplatsen blev den arena där rådande konflikter och motsättningar genom gravmonumenten blev synliggjorda och förtydligade så att skillnader kunde konfronteras (tankegången har inspirerats av Arwill-Nordbladh 2018:500). Under 1100- och 1200-talen byggdes i och med institutionaliseringen och centraliseringen av kungamakten och kyrkan spänningar och motstånd upp mellan olika aktörskollektiv. Kyrkogården blev den plats där det var möjligt att tala om vem man var och vem man ville vara. Här, där andra såg, blev det möjligt att utmana äldre samhällsstrukturer och konstruera nya, att bygga nya positioner och kullkasta gamla.

Regionernas särart – en variabel i det politiska maktspelet

När nu gravmonumentens roll i omdaning av samhället under 1100- och 1200-talen här omsorgsfullt diskuterats, och hur de kom att fungera i hanterandet av spänningsfyllda motsättningar mellan lika grupper, är det hög tid att gå vidare till frågan om vad som kan ligga bakom att gravmonument blev viktiga för den västgötska eliten, men inte fick samma genomslag inom begravningspraktiken inom andra områden. Frågan är därmed hur det kommer sig att vi

utifrån gravmonumenten och de skriftliga källorna kan se hur den jordägande gamla aristokratin i Västergötland förefaller motsätta sig samhällsförändringarna på ett sätt som exempelvis den jordägande aristokratin i Östergötland inte gjorde i samma utsträckning?

Oavsett utgångspunkt eller källmaterial för forskning om det medeltida samhället går förhållandena i princip alltid tillbaka till jorden och ägandet och kontrollen över densamma. Jorden var en livsbetingelse om du så var träl, landbo, handelsman eller godsägare. Av denna anledning vill jag som sista anhalt i analysen av gravmonumentens relationer till samhället och samhällsutvecklingen, lyfta fram den kanske mest grundläggande förutsättningen för människors agerande under perioden - jorden.

Feodalism, feodalitet och de svärfångade socioekonomiska relationerna

För den lokala makthavaren i Sunnerby med rötter i yngre järnålderns storgård och härskaelit var jordegendomar och inkomsten från brukandet av jorden den enskilt viktigaste inkomsten. Samma sak gällde för den skandinaviska jordägande eliten generellt (Poulsen et al 2020:6). Samtidigt kan vi konstatera att jordmån och agrara förhållanden ser väldigt olika ut mellan det västgötska landskapet och angränsande landskap som uppvisar en likartad utveckling vad gäller exempelvis kanalisering av resurser i ett omfattande kyrkobyggnad. Det är därför relevant att diskutera hur ekonomiska resurser kunde uppbäras från jordegendomar och hur de socioekonomiska relationer som gjorde detta möjligt såg ut.

Dessa aspekter har diskuterats utförligt, inte minst utifrån begrepp som feodalism och feodalitet. Framför allt har man intresserat sig för vilka element som legat till grund för och karakteriserar den feodala utvecklingen tillsammans med frågan huruvida olika regioner utvecklat en feodal samhällsstruktur (Ganshof 1961; Hilton 1980, Duby 1972, 1981; Bois 1984; Wickham 2005). Feodalismen som fenomen och samhällsstruktur uppstod i Europa i efterdyningarna av det Romerska riket. I stor utsträckning har det feodala systemet uppfattats som ett i första hand juridiskt politiskt-militärt system. Begreppet feodalism har även intagit en framträdande roll inom den marxistiska historieforskningen, men med ett större betoning av förhållandet mellan feodalherrar och bönder. Enligt exempelvis François Louis Gansof konstituerades det feodala systemet av två grundläggande element. Det ena elementet utgjordes av ett personligt element, vasallförhållandet, och det andra av jordägandet som var förläningen (Gansof 1961:25). Den franske historikern Guy Bois har å sin sida argumenterat för att feodalismen bör uppfattas som ett sociopolitiskt system och poängterat att det är viktigare att klargöra vilka olika processer som spelat in i utvecklingen av feodalismen än att klargöra dess format (Bois 1984). För Bois var feodalism inte enbart ett ekonomiskt system, utan det handlade samtidigt om sociala relationer, sociala krafter som drev utvecklingen framåt tillsammans med olika ekonomiska krafter. I sitt resonemang gör Bois en differentiering mellan det politiska systemet med läns-herrar och vasaller och ett jordägarsystem med disponerandet av jordegendomar och bönder som är tvingade att betala en slags skatt eller avrad. Den feodala utvecklingen kan således rymma både feodalitet och feodalism, men behöver inte nödvändigtvis göra det (Bois 1984: 391 ff.).

Även de feodala förhållandena i Skandinavien har diskuterats livligt. Generellt anses emellertid inte detta område kunna uppvisa samma typ av vasall- och länsförhållande som i Europa, eller att böndernas förhållande till feodalherren kan karakteriseras av livegenskap. Trots detta har det framhållits att de skandinaviska länderna delar många av de feodala elementen i samhällsstrukturen med övriga Europa (Lindkvist 1990, 2003; Myrdal 1999; Harrison 2002). I vilken utsträckning dessa samhällen var feodalisierade och vilka förhållanden som låg bakom en utveckling mot en feodalisierad samhällsstruktur har däremot splittrat debatten. I mångt och mycket grundar sig oenigheten i skilda uppfattningar om vad begreppet innefattar. Uppfattningarna om hur den feodala strukturen ska identifieras går därför isär. Å ena sidan framhålls en hög grad av feodalisering där stora jordägare dominerat samhället och å andra sidan en låg grad av feodalisering eftersom man menar att det

innefattar en kungamakt som fördelar makt och jord till feodaltherrar (Gurevitj 1970:52 ff.; Myrdal 1999:13 f., 210; Lindkvist 1990:65 ff.; Harrison 2002:282; Lindkvist 2003:19; Myrdal och Tollin 2003:136 f.; Lindkvist och Sjöberg 2009:21).

Feodalismen som koncept har under de senaste årtiondena kritiserats i allt högre grad (se Hermanson och Orning 2020:33). Istället för att utgå från en hierarkisk relation mellan patron och klient som ett distinkt drag i de feudala banden har man betonat variabiliteten i detta band. Handlingar som innefattade avläggandet av eder, hyllningar och förlänande av jord kunde genomföras i olika kombinationer och att det i princip är omöjligt att inordna dem under en rubrik med en avgränsad rättslig definition (jfr Hermanson och Orning 2020:33 och där anf. litt.). Istället har dessa asymmetriska relationer och beroendeställningar diskuterats utifrån ett patron-klientbegrepp (Hermanson och Orning 2020). Oavsett begreppsval finner jag resonemanget tilltalande eftersom det öppnar för att se variationer och det multifunktionella i relationer och hur de samtidigt kan vara både specifika och diffusa. Även om graden av formalisering av dessa relationer ökade under 1100- och 1200-talen (se Poulsen et al 2020:7; Hermanson och Orning 2020:37) rymdes en flexibilitet i förhållandet mellan å ena sidan det formella och förpliktigande och å andra sidan vänskap och lojalitet.

Diskussionen är omfattande, men det som är relevant för min studie är att under 1100- och 1200-talen genomgick delar av Skandinavien en övergång från ett samhälle som präglades av personliga relationer till ett samhälle där dessa relationer ur många aspekter blev mer formaliserade (Poulsen et al 2020:7). Som nämnts tidigare karaktäriserades det traditionella samhället under vikingatid och fram under 1000-talet av mer horisontellt uppbyggda relationer. Resurser och varor var en del av ett system där gåvor och gåvoutbyte spelade en fundamental roll. Ekonomiska resurser redistribuerades som tributer och ”gåvor” och kunde också erhållas genom beskattningsprinciper (Poulsen et al 2020:13). Enligt Lindkvist emanerade kungens rättigheter i Götalandskapen ur ett ambulerande herravälde. Enligt Lindkvist handlar det om yttre och inre tillägnelse, ett slags embryo till beskattning, som såg olika ut i olika delar av landet. Det var just möjligheten till tillägnelse som leder fram till kungamaktens möjlighet att genom mer formella principer beskatta befolkningen (Lindkvist 1990:65 ff.). I Sunnerby på Kållandsö har den stora hallbyggnaden, de påkostade begravingarna med exklusiva ting och ärvda statusföremål, deponerade ting i graven som antyder produktion av ett överflöd, jakt på exklusivt villebråd och handelskontakter uppfattats som indikationer på ett hierarkiskt inordnat lokalsamhälle där en storgård förefaller ha dominerat omgivningen (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018; Nitenberg och Nyqvist Thorsson *i manus*). Resultaten från Sunnerby vittnar också om en hövding där ekonomiska, politiska och trossmässiga aspekter av detta ledarskap vävs samman i maktutövandet. Ledarskap Georges Duby menar att hela samhället i Europa vid den här tiden var genomvävt av ett oändligt komplicerat nätverk genom vilket tjänster och rikedomar cirkulerade, framdrivna av vad han har kallat en nödtvungen frikostighet (Duby 1981:63). Vissa föremål från Sunnerby tyder på att specifika objekt, som en guldring och en glasbägare, varit del av en cirkulation av ting som haft en speciell roll. Hallen kan förknippas med gästbud och villebrådet med jakttillställningar för speciellt inbjudna (Nitenberg 2019). De förefaller därmed båda ha haft en koppling till givmildhet, frikostighet och arv. Genom olika handlingar visades denna frikostighet upp som stärkte banden, både de horisontella och de vertikala inom olika beroendeförhållanden, mellan olika aktörer och grupper inom eliten.

Sunnerby är också ett exempel på ett äldre bruknings- och resurssystem med en lokal jordägare som brukade en större gård eller gods. Inflytande och dominans utövades framför allt på en lokal nivå. Under högmedeltid sker emellertid en ökad formalisering och stratifiering av patron-klientrelationerna. Under slutet av 1100-talet och 1200-talet ger det gamla systemet vika för en mer strikt ekonomibaserad hegemoni som manifesteras i landbor, avrad, skatt och tionde (Hermanson och Orning 2020:37, 43).

En viktig effekt av detta är att för alla grupper inom eliten, aristokratin, kungamakten men även kyrkan, blev möjligheterna till mer regelbunden uppboörd helt andra. Denna typ av formaliserade relationer gjorde det också möjligt för eliten att kontrollera större och geografiskt spridda egendomar (Poulsen et al 2020:10). Kyrkan tillhörde också en grupp inom eliten som etablerade sig som en betydande jordägare inom alla de skandinaviska länderna under 1100- och 1200-talen. Gudsinnahavet byggdes upp genom såväl donationer som egna förvärv (ibid:20). Arkeologiska undersökningar och studier har också gett belägg för en sådan utveckling. I en studie av tidigmedeltida jordägoförhållanden i Östergötland har Claes Tollin konstaterat att bosättningar under början av 1100-talet sannolikt generellt dominerades av storgods som ägdes av ett fåtal jordägare inom elitens högsta skikt (Tollin 2011:183). Under 1200-talet omvandlades storgodsssystemet till ett landbosystem baserat på oberoende familjejordbruk. Hans slutsats är att fysisk kontroll ersattes av juridiska och ekonomiska avtal och relationer, vilket visade sig bli ekonomiskt överlägset det gamla storgods-systemet (ibid.).

Ett annat förhållande som blir synligt under perioden är den gradvisa övergången mot inrättandet av formaliserade tjänster inom såväl kyrka som den kungliga administrationen. Återigen, från relationer som karaktäriserades av vänskap, släktskap och lojaliteter dyker nya styrandemekanismer upp i den kungliga kontrollapparaten (jfr Poulsen et al 2020:20). Denna utveckling mot tjänsteförhållanden initierades till viss del av kyrkan. Genom att framhålla att tjänandet inte var degraderande utan istället något ärofyllt, till och med en förutsättning för frälsning, fick tjänsterollen en annan status (Hermanson och Orning 2020:43). Fördelarna med denna ideologi uppfattades snart av kungamakten. Hur denna process såg ut inom det västgötska området är svårt att ringa in, men inom de skandinaviska områdena har man sett hur kungen tillämpade olika strategier i utnämmandet av tjänstemän. En sådan strategi var att utse personer med lägre social status att förvalta kungliga egendomar med tillhörande resurser. Detta blev ett sätt att skapa nya eliter vars lojalitet var mer pålitlig och kunde användas för att stärka kungamakten (Orning och Poulsen 2020:212 ff.).

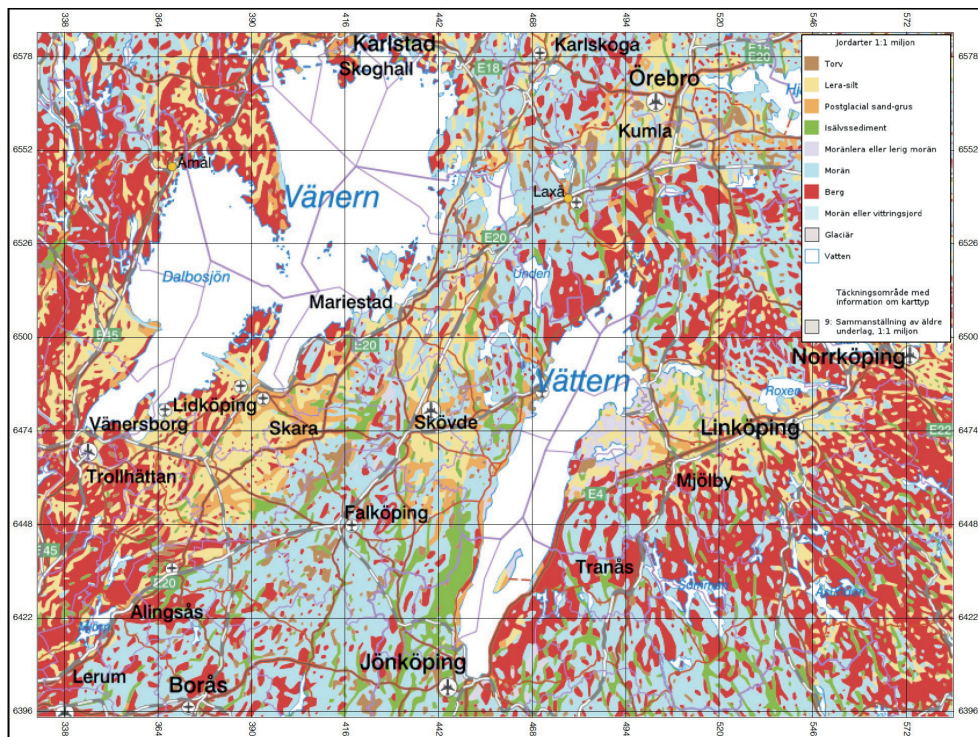
Genom olika studier har framför allt brittiska forskare framgångsrikt visat på olika regioners specifika och unika förhållanden, och hur dessa utvecklats utifrån sina särskilda förutsättningar (se exempelvis Johnson 1996; Wickham 2005). Detta innebär att vi inte kan förutsätta att utvecklingen inom olika samhällsprocesser sett likadan mellan regioner. Utvecklingen mot en mer formaliserad organisation med en huvudgård omgiven av mindre brukningsenheter som drevs av bönder eller landbor i beroendeställning kan ha skett olika snabbt och slätt igenom i varierande grad inom olika områden. Intressant är att denna övergång från drift och resursutnyttjandet från storgods till huvudgods med underlydande landbor och torpare som betalade avrad och en glidning mot mer formaliserade tjänsterelationer sker parallellt med elitens uppförande av synliga och påkostade gravmonument ovan jord inom det västgötska området. Dessa förhållanden, och hur de har påverkat och påverkats av varandra, kommer jag att studera i den avslutande delen av analysen.

Odling, boskapskötsel och nyttjandet av agrarlandskapet

Ofta framhålls Västergötlands och Östergötlands likartade förutsättningar och utveckling, och inte minst har de traditionellt likställts inom Götaland som en mer eller mindre organisk enhet. Ur vissa aspekter har landskapen, geografiskt sett, likartade drag med en bördig centralbygd. Även inom diskussioner kring samhällsutvecklingen har exempelvis det expansiva kyrkobyggandet under 1100-talet uppfattats som att likartade socioekonomiska drag haft sin grund i rika bosättningar som hämtat ekonomiskt överskott från jordbruket och odlingen.

Trots att vi kulturhistoriskt kan identifiera rika centralbygder både inom de inre delarna av Västergötland och i slättlandskapet i Östergötland visar en karta över jordarterna på skillnader som

bör ha skapat helt olika förutsättningar för brukandet av jorden och i vilken form den gav avkastning och resurser. I Västergötland dominerar slättlandskapet söder om Vänern av tunga lerjordar och områden med postglacial sand/grus. Även i de östra delarna av landskapet utgörs jordarterna av lera/silt, vilket medför att jordarna var tunga och lerhaltiga. I de centrala delarna, området runt Falbygden, dominerade moränjordarna. Lerjordar är både tunga att bruka och bildar lätt en skorpa som blir hård och måste brytas. I gengäld håller lerjordarna mer vatten och näring än exempelvis sandjordar. De östsvenska slätterna har inte ett lika djupt lerlager som de västsvenska och en högre kalkhalt gör dem mer vattengenomsläppliga (Gadd 2000:148).

Figur 62. Kartan är en utskrift från kartvisaren Jordarter 1:1 miljon och återger här jordartsgeologin i Götalandskapen. Kartvisaren innehåller information om jordart (grundlager, underliggande lager, tunt eller osammanhängande ytlager), landform, blockighet i markytan, linjeobjekt och punktobjekt. Kartbilden är anpassad för skala 1:1 miljon, vilket innebär att informationen är mycket kraftigt generaliserad. Noggrannheten varierar eftersom den är baserad på jordartskartor i olika skalor och med skiftande kvalitet. Källa SGU.

Dagens bild av det rika slättlandskapet söder om Väneren med sina stora fält av spannmål har ganska lite att göra med hur jordbruket tedde sig före 1700- och 1800-talens stora utdikningsprojekt. Det landskap vi ser idag karaktäriserades tidigare på många håll av en mängd mindre vattendrag och sankmarker.³⁶ Hembygdslitteraturen med uppteckningar och beskrivningar av olika bygder från äldre tider ger en mustig och annorlunda bild av det västgötska landskapet och brukandet av jorden. Skildringarna visar att landskapet till stor del karaktäriserades av tunga lerjordar, sankmarker, ljunghedar, madmarker och korsande vattendrag (Ljungström 1871:17 f; Bärnebo 1977:482 f; Sundholms samling 113).³⁷ Skildringarna ovan ger stöd åt Gadds uppfattning att jordmån och topografiska förutsättningar inom Västergötland gett förutsättningar för spannmålsodling först efter 1700- och 1800-talens utdikning och effektivare jordbruksteknik (Gadd 1996:265 ff).

Arkeologiska belägg vittnar visserligen om att spannmål odlades under yngre järnålder och tidig medeltid, men frågan är om det verkligen var denna del av storgårdens brukande av jorden som låg till grund för produktionen av ett överskott som kunde bekosta exempelvis uppförandet av stenkyrkor och exklusiva gravmonument i sandsten.

Boskaphållningens betydelse för den västgötska agrara ekonomin

Arkeologiska undersökningar i Sunnerby på Kållandsö och i Varnhem har visat på rika bosättningar under yngre järnålder som kan karaktäriseras som storgårdar. Materialet från boplatserna visar på en boskaphållning och odling i en skala som bör ha krävt arbetskraft utöver den enskilda familjen (Nitenberg 2019; Nitenberg och Nyqvist Thorsson *i manus*; Vretemark et al 2020). Vad gäller sammansättningen i djurbensmaterialet från Sunnerby ger den bilden av en resursstark bosättning där boskapskötseln utgjorde bas i försörjningen (Vretemark i Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010:79). Benmaterialet visar också att det är nötdjuret följt av får/get som dominerat djurhållningen. Nitenberg framhåller i sin avhandling att osteologiska analyser från andra delar av centrala Västergötland också visat på en inriktning mot nötdjur under järnålder och tidig medeltid, framför allt på Varaslätten och i Vadsboområdet (Nitenberg 2019:78 och där anf. litt.). Även pollenanalyser från borrhövar i den stora Skalundahögen och andra västsvenska kontexter stärker bilden att landskapet under yngre järnåldern var ett ljusst och öppet beteslandskap (Nilsson 2009:24; Nitenberg 2019:280). Motsvarande bild får vi också genom djurbensmaterialet från undersökningar i Saleby på slättbygden söder om Väneren och Karleby utanför Mariestad. Andelen nötkreatur var hög och tyder på att även här var boskapskötseln under järnålder och tidig medeltid inriktad på nötdjurshållning (Stibéus & Lundqvist 2006:77; Vretemark 2013:14). Sammantaget visar dessa förhållanden att djurhållning och

36. Ett exempel är Häggesled där stora delar av den idag uppodlade dalgången tidigare stod under vatten. Bygden genomkorsas också av ett vattendrag som tidigare varit farbart (Nyqvist Thorsson *i manus*).

37. I en beskrivning av bygden i Naum, strax söder om Vara i Västergötland, beskrivs hur en stor del av den "nuvarande" åkerarealen tidigare legat under vatten och hur avdikningen varit synnerligen arbetskrävande. Området karaktäriserades till stor del av ofruktbara sandmoar, bottenlösa träsk och ödsliga ljunghedar. Vissa betesmarker vara magra och ängarna tuviga och be vuxna med mossor, medan andra betesmarker var goda, gav värdefull höskörd och kunde föda upp till 20 kreatur på ett fjärdedels hemman (Bärnebo 1977:482 f). Skildringarna från Kållands rika gamla centralbygd är inte mindre överraskande. Sundholm beskriver socknen Sunnersberg och framhåller att ängarna består mestadels av skogsängar och mader utmed sjökanterna. Mulbetet är magert och som bäst i skogen. Att betesdrift och djurhållning trots detta varit viktigt antyds genom noteringen att kreaturens myckenhet i anseende till den skog som fanns gjorde att betet inte räckte. I beskrivningen över grannsocknen Strö skriver han att jordmänen i allmänhet är lera, som på sina ställen är så stark att då den hårdats av torkan inte kan brytas ens med tre dragare. På många ställen är den dock blandad med både sand och svart mylla, men för att den ska ge god avkastning krävs regn, och på Kålland regnar det betydligt mer sällan än söderut på slätten (Sundholms samling 113, Sunnersberg). Att landskapet skilde sig mycket från idag vittnar också Claës Johan Ljungströms beskrivning i Kinneferdings och Kållands härader samt staden Lidköping från 1871 om. Han framhåller där att många marker i Lidköpings närhet tidigare utgjordes av mader, mossor och översvämningsdrabbade sjö nära områden (Ljungström 1871:17 f).

framför allt nötboskapen spelat en viktig roll i storgårdarnas försörjning under yngre järnålder och tidig medeltid.³⁸

Ulf Jansson har i sin avhandling studerat tidigmodernt jordbruk i Västsverige. Jansson framhåller att beroende på om det är spannmålsodling, boskapsskötsel eller andra näringar som står för den huvudsakliga inkomsten, så påverkar det incitamenten att förändra de olika delarna av jordbrukets organisation. Betesbehovet styr exempelvis hur gårdarna organiserade sina hägnader (Jansson 1998:74). Bland annat har han betonat tvåsådet i kombination med boskapsproduktion som en effekt av behovet av betessamverkan.³⁹ Konsekvensen av denna organisation av jordbruket blev att byarna saknade hägnader i bygränserna och bildade mycket stora gemensamma gärdeslag vilka kunde sträcka sig över stora arealer (Jansson 1998:121). Enligt Myrdal vallades boskapen också tillsammans av en gemensamt utsedd herde (Myrdal 2012:217 ff.). Att denna form av brukning levde kvar och var viktig inom området framgår av att man under tidigmodern tid ännu inte riktat in produktionen mer mot spannmålsodling och förändrat trädssystemet. Jansson menar att en förklaring kan vara att hägnadsorganisationen med det stora markelagen var svår att upplösa (Jansson 1998:224). En intressant skillnad som Jansson också framhåller är att odlingsssystemen runt Vänerområdet uppvisar en mycket stor heterogenitet som står i stark kontrast till den relativt homogena bild som exempelvis östra Mellansveriges odlingslandskap uppvisar (ibid:91). Djupa lerjordar har också försvårat eller omöjliggjort effektiv dikning (Gadd 2000:148). De medeltida lagtexterna vittnar om att dikning var något som krävde reglering och gemensamma bestämmelser. Därför är det intressant att Västgötalagen inte nämner diken över huvud taget, vilket enligt Myrdal är detta ett tecken på att de helt enkelt inte förekom (Myrdal 1986:61).

För att återknyta till materialet från storgården i Sunnerby ger det en bild av en försörjning som bygger på utnyttjandet av många olika resurser. Växtmakrofossil tyder på att under yngre järnålder utnyttjades många olika nischer i landskapet så som insamling, fiske, järnframställning, spannmålsodling⁴⁰ och djurhållning (Lindberg och Nyqvist Thorsson 2005; Nyqvist Thorsson och Nitenberg 2010; Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018). Resultaten från undersökningar i Karleby visade på talrika spår av järnframställning vilket tyder på att förutom boskapsskötseln var utvinnandet av järn en viktig resurs (Vretemark 2013:14). Detta utnyttjande av olika nischer kan uppfattas som en resursskapande strategi för området runt Väner. Mångfald och variation i utnyttjandet av resurserna kan således ha gjort det möjligt att bygga upp ett välstånd som inte hade varit möjligt genom en specialisering. Här vill jag dock för det västgötska området framhålla djurhållningen som en oerhört viktig del av näringarna. Bland annat antyder skriftliga källor som berör oxdrift och utlejandet av boskap hur viktig boskapsskötseln var för området. Det handlar om ett inarbetat och utbredd system som byggde på muntliga överenskommelser och etablerade ekonomiska

38. En studie av J-G Hemming, som behandlar Härlunda sockens agrarhistoria och berör något senare tidsperioder, visar att det överskott som byn kunnat prestera i jordbruket i huvudsak grundade sig i frodiga madmarker utmed vattendraget Flian (Hemming 2006). Åkrarna var däremot magra, steniga och svårbrukade och jordeböcker och boskapslängder från 1500- och 1600-talen visar på en bygd med gott om boskap men ont om åker. Det var den goda tillgången på ångsmarker som utgjorde styrkan i bygdens hushållning (Hemming 2006:3 ff.).

39. Det är intressant att man inom Skara-Varaslätten ofta utgick från tvåsådet i kombination med boskapsproduktion. Tvåsådet innebar att en hägnad löpte rakt genom byn och delade den på mitten. De två områdena kallades för marker och var växelvis betade och växelvis fredade för boskapen (Jansson 1998:121).

40. I växtdelarna från boplatsen dominerar sädesslag som korn och vete, men även havre och råg har odlats (Lindberg och Nyqvist Thorsson 2005:65 f; se även Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2018:93 f., 146 ff.).

relationer (jfr Myrdal 1988).⁴¹ Även om frågan om legoboskap behandlas i flera av de medeltida landskapslagarna uppfattar Myrdal att det funnits regionala skillnader. I det boskapskötande Västsverige har utlämningen av boskap redan under tidig medeltid varit viktigare än i Uppsverige och än mer ekonomiskt betydelsefulla har dessa ekonomiska relationer varit i Norge (Myrdal 1988:71).

Myrdal framhåller dock den stora omsättning av kreatur som fanns i Västergötland under medeltiden och den omfattande boskapsdrift som skedde från detta område upp mot Uppsveriges städer, borgar och bergslag (ibid:70). Från 1500- och 1600-talen är det känt att det förekom stora oxdrifter där levande djur fördes från en landsända till en annan. Huvudriktningen för dessa transporter var från Götaland till Svealand, och Västergötland var således ett viktigt utförelsområde för oxar. Uppgifter om oxhandel finns redan i västgötalagen. Anmärkningsvärt är att inom stora delar av Värmland utgick också en skatt i form av oxar (Jansson 1998:171 och där anf. litt.). Även i Västergötland var boskapen den primära källan till skatten, men här utgjordes den medeltida grundskatten vanligtvis av smör. I huvudsak var skattarna inom det västsvenska området inriktade på produkter från boskapsuppfödning, vilket säger en del om boskapens betydelse i området och att boskapskötseln var utbredd (Jansson 1998:171, 177)⁴².

Sammantaget antyder olika källmaterial att boskaphållningen, och framför allt nötboskapen, spelat en roll för utkomsten inom det västgötska området som inte kan överskattas. Uppteckningar och beskrivningar av det västgötska landskapet före de stora dikningsprojekten ger bilden av ett landskap som till skillnad från dagens rika spannmålsodlingar inte var särskilt lämpat för sädesodling. Jag menar därför att landskapets förutsättningar utgjort en grund för jordbrukets strategi, och för Västergötlands del handlade detta främst om boskap. Storgårdarna i Västergötland har sannolikt samlat betydande förmögenheter i boskap och detta har spelat en central roll i det nätverk av relationer som skapades i och genom utlämnandet av boskap (Myrdal 1988:73). De bevarade boskapslistorna från Bjurum visar att ett spindelnät av ekonomiska relationer och förbindelser har spunnits över den omgivande bygden med sitt centrum i storgården (se not 41). Detta var vid sidan av de mindre flexibla relationerna som varit knutna till ägande och brukande av jorden. Utlejandet av boskap medförde ett tätt ekonomiskt nätverk på landsbygden, där de som brukade jorden lånade boskap från olika håll. Det var ett ekonomiskt förhållande som ständigt förändrades, där förhandlingar skedde och skiftande överenskommelser ingicks. Med detta följde sannolikt också en mängd olika sociala förpliktelser och relationer som sträckte sig långt utanför den egna gården och bygden.

41. Räkenskaper som innefattar sätesgården Bjurum och utlejandet av godsets boskap antyder att godsherrn åtminstone under 1400-talet var livligt engagerad i handel med boskapsprodukter. Räkenskaperna visar att djur inte enbart lämnades ut till de egna landborna, utan lejades även ut till brukningsenheter utanför det egna gårdssystemet. Exempelvis hade prästen i Gudhem tagit emot djur (Myrdal 1988:67, 69 och där anf. litt.). Anmärkningsvärt är också att i inventarieförteckningar och räkenskaper från östra Mellansverige saknas belägg för utlejande av boskap på motsvarande sätt (Myrdal 1988:71).

42. I relation till boskapsdriftens betydelse i Norge kan det vara relevant att kort nämna ett konkret exempel på det ömsesidiga inflytande som den västsvenska och norska kultursfären haft på varandra. I Kållands-Åsaka socken låg tidigare byn Kvänum, belägen vid Kvädumbäcken där denna rinner genom den platta lerslätten och faller ut i vattendraget Lidan. Byn omnämns första gången 1397 och då som Quädheem (Lundahl 1963:26). Lundahl menar att namnet sammansatts av de båda leden hem och Kvädha, vilket syftar på hemvisten eller gården vid Kvädhabäcken (Lundahl 1963:26). Det intressanta är att Kvädha enligt Lundahl motsvarar det fornnorska Kvaeda, som också ingår i flera norska gårdsnamn. Detta dialektala norska namn har kopplats till kvaeda i betydelsen råmjölk, det vill säga den första mjölken som kon ger ifrån sig efter kalvning. Från Norge finns också flera andra exempel på denna namntyp som bildats från ord som är kopplade till mjölk och olika produkter från mjölkhantering (Lundahl 1963:26).

Agrara förhållanden i Östergötland under 1100- och 1200-talen

Vad gäller Östergötland har Ulf Sporrang framhållit att inom den triangel som bildas mellan Linköping, Motala och Ödeshög finns odlingsbetingelser långt utöver det vanliga för svenskt vidkommande (Sporrong 2004). Som jordartskartan visar består jorden här av fertil, kalkhaltig moig morän eller moränlera. Framför allt Vadstenaslätten har mycket goda odlingsbetingelser. Dessa öppna slättbygder har varit bebyggda under mycket lång tid och här har kristendomen också lämnat sina tidigaste spår (Bonnier 2004:32). Detta är också ett område där kyrktätheten är stor och sockenbildningen varit tidig (Sporrong 2004:17, 19)⁴³.

Redan under tidig medeltid utgjordes bebyggelselandskapet av byar som ofta var välreglerade och välorganiserade i östgötagens mening. Kyrkojorden var i hög grad lokaliserad i detta bylandskap och antyder enligt Sporrang hur kyrkan rent fysiskt inlemmades i bondesamhället (Sporrong 2004:21). Claes Tollin har i en studie uppskattat att det i Omberg-Täkernområdet vad gäller storgods under vikingatid och tidigmedeltid finns belägg för omkring tjugo bosättningar (Tollin 2011:162). Under vikingatid och tidig medeltid har man utifrån studier av östgötska förhållanden menat att samhället var stratifierat med ett stort antal storgårdar av varierande storlek med trälar som skötte driften (Bergqvist och Lindeblad 2013:98 och där anf. litt.). I anslutning till dessa storgårdar fanns både landbogårdar och torp. Från 1100-talet och fram under 1300-talet koncentrerades jordägandet till ett fåtal jordägare som också stod i nära relation till kungamakten. Dessa gårdar drevs som huvudgårdar och runt dem etablerades nya landbogårdar och torp (ibid.). Tollin framhåller att storgodsens dominerade Täkernbygden och först vid 1200-talets mitt finns belägg för att familjebaserade jordbruk och bruksenheter också vuxit fram i området (Tollin ibid.).

Det kanske främsta exemplet på denna typ av storgods har framkommit genom undersökningar i Skänninge med bebyggelselämningar från slutet av 900-talet och fram i 1100-talet. Gårdens huvudbyggnader har sannolikt legat vid den äldsta kyrkan, S:t Martin, i området (Bergqvist och Lindeblad 2013:89). Bebyggelseområdet har dock varit betydligt större och man har konstaterat att den tidigmedeltida bebyggelsen varit mycket omfattande. Trots att det är svårt att i det arkeologiska materialet hitta fysiska uttryck för landbor har man uppfattat den undersökta bebyggelsen i Skänninge som en del av storgården och att de människor som bodde inom olika delar av denna stod i olika beroendeförhållande till gårdens ägare (Bergqvist och Lindeblad 2013:98). Man har också funnit spår av att området delats in med grävda diken. Dessa kan ha haft en dräneringsfunktion, men de kan även ha spelat en roll i den indelning av åkermarken som ägde rum senast under tidigt 1200-tal, och som möjligen kan kopplas samman med införandet av landbodriften och att de underlydande därigenom fick tillgång till en separat del av åkermarken (ibid: 98,103). Enligt Bergqvist och Lindeblad talar mycket för att diken var ett materiellt uttryck för en ny social ordning. Bebyggelsen i Skänninge tyder således på att en storgård legat vid kyrkan med flera mindre gårdsenheter, hantverksområden och åkermark i nära anslutning. De mindre gårdsenheterna har bestått av enskeppiga byggnader samt grophus och har uppfattats som storgårdens underlydande enheter. Undersökningar och analyser från Skänninge och västra delarna av Östergötland visar också att boskapsdriften, med en tydlig inriktning på nötkreatur, var betydelsefull under vikingatid och tidig medeltid. Under 1000-talet förefaller arealen betesmarker ha ökat kraftigt. Samtidigt visar resultaten på att det under tidig medeltid skedde en ökning av sädesodlingen. Omfattande lämningar efter åkerbruk har också undersökts i anslutning till bebyggelsen i Skänninge och odling och spannmålsproduktion har framhållits som en expanderande näring under vikingatid och tidig medeltid (ibid:99).

43. Även om förhållandena under 1100- och 1200-talen till viss del var annorlunda, kan det vara av intresse att notera att socknarna mellan Täkern och Linköping redan under 1600-talet hade en uppodlingsgrad på över 30 procent och de enskilda gårdarna hade en åkerareal som inte sällan översteg 12 hektar. Här fanns också landets största tiondegivare i fråga om spannmål och säd (Sporrong 2004:17, 19).

Alf Ericsson betonar i sin avhandling om jordvärderingssystem i det medeltida Sverige att för Östsverige var spannmålsodlingen viktig. Ett tecken på detta är att under medeltiden slog höstsådden igenom i området vilket medförde att jordbearbetning, sådd och skörd kunde spridas jämnare över året. Detta var också ett sätt att kunna öka åkerarealen utan att brist på arbetskraft skulle uppstå. Man kunde då också hinna med att bruka större arealer vilket blir likställt med en ökad inriktning på åkerbruk (Jansson 1998:72, 203). Östergötland var således ett sädesalstrande område där det också på ett annat sätt än inom andra områden blev viktigt att kunna värdera jordens kapacitet att producera spannmål. Behovet att ha ett redskap för att värdera och definiera jord skiljer sig här från andra landskap. Ericsson framhåller att för Östergötlands del var attungen, eller åttingen, som besuttenhetsmått kopplat till åkervidden och av stor betydelse när förmögenheten i jordinnehav skulle fastställas. Det var ett mått som tydligt var kopplat till värderingen av jord och det finns ett starkt samband mellan jordetal och åkerareal. Ängens avkastning, som var kopplad till djurhållning, förefaller däremot inte ha haft någon inverkan på värderingen av egendomen (Ericsson 2012:118). Enligt Ericsson kan praktiken att dela in jorden i attungar knyts till en bestämd period under början av medeltiden och han framhåller att under denna period skedde också en odlingsexpansion i området (ibid: 104, 249). I Västergötland har man exempelvis, trots ett betydande godsbestånd, aldrig haft en jordtaxering i fasta jordetal på samma sätt som i Östergötland och Svealand (Ericsson 2012:30 f).

Det måste framhållas att djurhållning och boskapsskötsel naturligtvis var en viktig del av jordbruket även inom det östgötiska området. För att kunna odla en stor åkerareal krävdes en balans mellan åker, höskörd, boskap och gödsel. Det som antyds i materialet är emellertid att inom det östgötiska området var inte produktionen inriktad på boskap och boskapsskötsel i samma utsträckning som inom det västgötiska området, och denna näring kom aldrig att utgöra samma grund för att bygga upp resurser som i landskapet på andra sidan Vättern.

Jordbruk, boskap och politikens grogrund

Alf Ericsson menar att omkring sekelskiftet 1200 sker en övergång från den äldre formen av storgård till den medeltida huvudgården. Resultaten från undersökningarna av storgården i Skänninge ger också en samstämmig bild. Med sina underlydande torp och landbogårdar utgjorde huvudgården som fenomen ett litet godscomplex. Denna form av huvudgårdar omtalas i källorna fram till 1300-talets mitt (Ericsson 2012:39 f). Torpare och landbor hade enligt Ericsson olika uppgifter och satt på gårdar av olika storlek under huvudgården. Till skillnad från landbon hade torparen en betydligt större arbetsplikt än landbon (ibid:50). För dessa huvudgårdar med fokus på spannmålsodling var det nödvändigt att kunna disponera arbetskraft. Därav blev det för denna driftsform viktigt med brytar (förvaltare) och underliggande torp, just för att kunna intensifiera åkerbruket och öka spannmålsproduktionen.

I Östergötland fanns naturliga förutsättningar i form av jordart och topografi för ett produktionssätt som gav stora avkastningar från spannmålsodling. Dessa förhållanden gick hand i hand med framväxandet av storgods där driften byggde på underlydande i mer eller mindre uttalad beroendeställning. Det var i stora östgötiska godsbestånd som den sverkerska släkten också hade sin maktbas. Under 1100-talet kom kampen om kungamakten att föras mellan den sverkerska och den erikska släkten och motsättningarna mellan de bägge landskapen blev allt tydligare.

Initiativet till riksbildningen under 1100- och början av 1200-talet låg därmed i händerna på dessa båda släkter, och det är intressant i sammanhanget att dessa släkter också förefaller stå för olika linjer i sitt maktutövande (jfr Line 2007:108 f). För kungarna ur den sverkerska släkten var ett förhållandevis nära samarbete med den internationella kyrkan angeläget. Sture Bolin har i sin studie *Om Nordens äldsta historieforskning* bland annat behandlat kungalängden i Äldre Västgötalagen

och visar hur de sverkerska kungarna behandlades mer positivt av kyrkan (Bolin 1931:154 ff). Denna ömsesidigt tillmötesgående hållning banade också väg för att kyrkan kunde bygga upp sin organisation och utveckla den administrativa apparaten. För de sverkerska kungapretendenterna låg det därmed nära till hands att följa kyrkans linje om att kungen får sin makt av Gud och ingen annan (jfr Lönnroth 1959:19 och där anf. litt.; Line 2007:85, 97). Därmed kom de sverkerska tronpretendenterna att motivera sin makt med arvsrätt med följden att kungatiteln skulle ärvas.

Kungarna ur den erikska släkten förefaller ha drivit en annan linje. De skriftliga källorna från denna period är få och just i detta sammanhang finns heller inte många svar att hämta ur det arkeologiska materialet. Dock förefaller den erikska släkten under 1100-talet och början av 1200-talet ha stått för en mer konservativ politisk strategi där gamla traditionella värden respekterades. Framför allt handlade det om att kungen skulle väljas och inte endast efterträda sin far genom arv. Bestämmelserna i västgötalagens rättslösabalk visar också att den västgötska aristokratin inte bara hade rätten att välja kung, utan också biskop och lagman. Stav och ring erhöles av kungen, men rätten att välja biskop låg i händerna på aristokratin och landskapstinget. Lönnroth påpekar att biskopsvalsbestämmelserna stred mot den uppfattning som påvekyrkan hävdade genom den kanoniska rätten att biskop skulle tillsättas av fritt kapitelval och konsekreras av påven. Landskapstinget skulle också välja lagman vilken hade befogenhet att i kungens frånvaro utöva hans befogenheter att på tinget verkställa ätteledning och förlikning (Lönnroth 1959:18). Utifrån lagtexten är det tydligt att kontrollen över tillsättandet av rikets viktigaste ämbeten låg i händerna på västgötarnas landskapsting och de personer som satt i detta. Genom lagtexten hade man i praktiken således rätt att agera på ett självständigt sätt utan inblandning från kungen eller kyrkan. I min uppfattning är detta ett viktigt förhållande som kan ha spelat in och skapat ett spänningsförhållande mellan den västgötska gamla aristokratin och kungamakten och kyrkan. Det handlar om att slå vakt om rättigheter och förlorarna tvingas se sitt inflytande krympa drastiskt. Det är detta som står på spel, detta har den västgötska gamla aristokratin att förlora om de tappar kontrollen över val och utnämningar.

Bolin påvisar också att de erikska kungarna (med undantag för Erik den helige), i kontrast till de sverkerska, vann riket och titeln med svärd (Bolin 1931:157 ff.; jfr även Lönnroth 1959:21). Utöver detta antyder källorna att de erikska kungarna också intog en mer självständig hållning gentemot kyrkan. De erikska kungarna representerade därmed en ledare som stod för ett mothåll mot internationella, kyrkliga påbud från påvedömet och som verkade för att makten skulle fortsätta att ligga på lokal nivå. För de västgötska stormännen var det sannolikt acceptabelt att stå bakom en gemensam kung och ledare om de hade bibehållen makt och inflytande över kungamakten.

Ett viktigt förhållande i sammanhanget är att för den sverkerska släkten gav den kyrkliga organisationens internkontrollerande hierarkiska struktur en ideologi i byggandet av kungamakten. På ett fastare sätt kunde makten förstärkas och blev tryggad för kommande led. Detta var också till fördel för kyrkan som mer långsiktigt och hållbart kunde bygga upp och konsolidera sin egen makt utan att som tidigare vara hänvisad till nyckfulla aristokrater vars lojaliteter kunde uppfattas som en färskvara. En stödpoint i en positivt inställd kungamakt öppnade också för kyrkan att utöka och bygga upp sitt eget godsinnhav, vilket också skedde successivt under perioden (Tollin 2011:181 f).

Med en kung ur den sverkerska släkten blev konsekvensen för den västgötska gamla aristokratin att man förlorade makten över tillsättandet av nya kungar. Det fanns inte längre ett val utan det följde arvsrätten. Ett accepterande av en kung enligt ett europeiskt, kristet system medförde att kungen inte längre var den främste av likar, utan överlägsen i rang och position. Denna form av kungamakt skulle förändra aristokratin till en underordnad tjänstearistokrati om fick sin makt från kungen och inte ur en självständig roll som gammal elit och storjordägare (Sigurdsson 2011:100 ff).

Detta skulle kunna vara en av anledningarna till att den gamla aristokratin i Västergötland, av hävd självständig med en lokalt förankrad makt, uppfattade såväl kyrkan som kungen som ett hot och något som väckte ett behov att visa motstånd och slå vakt om sina intressen. Under 1200-talet förefaller dock det storpolitiska spelet huvudsakligen ligga i händerna på östgötska intressen.

Arv och börsrätt i lagens ögon

Det var dock inte så att Östergötland eller Mälardalen saknade en godsägande gammal aristokrati. Däremot kan denna aristokrati istället ha uppfattat framväxandet av en ny form av kungamakt som en fördel. För Östergötlands del ser vi exempelvis hur de gamla familjerna tidigt ansluter sig till kungamakten och drar nytta av att liera sig med och skapa allianser till kungapretendenter (Line 2007:196). Jag har tidigare också lyft fram hur återbruket av tidigkristna gravmonument i 1100- och 1200-talens stenkestgravar kan uppfattas som ett sätt för en kungavänlig och lojal grupp i samhället att tydliggöra länken till det förflutna. Genom infogandet av delar från de tidigkristna monumenten, med deras starka koppling till kretsarna kring den tidiga kungamakten, kunde banden och samhörigheten till det styrande skiktet stärkas och legitimeras.

Det har framhållits att driften av huvudgårdarna inom det östgötska området var beroende av underlydande i form av landbor och torpare. Produktionssättet i dessa gårdar kom därmed att utvecklas till att bygga på vertikala relationer i vad som bland annat av Orning och Hermanson beskrivits som ett patron-klientförhållande (se ovan). Genom att denna typ av relation var mer tydligt definierad och välkänd i driften av storgodsens menar jag att här fanns en beredskap för en politisk struktur som motiverade makt genom ett hierarkiskt system där frihet att välja var underordnat en av Gud given ordning. Detta kan ha varit en anledning till att den östgötska aristokratin hade lättare att inrätta sig i den organisation av den politiska makten som under 1100-talet växte fram i växelverkan mellan kungamakt och kyrka. Istället för att motsätta sig samhällsförändringarna menar jag att man i högre grad anslöt sig till strukturen och gjorde den till en del av den egna sociopolitiska strategin. Det är därför kanske inte så konstigt att den östgötska slättbygden under medeltiden kom att domineras av storgods tillhörande kungamakten och den gamla aristokratin.

Ett annat förhållande som visar att det fanns skillnader i hur man såg på och förhöll sig till jordegendomar mellan regionerna är landskapslagarnas bestämmelser kring börsrätt och arv. Christer Winberg har studerat jordrättsliga förhållanden i Sverige under medeltid fram till 1700-talet och tar sin utgångspunkt i börsrätten, det vill säga släktens förköps- eller inlösningsrätt till arvejord (Winberg 1985). Han framhåller att när slakten framträder i bestämmelserna är det i princip samma slags släkt som vi har idag där släktskap räknas bilateralt, det vill säga utifrån både modernet och fädernet. Det finns dock en tendens att i vissa områden och i vissa situationer var det istället den patrilineära arvsföljden, där börsrätten följde fädernelinjen, som ansågs viktig och betydelsefull. Winberg har påpekat att börsrätten skiljer sig åt mellan Västergötland och Östergötland. Det handlar om två huvudtyper av börsrätt där det i östgötalagen anförs att en bonde före försäljning ska hembjuda jorden åt *sina fränder, fädernejord åt fädernefränder och modernejord åt modernefränder*. Samma uppdelning finns även i Dalalagen. I övriga landskapslagar anges mycket kort vilka som är bördemän. Enligt västgötalagarna ska säljaren hembjuda jorden åt sin arvinge, och i övriga lagar att den är närmast att lösa *som är närmast arv, om arv skulle tagas* (Winberg 1985:22). Lagtexterna antyder här att inom det östgötska området fanns en strävan att hålla kvar jorden inom en släktlinje. Därmed följde arv och börsrätt, på ett annat sätt än inom det västgötska området, den romersk-katolska kyrkans ideologi vilken också fick effekt i hur de sverkerska kungapretendenterna kom att motivera maktinnehavet. Hur västgötarna i praktiken reagerade på modellen med en annan arvsprincip är svårt att uttala sig om, men en jämförelse med isländska förhållanden visar att det kunde finnas motstånd mot införandet av nya arvslagar. Införandet av norska lagar i det isländska samhället

mötte motstånd eftersom islänningarna ville ha kvar en lag som tillät både söner och döttrar att ärva (Poulsen et al 2019:13). En lag som enbart gällde arv för söner skapade obalans i giftemålsallianser och påverkade därmed familjernas ekonomiska situation.

Boskapsskötseln och sockenindelningen

Generellt har boskaphållningen spelat en stor roll för hur samhället utvecklades under 1100- och 1200-talen. Benmaterial från såväl västgötska som östgötska elitära bebyggelsemiljöer visar att boskaphållningen varit viktig under vikingatid och tidig medeltid, och att nötboskapen spelat en viktig roll. Storskalig kreaturshållning var en verksamhet som förutsatte omfattande betesmarker. Utifrån Skänningematerialet och diskussioner kring agrara förhållanden i de båda landskapen menar jag att i Östergötland blir brukandet av åkermarker och sädesodling en expanderande näring under framför allt 1100-talet på ett sätt som inte var möjligt i Västergötland under samma period. I Östergötland blir spannmålsproduktionen allt viktigare i produktionen av ett överskott, även om boskaphållningen naturligtvis även fortsättningsvis är viktig. Min poäng är att jordmänen i Västergötland inte tillät den överväxling till spannmålsproduktion som vi ser i Östergötland.

Ett ekonomiskt välstånd som hade sina rötter i stora djurbesättningar förde för den enskilde godsägaren med sig en annan typ av relationer med omgivningen. Överenskommelser mellan olika brukare av olika driftsenheter var nödvändiga, vare sig det gällde att samarbeta kring vallning av boskapen, uthyrande av boskap eller drift för avsalu till andra områden. Framför allt menar jag att detta förhållande inte främjade framväxandet av brukningskomplex som byggde på vertikala patron-klientrelationer på ett sätt som det gjorde i Östergötlands spannmålsinriktade storgods.

Genom betande boskap, höskörd och lövtäkt blev också bygdernas utmarker utnyttjade på ett mer intensivt sätt, vilket förde med sig en mer flytande uppfattning om var gränsen mellan olika bygder gick. I sin studie konstaterar Jansson att metodologiskt har kyrksocknarnas gränser ibland varit svåra att utgå från eftersom det exempelvis i Västergötland fanns stora mängder utjordar och ågor eller mindre jordegendomar som låg inom andra socknar och därmed skapar en uppsplittrad bild. Dessutom konstaterar Jansson att det inte är ovanligt att socknarna skär över häradsgränser (Jansson 1998:81). Staffan Fridell har också i en artikel diskuterat begreppet ”nytiabol”, främst förekommande i delar av Småland men också belagt i ett brev utfärdat i Gudhems kloster och som rör klostrets egendomar (Fridell 1993). Begreppet är intressant eftersom de sammanhang de används i visar att det handlar om en mindre gård som ligger i en by men hör till en gård i en annan by. Med andra ord en gård som lyder under en annan gård och som man nyttjar utan att vara bosatt i den by där den ligger. Sannolikt hade man inte heller rätt att delta i bygemenskapen i övrigt med de rättigheter och skyldigheter det förde med sig (Fridell 1993:156). Motsvarande beteckningar för samma fenomen finns i flera av de svenska landskapslagarna och även i de danska lagarna. Anmärkningsvärt är att en motsvarande term saknas i Västgötalagen trots att företeelsen var särskilt vanlig just där (Fridell och där anf. litt.). Ett exempel på hur det kunde förhålla sig finns återgiven i en beskrivning av Järpås pastorat som gjordes av Johan Gustaf Kinberg 1784. I en kommentar till sin avskrift av denna beskrivning fogar prostén Olof Sundholm (1752–1819) även en avskrift av en rannsaking över sockenskillnaderna i Järpås som gjordes 1690. Beskrivningen visar på den förvirring som kunde skapas om vilka gårdar som hörde till vilken socken och varför *”...på andra sidan Häradssträngen ligger tre hela gårdar inne i Barne Hd efter kronans jordebok, Djupe dal benämnda: men ligga till Ufvereds kyrka och sockn för Gudstjensten; men till tingelag i Barnehärad, varandes ingen annan sockneskillnad, än deras häfd, slåttor och åkrar, som de hafva sammanblandade med Rytterås i Ljung sockn (så at här synes oförgrifligen vara en stor confusion...”* (Kinberg 1958 (1784):24). Exemplet ger en antydning om att en omfattande boskaphållning skapade ett landskap med en uppsplittrad ägostruktur som inte var enkel att inrätta geografiskt i en administrativ indelning.

Poängen är att då kyrkan vid 1100-talets slut och början av 1200-talet ville dela in landskapet i socknar, kom sockengränserna att i många fall skära tvärs igenom gamla, traditionella brukningsstrukturer, socioekonomiska relationer och ägoförhållanden. En uppifrån påtvingad indelning av landskapet som byggde på geografisk närhet till en kyrka skapade därför sannolikt ett motstånd. För bygderna i Östergötland såg förhållandena annorlunda ut. Här kan ett ökat fokus på spannmålsodling och framväxandet av huvudgårdar som förutsatte ett driftssystem med landbor och större arbetskraft ha främjat en annan form av hierarkisk struktur. I ett landskap med gårdar där åkerbruket dominerade ekonomin och ägosystemen mer samlade runt huvudgården blev det troligen mindre friktion att inrätta byarna i en administrativ gränsdragning.

För Västergötlands del medförde ett fortsatt fokus på boskaphållningen att jordbrukets organisation egentligen inte förändrades nämnvärt från yngre järnålder och fram under medeltiden. Hierarkier med överordnade och underordnade som står i beroendeställning fick sannolikt aldrig samma genomslag som inom de östsvenska landskapen. Därtill kan fogas att genom landskapstinget och lagen ansåg sig den gamla aristokratin att ha rätt att utse såväl politiska som andliga ledare. När ifrågasättandet av denna hävdvunna rätt allt tydligare utmanades och ifrågasattes av kyrkans högsta ledning och kungamakten blev läget alltmer ansträngt och spänningsfyllt.

Sammantaget tyder de förhållanden jag pekat på ovan att vi inom det östgötska området kan se en tendens att den gamla aristokratin i högre grad påverkades av en kontinental, kristen ideologi och hur samhällets ledare gjorde denna ideologi till sin egen. Denna påverkan kan ha utövats och tagits emot mer eller mindre medvetet, den nya ideologin kan ha uppfattats som en gynnsam strategi att följa, men säkert inte av alla fullt ut. Hur som helst uppfattar jag att den gamla östgötska aristokratin och storgodsägarna på ett annat sätt än sin västgötska motsvarighet assimilerades in i en ny administrativ hierarki som skapats av kungamakt och kyrka. Detta innebär inte att den sociala eliten i Östergötland under perioden ska uppfattas som homogen och enad under gemensamma intressen och ambitioner, men värderingar som anammades av många kom att påverka samhällets processer på ett generellt plan.

Några slutord i kapitlet

Tidigare i avhandlingen har jag utifrån gravmonumenten identifierat och beskrivit hur den sociala eliten var differentierad och utgjordes av olika skikt. Vi kan med säkerhet utgå från att samma skiktningar funnits inom eliten även utanför Västergötland. På samma sätt som inom det västgötska området har den kyrkliga organisationen och kungamakten även på andra håll öppnat för andra grupper och lägre skikt inom samhället att avancera socialt. Skillnaden är, vilket jag argumenterar för ovan, att det inte fanns samma motstånd från den gamla eliten inom det östgötska området mot att samhället förändrades, mot att kungamakt och kyrka fick inflytande och skapade nya möjligheter till socialt avancemang. På så sätt fanns heller inte samma spänningar som krävde materiellt manifesterade aktioner.

Med denna diskussion har jag velat visa att det motstånd och de spänningar som gravmonumenten materialiserar inte bara är en effekt av politiska processer och organisatoriska ambitioner som läggs på den jordägande eliten uppifrån. De motsättningar vi kan ana genom olika källor har också haft en grund i det fysiska landskap som människor levde i och brukade under 1100- och 1200-talen.

I detta kapitel har jag i en social analys av de begravningspraktiker som kunde identifieras genom materialgenomgången visat hur gravmonumenten ingått i relationella sammanhang som skapades av såväl kristna trosföreställningar som samhällets utveckling under 1100- och 1200-talen. Det har tydligt visat sig att gravmonumenten som materiella fenomen varken uppkommit eller fungerat inom uteslutande trosmässiga och existentiella dimensioner eller socioekonomiska och politiska förhållanden. Istället har de uppstått och verkat som materiella noder genom vilka en mängd olika relationella kopplingar länkat samman tillvarons olika dimensioner. För att göra avhandlingens resultat en smula mer överskådliga har det nu blivit dags att knyta samman och klargöra resultaten.

Kapitel 9.

Det verksamma gravmonumentet - sammanfattande slutsatser

För de flesta människor under 1100- och 1200-talen innebar begravningen av en familjemedlem eller närstående att man gjorde ungefär som alla andra. Den döda kroppen skulle svepas, föras till kyrkplatsen och placeras i en grav i jorden. Kanske lades kroppen i en träkista och kanske placerades en enkel markering i form av en sten eller ett träkors vid graven. För de familjer i samhället som hade resurser, inflytande och kontakter öppnade sig andra möjligheter i begravningssituationen. Exklusivt stenmaterial i form av kalksten och sandsten kunde användas för att konstruera kistor av sten, liggande plana hållar med motiv av avancerade livsträd och stavkors eller imponerande monument med gavlar och kistliknande konstruktioner. Det centrala var uppförandet av ett gravmonument i eller över graven som uppfattades och erkändes av omgivningen som något extraordinärt. Ett kostsamt monument i eller över graven var inte nödvändigt för att ta hand om den döda kroppen. Det var istället förknippat med en stor resursinvestering som inte var möjlig för alla. Detta innebär att de gravmonument som studeras utgör en särskild kategori bland 1100- och 1200-talens kristna gravar. Sammantaget råder ingen tvekan om att vi med fokus på gravmonument i sten rör oss inom samhällets elit.

Elitens monument i en kristen begravningskontext

Exklusiva och omsorgsfullt arbetade gravmonument i sten som börjar uppföras över vissa gravar under början av 1000-talet är en del av ett generellt mönster som kan ses inom flera regioner i det svenska området. Delar av dessa tidigkristna gravmonument finns idag på kyrkplatser i landskap såsom Östergötland, Södermanland, Västergötland, Närke, Öland och Småland. Uppförandet av ett sådant gravmonument kan kopplas till en praktik som delades av en inflytelserik social elit med inflytande och dominans i tidens lokala samhällen. När man så småningom mot slutet av 1000-talet upphör att markera speciella gravar med runristade monument upphör också en form av monumentresande på de kristna kyrkplatserna. Ur ett annat perspektiv kan vi uppfatta hur monumentaliseringen av kyrkplatsen pågår med en närmast obruten kontinuitet. Redan under slutet av 1000-talet inleds den massiva byggnadsvåg av stenkyrkor som redan under 1200-talet förefaller ha nått sin mättnad (Dahlberg 1998:26 f.). Denna process sammanfaller i tid med att stenkistorna tar över rollen som monumentalt element i gravens inre. Genom en rumslig koppling och genom konstruktion och material drog stenkistorna in de gravlagda i en speciell relation med kyrkan. En viktig slutsats från denna diskussion är att kyrkobyggnaden kunde inta rollen som gravmonument, både för ett kollektiv och i enskilda manifestationer.

När vågen av stenkyrkobyggnade ebbar ut avtar också uppförandet av monument på kyrkogårdarna. I Västergötland ser emellertid förhållandet annorlunda ut. Under perioden som följer tillverkas över 600 gravmonument i landskapet och i området runt Vänern. Denna produktion av gravmonument saknar motsvarighet inom andra landskap. Vid en jämförelse framträder därmed bilden av att något eget och mycket specifikt växer fram i begravningspraktiken i Västergötland under 1100- och 1200-talen.

Plana gravhällar i form av liljestenar och stavkorshällar liksom flerdelade gravmonument ingår otvetydigt i kontexten kring de äldsta stenkyrkorna i Vänerlandskapet. Genom olika metoder har gravmonumenten daterats till den period då de flesta av kyrkorna uppfördes, det vill säga 1100- och 1200-talen. Sedan tidigt 1900-tal har konsthistoriska studier sökt fastställa utvecklingslinjer och kronologiska skiktningar mellan de olika typerna av gravmonument. En viktig slutsats är att även om liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument på flera sätt skiljer sig åt, har de producerats och brukats parallellt från sent 1100-tal och fram under 1200-talet.

Monumentens skulptur och bildframställningar har på samma sätt som annan stensulptur från tiden diskuterats utifrån symbolik och ikonografiska tolkningar inom framför allt den konsthistoriska domänen. Andra aspekter av gravmonumenten som utforskats är funktionen som visuell markering av en grav, som markör för social status och som ett sätt att manipulera social identitet (jfr Claesson 1989, 2001; Dahlberg 1998; Gilchrist 2009; Körlinge 2012; Williams 2014, 2015; Stige; 2014; Ljung 2016). Tre observationer som utgjort utgångspunkter för min egen argumentation kring detta är att: 1) Gravmonument och grav har generellt inom forskningsfältet uppfattats och behandlats som två separata fenomen. Fokus har antingen legat på gravmonumenten i sig eller på innehållet i graven under jord. Utgångspunkten i denna studie har istället varit att grav och monument är olika delar i en sammanhållen begravningspraktik. 2) De gravmonument vi finner vid stenkyrkorna på den västgötska landsbygden var något mer än passiva speglingar av stilinfluenser, sociala identiteter och samhällets strukturer. Jag har istället utgått från att de var djupt insvärjda i begravningens praktiker och en del av hur man såg på och förhöll sig till döden och de döda. 3) I egenskap av exklusiva manifestationer var de verksamma i sociala förhållanden och historiska skeenden. Gravmonumenten är inte låsta till en specifik situation, utan kan uppfattas som potentiella aktörer i olika sociala sammanhang.

Arbetet har därför inte enbart handlat om att extrahera social information från gravmonument i sten, utan även ur begravda kroppar, symboler, bilder, texter och skriftligt material. Det är således många olika källtyper som här vävts samman och relaterats till varandra genom en för materialet ny teoretisk och metodologisk strategi. Social praktikteori med inspiration från materialitetsbegreppet och mikroarkeologin har utgjort en viktig teoretiserande metod för arbetet tillsammans med begrepp som performativitet, aktörskap, stilval, iteration och koppling. Ett annat viktigt redskap i bearbetning och analys av materialet är teoretiska resonemang kring det relationella förhållandet mellan människor och ting. Jag har också tagit visst intryck av den posthumanistiska teoribildningens syn på fysiska ting som aktiva och delaktiga i olika sociala processer. Sammantaget har den teori och metod som använts i avhandlingen haft stor betydelse för det resultat som uppnåts. De teorier och metoder som använts är i sig inte nya, men i bearbetning och analys av detta specifika källmaterial har de fått en ny tillämpning. Att utgå från nya perspektiv har möjliggjort andra analyser, vilket lett fram till nya resultat och till ny kunskap. En viktig insikt är alltså att ett gammalt och välkänt material kan ge oväntad och ny kunskap med hjälp av nya teorier och metoder och utifrån nya perspektiv.

En metod som visat sig vara framgångsrik är att studera de olika gravmonumenten i relation till varandra, de som föregått i tid och de som var samtida. Ett större material av gravmonument och begravningskontexter har förts in i diskussionen och därmed har studien integrerat ett vidare perspektiv och inte stannat vid att följa gamla etablerade gränser för materialkategorier. Gränserna för materialet har också vidgats på andra sätt. Katalogen i avhandlingen innefattar inte enbart gravar, utan även kyrkplatser och bebyggelsemiljöer från samma period som gravmonumenten. Nya sammanhang och relationer har på så vis framträtt. Detta har varit viktigt för att förstå vilken roll gravmonumenten spelat under medeltidens första århundraden i det sociala samspelet mellan människor och mellan människor och deras fysiska omgivning. Ett annat givande tillvägagångssätt har varit att studera gravmonumentens gestaltning och funktion i begravningspraktiken i relation

till aktiva stilval. Genom att se hur dessa stilval kan kopplas till olika aktörer och aktörskollektiv har jag kunnat påvisa viktiga förändringar på olika plan i samhället. Sammantaget har studien visat att gravmonument och begravningspraktik under 1100- och 1200-talen var betydligt mer komplexa fenomen än vad som varit känt tidigare. Resultatet har också tydligt visat att gravmonumenten var mångdimensionella materiella fenomen som på olika sätt spelade en roll inom samhällets skiftande dimensioner.

Det synliga och ickesynliga monumentet

Viktigt att betona är att en människas dödsfall i detta sammanhang var något mer än en tragisk händelse, det var också en social angelägenhet som på många olika sätt hade en effekt på omgivningen. När en person dör upphör ur en aspekt också dennes sociala relationer och allianser och dessa måste ur ett samhälleligt perspektiv återupprättas av de efterlevande (Oestigaard och Goldhahn 2006:27). Gravmonumenten och begravningen av en närstående familjemedlem eller släkting, handlade således inte bara om att ta hand om en död kropp och ombesörja tillvaron efter döden. Det handlade också om att förhålla sig till en omvärld som ovevkligt pågick både inom och utanför den lokala begravningsplatsen.

I de begravningsprocesser som beskrivs framträder hela tiden två delar, eller dimensioner, som handlar om det synliga och det som döljs i gravens inre. Denna tudelning i vad man ser och vad man inte ser finns hela tiden närvarande och löper som en tråd genom avhandlingen. De begravningspraktiker som framträder genom materialet är intimt förknippade med hur gravmonument synliggörs ovan jord, men också gravmonument som efter gravläggningen täcks av jord och förblir dolda. En viktig slutsats är att dessa inte nödvändigtvis är sammanlänkade. Snarare står de i ett slags motsatsförhållande till varandra. Ett påkostat gravmonument ovan gravens måste inte ha ett påkostat monument under jord. Istället har vi sett att under stora och kostsamma monument, som drottning Katarinas gravmonument i Gudhems kloster och de flerdelade monumenten i Sunnerby och Häggesled, har den fysiska hanteringen av kroppen utförts på oerhört enkelt sätt. Stenkistgravarna är däremot utformade som omsorgsfulla och mer komplexa arrangemang i gravens inre. Däremot saknar de synliga monument ovan jord.

När de tidigkristna gravmonumenten mot slutet av 1000-talet spelat ut sin roll intensifieras istället arrangemangen kring de kroppsliga kvarlevorna i gravens inre genom olika handlingar som syftar till att skapa rätt förutsättningar för den döde i gravens inre. I detta sammanhang får stenkistan en viktig roll genom att den kan konstrueras som en tät miljö som utestänger jorden. Sammantaget ser vi att under den period då anläggandet av stenkistor i gravar är som mest frekvent, mellan sent 1000-tal och fram till 1100-talets mitt eller andra hälft, är begravningspraktiken mer komplex och varierande i gravens inre. Gravarna med påkostade stenkistor för den döde att vila i har ofta placerats nära kyrkans murar. Genom laddade variabler som gravplats, stenmaterial och integrerandet av material från kyrkan i gravkonstruktionen länkas stenkistgravarna materiellt, socialt och ideologiskt till kyrkobyggande och exklusiva manifesteringar. Detta gör det kanske ännu mer anmärkningsvärt, att stenkistan, med den laddade betydelse den hade i samtiden, endast var synlig för en mindre grupp människor i samband med begravningen och därefter doldes för omgivningen i gravens inre. Stenkistor som fenomen är alltså endast synliga då den döda kroppen deponerades i gravens inre, men görs sedan osynliga.

Inom det västgötska området och området runt Vänern förändras begravningspraktiken från 1100-talets mitt genom att stenkistgravarna allt mer spelar ut sin roll och på sätt och vis ersätts av synliga monument i sten ovan jord. Samtidigt som gravens synlighet förändrades riktades inte samma omsorger mot arrangemangen kring den döde i gravens inre och konstruktionerna i gravens inre. Det är inte längre lika viktigt att ordna det för den döde i gravens inre. Jag har här kunnat visa att

under exklusiva gravmonument ovan jord har den döde enbart placerats svept i en enkel jordgrävd grav. I och med att gravmonumenten placeras ovanför graven synliggörs den både under betydligt längre tid och för en större social krets. Här finns en tydlig skillnad i begravningsprocessen mellan de gravar som utrustas med ett monument i gravens inre och monument över graven. I graven med stenkistan görs deponeringen av kroppen till det centrala. De som då närvarar är engagerade i själva begravningen när den äger rum, de ser vad som händer och ser hur graven är utformad. Det är en exklusiv grupp som får se och begravningsföljet spelar en viktig roll under denna specifika fas i begravningen. I den andra praktiken, då graven inte längre innehåller speciella konstruktioner i det inre, handlar det istället om en betydligt större grupp människor som ska bli delaktiga i graven. Själva deponerandet av kroppen är inte längre det centrala, utan denna grupp ska se och uppfatta gravmonumentet och platsen.

Hur graven visualiserades och för vilka, blir således en viktig del av begravningsprocessen under perioden. Här har framhållits att det handlar om praktiker som kan kopplas både till skiftande trosföreställningar och till samhällspolitiska skeenden under perioden. Bekostandet och utformandet av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument har bland annat uppfattats som ett led i en strategi för att påverka en sfär där andra makter, den gudomliga och kanske i ännu högre grad den kyrkliga makten, hade kontrollen över livet efter döden. I en trosuppfattning där omsorgsfulla arrangemang i gravens inre eftersträvades, eftersom den döde ansågs vila i graven i väntan på den kollektiva uppståndelsen, blev stenkistan ett viktigt inslag i begravningspraktiken inom samhällets sociala elit för att hålla de kroppsliga kvarlevorna efter en närstående intakta i graven. Under 1100-talet får tankeidéer om skärseld och djävulen fäste och etableras inom den kristna trosföreställningen. En effekt av detta är att uppfattningar kring död och uppståndelse förändras och den enskilda individen får på ett annat sätt än tidigare ta ansvar för sina gärningar. Synliga gravmonument ovan jord kom därmed att fungera som påminnelse för de efterlevande att genom olika handlingar, som förböner och donationer, hjälpa den döde och förkorta själens tid i skärselden.

Gravmonumentet som uppoffring, själagåva och hjälpare

I linje med detta kan bekostandet av en gravläggning och ett gravmonument uppfattas som en handling förknippad med att avstå från resurser. I Sunnerby på Kållandsö har ett exklusivt flerdelat gravmonument av sandsten uppförts på kyrkplatsen. På det förkristna gravfältet några hundra meter därifrån gravlades den lokala hövdingen tillsammans med enorma resurser i form av gårdens djur och exklusiva ting i en storhög under 600-talet. Med arkeologisk erfarenhet från undersökningen av båda gravkontexterna slås man av det oerhörda resursslöseriet i den ena elitgraven och den förhållandevis återhållsamma ekonomiska uppoffringen i den andra. Här blir det inom en och samma bygd påtagligt hur den lokala elitens sätt att uttrycka ideologi och social position på ett fundamentalt sätt förändrats, men samtidigt finns element i elitens begravningspraktik som visar hur strukturer med kontinuitet från det förflutna bibehålls. Gravarna från Sunnerby blir en bekräftelse på Chris Wickhams reflektion att det nätverk av aristokratiska värderingar som var rådande i det traditionella samhället knappast förändrades över huvud taget, trots att samhället i övrigt genomgick stora och omvälvande förändringsprocesser (Wickham 2016:120).

Trots skillnader i dimensionen krävde även beställning och tillverkning av sandstensmonumentet i Sunnerby stora resurser. I förlängningen kan detta uppfattas som att utformandet av gravmonumentet, med inskrifter, bilder och färger, innebar en uppoffring och en till synes osjälvisk handling av de efterlevande. Genom att man avstod från resurser till förmån för den döde innebar bekostandet av ett monument en uppoffring av de efterlevande. Det kan uppfattas som en slags gåva. En gåva är aldrig helt fri och utan egen nytta utan någon form av motprestation förväntas (jfr Mauss 1972:79, 93). I egenskap av gåva skapade monumentet också ett band mellan givare och blev ett led

i att upprätthålla en fördelaktig allians med högre makter. Ur denna aspekt kan handlingen ses som ett sätt att försöka påverka förhållandena för den döde i graven och dennes framtida situation. Monumentet var en själagåva av de levande som genom handlingen blev extra verksamt för att säkerställa att den dödes själ skulle nå himmelriket.

Monumenten var således inte bara uppförda som påminnelse om vad som väntade efter döden. Bekostandet av ett monument skulle också på olika sätt underlätta den passage som övergången mellan jordeliv och det himmelska paradiset innebar för den döde. Gravmonumentens bildframställningar var ett annat sätt att underlätta för den dödes själ efter döden. Bilder och figurer som framställdes på gravmonumenten har skapats för att verka dels som ontavvärjande och dels som transformerande hjälpmedel. Ur vissa aspekter anspelade form och bild på föreställningar kopplade till bildvärldar inom trosföreställningar som föregår de kristna, men samtidigt var de obestriddigen i resonans med ett kristet sätt att tänka kring döden och livet efter. I framställningen av flerdelade gravmonument har man valt att låta ontavvärjande bilder och figurer skydda den döde och själen under den utsatta passagen. Bilderna på de plana gravhällarna har istället framställts för att hjälpa den döde att navigera och vägleda själen till himmelriket. Genom valet av olika stilar, genom integrerandet av specifika bilder, texter och figurer och genom uteslutandet av andra, har gravmonumenten alltså försetts med olika förmågor att underlätta övergången mellan det jordiska och himmelriket för den döde.

I Vänerområdet var 1100- och framför allt 1200-talet också en tidsperiod då kyrkan som organisation strävade efter, och lyckades i hög grad, att skaffa sig en starkare position i samhället (Line 2007; Sigurdsson 2011). Gravmonumentens inskrifter antyder att det fanns en idé om en selektion efter döden och i viss mån kunde denna selektion också användas som ett retoriskt hot. Genom sitt exklusiva utövande av liturgiska handlingar låg det i kyrkans makt att lindra den plåga som väntade alla efter döden. Idén om att tiden i skärselden kunde förkortas genom olika handlingar, i livet och efter döden genom de efterlevandes handlingar, gav kyrkan ett mäktigt redskap i påverkan på människors andliga liv. Hur och i vilken utsträckning detta redskap skulle brukas kunde påverkas av gåvor i livet, men också de efterlevandes handlingar. Eftersom det låg i prästerskapets, kyrkans och de efterlevandes förmåga att lindra själens plågor kunde gravmonumenten bli ett sätt att påverka relationen till olika aktörskollektiv och till samhället i stort. Monumenten, väl synliga över gravarna kunde påminna omgivningen om att genom gåvor till kyrkan, säkerställa att mässor hölls och förböner lästes till fromma för den dödes själ. Makten över människors själsliga frälsning gav därmed kyrkan ett annat inflytande över det lokala kyrkolivet, över avgifter och donationer och över begravningspraktiken på de lokala gravplatserna.

Uppoffrandet av resurser i ett beständigt monument, en själagåva som för all framtid kunde påminna omgivningen att be för den dödes själ, kan ses som ett försök att kontrollera det som var bortom den fysiska och kontrollerbara verkligheten. Jag menar att uppförandet av gravmonumenten kan ha varit ett sätt att påverka en sfär där andra makter, den gudomliga och kanske i ännu högre grad den kyrkliga makten, hade kontrollen över livet efter döden.

Relikhanteringen och manipulerandet av kroppsliga och materiella kvarlevor

Periodens begravningspraktiker visar också på flera anmärkningsvärda paradoxer i arrangerandet av de dödas kvarlevor. Utifrån teologiska skrifter, lagtexter och kyrkliga skrivelser får man bilden av att kyrkan under perioden representerar en stark dogmatisk hållning till vilka konventioner som gäller vid begravningen av en kristen församlingsmedlem. De arkeologiska spåren visar samtidigt

att det fanns utrymme för stora variationer och lokalt förankrade beslut i genomförandet av varje enskild begravning. Inte minst tydliggörs detta genom att begravningar genomfördes inuti kyrkan, trots reglerande föreskrifter. Gravidjupet kunde anpassas helt efter den lokala topografin och placeringen av graven på kyrkogården kunde påverkades av såväl människors inflytande i det lokala kyrkolivet som deras socioekonomiska situation. Stenkistgravarna i sig utgör tydliga exempel på att praktiken utformades i en lokalt situerad kontext där traditioner och enskilda preferenser kunde styra utformningen av graven.

Ett annat fält i begravningspraktiken där en paradox framträder i handlingarna är arrangerandet och manipulerandet av de dödas kvarlevor. I stenkistgravarna från den äldsta fasen betonas vikten av att arrangera och ordna graven så att de kroppsliga kvarlevorna bevarades intakta och i sitt läge. Praktiken formades av uppfattningar om att den döde vilade i graven i väntan på uppståndelsen. Av denna anledning var det viktigt att de kroppsliga kvarlevorna bevarades i gravkontexten. Under 1100-talet ser vi genom gravmaterialet hur detta förändras. Från att noga ha ombesörjt att benen skulle ligga intakta i graven är man inte längre främmande för att gräva fram kvarlevor, arrangera om ben och skallar från äldre gravläggningar, att splittra skelettet och foga in benen i nya sammanhang.

Gravkontexter i materialet från undersökningsområdet och i referensmaterialet har visat att manipulerandet av kroppsliga kvarlevor i äldre gravläggningar var något mer än en följd av ett intensivt bruk av en begränsad yta för lokalsamhällets begravningar. Benen från äldre gravläggningar återbrukades och integrerades på ett medvetet sätt i nya begravningssammanhang. Genom dessa handlingar kom i vissa fall de fysiska kvarlevorna från döda personer i ett förflutet att ta en aktiv del i de levandes verklighet under 1100- och 1200-talen.

Det var inte bara det fysiska manipulerandet av benen från äldre gravläggningar som kan uppfattas som en skiftning i begravningspraktiken under 1100-talet. Synen på, och relationen till, kroppsliga kvarlevor förändrades också. Denna förändrade relation rörde kroppsliga kvarlevor generellt, men kom att specifikt riktas mot kroppsliga kvarlevor från speciella personer i det förflutna. Detta intresse för mänskliga kvarlevor bör ses i relation till hanteringen av relikter under perioden. Helgonkulten och den hantering av heliga föremål i form av relikter som spreds inom den romersk-katolska kyrkan blev en integrerad del av den kyrkliga verksamheten och människors trosuppfattningar i Skandinavien under 1100-talet. Reliker fick inte bara en särställning som laddade liturgiska föremål, utan relikthanteringen som praktik kom också att få stort genomslag i uppfattningar om kvarlevor i äldre gravar och i begravningspraktiken i sig. Detta manifesteras inte minst genom gemensamma element i gravläggningen av personer inom den politiska och kyrkliga eliten och i hanteringen av relikter i den kyrkliga miljön. På samma sätt som heliga relikter virades in i tygstycken och blyplåt och placerades i murade altarfundament eller i nischer i altarets stenskiva, sveptes kropparna efter ärkebiskopar och kungligheter in i exklusiva tyger, lades i kistor av bly, försågs med tillhörande inskrift om vems kvarlevor det handlar om och placerades i nischer av sten i kyrkans väggar. Begravningspraktiken antyder att inom både det kungliga och kyrkliga aktörskollektivet eftersträvade de efterlevande att göra de kroppsliga kvarlevorna efter personer som haft en framträdande position i samhället till något mer än döda kroppar i exklusiva gravar. Genom att involvera samma material och praktiker i gravläggningen som användes i hanteringen av relikter drogs den döda kroppen in i relationer med heliga ting och skapade därigenom en länk till det gudomliga. Inom samhällets ledande politiska och kyrkliga skikt utvecklades således under framför allt 1100-talet en strategi för att genom begravningspraktiken skapa en koppling mellan begravda kroppar och relikter för att ge kvarlevorna efter vissa personer en slags materiellt förankrad helgonstatus. Denna strategi kan länkas till både ett kyrkligt och kungligt aktörskollektiv och blev för båda sidor ett sätt att anspela på helgonens nära relation till Gud. Det var också en relation som gav legitimitet uppifrån och som inte på samma sätt kunde ifrågasättas av samtida, horisontella relationer. Därmed handlade det för aktörer inom kungamakt och kyrka om att vinna position i en kapprustning om gudomligt sanktionerad legitimitet.

I hanteringen och manipulerandet av såväl relikter efter helgon som mänskliga kvarlevor i en lokal gravkontext framträder således en påtaglig paradox i uppfattningar kring grav, död och kroppar som visar på ett spänningsförhållande i den kristna praktiken. Samtidigt som vikten av graven som vilorum för den döde där kroppen ska förvaras intakt betonas, så är man extremt flexibel i hur kvarlevor efter de döda kan plockas upp, flyttas runt och förvaras på olika sätt.

Återbruket av laddade fragment från dåtidens monument

Återbruket av såväl kroppsliga kvarlevor som gravar och äldre gravmonument under 1100- och 1200-talen är således en praktik som på många sätt är sammanlänkad med den kristna kyrkans handel med relikter. Under perioden kan vi notera en viss fixering vid heliga relikter och jag menar att denna fascination också fick en effekt i den lokalt förankrade begravningspraktiken genom att även förfädernas ben erhöll en slags relikstatus. Här har också diskuterats hur förfädernas gravar och gravmonument kan ha intagit en liknande roll.

Inom det svenska området har 1000-talets tidigkristna gravmonument i de östra landskapen återbrukats i gravkontexter från senare delen av 1100-talet och 1200-talet på ett medvetet sätt. I enlighet med Lars Ersgårds tankar kan praktiken att manipulera kvarlevor, både från människor och monument, ha ingått i ett relationellt förhållande med det specifika återbruket av tidigkristna gravmonument (Ersgård 2006).

Med inspiration från Ersgårds resonemang menar jag att det framför allt var monumentens relation till speciella personer i det förflutna tidigmedeltida samhället som varit avgörande i återbruket av dem. I analogi med Fredengrens resonemang kom de äldre gravmonumentens stenhällar under den tid som förflöt, att erhålla en annan laddning och betydelse som gjorde dem till en slags objektifierade kroppar. Fragmenten och delarna från de tidigkristna gravmonumenten blev mer lika relikter och kroppsliga kvarlevor från förfäder och allt mindre det stenmaterial de var när de uppfördes (jfr Fredengren 2018). Sönderdelandet av gravmonumenten från det förflutna och brukandet av dem i ett nytt gravsammanhang handlade därmed om att det materiella på ett aktivt sätt blev delaktigt i att konstruera ett nytt socialt sammanhang kring den döde, men kanske framför allt kring de efterlevande. Att konstruera en stenkista med delar från tidigkristna gravmonument innebar att den nya graven, den döde och den efterlevande familjen drogs in i förflutna relationer och processer som handlade om monumentresande på kyrkplatsen som offentlig sfär. Därmed blev de personer som var kopplade till graven också länkade till uppförandet av monumentet i det förflutna. Det denna studie också kunnat visa är att det finns regionala skillnader i återbruket av de tidigkristna gravmonumenten. I de östra landskapen har återbruket av de äldre gravmonumenten i 1100- och 1200-talens begravningar varit utbredd, men ett återbruk på ett motsvarande sätt inom det västgötska området har inte kunnat beläggas.

Det synliga gravmonumentet och effekten i samhällspolitiska skeenden

Den tudelning som framträder i vilka element som blir synliga av graven och vad som döljs i gravens inre har framhållits som viktigt i begravningsprocessen. Den exklusiva, fint murade stenkistan i graven liksom återbruket av delar från tidigkristna gravmonument, var handlingar som skulle uppfattas av andra. Stenkistan med delar från ett tidigkristet gravmonument var emellertid endast synlig en kort tid och för en exklusiv grupp vid själva begravningstillfället. Det påkostade gravmonumentet ovan jord var däremot synligt för alla och för lång tid framåt. Som påpekats ovan gjorde synliggörandet av graven från mitten av 1100-talet och fram under 1200-talet att en större grupp i samhället gjordes delaktiga i graven.

Uppförandet av påkostade gravmonument över graven blev emellertid inte en viktig del av begravningspraktiken för den sociala eliten inom alla regioner. Den specifika förekomsten av gravmonument inom det västgötska området tyder på att det framför allt var för aktörskollektiv inom detta område som sådana gravmonument i olika utförande kom att bli betydelsefullt.

Monumenten framställdes för att påminna om den döde i graven, men också som ett performativt och transformerande hjälpmedel för att underlätta för den dödes passage till himmelriket. Att monumenten gjordes synliga var också en viktig del i en strategi för olika mer eller mindre löst sammanhållna sociala grupper att relatera sig till andra och positionera sig i samhället. Betonandet av denna synlighet kan därmed kopplas både till skiftande trosföreställningar och till samhällspolitiska skeenden.

Det samhälle gravmonumenten var en del av var under denna period ett samhälle i stor social och politisk förändring (jfr Hermanson 2015). Förutom att den kyrkliga organisationen växte fram och institutionaliserades byggde också kungamakten upp en ny maktapparat med nya administrativa och kontrollerande redskap. Lagar skrevs ned och förhållandevis unga strukturer för skatteuppbäring blev allt mer formaliserade och kom att ersätta en ekonomisk bas som tidigare vilat på ledung (krigståg) och gästning (Lindkvist 1990:69 ff.). Den förhållandevis unga kungamakten stod inför ett komplicerat projekt då makten skulle byggas upp och behållas. På arenan verkade många olika aktörer med ibland helt skilda intressen och ibland gemensamma. Lojaliteter var flyktiga och kunde lätt bytas. Det som så småningom skulle ta formen av en stat låg som ett embryo i tidens sociala och politiska skeenden och enligt Thomas Lindkvist var det i Götalandskapen som de första strukturerna i kungaväldet med kyrkans hjälp byggdes upp (ibid.). Genom olika ingångar i materialet och i analysen av periodens begravningspraktiker har jag visat hur dessa kunde bli redskap för olika aktörskollektiv att positionera sig i tidens sociala och politiska utveckling.

Jämförelser mellan begravningspraktiken inom den politiska och den kyrkliga auktoriteten i Skandinavien visar hur olika strategier i begravningen kan ha varit ett sätt att hantera ökade spänningar i relationerna dem emellan. Utformandet av gravarna och hur man väljer att gravlägga personer ur de båda samhällsgrupperna skiljer sig inte nämnvärt från begravningspraktiken inom samhällseliten i stort. Men genom framför allt valet av gravplats blir begravningspraktiken en strategi i spelet om inflytande och dominans i den politiska sfären under perioden. Medan kungamakten väljer att etablera släktbaserade gravplatser i de kloster man instiftat genom donationer, väljer höga ämbetsmän inom kyrkan istället domkyrkorna som gravplats. Här kan också praktiken att infoga den döda kroppen i graven i relationen med helgon och heliga relikier närmast uppfattas som en slags kapprustning i legitimerandet av sina maktanspråk. Därmed kan vi i begravningspraktiken se en process med en utveckling från en nära relation och ett ömsesidigt gynnande mellan dessa aktörskollektiv under 1000-talet till en relation som under loppet av 1100-talet blev allt mer ansträngd och karaktäriserades av konkurrerande intressen.

Flera av de begravningspraktiker som här identifierats, som exempelvis återbruket av tidigkristna gravmonument och uppförandet av synliga gravmonument ovan graven, visar på regionala skillnader under perioden. Genom att också uppfatta stilval som en social praktik och genom begrepp som koppling, exkludering och iteration har jag identifierat variationer i begravningspraktiken som antingen betonar det förflutna eller exkluderar det. Jag menar att dessa stilval kan länkas till olika sociala formationer och grupper inom den sociala eliten under 1100- och 1200-talen. Det var inte ett homogent socialt samhällsskikt som stod bakom uppförandet av liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument. Istället menar jag att variationer i hur man valt att framställa monumenten visar på en samhällselit som var differentierad, dynamisk och drevs av olika mål och ambitioner. Vad gäller begravningspraktiken kopplad till gravmonument ovan jord utvecklas således i Västergötland två delvis olika praktiker som används som verktyg i det politiska spelet, men som också visar på den sociala dynamiken mellan olika grupper inom ett delvis omdanad elitskikt.

Långa perioder under 1100- och 1200-talen präglades av interna stridigheter mellan de erikska och sverkerska släkterna om tronen och makten. På spelplanen agerade också medlemmar i den inflytelserika Bjälbosläkten. Det var släkter som alla förfogade över stora jordegendomar, och även om godsinnehavet var spritt fanns de erikska och sverkerska släkternas huvudgods i framför allt Götalandskapen. Även om det inte handlar om ett territoriellt ramverk och en slags kontinuerlig rumslighet, var det i dessa jordegendomar som de också hade sin maktbas (Lindkvist 1990). Därmed är det kanske naturligt att det också var i Götalandskapen som de första strukturerna i formerandet av ett kungarike byggdes upp. Kristnandet och framväxandet av kungamakten under 1000-talet och början av 1100-talet präglades av en nära relation mellan kungamakten och kyrkan. Detta var säkerligen också en anledning till att kyrkans växande territorialisering av kyrkostrukturen och införande av tionde kom att artikuleras i dessa landskap. Den officiella kyrkans inflytande var inte lika starkt i alla regioner. Inom Götalandskapen präglas det tidiga inflytandet av informella strukturer med privatkyrkor och en lokal aristokrati som har stort inflytande över den tidiga kyrkliga organisationen. Ett ökat inflytande av kyrkans ledare och territorialiseringen av kyrkolandskapet var något som växte fram gradvis, men processen öppnade för att relationerna mellan olika aktörer med skilda intressen blev spänningsfyllda. Jordägandet var säkerligen en annan faktor. Gods och egendomar ägdes traditionellt av en stor grupp aristokrater med djupa släktled där de kungliga släkterna också hörde hemma. Men under perioden etablerar sig också klostren, liksom kyrkan med dess biskopar, i rollen som stora godsägare (Lindkvist 1990:69 ff.).

Det handlar här om processer där nya aktörskollektiv gjorde anspråk på inflytande och dominans i frågor som av hävd och gammal rättighet legat i händerna på gamla jordägande släkter. Det är också inom detta sammanhang som jag menar att gravmonumenten kom att fylla en viktig funktion. Utformningen av speciella gravmonument med gavelhällar och skråkantade lockhällar vars form, bilder och inskrifter upprepade, itererade, stildrag från runstenar och tidigkristna gravmonument blev ett sätt för en godsägande gammal aristokrati att positionera sig i en process där man upplevde att maktförhållanden utmanades och försköts. Under perioden ökade kyrkan sina anspråk på kontroll över församlingar, över det lokala kyrkolivet och över det överskott som producerades. Kyrkans strategier för att öka sin kontroll fick den gamla aristokratin möta genom indelningen av landskap i socknar, inordnandet av kyrkorna i en kyrklig hierarkisk struktur, kontroll över tillsättandet av präster och biskopar samt införande av tiondet. Framför allt de sverkerska kungarna, som hade sitt kärnområde i Östergötland och som sökte stöd och samarbete med den romersk-katolska kyrkans ledare, gynnade införandet av en mer formaliserad kyrklig hierarkisk struktur. De sverkerska kungarna tog också intryck av idén från det kyrkliga Kontinentaleuropa att kungamakten var erhållen av gudomlig makt och skulle ärvas. Med denna linje förlorade den västgötska aristokratin sitt inflytande i val och utnämning av ledande personer som kung, lagman och biskop genom landskapstingen. Jag menar att den maktförskjutning till den gamla västgötska aristokratin nackdel som påbörjades under 1100-talet skapade spänningar på såväl det sociala som det politiska planet.

Uppförandet av ett flerdelat gravmonument, som genom form, bild och ibland inskrift itererade på monument från det förflutna, förstärkte och legitimerade hävdvunna anspråk på såväl arv som inflytande i politiska beslut. Här har jag föreslagit att den samhällskategori som i Äldre Västgötalagen benämns ländermän kan ha utgjort, eller ingått i, den gamla aristokrati som successivt såg sina intressen hotas.⁴⁴ Upprepandet av ålderdomliga bilder och formuleringar blev för denna grupp ett sätt att skapa en länk till ett specifikt socialt skikt med hög status och stort sociopolitiskt inflytande

44. Kopplingen mellan kategorin ländermän i det skriftliga källmaterialet och den gamla aristokrati jag anser låter uppföra flerdelade gravmonument är inte en koppling i omedelbar mening. Framkastandet av idén att det kan finnas en länk här bygger på identifierandet av aktörskollektiv som förefaller ha agerat på likande sätt. Ambitionen är därmed inte att identifiera den gamla aristokratin med olika kategorier i det skriftliga källmaterialet.

i historien. De flerdelade gravmonumenten blev således den gamla aristokratins sätt att materiellt visa sitt motstånd mot de förändringar man upplevde i samhället. Utifrån den specifika förekomsten av dessa gravmonument inom det västgötska området menar jag att ett liknande motstånd mot den politiska utvecklingen och den kyrkliga territorialiseringen inte på samma sätt fanns i exempelvis Östergötland. En anledning till att dessa politiska spänningar artikulerades i Västergötland och inte i Östergötland kan enligt min mening sökas i skillnader i jordstruktur, brukandet av jordägor och hur resurser utvanns ur aristokratins stora jordegendomar. Tydligt är att jordarterna mellan de båda landskapen skiljer sig åt. Östergötlands jordarter präglas av fertil, kalkhaltig moig morän eller moränlera med mycket goda odlingsbetingelser. Detta möjliggjorde en överväxling till spannmålsodling under perioden och med det framväxandet av storgods vars drift i högre grad byggde på arbetskraft från underlydande gårdar i beroendeställning. I Västergötland domineras istället jordarterna av tunga lerjordar vilket begränsat möjligheterna för storskalig spannmålsodling. Istället har jag argumenterat för att resurser byggdes upp genom ett varierat nyttjande av utkomster där framför allt järnframställning och boskapsskötsel utgjort de viktigaste näringarna.

Poängen är att det finns skillnader i markförhållanden och historisk utveckling mellan dessa landskap som gjorde att aristokratin i de olika områdena uppfattade processerna i samhället på skilda sätt. Den kyrkliga indelningen av landskapet i socknar kolliderade sannolikt med ett resursutnyttjande som byggde på boskapsskötsel med utnyttjandet av stora och spridda betesarealer och kan ha varit en anledning till den västgötska gamla jordägande aristokratins motstånd. Framväxandet av ett jordägarsystem med underlydande i beroendeställning fann istället en resonans i de sverkerska kungarnas strategi i maktutövandet. En positiv inställning till påvens inflytande och den kyrkliga organisationens internkontrollerande hierarkiska struktur gav den östgötska kungaslakten en ideologi i byggandet av kungamakten som fann ett gensvar hos den jordägande aristokratin i Östergötland. För Östergötlands del ser vi exempelvis hur de gamla familjerna tidigt ansluter sig till kungamakten och drar nytta av att lera sig med och skapa allianser till kungapretendenter. Här har jag föreslagit att återbruket av tidigkristna gravmonument i 1100- och 1200-talets gravar kan uppfattas som en praktik i en strategi för att materiellt manifesteras sådana lojaliteter.

De plana gravhällarnas roll i en period av sociopolitisk gungning

Samtidigt som den gamla aristokratin inom det västgötska området låter framställa sina karaktäristiska gravmonument tillverkas också plana gravhällar i form av liljestenar och stavkorshällar. Här finns emellertid inga av de ålderdomliga stildrag som vi ser i de flerdelade gravmonumenten. Framställandet av gravmonument med strikta motiv i form av livsträd och stavkors och uteslutandet av de bilder som aristokratin erkände och använde sig av, handlade om att istället ansluta sig till det samhälle som omdanades och där politiskt och socialt inflytande inte längre var förknippat med traditionella lojaliteter och vänskapsrelationer. Materialet antyder också en starkare koppling mellan de plana gravhällarna och personer som innehade ett ämbete eller uppdrag inom den kyrkliga organisationen. Därmed menar jag att det aktörskollektiv som stod bakom de plana gravhällarna var ett lägre skikt i samhällets elit som såg möjligheter att avancera socialt och ekonomiskt genom den tjänstestruktur som öppnades inom såväl den kyrkliga organisationen som inom den framväxande kungliga administrationen. För denna grupp öppnade ämbeten inom kyrka och kunglig administration en möjlighet att utveckla sociala relationer som delvis skar genom äldre, traditionella gemenskapsformer och som behövde definieras och manifesteras på ett för omvärlden synligt sätt. Genom ämbeten inom dessa nya organisationer kunde man utveckla sociala relationer som inte på samma sätt byggde på släkt- och familjerelationer, utan i större utsträckning på sociala, ideologiska och kanske ekonomiska band.

Jag har lite lekfullt benämnt denna grupp för ”uppkomlingar”, vilka genom bekostandet av exklusiva gravmonument ville mäta sig med och ta plats i samhällets högsta skikt. Genom att bekosta exklusiva gravmonument ville man visa sig ”lika god som” den gamla aristokratin vilken sedan långt tillbaka dominerat det lokala samhället. Liljestenen som lades över en grav vittnade således om en familj som förfogade över resurser. Samtidigt markerade man klart och tydligt sitt avståndstagande mot den gamla eliten genom att fullständigt exkludera de ålderdomliga stildrag den gamla aristokratin istället lyfte fram. Därmed framträder genom de plana gravhällarna ett aktörskollektiv som agerade utifrån motstridiga känslor och uppfattningar. För den gamla aristokratin måste denna grupps sociopolitiska ambitioner ha upplevts främmande, utmanande och kanske till och med hotfulla. Jag menar att gravmonumenten därmed blev verkningsfulla materialiteter i en process karaktäriserad av social turbulens, där ett samhällsskikt utan anor och rötter i gamla egendomar trädde fram och gjorde anspråk på avancemang och position.

Samhällsutvecklingen under 1100- och 1200-talen medförde stora politiska spänningar och det var inom detta spänningsfält samhällets olika aktörskollektiv agerade. Med inspiration från Chantal Mouffes resonemang menar jag att gravmonumenten under 1100- och 1200-talens Västergötland kom att spela en viktig roll för att inte gränserna mellan ”vi” och ”de”, mellan den gamla aristokratin och kyrkan och kungamakten och mellan aristokratin och ”uppkomlingarna”, utvecklades till en antagonistisk relation mellan fiender och motståndare (jfr Mouffe och Laclau 1985; Mouffe 2005). Gravmonumenten som materiella fenomen verkade för att stärka en social gemenskap och förde de olika gruppernas röster ut i det offentliga samtalet. Genom gravmonumenten kunde förhållandet mellan dessa aktörskollektiv denna relation artikuleras som en agonistisk relation mellan olika parter med delvis motsatta ståndpunkter.

Genom uppförandet av de flerdelade gravmonumenten artikulerades relationen till ett legitimerande och auktoritärt förflutet. Begravningsens ritualiserade praktik blev därmed en form av ideologisk definiering av ett motstånd mot att samhället förändrades. Gravmonumenten blev verksamma i en social och politisk strategi där den seriella praktiken verkade sammanhållande för gemensamma mål och ambitioner på ett sätt som blev specifikt för den gamla aristokratin i Västergötland. I förlängningen kan det motstånd som materialiserades och manifesterades genom gravmonumenten bland annat ha bidragit till att kungamakten och kyrkan så småningom riktar sitt fokus mot de östra delarna av Sverige och koncentrerar sina politiska strategier och maktutövande dit. Gravmonumenten i sten som uppförs under 1100- och 1200-talen är naturligtvis inte den enda bakomliggande variabeln till den historiska utvecklingen, men på sitt eget vis blev de en viktig aktör i konkretiserandet och visualiserandet av ett motstånd mot andras anspråk på det inflytande och de ekonomiska resurser man ansåg sig av hävd ha rätt till. För en annan grupp blev gravmonumenten ett sätt att skapa sammanhållning och att materiellt artikulera anspråk på att få ta plats i de arenor där makt och inflytande utövades.

Oskrivna blad och framtida arbete

Förhoppningen är att denna studie, och inte minst materialet i den katalog som bifogats avhandlingen, ska inspirera och leda till att nya forskningsfält utforskas och problematiseras. I detta arbete har många olika fibrer i begravningspraktikens tråd under 1100- och 1200-talen kammats igenom. Det är ett forskningsfält som visat sig ha mycket kvar att erbjuda kunskapsmässigt om vi ger oss i kast med materialet och använder de nya redskap som finns och har arbetats fram inom den arkeologiska vetenskapen under senare år. Inom detta arbete har begravningspraktik och gravmonument från 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet utgjort grunden för studien. Även om jag försökt att fånga och följa olika trådar och ingångar i materialet skulle vidare studier där de västgötska gravmonumenten sätts i relation till monument inom andra skandinaviska områden utgöra ett givande nästa steg. Framför allt tänker jag på gravmonument inom skånska, norska och brittiska områden.

I tidigare studier har stort intresse riktats mot kungligheters och höga kyrkliga ämbetsmäns gravar och de har ofta fått en dominerande roll i framställningen av tidens begravningspraktiker. Men genomgången av dessa gravar utifrån ett praktikorierat perspektiv har visat att de har mycket information att ge. Med nya teoretiska redskap är detta ett forskningsfält som kan ge vidare kunskap om olika processer i samhället under perioden.

Ett lite oväntat resultat som erhållits genom katalogen över undersökta lämningar från perioden är identifierandet av en praktik som kan kopplas till anläggandet av kristna begravningsplatser och uppförandet av kyrkor. Utifrån materialet var det möjligt att ringa in två olika strategier där man inom den ena valt att anlägga en begravningsplats och kyrka på eller invid ett äldre, förkristet gårdsgravfält medan man i den andra har valt att anlägga kyrkplatsen på eller i anslutning till äldre gårdsbebyggelse. Vad som ligger bakom dessa olika val av strategier är i min uppfattning spännande frågor att studera vidare och som dessutom har potential att ge en fördjupad kunskap om hur kristnandet fick sitt praktiska genomförande i lokalt situerade kontexter.

I detta sammanhang vill jag också framhålla forskningsfältet kring relikor och relikhantering i relation till manipulerandet av mänskliga kvarlevor och materiella ting som ett spännande område att utforska vidare. För det västgötska områdets del har de stora cisterciensiska klosterordnarnas inflytandet i trosuppfattningar och begravningspraktik antytt, men här kan framhållas att mycket återstår att studera. Bland annat kan stenmästare Haralds inflytande i framställandet av gravmonumenten på Falbygden i relation till klostren i Varnhem och Gudhem vara en givande ingång i ett vidare arbete. Hur ska vi uppfatta hans närmast dualistiska hållning till å ena sidan ålderdomliga stildrag och novationer inom text och bild å den andra?

Ett avhandlingsarbete innebär en lång process med en mängd olika uppslag och sammanhang som har potential att leda analys och resultat framåt. Vissa kan vara mer uppenbara och tydliga än andra. En ingång i detta material som inte framträtt med samma tydlighet som många andra är genusrelaterade aspekter. Delvis handlar det här om materialets informationspotential och beskaffenhet, urskiljbara genusrelaterade aspekter har inte varit lätta att identifiera, och delvis handlar det om att andra frågor har framstått som mer givande att arbeta med. Därför vill jag framhålla att ett fortsatt arbete med detta material utifrån genusrelaterade ingångar kan öppna för en oväntad och givande kunskapsutveckling.

Och sist men inte minst: gravmonumentens bildframställningar utgör ett anmärkningsvärt rikt material som här egentligen bara berörts ytligt. De olika bildernas inbördes relation, hur de förhåller sig till monumenten och varandra, olika bildkompositioner och detaljer i kläddräkter och utrustning liksom de olika varelsernas agerande öppnar för spännande studier av bildernas roll i begravningspraktiken och vad som händer när andra ser.

Tillbaka till Florens och gravmonumentet i Valtorp

Gravmonument, döda kroppar, gravar och spår efter människors vardag har utgjort fibrer i de trådar som här vävts samman till en berättelse om västgötska gravhällar och monument och vilken betydelse de hade för människor under 1100- och 1200-talen. För Florens efterlevande familj var situationen runt sekelskiftet 1200 omvälvande. En familjemedlem som innehade gods och ställning hade avlidit utan att ge riktlinjer för hur arvet skulle fördelas. Familjen var av gammal släkt som hade stora jordegendomar i Valtorp och var av hävd van att bestämma. En begravning värdig Florens och familjen skulle genomföras på ett sätt så att omgivningens förväntningar på den gamla aristokratiska familjens frikostighet skulle uppfyllas. I äldre släktled hade familjen låtit anlägga påkostade stenistor i gravarna nära kyrkan, men tiden hade förändrats. Istället sveptes Florens kropp och

lades i en enkel jordgrävd grav utan stenblock, kol, kalk eller stöd för huvudet. Det var inte Florens döda kropp man oroade sig för, det var själen och den plågsamma vistelsen i skärselden som krävde handling. Ett beständigt gravmonument i sandsten, väl synligt för omgivningen, kunde pocka på uppmärksamhet och påminna efterlevande om att be för Florens själ.

Men det var inte bara tanken på skärselden som oroade. Nya bud från kyrka och biskop framhöll anspråk på att få ta del av gårdens producerade överskott. Krav kom också på att gränser skulle dras över marker och ägor som av hävd länkats samman av boskapens beten. Ända sedan man låtit inrätta en kristen begravningsplats och bekosta byggandet av en kyrka i sten hade familjen fattat alla beslut som rörde kyrkolivet, från tillsättandet av prästen till inkomster från dop och begravning och ombyggnationer av kyrkan. Höga ämbetsmän inom kyrkan ställde nu krav på att vara involverade i dessa beslut. Sedan årtionden tillbaka var också det politiska läget instabilt. Av tradition understödde man den erikska släktens anspråk på tronen och det var också medlemmar ur denna släkt man valt. Det var en känd släkt som stod för värden man kunde identifiera sig med. Gamla rättigheter och inflytande i viktiga politiska beslut låg i händerna på de kretsar Florens familj tillhörde. Men andra politiska krafter var i rörelse. Med kungar från den sverkerska släkten på tronen fick kyrkans krav på inflytande i lokala angelägenheter en större kraft. Inte minst gjorde nya idéer om att Gud själv utvalt den sverkerska släkten till kungar och sanktionerat deras innehav av tronen att Florens familj upplevde oro. Om Gud valt sverkrarna till kungar, hur skulle det då gå med inflytandet i kungavalen på tinget?

Den hävdvunna position med dominans och inflytande i samhället som familjer med gamla anor tagit som självklara hade satts i gungning. Florens familj kunde se hur kyrkliga ämbeten och kungliga förläningar gav personer utan anor och egendomar en ny maktposition. Det handlade om en samhällsgrupp som genom sina offentliga uppdrag tog plats och kunde fatta beslut. Med denna sociala omvälvning i samhället kastades etablerade relationer och allianser om. Det som tidigare byggt på väletablerade former av givande och tagande sattes ur spel och nya, okända regler för upprätthållande av fördelaktiga allianser etablerades.

I denna tillvaro där allt tycktes vara i förändring blev monumentet över Florens ett redskap för att bemästra situationen och bygga upp sociala strategier runt sekelskiftet 1200. Genom att andra såg kom monumentet att verka som en förstärkning av historiskt förankrad legitimitet och krav på att maktordningen i samhället skulle förbli vid gamla invanda mönster. Därmed blev gravmonument ett sätt att förstärka och bygga upp familjens ideologi kring dessa ideal och värderingar. Det var *när andra såg* som gravmonumenten över Florens och hans likasinnade blev verksamma och kunde påverka utgången i olika skeenden, skeenden som Florens släktingar runt sekelskiftet 1200 upplevde som osäkra och omvälvande.

English summary

Introduction

Grave monuments made of sandstone showing rich imagery were made to a remarkable extent in the area around Lake Vänern during the 12th and 13th centuries. This thesis is about the monuments and physical remains of burials that were carried out over 800 years ago. The production of such grave monuments in the province of Västergötland has no equivalent in other provinces in Sweden. Here, trapezoidal grave slabs with images of trees of life, winding vines and crosses as well as multi-part monuments with raised gable slabs and beveled grave covers have been placed over the graves of the social elite. This exceptional representation of grave monuments indicates that for some collective actors, visually prominent monuments became an important part of the burial practice during this period.

Rethinking medieval grave monuments

The rich sculptural and pictorial representations on the monuments, in the same way as for other stone sculptures from the period, have earlier mainly been discussed on the basis of symbolism and iconological interpretations within the field of art history. Above all, the focus has been on medieval images and stone sculpture as iconographic stories and expressions of style and influences. Motifs and ornamentation became tools for establishing lines of development and chronological stratification between the different types of monuments. However, the grave monuments have not gone unnoticed within the archaeological research field. Several studies have been carried out on the basis of medieval grave material, but the grave monuments and the graves have been treated as two separate phenomena. The focus has either been on the monuments themselves or on the contents of the grave underground. The starting point in this study is instead that graves and monuments are separate parts of an integrated funeral practice.

The search for general stylistic features, i.e. for patterns and structures, has often implied that variations and discrepancies have been overlooked. By being equally attentive to variations as well as similarities, differences in form, image and text representations have in this thesis been perceived as active choices of style instead of dismissible anomalies. The grave monuments at the stone churches in the Västergötland countryside thus become something more than reflections of stylistic influences, social identities and the structures of society. Instead, they were deeply entangled in the funeral practices and part of how one looked at, and related to, death and the dead. As exclusive manifestations, they were also active in social and historical processes. The grave monuments were not locked to a specific situation, but potential actors themselves in different social contexts. With these aspects as starting point, this thesis is a study where the social dimensions of grave monuments are at the centre.

Aim and scope, theory and practice

The purpose of this study has been to analyse medieval grave monuments as a social field with an archaeological methodology. In this way, it is possible to examine the role grave monuments played in the burial practices and clarify why and for whom the construction of exclusive stone monuments became important during the 12th and 13th centuries. The purpose is thus to study how the monuments affected and functioned in their social and political surroundings during the period.

The following questions have been formulated in relation to the aim of the thesis:

- Which practices and what changes in these practices can be identified in the monumental graves of the 12th and 13th centuries?
- What role have the images and inscriptions on grave monuments played in the burial practices and how can they have functioned in social contexts?
- How do grave monuments relate to each other, in context to the church and to notions of life and death during the period?
- What role did exclusive grave monuments in stone play in the socio-political strategies of the local elite during a period of great social, political and economic upheavals in society?
- What role did grave monuments play in the formation of the kingdom of Sweden?

An important step in being able to answer these questions has been to extract social information from grave monuments in stone, but also from buried bodies, symbols, images, texts and written material. In one respect, this material is well-known and studied, but by using a new theoretical and methodological approach these sources have been made to relate and connect and thereby reveal new kind of information. Social practice theory with inspiration from the concept of materiality and microarcheology has constituted an important theoretical framework for this work. Other important concepts used in the study are performativity, collective actors, choice of style, iteration and connection. Another source of inspiration in the analysis of the material is theoretical reasoning about the relationship between people and objects. Here, the post-humanist theory's view of physical things as active and involved in various social processes will be mentioned.

All in all, the theory and method used in the thesis have been of great importance for the results achieved. The theories and methods used are not new in themselves, but they have been newly applied in the analysis of this specific source material. Starting with new perspectives has enabled different kinds of analyses, which have led to new results and new expanded knowledge. An important insight from this work is thus that an old and well-known material can provide unexpected and new knowledge with the help of new theories and methods.

The structure of the thesis

The thesis is structured as a monograph with an introductory chapter where problem formulation, aim and scope as well as issues are presented. A brief introduction is also given to the source material and time period.

Chapter 2 presents and discusses theoretical methodology and starting points for the thesis. Above all, the choice of theoretical methodological starting point has been about finding tools to be able to explore the social dimensions of the material. The most important tools for achieving this is found in theories of social practice, collective actors and the situated relationship between humans and things. Chapter 3 gives a deeper account of the catalogues on which the thesis is constituted and a problematisation of the catalogue as a choice of method. Also provided is a more detailed presentation of the thesis' source material. Chapter 4 provides an in-depth background to the study in the form of a research history of medieval graves and burial practices. The first four chapters thus constitute a scientific platform and framework for the material studies and analyses that follow.

Chapters 5 and 6 are a material review with the aim of identifying burial practices linked to grave monuments from the 12th and 13th centuries. In principle, this study of burial practices linked to the grave monuments includes five areas, or perhaps rather five fields. The first field includes archaeological results from examined graves where the grave monuments have remained in situ. Based on the source material from the study area and comparative examples within a reference area, the grave monuments are studied in relation to the burial practices. In the second field, the focus is on human remains and practices involving both manipulation and reuse of these. This also includes remains in grave contexts as well as the handling of bones from holy persons as relics. In the third field, the reuse of older grave monuments, especially early Christian grave monuments, in the burial practices of the 12th and 13th centuries is discussed. The fourth and fifth fields focus on visual practices linked to the grave monument. The fourth field has focus on the form, colour and image representations of the grave monuments on the basis of image context and function, as well as in relation to monuments from the Viking Age and the early Christian period. Different style elements are linked to active and deliberate style choices as a practice. In the fifth and final field, the inscriptions in runes and in Latin letters on the grave monuments are considered as a specific burial practice. Chapters 5 and 6 are thus primarily about identifying and studying the different practices of the funeral and how the monuments functioned within them. Since the monuments were resource-intensive and thus exclusive, this means that an investigation of the burial practices where these grave monuments played an important part becomes a study of the social elites' burial practices.

In chapters 7 and 8 a social analysis is conducted, the results from the material review and the burial practices that have emerged in different grave contexts are related to established knowledge of historical events during the first centuries of the Middle Ages. Chapter 7 analyses the role of grave monuments in processes linked to beliefs and Christian ideas. Here, variations in the images of the grave monuments in relation to image contexts on other physical elements in the ecclesiastical context are considered. The images are studied as performative objects with interest in how they may have acted as helpers in change and transition between different stages of life. Chapter 8 focuses on clarifying the part played by grave monuments in various processes, as society underwent major upheavals in the economic, political and social dimensions. With a starting point in image and form as social phenomena it is analysed how these elements actively functioned in the formation of different socio-cultural groups during the period. The analysis culminates in a reflection on the active role of monuments and images in the 12th and 13th century society in the Lake Vänern area. Attempts are also made to situate these visual practices within the socio-political and religious life of the period and to the physical landscape. In a concluding chapter 9, the most important conclusions of the thesis are summarised.

Research material and the catalogue as an archaeological method

The empirical material in this study primarily consists of grave contexts based on compiled information in two different catalogues. The first catalogue contains information about trees of life slabs and cross slabs and was published after an inventory of these grave slabs (Nitenberg and Nyqvist Thorsson 2007). This catalogue can be regarded as a separate appendix to the thesis. The second catalogue included in this thesis is as an actual appendix and contains the summary information of investigated remains in the Lake Vänern area from the 12th and 13th centuries. It consists of various source materials, but above all grave contexts in church environments have been selected and used. In total, the catalogue includes examined remains from 124 sites, out of which 101 are in Västergötland, 17 in Värmland and 6 in Dalsland. In addition, the remains consist of church sites and various built environments from the same period as the grave monuments. Through the inclusion of a broader archaeological material, new contexts and relationships have emerged. This has been important for

understanding what role the grave monuments played in the social interaction between people, and between people and their physical environment during the period.

Information from the catalogues about relevant grave contexts has been compared and discussed in relation to results from examined graves obtained as reference material from other parts of Sweden, Scandinavia, England and Scotland. These reference examples have served as a profile for my material and created conditions for better understanding of my own material through a contrast.

The grave monuments

Initially, the thesis was aimed at tree of life and cross slab grave covers since that material appeared to be something unique and specific to the area around Lake Vänern. But no matter how well-defined the burial category appears; it is not possible to study these grave monuments detached from other physical phenomena in contemporary burial practice. Therefore, stone coffins within graves, multi-part grave monuments placed above ground, and early Christian grave monuments from the 11th century have also been integrated into the study to identify funeral practices and important variations on this theme during the period.

Tree of life slabs and cross slab grave covers are often trapezoidal in shape with a wider head end and a slightly narrower foot end. The flat upper surface has been provided with carved or engraved images and sometimes inscriptions. The images of the tree of life slabs are characterised by plant ornamentation in the form of trees of life, winding plant vines, and on the cross slabs the crosses with a shaft below leading to a base is a central motive. Sometimes the boundary between the two types is vague. The cross arms can occasionally take the shape of palmette buds and leaves. A common theme is an edging around the outer edges of the slabs on which inscriptions may appear. Through the inventory more than 530 grave slabs scattered within the study area have been observed and documented. Cross slab grave covers appear to be slightly older than the tree of life slabs with a dating from the middle of the 12th century onwards. The tree of life slabs seems to belong to the 13th century.

Multi-part grave monuments and bevelent recumbent slabs are above all characterised by the recumbent slabs bevelent sides and raised middle toe. The majority of the monuments are constructed with a standing head- and foot stone at the ends of the recumbent slab. A few of these monuments have also been designed with side slabs on which the lid slab rests. This gave the monument a coffin-like appearance above ground. The monuments have often a great variation of inscribed and carved images and figures on all parts.

What distinguishes these monuments from the group of grave slabs (with trees of life and crosses) are the beveled edges of the slabs and the raised middle toe. These monuments can be dated to the late 12th and the 13th centuries.

Early Christian grave monuments (within the Nordic context) has a temporal anchoring in the 11th century. The monuments have been placed above ground to cover the grave. Most of them consist of a recumbent cover slab between a head- and foot stone. Some monuments have also been constructed with side slabs, but there are also indications that some monuments only consisted of the grave slab above the grave. Characteristic for the monuments are runic inscriptions and images also found on the rune stones. These images and inscriptions can be linked to Viking-style elements.

Stone coffins are constructions within the grave in which the dead body was placed. The stone coffins have walls of upright boulders and roofs of horizontal slabs. It also happens that the walls are bricked

with boulders and lime mortar. Sometimes the boulders in the walls and roof of the coffin have been joined with lime mortar or clay. Some stone coffins have also been constructed with a bottom of flat stones. One of the oldest safely covered stone coffin has been found in Varnhem next to a stone church and has been dated to mid-12th century. Graves constructed with stone coffins have been built throughout the 12th and 13th centuries.

Strategies and variability in burial practice

Towards the end of the 11th century, the early Christian grave monuments had played their part. At the same time, the arrangements around the bodily remains inside the grave is intensified through various actions aimed at creating the right conditions for the dead body. In this context, the stone coffin plays an important part since it can be constructed as a dense environment that excludes the soil. From the late 11th century to the middle or second half of the 12th century the practice of constructing stone coffins in graves is most frequent and the burial practice is more complex and varied in the interior of the grave. Graves with lavish stone coffins for the dead to rest in have often been placed near the church walls. Through symbolically charged variables such as burial place, stone material and the integration of material from the church in the grave construction, the stone coffin are materially, socially and ideologically linked to church building and exclusive manifestations. Perhaps this makes it even more remarkable that the stone coffin, with the charged significance it had at the time, was only visible to a small group of people in connection with the burial. After this it was hidden from the surroundings in the interior of the grave.

How the grave was visualised and for whom, was an important part of the burial process during the period. It has been emphasised that these practices can be linked both to changing beliefs and to socio-political events during the period. The expense and design of tree of life and cross slab grave covers as well as multi-part grave monuments have, among other things, been perceived as part of a strategy to influence a sphere where other powers, the divine and perhaps even more so the ecclesiastical power, had control over life after death. In beliefs where careful arrangements in the interior of the grave were important, as the dead were considered to rest in the tomb awaiting the collective resurrection, the stone coffin became a central element in the burial practice of society's social elite to keep the remains of a relative intact in the grave. During the 12th century, ideas about purgatory and the devil gained a foothold and were established within Christian beliefs. This entailed that perceptions about death and resurrection changed and the individual had to take responsibility for his actions in a different way than before. Visible grave monuments above ground thus served as a reminder for the survivors through various acts, such as intercession and donations, to help the dead and shorten the soul's dwelling in purgatory.

The performative monument and the soul in transformation

and figures produced on the grave monuments were created to act partly deterrent and partly as a transforming aid. From certain aspects, the form and image alluded to ideas connected to pictorial worlds within beliefs that preceded the Christian, but at the same time they were indisputably in resonance with a Christian way of thinking about death and the afterlife. In the multi-part grave monuments, deterrent images and figures have been depicted to protect the dead and the soul during the exposed passage between death and the entry into heaven. The images on the grave slabs have instead been produced to help the dead to navigate and guide the soul to the kingdom of heaven. Through the choice of different styles, through the integration of specific images, texts and figures and through the exclusion of others, the grave monuments have thus been provided with different abilities to facilitate the transition between the earthly and the heavenly realm.

The use of physical remains - bones and monuments

In the stone coffin graves from the oldest phase, the importance of arranging the grave so that the bodily remains were kept intact and in its position is emphasised. The practice was shaped by perceptions that the dead rested in the grave while waiting for the resurrection. For this reason, it was important that the bodily remains were preserved in the grave context. However, this appears to change during the 12th century. From this period, we can see how digging up remains, rearranging bones and skulls from older burials, dividing the skeleton and inserting the bones into new contexts becomes a part of burial practices. The bones from older burials were reused and consciously integrated into new burial contexts. Through these actions the physical remains of dead people in the past came to take an active part in the reality of the living during the 12th and 13th centuries.

This interest in human remains should be seen in relation to the handling of relics during the period. The cult of saints and the handling of relics as sacred objects were spread within the Roman Catholic Church and became an integral part of the church's activities and people's beliefs in Scandinavia during the 12th century. Relics were not only given a special position as charged liturgical objects, but relic handling as a practice also had a great impact on perceptions of remains in older graves and in the funeral practice itself.

There is a resonance in the way that sacred relics were carefully wrapped in pieces of cloth and lead sheet and placed in masonry altar foundations or in niches in the stone slab of the altar, and how the bodies of archbishops and royalty were wrapped in exclusive fabrics, placed in coffins of lead and placed in niches in the stone walls of the church. Burial practice suggests that within both the royal and ecclesiastical collective actors, the survivors sought to make the bodily remains of persons who had a prominent position in society into something more than dead bodies in exclusive graves. By involving the same materials and practices in the burial that were used in the handling of relics, the dead body was drawn into relationships with sacred things, and thereby a link to the divine was created. Within society's leading political and ecclesiastical strata, a strategy was thus developed during the period to create a connection through the burial practice between buried bodies and relics in order to give the remains of certain people a kind of materially anchored saint status.

In the handling and manipulation of relics of saints and human remains in a local grave context, a clear paradox thus emerges. This paradox appears in the perception of burials, death and bodies and show a tension in Christian practice. While the importance of the grave as a resting place where the body is to be kept intact is emphasised, there is an extremely flexible attitude towards picking up, move around and store remains of the dead in different ways.

This fixation with sacred relics had an effect in the locally rooted burial practice in that even the bones of the ancestors could achieve a kind of relic status. This process in the burial practice also had a resonance in the reusing of older burials where the ancestral graves and grave monuments took on a similar role. Within the Swedish area, the early Christian grave monuments of the 11th century have been reused in a conscious way in grave contexts from the latter part of the 12th and 13th centuries in the eastern landscapes. The dismantling of the grave monuments from the past and the reuse of them in new grave contexts was about the material becoming actively involved in constructing a new social context around the dead. But above all, it was perhaps about creating a new social context around the living family. Constructing a stone coffin with parts from early Christian grave monuments meant that the new grave, the dead and the surviving family were drawn into past relationships and processes connected with erecting a monument on the church yard as a public sphere. Thus, the people who were connected to the grave were also linked to the construction of the monument in the past. This study has also been able to show that there are regional differences in the reusing of the

early Christian grave monuments. In the eastern landscapes, the reuse of the older grave monuments in the burials of the 12th and 13th centuries has been widespread, but a reuse in a similar way within the Västergötland area has not been proven.

The visible monument and its effect in socio-political events

The making of lavish grave monuments became an important part of the burial practice for the social elite, however not in all regions. The specific existence of grave monuments in Västergötland indicates that such grave monuments in various designs became significant for collective actors in this area. The society in which the monuments were involved was a society in substantial social and political change during this period. In addition to the growing and institutionalisation of the church organisation, the monarchy also developed new administrative and controlling tools. On this arena, many different actors also appeared whose interests sometimes coincided and sometimes were completely different.

Comparisons between burial practices within the political and ecclesiastical authority in Scandinavia show how different practices in the burial process may have been a way of dealing with increased tensions in their relations. While the monarchy chose to establish family-based burial sites in the monasteries established through donations, high officials within the church instead chose the cathedrals for their burials. Through the choice of burial site, the burial practice above all became a strategy for influence and dominance in the political sphere. The practices concerning the dead in relation to saints and sacred relics can be perceived as a kind of arms race in the legitimation of claims for power. In these funeral processes we can see how a relationship of mutual favour during the 11th century became increasingly strained and was characterised by competing interests between the monarchy and the church during the 12th century.

Several of the burial practices identified, such as the reuse of early Christian monuments and the construction of visible monuments above the grave, show regional differences during the period. By considering choices of style as a social practice, variations in the burial practice that either emphasise or exclude the past have been identified. It is my understanding that these choices can be linked to different social formations and groups within the social elite during the 12th and 13th centuries. It is important to point out that there was no homogeneous social class who constructed the grave slabs and the multi-part grave-monuments. Instead, I believe that variations in how the monuments were chosen to be displayed show a social elite that was differentiated, dynamic and driven by different goals and ambitions.

The multi-part monuments whose shape, images and inscriptions iterated stylistic features from rune stones and early Christian grave monuments became a way for a landowning old aristocracy to position itself in a process where power relations were challenged and shifted. For this loosely connected group, the iteration of ancient images and formulations of texts became a way to create a link to a specific social stratum with high status and great socio-political influence in the past. The multi-part grave monuments thus became the old aristocracy's way of materially showing its resistance to the changes experienced in society. During the period, the church increased its claims for control over congregations, over local church life and over the surplus that was produced. The old aristocracy were faced with the Church's strategies to increase its control through the division of landscapes into parishes, the organisation of churches into a hierarchical structure, control over the appointment of priests and bishops, and the introduction of tithing. Above all, the Sverker kings, who had their core area in Östergötland and who sought support and cooperation with the leaders of the Roman Catholic Church, favoured the introduction of a more formalised ecclesiastical hierarchical structure. From the idea of ecclesiastical Continental Europe, The Swedish kings also adopted the idea that the monarchy was obtained by divine power and was to be inherited. The effect of this political

agenda was that the old aristocracy of Västergötland lost its influence in the election and appointment of leading roles such as king, lawman and bishop through the provincial councils. I believe that the shift of power to the detriment of the old Västergötland aristocracy that began in the 12th century created tensions on both a social and a political level.

Based on the specific existence of these grave monuments in the Västergötland area, I believe that a similar opposition to political development and ecclesiastical territorialisation did not exist in the same way in other regions, e.g. in Östergötland. Among other things, differences in soil conditions and historical development between these landscapes may have led the aristocracy in the different areas to perceive the processes in society in different ways. The ecclesiastical division of the landscape into administrative units such as parishes probably collided with resource utilisation which in Västergötland was based on animal husbandry that claimed large and scattered grazing areas. This might have evoked the resistance of the old landowning aristocracy in Västergötland. In Östergötland, the emergence of a landowner system with subordinates in a position of dependence may instead have found a resonance in the Sverker kings' exercise of power. A positive attitude to the pope's influence and the church organisation's internal controlling hierarchical structure gave the royal family in Östergötland an ideology in the building of the monarchy. This ideology likely found a response in the estate-managing pursuits of the land-owning aristocracy in Östergötland. We also see a tendency that the old families joined the royal power early on and benefitted from the allying and the creating of alliances with royal claimants. I have suggested that the practice of reusing early Christian grave monuments in 12th and 13th century burials can be seen as a strategy for materially manifesting such loyalties.

In the same period as the old aristocracy in Västergötland made their own characteristic grave monuments, other actors made grave slabs with images of trees of life and crosses were manufactured and used. However, none of the antiquated features found in the multi-part grave monuments made by the old aristocracy were used on the flat slabs. The making of grave monuments with strict motifs such as trees of life and crosses on a shaft together with the exclusion of the images the aristocracy recognised and used, has been perceived as a society in transformation where political and social influence was no longer associated with traditional loyalties and friendships. The material also suggests a stronger connection between the grave slabs and people who held an office or mission within the church organisation. By this I believe that the collective of actors behind the flat grave monuments was a lower stratum of society's elite. Through the service structure opened up within the church organisation and the emerging royal administration, this group saw opportunities to advance socially and economically. For them, the new offices opened up opportunities to develop social relations that partly cut through older, traditional community relations. These relations, however, had to be defined and manifested in a way that was visible to the outside world.

I have somewhat playfully referred to this group as "upstarts", who, through the expense of exclusive grave monuments, wanted to compete with and take place in the highest strata of society. By paying for exclusive grave monuments, they attempted to prove themselves "as good as" the old aristocracy, which has long since dominated the local community. For the old aristocracy, the socio-political ambitions of this group must have been perceived as foreign, challenging and perhaps even threatening. The grave monuments thus became effective materialities in a process characterised by social turbulence, where a social class without ancestry and roots in old estates emerged and claimed advancement and position.

The development of society during the 12th and 13th centuries led to great political tensions and it was within this field of tension that various actor collectives acted. Inspired by Chantal Mouffe's reasoning, it is my understanding that the grave monuments during the 12th and 13th centuries in

Västergötland became important part to avoid making the boundaries between "we" and "them", between the old aristocracy, the church and the monarchy and between the aristocracy and "the upstarts", develop into an antagonistic relationship between enemies and opponents (cf. Mouffe and Laclau 1985; Mouffe 2005). The grave monuments as material phenomena worked to strengthen a social community and brought the voices of the various groups into the public discourse. Through the grave monuments, the relationship between these collective actors could be articulated as an agonistic relationship between different parties with partly opposing positions.

Through the construction of the multi-part grave monuments, the relationship to a legitimising and authoritarian past was articulated. The ritualised practice of the burial thus became a form of ideological definition of a resistance to a changing society. The grave monuments became active in a social and political strategy where the serial practice seemed cohesive for common goals and ambitions in a way that became specific to the old aristocracy in Västergötland. In the long run, a resistance materialised and manifested through the grave monuments may, among other things, have contributed to the royal power and the church eventually directing their focus towards the eastern parts of Sweden and concentrating their political strategies and exercise of power there. The grave monuments in stone erected in the 12th and 13th centuries are of course not the only underlying variable to the historical development, but in their own way they became an important player in the concretisation and visualisation of a resistance to the claims of influence and economic resources of others, claims that the old aristocracy traditionally considered themselves entitled to. For another group, grave monuments became a way of creating solidarity and to materially articulate claims to be allowed to take place in the arenas where power and influence were exercised.

Final conclusion

Monuments, dead bodies, graves and traces of people's everyday lives have formed fibres in the threads that are here woven together into a story about Västergötland's graves and monuments. This fabric also tells us something about the significance they had to people during the 12th and 13th centuries. The monuments were an important and integral part of various burial practices during the period, but it is clear that a lavish and exclusive burial monument above ground did not presuppose a lavish construction in the interior of the grave. The monuments were also something more than a material reaction to changed beliefs and socio-political power ambitions. They were important actors who played an important part in society's socio-political development during the period. The monuments were also linked to the strategies of the living to ensure that the dead were included in the resurrection. In the performative encounter with the viewer, the monuments could through form, colour and imagery be transformed into protectors and signposts in the passage of the dead from earthly life to heaven. Through form, image and inscription, they were also able to maintain the relationship to dead ancestors and past contexts. The grave monuments were thus complex material phenomena that were active both in socio-political strategies and as performative transition objects.

During this period, the social elite that had visible grave monuments made was a heterogeneous stratum of society consisting of different groups whose claims to influence and dominance wavered back and forth. In addition to more visible groups of actors such as the monarchy and the church, other social groups emerge through grave monuments and burial practices. These groups had ambitions to maintain and gain influence in the socio-political development of social processes. The grave monuments were an important part of the formation of different groups and in this period of social turbulence both an old aristocracy and a social group with ambitions for socio-economic advancement emerge. It was *when others saw* that the grave monuments became active and could affect the outcome of various events that to many of the members of the old aristocracy in Västergötland around the turn of the century 1200, a time period perceived as uncertain and changing.

Förkortningar

ATA Antikvariska topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

BeBR Bebyggelseregistret

Dnr diarienummer

DS Diplomatarium Suecanum (Svenskt Diplomatarium), huvudserien

f, ff. och följande sida, och följande sidor

ibid. ibidem (på samma plats)

RA Riksarkivet

RAÄ Riksantikvarieämbetet

SDHK Svenskt Diplomatarium fr. o. m. år 1401

SHM Statens historiska museum

sn socken

YVgL Yngre Västgötalagen

ÄVgL Äldre Västgötalagen

Källor och litteratur

Litteratur

Ahlström, Torbjörn. 2006. *Skeletten från jarlen Birger Magnussons grav i Varnhems klosterkyrka. Osteologiska resultat och historiska konsekvenser baserade på undersökningen i maj 2002*. Skrifter från Västergötlands museum, nr. 34. Vretemark, Maria. (red.). Västergötlands museum. Nossebro.

Alberti, Benjamin. 2012. Cut, pinch and pierce. Image as practice among the Early Formative La Candelaria, First Millennium AD, Northwest Argentina. *Encountering imagery: materialities, perceptions, relations*. Back Danielsson, Ing-Marie., Fahlander, Fredrik och Sjöstrand, Ylva (eds.). Stockholm Studies in Archaeology, No. 57. Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University. Stockholm. Sid. 13–28.

Andersson, Gunnar. 2005. *Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby under vikingatid och tidig medeltid*. Arkeologiska undersökningar, skrifter nr 61. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Andræ, Carl Göran. 1960. *Kyrka och frälsa i Sverige under äldre medeltid*. Studia historica Upsaliensia, nr. 4. Scandinavian university books. Stockholm.

Andrén, Anders. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Serie: Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80, nr. 13. LiberFörlag. Malmö.

Andrén, Anders. 2000. *Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden, Middelalderens kirkegårde. Arkæologi og antropologi – indsigt og udsyn, Hikuin 27*, Nordisk Seminar, 2–5 juni 1999 Ribe, Danmark. Forlaget Hikuin. Højbjerg. Sid. 7–26.

Anglert, Mats. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Andersson, Hans och Anglert, Mats. (red.). Almqvist & Wiksell International. Stockholm. Sid: 221–242.

Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Serie: Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

Anglert, Mats & Larsson, Stefan. 2008. Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap. *De første 200 årene: nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Andersson, Hans., Hansen, Gitte., och Øye, Ingvild. (eds.). UBAS. Nordisk, no. 5. Arkeologisk institutt, Universitet i Bergen. Bergen. Sid. 303–322.

Antal, Frederick. 1986 (1948). *Florentine painting and its social background: the Bourgeois Republic before Cosimo de' Medici's advent to power: XIV and early XV centuries*. Belknap Press of Harvard University. Cambridge, Massachusetts.

Arcini, Caroline & Tagesson, Göran. 2005. Kroppen som materiell kultur - gravar och människor i Linköping genom 700 år. *Liunga. kaupinga: kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Kaliff, Anders och Tagesson, Göran (red.). Serie: Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter nr. 60. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 283–319.

Ariès, Philippe. 1974. *Western attitudes toward death: from the Middle Ages to the present*. Transl. by Patricia M. Ranum. The Johns Hopkins symposia in comparative history. John Hopkins University Press. Baltimore.

- Ariès, Philippe. 1981 (1977). *The hour of death*. Translated from the French by Helen Weaver. Allen Lane. London.
- Armstrong Oma, Kristin. 2010. Between trust and domination: social contracts between humans and animals. *World Archaeology* 2010, vol. 42, no. 2. Routledge. London. Sid. 175–187.
- Artelius, Tore. 2000. *Bortglömda föreställningar: begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm.
- Artelius, Tore. 2004. Minnesmakarnas verkstad: om vikingatida bruk av äldre gravar och begravningsplatser. *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*. Berggren, Åsa et al. (red.). Vågar till Midgård, nr. 5. Nordic Academic Press. Lund. Sid. 99–120
- Artelius, Tore & Lindqvist, Mats. 2007. *Döda minnen*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Awill-Nordbladh, Elisabeth. 2018. Om runstenar som affektiva interventioner i en allvarlig tid. *Allvarligt talat. Berättelser om livet*. Sjöberg, Maria (red.). Makadam. Göteborg. Sid. 489–510.
- Asdal, Kristin & Brenna, Brita. 1998. Samtaler over tid. *Betatt av viten. Bruksanvisninger til Donna Haraway*. Spartacus. Oslo. Sid. 12–34.
- Back Danielsson, Ing-Marie. 1999. Engendering performance in the late Iron Age. *Current Swedish archaeology 1999*, vol. 7. Swedish Archaeological Society. Stockholm. Sid. 7–20.
- Back Danielsson, Ing-Marie. 2007. *Masking moments: the transitions of bodies and beings in Late Iron Age Scandinavia*. Stockholm Studies in Archaeology, No. 40. Department of Archaeology and Classical Studies. Stockholm.
- Back Danielsson, Ing-Marie. 2010. Sense and sensibility: masking practices in late Iron Age boat-graves. *Making sense of things: archaeologies of sensory perception*. Fahlander, Fredrik och Källström, Anna (eds.). Stockholm Studies in Archaeology, No. 53. Department of Archaeological and Classical history. Stockholm University. Stockholm. Sid. 121–140.
- Back Danielsson, Ing-Marie. 2012. The rape of the lock: or a comparison between miniature images of the eighth and eighteenth centuries. *Encountering imagery: materialities, perceptions, relations*. Back Danielsson, Ing-Marie., Fahlander, Fredrik och Sjöstrand, Ylva (eds.). Stockholm Studies in Archaeology, No. 57. Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University. Stockholm. Sid. 29–49.
- Back Danielsson, Ing-Marie, Fahlander, Fredrik och Sjöstrand, Ylva. 2012. *Encountering imagery: materialities, perceptions, relations*. Back Danielsson, Ing-Marie., Fahlander, Fredrik och Sjöstrand, Ylva (eds.). Stockholm Studies in Archaeology, No. 57. Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University. Stockholm.
- Back Danielsson, Ing-Marie. 2015. Walking down memory lane: rune stones as mnemonic agents in the landscapes of late Viking-Age Scandinavia. *Early medieval stone monuments: materiality, biography, landscape*. Williams, Howard., Kirton, Joanne & Gondek, Meggen. (eds.). Boydell Studies in Medieval Art and Architecture, No. 6. Boydell Press. Woodbridge. Sid. 62–86.
- Bagge, Sverre. 1997. Døden i middelalderen. *Nytt lys på middelalderen*. Haavardsholm, Jørgen (red.). Syppress Forlag. Oslo. Sid. 221–234.
- Bagge, Sverre och Nordeide, Sæbjørg Walaker. 2007. The kingdom of Norway. *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*. Berend, Nora (red.). Cambridge university press. Leiden. Sid. 121–166.
- Barad, Karen. 2003. Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 2003, vol. 28, no. 3. University of Chicago. Chicago. Sid. 801–831.

- Barad, Karen. 2012. Nature's queer performativity. *Kvinder, køn og forskning 2012*, vol. 21, no. 1/2. Center for kvindeforskning, Københavns universitet. København. Sid. 25–53.
- Bartlett, Robert. 2013. *Why can the dead do such great things?: saints and worshippers from the martyrs to the Reformation*. Princeton university press. Princeton
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual theory, ritual practice*. Oxford University Press, cop. New York.
- Bell, Catherine. 1997. *Ritual. Perspectives and dimensions*. Oxford Univ. Press. New York.
- Bengtsson Melin, Pia. 2007. *Fåfångans förgänglighet: allegorin som livs- och lärospegel hos Albertus Pictor*. Monografier utgivna av Stockholms stad, nr 181. Stockholmia. Stockholm.
- Bergqvist, Johanna och Lindeblad, Karin. 2013. Storgårdar under vikingatid och tidig medeltid. *Borgare, bröder och bönder: arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Hedvall, Rikard et al. (red.). Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 87–104.
- Bibeln*. 1981. Svenska bibelsällskapet. Verbum. Stockholm.
- Blennow, Anna. 2016. *Sveriges medeltida latinska inskrifter 1050–1250: edition med språklig och paleografisk kommentar*. The Swedish History Museum, Studies, No. 28. Statens historiska museum. Stockholm.
- Bois, Guy. 1984. *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1550*. Cambridge University press. Cambridge.
- Bolin, Sture. 1931. *Om Nordens äldsta historieforskning: studier över dess metodik och källvärde*. Lunds universitets årsskrift. Första avdelningen. Teologi, juridik och humanistiska ämnen, nr. 27:3. Lund.
- Bonnier, Ann-Catherine. 1987. *Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, nr. 51. Upplands fornminnesförening. Uppsala.
- Bonnier, Ann-Catherine. 1991. Gamla Uppsala – från hed-natempel till sockenkyrka. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige: en samling uppsatser*. Ferm, Olle (red.). Studier till Det medeltida Sverige, nr. 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 81–111.
- Bonnier, Ann Catherine. 2004. Medeltidens kyrkor. *Östergötland - landskapets kyrkor*. Sjöström, Ingrid., och Ullén, Marian., red. Forskningsprojektet sockenkyrkorna. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm. Sid. 32–62.
- Bonnier, Ann Catherine och Sjöström, Ingrid et al. 2013. Ett gyllene skrin för altaret: relikskrinet från Eriksbergs kyrka. *Kyrkornas hemligheter*. Medström. Stockholm Sid. 38–39.
- Borg, Raine. 2002. *Smålands medeltida dopfuntar. Volym 1. En inventering i komparativ belysning*. Gothenburg Studies in Art and Architecture 11. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge studies in social anthropology, No. 16. Cambridge University Press. Cambridge.
- Bourdieu, Pierre. 2010 (1979). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Routledge classics. Routledge. London.
- Bramer Solhaug, Mona. 2000. *Middelalderens døpefonter i Norge*. Acta humaniora (Oslo), nr. 89. Unipub forlag. Oslo.
- Bratt, Peter. 2008. *Makt uttrycket i jord och sten: stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm studies in archaeology, nr. 46. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. Stockholm.

- Brendalmo, Jan. 1989. *Nordre bydel. H. 1, Peterskirken, dens kirkegård og det eldste Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg, nr. 2. Riksantikvaren. Utgravningskontoret for Tønsberg. Tønsberg.
- Brendalmo, Jan. 2000. De dødes landskap. Måtte man begraves ved sognekirken i middelalderen? *Hikuin 27. Middelaldrens kirkegårde. Arkeologi og antropologi – innsikt og utsyn*. Nordisk Seminar 2–5 juni 1999, Ribe, Danmark. Dahlerup Koch, Hanne et al. (red.). Forlaget Hikuin. Høbjerg. Sid. 27–42.
- Brendalmo, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere: byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Perspektiv: 17 x 24, nr. 30. Unipub forlag. Oslo.
- Bronk Ramsey, Christopher. 2009. Dealing with Outliers and Offsets in Radiocarbon Dating. *Radiocarbon*. 2009, vol 51, No 3. Published online by Cambridge University Press: 18 July 2016. doi:10.1017/S0033822200034093. Sid.1023–1045.
- Bugge, Anders. 1926. *Vore gamle gravminder*. Fortidsminneforeningens årbok for 1924. Oslo.
- Butler, Judith. 1990. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Thinking gender. Routledge. New York.
- Butler, Judith. 2002. Is Kinship Always Already Heterosexual? *Differences. A Journal of feminist Cultural Studies*, No. 13(2202):1. Indiana University Press. Bloomington. Sid. 14–44.
- Bynum, Caroline Walker. 2011. *Christian materiality: an essay on religion in late medieval Europe*. Zone Books. New York.
- Bärnebo, Sven. 1977. Moderneringen förr och nu - mest förr. *Naums-boken. En bok om en socken och - till dels - ett härad i Skaraborgs län*. Bärnebo, Sven (red.). Naums hembygdsförening. Vara. Sid. 478–483.
- Bøe, Arne. 1965. Lendmann. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, bd 10*. Allhem. Malmö. Sid: 498–505.
- Carelli, Peter. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology, nr. 26. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Carelli, Peter. 2007. *Det medeltida Skåne: en arkeologisk guidebok*. Historiska media. Stockholm.
- Carlsson, Kristina. 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Lund studies in historical archaeology, No. 6. Lund.
- Carroll, Maureen. 2006. *Spirits of the dead: Roman funerary commemoration in Western Europe*. Oxford studies in ancient documents. Oxford University Press. Oxford.
- Casey, Edward. 1987. *Remembering. A phenomenological study*. Indiana university. Press. Bloomington.
- Chapman, John. 2000. *Tension at funerals. Microtradition analysis in Later Hungarian Prehistory*. Archaeolingua Alapítvány. Budapest.
- Cinthio, Maria. 2002. De första stadsborna. *Medeltida gravar och människor i Lund*. Symposium. Eslöv.
- Claesson, Eivind. 1989. *Cuius ecclesiam fecit: romanska kyrkor i Västergötland*. Lunds universitet. Medeltidsarkeologiska institutionen. Lund.
- Claesson, Eivind. 2001. Romanska kyrkor och liljestenar. *Liljestenar. En rapport från Liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 60–71.

- Claesson, Tage & Lindblom, Verner. 2001. Liljestensproblematiken. *Liljestenar. En rapport från Liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 72–85.
- Collins Cook, Della. 2017. Bioarchaeology in Oaxaca: A view from Afar. *Journal of Archaeological Science: Reports 2017*, vol. 13. Cook. Sid. 783–786.
- Conkey, Margaret W. 1990. Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues. *The uses of style in archaeology*. Conkey, Margaret W och Hastorf, Christine, A. (eds.). New directions in archaeology. Cambridge University Press. Cambridge. Sid. 5–17.
- Connerton, Paul. 1989. *How societies remember*. Themes in the social sciences. Cambridge University. Press. Cambridge.
- Cornell, Per & Fahlander, Fredrik. 2002. *Social praktik och stumma monument: introduktion till mikroarkeologi*. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Cornell, Per & Hjertman, Martina. 2013. Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna. *Visioner och Verklighet. Arkeologiska texter om den tidigmoderna staden*. Ersgård, Lars (red.). GOTARC Series C. Arkeologiska skrifter, No. 76. Early Modern Town No 1. Göteborgs universitet. Institutionen för historiska studier 2013. Göteborg.
- Crouwers, Iris. 2015. The biographies and audiences of late viking age and medieval stone crosses and cross decorated stones in western Norway. *Early medieval stone monuments: materiality, biography, landscape*. Williams, Howard et al. (eds.). Boydell Studies in Medieval Art and Architecture, No. 6. Boydell Press. Woodbridge. Sid. 149–181.
- Curman, Sigurd och Lundberg, Erik. 1935. *Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Östergötland, bd II. Vreta klosters kyrka*. Stockholm.
- Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
- Dahlberg, Markus. 2001. Liljestenarna i ljuset av Västergötlands romanska stenkyrkor och stensulptur. *Liljestenar. En rapport från Liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 86–93.
- Derrida, Jaques. 1988. *Limited Inc*. Northwestern university Press. Evanston.
- Duby, Georges. 1972. Medieval agriculture 900-1500. *The Fontana Economic History of Europe 1. The Middle Ages*. Cipolla, Carlo M. (ed.). Collins/Fontana. London. Sid. 174–220.
- Duby, Georges. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Norstedt Stockholm.
- Eckhoff, Emil. 1912. *S:t Clemens kyrka i Visby: mit deutscher Zusammenfassung*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Edenheim, Ralph & Rosell, Ingrid. 1982. *Varnhems klosterkyrka: Valle härad, Västergötland*. Sveriges kyrkor, vol. 190. Riksantikvarieämbetet och Kungl. vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Ekroll, Øystein. 2001. *"Her hvilir..". Nidarosdomens gravsteinsutstilling*. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag. Trondheim.

Ekroll, Østein. 2006. *Ei anna historie – norsk mellomalder i arkeologisk lys*. Tapir akademisk Forlag. Trondheim.

Ekroll, Østein. 2006b. Arkeologi og myter: Nidarosdomens historie før 1200. *Hikuin 33. Kirkearkæologi i Norden 8 Vest-Agder, Norge, 2004*. Brendalsmo, A. Jan et al. (red.). Hikuin (Høbbjerg), nr. 33. Forlaget Hikuin. Moesgård. Sid. 27–42.

Ekroll, Østein. 2013. Burial monuments and commemoration in medieval Norway. *Monuments and monumentality across Medieval and early Modern Europe: proceedings of the 2011 Stirling Conference*. Penman, Michael (ed.). Shaun Tyas. Donington. Sid. 18–36.

Ekroll, Østein. 2016. *Gravsteinar og gravminner i Værnes kyrkje. Værnes kirke - en kulturskatt i stein og tre*. Stige, Morten (red.). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter 159. Stjørdal historielag. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Stjørdal. Sid. 2–25.

Ellis Nilsson, Sara. 2015. *Creating holy people and places on the periphery: a study of the emergence of cults of native saints in the ecclesiastical provinces of Lund and Uppsala from the eleventh to the thirteenth centuries*. University of Gothenburg, Department of Historical Studies. Göteborg.

Engelstad, Ericka. 2001. Desire and body maps: all the women are pregnant, all the men are virile, but... *Theoretical perspectives in rock art research*. Helskog, Knut (ed.). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter, nr. 106. Novus. Oslo. Sid. 263–289.

Engelstad, Ericka. 2007. Much More than Gender. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 14. Springer Netherlands. Sid. 217–234.

Engberg, Nils. 1996. De kristne begravelsers religiøse og sociale manifestation. *Religion från stenålder till medeltid: artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk den 1–3 december 1995*.

Engdahl, Kerstin och Kaliff, Anders (red.). Skrifter / Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, nr. 19. Avd. för arkeologiska undersökningar. Riksantikvarieämbetet. Linköping. Sid. 149–18.

Ericsson, Alf. 2012. *Terra mediaevalis: jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2012:81. Swedish University of Agricultural Sciences. Uppsala.

Ersgård, Lars. 1996. Religionsskiftet som social förändring. *Religion från stenålder till medeltid: artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk den 1–3 december 1995*. Engdahl, Kerstin och Kaliff, Anders (red.). Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 19. Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Linköping. Sid. 9–17.

Ersgård, Lars. 2006. Dödens berg och Guds hus: förfäderskult, kristnande och kloster i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. *Helgonets boning: studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Ersgård, Lars (red.). Lund studies in historical archaeology, nr. 5. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Lund. Sid. 23–140.

Esmark, Kim, Hermanson, Lars & Orning, Hans Jacob. 2020. Introduction. *Nordic elites in transformation, c. 1050–1250. Volume II Social networks*. Esmark, Kim et al (eds.). Routledge research in medieval studies. NY: Routledge. New York. Sid. 1–8.

Fahlander, Fredrik. 2003. *The materiality of serial practice: a microarchaeology of burial*. GOTARC. Series B, Gothenburg, No. 23. Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Göteborg.

Fahlander, Fredrik. 2006. Kön och genus som seriekollektiv. Sociala aspekter på korporalitet och handling. *Det arkeologiske kjønn. foredrag fra et seminar om kjønn og arkeologi, Vitlycke museum 30. januar–1. februar 2003*. Skogstrand, Lisbeth och Fuglestad, Ingrid (red.). Oslo archaeological series, No. 7. Unipub. Oslo. Sid. 27–42.

- Fahlander, Fredrik. 2008a. Differences that matter. *Materialities, material culture and social practice. Six essays on the materiality of society and culture*. Glörsstad, Håkon och Hedeager, Lotte (eds.). Bricoleur Press. Lindome. Sid. 127–154.
- Fahlander, Fredrik. 2008b. A piece of the Mesolithic: horizontal stratigraphy and bodily manipulations at Skateholm. *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. Fahlander, Fredrik och Oestigaard, Terje (eds.). BAR international series 1768. Archaeopress. Oxford. Sid. 29–45.
- Fahlander, Fredrik. 2016. The materiality of the ancient dead: post-burial practices and ontologies of death in Southern Sweden AD 800–1200. *Current Swedish archaeology. 2016. Vol 24*. Swedish Archaeological Society. Stockholm. Sid. 137–162.
- Fahlander, Fredrik. 2017. Materiella bilder: visuella uttryck bland Mälardalens hällbilder. *Nordic Bronze Age Symposium: New perspectives on the Bronze Age: proceedings of the 13th Nordic Bronze Age Symposium held in Gothenburg 9th to 13th June 2015*. Bergerbrant, Sophie, Wessman, Anna (eds.). Archaeopress Archaeology. Oxford. Sid. 267–280.
- Fahlander, Fredrik & Oestigaard, Terje. 2008. The materiality of death: bodies, burials, beliefs. *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. Fahlander, Fredrik och Oestigaard, Terje (eds.). BAR international series 1768. Archaeopress. Oxford. Sid. 1–14.
- Fernstål, Charlotte. 2004. *Delar av en grav och glimtar av en tid: om yngre romersk järnålder, Tuna i Badelunda i Västmanland och personen i grav X*. Stockholm studies in archaeology, No. 32. Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.
- Fischer, Ernst. 1918. *Västergötlands romanska stenkonst: arkitektur- och skulpturstudier inom Kinnekulletraktens kulturområde*. Röhsska konstslöjdmuseet. Göteborg.
- Fischer, Ernst. 1920. *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*. Norblads bokhandel. Uppsala.
- Fletcher, Richard. 2003. *Bloodfeud: murder and revenge in Anglo-Saxon England*. Oxford university press. Oxford.
- Franzén, Kristina. 2002. Kyrkan i landskapet. *Västergötland: landskapets kyrkor*. Dahlberg, Markus (red.). Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 13–32.
- Fredengren, Christina. 2013. Posthumanism, the transcorporeal and biomolecular archaeology. *Current Swedish archaeology 2013, vol. 21*. Swedish Archaeological Society. Stockholm. Sid. 53–71.
- Fredengren, Christina. 2018. Becoming Bog Bodies. Sacrifice and Politics of Exclusion, as Evidenced in the Deposition of Skeletal Remains in Wetlands Near Uppåkra. *Journal of Wetland Archaeology 2018, vol. 18, nr. 1*. Stockholms universitet, Humanistiska fakulteten. Sid. 1–19.
- Friis-Jensen, Karsten. 2006. In the present of the dead. Saint Canute the duke in Saxo Grammaticus's Gesta Danorum. *The making of Christian myths in the periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*. Boje Mortensen, Lars (ed.). Museum Tusulanum. Copenhagen. Sid. 195–216.
- Frölen, Hugo. 1911. *Nordens befästa rundkyrkor: en konst- och kulturhistorisk undersökning med 250 bilder*. Lars Frölen. Stockholm.
- Fürst, Carl M. 1928. *Birger Jarls grav i Varnhems klosterkyrka*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar, nr. 38:2. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Fägerlind, Ingemar. 2009. *Gudhems kloster*. Gudhems kloster. Hagberg, Markus (red.). Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, nr. 44. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara. Sid. 61–82.

- Gadd, Carl-Johan. 1996. Jordbruksomvandlingen på 1700- och 1800-talen. *Mellan bronssköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Lidköpings kommun. Lidköping. Sid. 265–284.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3. Den agrara revolutionen: 1700–1870*. Myrdal, Janken (red.). Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Stiftelsen Lagersberg. Stockholm.
- Ganshof, François Louis. 1961. *Feudalism*. Harper & Row. New York.
- Gansum, Terje. 2004. *Hauger som konstruksjoner: arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. GOTARC. Serie B, Gothenburg archaeological thesis, 33. Arkeologiska institutionen. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Gardell, Sölve. 1937. *Gravmonument från Sveriges medeltid: typologi och kronolog*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Gell, Alfred. 1998. *Art and agency: an anthropological theory*. Clarendon. Oxford.
- Gerdin, Anna-Lena. 2009. De 18 000 skärvornas historier - keramik i Vittene. *Vittene - en verkstadsplats från järnåldern*. GOTARC C. Nr. 70. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. Göteborg. Sid. 93–211.
- Giddens, Anthony. 1981. *The class structure of the advanced societies*. Hutchinson's university library. Hutchinson. London.
- Giddens, Anthony. 1984. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Polity Press. Cambridge.
- Gilchrist, Roberta och Sloane, Barney. 2005. *Requiem: the medieval monastic cemetery in Britain*. Museum of London Archaeology Service. London.
- Gilchrist, Roberta. 2009. Rethinking later medieval masculinity: the male body in death. *Mortuary practices and social identities in the Middle Ages: essays in burial archaeology in honour of Heinrich Härke*. Sayer, Duncan & Williams, Howard (eds.). University of Exeter Press. Exeter. Sid. 236–252.
- Ginzburg, Carlo. 1983 (1976). *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*. Ordfronts förlag. Stockholm.
- Goffman, Erving. 1979. *Gender advertisements*. Harper Colophon Books. New York.
- Greene, J. Patrick. 1989. *Norton Priory: The archaeology of a medieval religious house*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Grepstad, Ottar. 1997. *Det litterære skattkammer: sakprosaens teori og retorikk*. Samlagets bøker for høgare utdanning. Samlaget. Oslo.
- Grimberg, Carl. *Svenska folkets underbara öden. 1. Forntiden och medeltiden intill 1521*. Norstedt. Stockholm. <http://runeberg.org/sfubon/1/>. 2021-04-14.
- Gräslund, Ann-Sofie. 1992. Runstenar: om ornamentik och datering II. *Tor*, nr. 24. Societas archaeologica Upsaliensis. Uppsala. Sid. 177–201.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1998. Ornamentiken som dateringsgrund för Upplands runstenar. *Innskifter og datering*. Dybdahl, Audun & Hagland, Jan Ragnar (eds.). Skrifter – Senter for middelalderstudier, nr. 8. Tapir. Trondheim. Sid. 73–91.
- Grönvall, Lennart. 2003 (1968). *Gualövs kyrka*. Andra tryckningen. Kristianstad.

- Gullbrandsson, Robin. 2016. Portalerna i Skalunda och Häggesleds kyrkor. Engelska stenmästare på Kålland under 1100-talet? *Sten - en tidsresa. Västergötlands fornnminnesförenings tidskrift 2015–2016*. Ask, Christer. (red.). Västergötlands fornnminnesförenings tidskrift, 2015/2016. Vårgårda. Sid. 79–103.
- Gurevitj, Aron. 1970. *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*. Tidens förlag. Stockholm.
- Gurevitj, Aron. 1985. *Categories of medieval culture*. Routledge & Kegan Paul. London.
- Gustin, Ingrid. 2006b. *Bjälbo stavkyrka. Bjälbo Norrkyrkogård. Raå 17, Bjälby socken, Mjölby kommun, Östergötlands län. Arkeologisk förundersökning. Rapport 2006:91*. Rapport / Östergötlands länsmuseum, nr. 2006:91. Östergötlands länsmuseum. Kulturmiljöavdelningen. Linköping.
- Haastrup, Ulla & Lind, John. 2016. Dronning Margrete Fredkulla. Politisk magthaver og mæcen for byzantisk kunst i danske kirker i 1100-tallets begyndelse. *Medeltidens genus: kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle. Norden och Europa ca 300–1500*. Hermanson, Lars & Magnúsdóttir, Auður (red.). Skrifter utgivna av Medeltidskommittén nr. 1. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs universitet. Göteborg. Sid. 29–71.
- Hagland, Jan Ragnar. 1998. Runes as Sources for the Middle Ages. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung: Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9. August 1995: proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen, 4–9 August 1995*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde. de Gruyter. Berlin. Sid. 619–628.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On collective memory*. Coser, Lewis A. (redaktör/utgivare, översättare, förord). The heritage of sociology. University of Chicago Press. Chicago.
- Hansson, Martin. 2001. *Huvudgårdar och herravälden: en studie av småländsk medeltid*. Lund studies in medieval archaeology, No 25. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Hansson, Martin. 2011. Aristocratic Expressions in Landscape and Settlement from the Viking Age to the middle Ages. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 79–96.
- Haraway, Donna. 1988. Situated knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist studies 1988*, vol. 14, No. 3. Moses, Claire G. et al. (eds.). New York. Sid: 575–600.
- Harrison, Dick. 2002. *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Ordfront. Stockholm.
- Harrison, Dick. 2011. Sveriges politiska historia mellan 1100 och 1250. *Varnhems kloster före Birger Jarl: om klostrets rottrådar i tiden*. Hagberg, Markus (red.). Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, nr. 58. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara. Sid. 35–52.
- Hedeager, Lotte. 1999. Skandinavisk dyreornamentik: Symbolsk repræsentation af en førkristen kosmologi. *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. Bd A*. AmS-rapport, no. 11 A. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger. Sid. 219–238.
- Hed Jakobsson, Anna. 2001. Constructions in space. Framing similarities between medieval churchyards and towns. *Current swedish archaeology*, vol. 9. Swedish Archaeological Society. Stockholm. Sid. 115–131.
- Hed Jakobsson, Anna. 2003. *Småldeglars härskare och Jerusalems tillskyndare: berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm studies in archaeology, no. 25. Stockholm.
- Hedvall, Rikard. 2008. Skänninge under sen vikingatid och tidig medeltid.
- Andersson, Hans, Gitte Hansen, and Ingvild Øye. *De Første 200 årene : Nytt Blikk På 27 Skandinaviske Middelalderbyer*. Arkeologisk Institutt, Universitet i Bergen. Print. UBAS. Nordisk, 5. Bergen. Sid. 341–358.

Hedvall, Rikard. 2013a. *Kyrkor och kyrkogårdar i Svanshals, Västra Tollstad och Heda. Östergötland, Ödeshögs kommun, Svanshals, Västra Tollstad och Heda socknar: arkeologisk förundersökning*. Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet. Linköping. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/5959>.

Hedvall, Rikard. 2013b. Ett kyrkligt centrum. *Borgare, bröder och bönder: arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Hedvall, Rikard et al. (red.). Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 19–42.

Hedvall, Rikard. 2014. *Örberga kyrka. Tidigkristna gravmonument, gravar och ett medeltida hus på kyrkogården. Östergötland, Vadstena kommun, Örberga kyrka och socken*. UV Rapport 2014:149. Riksantikvarieämbetet UV. Elanders Sverige AB. <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/7707>

Hedvall, Rikard och Gustavson, Helmer. 2001. Rundkyrkan i Klosterstad - en presentation av ett pågående projekt. *Fornvännen 2001, nr. 96*. Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. Sid. 145–152.

Hellström, Jan Arvid. 1971. *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 1, Rättshistoriskt bibliotek, nr. 16. Nord. bokh. Stockholm.

Hemming, Jan-Gerhard. 2006. *Gårdarna i Härlunda by före, under och efter den agrara revolutionen: en jordbruksbys väg från seklers "äng är åkers moder" till dagens "multifunktionalitet"*. Uppsats i agrarhistoria 2. Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.

Hermanson, Lars. 2001. *Det medeltida Västsverige: en forskningsöversikt*. Rapport, Göteborgs universitet. Göteborg.

Hermanson, Lars. 2009. *Bärande band - vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*. Nordic Academic Press. Lund.

Hermanson, Lars. 2010. Det tidiga Vreta: en helig plats i ett europeiskt maktsystem? *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Tagesson, Göran et al (red.) The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 14. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. Statens historiska museum. Stockholm. Sid. 219–242.

Hermanson, Lars. 2011. Vertical bonds and social power ideals of lordship in twelfth-century scandinavia. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 63–78.

Hermanson, Lars. 2015. Introduction: Rituals, Performatives, and Political Order in Northern Europe c. 650–1350. *Rituals, performatives, and political order in Northern Europe, c. 650-1350*. Jezierski, Wojtek et al. (eds.). Ritus et artes: traditions and transformations, no 7. Brepols. Turnhout. Sid: 1–42.

Hermanson, Lars & Orning, Hans Jacob. 2020. Lords and followers: Patron-Client relationships. *Nordic elites in transformation, c. 1050-1250. Volume II Social networks*. Esmark, Kim et al (eds.). Routledge research in medieval studies. NY: Routledge. New York. Sid. 33–53.

Hesjedal, Anders. 1999. Fra tekst til tekst - eller hvordan forhistorien ble til en katalog. *Glyfer och arkeologiska rum: en vänbok till Jarl Nordblad*. Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan. (red.). GOTARC. Series A, nr. 3. Institutionen för arkeologi. Göteborgs universitet. Göteborg. Sid. 253–265.

Hilton, Rodney. 1980. Inledning. *Övergången från feodalism till kapitalism. Inledning och efterskrift av Rodney Hilton*. Röda bokförlaget. Göteborg Sid. 5–33.

Hinnerson-Berglund, Maria. 2004. Mobilitet och estetik: *Nuukfjorden på Grönlands västkust som människornas livsvärld för 4000 år sedan*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses, no. 32. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. Göteborg.

- Hjørungdal, Tove. 2009. *A Hybrid Burial Practice. Situated Practices and the Production of Situated Knowledge in the Archaeology of the Vestland Cauldron*. BAR international series, 2004. Archaeopress. Oxford.
- Hohler, Erla Bergendahl. 1976. *The capitals of Urnes church and their background*. Acta Archaeologica, nr. 46. Köpenhamn.
- Hohler, Erla Bergendahl. 1999. *Norwegian Stave Church Sculpture*, vol I-II. Medieval art in Norway. Scandinavian Univ. Press. Oslo.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1946. *Svenska landskapslagar. Ser. 5, Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Geber. Stockholm.
- Holtan, Inger. 1997. Frillelevned i norsk høgmellomalder. *Nytt lys på middelalderen*. Haavardsholm, Jørgen (red.). Sypress Forlag. Oslo. Sid. 162–171.
- Hybel, Nils. 2011. The Roman Catholic Institutions and the Creation of Large Landed Estates in Denmark. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 223–238.
- Hyenstrand, Åke. 1996. *Lejonet, draken och korset: Sverige 500–1000*. Studentlitteratur. Lund.
- Hållans Stenholm, Ann-Mari. 2012. *Fornminnen: det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vågar till Midgård, nr. 15. Nordic Academic Press. Lund.
- Häggström, Leif. 2005. Den vardagliga kniven – om knivars terminologi och tolkning med småländska exempel. Bilaga 5. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på sydsvenska höglandet under äldre järnålder: exemplet Öggestorp*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses, nr. 34. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Härdelin, Alf. 1998. *Kult, kultur och kontemplation*. Opuscula selecta, nr 2. Artos. Skellefteå.
- Häussler, Ralph. 1998. *Resta, viator, et lege: thoughts on the epigraphic habit*. *Papers from the Institute of Archaeology*, no. 9. Sid. 31–56. 2020-05-13. <http://doi.org/10.5334/pia.123>.
- Högberg, Folke. 1960. *Stavkorshällar och liljestenar i Västergötland*. Skövdeortens hembygds- och fornminnesförenings skriftserie, nr. 8. Skövde.
- Inntjore, Hilde. 2013. *Evig liv i denne verden? Fragment frå fortida*. Ersland, Geir Atle. & Hellesøe Brekke, Øystein (red.). Dreyers forlag. Oslo. Sid. 159–173.
- Jacobs, Ine. 2014. *Temples and Civic Representation in the Theodosian Period. Using images in late antiquity*. Birk, Stine et al. (red.). Oxbow Books. Oxford. Sid. 132–149.
- Jacobsen, Henrik. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology, nr. 12. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Jacobzon, Lars & Vretemark, Maria. 1996. Råda – från vikingaby till villasamhälle. *Mellan bronssköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Holmström, E. (red.). Vänermuseum. Lidköping. Sid. 105–114.
- Jansson, Sven. B. F. 1959. Rapport om östgötska och småländska runfynd. *Fornvännen* 54:2/3. Sid. 93–112.
- Jansson, Ulf. 1998. *Odlingssystem i Vänerområdet: en studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, nr. 103. Univ. Stockholm.
- Jansson, Petter. 2011. *Restaurering av romanska gravmonument och gravstenar på Högs kyrkogård, Högs socken, Kävlunge kommun*. Arkivrapport 37/2011. Regionmuseet Kristianstad. Landsantikvarien i Skåne. Kristianstad.

- Jesch, Judith. 1998. Still standing in Ågersta: Textuality and literacy in late Viking-Age rune stone inscriptions. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung: Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9. August 1995: proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen, 4–9 August 1995*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde. de Gruyter. Berlin. Sid. 462–475.
- Jesch, Judith. 2001. *Ships and men in the late Viking Age: the vocabulary of runic inscriptions and skaldic verse*. Boydell Press. Woodbridge.
- Jesch, Judith. 2005. Memorials in speech and writing. *Runesten, magt og mindesmærker. Hikuin 32*. Forlaget Hikuin. Højbjerg. Sid. 95–104.
- Jesch, Judith. 2011. Runic inscriptions and the vocabulary of land, lordship, and social power in the late Viking Age. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 31–44.
- Jesch, Judith. 2013. Runes and Words: Runic Lexicography in Context. *Futhark. International Journal of Runic Studies 4 (2013)*. Sid. 77–100.
2020-05-11. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-213051>.
- Jeziarski, Wojtek (et al). 2015. *Rituals, performatives, and political order in Northern Europe, c. 650-1350*. Jeziarski, Wojtek et al. (eds.). Ritus et artes: traditions and transformations, no 7. Brepols. Turnhout.
- Johansson, Roland. 2001. Jämförelse av liljestenarnas ikonografi med sten- och mosaikmotiv från Bysans. *Liljestenar. En rapport från Liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 97–113.
- Johnson, Matthew. 1996. *An archaeology of capitalism*. Blackwell Publishers. London.
- Jones, Andrew. 2007. *Memory and material culture*. Topics in contemporary archaeology. Cambridge University Press. Cambridge.
- Jonsson, Kenneth. 1995. Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995–1995*. Jonsson, Kenneth et al. (red.). Numismatiska meddelanden, nr. 40. Svenska numismatiska föreningen. Stockholm. Sid. 43–61.
- Jonsson, Kristina. 2009. *Practices for the living and the dead: medieval and post-Reformation burials in Scandinavia*. Stockholm studies in archaeology, no. 50. Stockholms universitet. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholm.
- Karlsson, Lennart. 1988. *Medieval ironwork in Sweden*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Karlsson, Mattias. 2015. Kyrkorna under äldre medeltid. *Skåne - landskapets kyrkor*. Dahlberg, Markus och Sjöström, Ingrid. (red.). Forskningsprojektet sockenkyrkorna. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 39–110.
- Kieffer-Olsen, Jakob. 1993. *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark: 8 kirkegårdsudgravninger*. Afd. for Middelalder-arkæologi. Højbjerg.
- Kinberg, Johan Gustaf. 1958 (1784). *Beskrivning öfver Järpås pastorat år 1784*. KF. Stockholm.
- Kirton, Joanne. 2015. Locating the Cleulow Cross: Materiality, Place and Landscape. *Early medieval stone monuments: materiality, biography, landscape*. Williams, Howard et al. (eds.). Boydell Studies in Medieval Art and Architecture, no. 6. Boydell Press. Woodbridge. Sid. 35–61.

- Kitzler Åhfeldt, Laila. 2012. Runstenar och eskilstunakistor i Västergötland: ett exempel på förändrad mobilitet. *Futhark: international journal of runic studies* 2011, nr. 2. University of Oslo. Oslo. Sid. 145–176.
- Kjellin, Helge. 1918. *Medeltida gravvårdsformer i Norden*. Lunds universitets årsskrift. Bd 14, nr 19. Lund.
- Kjellström, Anna & Wikström, Anders (red.). 2008. *På väg mot paradiset: arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Meddelanden och rapporter från Sigtuna museum, nr. 33. Sigtuna museum. Sigtuna.
- Kornerup, Jacob. 1873. Om middelalderens begravelsemaade i Danmark. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1873. Det kongelige nordiske oldskrift-selskab. København. Sid 250–276.
- Kræmmer, Michael. 2012. Sorø Klosters ældste historie i de skriftlige kilder. Sorø-Studier - Om kirkens og klosterets historie og brug. *Hikuin*, 2012 Årg. 39, nr. 39. Højbjerg. Sid. 15–28.
- Krefting, Otto. 1867. Inberetning om en antikvarisk Undersøgelse i Tronhjems Domkirke 1865–66. *Föreningen til Norske fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1865*. Kristiania. Sid. 6–20.
- Kristoffersen, Siv. 1997. *Dyreornamentikkens sosiale tilhørighet og maktpolitiske sammenheng: Nydamstil og Stil I i Sør- og Sørvestnorge*. Bergen.
- Kristoffersen, Siv & Oestigaard, Terje. 2008. "Death Myths": Performing of Rituals and Variation in Corpse Treatment during the Migration Period in Norway. *The materiality of death: bodies, burials, beliefs*. Fahlander, Fredrik and Oestigaard, Terje (eds.). BAR international series 1768. Archaeopress. Oxford. Sid. 127–138.
- Kubler, George. 1963. *The shape of time: remarks on the history of things*. Yale University Press. New Haven.
- Källström, Magnus. 2007. *Mästare och minnesmärken: studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm studies in Scandinavian philology, nr. 43. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. Sockholm.
- Källström, Magnus. 2020. Aristocratic networks during the late Viking age in the light of runic inscriptions. *Nordic elites in transformation, c. 1050-1250. Volume II Social networks*. Esmark, Kim et al (eds.). Routledge research in medieval studies. NY: Routledge. New York. Sid. 79–103.
- Körlinge, Max. 2012. *Eskilstunakistornas bruk och återbruk: tidigkristna gravmonument i Östergötland under medeltiden*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. Stockholm.
- Lagerlöf, Erland. 1985. *Medeltida träkyrkor 2, Västergötland Värmland Närke*. Sveriges kyrkor volym 199. Gustafsson, Evald. (red.). Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Larsson, Mats G. 1990. *Runstenar och utlandsfärder: aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 80, nr. 18. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Latour, Bruno. 1993. *We have never been modern*. Harvester Wheatsheaf. New York.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. University Press. Oxford.
- Levenstam, Thorsten. 1976. *Levenebygden. Levene, Long, Slädene, Sparlösa*. Levene hembygdsförening. Vara.
- Lévi-Strauss, Jean-Claude. 1963. *Structural Anthropology*, Translated from the French by Claire Jacobson and Brooke Grundfest Schoepf. Basic Books. New York.
- Liebrott, Niels-Knud. 1989. *Dansk Middelalder Arkaeologi*. Gad. København.

- Liepe, Lena. 2003. Om stil och betydelse i romansk stensulptur. *Skandinaviske symposium om romanske stenarbejder: 1999 i Silkeborg, Danmark*. Vellev, Jens (red.). Romanske stenarbejder, nr. 5. Hikuin. Højbjerg. Sid. 161–176.
- Liepe, Lena. 2015. Det befolkade rummet: Relikfyndet från Torsken kyrka. *Nordlit nr 36*. Linnéuniversitetet Fakulteten för konst och humaniora. Sid. 261–274. <https://doi.org/10.7557/13.3691>.
2005. Lindberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. *Sunnerby på Källandsö, S.ta Katarine kapellplats. Arkeologisk förundersökning av RAÄ 48, Odensvik 5:4*. Med bidrag av Stig Lindberg. Förundersökningsrapport. Lidköping.
- Lindberg, Markus. 2010. Det ligger en kung begravnen. Vreta klosters kyrka som gravplats. *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Tagesson, Göran et al (red.) The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 14. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. Statens historiska museum. Stockholm. Sid. 111–136.
- Lindblom, Andreas. 1944. *Sveriges konsthistoria: från forntid till nutid. Del 1. Från stenåldern till Gustav Vasa*. Nordisk Rotogravyr. Stockholm.
- Lindfors, Anders Otto och Reuter Dahl, Hans. 1838. *Berättelse om ärkebiskop Anders Sunessons graf, upptäckt i Lunds domkyrka år 1833*. Lund.
- Lindqvist, Sune. 1915. *Den helige Eskils biskopsdöme: några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*. Stockholm.
- Lindkvist, Thomas. 1990. *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. 2:a upplagan. Opuscula Historica Upsaliensia, no. 1. Historiska institutionen, Univ. Uppsala.
- Lindkvist, Thomas. 2003. *Trälrar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Lindkvist, Thomas och Myrdal, Janken (red.). Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska museets förlag. Stockholm. Sid. 9–21.
- Lindkvist, Thomas. 2009. *Bonden i lagen. Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden - festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Liljewall, Britt (red.). Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden, 47. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Stockholm. Sid. 57–72.
- Lindkvist, Thomas. 2019. *Lagman Lum – en gammal god hedning i Västergötland. Tidens landskap. En vänbok till Anders André*. Ljung, Cecilia et al. (red.). Nordic Academic Press. Lund.
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria. 2009. *Det svenska samhället 800–1720: klerkernas och adelns tid*. 3:e upplagan. Studentlitteratur. Lund.
- Lindqvist, Sune. 1919. Den svenska folkvandringstilens uppkomst. *RIG. Föreningen för svensk kulturhistoria. Tidskrift Bd 2, 1919*. Ambrosiani, Sune (red.). Stockholm. Sid. 65–80.
- Line, Philip. 2007. *Kingship and state formation in Sweden, 1130-1290*. The northern world, no. 27. Leiden.
- Ljung, Cecilia. 2009. Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid: en diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument. *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: resultat av ett tvärvetenskapligt projekt*. Kaliff, Anders (red.). Arkeologiska undersökningar: skrifter / Riksantikvarieämbetet, nr. 75. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 146–213.
- Ljung, Cecilia. 2010. Vreta klostrets tidigkristna gravmonument. *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Tagesson, Göran et al (red.). The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 14. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. Statens historiska museum. Stockholm. Sid. 49–80.

- Ljung, Cecilia. 2016. *Under runristad häll, 1. Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*. Stockholm Studies in Archaeology, 67:1. Explicare. Stockholm.
- Ljung, Cecilia. 2016. *Under runristad häll, 2. Katalog över tidigkristna gravmonument*. Stockholm Studies in Archaeology, 67:2. Explicare. Stockholm.
- Ljungström, Claës Johan. 1871. *Kinneferdings och Kållands härader samt staden Lidköping*. Berlingska Boktryckeriet. Lund.
- Ljungström, Claës Johan. 1877. *Wartofta härad och staden Falköping*. Samson & Wallin. Stockholm.
- Lundahl, Ivar. 1961. *Det medeltida Västergötland*. Nomina Germanica, nr. 12. Lund.
- Lundahl, Ivar. 1963. *Ortnamnen i Skaraborgs län D. 8 Kållands härad: territoriella namn*. Kungl. Ortnamnskommissionen. Lundequistska bokhandeln. Uppsala.
- Lundahl, Ivar. 1972. *Ortnamnen i Skaraborgs län, D. 1. Inledning*. Kungl. Ortnamnskommissionen. Lundequistska bokhandeln. Uppsala.
- Lundberg, Stig. 1997. *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*. Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg, nr. 7. Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Lundberg, Stig. 2010. *Kistan vid Sankta Katarine kapell. Sunnerby på Kållandsö: S:t Katerine kapellplats. Arkeologisk undersökning av RAÅ Otterstad 48:1*. Gotarc. Series D, Archaeological reports, no 75. Verdandi. Arkeologisk skriftserie, no 3. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier. Göteborg. Sid. 106–121.
- Lundström, Inga & Theliander, Claës. 2004. *Såntorp: ett gravfält i Västergötland från förromersk järnålder till tidig medeltid: anläggningsbeskrivningar, dokumentation och analyser*. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, nr. 49. Institutionen för arkeologi, Univ. Göteborg.
- Løffler, Julius. 1889. *Danske Gravstene fra Middelalderen*. Köpenhamn.
- Løffler, Julius. 1891. *Gravmonumenterne i Ringsted Kirke*. Reitzel. Kjøbenhavn.
- Lönnroth, Erik. 1959. *Från svensk medeltid*. Aldus-böckerna, nr. 19. Bonnier. Stockholm.
- MacMullen, Ramsay. 1982. The Epigraphic Habit in the Roman Empire. *The American Journal of Philology*. Vol. 103, No. 3 (Autumn, 1982). The Johns Hopkins University Press. Sid. 233–246. 2020-05-13. <https://www.jstor.org/stable/294470>.
- Malmer, Mats. 1963. *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 80, nr. 3. Habelt. Bonn.
- Martin, Debra L. (et al). 2013. *Bioarchaeology. An Integrated Approach to Working with Human Remains*. Manuals in archaeological method, theory and technique. Springer. New York.
- Marinis, Vasileios. 2009. Tombs and burials in the monastery tou Libos in Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 63 (2009). Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. Sid. 147–166.
- Menander, Hanna & Arcini, Caroline. 2013. Dominikankonventet S:t Olof. *Borgare, bröder och bönder: arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Hedvall, Rikard et al. (red.). Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 191–228.

- Menander, Hanna. 2018. *Den goda döden: arkeologiska studier av gravar och begravningspraxis i S:t Olofkonventet i Skänninge*. Occasional papers in archaeology, nr. 63. Uppsala universitet, Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala.
- Mitchell, William John Thomas. 1992. The pictorial turn. *Artforum*, vol 30, No. 7. New York. Sid. 89–94.
- Morelli, Giovanni. 1982 (1890). *Italian painters: Critical Studies of their Works*, translated by Ffoulkes, C. J. 1982. London.
- Mouffe, Chantal & Laclau, Ernesto. 1985. *Hegemony & socialist strategy*. Verso. London.
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the political*. Thinking in action. Routledge. London.
- Mouffe, Chantal. 2008. *Om det politiska*. Tankekraft. Hägersten.
- Mouffe, Chantal. 2013. *Agonistics: thinking the world politically*. Verso. London.
- Müller, Sophus. 1880. *Dyreornamentiken i Norden: dens oprindelse, udvikling og forhold til samtidige stilarter*. Köpenhamn.
- Münster, Friederich. 1829. *Beretning om Undersøgelsen af Erkebiskop Absalons Grav i Soroe Kirke: med to Kobbertavler*. Thiele
- Myrdal, Janken. 1986. *Medeltidens åkerbruk: agrartechnik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museets handlingar, nr. 105. Nordiska museet. Stockholm.
- Myrdal, Janken. 1988. Legoboskap. *Rig. Föreningens för svensk kulturhistoria tidskrift*, nr 71:3. Svenska teknologföreningens förlag. Stockholm. Sid. 65–81.
- Myrdal, Janken. 1999. *Det svenska jordbrukets historia. Bd 2, Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg. Stockholm.
- Myrdal, Janken. 2004. Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift. *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Olle Ferm och Nyström, Staffan (red.). *Runica et mediævalia. Scripta minora*. Nr. 10. Sällskapet Runica et mediævalia och Kungl. biblioteket. Stockholm.
- Myrdal, Janken. 2012. *Boskapsskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie*. Nordiska museets handlingar, nr. 139. Nordiska museet. Stockholm.
- Myrdal, Janken & Tollin, Clas. 2003. Brytar och medeltida huvudgårdar. *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Lindkvist, Tomas och Myrdal, Janken (red.). Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska museets förlag. Stockholm. Sid. 133–168.
- Naum, Magdalena. 2008. *Homelands lost and gained: Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages*. Lund studies in historical archaeology, nr 9. Arkeologiska institutionen och Historiska museet, Lunds universitet. Lund.
- Neill, Tom & Lundberg, Stig. 1994. Förnyad diskussion om Eskilstunakistorna. *Fornvännen årgång 89*, 1994. Sid. 145–159.
- Nilsson, Bertil. 1987. Död och begravning: begravningsskicket i Norden. *Tanke och tro: aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. Ferm, Olle och Tegnér, Göran (red.). Studier till Det medeltida Sverige, nr. 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Sid. 133–150.

- Nilsson, Bertil. 1994. *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 3. Lunne böcker. Uppsala.
- Nilsson, Bertil. 2010. Den tidiga medeltidens likbegängelse och begravningsbruk i Västkyrkan. Liturgi och kyrkorätt. *Från hedniskt till kristet: förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien ca 800–1200*. Nilsson, Bertil (red.). Runica et mediævalia. Opuscula, nr. 14. Sällskapet Runica et mediævalia. Stockholm. Sid. 9–56.
- Nilsson, Bertil. 2010b. Det tidigaste klostret i Vreta. *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Tagesson, Göran et al (red.). The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 14. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. Statens historiska museum. Stockholm. Sid. 29–47.
- Nilsson, Göran. 2012. *Nytt ljus över Yngre Västgötalagen: den bestickande teorin om en medeltida lagstiftningsprocess*. Rättshistoriskt bibliotek, nr. 69. Institutet för rättshistorisk forskning. Stockholm.
- Nilsson, Ing-Marie. 2003. Härskarsymbol och högsäte - om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor. *META*. Medeltidsarkeologisk tidskrift, nr. 1. Uppsala. Sid. 31–49.
- Nilsson, Ylva. 2009. *Skalunda hög. Fornlämning nr 3:1, Skalunda socken, Lidköpings kommun, Västergötland. Forskningsundersökning år 1996 inom begränsad del av Skalunda hög*. Rapport 2009:12. Arkivrapport. Västergötlands museum. Skara.
- Nilsson Stutz, Liv. 2003. *Embodied rituals and ritualized bodies: tracing ritual practices in Late Mesolithic burials*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8o, no. 46. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Nilsson Stutz, Liv. 2004. Minnet och glömskan av de döda i Skateholm. *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. Berggren, Åsa et al. (red.). Vågar till Midgård, nr. 5. Nordic Academic Press. Lund. Sid. 81–98.
- Nitenberg, Annelie. 2009. *Liljestenar och stavkorshällar: kulturmöten och social praktik i tidig medeltid*. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, nr. 71. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Nitenberg, Annelie. 2019. *Härskare i liv och död: social exklusivitet och maktstrategi i Vänerbygd under yngre järnålder*. Institutionen för historiska studier. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. 2007. *Liljestenar och stavkorshällar*. Vänermuseet. Lidköping.
- Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. 2010. Sunnerby - en vendeltida stormannamiljö på Kållandsö. *Historieforum: tidskrift för historisk debatt*. Nr 3. Tema folkvandringstid och vendeltid. Historieforum Västra Götaland. Källby. Sid. 104–116.
- Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. 2018. *Sunnerby på Kållandsö: Tre gravar och hundra praktiker - en utgrävning av Kungshögen och två mindre gravar från vendeltidens Sunnerby. Arkeologisk undersökning av Otterstad RAÄ 59 åren 2006–2011. GOTARC Series D. Archaeological Reports No 111*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. I manus. *Lidköping - staden mellan broarna. Arkeologisk undersökning av RAÄ Lidköping 11:1 åren 2016–2018*.
- Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna. I manus. *Sunnerbyboplatsen. Arkeologisk undersökning av Otterstad RAÄ 386 åren 2011–2012*.
- Nordanskog, Gunnar. 2006. *Föreställd hedendom: tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vågar till Midgård, nr. 9. Nordic Academic Press. Lund.
- Nordbladh, Jarl. 2009. Arkeologins bilder. *Sveriges historia. 13 000 f kr - 600 e Kr*. Welinder, Stig. (förf.). Norstedt. Stockholm. Sid. 355–366.

Nordström, Folke. 1984. *Mediaeval baptismal font: an iconographical study*. Umeå studies in the humanities, nr. 6. Umeå universitet. Umeå.

Normark, Johan. 2006. *The roads in-between: causeways and polyagentive networks at Ichmul and Yo'okop, Coahuah Region, Mexico*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses, no. 45. Göteborgs universitet. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Göteborg.

Norrman, Maria. 2015. *S:t Helena kyrka Skövde. Markarbeten söder om långhuset 2013. Arkeologisk förundersökning/undersökning Skövde socken, Skövde kommun, Västergötland*. Rapport 2015:22. Västergötlands museum. Skara.

Nyberg, Tore. 2001. *Liljestenar: En rapport från liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens: arrangerat av föreningen Historieforum Västra Götaland och Vänermuséet I Lidköping 19–20 Maj år 2000. Festskrift till Tore Nyberg 70 år*. Historieforum Västra Götaland Ser. B, Vetenskapliga Rapporter och Småskrifter, nr. 1. Historieforum Västra Götaland. Skara.

Nyqvist Thorsson, Anna & Nitenberg, Annelie. 2010. Med Bidrag av Stig Lundberg. *Sunnerby på Källandsö: S:ta Katerine kapellplats. Arkeologisk undersökning av RAÅ Otterstad 48:1*. Gotarc. Series D, Archaeological reports, no. 75. Verdandi. Arkeologisk skriftserie, nr. 3. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier. Göteborg.

Nyqvist Thorsson, Anna. 2012. Kungshögen – en vendeltida storhög på Källandsö. *Föreningen för Västgötalitteratur*. Meddelande 2012, nr 4. Skara. Sid 3–4.

Nyqvist Thorsson, Anna & Oxenstierna, Andreas. 2018. Kung Hägges grav - en del av en västgötsk historia. *Västgötalitteratur 2018*. Hagberg, Johnny (red.). Föreningen för Västgötalitteratur. Skara. Sid 21–48.

Nyqvist Thorsson, Anna. *I manus*. Kung Hägges grav. Arkeologisk rapport.

Oestigaard, Terje & Goldhahn, Joachim. 2006. From the dead to the living. Death as transactions and re-negotiations. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 39, No. 1. Universitetsförlaget. Oslo. Sid. 27–48.

Orning, Hans Jacob. 2015. Festive Governance: Feasts as Rituals of Power and Integration in Medieval Norway. *Rituals, performatives, and political order in Northern Europe, c. 650-1350*. Jezierski, Wojtek et al. (eds.). Ritus et artes: traditions and transformations. No 7. Brepols. Turnhout. Sid. 175–208.

Palm, Rune. 1992. *Runor och regionalitet: studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön, 1100–1690, nr 7. Univ. Uppsala.

Palm, Rune. 2004. *Vikingarnas språk. 750–1100*. Norstedt. Stockholm.

Palumbo, Alessandro. 2018. *Skriftsystem i förändring: en grafematisk och paleografisk studie av de svenska medeltida runinskrifterna*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. Uppsala.

Panofsky, Erwin. 1947. *Abbot Suger on the abbey church of St. Denis and its art treasures*. Panofsky, Erwin (redaktör/utgivare, översättare, kommentator). Princeton.

Panofsky, Erwin. 1957. *Meaning in the visual arts: papers in and on art history*. Doubleday. New York.

Pedersen, Anne. 2010. Grave, høje og kirker gravskikke og monumenter mellem hedensk og kristent i Danmark. *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien ca 800–1200*. Nilsson, Bertil (red.). Runica et mediævalia. Opuscula, nr. 14. Sällskapet Runica et mediævalia. Stockholm. Sid. 57–102.

Peringskiöld, Johan. 2012 (1654–1720). *Västgötadeln av Monumenta Sveo-Gothorum*. Skara stiftshistoriska sällskskap skriftserie, 66. Föreningen för Västgötalitteratur. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara.

- Pernler, Sven-Erik., Piltz, Anders & Brunius, Jan. 2007. *S:ta Elin av Skövde. Kulten, källorna, kvinnan*. Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, nr. 31. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara.
- Porskrog Rasmussen, Carsten. 2011. Danish Crown Lands AD 1230 – and before? *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 239–262.
- Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael. 2011. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 1–30.
- Poulsen, Bjørn, Vogt, Helle & Jón Viðar Sigurðsson. 2019. Introduction. *Nordic elites in transformation, c. 1050–1250. Volume I Material resources*. Poulsen, Bjørn et al (eds.). Routledge research in medieval studies, No. 14. NY: Routledge. New York. Sid. 1–31.
- Qviller, Bjørn. 1997. Frihet, likhet og brorskap: betydningen av gildene i norrøn middelalder. *Nytt lys på middelalderen*. Haavardsholm, Jørgen (red.). Syress Forlag. Oslo. Sid. 172–180.
- Redin, Lars. 1976. *Lagmanshejdan: ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 40, nr 10. Habelt. Bonn.
- Rensbro, Henriette. 2012. Sorø Klosters kirkegård for lægfolk. *Hikuin*, 39(39), 131. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/Hikuin/article/view/109661>.
- Reutersvärd, Oscar. 1967. *Paradisets källa och de gotländska "paradisfontarna": ett bidrag till studiet av vattensymboliken på de medeltida dopfontarna*. Atlas till Sveriges odlingshistoria. Tilläggsh. 6. Gleerup. Lund.
- Rhodin, Leon, Lindblom, Verner & Klang, Kerold. 1994. *Gudaträd och västgötska skottkungar: Sveriges bysantinska arv*. Göteborg.
- Rhodin, Leon, Gren, Leif & Lindblom, Verner. 2000. Liljestenarna och Sveriges kristnande från Bysans. *Fornvännen* 95 (2000). Vitterhetsakademien. Stockholm.
- Rhodin, Leon & Gren, Leif. 2001. Liljestenarnas bysantinska bakgrund. *Liljestenar. En rapport från Liljestensseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 181–200.
- Rydbeck, Otto. 1926. *Ärkebiskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka. En undersökning av Otto Rydbeck under medverkan av Carl M. Fürst och Agnes Branting*. C.W.K. Gleerups förlag. Lund.
- Ryder, Peter. 1985. *The medieval cross slab grave cover in county Durham*. Research report. Architectural and Archaeological Society of Durham and Northumberland, no 1. Architectural and Archaeological Society of Durham and Northumberland. Durham.
- Salin, Bernhard. 1904. *Die altgermanische Thierornamentik*. Stockholm.
- Salin, Bernhard. 1921. Förgylld flöjel från Söderala kyrka. *Fornvännen* 1921. Sid. 1–22.
- Salvucci, Giovanna. 2006. Between Heaven and Hell: the Konungasögur and the Emergence of the Idea of Purgatory. *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles*. McKinnell, John et al. (eds.). University of Durham. Centre for Medieval and Renaissance Studies. Durham. Sid. 866–875.
- Sartre, Jean-Paul. 2004 (1960). *Critique of Dialectic Reason. Vol. 1. Theory of Practical Ensembles*. Verso. London.
- Sawyer, Birgit. 1989. Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien. *Scandia (Lund): tidskrift för historisk forskning*. Scandia. Lund. Sid. 327–328.

- Sawyer, Birgit & Sawyer, Peter. 1993. *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800-1500*. The Nordic Series, Volume 17. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- Schechner, Richard. 1988 (1977). *Performance theory*. Rev. and expanded ed. Routledge. New York.
- Schechner, Richard. 1985. *Between theater and anthropology*. University of Pennsylvania Press, cop. Philadelphia.
- Schoolman, Edward. 2013. Reassessing the Sarcophagi of Ravenna. *Dumbarton Oaks Paper* 67. Dumbarton Oaks. Washington, DC. Sid. 49–74.
- Sellevoid, Berit Jansen. 2000. Begravelser på en katedralkirkegård: Hamar domkirkeruin. *Hikuin*, Årg. 27 Nr. 27 (2000). Middelalderens kirkegårde. Arkæologi og antropologi – indsigt og udsyn. Sid. 245–254.
- Sellevoid, Berit Jansen. 2001. *From death to life in medieval Hamar: skeletons and graves as historical source material*. Acta humaniora (Oslo), nr. 109. Faculty of Arts, University of Oslo. Oslo.
- Sigsjö, Ragnar. 2011. Monasterium vetus - Varnhems kloster före Birger Jarl. *Varnhems kloster före Birger Jarl: om klostrets rotträdar i tiden*. Hagberg, Markus (red.). Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie, nr. 58. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara. Sid. 67–96.
- Sigurðsson, Jon Viðar. 2008. *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Pax. Oslo.
- Sigurðsson, Jon Viðar. 2011. Kings, earls, and chieftains - rulers in Norway, Orkney, and Iceland, c. 900–1300. *Ideology and power in the Viking and Middle Ages - Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney, and the Faeroes*. Steinsland, Gro (red.). The Northern world, No. 52. Brill. Leiden. Sid. 69–108.
- Skoglund, Peter. 2005. *Vardagens landskap: lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 80, nr. 49. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Skogstrand, Lisbeth. 2006. Kjønn som analytisk kategori og kroppslig og kulturelt fenomen. *Det arkeologiske kjønn. foredrag fra et seminar om kjønn og arkeologi, Vitlycke museum 30. januar-1. februar 2003*. Skogstrand, Lisbeth och Fuglestad, Ingrid (red.). Oslo archaeological series, 7. Unipub. Oslo. Sid. 109–126.
- Sofaer Derevenski, Joanna. 2002. Engenusing context. Context as gendered practice in the early Bronze Age of the Upper Thames Valley, UK. *European Journal of Archaeology*. Vol. 5(2). SAGE Publications. London. Sid. 191–211.
- Solli, Britt. 2002. *Seid: myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Pax. Oslo.
- Sporrong, Ulf. 2004. Kyrkan i landskapet. *Östergötland - landskapets kyrkor*. Sjöström, Ingrid och Ullén, Marian (red.). Forskningsprojektet sockenkyrkorna. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm. Sid. 13–28.
- Staecker, Jörn. 2010. En kokong av sten: runstenar och Eskilstunamonument ur ett textuellt perspektiv. *Från hednisk till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien ca 800–1200*. Nilsson, Bertil (red.). Runica et mediævalia. Opuscula, nr. 14. Sällskapet Runica et mediævalia. Stockholm. Sid. 197–270.
- Stibéus, Magnus. 1996. Södra Vänerbygden - ett maktens landskap. *Mellan bronssköld och JAS-plan: glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Holmström, Erik (red.). Lidköpings kommun. Lidköping.
- Stibéus, Magnus. 2005. *Varla boplatslämningar från stenålder till medeltid. Halland, Tölö socken, Varla 2:6 och 9:27, RAÄ 173*. UV Väst Rapport 2004:34. UV Väst, Riksantikvarieämbetet. Göteborg.
- Stibéus, Magnus & Lundqvist, Lars. 2006. *Arkeologiska undersökningar i Saleby och Forshem Saleby, Saleby socken, Lidköpings kommun 1998 och 2000 Forshem, Forshems socken, Götene kommun 2000*. Med bidrag av Anders Berglund, Peter Zetterlund, Karin Viklund och Maria Vretemark. Rapport 2006:6. Västergötlands museum. Skara.

- Stiesdal, Hans. 1983a. Grave i tidlige vesttårne. Nogle nyere iakttagelser. *Hikuin* 9. Hikuin. Moesgård. Sid. 7–26.
- Stige, Morten. 2014. Norske gravminner fra høymiddelalderen som kilde til kjønnsidentitet. *Iconographisk Post: ICO. Nordisk tidskrift för bildtolkning Nordic Review of Iconography. Nr 3, 2014*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Center for Kunst og Kristendom. København. Sid. 21–36.
- Strömer, Cecilia. 1992. *Studier av bemålad sten med en färganalys av Västerplana kyrkas dopfunt*. Examensuppsats 1992:7. Institutionen för kulturmiljövård. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Sundnér, Barbro. 1982. *Maglarp, en tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4o, nr. 15. Habelt. Bonn.
- Sundqvist, Olof. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Occasional papers in archaeology, nr. 41. Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet. Uppsala.
- Svanberg, Jan. 2001. Liljestenar, romanska mästare och korsriddare i Västergötland. Liljestenar. *En rapport från Liljestenseminariet i Lidköping om liljestenarnas skyddsbehov, ikonografi och proveniens*. Jonsson, Evert et al. (red.). Historieforum Västra Götaland. Skara. Sid. 201–208.
- Svanberg, Jan. 2009. Drottning Katarinas gravvård från Gudhems klosterkyrka. *Gudhems kloster*. Hagberg, Markus (red.). Skara stiftshistoriska sällsks skriftserie, nr. 44. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara. Sid. 91–114.
- Svensson, Eva. 2008. *The medieval household: daily life in castles and farmsteads: Scandinavian examples in their European context*. The medieval countryside, no. 2. Brepols. Turnhout.
- Svärdström, Elisabeth & Jungner, Hugo (red.). 1958. *Sveriges runinskrifter. Bd 5, Västergötlands runinskrifter, H. 3, Skaraborgs läns runstenar*. Kungl.Vitterhets historie och antikvitets akademien. Almqvist & Wiksell international. Stockholm.
- Svärdström, Elisabeth & Jungner, Hugo (red.). 1970. *Sveriges runinskrifter Bd 5, Västergötlands runinskrifter. H. 5, Inledning*. Kungl.Vitterhets historie och antikvitets akademien. Almqvist & Wiksell international. Stockholm.
- Tagesson, Göran. 2007. Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland: spår av medeltida aktörer. *Fornvännen* 2007(102):4. Vitterhetsakademien. Stockholm. Sid. 246–266.
- Tagesson, Göran. & Westerlund, Johan. 2004. *Domkyrkoparken, Linköping: gravar från 1100-talet till 1810, Östergötland, Linköpings stad och kommun*. Dokumentation av fältarbetsfasen / UV Öst, Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, 2004:1. Riksantikvarieämbetet, Avd. för arkeologiska undersökningar, UV Öst. Linköping.
- Tagesson, Göran. 2010. Vreta före cistercienserna. Huvudgård, kyrka och en (o)möjlig dopanläggning? *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Tagesson, Göran et al (red.). The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 14. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 77. Statens historiska museum. Stockholm. Sid. 81–110.
- Tambiah, Stanley Jeyaraja. 1985. *Culture, thought, and social action: an anthropological perspective*. Harvard University. Press. Cambridge, Mass.
- Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicket förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.
- Theuws, Frans. 2000. Introduction: rituals in transforming societies. *Rituals of power: from late Antiquity to the early Middle Ages*. Theuws, Frans., Nelson, Janet L. (eds.). The transformation of the Roman world. No. 8. Brill. Leiden. Sid: 1–14.

- Thompson, Victoria. 2004. *Dying and death in later Anglo-Saxon England*. Anglo-Saxon studies. No. 4. Boydell Press. Woodbridge.
- Thordeman, Bengt. 1927. En medeltida relik. *Fornvännen* 22. Kungl. Vitterhets, historie och antikvitetsakademien. Stockholm. Sid. 321–330.
- Thunmark-Nylén, Lena. 1989. Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. *Medeltidens födelse*. Andrén, Anders (red.). Symposier på Krapperups borg, nr. 1. Gyllenstiernska Krapperupstift. Nyhamnsläge. Sid. 213–232.
- Tollin, Claes. 2011. Demesne farms and parish formations in western Östergötland: a spatial study of church catchment areas and ownership structures when Alvastra Abbey was founded. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Poulsen, Bjørn & Sindbæk, Søren Michael (eds.). The Medieval Countryside (TMC), No. 9. Brepols. Turnhout. Sid. 147–183.
- Turner, Victor. 1982. *From ritual to theatre: the human seriousness of play*. Performance studies series, No. 1. Performing arts journal publ. New York.
- Törner, P. W. 1921. *Strö medeltidskyrka: restaurerad 1921*. Westgöta-posten. Lidköping.
- af Ugglas, Carl R. 1931. *Lödöse. Historia och arkeologi*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumstställningens publikationskommitté, nr. 4. Göteborg.
- af Ugglas, Carl R. 1948. Till de västgötska "liljestenarnas" genealogi. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1948. Femte delen, fjärde och femte häftena. Skara. Sid. 48–66.
- Ullén, Marian & Ljungstedt, Sune. 2003. *Östergötlands medeltida dopfuntar*. Studier till Sveriges kyrkor, nr 1. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm.
- Ullén, Marian. 2006. Medeltidens kyrkor. *Småland - landskapets kyrkor*. Ullén, Marian (red.). Forskningsprojektet sockenkyrkorna. Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm. Sid. 41–98.
- Warburg, Aby (2000). *Der Bilderatlas Mnemosyne*. Gesammelte Schriften: Studienausgabe; vol. 2:2:1. Akademie Verlag, cop. Berlin.
- Weidhagen-Hallerdt, Margareta. 2010. *S:t Clemens kyrka i Helsingborg: medeltida monument och människor*. Skrifter, Stadshistoriska avdelningen, Dunkers kulturhus nr 15. Dunkers kulturhus. Helsingborg.
- Wessén, Elias & Jansson, Sven B. F. 1945. Sveriges runinskrifter. Bd 7, Upplands runinskrifter, D. 2. Almqvist & Wiksell international. Stockholm.
- Westman, Knut B. 1954. Erik den helige och hans tid. Erik den He-lige. Historia, kult, relik. Thordeman, Bengt (red.). Stockholm.
- Wickham, Chris. 2005. *Framing the Early Middle Ages. Europe and the mediterranean, 400-800*. University press. Oxford.
- Wickham, Chris. 2016. *Medieval Europe*. Yale University Press. New Haven.
- Wienberg, Jes. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- Wienberg, Jes. 1997. Eskilstunamonumenter i Västergötland. *Fornvännen* 92:3/4, 1997. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Stockholm. Sid. 195–201.

Wideen, Harald. 1938. Västergötlands romanska gravmonument. *Kulturhistoriska studier. Tillägnade Nils Åberg 19 24/7 38*. Stockholm. Sid 188–201.

Wideen, Harald. 1953. *En bronshäst från medeltiden*. Göteborgs historiska museum, Årstryck 1953. Göteborg.

Wideen, Harald. 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier: arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Skrifter utgivna av Göteborgs arkeologiska museum, nr. 2. Göteborg.

Widgren, Mats. 2003. Trälar, landbor och hövdingar under järnåldern – vad säger fältmaterialet? *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Lindkvist, Tomas och Myrdal, Janken (red.). Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Nordiska museets förlag. Stockholm. Sid. 118–124.

Wikström, Anders. 2006. Den svårfångade kronologin. *Hikuin*, 33(33). Tilgængelig hos: <https://tidsskrift.dk/Hikuin/article/view/110501> (Set: 6 november 2020). Sid 223–238.

Williams, Howard. 2006. *Death and memory in early medieval Britain*. Cambridge studies in archaeology. Cambridge University Press. Cambridge.

Williams, Howard & Sayer, Duncan. 2009. Halls of mirrors: death and identity in medieval archaeology. *Mortuary practices and social identities in the Middle Ages: essays in burial archaeology in honour of Heinrich Härke*. Sayer, Duncan and Williams, Howard (eds.). University of Exeter Press. Exeter. Sid. 1–22.

Williams, Howard. 2015. *Early medieval stone monuments: materiality, biography, landscape*. Williams, Howard et al. (eds.). Boydell Studies in Medieval Art and Architecture. No. 6. Boydell Press. Woodbridge.

Winberg, Christer. 1985. *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 1, Rättshistoriskt bibliotek, nr. 38. Institutet för rättshistorisk forskning. Stockholm.

Wittgren, Bengt. 2013. *Katalogen – nyckeln till museernas kunskap?: om dokumentation och kunskapskultur i museer*. Papers in museology, No 8. Institutionen för kultur- och medievvetenskaper. Umeå universitet. Umeå.

Vretemark, Maria. 1992. ”Den könssegregerade kyrkogården- ett utslag av Mariakult?”. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift*. Medeltidsarkeologiska föreningen. Lund. Sid. 120–128.

Vretemark, Maria. 1998. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Skaraborgs länsmuseum, Småskrift 5. Skara.

Vretemark, Maria. 2013. *Karleby 7:1, Leksbergs socken RAÄ 32, Mariestads kommun*. Arkeologisk forskningsundersökning 1987–89, Karleby 7:1, Leksbergs socken, Mariestads kommun, Västergötland. Västergötlands museum. Arkeologisk rapport 2013:3. Skara.

Vretemark, Maria. 2014. Fru Sigrids gård i Varnhem. *Medeltida storgårdar*. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem. Karsvall, Olof och Jupiter, Kristofer (red.). Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, nr. 31. Kungl Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur. Uppsala. Sid. 131–144.

Vretemark, Maria. 2020. Den tidigkristna kyrkogården i Varnhem. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019/2020*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 65–81.

Vretemark, Maria., Axelsson, Tony & Dahlberg, Fredrik. 2020. Gårdskyrkan i Varnhem. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019/2020*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 107–119.

Yarrow, Thomas. 2003. Artefactual persons: the relational capacities of persons and things in the practice of excavation. *Norwegian Archaeological Review*, 36:1. Universitetsforlaget. Oslo. Sid. 65–73.

Zachrisson, Torun. 1994. The Odal and its Manifestation in the landscape. *Current Swedish Archaeology*, vol. 2. Burström, Mats och Carlsson, Anders (eds.). Swedish Archaeological Society. Stockholm. Sid. 219–238.

Zachrisson, Sune. 2007. Sankt Lars i Linköping: en tusenårig historia. Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Åberg, Nils. 1946. Nordiska kompositionsformer i stil II. *Fornvännen*, nr. 41. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Stockholm. Sid. 11–30.

Åkestam, Mia. 2010. *Bebådelsebilder: om bildbruk under medeltiden*. *Runica et mediævalia*. Scripta minora, nr 19. Runica et mediævalia. Stockholm.

(2011) *Äldre Västgötalagen och dess bilagor*: i Cod. Holm. B 59. D. 2. Utgivna av Föreningen för Västgötalitteratur genom Per-Axel Wiktorsson. Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie nr. 60. Föreningen för Västgötalitteratur. Skara.

Øeby Nielsen, Gunhild. 2004. Runesten og religionsskifte. *Kristendommen i Danmark før 1050: et symposium i Roskilde den 5.-7-februar 2003*. Lund, Niels (red.). Roskilde Museums Forlag. Roskilde. Sid: 86–94.

Opublicerade källor

ATA. Brandel, Sven. 1921. Relikask från Strö, Västergötland.

ATA. Cnattingius, Bengt. 1929. Redogörelse för undersökningarna av S:ta Ingrids kloster i Skeninge år 1929, dnr 1929/4938.

ATA. Petersson, K. G. Mörbylånga, dnr 1075/65.

ATA. Sellstedt, Hans. Mörbylånga, dnr 7085/64.

ATA. Skara Tidning 1914, 14 januari.

ATA. Wallenberg, Berit 1939. Utgrävning av kristen familjegrav från 1000-talet i S:ta Ingrids kloster i Skeninge 1939. Text, dnr 1940/2911.

BeBR Götene kyrka, Götene sn, 2019-04-28 <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000443398&page=historik>

BeBR Mörbylånga kyrka, Mörbylånga sn, 2019-05-08
<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorikText.raa?byggnadBeskrivning>.

Maria Vretemark, uppgift via e-post 2018-03-12.

Riksarkivet. *Erik den helige*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15396>, Svenskt biografiskt lexikon (art av Sture Bolin med bidrag (om E. i kulten och liturgien) av Bengt Hildebrand.), hämtad 2019-06-26.

Robin Gullbrandsson, muntlig uppgift 2018-11-23.

Sorensen, Lee, ed. "Antal, Frederick." *In Dictionary of Art Historians*. Retrieved February 13, 2020, Web site: <http://www.arthistorians.info/antalf>.

Sundholms samling 113. *Sunnersberg*. Handskriftssamling. Stifts- och landsbiblioteket i Skara. Avskrift 1982 av Hjelm, Jenny och Svensson, Agnes.

The Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. 2019-03-14.
<http://www.ascorpus.ac.uk/index.php>

P4 Skaraborg. Sveriges Radio. *Tusen år gammal relik visades upp - Intervju med Maria Vretemark*. Publicerat tisdag 11 december 2012 kl 09.58. <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=97&artikel=5376490>.

Øystein Ekroll, uppgift via e-post 2019-05-16.

1254 Original på pergament, RA (SDHK nr 700).

1360 4/7 Skölmetorp. Original på pergament, RA (DS nr 6309).
Appendix.

Katalog över undersökta lämningar inom Vänerlandskapet

Bruksanvisning

Katalogen omfattar i huvudsak undersökta lämningar från 1100- och 1200-talen presenterade under sammanlagt 124 poster. Varje undersökt plats har försetts med ett nummer som korresponderar till den karta som presenteras i avhandlingen. Därefter anges lämningens eller platsens namn följt av benämningen i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister eller den socken den senast tillhört. De angivna RAÄ-numren följer Riksantikvarieämbetets gamla system med den traditionella numreringen. Därefter anges det landskapet lämningen finns inom.

I arbetsprocessen har materialet delats upp i kategorierna *borgar och befästa gårdar, gårdar, kyrkliga miljöer samt stadslager och maritima lämningar*. Dessa kategorier har bibehållits i katalogens upplägg och lämningar från undersökta lokaler presenteras i bokstavsordning under respektive kategori. Den information om varje undersökt lämning och/eller de iakttagelser som gjorts vid ett ingrepp på en plats och som tagits med i katalogen presenteras uppdelad under ett antal rubriker. Dessa rubriker utgörs av:

Källor: här redovisas källor och litteratur som använts och som rymmer information om den specifika undersökningen eller relevant information om platsen.

Undersökning: rubriken rymmer information om undersökningens sammanhang där variabler som typ, syfte, genomförare samt kortfattat vad den omfattande presenteras. I de fall frågeställningar har formulerats har dessa återgetts.

Konstruktioner: under denna rubrik redogörs för resultatet av undersökningen med beskrivning av undersökta och dokumenterade lämningar. Till följd av att medeltida begravningar och gravmonument är mitt huvudmaterial har eventuella undersökta gravar med någon form av stenkonstruktion beskrivits förhållandevis utförligt. I så stor utsträckning som möjligt har jag strävat efter att återge ordval och formuleringar från den ursprungliga redogörelsen för att ge utrymme för förstahandsbeskrivningen och tona ned min egen tolkning av resultaten. Detta har dock i viss utsträckning påverkats av min bearbetning av texten som innefattat standardisering och sammanfattande.

Fynd: fyndmaterialet från undersökningen presenteras under egen rubrik. Jag har eftersträvat att lyfta fram fyndmaterialets inbördes relationer och kontextuella förhållande till de konstruktioner som dokumenterats. I de fall osteologiska bedömningar och observationer gjorts på skelettmaterial har dessa redovisats kortfattat.

Datering: här redovisas eventuella dateringar som ¹⁴C- och dendrokronologiska analyser. Här återges även dateringar som bygger på specifika föremål, skriftliga källor, relativa kronologier samt undersökande arkeologers eller forskares uppfattningar.

Resultat: under rubriken har i vissa fall resultaten från undersökningen sammanställts.

Övrigt: under rubriken presenteras annan information som bedömts vara av intresse.

Avslutningsvis bör poängteras att katalogen inte utger sig för att vara heltäckande. Även om målet varit att samla in uppgifter från så många undersökningar och observationer som möjligt, finns det säkerligen flera undersökta lokaler som jag inte har kännedom om. Den information som presenteras i katalogen har främst utgjort mitt eget arbetsmaterial, även om förhoppningen är att den ska bli användbar även för andra.

Katalogen avslutad 8 april 2021

Sammanställning av undersökta lokaler presenterade i katalogen

	NAMN	PLATS	LÄMNINGAR	LANDSKAP
BORGAR OCH BEFÄSTA GÅRDAR				
1	Aranäs	Forshem	centraltorn, vallgrav, stenus, källare	Vg
2	Dalaborg	Bolstad	huvudbyggnad, loftgång, vallgrav	DI
3	Ettaks kungsgård	Velinga	runt försvarstorn, brunn, golvlager	Vg
4	Gum	Husaby	tornbyggnad i sandsten, golvnivå	Vg
5	Gälakvist	Skara	centraltorn, vallgrav, golvnivå/gårdsplan	Vg
6	Husaby biskopsborg	Husaby	centralt stentorn, ringmur, kulturlager	Vg
7	Jarlehus	Rackeby	stenhus, ringmur, vallgrav	Vg
8	Lenaborg	Kungslena	motteanläggning, stenus, vallgrav	Vg
9	Läckö slott	Otterstad	kastellborg, ringmur, stenus, källare	Vg
10	Körsbärsholmen	Tveta	husgrunder, spismursröse, motteanläggning?	Vr
11	Nabbeborg	Skara	sten-/tegelhus, vallgrav, stengolv/gårdsplan	Vg
12	Saxholmen	Ölme	stentorn, palissad, trätorn, hallbyggnad, ekonomibygnader	Vr
13	Säckestad	Trästena	stenhus, golvnivå, vallgravar, smedja	Vg
14	Ytterberg	Hornborga	husgrund,stensatt källare, spismur, palissad	Vg
GÅRDAR				
15	Esketorp	Skövde	stolpburna hus, gropar, härdar, hägnader, järnframställningsplatser	Vg
16	Forshem	Forshem	kulturlager, ugn, metallhantverk	Vg
17	Loringa	Sjogerstad	huslämning, eldstad, lergolv	Vg
18	Lurö	Eskilsåter	stolpburet hus, ekonomibygnad, härd, kokgrop	Vr
19	Murängen	Gestad	kyrkoruin, husgrund, härd, smedja	DI
20	Råda	Råda	stolphus, syllstenshus, grophus, härdar, gropar	Vg
21	Saleby	Saleby	kulturlager, härdar, kokgropar, stenläggning	Vg
22	Sunnerby	Sunnerby	grophus, Smidesgrop, härd	Vg
23	Takene	Borgvik	väggrännor, gropar, stenpackningar, stolphål	Vr
24	Varnhem	Varnhem	kulturlager, huskonstruktioner, härdar, rännor, gropar	Vg
KYRKLIGA MILJÖER				
25	Agnestads rundkyrka	Karleby	kyrkoruin, stenistgravar	Vg
26	Agnetorps kyrkplats	Agnetorp	kyrkoruin, stenistgravar	Vg
27	Badene kyrkplats	Kvänum	grundmurar, grav	Vg
28	Ballstorps kyrkplats	Edsvära	kyrkoruin, stenistgrav	Vg
29	Baltaks gamla kyrka	Baltak	kyrkoruin	Vg
30	Bestorp	Falköping	grundmurar av kalk- och sandsten	Vg
31	Bjurums kyrkplats	Vättlösa	kyrkoruin	Vg
32	Bjärka kyrkplats	Bjärka	kyrkoruin, grav under gravhäll	Vg
33	Bolums kyrkplats	Fullösa	murrester, stenpackning, murbruk	Vg
34	Borga kyrkplats	Edsvära	kyrkoruin	Vg
35	Borgunda kyrkplats	Borgunda	äldre murrester, stenistgravar	Vg
36	Botilsäters kyrka	Botilsäter	äldre murrester, stenistgrav	Vr
37	Dimbo kyrkplats	Dimbo	murrester efter rundkyrka	Vg

NAMN	PLATS	LÄMNINGAR	LANDSKAP	
38	Dverstorps gamla kyrka	Dimbo	kyrkoruin, gravhällar, kyrkogårdsmur	Vg
39	Edsleskogs kyrkplats	Edsleskog	kyrkoruin	DI
40	Ekshärads gamla kyrka	Ekshärad	kyrkoruin, träkistgravar	Vr
41	Eskilsäters kyrka	Eskilsäter	äldre murrester, stentrappa, stengrund	Vr
42	Ettaks kyrkplats	Velinga	kyrkoruin, grav	Vg
43	Fagerlids kyrkplats	Hova	syllstensgrund	Vg
44	Floby kyrka	Floby	stenkistgrav	Vg
45	Friggeråkers kyrkplats	Friggeråker	kyrkoruin	Vg
46	Fullösa kyrka	Fullösa	äldre murrester, grav	Vg
47	Gestads gamla kyrka	Gestad	kyrkoruin, tegel	DI
48	Glava gamla kyrka	Glava	lämningar efter träkyrka, lämningar efter byggnad	Vr
49	Grolanda kyrka	Grolanda	äldre murrester, stenkistgravar, gravar under gravhällar, liljesten	Vg
50	Gudhems kloster	Gudhem	klosteranläggning, murrester, stenkistgravar, gravar, grav under tumba	Vg
51	Gudhems kyrka	Gudhem	murrester, källare, stenkistgravar	Vg
52	Gökhems kyrka	Gökhem	stenkistgrav	Vg
53	Gösslunda kyrka	Gösslunda	grundmur, grav	Vg
54	Götene kyrka	Götene	stengolv, dopfuntspodium	Vg
55	Hallby kyrkplats	Vänersnäs	kyrkoruin	Vg
56	Halvås gamla kyrka	Ryda	kyrkoruin, träkistgravar	Vg
57	Hornborga kyrkoruin	Hornborga	kyrkoruin	Vg
58	Husaby kyrka	Husaby	träkyrka, stolphål, stenkistgrav, gravar	Vg
59	Hyringa kyrkplats	Hyringa	kyrkoruin, stenkistgrav	Vg
60	Häggesleds kyrka	Häggesled	stenkistgrav, grav under firdelat monument	Vg
61	Händene kyrka	Händene	murrester	Vg
62	Härlunda ödekyr- koplats	Härlunda	kyrkoruin, gravar	Vg
63	Kapitelhuset	Skara	grundmurar efter byggnad, golvlager, gravar	Vg
64	Karleby kyrkplats	Leksberg	spår efter två träkyrkor, gravar, stolpkonstruktion, diken	Vg
65	Kestad kyrka	Kestad	murrester, golvlager,	Vg
66	Kinneveds kyrka	Kinneved	stenkistgrav	Vg
67	Lanna kyrkplats	Saleby	Spår av träkyrka, gravar	Vg
68	Lerdala kyrka	Lerdala	murrester, stengolv, fundament till dopfunt	Vg
69	Lovene kyrkplats	Karleby	kyrkoruin, trögolv, klockstapel	Vg
70	Lurö kyrkplats	Eskilsäter	kyrkoruin, murrester, stengolv, källare, gravar	Vr
71	Lönnskogs kapell	Långserud	grundstenar efter träkyrka,	Vr
72	Marums kyrka	Marum	murrester	Vg
73	Mossbergs kyrkplats	Sandhem	kyrkoruin	Vg
74	Mussla kyrkplats	Börstig	kyrkoruin, gravar	Vg
75	Noreby kyrkplats	Steneby	träkistgravar, kallmurad stenanhopning	DI
76	Nors ga Kyrkplats	Nor	kyrkoruin, träkistgravar	Vr
77	Ova kyrka	Ova	stenkistgrav	Vg
78	Ryds kyrkoruin	Ryd	kyrkoruin, stengolv, grav under gravhäll	Vg
79	Saleby kyrkplats	Slöta	kyrkoruin	Vg
80	Sankt Lars kyrka	Skara	kyrkoruin, golvlager, gravar med urholkade trädstammar	Vg
81	Sankt Nikolai kyrka	Skara	kyrkoruin, trappa, gravar med brådor	Vg

	NAMN	PLATS	LÄMNINGAR	LANDSKAP
82	Sankt Olofs kyrka	Falköping	kyrkoruin, golvlager, stenkistgrav, gravar	Vg
83	Sankt Pers kyrka	Skara	kyrkoruin, stenkistgravar, gravar under träplanka, träkistgravar	Vg
84	Segerstads kyrka	Segerstad	murrester	Vg
85	Sjögerås	Vilske-Kleva	murrester, stenkistgrav	Vg
86	Skara domkyrka	Skara	murrester, krypta, stenkistgravar	Vg
87	Skarke kyrkplats	Varnhem	grundmurar av kalksten, stenkistgravar, grav	Vg
88	Skälvums kyrka	Skälvum	murrester, kulturlager	Vg
89	Slöta kyrka	Slöta	murrester, sakristia med källare	Vg
90	Smedby kyrkplats	Slöta	kyrkoruin, golvlager	Vg
91	Stacketorps kyrkplats	Norra Vånga	kyrkoruin, stenkistgrav, gravar	Vg
92	S:ta Helenas kyrka	Skövde	murrester, stenlagda golv, stenkistgravar, gravar	Vg
93	S:ta Katarina franciskanerkloster	Skara	murrester av kalksten och tegel, klosteranläggning, tegelgolv, trappa, källare, träkistgrav, gravar	Vg
94	Stavnäs kyrkplats	Stavnäs	murrester, tråggolv	Vr
95	Steneby kyrka	Steneby	murrester, gravar	DI
96	Stenstorps kyrkplats	Stenstorp	kyrkoruin	Vg
97	Stora Kils kyrkplats	Stora Kil	kallmurade gravvalv, kyrkoruin från 1600-talet	Vr
98	Sunnerby kyrkplats	Otterstad	kyrkoruin, stenkistgravar, grav under flerdelat monument, gravar	Vg
99	Suntaks kyrkplats	Suntak	grundmurar, gravhöj	Vg
100	Södra Råda kyrka	Södra Råda	byggnadsspår, stolphål, golvlager, gravar	Vr
101	Tengene kyrka	Tengene	eftermedeltida gravkammare, stenkonstruktion	Vg
102	Tumbergs kyrka	Tumberg	kyrkoruin, skelettrest	Vg
103	Tuns kyrka	Tun	kyrkoruin, stengolv	Vg
104	Ullene ga kyrka	Ullene	kyrkoruin, golvlager, gravar, gravhällar	Vg
105	Valtorps kyrka	Valtorp	kyrkoruin, golvlager, dopfuntsfundament	Vg
106	Varnhems kloster	Varnhem	murrester, klosteranläggning, golvlager, stenkistgravar, grav under tumba, gravar	Vg
107	Varnhems kyrkplats	Varnhem	kyrkoruin, spår efter träkyrka, stenkistgravar, gravar	Vg
108	Vilske-Kleva kyrka	Vilske-Kleva	stenkistgravar	Vg
109	Våmb's kyrka	Våmb	stenkistgrav	Vg
110	Västra Gerums kyrka	Västra Gerum	murrester	Vg
111	Vättlösa kyrka	Vättlösa	murrester	Vg
112	Åsaka kyrkplats	Ullene	stengrund efter träkyrka, gravar	Vg
113	Åstenskogs kyrkplats	Långserud	stengrund efter träkyrka	Vr
114	Ålgarås kyrka	Ålgarås	stengrund efter träkyrka, gravar	Vg
115	Ämmeskogs ga kyrka	Svanskog	stengrund efter träkyrka	Vr
116	Ölanda kyrkplats	Istrum	kyrkoruin, gravhäll	Vg
117	Östby kyrkplats	Hovby	kyrkoruin, gravar	Vg
118	Östra Fågelviks ga kyrka	Östra Fågelvik	kyrkoruin, gravar	Vr
119	Östra Tunhems kyrkplats	Östra Tunhem	stenkistgrav	Vg
120	Överkyrke kyrkplats	Gökhem	kyrkoruin, stenkistgrav, gravar	Vg
STADSLAGER OCH MARITIMA MILJÖER				
121	Falköping, stadslager	Falköping	gropar från sandtag, avfallsgrop	Vg
122	Lidköping, maritima anl.	Lidköping	brofundament, kajkonstruktion	Vg
123	Lidköping, stadslager	Lidköping	kulturlager, husgrunder, golvlager	Vg
124	Skara, stadslager	Skara	kulturlager, husgrunder, broläggningar, brunnar, härdar, golvlager	Vg

Borgar och befästa gårdar

1. Aranäs, RAÄ Forshem 9:1, Vg

Källor:

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Lundqvist, Lars och Stibéus, Magnus. 1999. *Aranæsborgen: arkeologisk undersökning 1999: en förstudie kring en medeltida borg i Västergötland*. Lundqvist, Lars och Stibéus, Magnus (red.). Med bidrag av Arbin, Staffan von. M. Stibéus. Kungsbacka.

Lundqvist, Lars och Stibéus, Magnus. 2002. Mytomspunnen och välbesökt – Aranæsborgen utgrävd på nytt. Populär arkeologi nr 2 2002. Lund. Sid. 10–12.

Lundqvist, Lars och Stibéus, Magnus. 2003. *Aranæsborgen, arkeologisk undersökning 2000*. Lundqvist, Lars och Stibéus, Magnus (red.). Med bidrag av Arbin, Staffan von. M. Stibéus. Kungsbacka.

Schnittger, Bror och Rydh, Hanna. 1927. *Aranæs: en 1100-talsborg i Västergötland, utgrävd av Bror Schnittger; beskriven av Bror Schnittger och Hanna Rydh*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.

Stibéus, Magnus. 2007. *Dränering och grundgrävning vid medeltidsborgen Aranæs: RAÄ 9 och 12, Årnäs säteri (Årnäs 2:1), Forshems socken, Götene kommun, Västergötland: arkeologisk förundersökning i form av schaktövervakning*. UV Öst rapport 2007:71. Riksantikvarieämbetet UV Öst. Linköping.

Undersökning:

Under perioderna 1916–1925 och 1999–2001 har undersökningar av borgområdet vid Årnäs säteri utförts. Undersökningarna under tidigt 1900-tal genomfördes av Hanna Rydh och Bror Schnittger som en forskningsgrävning på anmodan av Gustaf Ekman som var verkställande direktör i dåvarande Årnäs aktiebolag. Arbetet finansierades av Årnäs aktiebolag samt Kungl. Historie- och Vitterhetsakademien. Huvudintresset vid undersökningarna rörde de kvarstående byggnadslämningarna, det fasta huset och den omgivande ringmuren. Det första årets undersökning innebar att ett antal schakt togs upp över borggården samt över och i anslutning till huvudbyggnaden. Sommaren 1917 genomfördes en kartläggning av näsets norra del och därefter påbörjades arbetet med att frilägga hela ruinen. Framrensandet av borgens murar och anläggningar fortskred fram till 1922. Förutom en oerhört noggrann dokumentation av huvudbyggnadens och ringmurens murverk undersöktes och dokumenterades även ytterligare anläggningar som alla låg på borggården mellan huvudbyggnad och ringmur.

De senare undersökningarna skedde inom ramen för det så kallade Aranæs-projektet som finansierats av ”Harald och Gustaf Ekmans stiftelse för kulturminnesvård och miljövärd”. Västergötlands Museum svarade för det antikvariska huvudmannaskapet under fältarbetena 1999–2001 och projektledare var Lars Lundqvists och Magnus Stibéus. Projektet genomfördes i form av en förstudie och utifrån den vidare undersökningar under två år. I förstudien ingick en provgropsundersökning. Syftet med en förnyad studie kring borgen var att belysa de utforskade delarna av borgkomplexet. Intresset riktades mot området utanför ringmurarna. Undersökningen baserades på lagergrävning av mer sammanhängande ytor och vattensällning. Provgropsundersökningen berörde delar av borggården samt området utanför ringmuren. Innanför ringmuren koncentrerades undersökningen till sydvästra delen av borggården, den nordvästra delen av borggården samt till ett längre schakt utmed södra sidan

av huvudbyggnaden, sammanlagt ca 25 m². Därutöver undersöktes ett sextiotal provgropar i vad som idag är trädgård, söder och väster om huvudbyggnad och ringmur. I den östra delen av trädgården påträffades grunden till ett stenhus och provgroparna berörde husgrundens sydöstra hörn. Hösten 2000 koncentrerades undersökningarna till trädgården och området söder om huvudbyggnaden samt till områden inom det invallade området norr och öster om borgområdet. Med maskin öppnades schakt utifrån det sydöstra hörnet av grunden till det stenhus (hus 2) som påträffats året innan. Murarna följdes och sammanlagt avbanades ett ca 60 m² stort område i anslutning till husgrunden. Vidare undersöktes även den ränna som påträffats tidigare i nära anslutning till stenhusen. 2001 undersöktes lämningarna efter det kända stenhuset samt ytterligare ett stenhus (hus 2 och hus 3). Undersökningarna berörde även en del av huvudborgens borggård för att försöka fastställa borgens äldsta skede.

År 2003 och 2005 har två mindre underökningar gjorts vid Årnäs, som en följd av de pågående restaureringsarbetena. Vid den ena dokumenterades bl. a en tidigare okänd vallgrav omedelbart öster om huvudbyggnaden. Dessutom kunde viktiga iakttagelser göras för att ytterligare få en bild av det medeltida borgområdets topografi. År 2005 gjordes provgrävningar i de schakt-massor, som lagts upp öster om huvudborgen (hus 1) i samband med Bror Schnittgers undersökningar i början av 1900-talet. Undersökningarna 2005 gjordes som ett led i restaureringarna av borgområdet och syftet var bl. a att kontrollera de tidigare grävningarnas metodik. Hittills publicerat är undersökningsresultat från åren 1999 och 2000. Bearbetning och publicering av resultaten för åren 2001, 2003 och 2005 pågår och har ännu inte publicerats.

Konstruktioner:

Borgen är belägen på en udde där borgens fasta hus låg så att den norra muren stod ute i Vänerns vatten. Tidigare undersökningar har visat att centralborgen skyddades av tre vallgravar från landsidan. 2003 påträffades ytterligare en förmodad vallgrav i öst-västlig orientering, omedelbart öster om huvudbyggnaden. Den yttersta graven skar av udden ca 600 m och den mellersta, en stensködd vallgrav, ca 130 m från huvudborgen. Borganläggningen har därmed haft två förborgar samt en yttre borggård. Sistnämnda låg öster om ringmuren och centraltornet, omgiven av vallgravar, och här fanns ekonomibyggnader så som stallar, förrådsbyggnader, bostäder till borgbesättningen och tjänare, gäststugor och smedjor.

Borgens huvudbyggnad var en rektangulär byggnad uppförd med skalmurar som vilade på en grundmur av granitblock. Skalmurarna var fyllda med gråsten och murbruksmassa och muren av finhuggna sandstenskvadrar i olika höga skift vilade på en skråkantad sockel av tuktade sandstenskvadrar i två eller tre skift. Även om huset var ca 19 x 13,5 m stort skapade de kraftiga murarna ett invändigt rum på ca 12 x 5 m. I den norra muren fanns enstensatt öppning där vatten från sjön kunde strömma in till en brunn. Enstensatt trumma löpte genom murverket ända ned till hålet i murens bas. I den norra väggen löpte också två smala stentrappor från insidan upp genom den tjocka muren till fönster eller utsiktsgluggar. En ingång saknades i huvudbyggnadens bottenvåning men har förmodligen funnits högre upp på fasaden. Fyndet av en sandstenskolumn antyder att byggnaden varit försedd med stenskuulptur. Fynd av tegel och formtegel i anslutning till huvudbyggnadens murar antyder att byggnaden försetts med en påbyggnad av tegel med dekorativa utsmyckningar i tegel, möjligen tillkommen i samband med att borgen förstärktes med en tegelkrönt ringmur (Schnittger och Rydh 1927:78). Ringmuren omgav centraltornet på tre sidor och anslöt i väster och öster mot byggnadens norra vägg och gick därmed i liv med denna. Ringmuren har varit ca 1,15 m tjock och bildade en ca 30 x 30 m stor fyrkant söder, väster och öster om huvudbyggnaden. Ringmuren saknade grundmurar och var uppbyggd av en skalmur och kärnmur med stora huggna sandstenskvadrar i tre eller fyra skift i den yttre skalmuren och motsvarande, men med större inblandning av gråsten, i den inre skalmuren. Eftersom ringmuren inte var uppförd i förband

med huvudbyggnadens murverk har tillkomsttiden för ringmuren ansetts vara något senare än huvudbyggnaden.

På den inre borggården fanns spår efter gårdsplaner från två olika perioder. Det äldsta lagret fanns i västra delen av borggården och är sannolikt äldre än de befintliga murarna. Denna borggård kan ha hört ihop med en byggnad som stått på platsen före borgen. Mellan lagren från de olika gårdsplanerna fanns ett byggnationslager och över detta låg det lager som uppfattades som gårdsplanen efter ombyggnationen. På borggården ca 4 m från den västra ringmuren låg lämningarna efter vad som uppfattades som en smedja. Under och runt anläggningen fanns ett lager av murbruk och själva smideshärden var placerad i en urgröpfung i ugnsbotten. Denna grop var klädd med kantställda stenblock. Utmed ringmurens östra innervägg låg en bakugn och en stor spis av tegel. Dessa har tillkommit efter det att ringmuren uppfördes.

Söder om den vallgrav som skilde centraltorn och ringmur samt den yttre borggården från den övriga borganläggningen låg den inre förborgen. Denna inre förborg begränsades således både i norr och söder av vallgravar. Vid undersökningarna 1999–2001 påträffades här två grunder efter stenhus samt spår efter fler huslämningar och anläggningar som stenläggningar och nedgrävningar. Det största stenhuset påträffades 80 meter söder om huvudborgen. Huset har varit byggt av kvadersten precis som huvudborgen. Huset har troligtvis varit ca 15 x 8 m stort. Innanför murarna i detta hus, eller i denna del av huslängan, fanns en källare. Källarens innerväggar bestod av stora och väl utvalda naturstenar. Murarna har varit upp mot ca 0,9 m tjocka och utgjorts av murar i skalmursteknik av kvaderhuggen sandsten. Utanför byggnadens norra mur fanns ett traptorn och i grunden till detta torn påträffades en ovanligt bred och välbyggd källartrappa konstruerad av sandstenskvadrateer. Från traptornet löpte en avloppsränna österut som sannolikt varit uppbyggd av träplankor eller urholkade trästockar.

Öster om det stora stenhuset har ett mindre stenhus legat. Husets östra gavel var ca 6,5 m och byggnadens murar har varit ca 0,9 m tjocka. Troligtvis har byggnaden varit ca 8 m lång. Stenmaterialet i murarna utgjordes av kvaderhuggna sandstensblock samt natursten av granit och murarna har varit uppförda i skalmursteknik med fyllning av småsten och kalkbruk. Murarna var uppförda på en kallmurad grund av större granitblock. En dörr har funnits i byggnadens norra vägg, ca 2 m från det nordöstra hörnet. Spår efter en dörrstapel tyder på att dörren öppnats inåt och slagits upp mot öster. Innanför dörröppningen fanns rester av en stenläggning som indikerar att golvet varitstensatt. I stenhusets nordöstra hörn påträffades en eldstad, anlagd på det golvlagret som var en del av golvläggningen. Eldstaden var ca 1 x 1 m stor och i dess centrala del låg en kalkstenshäll omgiven av tegelstenar vilka tillsammans utgjorde eldstadens fundament. Fundamentet i sin tur täcktes av ett lager kol och sot. En smideshård i byggnadens sydöstra hörn tillsammans med en tillhuggen stadssten, som troligtvis tagits ur husets murar, har sannolikt tillhört ett senare skede i husets historia.

Fynd:

De flesta av fynden som framkom under Schnittgers och Ryds undersökning påträffades på borggården mellan ringmur och centraltorn. Dessvärre saknas generellt en mer detaljerad beskrivning av fyndkontexten och ofta beskrivs de bara som hittade ”vid smedjan” eller ”i bottenlagret i västra delen”. De flesta av järnföremålen påträffades vid den anläggning som uppfattades som en smedja. Fynden från Stibéus och Lundqvists undersökningar finns presenterade i rapporterna förutom fynden från sista årets undersökning 2001.

Vid Schnittgers undersökning hittades en bit fönsterglas från ett runt blyinfattat fönster och vid undersökningen 1999 hittades ytterligare fragment av fönsterglas på borggården och i anslutning till stenhuset i trädgården. På den gårdsyta som kopplats samman med ringmurens brukningstid hittades en bultlåsnyckel med ringformat huvud och generellt har typen daterats till 1200-tal (Lundqvist och Stibéus 1999:109 och där anf. litt). En nyckel av järn som kan dateras till 1200-talet hittades

även i en ränna på den yttre borggården och från ett raseringslager i det mindre stenhuset finns ett bultlås. 2001 påträffades ett fragment av ett masverksfönster och profiltegel från ett fönster, möjligen i anslutning till stenhusen. Ett hjärtformigt beslag av järn samt två blossomållare, varav en hittades i bottenlagret på sydvästra borggården och den andra i anslutning till bakugn II, har påträffats vid undersökningarna. Därutöver hittades vid smedjan ett löv av järn som hört till en ljusstake. Ett kvadratisk bronsblecksbeslag med nithuvuden i varje hörn kan ha prytt en kista eller något annat föremål i hemmet.

Från inre borggården och i anslutning till södra ringmuren finns enstaka fragment av svartgods varav ett kan vara förhistoriskt eller tidigmedeltida. Ett av dessa fragment kom från en gryta. Några av de oglaserade rödgodsskärvorna knyts stratigrafiskt till de äldsta aktiviteterna på platsen. De påträffades i ett brandlager ett stycke sydväst om själva huvudborgen och jag tolkar det som att skärvorna tillhört kärl av enklare brukskaraktär. Fragment av oglaserat rödgods påträffades även vid centraltornet, i rännan och vid södra ringmuren på borggården. Framför allt förefaller de komma från kärl och grytor vilka haft en basfunktion vid förberedning och tillagning av mat.

Merparten av de skärvor av rödgods som påträffades hade emellertid blyglasyr, oftast i brunt, och en del skärvor var dekorerade och härrörde från fat och skålar. I princip alla fragment av glaserat rödgods var glaserade på insidan. Ett handtag till en invändigt glaserad gryta påträffades nära bakugn II och i brunnsvalvet i norra muren hittades ett fragment av ett glaserat fat. Fragmentet av ett S-format handtag till ett kärl med invändig grön glasyr kan möjligtvis ha varit en kanna. I brunnsvalvet hittades ett antal fragment av en kanna av Sieburgergods. Kärlet är ett importföremål från Siegburg och dyker upp i det medeltida materialet under 1300-talets andra hälft och början av 1400-talet. På borggården hittades även ett mynningsfragment från ett tunt grönaktigt glaskärl som möjligen kan vara medeltida. Vid bakugn II hittades två knivar av järn och även en järnkedja med beslag och krok i ändarna. Knivar har säkerligen använts vid tillredning av mat och möjligen kan kedjan med kroken tolkas som del i upphängning av ett kärl.

I fyndmaterialet är det militära inslaget tydligt, bland annat påträffades en hjälm av järn i rasmassorna över huvudbyggnaden. Hjälmen är troligtvis från sekelskiftet 1300. Vid undersökningarna hittades även en armskena, bentrissa och hakar från armborst, kantbeslag till svärd eller dolk utanför huvudbyggnaden, fem pilspetsar i närheten av smedjan och 12 i bottenlagret på borggården. Därutöver hittades tre stigbyglar och ett fragment av en sporre vid smedjan. I bottenlagret på borggården hittades även sporrar som har daterats till tidigt 1300-tal. Flera knivar av järn kan förmodligen knyts till militära aktiviteter liksom en pilspets av järn som hittades i rännan i trädgården.

I och omkring smideshärden i smedjan påträffades stora mängder järnslag och trasigt järngods som en trasig yxa, trasiga stigbyglar och hästskor. Vid smedjan hittades föremål som knivar, hovtänger, järnpryl, mejsel, borr, järnkrampor och brynen samt en hel del slagg. På västra delen av borggården i närheten av smedjan hittades ett täljstensfragment med nithål och nit som tolkades som del av en dörrpost. Vid smedjan hittades ett litet enkelt gångjärn, ett dörrbeslag, en dörrhasp samt flera nycklar och bultlås. Fynden kan tyda på att smedjan varit försedd med en dörr som gick att haspa och kanske låsa, men även att lås och nycklar tillverkades i borgens smedja. I bottenlagret på västra borggården hittades en hammare och ett städ. Dörrhaspar, en dörrhake, gångjärn och nycklar påträffades även i materialet från övriga borggården.

Från borggården kommer sex söljor av järn där tre hittades vid bakugn II och en nära smedjan. I anslutning till smedjan hittades även en lite större rektangulär sölja av brons. Från området kring smedjan på borggården kommer en brodd, flera hästskor, hästkosöm, munbett till betsel samt

betselfragment, seldonsdetalj och fem fragment av ryktskrapor. En hästsko från bottenlagret väster om borgen kan dateras till 1200-talet och ytterligare ett fragment av en hästsko från lager 19 var en s.k. fliksko. På borggården hittades ett fragment av en benkam. I rännan i anslutning till stenhuset på förborgen hittades även två söljor av brons respektive järn samt en vikt. Bronssöljan har förmodligen använts som sadelspänne.

Fyndet av rådjurshorn från borgområdet kan tyda på hornhantverk. Övriga spår av hantverk kommer från stenhusen på förborgen. Ett spån av älghorn och kraniefragment med avsågat horn hittades i ett raseringslager över det mindre stenhuset. Två skifferbrynen påträffades även ovanpå stelnläggningen öster om stenhuset. De flesta av spåren efter hantverk och smide från det mindre stenhuset, så som bryne, kniv och slagg påträffades i och i lagret runt smideshärden som varit i bruk några årtionden in på 1300-talet. Intressant att notera är att hantverk som rör textilproduktion saknas helt i materialet förutom en enkel och funktionell bennål från en senare period i det mindre stenhuset.

Att någon form av handel bedrivits med borgen som bas indikeras av två mynt och en blyvikt. Mynten var norska kvartspenningar av silver som troligtvis präglats under perioden 1280–1320. Ett av mynten påträffades vid centralornets sydvästra hörn och det andra mynten på gårdsplanen i anslutning till ett av stenhusen i förborgen och blyvikten hittades i rännan.

Det benmaterial som påträffats i samband med 1999 års undersökning innehöll ben från såväl däggdjur som fågel och fisk. I rännan, som ansågs vara samtida med stenhuset på förborgen, påträffades rikligt med ben från nöt, får/get, svin samt älg. I benmaterialet syns en dominans av ben från fullväxta nötdjur vilket kan tyda på en viss handel med nötdjur. Flera fynd av ben från spädkgris och spädkkalv kan tyda på att dessa serverats helstekta på middagsbordet. Bland benmaterialet från borggården finns även några ostronskal. Aktiviteter relaterade till jakt och fiske blir synliga i form av åtta metkrokar av järn varav sju från smedjan. Fisk har man uppenbarligen fångat lokalt och konsumerat i borgen. Ben från vilt som älg, rådjur och skogsfågel indikerar att jakt bedrivits med borgen som bas. I det äldsta borggårdslagret påträffades ben från nöt, får/get, höns, skogsfågel samt fisk. Fyndet av föremål som en järnskoning till ett årder samt en del av en lie tyder på att marken brukats i närheten av borgen under åtminstone någon period. Eftersom föremålstyperna sett liknande ut under lång tid är det dock svårt att avgöra när. Lien kan ha använts för skörd av såväl spannmål som hö. Vid Schnittgers undersökning hittades också en islägg och vad som skulle kunna vara en del av en liten metallflöjt i kopparlegering.

Datering:

Allt tyder på att samtliga byggnader av kvaderhuggen sandsten inom borgkomplexet kan dateras till 1200-talet. Utifrån de fynd som hittats inom ringmuren och huvudbyggnaden i sandsten är det troligt att borgen uppförts under 1200-talets andra hälft. Enligt Stibéus och Lundqvist finns det inget som tyder på att borgen är äldre än ca 1250. Schnittger och Rydh jämför huvudbyggnadens murar med dem i kyrkorna i Forshem och Kinne-Vedum och menar att tekniken överensstämmer och att borgens huvudbyggnad uppförts samtida med dessa kyrkor (jmf Lovén 1996:277, Lundqvist och Stibéus 1999:111, Schnittger och Rydh 1927:77). De fynd som påträffats i samband med de arkeologiska undersökningarna kan i huvudsak dateras till 1200- och 1300-talen. Fynd som med säkerhet kan dateras till århundradena efter 1300-talet saknas i princip helt förutom några möjliga skärvor av rödgods.

Resultat:

Undersökningarna 1999–2001 har gett en delvis ny bild av Aranäsborgen. Bland annat har borglämningar från slutet av 1200–1300-tal påvisats inom ett betydligt större område än vad som tidigare varit känt. Borganläggningen har i princip omfattat hel det smala näs som sträckte sig ut i

Vänerns vatten. Ett befäst centraltorn med ringmur har legat längst ut på udden och avskilts från övriga delar av borgen genom en vallgrav. Fyndmaterialet domineras av militära föremål kopplat till försvar. Innanför ringmuren, nära centraltornet, låg även en smedja, men en brunn har sett till vattenförsörjningen i huvudborgen och här har även bakugnar funnits. Ytterligare tre vallgravar har delat av näset och separerat borgens olika delar. På den inre förborgen har flera byggnader och konstruktioner funnits. Här har grunden efter två stenhus identifierats och undersökts och dessutom har spår efter fler huslämningar hittats. Det största stenhuset har haft ett trapporn på den norra sidan och en imponerande trappa som lett ner till en stor källare. Möjligen har detta stenhus utgjort en ståndsmässig bostad för borgherren. Allt tyder på att samtliga kända kvaderstensbyggnader inom borganläggningen, huvudborgen inberäknad, är planerade och byggda i slutet av 1200 talet.

Övrigt:

Borgen Aranäs omnämns i skriftliga källor första gången 1304. Erikskrönikan berättar här om ett kungligt möte där även borgens troliga innehavare, marsken Tyrgils Knutsson, medverkade. Möjligen var Aranäs redan vid denna tid ett kungligt gods och innehades som förläning av Tyrgils Knutsson, men källorna är oklara och lika gärna kan Knutsson ha ägt den (Lundqvist och Stibéus 1999:10, 51). Borgen överläts under tidigt 1300-tal till nunnorna i Gudhems kloster för att senare under samma århundrade överlåtas till Skarbiskopen. Efter att av och till ha varit i händerna på kungamaktens doneras Aranäs till en privatperson (Lundqvist och Stibéus 1999:49 ff.). Enligt Lovén saknar huvudborgen motsvarigheter i Skandinavien, men påminner om nordfranska donjoner från 1000- och 1100-talen (Lovén 1996:277).

2. Dalaborg, RAÄ Bolstad 35:1, D1

Källor:

ATA dnr. 2515/39.

Börth, A. G. 1962. Dalaborgs slottsruin. Ett utflyktsmål för vänersborgarna. *Vänersborgs söners gilles årsskrift 1962*. Vänersborgs söners gille. Vänersborg. Sid. 3–20.

Larsen, Hjalmar. 1932. Dalaborg genom tiderna. *Färgelanda. Tidskrift för Dalslands folkhögskoleförening*. Årgång 13, häfte 1. Dalslands folkhögskoleförening. Uddevalla. Sid. 7–17.

Johansson, Friederike. 2014. Benen från Dalaborgs fäste, Bolstads sn. *Hembygden*, Dalsland 2014. Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund. Färgelanda. Sid. 143–147.

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Nordin, Jonas M. 2005. *När makten blev synlig – senmedeltid i södra Dalarna*. Stockholm studies in archaeology, nr. 36. Stockholms universitet. Stockholm.

SHM Inv. nr. 22501:1–37.

Söderberg, Bengt. 1940. Dalaborg: ett nytogrävt medeltidsfäste. *Fornvännen* 1940.

Vitterhetsakademien. Stockholm. Sid. 50–53.

Undersökning:

På den s.k. Slottskullen genomfördes en provundersökning 1931 av arkeologen Hjalmar Larsen. Anledningen var att undersöka om befintliga murrester kunde vara lämningar efter borgen Dalaborg. Undersökningen pågick under tio dagar. Larsen undersökte ett ca 65 m långt och ca 1 m brett schakt i öst-västlig riktning som träckte sig genom vallen vid vallgraven i väster, över borggården och genom huvudbyggnadens västra mur. En grundare ”sonderingsgrävning” vid inre och yttre vinklarna i huvudbyggnadens murar gjordes också. Dessutom rensades en del av den västra muren fram för att

få en förståelse för murens konstruktion. Vidare utgrävning av borgen gjordes 1938–39 av Bengt Söderberg. Vid denna undersöktes ett område i vallgravens botten, ett schakt genom vallgraven, tre schakt (I – III) innanför vallgraven samt ett antal schakt inom borgens huvudbyggnad. Murresterna rensades fram och förutom området innanför murarna undersöktes även ytor utanför dessa. De definierades emellertid inte närmare av Söderberg. Han konstaterade vidare att ben förekom rikligast i de understa lagren tillsammans med huvuddelen av fynden och därför sållades endast bottenlagret.

Konstruktioner:

Dalaborg ligger på en udde i Vänern där en djup vallgravsliknande ravin skär av borgområdet från landsidan. Anläggningen har bestått av en vallomgårdad borggård med en huvudbyggnad. Troligtvis har även ett flertal andra byggnader funnits inom borgområdet. Vallgraven har sannolikt endast i undantagsfall varit vattenfylld och i den norra delen av leder i den smala sänkan mellan bergssidorna en väg från gravens botten upp till borggårdens nordvästra sluttning. Utmed vallgraven löper den vall som omger borggården och huvudbyggnaden. Borggården, som avgränsades på fyra sidor, uppmättes till ca 25 x 50 m med huvudbyggnaden placerad i den östra delen. Försvarsvallen i väster var huvudsakligen uppbyggd av finkornig sand och vid basen på yttersidan armerad med större och mindre stenblock, vilka fogats samman med lera.

Huvudbyggnaden har utgjorts av en ca 25 x 12 m stor byggnad. Den har bestått av en överbyggnad av trä som i norr och väster vilat på grundmurar av sten och i söder och öster på fast berg. Murarna var mellan 3,70 m och 4 m tjocka och vitputsade invändigt. Utvändigt fanns hålrum efter stockar som var synliga tvärs igenom muren. Söderbergs uppfattning var att stockarna kan ha utgjort ett golvbjälklag som löpte genom muren och stack ut på utsidan. Timmerbyggnaden har förmodligen varit förankrade i stockarna och Söderberg föreställde sig en timrad huskonstruktion med loftgångar över stenmurarna. Möjligen kan huset även ha haft dubbla timmerväggar med gång mellan på murarna, ett så kallat skyttegalleri. Husets stenmurar omslöt ett källarum och i den norra delen av detta rum påträffades ett stenlager som tolkades som källarens golvyta. Över stengolvet fanns ett lager som innehöll spår av tre olika trägol. Ett provschakt genom stenlagret visade att under detta fanns ytterligare två lager. Ca 0,2 m under stengolvet påträffades ett 0,15–0,30 m tjockt ”kollager”. Under detta vidtog ett ca 0,4 m tjockt lerlager vilket i sin tur överlagrade ett mycket tunt lager med sot- och kolblandad jord direkt på berget. Samma lager fortsatte i den s.k. fyllningsbanken öster om huvudbyggnaden. Stratigrafiskt kan man sluta sig till att kullerstensgolvet tillhört den yngsta byggnaden. Över detta golv har tre trägol senare avlöst varandra, vilket innebär att byggnaden stått på platsen under relativt lång tid. Sammantaget har murarna i huvudbyggnaden och stengolvet i källaren uppfattats som lämningar efter den borg som ska ha uppförts 1304. Eftersom det tunna brandlagret strax ovanför berggrunden föreföll fortsätta in under stenmuren antar Söderberg att en byggnad stått på platsen redan innan hertigarna uppförde borgen 1304. Lovén menar att det troligtvis rör sig om en svedjebränning inför anläggandet av borgen.

Genom huvudbyggnadens norra mur löpte en avloppskanal i höjd med källargolvet. I huvudbyggnadens nordöstra hörn påträffades ett lager med tegelfragment och stora stycken av bränd lera, vilket uppfattades som resterna efter en härd eller ett ugnsgolv. Under detta vidtog ett kraftigt lager av sot, kol och sand med inslag av tegel och brända ben. Söderberg tolkar anläggningen som en från någon av de övre våningarna nedstörtad eldstad av ganska stora dimensioner. Huset har således haft flera rum och åtminstone en större eldstad i det nordöstra hörnet. På borggården observerades strax över fast berg ett 0,1–0,2 m tjockt kulturlager och ca 15–20 m från den östra vallen hittades en del brända flagor av näver. Detta uppfattades som spår av huvudbyggnadens takbeklädnad och förmodligen har taket varit täckt med näver och torv. Omedelbart väster om stenhusgrunden identifierades en terrass i form av ett påfört ler- och jordlager. Det var ca 1,3 m som tjockast och har förmodligen påförts i syfte att höja och jämna ut det mot norr

sluttande berget. I Larsens schakt genom borganläggningen observerades ett delvis synnerligen rikt benlager. Ca 8 m väster om huvudbyggnadens västmur framkom också en ”stenanhopning” med stenblock upplagda i en bestämd ordning. Denna anläggning vilade direkt på fast berg och var ca 0,5 m hög. Larsen menar att det kan röra sig om grundstenar i en husvägg i en ca 8 m lång huslänga som varit uppförd utmed huvudbyggnadens västvägg. Det innehållsrika benlagret påträffades också i denna huslänga väster om huvudbyggnaden. I detta lager hittades en hel del fynd.

I Söderbergs tre schakt på borggården identifierades spår av vad som tolkades som lergolv i olika byggnader samt någon slags raserad eldstad eller ugn. Den sistnämnda utgjordes av en röseliknande lämning av kullerstenar och tegelfragment. Sten och tegel låg i lera och jord med kraftiga inslag av kol. Möjligen kan de ha utgjort resterna efter en raserad eldstad eller en ugn i en smedja. Söderberg omnämner vidare två ”kökkenmöddingar” utanför borgens huvudbyggnad. Söder om huvudbyggnaden nedanför södra branten låg en väldig ”hög av svart jord” vilken undersöktes och sållades. Även på huvudbyggnadens norra sida på slutningen ned mot norra viken påträffades ett avfallslager som undersöktes och sållades och visade sig innehålla en hel del fynd förutom ben.

Dateringar:

Erikskrönikan placerar borgens uppförande under hertigarna Eriks och Valdemars krigståg till Dalsland 1304 (Söderberg 1940:50). Ett tunt kollager under murarna kan tyda på att en byggnad stått på platsen innan borgen anlades, alternativt på svedjande av ytan. Silvermynten tyder på aktivitet på platsen under 1300-talets andra hälft och århundradet efter det.

Fynd:

Huvuddelen av fynden påträffades i huvudbyggnadens inre, nära botten. Tre silvermynt hittades vid Söderbergs undersökning. Ett härrörde från Dorpat i Estland: Johannes (1346–1371), ett från Preussiska orden: Conrad von Rothenstein (1382–1390), och det tredje myntet från Riga: ärkebiskopsdömet, 14–1500-tal. Möjligen kan silvermynten kopplas till handel eller skatteuppbörd från platsen.

I anslutning till vägen mellan vallgraven och borggårdens nordvästra sluttning påträffades hästskor och hästskosöm och under försvarsvallens västra del påträffades fragment av tegel samt en hästsko och ett järnföremål. Hästskor hittades även i anslutning till huvudbyggnadens västra och nordvästra murar. Tydligt är att hästar hållits på borgen och har rört sig över borggården och på den väg som löpte mellan borg och vallgrav. Kulturlagret under rasmassorna strax väster om västra muren i huvudbyggnaden innehöll enligt Larsen ben från svin, nöt, häst, älg och rådjur och han påpekar att fiskben saknades helt.

I Larsens schakt på borggården påträffades ett kranium från en häst (Börth 1962:15).

Enligt Börth hade en stor andel av benen sågats av, för märengens skull (Börth 1962:6). Benen från Larsens undersökning har analyserats av Friederike Johansson. Totalt omfattade genomgången 16 kg ben där i stort sett de arter som omnämns av Larsen kunde fastställas. Endast ben från rådjur saknades, troligtvis har man misstagit fårben för ben från rådjur. Ben från nöt dominerade där ben från hela skelettet fanns representerade. Främst var det fullvuxna individer som slaktats, men ben från ungnöt tyder på att även yngre djur förekom. Benmaterialet tyder på att nöt var av avgörande betydelse för köttförsörjningen i borgen och att djuren drevs dit för att slaktas på plats. Benen från gris var betydligt färre och indikerar att det griskött som konsumerades i borgen kom från ungdjur som även de slaktats på plats. Benen från får och get kom däremot huvudsakligen från bog och fiol och från fullvuxna individer. Ett kranium och ett svårbestämt ben är enda spåren av häst. Benen från älg kom från minst två individer, en vuxen och en fjolårskälv. Detta tyder på att borgens invånare troligtvis ägnat sig åt jakt. Ett ben från gås kan uppfattas som att tamgäss hölls på borgen, men man kan även ha jagat sjöfågel. Det råämne till en islugg som påträffades indikerar att man utnyttjat

isen för att ta sig fram. Möjligen för vinterfiske på Vänerns is, även om fiskben helt saknades i benmaterialet. Trots att ben från hund inte återfunnits i materialet har flera ben med spår av att ha blivit gnagda på av hundar påträffats. Hundar har alltså hållits av borgens invånare, säkerligen i olika syften så som vakt, sällskap och jakt.

En skära av järn påträffades i huvudbyggnaden och är det enda föremålet som kan kopplas till odling. Utöver denna finns inget som tyder på att borgen varit del av ett brukande av omkringliggande jord för matproduktion. Skäran kan snarare ha använts i andra syften så som att samla örter eller hålla efter högvuxet gräs i anslutning till ingångar i huset. Avsaknaden av föremål kopplade till odling styrker bilden av att borgens invånare försörjdes genom uppbörd från omkringliggande gårdar och andra brukningsenheter.

Föremål som kan kopplas till hantverk utgjordes av tre skifferbrynen, en borrh och en pryl av järn i kulturlagret nordväst om huvudbyggnaden. I rasmassorna väster om den västra muren hittades ytterligare en mejsel och i sydöstra hörnet av borggården ett skifferbryne. Ett skifferbryne påträffades även på den västra delen av borggården i anslutning till ett eventuellt golvlager. I den möjliga smedjan hittades en yxa av järn. I övrigt hittades en liten mejsel, en mejsel eller kil, två borrh samt en liten hammare för finare hantverk i huvudbyggnaden. I schakt B påträffades ett skifferbryne i bottenlagret och här hittades även ett spetsigt föremål av horn, avsågat i ena änden med spår av bearbetning av såg och kniv. I kulturlagret söder om huvudbyggnaden hittades en mejsel och en sax av järn. Sammantaget tyder fyndmaterialet på att finare hantverk i trä, läder och horn var något man ägnat sig åt i borgens huvudbyggnad. Ett råämne till en islägg har påträffats. Möjligen kan även visst finare metallhantverk ha förekommit. Förbrukade hantverksredskap har slängts bland avfallet utanför nordvästra stenmuren. Spikar, järnkrampor och en järnten tillsammans med nitar och nitbrickor i och runt huvudbyggnaden kan möjligen ha en koppling till de byggnationer som en gång gjorts på platsen. En extra kraftig nit med nitbricka inne i huvudbyggnaden kan ha suttit på en dörr. Ett fragment av fönsterglas i huvudbyggnaden tyder på att fönsteröppningar försetts med glas vid något tillfälle.

I fyndmaterialet kan urskiljas en hel del föremål som kan knytas till olika former av inredning. Fyra blosshållare från huvudbyggnaden samt strax söder om den, har använts för belysning i borgen. Beslag av brons och järn, tre av brons i huvudbyggnaden och ett järnbeslag från avfallsbagret nordväst om byggnaden, har förmodligen utgjort beslag på skrin eller kistor från borgens inredning. Även små stift eller nubb av järn från avfallsbagret kan ha suttit som dekoration eller förstärkning på kistor. Ett u-formigt järnföremål med uthamrade ändar har tolkats som ett dörrbeslag och påträffades i huvudbyggnaden. Utöver detta har flera nycklar och lås hittats både i borgens huvudbyggnad och i avfallsbagret utanför murarna. Fyra nycklar, varav tre till bultlås, hittades i huvudbyggnaden. Dessa tre nycklar var båda försedda med bärögla vilket tyder på att nycklarna burits av den person som hade tillträde till ett låst utrymme såsom en kista eller ett rum.

Fynd kopplade till hushållning, matlagning och bordsskick utgjordes till största del av skärvor av keramik. I huvudbyggnaden hittades två fragment av Siegburgkeramik. Fragmenten kommer från samma kärl, en bukig behållare med tummad fotring. Troligtvis är det fråga om en kanna. Utöver detta hittades ytterligare flera fragment av rehnskt stengods i huvudbyggnaden och i avfallsbagren söder och nordväst om denna. Stengods från Rhendalen blir vanligt i början av 1300-talet och har troligen fyllt en funktion som statusindikerande bordsskärl. Enstaka fragment av enklare oglaserat gods påträffades också i huvudbyggnaden. Utöver detta hittades inom samma byggnad ett fragment av vad som uppfattats som fragment från ett fat av brons och en tresidig fot från en bronsgryta. Metallgrytor är kända arkeologiskt från 12-/1300-talen och framåt. En bronsgryta ska sannolikt uppfattas som en lyxartikel som inte förekommit i alla hushåll. I det lager som tolkades som de nedrasade resterna efter en större eldstad hittades en del av hållaren till ett stekspett av järn. Spisen

från det övre rummet i byggnaden har troligtvis använts både för ljus, värme och för matlagning. Inom huvudbyggnaden påträffades även ett eldstål.

Söljor av järn, två i huvudbyggnaden, en i förborgen, en sölja av järn samt en bronssölja i avfallslagret nordväst om byggnaden och fyra nedanför borghöjdens södra sluttning, har tillhört en personlig utrustning. På samma yta hittades även ett bronsbleck som jag uppfattar som ett remändesbeslag, samt en ströning av brons med ett majuskel-M. I huvudbyggnaden hittades en knapp av brons och en radbandspärila av ben. Till klädedräkten och den personliga utrustningen kan även föras en tånge till en dolk vars träskaft möjligen varit försedd med beslag av brons. Denna hittades nedanför borghöjdens södra sluttning. I avfallslagret nordväst om huvudbyggnaden hittades även ett mynningsbleck och en doppsko till en dolkslida. Fyndmaterialet innehåller således ett antal personliga och mer exklusiva föremål som kan knytas till ett högre socialt samhällsskikt. Tre schackpjäser och två spelbrickor i ben från borgens huvudbyggnad kan knytas till kategorin tidsfördriv. Detsamma gäller en tärning av horn som hittades i avfallslagret nordväst om byggnaden och delar av en mungiga av järn från området söder om densamma.

En hel del föremål kan kopplas till militär aktivitet. Pilspetsar med kort rombiskt blad påträffades i huvudbyggnaden, i avfallslagret nordväst om byggnaden samt söder om densamma. I huvudbyggnaden hittades en stigbygel och en ring från en ringbrynja och strax norr om byggnaden hittades en arborstspännare. Två små sporrar, som kan ha varit ämnade för ett barn eller en kvinna, hittades i avfallslagret söder respektive nordväst om huvudbyggnaden. Totalt hittades också åtta knivar av varierande storlek. Det är möjligt att vissa av dem använts i militära syften, men de kan lika gärna ha varit del av en personlig utstyrsel som brukats inom andra praktiska göromål. De två största knivarna påträffades båda i huvudbyggnaden tillsammans med ett antal mindre knivar. Tre knivar påträffades utanför byggnaden på borggården samt söder och öster om densamma. Inga föremål som kan knytas till någon administrativ verksamhet har påträffats.

I ett av stenblocken från den otydliga stengrund som Söderberg identifierade i den södra delen av huvudbyggnaden hittades ett inhugget likarmat kors. Detta skulle kunna uppfattas som en handling för att skydda borgen och borgens invånare mot onda makter. Nordin menar dock att korset förstärker bilden av befästningar och borgar som en gestaltning av idealen om Kristi krigare (Nordin 2005:112). Ett annat föremål med stark koppling till strategier för att hantera det övervardagliga är den pilspets som påträffades bakom en sten i det hörn som bildades av norra och västra muren.

Resultat:

Borganläggningens konstruktion där huvudbyggnadens stenmurar enbart vitputsats åt två håll tyder på att försvar trots fyndmaterialet varit av underordnad betydelse. Jonas M Nordin framhåller istället murarnas påkostade utformning som en väl anlagd kuliss mot nordväst och sjösidan. Från land styrdes besökaren genom ett system av passager och borgen gav ett tungt och fast intryck från landsidan. Enligt Nordin är Dalaborg trots sina vallgravar och murar ett tydligt exempel på en social befästning som bäst kan förstås i termer av representation och maktutövning (Nordin 2005:113). Införseln av kött utifrån i form av fullvuxna djur som fötts upp på annan plats och förts till borgen för att slaktas, tyder på borgens centrala funktion i ett uppbördssystem. Benmaterialet indikerar också att borgens invånare, och säkerligen gäster, ägnat sig åt jakt som en form av nöje och tidsfördriv. Även det övriga fyndmaterialet talar för att representation var viktigt och att borgen använts som kuliss. Genom att skylta med vapen och militär förmåga, påkostade dukningar och kärll för servering liksom påkostad inredning med låsbara beslagförsedda kistor och belysning och exklusiva klädedräkter, strävade man efter att förstärka de politiska ledarnas auktoritet.

Övrigt:

Under Engelbrektsfejden 1434 ska borgen ha stormats och bränts av allmoge från Värmland och Dal (Söderberg 1940:50). Borgen är belägen på säteriet Qvantenburgs ägor. Före 1778 hette säteriet Kambol och borgen hade detta säteri till sitt förfogande. Gården var en avelsgård där slaktdjur föddes upp för att förse borgens invånare med mat (Börth 1962:6). Troligtvis har det också funnits ett hamnläge vid åmynningen, och i skriftligt material från 1500-talet omnämns en marknadsplats som ska ha funnits vid Dalbergså hamn (Söderberg 1940:50).

3. Ettaks kungsgård, RAÄ Velinga 82:1, Vg

Källor:

Jespersion, Barbro. 1977. Redogörelse för undersökning av de två ”kastalerna” på Ettaks kungsgård, Velinga socken, Västergötland. *Hökensås kommun - en minnesskrift 1977*. Hökensås kommun. Vara. Sid. 82–83.

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Westrin, Barbro. 1994. *Provgrävning av fornlämning 82, Ettaks kungsgård, Velinga socken, Tidaholms kommun, Västergötland. Arkeologisk förundersökning 1970–71*. Internrapport 1994:10. Skaraborgs länsmuseum. Skara. 1994.

Undersökning:

En mindre undersökning av två ruinhögar på platsen genomfördes under 1970–71 i samband med att Ettaks kyrkoruin grävdes ut. Syftet var att se om jordhögar kunde innehålla rester av försvarsverk. Undersökningen utfördes av ett arbetslag från skogsvårdsstyrelsen under ledning av museichefen i Tidaholm, Barbro Jespersen, och under antikvarisk kontroll av landsantikvariekontoret i Skara. Ett antal provschakt upptogs över anläggningarna som inledningsvis utgjordes av en rund kallmurad konstruktion samt en rundad jordkulle. Schakten upptogs delvis med maskin.

Konstruktioner:

Jordhögar låg ca 30 m från varandra. I den norra påträffades en rundad mur och på ca 1 m djup syntes ett klart avgränsat kollager mellan matjordslager och ett sandlager. I en sandlins strax över kollagret påträffades ett sandstensblock. I den södra jordhögen syntes inledningsvis en kallmurad rundad mur. Runt murens yttersida var en jordpackning uppkastad. Byggnadens inre diameter uppmättes till ca 4,6 m. Murverket utgjordes av omväxlande större och mindre stenblock. Murarnas understa skift utgjordes av större stenblock vilka vilade direkt på orörd sandjord. I byggnadens inre påträffades under matjordslagret ett ca 0,2 m tjockt lager av lera och därunder ett ca 0,1 m tjockt lager av murknad tallbark. Lerlagret bedömdes som den ursprungliga golvnivån. Anläggningen uppfattades som ett försvarstorn eller en kastal. Ca 10 m öster om den norra anläggningen påträffades ett omsorgsfullt lagt brunsschakt av sten, ca 10 m djupt.

Fynd:

I matjordslagret i den södra anläggningen påträffades ett bulthuvud av järn. I övrigt påträffades järnföremål av delvis odefinierbar art mellan lerlagret och tallbarkslagret i den södra anläggningen.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Enligt traditionen utgör ruinen lämningar efter den medeltida kungsgården Ettak.

4. Gum, RAÄ Husaby 113:1, Vg

Källor:

Bågenholm, Gösta. 2006. *Gum och den medeltida sandstensindustrin på Kinnekulle. Arkeologiska undersökningar av medeltida sandstenstäcker på Kinnekulle*. Gotac Series C, Arkeologiska skrifter nummer 54. Göteborg.

Sigsjö, Ragnar. 1989. Gum – en befäst stormansgård. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1987–88*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 177–179.

Sigsjö, Ragnar. 1998. *Arkeologisk undersökning 1987, Gum 2:3, forn lämning 54, Källby socken, Götene kommun*. Rapport 1998:16, Internrapport. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

1987 genomfördes en räddningsgrävning av Skaraborgs länsmuseum efter en omtvistad rovgrävning på platsen. Undersökningen omfattade i huvudsak rensning och dokumentation av murar och genomfördes under ledning av antikvarie Ragnar Sigsjö under medverkan av medlemmar ur medborgarskolans studiecirkel i medeltidsarkeologi. En undersökning genomfördes även i forskningssyfte under hösten 2000 för att belysa den tidigmedeltida stenindustrin på Kinnekulle. Institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet var huvudman för projektet och arbetet leddes av arkeologerna Gösta Bågenholm och Carina Bramstång med hjälp av frivilliga. Provschakt togs upp över ett antal utvalda platser och ”svartropar” rensades. Undersökningen genomfördes med maskin och manuellt.

Konstruktioner:

Vid undersökningen 1987 dokumenterades delar av en mur från en byggnad i sten. Muren löpte i nord-sydlig riktning och var mellan 1,65 och 1,75 m bred. I norr böjde muren av i en vinkel mot väster. Även i söder finns en vinklad mur mot väster som möjligen skulle kunna vara en rumsavdelande vägg. Avståndet mellan dessa väggar uppmättes till ca 6,4 m. Muren var uppförd av sandstensblock i relativt ojämn skift och grundlagd på ca 0,5–0,6 m stora naturstensblock. Byggnadens innerväggar förefaller ha varit putsade med kalkbruk, men troligtvis har väggarna putsats vid ett senare tillfälle. Den yttre sidan av byggnadens murar var mer ojämn och det fanns en antydning till utkragning av vissa grundstenar. Av Sigsjö uppfattades murarna som lämningar efter en fyrsidig tornbyggnad uppförd i sandsten. Troligtvis har byggnaden bestått av minst två rum i bottenplan. Ca 50 m rakt öster om denna byggnad påträffades vid grävningen 2000 ett plant lager av mellan 0,1–0,7 m stora kalk- och sandstensblock. Av detta stenlager undersöktes ca 12 m² och det uppfattades som ett golvlager i en byggnad. Ett hörn av golvytan lokaliserades i den västra delen av schaktet. Ett parti av stenlagret i södra delen av schaktet låg något högre beläget och tolkades som resterna efter en kallmurad upphöjning, möjligen en vägg eller en eldstad.

Fynd:

Vid undersökningen 2000 påträffades s k Östersjökeramik i vad som kan ha varit golvnivån i en byggnad. Ett av fragmenten hade dekor, eller stämpel, i form av ett ektrat hjul. Parallellt drogs till importgods från Tyskland. I anslutning till det förhöjda kallmurade stenlagret påträffades en fint bearbetad sandsten.

Datering:

Fynd av s k Östersjökeramik ger en datering till 1000- och 1100-tal. Sigsjö ser likheter mellan tornbyggnaden och liknande borganläggningar från 1200- och 1300-talen.

Resultat:

Övrigt:

Den befästa gården Gum ägdes troligtvis av marsken Torgils Knutsson och omnämns till skillnad från Aranäs och Lena i hans testamente 1306 (Bågenholm 2006:49 ff. och där anf. litt.).

5. Gälakvist, RAÄ Skara 47:1, Vg

Källor:

ATA. Hjolman, Birgitta. 1970. *Ang. vattenledningsgrävning vid forn lämningen Gälakvist, kv Jarlen, Skara*, dnr. 4829/70.

ATA. Otto Janses anteckningar rörande hans grävning å Brobacka vid Skara 1916.

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Undersökning:

Den befästa anläggningen delundersöktes 1916 av historikern och antikvarien på SHM, Otto Janse. Initiativet togs av Borås Enskilda Bank i Skara och syftet var ett ta reda på om det i jorden på Brobacka fanns bevarade rester av det gamla fästet eller om platsen kunde bebyggas ytterligare. Provgrävningar genomfördes i form av sökschakt och en profil upprättades genom hela anläggningen. Anläggningen kom redan tidigt att karaktäriseras som en borganläggning. Målet med undersökningen var att ge besked om det inre borgpartiets bebyggelse. 1970 genomfördes ett utbyte av en tryckvattenledning mellan stamledningen och ventilen på Brobacka fastighet belägen på platsen för Gälakvist. Arbetet övervakades av Västergötlands museum och Ragnar Sigsjö.

Konstruktioner:

Gälakvist har anlagts på en svag förhöjning alldeles utanför det medeltida Skaras stadsområde. Utifrån 1916 års undersökning kunde man fastställa att den centrala anläggningen haft en i huvudsak kvadratisk form. I Janses nordöstra schakt påträffades ca 1 m breda murar i skalmursteknik av kalkstensblock på en sockel av valda eller tuktade gråstensblock i två skift. I anslutning till murarna konstaterades påförda lager. Detta har tolkats som att platån runt byggnaden har utgjorts av påfyllda ler- och sandlager. I ett schakt väster om murkonstruktionen påträffades på ca 1,6 m djup en stenpackning av småsten på ett lager sand. Stenpackningen kan tolkas som en golvnivå eller del av en gårdsplan. Även söder om skalmurskonstruktionen påträffades rester efter två murar i östvästlig riktning. Dessa påträffades på ett djup av ca 1,5 m och var ca 1,65 m breda och kallmurade av kalkstenshällar i fyra skift. Från den södra muren och ca 4 m söderut sträckte sig en beläggning av kalkstenshällar över hela schaktet. Ytterligare söder om denna konstaterades på ca 2 m djup ett ca 0,3–0,4 m tjockt kolhaltigt lager. Därunder vidtog ett lager av större grenar och stockrester. Anläggningens centrala delar har omgärdats av en vall och vallgrav. Utanför denna vallgrav vidtog ett område som karaktäriserats som förborg, vilken i sin tur omgärdats av ytterligare en vall med en yttre vallgrav. Vid ett snitt genom den norra inre vallgraven 1954 visade det sig att graven varit ca 2 m djupare än i dagsläget och att sidorna stadgats upp av nedslagna ekpålar. Vid ledningsbytet 1970 påträffades på ca 2,5 m djup delvis förkolnade stockar. Stockarna låg orienterade i nordvästlig-sydöstlig riktning och bildade en bäddliknande konstruktion. Ett stockfragment som togs upp var avbilat till en spets i änden.

Fynd:

Söder om Brobacka, utanför vallen och mellan bebyggelsen och bäcken har kanonkulor påträffats vid odling. I anslutning till skalmursresterna i nordöst påträffades en hästsko med utvidgningar för sömhålen samt degelfragment. I stenpackningen i väster påträffades ytterligare en hästsko samt fragment av eldpåverkat tegel. I kulturlagret i södra delen påträffades ben och tand från svin, en käke av nöt, ett fragment av en träspade samt avfall från bilning av stockar.

Datering:

Gälakvist omnämns i skriftliga källor första gången 1272 och 1273. Lovén påpekar dock att anläggningen kan vara äldre än från 1200-talets andra hälft.

Resultat:**Övrigt:**

6. Husaby biskopsborg, RAÄ Husaby 18:1, Vg

Källor:

- Berglund, Anders. 2004. Botten är nådd - biskopens palats i nya perspektiv. Arkeologisk undersökning 2004 i anslutning till restaurering av biskopsborgen, raä 18, Husaby socken, Götene kommun, Västergötland. Internrapport 2004:37. Västergötlands museum. Skara.
- Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
- Hjölman, Birgitta. 1971. Med grävskopa och spade till medeltiden. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1971-72*, del 6, häfte 8. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 361-372.
- Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.
- Schnell, J B. 1967. Husaby biskopsborg, en preliminär redogörelse. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1967*, del 6, häfte 6. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 170-197.
- Schnell, Jan Bertil. 2001. *Palatset som blev en borg*. Västergötlands museums skriftserie nr 31. Nossebro.

Undersökning:

I samband med en restaurering totalundersöktes och konserverades borgen 1965-68 under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius och antikvarie Jan-Bertil Schnell. Syftet var att få en uppfattning om vad som dolde sig under markytan. Undersökningen genomfördes delvis med maskin och delvis för hand. Rasmassor avlägsnades med maskin och därefter vidtog undersökning för hand ned till ursprunglig golv- och marknivå. Endast i östra delen av borgområdet grävdes ned till steril jord. Stor uppmärksamhet ägnades åt att studera murverken och andra byggnadskonstruktioner för att utröna borgens kronologi.

En mindre provgroppsundersökning genomfördes 1998 av Västergötlands museum inom ramarna för "Husabyprojektet". Schakt grävdes utanför och norr om ringmuren samt i den norra delen av det inre borgområdet. Utanför borgmuren grävdes ett schakt delvis genom den vall som omgärdat borgområdet. På uppdrag av Länsstyrelsen genomförde Västergötlands museum under ledning av Anders Berglund mindre undersökningsinsatser 2004 i anslutning till renoveringsarbeten av borgen. Anledningen var att ett dräneringsdike skulle dras utmed södra ringmuren samt påfyllnad av grus inom de inre delarna av borgområdet. Syftet var att fastställa förekomsten av avsatta lager samt kunskapsinsamling avseende byggnadshistoria. 10 provgropar upptogs främst i borgens

sydöstra del och grävdes för hand. Vid en arkeologisk förundersökning i forskningssyfte år 2010 grävdes provgropar i ett område omedelbart öster om borgområdet. Undersökningen genomfördes av Västergötlands museum.

Konstruktioner:

Anläggningen har utgjorts av ett centralt ca 16 x 16 m stort stenhus som omgett av en ringmur. Stenhuset har uppfattats som den äldsta byggnadsdelen och är kvadratisk med ca 1,2 m tjocka murar av tuktad sandsten i jämna skift. Huset har haft fyra våningar och av bottenvåningens tre rum har två varit välvda. En ingång till byggnaden fanns i sydvästra hörnet medan en ingång till den andra våningen funnits i nordöstra hörnet. Först i det fjärde byggnadsskedet tillkom en ringmur av gråsten som varit upp till 1,5 m bred med en port i söder och nordöst. I samband med senare byggnadsfaser tillkom även en hypocaustugn, ekonomilängor, en smedja med intilliggande bakugn och en portbyggnad. Vid undersökningen på 1960-talet konstaterades i princip tre olika lager inom borgområdet. Överst låg ett lager av rasmassor innehållande sten, tegel och brukrester. Under detta, framför allt i borgens byggnader, vidtog ett kompakt ca 0,1 m tjockt brandlager. Därefter följde ett fyndförande kulturlager som gav ett homogent intryck.

Vid provgropsgrävning 1998 innanför de yttre murarna framkom emellertid äldre lager under kulturlagret. Bland annat påträffades ytterligare ett ca 0,2–0,3 m tjockt kulturlager. I detta hittades ett lager av värmepåverkad och delvis bränd lera som uppfattades som möjliga rester efter ett golv efter en tidigare byggnad. Provgroparna i anslutning till huvudbyggnadens sydöstra hörn visade på tydliga skillnader i grundläggning av byggnadens murar. Därmed blev det tydligt att huvudbyggnaden uppförts i två faser. Bevarade rester av relativt lerhaltiga kulturlager framkom även under grundmurarna och tyder på en relativt omfattande och långvarig bebyggelse innan huvudbyggnaden uppfördes. Motsvarande bottenlager påträffades i borgens norra del såväl som i den sydöstra delen, och utifrån lagrens maktighet kan en bosättning ha funnits på platsen under åtminstone 50–100 år. Grundläggningen till den äldsta delen av huvudbyggnaden vilar i anslutning till den yngsta delen av lagren. Utifrån lagren i den östra delen av borgen kunde man konstatera att marknivån inför anläggandet av stenbyggnaderna höjts och jämnats till genom påförda jordmassor, troligtvis från grävningen av huvudbyggnadens källare. I provgroparna som upptogs 2010 påträffades kulturlager med sannolik datering till ca 1000–1300-tal samt eventuella spår av äldre byggnader i form av lergolv.

Fynd:

I schakten i borgens norra del påträffades djurbensavfall och keramik från 900–1100-talen. Bland fyndmaterialet som påträffades under 1960-talets undersökningar märks ett stort benmaterial där ben från nöt dominerar med övervikt för vuxna handjur, troligtvis gödoxar. Ben från rådjur och älg tyder på att detta var jaktvilt för borgens invånare. I övrigt påträffades såväl redskap som vapen, hästutrustning, keramik, en pollett av koppar som gjorts om till hänge, en fingerring av guld och en stylus av mässing.

Datering:

Fynden som framkom i samband med Schnells undersökning har daterats till omkring 1500. Man har antagit att borgen började uppföras omkring 1480. Kulturlager som påträffades på 1990- och 2000-talen har daterats genom fynd och ¹⁴C-dateringar till tiden omkring år 1000. Berglund menar utifrån lagerföljden att huvudbyggnaden möjligen kan ha anlagts redan under sent 1200- eller tidigt 1300-tal.

Resultat:

Undersökningarna visade att platsen bebotts långt innan en borganläggning uppfördes. Resultaten har också visat att borgens huvudbyggnad kan vara närmare 200 år äldre än man tidigare känt till.

Övrigt:

Borgen antas ha brunnit, raserats och övergetts på 1530-talet.

7. Jarlehus, RAÄ Rackeby 1:1, Vg

Källor:

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Sigsjö, Ragnar. 2011. *Jarlehus borgruin – arkeologisk provundersökning 1982–1983. Fornlämning nr. 1, Rackeby socken, Lidköpings kommun, Västergötland*. Rapport 2011:10. Västergötlands museum i samarbete med Medborgarskolans studiecirkel i Medeltidsarkeologi i Skara. Skara.

Undersökning:

På 1920-talet upptogs ett schakt i anslutning till murresterna av dåvarande folkskoleläraren Gustav Berg med hjälp av skolbarnen. Undersökningar på platsen genomfördes även 1983–84 under ledning av Ragnar Sigsjö, Skaraborgs länsmuseum, inom ramen för Medborgarskolans studiecirkel i medeltidsarkeologi. Syftet var att bestämma anläggningens utsträckning, dess tekniska konstruktion, funktion och datering. 15 provschakt och provgropar upptogs i anslutning till möjliga lämningar efter murar och totalt undersöktes ca 90 m². Påträffade konstruktioner frampreparerades och dokumenterades. Jorden i anslutning till fasta konstruktioner sållades.

Konstruktioner:

Lämningarna ligger på en klippudde, orienterad i nordöstlig-sydvästlig riktning, i Vänern på västra Kålland. Då vattenståndet var högre var udden en holme och skiljdes från fastlandet av en naturlig sänka som förmodligen fungerat som vallgrav. Vid undersökningarna påträffades murrester i form av en ca 2,8 m tjock ringmur. Muren löpte runt borgklippan med sex kända brytpunkter och bildar en bruten rektangel med kortsidorna i nordöst och sydväst. Muren var uppförd i skalmursteknik av lätt tillhuggna gråstenar med inslag av sandsten i kalkbruk och anlagd direkt på fast berg. Muren bar spår av att ha varit putsad både på utsidan och på insidan vilket Lovén påpekar är ovanligt. Ringmuren bör uppskattningsvis ha varit runt 65 x 40 m stor och ca 190 m lång och borgområdets totala yta har uppgått till ca 2000 m². Innanför den sydvästra delen av muren påträffades rester efter en ca 1,4 m bred skalmur i rät vinkel mot borgmuren. Efter ca 7,5 m böjde muren av mot nordväst i en rät vinkel. Troligtvis utgör den lämningarna efter en byggnad i anslutning till borgmurens sydvästra insida. Inom denna antagna byggnads utsträckning framkom även ett lager med brända bräd- och stockdelar vilket låg över ett skikt av grått lerbruk blandat med småsten på en stenpackning. Detta lager tolkades som en golvyta i byggnaden. Ett tiotal meter innanför borgmuren påträffades ytterligare murrester som löpte parallellt med borgmuren. I anslutning till murresterna hittades rikligt med tegelflis och träkol. Spår efter fler byggnader i denna del av borgen framkom vid undersökningarna i form av grundstenar i kalkbruk på fast berg. Även i anslutning till borgmurens östra hörn påträffades lämningarna efter vad som tolkades som en stenbyggnad vars murar anslutit till borgmuren. Vid borgmurens nordöstra kortsida identifierades byggnadens nordvästra vägg i form av enstensatt kant, en bottning med skalmursrester, som anslutit till borgmuren. Här sluttade även berget kraftigt mot sydöst och in mot borgmurens östra hörn. Möjligen kan denna naturliga sänka i berget ha fungerat som källare i stenbyggnaden. Stenbyggnadens sydvästra mur utgick även den som en tvärvägg med stötfog från borgmuren. Tvärväggens mur var uppförd av natursten. Under borgmuren i östra hörnet löpte en ränna som anlagts för att dränera bort vatten eller som vattenintag. En tolkning är att den fungerat i relation till stenbyggnaden och en eventuell källare i borgområdets östra hörn (jmf med

exempelvis Dalaborg och Aranäs). Rännan var ca 1 m bred och 0,8 m djup och bar tydliga spår av bearbetning. Rännan sträckte sig ut på båda sidor av muren och under själva murkonstruktionen var den täckt av flera takhällar. I anslutning till rännan innanför muren och inom grunden för stenbyggnaden framkom ett ca 0,2 m tjockt lager av lerblandad sand och kalkbruk som uppfattades som en golvnivå över en packning av runda stenar. Över kalkbrukslagret fanns ett tunt sot- och brandlager. Påträffade brandlager inom borganläggningen tyder på att den brunnit vid något tillfälle och att branden börjat i dess centrala delar.

I sänkan öster om klippan påträffades en stenrad som kan vara en möjlig strandskoning eller vägbank. Söder om borgklippan finns också skyddade vikar som kan ha fungerat som hamnplatser.

Fynd:

Undersökningen gav få fynd vilket kan tyda på att borgen var tömd och öde då den brann. Dock påträffades flera järnspikar, slagg, en fragmentarisk armborstpil (innanför borgmurens sydöstra hörn), ett silvermynt (Johan III) samt mönsterhuggna sandstensskivor. 1919 påträffades en hillebard ”i Järna” och på 1970-talet en del av en järnkätting i viken öster om borgområdet. Provsom analyserades från kättingen antyder att järnet var ”gammalt”. I ”källaren” i stenbyggnaden i borgens östra hörn påträffades ett knivblad av järn, spikar och järnslag. I rasmassorna strax över golvnivån hittades tegelbitar, kolfragment, benflisor samt skörbränd sten.

Datering:

Ett prov från förkolnat trä i anslutning till borgmurens sydvästra hörn ¹⁴C-daterades till perioden 1370–1620 (kalibrerat 2 sigma). Sigsjö daterar borgen som typ till 1300-tal.

Resultat:

Övrigt:

Enligt Sigsjö har borgen tydlig försvarskaraktär. En tradition som finns belagd från ett ting 1688 berättar hur bygdens folk brände ned den dåvarande fogdeborgen. Ringmurens konstruktion och putsade invändiga och utvändiga ytor kan jämföras med ringmuren på Läckö som troligtvis uppfördes på 1330-talet.

8. Lenaborg, RAÄ Kungslena 22:1, Vg

Källor:

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Sigsjö, Ragnar. 1999. *Rapport. Arkeologisk undersökning 1987–1988. Lenaborg, Fornlämning 22, Kungslena socken, Västra Götalands län*. Internrapport 1999:11. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

Under åren 1987 och 1988 genomfördes en provundersökning inom Lenaborg. Målsättningen var att kartera och bestämma anläggningens utsträckning. Undersökningarna genomfördes av Medborgarskolans studiecirkel i medeltidsarkeologi under ledning av antikvarie Ragnar Sigsjö, Skaraborgs länsmuseum. Ett antal provschakt och provgropar upptogs över anläggningen. Konstruktioner frampreparerades och dokumenterades och jorden i anslutning till dessa samt golvnivåer sållades.

Konstruktioner:

Anläggningen låg i en sluttning ovanför sockenkyrkan med en huvudbyggnad uppförd av i huvudsak kalksten och gråsten men med inslag av sandsten och diabas. Murarna var uppförda i skalmursteknik och var ca 1,2 m breda och har varit putsade både invändigt och utvändigt. Hela byggnaden uppmättes till ca 30 x 15 m och låg i öst-västlig riktning. Byggnadsenheten kan indelas i minst 4, möjligen 6, avskilda rum. Golvnivån identifierades som en fast och tilltrampad kalkbruksyta. I byggnadens östra del fanns en tvärmur vilken delade av huset och skapade två rum, det östra ca 10 m brett. I den västra delen fanns ett källarrum med en alltjämt fungerande kalkkälla. Undersökning påvisades även en ca 44 m lång underjordisk kanal som lett bort överskottsvattnet från källan. Kanalen var murad med sidor, botten och tak av kalkstenshällar och var ca 0,4 x 0,3 m stor invändigt. I byggnadens östra rum fanns fyra 1,9 x 0,6 m stora tegelskodda nischer i yttermurarna vilkas funktion inte kunnat fastställas. Det visade sig även att detta rum var avdelat av ytterligare murar vilket skapade flera rum. I det nordöstra hörnet i ett av dessa mindre rum, och in mot byggnadens mitt, påträffades en eldstad uppmurad av tegel. Eldstaden var murad som en halvcirkel och ca 0,8 m i diameter. En motsvarande eldstad kunde även konstateras norr om denna vilken då värmt det i norr angränsande rummet. I direkt anslutning till eldstadens västra del påträffades i denna avdelande mur en dörröppning som lett in till ett rum i norr. Öppningen hade skråkantade hörn och var ca 1,2 m bred. Ca 3 m öster om huvudbyggnaden låg en ringformad höjd. Norr och söder om denna fanns platåer och i norr även en vallgravsliknande sänka. Platåerna tolkades som anlagda. Materialet i den ringformade höjden utgjordes av väl packad pinnmo vilken tolkades som påförd. I fördjupningen i höjdens mitt upptogs ett fördjupat schakt och här påträffades ca 0,2 – 0,4 m stora stenblock samt tegelflis vilket tolkades som inrasat material. Höjden tolkades som en ca 14 m stor motteanläggning som möjligen haft en överbyggnad av trä. Utifrån stratigrafin bedömdes denna höjd vara äldre än det fasta huset. 30 m öster om huvudbyggnaden var en ca 40 m lång, delvis raserad, fördämningsvall alltjämt synlig.

Fynd:

Spikar, men i övrigt inga daterbara fynd.

Datering:

Lovén anser att det är troligt att stenhuset uppförts av Birger jarl eller kung Valdemar. Sigsjö omnämner skriftliga källor som anger att Birger jarl ska ha vistats i Lena 1257/58. Enligt Sigsjö uppfördes troligtvis huvudbyggnaden under 1240- och 1250-talen.

Resultat:**Övrigt:**

1208 stod slaget vid Lena då Erik Knutsson besegrade Sverker den yngres styrkor. Enligt Sigsjö var en motteanläggning då troligtvis i bruk för bevaknings- och/eller försvarsbruk i anslutning till en i övrigt obefäst gård. Huvudbyggnaden har förmodligen haft mindre betydelse som försvarsanläggning och i högre grad fungerat som högreståndsbostad.

9. Läckö slott, RAÄ Otterstad 69:1, Vg

Källor:

Sjölin, Marita. 2001. *Analys och tolkning 1996–2001 av arkeologiskt material från Läckö slott åren 1926–1939. Fornlämning räÄ 69, Otterstad socken, Lidköpings kommun, Västra Götalands län. Rapport 2001:10.* Västergötlands museum internrapport. Skara.

Sjölin, Marita. 2010. *Läckö slott, schaktövervakning på Stora Borggården och utanför vedboden, fornlämning RAÅ Otterstad 69, Lidköpings kommun, Västergötland. Arkeologisk förundersökning 2004.* Västergötlands museum, rapport 2010:9. Skara. 1294 13/12. Läckö. Original på pergament, RA (SDHK nr 1639).

Undersökning:

Under åren 1926–1939 genomfördes arkeologiska undersökningar på Läckö slott. Resultatet från dessa undersökningar sammanställdes 2001 i en rapport av Västergötlands museum. Undersökningarna genomfördes i samband med en omfattande restaurering av slottet och kom att ledas av arkitekt Årland Noreen. Syftet var inledningsvis att rädda, restaurera och återställa slottet. Efter hand blev målet även att få klarhet i hur borgen sett ut under medeltiden, hur mycket av den medeltida borgen som återstod i form av murrester och vad som ingick i senare byggnationer. Undersökningen omfattade samtliga borggårdar och i stort sett hela området till ca 10 m utanför murarna. De nedersta våningarna av slottet undersöktes såväl som våningarna högre upp, dock mer sporadiskt högre upp i byggnaden. Undersökningsytorna följde rumsindelningen och jord- och fyllnadsmassor undersöktes i huvudsak i konstruerade lager. Mindre delar av slottet undersöktes i samband med restaureringsarbeten under 1960- och 70-talen under ledning av landsantikvarie Sven Axel Hallbäck. Dessa undersökningar ägnades främst åt byggnadstekniska detaljer. Vid en arkeologisk förundersökning 2003 drogs två schakt i sluttningen strax öster om ett garage beläget norr om kontorsbyggnaden. Vid en arkeologisk förundersökning, genomförd av Västergötlands museum år 2005, på Stora Borggården och utanför vedboden påträffades endast redan kända lämningar i form av trappa och murar, vilka undersöktes redan åren 1926–1939.

Konstruktioner:

Anläggningens äldsta del är de yttre väggarna i huvudborgens ringmur, vilka uppförts av gråsten med inslag av tegel. Anläggningen utgjorde då en något oregelbunden kastellborg. Ringmuren har bildat en oregelbunden rektangel på ca 36 x 42 m. Byggnadens öppningar i markvåningen fanns i väster och söder och kan mycket väl vara ursprungliga. Troligtvis var den västra porten huvudöppningen i ringmuren. Även andra öppningar har dokumenterats i muren. Vi undersökningen påträffades i borggårdens nordöstra hörn grunden till en välvd murad källare som delvis sträckte sig in under den norra längan. Källaren har ingått i ett stenhus som haft en ansevärd storlek och möjligen har även borgens nordöstra torn, vilket dock inte ligger i förband med huvudborgens ringmur, kommit att ingå i anläggningen med direkt kontakt mellan rummen i stenhus och torn. En trappa ledde till källaren under huset från borggården. Denna byggnad raserades efter en brand. Öster om det södra portvalvet fanns en tunnvälvd källare och i denna en brunn som tolkats som ursprunglig. Möjligen har det även funnits ett större torn som var sammanbyggt med ringmuren i sydvästra hörnet. Detta torn kan ha varit det största och därmed borgens huvudtorn. Norr om slottet och utanför den senare tillkomna Köksflygeln påträffades en mur 1926 som tolkades som en äldre skansmur. Delar av samma mur påträffades i ett av rummen i den västra delen av Köksflygeln. Denna mur uppmättes till ca 1,46 m bredd och var uppförd av granitblock i kalkbruk. Utmed den östra delen av Köksflygelns norra yttervägg påträffas 1935 fortsättningen av denna äldre mur och innanför och i anslutning till muren påträffades rester av äldre rumsordningar. Enligt tolkningen fortsätter muren och uppgår i ytterväggen i den äldsta ringmuren. Möjligen kan, vilket också föreslagits, denna mur vara en yttervägg i ett äldre byggnadskomplex alternativt en utvidgning av borgens ringmur i norr och söder tillsammans med uppförandet av tornen i nordöst, nordväst och söder. Murens yttersida har varit putsad. Insidan var i så fragmentariskt skick att det inte gick att fastställa huruvida även insidan varit putsad eller ej.

I schakten från 2003 framkom delar av en murkonstruktion ca 2 m bred och ca 10 m lång. Muren var uppbyggd i skalmursteknik med tillhuggen natursten, ca 0,4–0,6 m stora stenblock. Med ledning av

tegelstorleken uppfattades muren vara medeltida.

Fynd:

Ett rikt och varierat fyndmaterial har tagits tillvara vid de undersökningar som genomförts. Till borgens äldsta fas har endast mynt kunnat knytas. Eftersom många föremål tillverkats och brukats under långa perioder under medeltiden är de svåra att datera närmare utan relation till stratigrafi och säker lagerföljd. I rum 50, i bottenvåningen öster om den södra porten i huvudborgens, påträffades ett processionskors av trä med förgyllda bronsbeslag. Korset var i delar men uppmättes vid sammanfogning till ca 0,41 x 0,23 m. I kopparplåten har glas och stenar varit infattade och förutom en kristusgestalt har fyra andra figurer varit fastsatta på korset. Korset har tillverkats i den franska staden Limoge där emaljarbeten på främst kyrkliga föremål bedrevs från slutet av 1100-talet och in på 1300-talet. Totalt har 336 mynt påträffats varav 88 är medeltida. Det äldsta myntet är en svensk brakteat präglad under Magnus Eriksson och dateras till 1354–1363. Alla de äldsta mynten har påträffats utanför det idag befintliga slottets murar.

Ett något senare material utgjordes av blyplomber, armborstdelar och pilspetsar, fyra skäggyxor av medeltida typ vilka användes som stångvapen, delar av hästutrustning samt lås och nycklar i trä, brons och järn. Tre av nycklarna har hört till bultlås vilket var en vanlig typ av lås under medeltiden. De medeltida lås och nycklar som påträffats har framför allt hittats utanför den södra delen av huvudborgens västra mur samt utanför ringmurens östra sida. Detta talar för att huvudporten funnits i väster och en möjlig utfallsport i öster. I vad som uppfattades som ett medeltida lager påträffades en dubbelkam av ben. Bland materialet fanns även små klädesbeslag och prydnader av metall. Vanligast var beslagen av mässing och koppar, men även beslag av brons och silver förekom. Radbandspärlor av trä och rödgods påträffades också. Ljushållare hittades med ett undantag på förborggården och utanför murarna. Merparten av den keramik som påträffats tillhör senare faser i borgens historia. I slottets inre delar hittades dock två bottnar till små salvekrus i stengods. Dessa krus är vanliga under 1300- och 1400-talen och de har troligtvis tillverkats i Limburgområdet i sydvästra Tyskland. Enligt Sjölin har inga fynd från borgens äldsta fas hittats i några av de nuvarande rummen på slottet. I de omrörda lagren på borggården påträffades vid förundersökningen 2005 endast löst liggande tegel och matrester i form av ben.

Datering:

Skriftliga källor anger att biskop Brynolf Algotsson uppfört byggnader på platsen. 1294 utfärdar han ett brev på Läckö (SDHK nr. 1639). Algotsson innehade biskopsämbetet 1278–1317. En inmurad bjälke i ringmurens nordöstra hörn har daterats dendrokronologiskt till 1330 (Lovén 1996:238 och där anf. litt.). Möjligen har en befintlig anläggning försetts med en ringmur 1330.

Två ¹⁴C-dateringar gjordes efter förundersökningen 2005 från kol vid trappan. Proverna gav dateringarna AD 1410–1480 (kalibrerat 2 sigma) och 1445–1631 (kalibrerat 2 sigma, Oxcal 4.4).

Resultat:

Inledningsvis uppfördes troligen en huvudborg med ringmur och bebyggelseängor i norr och söder. Ringmuren kan ha uppförts i två skeden med komplettering runt 1330. Än i dag är emellertid borgens utformning och tidiga skede inte helt klarlagda.

Övrigt:

Den utvändiga putsningen av den äldre murade gråstensmuren (skansmuren) är intressant i relation till resultaten från borgen Jarlehus, belägen på västra sidan av Kålland vid inloppet till Ullersund. Även denna ringmur har varit putsad på utsidan och troligtvis även på insidan.

10. Körsbärsholmen, RAÄ Tveta 18:1, Vr

Källor:

Andersson, Sofia. 2000. *Arkeologisk rapport över delundersökning av fornlämning 18 i Tveta socken, Säffle kommun, Värmland, år 2000*. Opublicerad rapport. Södertörns högskola.

Hans Olsson, muntlig uppgift våren 2012. Sofia Andersson, muntlig uppgift våren 2012.

Undersökning:

En undersökning genomfördes 2000 av Södertörns högskola med arkeologer från Värmlands museum. Grävningen var ett led i ett avhandlingsarbete med syfte att besvara frågeställningar kring relationer och platsens betydelse inom Vänerområdet. Undersökningen genomfördes dels under vatten och dels på land under totalt fyra dagar. Sammanlagt upptogs fem schakt över olika lämningar på ön. Schakt 1, som var ca 4 m långt, lades över en av husgrunderna med rester efter ett spismursröse. Schakt 2, ca 4,8 långt, lades över vad som uppfattades som en vallanläggning. Schakt 3 och 4 var 3 respektive 2 m långa och lades över två båtlämningar. Schakt 5 var ca 1 m långt och lades över en terrassliknande avsats.

Under 2011 genomfördes ytterligare undersökningar på platsen. Resultaten är i dagsläget under bearbetning och har ännu inte publicerats. Sofia Andersson och Hans Olsson på Länsstyrelsen i Stockholm och Värmlands museum har dock bidragit med muntlig information. Två mindre schakt, 6 och 7, undersöktes i det norra huset, ett längre schakt från det större husets nordöstra kortvägg i husets riktning och in över det stora spismursröset i mitten av huset. Fyra mindre schakt (9–12) togs upp inom den vallomgärdade groppen sydväst om det större boningshuset.

Konstruktioner:

På ön Körsbärsholmen i en vik mellan Säffle och Åmål i Värmland, finns lämningar efter bebyggelse som möjligen kan vara en befäst gård. Lämningarna består av två husgrunder varav en större med spismursröse och källare och en mindre med spismursröse. Därutöver fanns en anläggning i form av en grop omgiven av vallar med ingångsöppningar i nordöst och sydväst samt vad som tolkats som två båtlämningar. Enligt Hans Olsson har man senare hittat spår efter minst 4 till 5 huslämningar på platsen.

Den största husgrunden var ca 17 x 8 m stor med en spismur som uppmättes till 3 x 3 m. Husgrunden syntes som en tydlig begränsning bestående av enstensatt kant utmed byggnadens sydöstra långvägg och nordöstra gavel. Ett schakt togs upp över spismursröset i nordöst och vidare utmed husgrundens västra långvägg. Spisröset uppfattades som en ugn uppbyggd av ett lager lera och mjåla i botten och däröver ett lager sand. Över sandlagret vidtog ett ca 0,18 m tjockt lerblandat lager som innehöll sot och kol. Över detta låg ett ca 0,35 m tjockt lager av tegel, lera och skörbränd sten som uppfattades som rasmassor. Ugnen har således bestått av en uppmurad tegelkonstruktion. I byggnadens södra del fanns en närmast rektangulär källargrop, ca 6 x 5 m stor och ca 1,75 m djup. Mellan ugnen och källargropen utmed västra husväggen fanns också en mindre försänkning som innehöll en hel del sot och kol. I schaktet påträffades ett ca 0,3 m tjockt kulturlager med kraftiga inslag av sot och kol samt enstaka tegelfragment. Gropen flankerades på två sidor av vallar med ettstensatt område i öster och med mörkare kulturpåverkad jord. Vid 2011 års undersökning kunde man konstatera att gården förefaller ha brunnit, men det är oklart när och varför. Inga spår efter pilspetsar eller andra vapen tyder på att gården skulle ha blivit utsatt för militärt angrepp (muntlig uppgift Sofia Andersson).

Ett antal större stenblock kan möjligen ha varit en terrassliknande avsats vis strandkanten. Undervattensundersökningen visade på en stenläggning utanför holmens sydvästra del, i närheten av den terrassliknande avsatsen. Möjligen kan den ha fungerat som någon form av vågbrytare.

Fynd:

I anslutning till den terrassliknande avsatsen påträffades en hästskosöm. Hästar kan ha hållits på gården, men att sömmen kommer från besökande hästar kan inte uteslutas. I försänkningen mellan ugnen och källargropen i det största huset påträffades en dörrhake, alternativt dörrbeslag av järn, samt ett obestämt järnföremål. I anslutning till ugnen påträffades en spik. Vid undersökningen 2011 påträffades ingen säker keramik men däremot stora mängder ben (muntlig uppgift Hans Olsson). I den norra delen av det största huset påträffades flera spelmarkörer av sten med en avfasad sida. I det mindre huset påträffades en sländtrissa i spismursröset. I anslutning till spismursröset i samma huslämning påträffades även en täljstensdekoration med ränder och fäste som utgjort en del av inredningen (muntlig uppgift Sofia Andersson och Hans Olsson). En i min mening möjlig tolkning är att denna byggnad kan ha fungerat som gårdens frustuga.

Datering:

Vid undersökningar 2000 daterades kol från ugnen i den största husgrunden till perioden mellan 1200–1400-talen. Ett av proven gav en datering till 1010–1300 (kalibrerat två sigma) medan det andra daterades till perioden 1280–1490 (kalibrerat två sigma). Dateringarna visade att det rör sig om bebyggelse från medeltid. Prover från övriga anläggningar gav senare dateringar.

Resultat:**Övrigt:**

11. Nabb borg, RAÄ Skara 63:1, Vg

Källor:

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Sigsjö, Ragnar. 1980. *Rapport över arkeologisk provundersökning av fornl. nr 63, Nabb borg, Skara socken, Västergötland*. Internrapport Skaraborgs länsmuseum. Skara. Sigsjö, Ragnar. 1981. Skara socken, Stora Tveta, Nabb borg. Arkeologisk provundersökning. *Vägar och vägförande i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift. 1981–82*. Hagberg, Ulf Erik et al (red.). Skara. Sid. 301–304.

Undersökning:

1980 genomfördes en provundersökning i forskningssyfte under ledning av arkeolog Ragnar Sigsjö, Skaraborgs länsmuseum. Undersökningen skedde som kursgrävning i medeltidsarkeologi genom Medborgarskolan i Skara. Målsättningen var att styrka eller förkasta traditioner och sägner om ett slott eller en borg som förknippats med platsen. 21 provschakt grävdes inom området och en långsgående profil genom området upprättades. Uppgrävd jord sållades undantagsvis och då i anslutning till påträffade konstruktioner.

Konstruktioner:

Anläggningen ligger på en långsträckt sandplåtå som på tre sidor omges av bäckraviner. I öster finns torrgravar med en mindre kulle emellan. Jorden från den västra graven har kastats upp till en vall på insidan. Höjdens branta sluttningar ned mot de åtminstone tidvis vattenfyllda ravinerna har skapat förutsättningar för anläggandet av en försvarsanläggning. I några av de schakt som togs upp över platsen påträffades en tät kullerstenspackning, men det var oklart om det härrörde från ett golv, en stenlagd gårdsplan eller gång. Murbruket och mängden tegel som framkom vid undersökningen tyder på att det funnits en eller flera byggnader uppförda av tegel på höjden. I den västra delen av

platån påträffades en klen grundmurskonstruktion i form av grundstenar till ett byggnadshörn. Grundstenarna utgjordes av ca 0,4–0,5 m stora gråstenar och tillsammans med dessa framkom kalkstensblock, kalkbruk och stora mängder tegel. Denna konstruktion ansågs dock av Sigsjö vara för klen för att kunna bära en tegelbyggnad. En alternativ tolkning är att grundmuren delvis förstörts. Skörbrända stenar samt rester av bränt trä på stenpackningen tyder på någon slags eldpåverkan.

Fynd:

Förutom stora mängder murtegel påträffades en ring av bandformat järn samt ett nätsänke eller en vävtyngd av skiffer. Ett av kalkstensblocken bar spår av behuggning.

Datering:

Inga daterande fynd gjordes vid undersökningen frånsett teglet som var av medeltida typ. Detta kan ha slagits tidigast runt 1200-talets mitt.

Resultat:

Övrigt:

Lovén uppfattar anläggningen som en välbyggd permanent befästning anlagd av kungamakt, privatperson eller av Skarabiskopen.

12. Saxholmen, RAÄ Ölme 55:1, Vr

Källor:

Lovén, Christian. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, nr. 40. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad. Stockholm.

Röjder, Helena och Schedin, Pernilla (red.). 2004. *Saxholmen. Värmländsk arkeologi 2004*. Värmlands museums skriftserie nr 29. Stiftelsen Värmlands museum. Karlstad.

Svensson, Eva. 2008. *The medieval household: daily life in castles and farmsteads: Scandinavian examples in their European context*. The medieval countryside No. 2. Brepols. Turnhout.

Undersökning:

Under åren 1992–1996 genomförde Värmlands museum under ledning av Eva Svensson och Susanne Pettersson en undersökning i forskningssyfte av lämningarna på ön Saxen. Inledningsvis gällde frågeställningarna under vilken tidsperiod borgen varit i bruk, av vem den uppförts och varför den övergavs, samt vilka typer av lämningar som fanns på platsen. En kartering över synliga lämningar genomfördes. Då projektet framskred kom man alltmer att arbeta utifrån frågeställningar som rör vardagslivet på en borg. Totalt undersöktes nio olika schakt över olika byggnadsdelar i borgen. Undersökningen skedde manuellt och uppgrävt material sållades.

Konstruktioner:

Borgen bestod av ett stentorn, en omgivande palissad, ett kombinerat vaktorn och magasin, en hallbyggnad, en frustuga, en året-runt-bostad för den permanenta besättningen, ett hantverkshus, en smedja, en hamnanläggning och en kalkmila. Palissaden har haft tre öppningar med huvudingångar i norr respektive söder. Stentornet med sina tjocka stenmurar var uppfört i skalmursteknik med tuktade sandstensblock på in- och utsida, och var ca 10 x 10 m stort med ca 2 m tjocka murar. Tornet var förmodligen runt 20 m högt och rymde en källare, men troligtvis även borgherrens bostad och en sal. Norr om tornet påträffades en byggnad, ca 6,6 x 3–4 m stor, som tolkades som borgens

frustuga. Byggnaden var uppförd i trä på små syllstenar. I huset fanns en ca 2 m stor härd som bestod av kantställda stenar runt en fyllning av lera och sten. Öster och väster om härden påträffades spår av bänkar i form av ett stenfundament och trärester. Söder om tornet påträffades lämningar efter hallbyggnaden. Byggnaden var borgens största på ca 10 x 7 m med spår efter en frustuga eller takutbyggnad buren av två pelare i söder. Möjligen har huset varit uppfört i skiftesverksteknik med prefabricerade ramar. I byggnaden fanns spåren efter en rökugn, ca 2 x 2 m stor och uppbyggd av lera och sten. Ugnen hade vidare tre väggar och ett tak. Längs den östra och västra väggen påträffades stenfundament efter bänkar. Vaktstugan var ca 9 x 7 m stor med ca 1,5 m tjocka murar och med ett tegelvalv kring öppningen i öster. Förmodligen har byggnaden haft en överbyggnad av trä. Golvet utgjordes av stenflisor och lera över en välldad stenpackning. En ca 4,8 x 3,4 m stor byggnad på en otydlig syllstenskonstruktion tolkades som bostad för borgens besättning. Troligtvis var huset knuttimrat med ett golv bestående av lera och sten. Vid den östra innerväggen fanns en närmast rund och ca 2,4 m stor härd. Denna var uppbyggd av lera och sten och liknade härden i frustugan. Ett ovalt stenfundament tolkades som grunden till ett litet trätorn som ingick i den sydöstra delen av palissaden. Tornet var ca 5 x 4 m stort med ca 1 m tjocka grundmurar. Lämningarna efter en mindre byggnad utan härd tolkades som ett uthus, möjligen för hantverk och ytterligare en liten byggnad i västra delen av borgplatån tolkades som en smedja, ca 5 x 4 m stor. På holmens södra sida upptäcktes lämningarna efter en brygga.

Fynd:

Järnföremålen från borgen utgjordes till största del av bleck, beslag, spikar, nitar och nitbrickor samt hästskosömmar. En del redskap, vapen och vapendetaljer förekom också. Bland annat kan nämnas en stridsyx som lagats och förstärkts under tidens gång för att till sist ha deponerats i en rituell handling i fundamentet till eldstaden i borgens hallbyggnad. Föremål av koppar, kopparlegeringar, bly och tenn fanns i form av bleck och beslag, sländtrissor, fingerringar och en textilplomb. Av blecken var några runristade och hittades parvis deponerade i golven på frustugan och i hallbyggnaden. Föremål av ädelmetall utgörs av fingerringar, tunna guld- och silvertrådar från textila arbeten som kläder eller gobelänger, en förgylld dräktbjällra och två ströningar i form av vapensköldar. En av ströningarna från Saxholmen kan dateras till 1200-talet och avbildar ätten Bobergs vapenbild. Därutöver har man hittat silvermynt, ett fragment av en fingerborg av silver, samt en pärla av bergskristall i en silverinfattning. Förgyllda föremål som remändesbeslag, remlås, dräktbeslag och en sälja är föremål som tillsammans med bjällran kan kopplas till klädedräkten. I materialet finns även en förgylld sked. Keramiken från platsen kommer från kannor, fat och andra kärlformer. Förutom keramik i form av svartgods, som kan ha framställts lokalt, fanns inslag av importerat stengods och glaserat rödgods. Tillsammans med keramiken utgör en glasskärva rester efter bordsservisen på borgen. Vidare har ett flertal glaspärlor hittats på borgen. Glaspärlorna var av mer ålderdomlig karaktär än fyndmaterialet i övrigt. Andra föremål som kan tolkas som ärvda föremål är en oval sten av agat med ett huvud i nedsänt relief som kan ha suttit i ett hängsmycke eller i en ring daterad till romersk järnålder, två spännen från början av 1200-talet och två fingerringar från perioden 1020–1250. I själva hallbyggnaden var koncentrationen av dräktaccessoarier som störst och här återfanns även de mest prestigefulla föremålen. Fynden visar även att såväl män som kvinnor uppehöll sig i hallen. Också i vad som tolkades som borgens frustuga fanns flera av de mer prestigeladdade föremålen. Av fyndmaterialet kom den övervägande delen från just hallbyggnad, frustuga och försvarstorn och en hög andel av dessa föremål var statusindikerande. Det osteologiska materialet från Saxholmen visar att husdjuren på borgen hållits, slaktats och konsumerats på platsen eftersom såväl unga som gamla djur finns representerade i materialet, liksom alla kroppsdelar av djuren. Inslaget av vilt i kosthålllet var mycket sparsamt och detta har tolkats som att den jakt som bedrivits från Saxholmen främst har varit nöjesjakt.

Datering:

Utifrån konstruktioner och fyndmaterial har borgen daterats till 1200-talets andra hälft.

Resultat:

Övrigt:

Ett dräktbeslag med vapen knyter föremålet till ätten Boberg. Denna ätt hörde till de mest framstående under 1200-talet och enligt uppgift ägde man jord också i Värmland (Lovén 1996:409).

13. Säckestad, RAÄ Trästena 10:1, Vg

Källor:

Sigsjö, Ragnar. 1999. *Säckestads gård, Fornlämning 10, Trästena socken, Västra Götalands län. Arkeologisk undersökning 1992–1993*. Internrapport 1999:12. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

En provundersökning genomfördes under 1992–93 och föranleddes av diskussioner kring de medeltida biskoparnas innehav av befästa gårdar. Den genomfördes av medlemmar ur Medborgarskolans studiecirkel under ledning av antikvarie Ragnar Sigsjö vid Skaraborgs länsmuseum. Syftet var att söka efter den medeltida gårdens läge, utröna dess utsträckning, konstruktion och datering. Ett antal provschakt upptogs över området för att söka efter husgrunder och murar. Uppgrävt material sållades i anslutning till fasta konstruktioner och golvnivåer.

Konstruktioner:

Murrester efter gårdens huvudbyggnad påträffades på uddens norra sida där byggnaden legat med långsidorna i öst-västlig riktning. Byggnaden uppskattades till att invändigt ha varit ca 11,7 x 7,5 m stor, men synliga markeringar i markytan antyder att den varit längre. Murarna vilade på en bredare bottning och utgjordes av upp mot ca 1,2 m breda skalmurar av valda och klivna gråstenar lagda i kalkbruk. I byggnadens västra mur påträffades ca 3,85 m från det sydvästra hörnet en öppning. Muren avslutades här med två fint huggna sandstenskvadrar varav den ena hade hål och inbyggningar för en gångjärnstapp. Allt tyder på en dörröppning med en karm/portal av sandsten. Innanför murarna påträffades en golvnivå i form av ett ca 0,15 m tjockt kalkblandat sandlager. Rester efter enklare avdelande murar bestående av gråstenar lagda i kalkbruk påträffades inom byggnaden vilket tyder på att bottenvåningen varit indelad i flera rum, troligtvis källarutrymmen. Murarna har varit putsade invändigt och fynd av tegel uppfattades som att bottenvåningen haft slagna tegelvalv. I byggnadens sydvästra del påträffades en ca 3 kvadratmeterstor yta av murtegel vilket tolkades som att det i denna del av byggnaden möjligtvis funnits en eldstad med en nedrasad eldstadskupa. Ytterligare grunder till byggnader påträffades inom halvöns östra del. I den sydöstra delen påträffades lämningarna efter en stor ugn vilket tolkades som en möjlig smedja. Områdets befintliga stenvallar och "vallgravar" kan möjligen utgöra rester efter någon slags försvarsanläggning runt gården.

Fynd:

De fynd som påträffades kunde i huvudsak dateras till 1600–1700-talen. De utgjordes bland annat av keramik, kopparmynt, spelpjäser av förtent järn och ebenholz, en tärning av bly, ett fragment av en solfjäder av elfenben samt buteljglas, fönsterglas och blyspröjsar. Det enda fynd som säkert kunde dateras till medeltid utgjordes av en armborstpil.

Datering:

Byggnadens murar har av Sigsjö uppfattats som medeltida.

Resultat:**Övrigt:**

Säckestad omnämns första gången 1288 i ett brev utfärdat av biskop Brynolf Algotsson och då som biskopsgård. Gården var under medeltid belägen på en ö nära den östra stranden i sjön Ymsen. Manbyggnaden flyttades till fastlandet under tidigt 1800-tal.

14. Ytterberg, RAÄ Hornborga 61:1, Vg

Källor:

Hjölman, Birgitta. 1995. *Rapport. Undersökning av källare på Ytterberg, fornlämning nr 61, Hornborga 5:2, Hornborga socken, Falköpings kommun, Västergötland 1984*. Internrapport. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

I samband med en studiecirkel genomfördes 1984 en provundersökning av en stensatt källargrop. Undersökningen genomfördes under ledning av Birgitta Hjölman från Skaraborgs länsmuseum. Ett antal sökschakt upptogs med maskin och i dessa påträffades källarens väggar. Källarens samtliga murar grävdes fram och utmed den nordöstra sidan grävdes ett ca 1 m brett schakt för att klargöra lagerföljd och ursprunglig golvyta.

Konstruktioner:

I samband med sjösänkning under tidigt 1900-tal hittade man nedslagna stolpar av ek förbundna med järnkättingar, en slags palissad, utanför Ytterberg. Enligt beskrivningen hade järnkättingen mycket långa, egendomligt i hopvridda länkar. Dessutom iaktogs ett stenrev ute i sjön och pålarna ska ha varit en fortsättning av denna. Källaren utgjordes av en nedgrävd byggnad med kallmurade väggar av lätt tuktade sandstensblock. Källaren var ca 5,6 x 5,4 m stor och med ca 0,6 m breda väggar. I byggnadens sydöstra hörn fanns ett ca 4 m långt och 1,5–1,9 m brett trapphus med 8 bevarade trappsteg i sten. Man kunde utifrån ett urtag i nordöstra väggen konstatera att öppningen in mot källaren haft dörr och dörrfoder. Rester av ett trästycke påträffades nere i gruset mitt för dörrposten och möjligen har det tillhört en tröskel. I ett område strax innanför den sydvästra väggens mitt påträffades ett ca 4 m² stort område med tegelflis, murbruk och puts från ytan ned till botten. Möjligen kan det röra sig om en nedfallen spis från bottenvåningen. Ingen tydlig golvnivå kunde fastställas men kunde antas utifrån understa väggskiftet.

Fynd:

I samband med sjösänkningen påträffades 1918 flera medeltida fynd, bl. a. en stormhatt, två yxor, en skära samt 3 hästskor (SHM inv. nr. 16225). Dessutom hittades en kopparkittel vilken dock såldes. I kulturjord i anslutning till den antagna golvnivån påträffades en fot till en trefotsgryta av keramik med invändig glasyr och en fyrsidig armborstpil, båda relativt nära trappan. Här fanns även en blykula från senast 1800-talet

Datering:

Trä från golvnivån samt från tröskeln har ¹⁴C-daterats till ca 1130, 1300 och 1700-tal. Fynden har inte kunnat dateras närmare än 1400–1600-tal. Emellertid syns ingen byggnad på platsen i det äldsta kartmaterialet från 1600-talets mitt.

Resultat:**Övrigt:**

Traditionen berättar att detta var platsen för kung Inges jaktstolt.

Gårdar

15. Esketorp, RAÄ Skövde 148:1, Vg

Källor:

Berglund, Anders et. al. 2005. *Esketorp – samhällen från yngre järnålder och tidig medeltid i Skövdes utkant. Arkeologisk undersökning 2002 inför ny sträckning av väg 26. Trafikplats Segerstorp, Skövde Sn RAÄ 43 & 148. Rapport 2005:12.* Västergötlands museum. Skara. Berglund, Anders. 2005. Esketorp – ett boplatsskomplex i Skövdes utkant. *Arkeologiska möten utmed väg 26. Borgunda – Skövde.* Ask, Christer och Berglund, Anders (red.). Skrifter från Västergötlands museum nr 33. Nossebro. Sid. 71–107.

Undersökning:

1996 genomfördes en förundersökning av Västergötlands museum på platsen med anledning av ett planerat vägbygge. Vid denna undersökning drogs 27 smala schakt över området och boplatsslämningar i form av mörkfärgningar påträffades. 2002 genomfördes en större undersökning av platsen för att utröna om det fanns mer kompletta spår efter hus och byggnader på platsen. Målet var även att pröva om det var möjligt att se hur boplatserna organiserats eller satts samman av olika verksamheter. Undersökningen pågick under fyra månader och omfattade en yta av 19 000 m² samt några små kompletterande schakt. Vid avteckning av matjordslagret användes grävmaskin och man grävde i stick om 0,1 m med maskinens skopa. Ett antal referensrutor undersöktes för hand och sållades.

Konstruktioner:

Vid förundersökningen påträffades anläggningar i form av stolphål, härdar och gropar. 2002 påträffades lämningar efter bebyggelse från olika tidsperioder och faser samt spår efter hägnader, gropar och järnframställningsplatser. Sammanlagt har ett 40-tal hus uttolkats ur dokumentationsmaterialet. De tidigmedeltida byggnaderna tolkades som en eller ett par gårdsenheter. Spår efter flera mindre, oftast enskeppiga, byggnader som skiljde sig från tidigare konstruktionsmönster påträffades. Förutom att byggnaderna blivit mindre hade de bärande delarna i husen flyttat ut mot väggarna. Spår av härdar saknades i dessa byggnader, troligtvis för att härdställena byggts upp som ugnar. I ett av husen, hus 153, påträffades emellertid spår av en möjlig härd i golvnivå. Byggnaden har tolkats som skiftesverkshus med jordgrävda stolpar. Hus 120 utgjordes av en enskeppig byggnad med två bockpar. Huset tolkades som möjlig bostad. Hus 121 hade även det takbärande stolpar i bockpar. Gavlarna var raka medan långväggarna var svagt konvexa. Huset har varit ca 12 m långt. Hus 130 utgjordes av en enskeppig, ev. tvåskeppig byggnad med möjliga jordgrävda stolpar längs husets mittaxel. Enstaka stolpar i husets inre kan antyda en uppdelning i två rum, 3,4 m och 3,8 m långa. Även om dateringen av byggnaden pekar mot en äldre fas ligger konstruktionen mer i linje med husen från 1000–1100-tal. Hus 132 bestod av ett stort antal stolphål som grävts till skiftande djup. Huset hade en tydlig rumsindelning med vad som tolkades som en enkelstuga med kammare i öster och en påbyggt bod i väster. Huset var ca 18 m långt med en ca 11 m lång stugdel. Husets bredd var ca 5,2–5,4 m. En antydning till dörröppning iaktogs mellan stuga och förstuga. Hus 153 var en rektangulär byggnad med jordgrävda stolpar endast i väggarna. I husets östra del kan en härd ha funnits och möjligen utgjorde denna del av byggnadens bostadsdel. Utöver dessa byggnader har flera enklare, mindre byggnader som tolkades som ekonomibyggnader påträffats.

Fynd:

Från husen som daterats till den yngre fasen tillvaratogs flera fynd av ”östersjökeramik”. Vissa av fragmenten hade linjedekor och vissa pinnavtryck. I makroproverna från dessa hus fanns arter som gynnas av näringsrik jord och indikerar att jorden näringsberikats under perioden. Samtidigt indikerade andra arter att även magrare marker utnyttjats. Till skillnad från tidigare perioder antyder växtfynden ett mer komplext utnyttjande av markerna. I hus 120, en möjlig bostad, påträffades ben, spik, bryne och ornerad keramik.

Datering:

Husen kunde dateras till två bebyggelsefaser: äldre järnålder och sen vikingatid-tidig medeltid. Hus 120 daterades till perioden 1040–1140, hus 121: 1030–1130, hus 125: 1050–1170, hus 140: 1030–1130, hus 153: 1040–1160, hus 132: 1020–1180, hus 129: 1040–1160. Intervallen angivna som kalibrerade värden med två sigma.

Resultat:

Övrigt:

Boplatsen togs i bruk runt Kristi födelse och nyttjades fram till 400-talet e. Kr. Från perioden därefter saknas spår. En bebyggelse förefaller på nytt ha etablerats på platsen under sent 900-tal eller 1000-tal och använts för bosättning fram till början av 1200-talet.

16. Forshem, RAÄ Forshem 88 och 91, Vg

Källor:

Stibéus, Magnus & Lundqvist, Lars. 2006. Arkeologiska undersökningar i Saleby och Forshem Saleby, Saleby socken, Lidköpings kommun 1998 och 2000 Forshem, Forshems socken, Götene kommun 2000. Med bidrag av Anders Berglund, Peter Zetterlund, Karin Viklund och Maria Vretemark. Rapport 2006:6. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

I maj 2000 genomfördes en provundersökning i form av provgropar runt Forshems kyrka i syfte att lokalisera kulturlager från järnålder och medeltid runt kyrkan. Frågor kring borgen Aranäs föregångare i Forshem låg till grund för undersökningen som genomfördes av arkeologerna Lars Lundqvist och Magnus Stibéus. Undersökningen bestod i handgrävning av sammanlagt 27 provgropar runt kyrkogården fördelade på tre fastigheter. Själva den arkeologiska undersökningen genomfördes som ett utbildningsmoment för en gymnasieutbildning.

Konstruktioner:

Kulturlager påträffades på fyra områden runt kyrkan, men lagren och fynden skiljde sig åt mellan områdena. I området på en höjd ca 100 m sydväst om kyrkan framkom i provgroparna ett kulturlager som innehöll sot, kol och skörbrända stenar. En anläggning med mindre stenblock lagda i ytan tillsammans med en bit av en förmodad ugn och en hel del slagg uppfattades som spår efter metallhantverk på platsen.

Fynd:

I kulturlagret påträffades en del slagg, bränd lera och äldre keramik. Keramiken från kulturlagret på höjden sydväst om kyrkan var av äldre svartgodstyp och bland fragmenten fanns en mynningsbit. I detta lager hittades endast två tänder från svin.

Datering:

Spåren efter metallhantverk och kulturlager på höjden har av Stibéus och Lundqvist i grova drag daterats till perioden yngre järnålder – tidig medeltid.

Resultat:

Övrigt:

Forsshems kyrka tillhör en av de äldsta i södra Vänerbygden och har daterats dendrokronologiskt till mitten av 1130-talet. Vid vattnet i norr ligger borgen Aranäs, ett befäst stenhus från 1200-talet.

17. Loringa, RAÄ Sjogerstad 105:2, Vg

Källor:

Sjölin, Marita. 2005. *Inför ny sträckning av väg 26 förbi Skultorp. Vendeltida boplatsspår samt vikingatida och efterreformatoriska gårdslämningar i Loringa by, Raå nr 105 i Sjogerstad socken, Skövde kommun, Västergötland. Arkeologisk undersökning 2002. Rapport 2005:5. Västergötlands museum. Skara.*
 Sjölin, Marita. 2005. Skarnhulan i Loringa – en efterreformatorisk gård med föregångare i yngre järnålder – tidig medeltid. *Arkeologiska möten utmed väg 26. Borgunda – Skövde. Ask, Christer och Berglund, Anders (red.). Skrifter från Västergötlands museum nr 33. Nossebro. Sid. 125–142.*

Undersökning:

I samband med dragningen av en ny vägsträckning genom Skultorp söder om Skövde genomfördes 2002 undersökningar av Västergötlands museum inom Loringa by i Sjogerstad socken, vilka bekostades av Vägverket. Undersökningen berörde ett ca 2485 m² stort område inne i och söder om Loringa by. Syftet var att fastställa boplatss- och gårdslämningarnas omfattning och funktion samt deras rumsliga och kronologiska förhållanden. Matjorden banades av med maskin för att frilägga underliggande anläggningar och kulturlager och i samband med detta genomfördes metallsökningar. Anläggningarna snittades och dokumenterades och prover insamlades.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades en huslämning med oklar utbredning men med lämningar efter en eldstad samt ett lerlager som tolkades som ett golv. Då inga spår efter väggar påträffades gjordes tolkningen att eldstaden legat mitt i huset. Troligtvis har eldstaden fungerat och byggts om i två faser. Från äldsta fasen framkom ett kol- och sotlager skiktat med obränd lera och ljus sand. Tillsammans med detta lager påträffades en eldstad, ca 1 x 0,8 m stor och uppbyggd från marknivån av kalkstenshällar. Eldstaden har troligtvis saknat överbyggnad och utgjorts av en uppbyggd hård, en eldpall. Ett makroprov från den äldre härden innehöll 14 olika arter varav flertalet obestämbara sädeskorn, brödvete och råg samt mälla som indikerar gödslade åkrar och smörblomma och topp- eller pipdån som indikerar betesängar.

I en yngre fas hade eldstaden byggts om och konstruerats av ett ramverk av stående kalkstenshällar och lera och var ca 1,25 x 0,9 m stor. Fyllningen bestod av dels kraftigt bränd och dels obränd lera, småsten, humös sand och kolfragment. Fyllningen antyder att en överdel byggd av lera kollapsat/raserats och det skulle i så fall röra sig om en ugn. Runt ugnen låg ett lager av mörkbrun humös sand, ca 3,75 x 1,8 m stort, och med bränd och obränd lera, sten och kolfragment i ytan. Detta lager överlagrade sot- och kollagret i anslutning till den äldre härden. I samma nivå låg ett lerlager som tolkades som golvnivå i huset. Eldstäderna kan ha efterträtt varandra men möjligtvis kan det även ha rört sig om en kombinerad ugn för uppvärmning och bakning samt en öppen hård precis utanför för belysning och matlagning.

Fynd:

I kol- och sotlagret hittades svinben. I den yngre eldstaden/ugnen påträffades ben och bränd lera och i lerlagret runt ugnen hittades ett bryne, ett obestämt järnföremål samt en sländtrissa. Brynet hade en skåra på ena sidan och kan vara ett nålbryne.

Datering:

Kol- och sotlagret i anslutning till den äldre härden daterades till 1030–1270 (kalibrerat två sigma) och härden till 1020–1210 (kalibrerat två sigma). Sand- och lerlagret runt den yngre ugnen daterades till 990–1190 (kalibrerat två sigma).

Resultat:**Övrigt:**

Loringa omnämns första gången i skriftliga källor 1373. I området påträffades lämningar av bebyggelse från yngre järnålder fram till 1800-tal. Huslämningar från perioden 1200- och 1300-tal saknades emellertid i området.

18. Lurö, RAÄ Eskilsäter 21:2 och 222:1, Vr

Källor:

Fornsök.

Olsson, Hans. 2011. *Arkeologiska utgrävningar på Lurö. RAÄ 21:2, Eskilsäters socken, Säffle Kommun, Värmlands län 2011:20*. Värmlands Museum. Karlstad.

Wallbom, Björn. 2015. *Arkeologisk förundersökning med efterföljande undersökning vid Eskilsäter 21:2 och Eskilsäter 222:1. Eskilsäter socken, Säffle kommun, Värmlands län*. Värmlands museum. Rapport 2015:14.

Undersökning:

Sedan 1980-talet har arkeologiska undersökningar genomförts på ön. Lurö i Vänern. Under 1997 och 1999 undersöktes bland annat spår efter bebyggelse ca 20 m söder om ruinen efter en kyrka. Vid 2007 års undersökningar påträffades även bebyggelselämningar öster om kyrkoabsiden. 2010 genomfördes undersökningar av området sydöst om kyrkoruinen. Syftet var att delundersöka den boplatz med lämningar från vikingatid och 1500-tal som påträffats tidigare. Undersökningen genomfördes av Värmlands museum som en forskningsgrävning och omfattade ca 260 m² i form av sju schakt. En avsökning med metalldetektor samt provgroppsundersökning låg till grund för beslutet om var schakten skulle tas upp. I september 2014 utfördes nya arkeologiska undersökningar som fortsättning på de tidigare grävningarna. Även denna gång låg fokus på boplatzlämningarna sydost om kyrkoruinen. Samtliga schakt grävdes med maskin och har därefter rensats med hacka och skårslev. 2014 undersöktes även en yta på en naturlig höjdrygg ca 150 m sydost om kyrkplatsen i samband med en kabelgrävning. Arbetet genomfördes av personal från Värmlands Museum som en arkeologisk förundersökning med efterföljande arkeologisk undersökning.

Konstruktioner:

Under 1997 och 1999 undersöktes bland annat en vikingatida huslämning ca 20 m söder om kyrkoruinen. En klar avgränsning av huset kunde endast göras åt söder. Flera fynd, ett bryne, flint- och kvartsavslag, spikar, sömmar och en kniv påträffades.

Vid undersökningarna 2007 lades ett schakt ca 80 m sydöst om kyrkoruinen i ett område där man

tidigare påträffat lämningar från vikingatid. En stenpackning som tidigare tolkats som husgrund från 1500-talet undersöktes delvis. Detta visade sig istället vara ett odlingsröse där man deponerat sentida material. Här hittades även knappt tiotal anläggningar i form av gropar och rännor. Rännan framkom under odlingsröset och var ca 2,5 m lång, ca 0,2–0,3 m bred och ca 0,1 m djup. I schaktet framkom också lämningarna efter ett stolpburet långhus i form av två större stenskodda stolphål efter takbärande stolpar. Dessa utgjorde ett bockpar och två mindre stolphål symmetriskt placerade mellan dem bör vara spåren efter en avdelande vägg. Husets ytterväggar framträdde i form av ett antal mindre stolphål. 2014 gjordes kompletterande undersökningar på platsen och utifrån de sammanlagda resultaten har huset sannolikt varit ca 7,5 m brett och omkring 25 m långt, möjligen något längre, och kan ha varit försett med halmtak. Huset har haft en avdelande vägg och i det södra rummet fanns en grophärd och en kokgrop i nära anslutning. Hela anläggningen var i det närmaste oval och ca 2,7 x 2 m stor med själva kokgropen något förskjutet åt väster. Denna innehöll en stor mängd kol och skörbränd sten samt en hel del fynd. Grophärden hade en stensatt botten och var ca 1,8 m stor och 0,2 m djup och låg i mittlinjen i rummet strax intill den avdelande väggen. I husets norra del påträffades flera gropar och stolphål.

Under 2014 påträffades lämningarna efter en mindre byggnad. Byggnaden låg ca 5–8 m från långhuset och var sannolikt samtida. Denna har varit minst 6,2 x 4,2 meter stor, men kunde inte avgränsas mot öster. Som längst kan byggnaden ha varit omkring 9 meter. Spåren efter byggnaden utgjordes av 26 stolp- och störhål. Av två påträffade gropar låg den största i den norra vägglinjen. Placering och fynd av råg, bränd lera, sot, kol och skärersten i fyllningen kan tyda på att det handlar om en avfallsgrop som legat i vägglinjen. De fynd som hittats i övrigt var nästa helt koncentrerade till den norra delen av byggnadslämningen. Fynden kan, tillsammans med en hel del påträffat kol, tyda på att den norra delen av byggnaden använts vid matlagning.

I det schakt som togs upp 2014 ca 150 sydost om kyrkplatsen i samband med en kabelnedläggning framkom lämningar och fynd från både förhistorisk och historisk tid. Lämningarna utgjordes av en kokgrop, gropar och stolphål. Vidare påträffades anläggningar från historisk tid i form av bebyggelselämningar och röjningsrösen. Av intresse här är den välbevarade härd som påträffades i den norra delen av schaktet. Härden, var cirka 1,4 x 1,2 meter stor och cirka 0,18 meter djup.

Fynd:

I botten av kokgropen i långhusets södra rum hittades en järnspik och ett skavjärn. Flera fynd som kunde kopplas till matlagning och förvaring hittades i kokgropen och det södra rummet, så som keramik och bränt ben. Keramik och bränt ben hittades även i en grop i husets norra rum. Utöver detta hittades flintavslag och en flintskrapa samt en slipsten i toppen av ett av stolphålen i väggavdelningen. I anslutning till långhuset hittades också 13 eller 14 vikingatida silvermynt från Tyskland och Danmark. Myntens dateringar spänner mellan 1024 och 1074. I och invid långhuset finns också fynd av Östersjökeramik som dateras till senare delen av 1000-talet eller 1100-talets början.

I den mindre byggnaden nära långhuset var de fynd som hittades nästan helt koncentrerade till den norra delen av byggnadslämningen. Fynden utgjordes av skärvestensfragment, bränd lera, 1 bränt ben, ett keramikfragment samt fynd av råg och förkolnade matrester i de analyserade jordproverna. Fynden kan, tillsammans med en hel del påträffat kol, tyda på att den norra delen av byggnaden använts vid matlagning. I den daterade härden 150 m sydost om kyrkan och långhuset påträffades Östersjökeramik.

Datering:

I området ca 70–80 m öster om kyrkan påträffades lämningar från romersk järnåldertill tidig

medeltid. De tydligaste lämningarna tillhörde ett stolburet långhus och en mindre, samtida byggnad. Kokgropen i långhuset daterades till 1010–1160 AD och grophärden till 1030–1210 AD (kalibrerat två sigma). Anläggningarna daterar därmed stolphuset till 1000- och 1100-talen. Östersjökeramiken från huset tyder på att det varit i bruk under en relativt begränsad period, kanske från 1000-talets andra hälft till en bit in på 1100-talet. Material från gropen i vägglinjen i den mindre byggnaden daterades till 1040–1230 AD (kalibrerat två sigma) vilket sannolikt, men inte helt säkert, daterar byggnaden till 1000-1200-talen.

En av rämnorna som påträffades vid 2007 års undersökning kunde dateras till 1200-talet med hjälp av hasselnötsskal som påträffats i anläggningen. Röjningsrösets tillkomsttid anser Olsson vara samtida med stolphuset (Olsson 2011:23 f.).

Från anläggningarna i kabelschaktet ca 150 m sydost om kyrkan har fem prover analyserats. Proverna valdes ut i ett försök att klarlägga platsens brukningstid och anläggningarnas inbördes rumsliga relation. Dateringarna anger att platsen nyttjats, och anläggningarna avsatts, under övergången mellan förromersk och romersk järnålder samt under folkvandringstid och medeltid. Dateringen till medeltid kom från härden, dels genom keramik från yngre järnålder/tidig medeltid och dels från en datering av träkol från hassel, 1046–1260 AD (kalibrerat två sigma).

Resultat:

Redan på stenåldern har människor bott och utnyttjat Lurö. Spår efter mänsklig aktivitet på ön under förhistorisk tid finns även i form av gravar och en fornborg. Genom de arkeologiska undersökningarna på ön har man kunnat belägga mer fasta boplatslämningar, i form av härdar, stolphål, gropar etc, från övergången mellan förromersk järnålder och romersk järnålder till och med 1200-talet. Huvuddelen av de lämningar som hittills undersökts kan dateras till vikingatid och tidig medeltid. Utifrån anläggningar och fynd från boplaten öster om kyrkan kan man konstatera att ett bostadshus, ett långhus med flera rum, stått på platsen under 1000- och 1100-talen. I anslutning till långhuset fanns ett mindre hus, sannolikt någon from av ekonomibygnad som delvis använts för matlagning. Långhuset med dess ekonomibygnad är av allt att döma samtida med kyrkan som legat omkring 70 meter mot nordväst. Sannolikt anläggs kyrkan redan under 1000-talet och byggs till på 1100-talet.

Olsson menar att det undersökta odlingsröset kan vara förknippat med stenröjning och odling på platsen under olika perioder, men med ett inledande skede samtida med uppförandet av långhuset. Rännan kan möjligen ha anlagts i dränerande syfte i samband med röjning av marken. Av någon anledning väljer man att överge boplaten och huset någon gång under 1100-talets första hälft eller kanske mitt. Intressant är att dateringar från 1300-talet och fram till mitten av 1450-talet saknas. Troligtvis indikerar detta att Lurö varit obebyggt under denna tid för att sedan åter tas i bruk under senmedeltid/historisk tid.

Övrigt:

Kyrkan förefaller ha anlagts under 1000-talet och varit i bruk under första hälften av medeltiden. Ett brandlager från kyrkans golv antyder att något inträffat som gjort att kyrkan övergavs under 1300-talets första hälft. I nära anslutning till kyrkoruinen har boplatslämningar från vikingatid påträffats samt ansamlingar av silvermynt från vikingatid. Utifrån dateringen av det yngsta myntet bör ansamlingen ha deponerats tidigast under 1000-talets fjärde kvartal.

19. Murängen, RAÄ Gestad 10:1, D1

Källor:

Ekre, Rune 1998. Murängen i Gestad: medeltid och järnålder. *Hembygden 1998. Dalsland*. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Ragnesten, Ulf (red.). Uddevalla. Sid. 57–86. Dokumentationsmaterial Murängen 1986–1990. Arkivmaterial på Lödöse museum. Fornsök.

Undersökning:

Utifrån inventeringar och beskrivningar var två lämningar kända på platsen. Den ena utgjordes av en öst-västlig bebyggelselämning som omnämns som ”kyrkan”. Den andra anläggningen utgjordes av en stor rektangel belägen i nord-sydlig riktning strax nordväst om ”kyrkan”. Därutöver hade 24 anläggningar noterats vilka förutom två gropar beskrevs som grunder. En undersökning genomfördes 1986–90 av den lokala hembygdsföreningen under ledning av arkeologen Rune Ekre. Syftet var att få en klarare bild av lämningarnas art, att söka belägg för lämningarnas funktioner och att i första hand datera de två större anläggningarna. Provschakt på ca 0,8 m bredd lades strategiskt över och i anslutning till lämningarna. Schakten utökades undantagsvis eller utvinklades med korta sidospår. Grävningen skedde för hand förutom i sökandet efter kyrkogården utanför de registrerade lämningarna då maskin användes. Utöver detta drogs sju sökschakt med grävmaskin i området runt kyrkan för att lokalisera eventuella gravar och fastställa en kyrkogård.

Konstruktioner:

Den södra anläggningen visade sig mycket riktigt vara resterna efter en kyrka med väggar uppförda i skalmursteknik med murar av gråsten. Kyrkan bestod av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. Korrummet mellan väggarna var ca 3,75 m brett och ca 4 m långt. I öppningen mellan kor och långhus påträffades stenblock i ett läge som antydde en äldre triumfbåge. Möjligen har denna rivits vid ombyggnationen. Långhusets skalmurar var ca 0,7 m tjocka. I anslutning till södra murens insida påträffades murbruk i fast läge mot muren som antydde en fast konstruktion. Denna konstruktion visade sig vara del av en tvärgående mur genom långhuset. Muren var även den uppförd i skalmursteknik men med tegelskal och var ca 0,8 m tjock. Kyrkan har alltså delats av en mur ungefär mitt i långhuset vilken skapat två separata rumsheter. Man kunde konstatera att tvärmuren av tegel uppförts senare än långhusets murar och tillhörde således en ombyggnadsfas och inte den ursprungliga kyrkan. I långhusets nordöstra hörn påträffades en större klump av murbruk som tolkades som ett möjligt spår av ett altarfundament till ett Mariaaltare. Anmärkningsvärt är att inga kristna gravar påträffades i eller utanför kyrkan.

Byggnaden strax nordväst om kyrkan uppfattades som en träbyggnad av härbretyp. Byggnaden har varit drygt 20 m lång och runt 10 m bred och har vid något tillfälle brunnit. Denna byggnad låg i nära relation och i rak vinkel till den befintliga kyrkan. Byggnaden har troligtvis haft lerklinade väggar. Kraftiga stenblock i en gles rad parallell med hela den östra muren i byggnaden tolkades som en indikation på ett slags dubbel grundkonstruktion och att byggnaden kan ha haft en överkragad övervåning på samma sätt som äldre norska ”langloftsbyggningar” (Ekre 1998:77). Lager av bränd lera tyder på att byggnaden haft ett lergolv. Mitt på byggnadens västra vägg påträffades vad som uppfattades som en smältugn som använts i samband med bronsgjuteri. Vid den östra väggen i husets norra del framkom lämningarna efter en härd. Denna hade kantställda sidohållar i norr och söder och en raserad bakre mur i öster. Förkolnade trärester i form av ekplankor i nord-sydlig riktning väster om anläggningen uppfattades av Ekre som trärester efter en eventuell arbetsbänk eller liknande i anslutning till härd. Härdkonstruktionen var påfallande stor och har varit högt uppmurad i förhållande till golvnivån. Sannolikt var den husets huvudhärd med användning inom hushållet,

kanske även till bakning. Även i byggnadens sydvästra del påträffades en anläggning som skulle kunna utgöra möjliga rester efter av en härd eller liknande.

De schakt som upptogs över övriga lämningar visade att dessa ursprungligen varit rektangulära eller kvadratiska stensättningar. Gravarna var sannolikt från romersk järnålder eller något yngre men hade nyttjats som grunder för byggnader under medeltiden. I en av dessa, belägen ca 20 m nordnordöst om det stora huset, påträffades lerklining från väggar och byggnaden uppfattades som en smedja. Den andra anläggningen låg ett tjugotal m nordöst om det stora huset. I denna anläggning påträffades spår av ett lergolv och en stenläggning. I ett av schakten i öst-västlig riktning över anläggningen var det tydligt att den grova stenpackningen förekom ut till grundstenarna i västra väggen. Möjligen utgjorde den en byggnad på grundläggande stenpackning med ett kraftigt lager av lera eller jordgolv över. Ekre anger i sina beskrivningar inget entydigt mått för byggnaden, men uppskattningsvis bör den ha varit runt 6–7 m bred och åtminstone 10 m lång. Vid undersökningarna påträffades ingen anläggning som kunde tolkas som härd i byggnaden, men det kan naturligtvis inte uteslutas att en sådan funnits.

Datering:

Dateringen av lämningarna på Murängen har huvudsakligen gjorts utifrån fyndmaterialet. De föremål som var möjliga att datera kunde alla tidfästas till 1200-tal. Nycklar, låsfragment, hästskosöm samt ett par söljor av brons hade en klar förankring i 1200-talet, varav den ena söljan har närmare tidfästas till 1260-talet (Ekre 1998:77). Detta talar enligt Ekre för att platsen tagits i anspråk som boplatz under 1200-talets andra hälft, medan dateringen av syllstocken visar på husets livstid in i 1300-talet (Ekre 1998:81). Två prov har ¹⁴C-daterats. Ett prov från bränt takvirke placerar kyrkans ombyggnadstid till efter 1200-talets mitt (1262–1377, kalibrerat två sigma). Dateringar av syllstockarna i det stora huset tyder på att byggnaden uppförts eller byggts om under slutet av 1200-talet eller under 1300-talets första hälft (1296–1389, kalibrerat två sigma).

Fynd:

De flesta fynden från kyrkan är spår och lämningar efter byggnadsaktivitet och byggnadsdetaljer. Särskilt kan nämnas tegelstycken med motiv i form av växtornament, några i form av en lilja och även bakkdelen av ett djur som förmodligen är ett lejon. I koret påträffades flera figurristade tegelstycken, bland annat en figurristad fransk lilja samt formtegel med rund profil. Det påträffade formteglet kan ha tillhört från en profilerad öppning mot söder i långhuset, men förmodligen inte från en ursprunglig sydportal utan möjligen från ett högre beläget fönster med profilerad utsmyckning. I långhusets nordöstra hörn hittades flera tegelfragment med ristad dekor, bland annat ett motiv med djurkropp. Troligtvis rör det sig om ett lejon eller dylikt i anfallsställning. I den västra delen av långhuset hittades i golvlagret två små hyskor av järn och i östra delen av långhuset en järnhake och ett järnbleck. I norra delen koret hittades delar av ett glaskärl som av allt att döma var av äldre ursprung. Fragmenten hade tillhört ett kärl med flata sidor och ett rundat parti som hals eller botten. Möjligen kan det ha varit en pilgrimsflaska eller liknande. I koret och långhuset hittades även fågel- och djurben som troligtvis var matavfall.

I anslutning till smältugnen vid det större husets västra vägg påträffades blästermunstycken, en bronsmälta som kan ha varit ett rembeslag eller liknande, bronsbleck, guttdroppar av brons samt en hel del bronspill och slagg. Bland dessa restprodukter från bronsgjuterihantverk hittades även bränd lera samt enstaka järnföremål. Någon meter från västväggen påträffades en sölja av brons med rembeslag. Enligt Ekre var det litet och har sannolikt använts för bälte i kvinnodräkter. I byggnaden hittades även fragment av två vävtygder, men det skulle kunna röra sig om blästermunstycken. Väster om den större härden vid husets östra vägg påträffades flera vävtygder, en sländtrissa av täljsten, ett litet runt föremål av flinta som kan vara en glättsten eller malsten, samt ett antal

järnföremål som en ring av metall med hylsa av järn, ett litet järnbleck och en spik med stort huvud. Spiken skulle kunna vara ett dekorationsstift till en kista, eller som Ekre föreslår, en bruten bultlåsplatta. Ytterligare en sländtrissa påträffades sydväst om härden i husets mitt. Ett intressant fynd gjordes i den östra delen av härden. Där påträffades en kantskärva av ett keramikfat. Fatet var ovanligt eftersom det var dekorerat med en intryckt brons- eller koppartråd någon cm från och parallellt med kanten. Strax utanför den östra muren vid husets mitt påträffades spik med bricka av medeltida karaktär. Brickan liknade en klinknagel och enligt Ekre kommer den troligen från en dörr. I norra delen av huset hittades ytterligare en spik med bricka som skulle kunna indikera en dörr. I denna delen av huset hittades även spik och hästskosöm, brända lerstycken varav några eventuella rester av gjutformar samt en bultlåsnöckel av järn. Dessutom hittades ett ringspänne av brons med plan yta möjligen dekorerat och en bevarad torne. Även i södra delen av huset påträffades ett blästermunstycke vilket var kraftigt bränt med ett lätt koniskt mitthål. Dessutom hittades även här en del bronsspill samt en glättsten av flinta och ett fragment av ett skifferbryne samt en bronsolja med rembeslag. I utvidgningen av schaktet österut konstaterades ett tydligt fyndförande lager på lergolvet. Öster om mittschaktet blev också lerlagret tunnare och Ekre framför tanken att detta antyder en rumsindelning. I utökningen påträffades ytterligare vävtyngdsfragment. Vid undersökningen av huset framkom benmaterial, varav en hel del bränt, och tänder från bl a får.

I den möjliga smedjan påträffades inga föremål utan endast lerklining från byggnadens väggar. Några belägg för en smedja saknas alltså, men byggnaden kan ha haft andra funktioner som inte gett avtryck i ett fyndmaterial. I den andra anläggning hittades flera vävtyngdsfragment och en del keramik. Vävtyngdsfragmenten påträffades i den norra delen av byggnaden. I den södra delen fanns flera skärvor av svartgodskeramik. I denna del av byggnaden hittades även ett fragment av glaserat rödgods med utvändig reliefdekor. Enligt Ekre handlar det om engelsk eller holländsk import från 1200-talet och är en keramiktyp som sällan påträffas utanför stadsmiljöerna. I norra delen hittades en järnkniv samt hästskosöm och spikar av järn. I denna del av byggnaden framkom även äldre keramik, troligtvis förhistorisk och från den grav som utgjorde grund för den medeltida byggnaden.

Resultat:

Fynden och anläggningarna tyder på att ett järnåldersgravfält tagits i anspråk som kyrkplats någon gång före 1200-talets mitt. Under 1200-talets andra hälft görs en större ombyggnation av kyrkan, den avdelas i två rumsenheter och förses med portaler och fönsteromfattningar av tegel. Samtidigt etableras bebyggelse av boendekaraktär på platsen.

Övrigt:

Gestads gamla kyrkplats är belägen en kilometer nordväst om Murängen. Här stod en kyrka av tegel fram till 1700-talet. Kyrkans byggnadsmaterial tillsammans med de äldsta mynten från 1200-talet indikerar att kyrkan uppfördes under 1200-talets andra hälft, ungefär samtidigt som kyrkan på Murängen byggdes om. Inga gravar påträffades i eller vid lämningarna efter kyrkan på Murängen och möjligen har platsen aldrig använts för begravningar.

20. Råda, RAÄ Råda 47:1, Vg

Källor:

Arkivmaterial. 1983. Opublicerat material från undersökningen av Råda RAÄ 47 förvarat på Västergötlands museum.

Jacobzon, Lars och Vretemark, Maria. 1996. Råda – från vikingaby till villasambälle. *Mellan bronsköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Holmström, E. (red.). Vänermuseet.

Lidköping. Sid. 105–114.

Sjölin, Marita. 2009. *Boplatslämning från 1100-talet. Raä 47 i Råda socken, Lidköpings kommun Västergötland. Arkeologisk förundersökning 2009. Rapport 2011:5. Västergötlands museum.*

Undersökning:

Inför en utökning av kyrkogården österut genomförde Skaraborgs läns museum en särskild undersökning 1983. Ett större schakt, ca 30 m långt och 12 m brett, öppnades utmed den östra kyrkogårdsmuren. Därutöver upptogs ett antal mindre schakt främst öster om det större. Ca 40 m nordväst om det större schaktet, i nära anslutning till östra kyrkogårdsmuren och väster om ett garage/ekonomibyggnad, upptogs ytterligare ett schakt. Detta var ca 10 m långt och 6 m brett och sträckte sig ut från kyrkogårdsmuren i nord-sydlig riktning. Undersökningen genomfördes delvis med avbanning med maskin och delvis manuellt. 2009 genomfördes en förundersökning av Västergötlands museum ca 10 m norr om kyrkogårdsmuren vilken omfattade en yta på ca 625 m². Denna hade föregåtts av en särskild utredning i samband med ledningsarbeten samma år då sotlager, anläggningar och mörkfärgningar påträffades.

Konstruktioner:

1983 undersöktes två stolphus, två grophus, ett syllstenshus samt en stor mängd härdar, sotfläckar och gropar. I det största schaktet lokaliserades och undersöktes ett stolpburet långhus, ca 22 m långt och 8 m brett, som troligtvis varit uppfört i skiftesverksteknik. Utmed husets västra gavel löpte ett ca 0,5 m brett dike och husets långväggar markerades av stolphål med ca 2–2,5 m mellanrum. Drygt 6 m från den västra gaveln framkom mindre stolphål som troligtvis var spår efter en vägg eller någon slags rumsavdelning. I det ca 6 x 8 m stora västra rummet fanns i den sydvästra delen ett ca 0,1–0,2 m tjockt välbevarat och hårt trampat lergolv. Lergolvet täckte lite mer än en fjärdedel av rummets yta, och mitt i golvet fanns ett bevarat stolphål med en flat sten i botten där förmodligen en av husets takbärande stolpar stått. Utmed rummets norra sida löpte ytterligare en ränna som var drygt en m bred. Nedgrävd i rännan, ca 0,8 m under golvnivån, påträffades en ca 1,5 x 1 m stor kupolugn. Ugnen hade en rundad form med en inrasad överbyggnad av bränd lera, en öppning mot väster och omgavs av ett kulturlager. Norr om husets västra del, utanför den vägg där ugnen fanns, påträffades en oregelbundet formad yta av väl trampad lera och jord på ett lager av sandstensflis. Anläggningen har tolkats som en gårdsyta, alternativt golv och sträckte sig utmed husets västra rum. Det är inte otroligt, vilket Jacobzon och Vretemark påpekar, att ytan med sandstensflis ska sättas i samband med byggnationen av sandstenskyrkan i Råda. Det östra rummet i huset var det största, ca 15 m långt, med en större härd i rummets västra del. Härden var ca 2,7 x 1,7 m stor och låg centralt placerad i mitten av rummet. En möjlig öppning i huset fanns mellan två stolpar som stod något tätare i den södra väggen. Öppning har då varit placerad mitt för den stora härden. Strax intill härdens nordöstra sida framkom en avlång kol- och sotfläck. Anläggningen var ca 3,35 m lång och drygt 1 m bred. I mitten av anläggningen fanns en koncentration av skörbränd sten och även förekomst av sandsten.

Strax sydväst om öppningen, ett par meter från väggen i långhuset, påträffades ett ca 6 m långt och ca 3 m brett grophus med nedsänkt golvyta i förhållande till omgivande markyta. Grophuset saknade härd men i anslutning till det nordvästra hörnet, dock sekundär i förhållande till grophuset, låg en härd. Till formen var den ett mellanting av rektangulär och oval och spritt i anläggningen förekom en hel del skärvsten, i synnerhet i den östra delen. I norr var härden förbunden med en lerfläck. Även om härden var sekundär till grophuset så ingick den förmodligen i den aktivitetsyta som förefaller ha funnits mellan grophuset och långhuset (min uppfattning). Därtill framkom vid undersökningen en nedgrävning eller grop utmed grophusets norra kortsida och strax öster om härden. Ytan i gropen bestod av sandblandad mylla med lerinslag och därefter vidtog kraftigt sotad mylla och rikligt med kol. Skörbränd sten fanns också spritt i gropen men med en koncentration till anläggningens mitt och nedre del. Söder om grophuset påträffades flera sotlager, gropar och stolphål.

I det norra schaktet, ca 40 m nordväst om det stolpburna långhuset, påträffades lämningarna efter ett syllstenshus. I schaktet framkom rader av stenblock som uppfattades som spåren efter väggar i ett ca 7 m brett hus. Huset hade störts av kyrkogårdsmuren i väster och av en förrådsbyggnad i öster. Schaktet blottade därmed delar av husets norra långsida, en avdelande vägg genom huset samt möjligen något av den södra väggen.

Syllstenarna efter en avdelande vägg innebär att byggnaden åtminstone haft två rum. I det västra rummet, som delvis skadats av kyrkogårdsmuren, framkom delvis under muren ett område som utgjordes av en ca 0,45 m stor packning av skörbränd kalksten. Runt denna låg ett antal ca 0,1–0,2 m stora stenblock som möjligen skulle kunna knytas till en konstruktion, eventuellt en slags härd eller ugn vid husets södra långvägg i det västra rummet. I det östra rummet hittades lämningarna efter vad som uppfattades som en järnugn, en härdbotten eller smidesgrop och en nedgrävning med sten i botten. Dessa anläggningar låg grupperade tillsammans i rummets mitt och norra del. Järnugnen påträffades direkt under ett kalkbruks- och tegellager utmed rummets norra vägg och i anslutning till den rumsavdelande väggen. Ugnen var ca 0,6 x 0,8 m stor och i anläggningens övre skikt påträffades starkt sotig mylla med en hel del bubblig slagg. I ugnens botten fanns kantställda stenblock runt en mittsten med plan översida vilket skapade en slags gryta. Smidesgropen eller härdbotten strax intill var rektangulär i formen med en större rund sten i ena änden samt skärvig sten och tre sandstensblock. Överst fanns ett lager sotig mylla som innehöll järnklipp och småslag. I botten av anläggningen under sandstenarna fanns ett lager med glödska. Strax öster om anläggningarna fanns ett sotlager med små slaggbitar och järnklipp som tolkades som utrakat material från ugn och smidesgrop.

Ca 2 m norr om syllstenshuset påträffades lämningarna efter vad som uppfattades som ett grophus. Grophuset var ca 1,40 x 1,20 m stort med en försänkt golvyta i förhållande till omgivande markplan och bänkar utmed åtminstone västra och södra väggarna. I anläggningen påträffades ett jämt ytskikt av kraftigt sotad jord som innehöll rikligt med kol. Det kraftiga sotlagret avtog nedåt och koncentrerades till mitten av anläggningen med en oval avgränsning. Det var även i detta lager som fynden från grophuset påträffades. På ytan mellan grophuset och syllstenshuset påträffades flera mörkfärgningar varav två större områden.

Ett lager, sannolikt ett lergolv, delar av ett kulturlager, ett sotlager och mindre anläggningar kunde konstateras i området mellan det äldre stolpburna huset och syllstenshuset. En möjlighet är att det rör sig om en gårdsplan och utifrån fynden skulle den närmast sättas i samband med syllstenshuset. Vid sökschaktningen påträffades även 4 sotiga lager, 5 mörkfärgningar och 2 stolphål.

Vid den arkeologiska förundersökningen 2009 påträffades norr om kyrkogårdsmuren 11 stolphål, 6 härdar, 3 gropar, 1 nedgrävning och 4 mörkfärgningar. Av stolphålen i den östra delen var fyra djupa och hade spår av stenskoning. Dessa låg i en rät linje i öst-västlig riktning och uppfattades som spår efter en rad med takbärande stolpar till ett långhus. I anläggningarna påträffades träkol samt brända och obrända djurben. I en störning söder om anläggningarna påträffades keramik av typen yngre rödgods.

Dateringar:

Vid den arkeologiska undersökningen 1983 daterades kolprov från lergolvet i den sydvästra delen av långhusets västra rum till perioden 892–1295 (kalibrerat 2 sigma, Oxcal 442). En lerfläck i lergolvet daterades till 895–1216 (kalibrerat 2 sigma) och en kol- och sotfläck till 655–957 (kalibrerat 2 sigma). Nedgrävningen, eller gropen, utmed grophusets norra kortsida strax öster om härden daterades till perioden 998–1261 (kalibrerat 2 sigma). Järnugnen i det östra rummet i syllstenshuset daterades till 677–1490 (kalibrerat 2 sigma) och mörkfärgningen mellan grophuset och syllstenshuset till 1047–1390

(kalibrerat 2 sigma). Härdbotten och smidesgropen i samma rum daterades till 1325–1635 (kalibrerat 2 sigma).

Silvermyntet från 1000-talet som hittades i härden i anslutning till grophuset har sannolikt hamnat där någon gång runt år 1100. Silverbrakteaten i syllstenshuset var präglad under Magnus Ladulås under 1200-tal. Liknande dräktbjällror som den som hittades i syllstenshuset har påträffats i medeltida stadslager och daterats till 1300-tal (Jacobzon och Vretemark 1996:113).

Vid arkeologisk förundersökning år 2009, ca 10 m N om kyrkogårdsmuren gjordes tre ¹⁴C-dateringar från ett stolphål, en härd och en nedgrävning. Stolphålet daterades till 1164–1266 (kalibrerat 2 sigma), härden till 366–120 BC (kalibrerat 2 sigma) och nedgrävningen till 1291–1398 (kalibrerat 2 sigma).

Fynd:

I stolphusets västra rum hittades i anslutning till lergolvet två bronsbleck, en blå glaspärla, en sländtrissa, en pilspets, en kil av järn, två brynen och en järnkniv. I och kring lergolvet påträffades även flera keramikfragment av A-godstyp, både av enklare och mer grovmagrat gods och finare, drejad och ornerad så kallad slavisk keramik av östersjötyp. Här hittades även ben från får och nöt (kalv) och i den västra rännan ett ben från häst. Föremål kopplade till byggnadsaktivitet i form av en märkla av järn, en järnrit, lerklining och en spik påträffades på eller i anslutning till lergolvet i stolphusets västra del. I ett av stolphålen husets sydvästra hörn hittades en järnskoning till ett grepliknande träredskap. Vid rumsavdelningen i stolphuset påträffades ett knivskaft och ytterligare en kniv av järn påträffades i sot- och kolgropen strax norr om husets västra del, i anslutning till sandstenslagret norr om huset. I det östra rummet, i en sotfläck vid den norra väggen, hittades en halv glaspärla, ett fragment av ett bronsföremål, keramik av östersjötyp med vågbandsornering förutom den mer ordinära keramiken samt en halv sländtrissa i botten av anläggningen.

I grophuset vid stolphuset hittades liknande keramik som den som påträffades inne i stolphuset. Fragment från enklare och grövre kärl dominerar, men den dekorerade östersjökeramiken finns också representerad. Här hittades även bränt och obränt ben, ett bronsbeslag, en sölja av järn, en nyckel av järn, en nit med nitbricka, ett beslag av järn, spik och stift eller huvudlösa spikar. Ytterligare en nit påträffades vid den norra kortväggen och nedgrävningen utanför. Möjligen kan nitarna komma från en dörr till byggnaden. Hästkosöm påträffades i såväl nedgrävningen utanför som i själva grophuset. I det senare hittades även en brodd av järn. I härden och nedgrävningen utanför grophusets nordöstra hörn hittades såväl den enklare keramiken som östersjökeramiken samt ett fragment av ett täljstenskärl. Bränt ben samt tand och ben från nöt påträffades också. Ett intressant fynd i härden utgjordes av ett litet norskt silvermynt från 1000-talets andra hälft. Ett litet borrar hål i ena kanten tyder på att det använts som hänge.

Ett tiotal meter söder och öster om grophuset hittades även fragment av yngre keramik. Bland annat hittades en fot från en kanna eller ett serveringskärl med drejfaror och utvändig glasyr. Kärlet av protostengods är en importprodukt och blev vanligt under 1300-talet. Två järnbroddar, varav en tåbrodd, hittades även i sot- och kolfläckarna i området söder om grophuset.

I syllstenshusets västra rum, strax norr om den möjliga spisen eller härden, påträffades keramik med invändig glasyr, en brakteat av silver präglad under Magnus Ladulås och en konformig dräktbjällra av brons. Strax nordöst om samma anläggning hittades en liten bronskälla, ihålig och bestående av två halvor varav den ena försetts med en ögla. Tillhuggna tegelbitar som föreföll ha använts som profiltegel hittades i ett raseringslager över syllstenshusets norra del i det västra rummet. I byggnadens östra rum påträffades små slaggbitar och järnklipp runt härdbotten/smidesgropen och järnugnen. I smidesgropen fanns även glödskal och slagg. Utmed syllstenshusets norra vägg, i kalkbruks- och tegellagret över järnugnen, påträffades väster om själva ugnen en benplatta och en

kil av horn. I området runt ugnen hittades ett runt böjt järnföremål med huvud som möjligen skulle kunna vara en del av ett gångjärn eller möjligen en bult. I utkanten av kalkbrukslagret, som också täckte järnugn, hittades ett lövformat hänge av järn som sannolikt dekorerat en ljuskrona eller ljusstake.

Mellan syllstenshuset och stolphuset framkom ett större sammanhängande kulturlager med någon form av lergolv. Möjligen kan detta vara spår efter en gårdsplan eller aktivitetsyta som brukats i relation till syllstenshuset. I detta kulturlager påträffades spridda föremål, bland annat keramik av A-godstyp, men även keramik av yngre rödgods, typ BII. Ett fragment utgjordes av en del av ett fat och ett annat fragment kom från ett kärl med invändig glasyr.

I området strax söder om syllstenshuset påträffades ett föremål av järn som tolkades som en nål, en pilspets, ett knivblad av järn och en märla av järn med spetsiga ändar, en möjlig vikt av järn samt en ringformad remsölja av brons. Ytterligare en silverbrakteat påträffades, präglad under Erik Knutsson under tidigt 1200-tal, i vad som uppfattades som en medveten utfyllning under kyrkogårdsmuren söder om stolphuset. I området söder om syllstenshuset hittades också ett litet tunt bronsföremål i två lager samt en bronslänk. Den senare hittades inte långt från kyrkogårdsmuren. Inom samma område påträffades även en ornerad platt ringsölja av brons samt vid rensning en rund spelkula av keramik.

I grophuset i anslutning till syllstenshuset påträffades en del keramik spritt utmed byggnadens södra och västra sida. Brända och obrända ben hittades både i ytskiktet och nedåt i anläggningen och indikerar att viss tillredning och/eller konsumtion ägt rum i byggnaden. Utanför grophusets nordvästra del påträffades ett keramikfragment av typ BII med invändig glasyr och piplerdekor, s k engobe. Denna typ av dekorerade kärl dyker upp som importprodukter under 1300-talet. I grophuset hittades flera vävtyngder och vävtyngdsfragment. Dessa låg alla i det sydöstra "hörnet" och indikerar att en vävstol stått i denna del av byggnaden. I mitten av anläggningen hittades ett buttlås av järn med spår av bronsdetalj, en hank av järn, en spik samt två beslag av järn som tolkats som kist- eller dörrbeslag. Eftersom beslagen är relativt små och klena är kistbeslag nog troligast. I det sydvästra "hörnet" påträffades en lite kraftigare ölja av järn. Typen är vanligt förekommande under medeltiden. I grophusets södra del påträffades även ett avlångt bronsbeslag med små nitar i varje ände som kan ha suttit på ett bälte. I grophuset påträffades även ett smalt föremål av järn som möjligtvis skulle kunna vara del av en liten balansvåg. Föremålet är ca 6 cm långt med en fyrkantig vulst på mitten. På vulsten syns spår efter en fästansordning i form av en nit. Föremålets ändar smalnar av och avslutas i spetsar.

På ytan mellan syllstenshuset och grophuset påträffades en kniv av järn med väl använd kraftigt nedslipad egg. I en mörkfärgning inom samma yta påträffades en järnlänk av tre öglor.

Resultat:

Det stolpburna långhuset uppfördes sannolikt under sent 1000-tal/tidigt 1100-tal. Till bebyggelsen på platsen hörde även ett grophus. Merparten av anläggningarna innehöll sot, skörbränd sten och slagg vilket tyder på att metallhantverk utgjort en viktig sysselsättning. Syllstenshuset har placerats nordöst om kyrkan och ligger något högre i terrängen än det äldre långhuset. Det fanns således en liten höjdskillnad mellan husen vilket tyder på att man har sökt sig till lite högre lägen i terrängen då syllstenshuset uppfördes. Syllstenshuset uppfördes under 1200-talet och visar sammantaget på en högre ståndsmiljö. Under sent 1300-tal eller tidigt 1400-tal förefaller gården försvinna eller ha flyttats.

Övrigt:

Råda kyrka uppfördes av sandsten och, som Jacobzon och Vretemark påpekar, även om

sandstenskvadrad till bygget levererades färdiga så krävdes förmodligen ett visst mått av anpassning och tillhuggning. De påpekar även de nära kronologiska sammanhanget mellan bebyggelsen på platsen och uppförandet av kyrkan (Jacobzon och Vretemark 1996:110). Vid Brädegården, ca 600 m söder om bebyggelsen vid kyrkan, har liknande spår av huslämningar hittats. Bland annat i form av två grophus och föremål från samma tid som stolphuset vid kyrkan. Där saknade emellertid i stort sett spår av järnhantering. Den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelsen i Råda förefaller således ha varit uppdelad på flera ”kärnor”.

21. Saleby, RAÄ Saleby 37:1 och 97, Vg

Källor:

Fornsök.

Stibéus, Magnus och Lundqvist, Lars. 2006. *Arkeologiska undersökningar i Saleby och Forshem Saleby, Saleby socken, Lidköpings kommun 1998 och 2000 Forshem, Forshems socken, Götene kommun 2000*. Med bidrag av Anders Berglund, Peter Zetterlund, Karin Viklund och Maria Vretemark. Rapport 2006:6. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

Några hundra meter norr om Saleby kyrka genomfördes 1985 och 1986 arkeologiska undersökningar av Skaraborgs Länsmuseum eftersom området skulle bebyggas. Undersökningen omfattade ca 200 m² och anläggningar och kulturlager påträffades. Åren 1998 och 2000 genomfördes undersökningar i form av forskningsgravningar i Saleby. Fältarbetet föregicks av en förstudie och de arkeologiska undersökningarna genomfördes av arkeologerna Magnus Stibéus och Lars Lundqvist med hjälp av elever från De la Gardiegymnasiet. Syftet var att pröva metoder att lokalisera boplatser från perioden 200–1200 e. Kr. och försöka fånga bebyggelselämningarnas karaktär trots begränsade medel. Utifrån förstudiens resultat, där fokus lades på stormannamiljöer, avgränsades ett par miljöer vilka kom att omfattas av arkeologiska fältundersökningar. Undersökningen genomfördes i form av två mindre provgravningar där upptagna meterrutor undersöktes för hand. Sammanlagt grävdes 14 provgropar och 4 provschakt inom området. Utöver detta gjordes en undersökning med metalldetektor.

Konstruktioner:

Vid undersökningarna 1985 och 1986 påträffades ca 70 anläggningar vilka utgjordes av kokgropar, härdar, sotfläckar, stolphål, nedgravningar/gropar samt ett relativt svårt sargat kulturlager.

Utmed västra kyrkogårdsmuren, ett femtiotal meter från kyrkan, påträffades ett kulturlager som var mellan 0,10 och 0,50 m tjockt. Detta lager innehöll rikligt med kol, sot och skörbrända stenar. I området norr och öster om kyrkan påträffades även härdar, kokgropar, gropar, stolphål samt ett lerlager som bedömdes vara en golvyta och en stenpackning som möjligen kan ha varit en stensyll. Inom området påträffades även en nedgravning, en stenpackning och en stenläggning vilken tolkats som gårds- eller vägyta. Även på de andra platserna runt kyrkan påträffades mer eller mindre väl bevarat kulturlager samt en del anläggningar i form av eldstäder och kokgropar. Kulturlagrens tjocklek kan uppfattas som en indikation på långvarig och stabil bosättning. Inga anläggningar från perioden 1000–1300 har kunnat påvisas genom undersökning, utan spåren efter aktivitet under den här perioden blir tydliga genom fyndmaterialet. Det kunde konstateras att boplatområdet från järnålder-tidigmedeltid hade haft en betydande utbredning åt norr och öster, samt att de kulturlager som påträffades här i många fall var välbevarade. Kulturlager och fynd påträffades inom tre områden norr om kyrkan (avstånd ca 70–100 m).

Fynd:

Lagret som undersöktes på 1980-talet innehöll bränt och obränt djurbensmaterial, keramik, järnslag, en järnkniv och två sländtrissor.

Strax norr om kyrkan innehöll kulturlagren under matjorden ben, slagg, bränd lera, flinta, delar av vävtyngder och äldre keramik. Ett hundratal meter nordost om kyrkan hittades i alla lager ben och i lager två hittades äldre keramik som var linjedekorerad. I lagret under detta påträffades en sländtrissa i skiffer, bränd lera samt äldre keramik. I en annan provgrop på samma yta hittades ett fragment av ett täljstenskärl. I kulturlagret väster om kyrkan hittades även ett fragment av en sländtrissa alternativt pärla av bränd lera. Äldre keramik påträffades på nästan alla undersökta ytor runt kyrkan, men främst var det norr och väster om kyrkan som den stora mängden keramik påträffades. Keramiken bestod av dels enklare och förhållandevis grovt magrat gods, och dels av keramik av östersjötyp med streckornering. I kulturlagret fanns över lag en hel del ben. Benmaterialet innehöll en hög andel ben från nöt, följt av ben från får/get samt inslag av häst. I materialet från 1998 års undersökning var också andelen ben från höns förhållandevis stort. Ben från gös och gädda antyder att man fiskade i lokala vattendrag.

Datering:

Östersjökeramiken påträffades norr och nordost om kyrkogården och tillsammans med fyndet av ett fragment av ett täljstenskärl antyds en datering till perioden 1000–1200. Fynden från 1985- och 86 års grävning ger en samstämmig bild av boplatslämningar från i första hand vikingatid/medeltid. De tre ¹⁴C-dateringar som gjordes resulterade i intervallen 474–1207; 210 BC--1264 samt 602–1476 (kalibrerat två sigma i Oxcal 4.4). De skärvor av rödgods som påträffats i kulturlagren runt kyrkan har inte tidsmässigt kunnat knytas till medeltid.

Resultat:

Resultatet av provgropsgrävningarna visade på boplatslämningar från järnålder och sannolikt tidig medeltid runt kyrkan. Utifrån förekomsten av kulturlager samt fynd av östersjökeramik och fragment av ett täljstenskärl antyds att bebyggelsen från perioden 1000–1200 legat just norr om kyrkan (Stibéus och Lundqvist 2006:87). Det osteologiska materialet ger sammantaget bilden av en animal ekonomi som baserades på djurhållning. Jakt och fiske var av mycket underordnad betydelse. Boskapsskötseln var framför allt inriktad på nötdjur, med komplettering av får (get) och svin. Viss konsumtion av hästkött förekom också, men just i detta avseende framträdde en tydlig skillnad mellan de ytor som undersöktes åren 1998 och 2000 jämfört med det tidigare undersökta materialet från utgrävningen i byns norra del.

Övrigt:

En fältinventering som gjordes inför undersökningarna i anslutning till Saleby gamla bytomt visade att stora delar av åsen rymt en bosättning med dateringar från förromersk järnålder till äldre medeltid. I allt väsentligt finns lämningarna idag i tomtmark.

22. Sunnerby, RAÄ Sunnerby 386, Vg

Källor:

Lindberg, Annelie och Nyqvist, Anna. 2001. *Sunnerby på Källandsö. Arkeologisk rapport över förstudie på Sunnerby 9:1 och 6:5*. Göteborgs universitet. Göteborg. (Arkivrapport).
Lindberg, Annelie och Nyqvist, Anna. 2004. *Sunnerby på Källandsö. Arkeologisk rapport över förstudie på Sunnerby 9:1 och 6:5, Del 2*. Göteborgs universitet. Göteborg. (Arkivrapport).

Lindberg, Annelie och Nyqvist Thorsson, Anna. 2005. *Sunnerby på Kållandsö. Arkeologisk förundersökning av en vendel- och vikingatida boplats på Sunnerby 9:1*. Förundersökningsrapport del 3. Vänermuseet. Lidköping. (Arkivrapport).

Nitenberg, Annelie och Nyqvist Thorsson, Anna. *I manus*. Sunnerby på Kållandsö. Arkeologisk undersökning av Otterstad RAÄ 386 åren 2011–2012. Med bidrag av Magnus Källström, Mats Regnell, Martin Rundkvist och Maria Vretemark. Rapport.

Undersökning:

Inom "Sunnerbyprojektet" genomfördes undersökningar av en boplats från järnålder och medeltid under åren 2000–2012. Projektet var ett forskningsprojekt baserat vid Göteborgs universitet och bedrevs i samarbete med Vänermuseet och Västsvensk arkeologi i Lidköping. Initiativtagare och projektledare var Annelie Nitenberg och Anna Nyqvist Thorsson. Målsättningen med projektet var inledningsvis att lokalisera och undersöka den boplats som rimligtvis borde finnas i närheten av det stora gravfältet RAÄ 59. Framför allt syftade undersökningarna till att besvara frågor om bebyggelsens utbredning och organisation samt under vilka tidsperioder den varit i bruk. Mellan åren 2000 och 2003 identifierades tre närliggande boplatsytor utifrån en fosfatkartering och provgropsundersökning. De påträffade boplatslämningarna undersöktes dels genom schaktdragning samt upptagande av ett större schakt. Åren 2011 och 2012 gjordes kompletterande undersökningar på boplatsen samt en magnetometerundersökning. Sammanlagt har ca 1 570 m² undersökts arkeologiskt på tre intilliggande ytor.

Konstruktioner:

Åtta huslämningar har identifierats på tre ytor inom Sunnerbyboplatsen. Av dessa är sex stolphus och två grophus. Huslämningarna ligger, med undantag av ett av grophuset, samlade öster om en svag bergsrygg som löper från vattenlinjen norrut. Ytan ligger i princip vid vattnet i det sund som skiljer Kållandsö från fastlandet. Väster om bergsryggen framkom kraftiga kulturlager samt ett grophus från vikingatiden. Även öster om bergsryggen fanns omfattande kulturlager samt resterande hus. Den största huslämningen utgjordes av en 36 x 12 m stor vendeltida hallbyggnad från 600-talets andra hälft. Delvis överlagrat av detta låg välbevarade och tydliga lämningar efter ett långhus från romersk järnålder.

Spår efter medeltida bebyggelse och aktiviteter framkom i form av ett rektangulärt grophus samt en härd, en smidesgrop och en nedgrävning. Grophuset överlagrade några av husen från järnålder som låg strax sydöst om hallbyggnaden och det äldsta huset. Grophuset utgjordes av en ca 2,4 x 2 m stor nedgrävning, 0,3 m som djupast. I hörnen identifierades stolphål och utmed väggarna, där vägg mötte golv, påträffades rester av en trästock eller bräda av fur. I anläggningens botten påträffades även större stenblock i tre av nedgrävningens hörn. Stenblocken var ca 0,35 x 0,20 x 0,10 m stora. Grophuset har alltså varit konstruerad som en nedgrävning med fyra hörnstolpar och väggar av skiftesverk eller stående stavar i en syllstock som varit infästad i hörnstolparna. Väggarna har sannolikt varit bestrukna med lera. Bränd lera, förkolnade rester efter väggarna samt spår efter värmepåverkad grästov tyder på att grophuset haft ett tak av grästov och att byggnaden brunnit och övergivits. Grophuset har haft en ingång i den norra väggen, som vette in mot land, och den identifierades genom en nedgrävning i marken framför öppningen. I samband med att byggnaden eldhärdades rasade torvtaket ner och lade sig som ett lager över brandresterna. Runt ingången påträffades enstaka fynd av sintrad, förglasad lera vilket tyder på att hettan varit störst i denna del.

Härden låg ca 2,5 m nordväst om grophuset medan smidesgropen låg på den yta där hallbyggnaden och det äldsta huset påträffades, ca 37 m nordväst om grophuset. Smidesgropen och härden korrelerar i tid, men har sannolikt varit i bruk något tidigare än grophuset. Den runda smidesgropen var ca 0,70

m i diameter, 0,11 m som djupast och svagt skålformad i profil. I fyllningen fanns en hel del skärvig sten och sotig, kolbemängd mo. Även en nedgrävning med oklar funktion i strandhaket har kunnat knytas till medeltid, men till en något senare period än grophuset. I plan var den 3,6 x 1,30 m stor, men då var inte hela anläggningen synlig inom schaktet.

Dateringar:

Ben från grophuset har genom ¹⁴C-analys daterats till AD 1282–1395 (kalibrerat 2 sigma). Kol från smidesgropen har daterats till AD 1160–1265 (kalibrerat 1 sigma). Kol från härden gav en datering till AD 1188–1276 (kalibrerat 2 sigma). Trä från nedgrävningen i strandhaket har daterats till AD 1322–1439 (kalibrerat 2 sigma).

Ett av två silvermynt från grophuset var präglat under Birger Magnusson (1290–1318) och det andra var ett obestämbart mynt från 12–1300-tal. Ett norskt silvermynt präglat under Magnus Eriksson lejon (1319–1343) hittades strax utanför huset. Mynten tyder på verksamhet på platsen under perioden sent 1200-tal och början av 1300-talet. Blyunderlaget med den heraldiska bilden ska sannolikt dateras till 1200-tal eller tidigt 1300-tal.

Fynd:

Från grophuset finns ett rikt fyndmaterial bevarat. Sannolikt har det att göra med att huset aldrig städats ur, utan eldsvådan har lämnat en ögonblicksbild av ett grophus i bruk under högmedeltiden. Fynd av ben, och då framför allt större ben, kan framför allt knytas till de lager som utgjordes av förkolnade byggnadsrester och inte till avfallslager i golvnivån. Detta har uppfattats som att benen härrör från köttstycken som varit upphängda i taket.

I huslämningen hittades en nyckel, vilket tyder på att det varit viktigt att kunna låsa till byggnaden och begränsa tillträdet. Nyckeln var nästan 15 cm lång och har haft ett låsax med tre pinnar. En hel nit med nitbricka kan också ha fogat ihop olika delar av en dörr. Ytterligare spikar och eventuella nitar påträffades i huset, de flesta i det nedrasade byggnadslagret. En hel del fiskben hittades i grophuset och då främst i norra delen i anslutning till nedgången/ingången och strax där innanför. Detta förhållande kan uppfattas som att fisk rensats på gårdsplanen utanför huset och att fiskben och fjäll sedan följt med utifrån då man gått in i grophuset. Förutom fem skifferbrynen och en kniv påträffades inga direkta redskap eller verktyg som kan kopplas till hantverk eller produktion av något slag. Föremål av trä med spår av järn eller annan metall kan dock ha utgjort delar av träskåp eller trähandtag till någon form av redskap/verktyg. En keramikskärva av fint rödaktigt gods hittades också. Ingen eldstad har funnits i byggnaden och sammantaget ger fyndmaterialet huvudsakligen associationer till mathantering och/eller förvaring. En möjlighet är att byggnaden varit låsbar visthusbod. Fyra rundade stenar av granit i olika storlekar kan ha utgjort redskap för glättning, polering alternativt krossning/malning. Den minsta, runda stenen kan ha varit en amulett eller leksak (typ puttekula). Utöver de fynd som redan nämnts hittades också en hästsko av flikskotyp samt hästkosöm. Andra föremål av järn var krokar och beslag samt ett bladformigt föremål.

Två små bronsbeslag som suttit fastnitade på ett bälte hittades i och i anslutning till grophuset. Ett av dessa i byggnaden och strax norr om den förstnämnda. De har suttit som beslag på bälte eller liknande. I grophuset hittades även ett ornerat bronsbeslag, en bronsring, en ströning av brons och två silvermynt vilket tyder på att det var fråga om personer med högre social status kopplade till ett visst välstånd som haft tillträde till huset. Föremålen kan tillsammans med fiskben från sill, det vill säga fjärrimporterad fisk, kopplas till en exklusiv livsstil.

Från området finns även ett antal metalldetektorfynd som kan dateras till perioden. En dräktbjällra av kopparlegering, en möjlig sigillstamp med bokstäverna L och M i en sköldliknande figur liksom

ett bokbeslag ornerat med en palmett hittades på ytan väster om höjdryggen. Ett annat bokbeslag hittades i ett dräneringsdike några tiotal meter norr om grophuset. I åkern nordöst om grophuset hittades ett föremål av bly, ett bleck med en heraldisk bild av en lilja omsluten av en sköld. Möjligen kan den ha utgjort ett blyunderlag vid punsning/prägling på annat föremål. De medeltida kontexter som undersökts i Sunnerby (grophuset på boplatsen samt området runt S:ta Marie kapell) visar att nötdjurens betydelse minskar något under medeltiden då får/get och svin istället dominerar.

I smidesgropen påträffades en hel del järnslag och glödskal liksom kol och sot, men även bronsföremål, en järnkniv, järn sammansmält med brons, ugnsfodring, sintrad och bränd lera, brända och obrända ben samt ett fragment av ett föremål av keramik som med reservation kan vara en gjutform. Fynden i smidesgropen tyder på att ädelmetaller hanterats och omvandlats till föremål på platsen.

Nedgrävningen i strandhaket har en oklar funktion. I fyllningen fanns en hel del sten samt ben, brända ben, järnföremål och skörbränd sten. I botten av nedgrävningen fanns ett brandlager med oxiderad lera/mjåla, kol samt förekomst av fläckvis vit aska eller kalkliknande sand.

Resultat:

Undersökningarna visade att en boplats med bebyggelse etablerades vid i Sunnerby vid Ullersund under romersk järnålder, dvs 200- eller 300-talet e. Kr. och att denna utvecklades till en resursstark storgård någon gång under 600-talet e. Kr. Under vendeltid byggs flera byggnader på ytan öster om höjdryggen och ett tjockt kulturlager börjar avsättas. Under vikingatid finns bebyggelse på båda sidor av höjdryggen, men därefter är det oklart hurvida det finns ett brott i kontinuiteten från 900-tal och fram till 1100-/1200-tal då härden och smidesgropen visar på aktivitet. Grophuset uppförs sannolikt i anslutning till en medeltida gård under sent 1200-tal/tidigt 1300-tal, vilket tyder på att åtminstone under den tiden är det gamla boplatsläget åter bebyggt. Fyndmaterialet från denna kontext ger indikationer på en välmående aristokratisk bosättning. En möjlighet är att det sker en förskjutning av gårdsbebyggelsen mot kyrkplatsen och den intilliggande Storegården under 900-talet. På kyrkplatsen påträffades boplatslämningar i form av kulturlager, stolphål och andra anläggningar under den romanska kyrkan. Fyndmaterialet tillsammans med ¹⁴C-dateringar talar för att platsen använts för bosättning under åtminstone 900-talet och en bit in i 1000-talet. Under 1000-talet anläggs sedan en kristen begravningsplats på platsen, men olika boplatsspår visar att en gård funnits invid kyrkan. Emellertid är stora ytor av boplatsen fortfarande utforskade.

Övrigt:

Namnet Sunnerby betyder "Söderbyn" och byn har under äldre tid utgjort huvudbygden på ön. Namnet Sunnerby förekommer i skriftliga källor redan 1317 då hertig Erik den 20 augusti på platsen utfärdar ett brev. 1360 förekommer Sunnerby återigen i skriftliga källor då Magnus Algotsson, kanik i Skara, skänker sin gård Ekesbo på Läckö till Skara domkyrkas biskopsbord. Från brevet framgår att Magnus Algotssons far, Algot Magnusson, låtit förstöra och bränna ett prästbol i Sunnerby, antingen genom direkt befallning eller genom att förhålla sig passiv. Som ersättning för detta skänker Magnus Algotsson ett torp i Sunnerby, som för tillfället bebos av en viss Anund Skev, till kyrkan i Senäte (SDHK-nr 7801; DS nr 6309). Utifrån medeltidsbrevet från 1360 vet vi att det i mitten av 1300-talet fanns någon sorts konflikt i Sunnerby och att prästbolet i samband med denna bränns ner. Möjligen kan det nedbrända grophuset ha tillhört prästbolet.

23. Takene gamla gårdstomt, RAÄ Borgvik 46:1, Vr

Källor:

Karlsson, Martin & Schedin, Pernilla. 2000. *Undersökning av Takene gamla gårdstomt. Raä 46, Borgvik socken, Värmlands län*. Internrapport 2000:4. Värmlands museum. Karlstad.

Undersökning:

Under 1999 genomförde arkeologer från Värmlands museum en förundersökning samt en särskild undersökning av platsen för Takene gamla gårdstomt inför byggnation i syfte att avgränsa och funktionsbestämma eventuella lämningar. Syftet var också att försöka beskriva och diskutera gårdens historia. Utifrån resultaten från förundersökningen banades utvalda områden av med grävmaskin. Sammanlagt togs 14 större och mindre schakt upp. Påträffade anläggningar undersöktes och dokumenterades och kulturlager och större anläggningar grävdes i rutor.

Konstruktioner:

Gårdstomten omfattar ett ca 80 x 30 m stort område. De medeltida anläggningar som påträffades utgjordes av väggrännor, gropar, stenpackningar och stolphål. Ett antal stolphål tillsammans med två väggrännor tolkades som spåren efter ett hus. Väggrännorna fanns utmed husets södra kortända och utmed långsidans sydvästra del. Denna bebyggelse tillhörde de äldsta spåren av aktivitet på platsen och har legat på en svagt sluttande avsats ner mot sjön.

Dateringar:

Kol i en väggränna daterades med ¹⁴C till perioden 1020–1270 e. Kr.

Fynd:

I båda väggrännorna påträffades keramik från yngre järnålder/tidig medeltid.

Resultat:

Övrigt:

Gården Takene omnämns första gången i skriftliga källor 1397.

24. Varnhem, i anslutning till RAÄ Varnhem 60:1, Vg

Källor:

Vretemark, Maria 2014. Fru Sigrids gård i Varnhem. *Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Karlsvall, Olof och Jupiter, Kristofer (red.). Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, nr. 31. Kungl Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur. Uppsala. Sid. 131–144.
Vretemark, Maria, Axelsson, Tony & Dahlberg, Fredrik. 2020. Gårdskyrkan i Varnhem. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019/2020*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 107–119.

Undersökning:

På en höjd strax sydost om Varnhems kloster genomförde Västergötlands museum arkeologiska undersökningar under åren 2005–2008 samt 2015–2017. Utgrävningarna gjordes inom ramarna för ett forsknings- och kommunikationsprojekt, ”Varnhem innan munkarna kom” och omfattade lämningarna efter en kyrka med omgivande begravningsplats samt boplatsslämningar. Målet var också att löpande under utgrävningens gång förmedla kunskap om de arkeologiska resultaten. Undersökningarna utfördes av arkeologer vid Västergötlands museum samt delvis arkeologistudenter

från Göteborgs universitet vid fältkurser på platsen. Projektet med de inledande undersökningarna bekostades av medel från Sparbanksstiftelsen Skaraborg. Fokus låg inledningsvis på undersökning och dokumentation av kyrkoruinen, men kom efterhand att riktas mot gravar och skelettmaterial på den omgivande begravningsplatsen samt boplatlämningar i anslutning till kyrkoruinen.

De senare utgrävningarna skedde dels i form av fältkurser för arkeologistudenter från Göteborgs universitet, dels för att bereda plats för ett skyddstak över kyrkogrunden.

Konstruktioner:

I anslutning till kyrka och begravningsplats påträffades ett omfattande boplatsoområde. Vid provgrävningar 2007 kunde boplatsspår från tiden före klosteretableringen vid 1100-talets mitt beläggas över ett stort område på höjden söder och öster om klosterruinen. Upp till 0,7 m tjocka kulturlager har påträffats över en flera tusen kvadratmeter stor yta. Inom denna yta har delar av huskonstruktioner, härdar, rännor, gropar och stolphål framkommit.

Fynd:

1873 hittades en silverskatt inom boplatsoområdet. Skatten består av 476 silvermynt. De flesta av mynten är anglo-saxiska, varav det yngsta har präglats på 1030-talet. Förutom sädeskorn har frön från exempelvis lin, oljedådra, måra, målla, kråkbär, besksöta och olika gräsarter påträffats i jordprover från stolphål och härdar. Benmaterialet kom från svin, nöt, får, get och häst samt från höns och gäss. Ben från gädda, abborre och mört tyder på fiske i sjöarna runt Varnhem. Viss jakt har också bedrivits på framför allt hare och annat småvilt. Även bearbetade hornbitar från älg och kronhjort har hittats inom boplatsoområdet. Utöver detta har även en del keramik påträffats.

Datering:

En serie ¹⁴C-prov från olika arkeologiska kontexter gav dateringar med stor spridning. Dessa visar att platsen varit bebodd åtminstone från år 0 och in i äldre medeltid. De tidsperioder som givit mest genomslag i dateringar och fyndmaterial vid utgrävningarna inom boplatsoområdet är romersk järnålder (50 f.Kr–400 e.Kr) och vikingatid/äldre medeltid (800–1100-tal). Det tycks vara då som aktiviteten i området och bebyggelsen var som mest livaktig och intensiv. I mitten av 1100-talet doneras godset av ”fru Sigrid” för inrättandet av ett kloster.

Resultat:

Övrigt:

Enligt Varnhemsberättelsen donerades godset i Varnhem för inrättandet av ett kloster runt 1100-talets mitt. Efter detta etablerades ett cistercienserkloster på platsen. I donationen ingick även den privata kyrka som hörde till gården.

Kyrkliga miljöer

25. Agnestads rundkyrka, RAÄ Karleby 4:1, Vg

Källor:

Nordberg, Tord. Avskrift. *Utgrävning af Agnestads rundkyrka*. ATA dnr 2181/25. Frölén, Hugo F. 1910. *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 250 bilder*. Andra delen. Stockholm.

Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes som en forskningsundersökning av Hugo Frölén 1901 och bekostades av Kungl. Vitterhetsakademien. Ett ca 1 m brett schakt upptogs runt kyrkans murar. Därefter frilades murarna och rasmassor innanför kyrkans murar avlägsnades. Ruinen undersöktes och därefter uppmättes. I kyrkans mitt grävdes ett område, ca 1 m djupt, för att söka efter en eventuell mittpelare som kunde ha understött ett valv. 1925 konserverades kyrkoruinen av Falbygdens Hembygds- och fornminnesförening.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett runt långhus med ett halvrunt absidliknande kor i öster. Kyrkans ingång låg i långhusets sydvästra och öppningen var ca 1,15 m bred. I ingången låg ett större plant stenblock vilket delvis sträckte sig in i långhuset och utanför densamma låg ett smalt stenblock som legat under trappstenen. Murarna utgjordes av skalmurar med tuktade och lätt rundade kalkstenskvadrar av varierande storlek. Murarna har varit ca 1,1 m breda och vilade på en ca 0,9 m tjock grund av stora, röda kullerstenar i kalkbruk. Grunden var ca 0,2–0,4 m bredare än kalkstensmuren och den utskjutande delen täcktes med ett varv av större släthuggna och utåt rundade kalkstenshällar. På utsidan bildade denna en sockel och på insidan en väggfast bänk, ca 0,42 m bred och 0,3 m hög. Rundkyrkans inre diameter uppmättes till ca 8,6 m och koret till ca 3,5 m. Inga spår efter mittpelare påträffades vilket tyder på att kyrkan i stället haft ett bjälklag. Mellan kor och långhus fanns en ca 3 m bred öppning. Golvet i kyrkan var vid undersökningen täckt av intill meterstora hällar. I koret påträffades lämningarna efter det ca 1,2 x 1,1 m stora högaltaret med ett trappsteg framför. Utanför kyrkans norra sida påträffades två gravar i öst-västlig riktning ca 0,6 respektive 0,7 m under den ursprungliga markytan. I gravarna fanns kistor av på högkant ställda kalkstenshällar med intryckta lockhällar och med jordbotten. Båda gravarna hade sargats av anläggandet av kyrkans murar. Kistan i den ena graven var ca 0,2 m bred invändigt och i den andra ca 0,24 m bred. Kistorna var ca 0,28 och 0,21 m djupa och innehöll skelettet efter en tolvåring respektive ett årgammalt barn. I en kista påträffades käkben och kraniefragment efter ett barn i 7–12 årsåldern och i den andra ben efter ett barn i ettårsåldern (SHM inv nr 11736). Kyrkogården begränsades av en mur, ca 49 x 49 m stor och ca 1,2 m bred. Muren har varit uppförd av kalksten i kalkbruk och grundlagd på en ca 0,3 m tjock grund av natursten.

Fynd:

Vid undersökningen 1901 hittades 2 medeltida brakteatar av silver, 1 slät, välvd bronsskålla som var ca 2,9 cm i diameter och 1,2 m hög, möjligen en knapp, spikar, en bearbetad svinbete samt en hörntand av hund. En flintyxa som påträffades inuti rundhuset tolkades av Frölén som en "offeryxa"

vilken murats in i kyrkans murar. På kyrkogården har också hittats en mörkblå pärla, sannolikt av glas (Falbygdens Museum inv nr 614).

Datering:

Kyrkan har daterats till 1100-talets mitt eller senare hälft. Gravarna med stenkistor är äldre än kyrkan och har således anlagts före 1100-talets mitt/senare hälft.

Resultat:

Övrigt:

I Västgötalagens biskopslängd finns angivet att biskop Sigfrid (verksam 1043) ska ha låtit anlägga och viga en kyrkplats i Agnestad och därtill att biskop Bengt den gode låtit uppföra en kyrka i Agnestad.

26. Agnetorps kyrkplats, RAÄ Agnetorp 25:1, Vg

Källor:

Svartling, Ingrid. 1953. *Redogörelse för utgrävning av Agnetorps kyrkoruin i Tidaholm, Västergötland*. Rapport, publicerad. Skara.

Svartling, Ingrid. 1955. Agnetorps kyrka under medeltiden och fram till 1840. *Tidaholmsortens hembygds- och fornminnesförenings skriftserie; 1*. Tidaholmsortens hembygds- och fornminnesförening. Tidaholm.

Undersökning:

Under sommaren och hösten 1953 undersöktes lämningarna efter Agnetorps kyrka under ledning av Ingrid Svartling. Arbetet initierades och bekostades av församlingen och undersökningen genomfördes i forskningssyfte. Lämningarna efter kyrkans murar frilades för att därefter kunna konserveras.

Konstruktioner:

Kyrkan har ursprungligen bestått av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor och varit ca 17 m lång (varav koret ca 6 m långt) och 9 m bred. Spår efter triumfbågens murar påträffades i samband med undersökningen även om de tolkades som en senare tillkommen tvärgående mur i kyrkan. Troligtvis har en ingång tidigare funnits i västra långhusväggen. Kyrkan byggdes om under 1700-talet, men den äldsta stenkyrkans murar kunde uppmätas till en bredd av ca 1,20 m. Dessa var uppförda i skalmursteknik och huvudsakligen av gråsten med inslag av kalk- och sandstensblock. I kyrkan långhus, väster om muren efter triumfbågen, påträffades två gravar. Den sydligaste var den bäst bevarade och var ca 2,4 m lång och 0,6 m bred. I graven fanns en stenkista av på kant ställda hällar sammanfogade med lera. Inga spår efter täckhällar påträffades. I kistan låg ett mindre antal ben samt tre kranier. Av den norra graven återstod den västra halvan och även här påträffades delar av en stenkista med två täckhällar bevarade. Även dessa var sammanfogade med lera. Innehållet i kistan var omrört vilket tyder på att kistorna använts för flera begravningar.

Fynd:

Fynd som påträffades utgjordes av knappar, beslag, spännen, 4 pärlor, redskap av ben, keramik, varav 3 av äldre typ utan glasyr. Av de silvermynt som hittades var en brakteat präglad för Tyska orden och en för Mecklenburg, och kan dateras till 1300-tal. En silverbrakteat har präglats i Västergötland och dateras till 1320-talet och en annan brakteat till 1200-tal. Fynden påträffades huvudsakligen inom ett område mellan triumfbågen och långhusets mitt. Här hittades de medeltida

mynten, bärnstenspärlorna och de målade glasfragmenten, med en viss koncentration utmed norra långhusmuren. Koret var däremot påtagligt fyndfattigt.

Datering:

Gravarna bedömdes av Svartling som romanska och inte senare än 1100-tal. Det förefaller enligt Svartling troligt att kyrkan uppförts under 1100-talets andra hälft. Det äldsta silvermyntet dateras till 1200-tal.

Resultat:

Övrigt:

Från Agnetorps kyrka finns en anmärkningsvärd korbänk bevarad. Bänken har ornerade gavlar med utskuren dekor i relief i form av ett palmettbladpar från ett trappostament. Bänken förvaras på Västergötlands museum i Skara och dateras allmänt till ca 1200.

27. Badene kyrkplats, RAÄ Kvänum 51:1 samt 30:1, Vg

Källor:

ATA. Hallbäck, Sven Axel. *Ang. arkeol. undersökning av del av fornl. 30:1, Kvänums sn*, dnr 1808/71.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Göransson, Ulla & Falck, Per H:son. 1972. *Kvänumsbygden 1972*. Sid. 50–53.

Hjölman, Birgitta. 1971. Med grävskopa och spade till medeltiden. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1971–1972*, 6:8. Hallbäck, Sven Axel (red.). Skara. Sid. 364–365.

Undersökning:

I samband med äldre grustäkter på en höjd påträffades människoskelett nära Badene kungsgård. I fyndens närhet framkom en grundläggning i öst-västlig riktning. Eftersom detta är den vanliga orienteringen av kyrkor och skelettet indikerade en grav företogs en provgrävning år 1969 i området omedelbart väster om kungsgårdens ladugård. Provgörningen genomfördes på initiativ av hembygdsföreningen för att lokalisera kyrkan. Området för den förmodade grunden avtorvades och rensades. Undersökningen genomfördes av fil. stud. Ulla Göransson och fil. stud. Per Falck. Tre schakt, ca 30 m långa, vinkelrätt mot den befintliga ladugården togs upp med grävmaskin. Det södra schaktet grävdes ned till ca 1 m djup genom fet och svart kulturjord.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades grundmurar efter en byggnad vilken uppskattades till ca 17 x 6 meter utvändigt. Grunden bestod till stor del av ojämna gråstenar, men i norra delen av östra långsidan upptäcktes några fint lagda sandstenar. I jämnhöjd med den antagna grunden syntes i schakten tydliga skiktningar av olika jordlager innehållande krossat tegel samt bitar av keramik och glas. I ett schakt tvärs över grunden syntes i den östra profilen två lager av trä samt ca 0,1 m därunder ett några dm tjockt kollager. Lämningen uppfattades som grunden till en ekonomibyggnad utan eldstad. I schaktet närmast ladugården påträffades ett skelett i öst-västlig riktning, vilket fick ligga kvar orört. Det var uppenbart att det dock rörde sig om gravar på en kyrkogård. Denna antogs ha sin utsträckning under själva ladugården och möjligen vidare österut.

Fynd:

Daterbara fynd som påträffats var ett silvermynt från 1693 och en fajansskärva från

Mariebergfabriken, 1700-tal. Därutöver påträffades en hel del glaserad keramik, knappar, delar av en handkvarn, brynen samt fragment av kritpipor.

Datering:

Resultat:

De påträffade sandstenarna var det enda som skulle kunna tyda på en kyrkogrund. Den ringa mängd murbruk och puts som man funnit i lämningen motsäger åtminstone att en stenkyrka skulle funnits där. Möjligen är lämningen spår efter en ekonomibygnad, men gravarna tyder trots allt på att en kyrka funnits på platsen.

Övrigt:

28. Ballstorps kyrkplats, RAÄ Edsvära 38:1, Vg

Källor:

ATA. Svensson, Hilding. 1926. Några uppgifter om *Ballstorps gamla kyrka i Edsvära socken, Sånings härad, Västergötland*, dnr 2138/26.

ATA. Schnell, Jan-Bertil. 1962. *Redogörelse för under åren 1960 och 1961 verkställd utgrävning och konservering av kyrkoruinen vid Balstorp, Edsvära socken, Västergötland*, dnr 2427/62.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara. Fridblom, Herman. 1959. *Edsvära hembygdsbok*. Skara.

Schnell, Jan-Bertil. 1961. Ballstorps kyrkoruin restaurerad. *Kvänumsbygden 1961*. Kvånumstraktens hembygdsrets. Vara. Sid. 32–38.

Undersökning:

Under åren 1902 till 1906 frilades delvis kyrkans murar av ägaren till en gård i närheten av kyrkplatsen. Anledningen var främst nyfikenhet då han hört berättas att "backen var full av ben". Kyrkoruinen totalundersöktes invändigt samt ytorna söder och väster utanför murarna. Ingrepnen dokumenterades först i en rapport 1926. Lämningarna efter kyrkan undersöktes vidare 1960–1961 och grävdes ut fullständigt. Utgrävningen genomfördes under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius. Kvånums hembygdsrets initierade och bekostade undersökningen. Vid undersökningen frilades murarna som uppmättes och fotograferades.

Konstruktioner:

Undersökningen visade att kyrkan bestått av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakslutet kor i öster. Kyrkan uppmättes till ca 11,5 x 6,5 m. Koret var ca 4,3 x 4 m stort. Murarna var uppförda i skalmursteknik av obearbetade gråstenar, i allmänhet större i murarnas utsida, och var ca 1 m breda. Schnell menar att stenmaterialet i koret var omsorgsfullt utvalt och arbetet noga genomfört för att ge intryck av huggna stenkvadrar. Stenmaterialet i långhuset var betydligt större och grövre och arbetet föreföll vara utfört med mindre omsorg. Murarna vilade på en sockel av 0,4–1,9 m stora stenhällar. Mellan långskepp och kor fanns en ca 0,9 m bred öppning med spår efter en oförändrad triumfbågsöppning. Ett större stenblock låg som tröskelsten under öppningen och tillsammans med golvet i koret låg denna ca 0,2 m över golvnivån i långhuset. Rester efter ett högaltare påträffades vid korets östra vägg och framför detta en tvärgående stenrad framför altaret, ca 0,1 m över korets golvnivå, vilket skapat en förhöjd avsats på vilken altaret legat. Detta visade sig vid senare undersökningar vara en 0,8 m bred bottning av ca 0,4 m stora stenblock. I nordöstra hörnet av

långhuset påträffades ett ca 0,6 x 0,8 m stort sidoaltare. En ca 0,9 m bred ingång har funnits i västra delen av långhusets södra vägg. Här låg två trappstenar av kalksten, den inre några cm över den yttre. Innanför ingången påträffades tre stenhällar i vad som tolkades som ursprunglig golvnivå. Utmed långhusets långväggar påträffades grundmurar av gråsten efter väggfasta bänkar. Vid grävningen på platsen under tidigt 1900-tal hittades förkolnade träbitar och skörbränd sten främst i den västra delen av ruinen tillsammans med ett stort antal grova spikar. Inga spår efter golveläggning påträffades utan golvet har förmodligen utgjorts av trampad lera ”ty det var hårt som järn” och särskilt väl bibehållet nära ingången. Skelettresten i oordning påträffades på ett djup av ca 0,3 m framför högaltaret. Vid grävningar utanför kyrkan påträffades i väster och söder en hel del ben från begravningar på kyrkogården, men inga ben hittades på norra sidan av kyrkan. Ca 1,5–2 m söder om ingången till kyrkan påträffades en stenkista, ca 0,3 m under markytan. Kistan låg i öst-västlig riktning och var uppförd av tunna kalkstenschällar ställda på kant vilka fogats med murbruk. Kistans lock utgjordes av 3 eller 4 kalkstenschällar och botten utgjordes av jord. I kistan låg ett välbevarat skelett och antogs ha varit en kvinna utifrån att det var klent byggt.

Fynd:

Finhuggna byggnadsdelar, bl. a. till en portalomfattning har återfunnits i området. I långskeppet, mitt för sydportalen, påträffades ett dopfuntsfundament, ca 1 m i diameter och med ett centralt uttömningshål. Fundamentet vilade på en grund av kullerstenar. Vid ingreppet 1902 påträffades på ett par platser i kyrkan fragment av en vegetativt utsmyckad dopfont med ”liljekrans” som senare förekommit. Ett fragment av en liljesten påträffades, troligen utanför södra ingången, och 3–4 fragment av samma sten påträffades i kyrkogårdsmuren. Inuti och utanför kyrkan påträffades en del ben, bland annat av häst.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Spåren tyder på att kyrkan eldhärjats vid något tillfälle.

29. Baltaks gamla kyrka, RAÄ Baltak 25:1, Vg

Källor:

Arkivmaterial. *Baltaks gamla kyrkoruin. Utgrävningar 1934–1935 av Carl Asker*. Utdrag ur handlingar förvarade i Västergötlands museums arkiv.

BeBR. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning> (2015-11-16).

Fornsök.

Undersökning:

En utgrävning av kyrkoruinen genomfördes 1934–35 av läraren och samlaren Carl Asker i Tidaholm. Asker saknade skolning men har dock angett var fynden påträffades inom kyrkoruinen.

Konstruktioner:

Kyrkan bestod av långhus och ett smalare absidförsett kor. I väster fanns murar efter ett torn eller vapenhus. Kyrkan var ca 26 x 9 m stor och murarna var uppförda av sandsten. Ett lösfynd av en mittkolonnett tyder på att västtornet haft ljudöppning av ”romansk typ”. Kyrkan ska ha varit välvd och utsmyckad med målningar, troligen från senmedeltiden. Från kyrkan återstår ett flertal fragment av byggnadsskulptur, nu i Baltaks nya kyrka.

Fynd:

Vid Askers undersökning påträffades 44 fynd, varav 27 svenska, nordtyska och danska mynt. Det äldsta myntet kan dateras till 1200-talets senare del (Magnus Ladulås) och det yngsta till 1700-talet. Av de 10 medeltida mynten påträffades 8 i koret och 2 i kyrkan i övrigt. I koret hittades även en psalmboksknapp av guld (alternativt en ströning av kopparlegering) och ett fragment av en silverten. Här påträffades även ett fragment (huvudet) av en helgonfigur av kopparlegering med en gloria med ingjuten grön emalj. Möjligen har den suttit på ett relikskrin eller krucifix och har daterats till 1300-tal. Vid östra muren i långhuset hittades ett fragment av en bly- eller kopparspröjs till ett fönster samt ett beslag av silver. I långhusets nordvästra hörn påträffades en silverknapp och i tornet glaserat stengods, fönsterglas, ett psalmboksknäppe, bronsten/plåt samt fragment av ett runt och ett rektangulärt beslag. Fynden förvaras på Tidaholms museum (inv. nr. 2995:1–44).

Datering:

Kyrkan uppfördes troligen under 1100- eller 1200-talet.

Resultat:**Övrigt:**

Kyrkan raserades 1839.

30. Bestorp, RAÄ Falköpings västra 8:1, Vg

Källor:

ATA. Hjolman, Birgitta 1975. Rapport. *Arkeologisk förundersökning i Bestorp, fornlämning nr 8. Bestorp i Falköpings socken, Falköpings kommun. Västergötland 1975*, dnr 5755/75. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara. Fornsök.

Undersökning:

1975 företogs en arkeologisk förundersökning strax öster om Lilla Kapellsgården i byn Bestorp. Undersökningen genomfördes av arkeolog Birgitta Hjolman på Skaraborgs länsmuseum i syfte att lokalisera grunden efter en stenkyrka. Anledningen var att kommunen ville bebygga platsen och ingreppet bekostades därför av Falköpings kommunstyrelsens arbetsutskott. Platsen ligger ca 1,5 km nordost om Falköpings medeltida kyrka Sankt Olof. Undersökningen grundade sig på uppgifter från 1920-talet om en rundkyrka av kalkstensmurar. Informationen kom från den person som rev de sista resterna av kyrkans murar under slutet av 1800-talet. Sökandet efter konstruktioner genomfördes med grävmaskin i form av sökschakt. Vissa delar grävdes för hand. I två av schakten påträffades murrester.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades två murar vilka var ca 0,8 m breda och uppförda av ca 0,2–0,4 m stora kalk- och sandstenar i hopfogade med kalkbruk. Murarna löpte i SO-NV riktning och förefaller enligt rapporten ha legat med ca 5–6 meters mellanrum. Under den ena muren, vars underkant låg ca 1 m under markytan, påträffades ett större stenblock, ca 1 x 0,32 x 0,2 m stort vilket kan ha utgjort del av en grundmur. Murresterna tyder på att en byggnad stått på platsen och enligt Hjolman talar kalk- och sandstenen för att det varit en kyrka.

Fynd:

Ågarna på gården hade hittat en nyckel på platsen och denna lämnades till Falköpings museum.

Mellan de två murarna och ca 15 m från kyrkan påträffades en del obrända ben från nöt, häst, svin och får.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

31. Bjurums kyrkplats, RAÄ Vätzlösa 12:1, Vg

Källor:

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Göteborgsposten 7/9 1964.

Nya Länstidningen 30/4 1964 och 9/10 1964.

Ullenius, Gunnar. 1965. Landsantikvariekontorets fältarbeten. Fältarbeten ute i länet. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*. 1965. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 254–258.

Undersökning:

Lämningarna efter kyrkan undersöktes och konserverades 1964. Arbetet genomfördes med hjälp av arbetskraft från Falbygdens mentalsjukhus under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius och skogsvårdsförmän från länet skogsvårdsstyrelse. Undersökningen bekostades av Vätzlösa församling och Arbetsmarknadsstyrelsen. Murarna efter kyrkan frilades och konserverades därefter.

Konstruktioner:

Kyrkan var ca 14,1 m lång och ca 6,7 m bred med ett ca 4,7 x 4,8 m stort rakslutet kor. Murverket utgjordes av en skalmurskonstruktion. Man konstaterade vid undersökningen att kyrkans södra vägg huvudsakligen var uppförd av tuktade sandstensblock medan natursten främst använts till den norra väggen. I korets sydvägg fanns rester av en låg trappstegsformad fönsternisch och i korets norra vägg fanns en murad nisch. Framför altaret påträffades spår efter en förhöjning vilken åstadkommit av särskilda stenar. Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus var ca 0,73 m bred och 1 m lång och infälld i den södra triumfbågs-muren fanns resterna efter en ambo, ca 1 x 0,5 m stor och 0,7 m djup med ingång från koret. Golvet i kyrkan var stensatt med kullersten i kalkbruk och låg ca två steg högre än golvet i långhuset. Utmed långhusets södra, norra och västra innerväggar löpte murade väggfasta sittbänkar, ca 0,46 m höga och 0,40 m breda.

Fynd:

I sydvästra hörnet påträffades en fot till en kalkformad dopfunt av romansk typ. Vid undersökningen påträffades även ett järnlöv från en medeltida ljuskrona och i långhuset ett 1500-talsmynt.

Datering:

Ullenius daterar kyrkans uppförande till senast första hälften av 1200-talet. Kyrkan raserades troligtvis under början av 1500-talet.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan låg ca 300 m från gården Lilla Bjurum som har medeltida anor. I anslutning till gården finns spår efter en vallgrav vilket tyder på att gården varit befäst i någon mening.

32. Bjärka kyrkplats, RAÄ Bjärka 4:1, Vg

Källor:

ATA. Roth, Stig. 1930, dnr. 123/30 samt 3862/30. Blomberg, Assar. 1977. Kyrkoutgrävningen i Bjärka. *Falbygden* 1977 nr 31. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 68–72.
Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

Lämningarna efter en kyrka undersöktes 1929 och 1930 under ledning av konsthistorikern och museimannen Stig Roth. Arbetskraft ställdes till förfogande av domänintendent Ekberg, ägare till Dagsnäs egendom. Mot slutet av undersökningen genomfördes en veckas sållningsarbete av en ”sällpojke” under överinseende av assistenten Olof Hedén. Lämningarna efter kyrkans murar frilades.

Konstruktioner:

På en kulle i kyrkogårdens mitt framkom murarna efter en ca 19 x 8 m stor kyrka. Kyrkan bestod av långhus och ett smalare rakslutet kor och i väster ett senare tillkommit vapenhus. En grundmur i västra delen av långhuset visade att detta förlängts vid i ett senare skede. Vapenhuset uppmättes till ca 5 x 2 m och långhuset till ca 5,5 x 5 m. Koret var ca 3 x 2,5 m stort och med en golvhöjd ca 0,2 m högre än övriga kyrkorummet. Murarna var ca 0,7 – 1,5 m breda och uppförda i skalmursteknik av tuktade sandstensblock. Sandstensblocken i den äldsta delen av kyrkan var kvadratiska medan tillbyggnaden uppförts av rektangulära sandstensblock. En öppning i kyrkan har funnits i södra långhusväggen västra del. Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus var förmodligen oförändrad och i korets östra del påträffades ett murat altarfundament, ca 1,20 x 0,85 m stort och ca 1,05 m högt. Utanför nordmurens östra del samt söder om koret påträffades två oregelbundna gravhällar. Gravhällen söder om korets sydöstra hörn utgjordes av en oregelbunden rå kalkstenshäll. Hällen täckte en grav med ett i öst-väst orienterat skelett på ett djup av ca 1,05 m. Skelettet bedömdes vara efter en yngre individ, uppskattningsvis ca 1,40 m lång, vilken låg med vänstra armen utmed sidan och högra vinklad över bukpartiet.

Fynd:

Fyndet av en slutsten från ett ribbvalv av sandsten indikerar att kyrkan varit välvd. Vid kyrkans nordvästra hörn påträffades en gravhäll liggandes upp och ner. Hällen var ornerad med ett stavkors (ej medtagen i Vänermuseets inventering). I koret påträffades en fingerring av förgyllt silver. Flera beslag av brons, varav ett antal ornerade, har påträffats i och omkring kyrkan. En tärning av ben, radbandspärlor av bärnsten, glas och ben, ett järnbeslag som kan ha suttit på en dörr eller en kista samt ett järnföremål som möjligen kan ha varit ett eldstål påträffades. Keramik i form av stengods och svartgods, en blyskålla samt två bronskällor, söljor av järn och brons, varav en ringformad, en ljushållare av järn samt ett antal mynt från medeltid och nyare tid påträffades också. Ett av de medeltida mynten var en norsk brakteat.

Datering:

Den påträffade slutstenen skulle enligt Dahlberg mycket väl kunna härröra från ett 1200-talsvalv.

Resultat:

Övrigt:

I kyrkogårdsmurens västra del lär enligt Roth ha funnits en stiglucka.

33. Bolums kyrkplats, RAÄ Fullösa 22:1, Vg

Källor:

ATA. Beerståhl, Nils Fredrik, dnr 2164/77.

Beerståhl, Nils Fredrik. 1976. *Undersökning av platsen för Bolums kyrkoruin på fastigheten Ödekyrkan i Fullösa socken, Västergötland*. Rapport 1976. Skaraborgs länsmuseum. Skara. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

En provundersökning genomfördes 1976 på platsen under ledning av museilektor och antikvarie Nils Fredrik Beerståhl, Skaraborgs länsmuseum, och med frivillig arbetskraft från Forshems hembygdsförening. Syftet med undersökningen var att fastställa om en kyrka funnits på platsen. Ett första provschakt togs upp i gården Ödekyrkans trädgård utifrån uppgifter om fynd av människoben. Ett antal schakt grävdes vidare över det område där lämningar efter en kyrka kunde förväntades.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades en stenpackning, bearbetad sandsten samt murbruksrester. Två skelett i orörda gravar påträffades ca 0,5 och 0,4 m under markytan. Båda låg placerade med huvudet i väster och påträffades i gränzonen mellan matjord och gul alv. I övriga schakt påträffades rester av kyrkans murar vilka utgjorts av skalmurar av sandstensblock. Långhusets nordöstra hörn identifierades och där man kunde misstänka att det nordvästra hörnet borde ligga fans också ett par större sandstenshällar och kalkbruk. Avståndet mellan hörnen var ca 9 m vilket indikerar långhusets längd. Koret har vilat på fast berg.

Fynd:

Ett hugget profilerat sandstensblock som troligtvis härstammar från den rivna kyrkan påträffades i stenfoten till en av byggnaderna på gården Ödekyrkan.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

34. Borga kyrkplats, RAÄ Edsvära 29:1, Vg

Källor:

ATA. Ullenius, Gunnar. 1962. *Redogörelse för undersökning och konservering av Borga medeltida kyrkas lämningar, Edsvära socken, Västergötland*, dnr 5786/62.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Schnell, Jan-Bertil. 1962. *Borga kyrkoruin. Kvänumsbygden 1962*. Kvänumstraktens hembygdsrets. Falköping. Sid. 27–34.

Undersökning:

En provundersökning på platsen företogs 1957 av landsantikvarie Gunnar Ullenius i syfte att undersöka om området var en kyrkogård. Initiativet till undersökningen togs av Ullenius och bekostades av Vångatraktens hembygdsrets. Påträffade lämningar efter själva kyrkan undersöktes och konserverades 1962 av Ullenius med J. B. Schnell som dagkontrollant. Murarna efter kyrkan frilades varefter ruinen uppmättes och fotograferades. I ruinens inre grävdes ned till något under golvnivå och på utsidan murarna ned till stenfotens nedre del. Större delen av jorden i ruinens nedre lager sållades. Inga gravar undersöktes.

Konstruktioner:

Grunden efter kyrkan låg mitt på den ca 70 x 40 m stora kyrkplatsen. Kyrkan har bestått av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. En sydportal fanns i västra delen av södra långhusväggen och denna var ca 0,8 m bred med spår efter en tröskelsten. Murarna utgjordes av skalmurar av obearbetade naturstenar vilka vilade på en något utskjutande stenfot av upp till 1,85 m stora hällar av natursten. Medan de yttre väggarna i skalmuren bestod av hällliknande ca 0,5–1,5 m stora stenblock utgjordes innersidans material av betydligt mindre och mer ojämnt stenmaterial. Spår av puts tyder på att kyrkans väggar varit överstruktura av ett lager kalkputs. Kyrkan uppmättes till ca 11,3 x 6,8 m där koret var ca 4 x 4,7 m stort. Mellan långhus och kor hade funnits en triumfbåge, troligtvis oförändrad, och denna öppning var ca 1,3 m. Vid undersökningen påträffades även ett murat altarfundament vid östra korväggen, ca 1 x 1,5 m stort, och uppmurat av naturstenar. Spår efter sidoaltare eller golvnivåer kunde inte påvisas.

Fynd:

I långhusets mittaxel, mitt för öppningen i södra långhusväggen, framkom ett dopfuntsfundament med centralt uttömningshål. Fynd av järnspikar samt ben från människa och djur gjordes vid undersökningen.

Datering:**Resultat:****Övrigt:**

Kyrkan är belägen på en liten åsrygg där på den södra delen av åsen finns ett gravfält med domarring, gravhög, stensättningar och resta stenar.

35. Borgunda kyrka, Borgunda sn, Vg

Källor:

ATA. Widéen, Harald. 1936. *Ett fynd av romanska stenistor på Borgunda kyrkogård, Vg, dnr 2412/36.*

Undersökning:

1936 grävdes för en värmekammare under Borgunda kyrkas norra korsarm samt drogs en dräneringskanal därifrån österut över kyrkogården. Fyndet av stenistor rapporterades och Harald Widéen förordnades av Riksantikvarieämbetet att genomföra en undersökning av påträffade gravar.

Konstruktioner:

Vid djupgrävning i norra korsarmen påträffades murrester efter en äldre sakristia samt ett flertal gravar innehållande stenistor. I norra korsarmen uppgick dessa till ca 10, men hade vid besiktningen

redan spolierats. Därutöver påträffades ett antal gravar utan kista. En av gravarna med stenkista hade bortgrävt till hälften och var synlig i profil. Den låg strax under korsarmens östra vägg så att denna vilade direkt på kistans lockhäll. Kistans bredd var ca 0,7 m och den låg ca 0,65 m från den norra väggen. Alla kistorna hade varit av ”ringa” storlek, uppskattningsvis runt 0,7–0,8 m långa och ca 0,3 m breda, trapetsformade och konstruerade av kalkstenshällar med inkilade mindre stenar i mellanrummen. Kistorna påträffades ca 1–1,2 m under kyrkgolvet. De tolkades utifrån storleken på kistan och storleken på benen i kistorna som barngravar. Enligt uppgift till Widéen skulle även s.k. hållgravar påträffats då norra korsarmen uppfördes och kyrkväktaren meddelade att han under tidigare år påträffat stenkistor vid gravöppning söder om kyrkan. Två gravar innehållande stenkistor påträffades även öster om kyrkan på kyrkogården. Kistorna var konstruerade med väggar och lock av kalksten men saknade botten. Båda kistorna hade huvudnisch. Den norra kistan bestod enbart av på kant ställda hällar medan den södra var uppförd av liggande stenar i murbruk och invändigt överdragen med bruk. Båda kistorna innehöll ett välbevarat skelett och i den södra kistan påträffades ett mynt.

Fynd:

En fragmentarisk norsk brakteat.

Datering:

Myntet daterades till 1100-talets senare del.

Resultat:

Övrigt:

Borgunda nuvarande kyrka uppfördes på 1700-talet.

36. Botilsäters kyrka, Botilsäters sn, Vr

Källor:

Rönngren, Johnny. 2008. Arkeologisk undersökning i *Botilsäters kyrka 1936. Botilsäters socken, Säffle kommun, Värmlands län*. Rapport 2008:61. Enheten för kulturmiljö, Värmlands museum. Karlstad.

Undersökning:

I samband med en renovering av det gamla golvet i Botilsäters kyrka 1936 genomfördes en undersökning av jordlagren i kyrkan. Undersökningen genomfördes under ledning av fil. kand. Sven Paul Olsson och stud. Bo Sjöberg på plats och under ansvar av prof. Helge Kjellin vid Värmlands museum.

Utgrävningen omfattade kyrkans interiör och jorden under kyrkans golv bars ut och sållades. Syftet var att undersöka jorden då man misstänkte att den kunde innehålla spår efter den äldre medeltida kyrkan. Dokumentationen har i huvudsak skett genom en planskiss samt fyndlistor.

Konstruktioner:

Den äldsta kyrkan förefaller ha bestått av ett mindre kapell i det som idag är den västra delen av långhuset. En planskiss upprättad av Kjellin visar att muren i den västra delen är ca 1,27 m tjock medan murarna i den östra delen av långhuset endast är ca 0,8 m tjocka. Vid undersökningen av jordlagret påträffades även en grundmur som avgränsade den västra delen av kyrkan. Denna grundmur löpte i huvudsakligen nord-sydlig riktning genom långhusets mittdel och antogs ha utgjort fundament till den äldre mur som utgjort den östra väggen i den äldsta stenbyggnaden. Sammantaget

uppfattades detta som att den västra delen av kyrkan var den äldsta och att en utvidgning gjorts österut under senare delen av medeltiden. Utifrån planskissen förefaller den äldre byggnadsdelen i väster ha varit ca 10 x 10 m stor. Äldre foton har också visat att det funnits en äldre västportal i den äldre västra delen av kyrkan.

I absiden påträffades skeletten från tre gravlagda individer sida vid sida. I alla gravarna hade den döde placerats i öst-västlig riktning med huvudet i väster. Det norra skelettet låg närmast den norra tvärmuren vid absiden och beskrivs som mycket förmultnat. På planen har kranium och ett överarmsben dokumenterats och på ett foto kan ett lårben skönjas. Det mellersta skelettet har av Kjellin antagits vara en man. Runt skelettet påträffades järnspikar vilket tyder på en gravläggning i träkista. Den döde låg med armarna vinklade över bäckenet. Det södra skelettet låg i en stenkista och beskrivs som brutet då gravläggningen skett mot en klippvägg som haft lutning uppåt, vilket gjort att gravens botten blev ojämn.

Fynd:

Myntfynden från Botilsäter hör till de största i landskapet. Sammanlagt hittades 441 mynt under kyrkgolvet och de flesta av dessa påträffades i den östra och den västra delen av kyrkan. 108 av mynten har präglats under 1200-talet. Av dessa är 57 norska och 45 svenska. De äldsta mynten utgörs av en penning präglad under Knut Eriksson under slutet av 1100-talet samt en gotländsk penning (se nedan). De flesta av de norska mynten har präglats under Erik Magnussons och Hertig Håkon Magnussons under 1200-talets två sista decennier. Under 1300-talet dominerar de svenska mynten från Magnus Erikssons tid (1319–1363).

Förutom mynten påträffades flertalet andra fynd, framför allt i långhusets västra samt östra del. Fynden utgjordes av järnspikar, kritpipor, ljuspipor, knappar, soljor samt remändesbeslag av kopparlegering och mässing. Ringar, tänder från häst och björn, en del av en dryckesbägare samt en bit a ett bryne påträffades också. I stenkistgravens i absiden låg på skelettets revben och intill käken en bennål, en björntand samt ett mynt.

Datering:

Myntfynd i form av en penning präglad under Knut Eriksson, 1167–96 samt en penning från Visby präglad under 1130/1140–1210/20 vittnar om tidig aktivitet på platsen.

Resultat:

En möjlighet är att den västra byggnadsdelen med kraftiga murar och västportal är lämningar efter ett tidigt västtorn. Kyrkan kan inledningsvis ha utgjorts av en träkyrka som försetts med en monumental tornbyggnad. I ett senare skede kan en kyrka i sten ha ersatt träkyrkan och uppförts i anslutning till västtornet. En sådan utveckling skulle ha sin motsvarighet i förhållandena i Husaby på Kinnekulle.

Övrigt:

Botilsäter ligger på Värmlandsnäs i vilket område också Värmlands äldsta kyrkor från medeltiden återfinns. Kyrkan består idag av ett rektangulärt långhus med tresidigt koravslut. Kyrkan fick sin nuvarande form under slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. Ett torn revs under sistnämnda period.

37. Dimbo kyrkplats, RAÄ Dimbo 8:1, Vg

Källor:

Josefsson, Lena. 1997. *Dimbo 39:1, fornlämning 8, ödekyrkogård, Dimbo socken, Tidaholms kommun, Västergötland. Arkeologisk undersökning 1993. Rapport 1997:24.* Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

En mindre förundersökning genomfördes 1993 för att lokalisera lämningarna efter Dimbo medeltida kyrka. Undersökningen genomfördes inom ramarna för en studiecirkel under ledning av arkeolog Lena Josefsson, Skaraborgs länsmuseum. Syftet var att få fram begränsningen av kyrkan i plan samt undersöka om det rört sig om en rundkyrka. Ett antal 1 x 0,5 m stora provgropar i ett system om totalt ca 13,5 m² undersöktes för hand på platsen.

Konstruktioner:

Påträffade murrester i provgroparna indikerar att det funnits en rundkyrka med en förmodad diameter på ca 11 m. Murarna var uppförda i skalmursteknik av kalksten och har vilat på en ca 2 m bred och 0,4 m djup grundbottning av kalksten och småsten i kalkbruk. Ett fyrkantigt kor har troligtvis funnits i öster. Vid undersökningen påträffades även större stenblock av natursten varav vissa var tillhuggna och hade spår av kalkbruk. Dessa uppfattades som lämningar efter en byggnad vilken utifrån fynden sannolikt har använts under 1600- och 1700-talen. Byggnaden uppskattades till ca 12 m i nord-sydlig riktning. Möjligen kan den ha utgjort en senare tillbyggnad till kyrkans kor vilket kan förklara att den uppförts i en annan byggnadsteknik än den ursprungliga kyrkan.

Fynd:

Mynt från 1600- och 1700-talen, knappar, blyinfattat glasfragment, tegel, keramik och ben påträffades.

Datering:

Kyrkan antas utifrån uppgifter i de skriftliga källorna ha uppförts någon gång efter 1150-talet då biskop Bengt den gode tillträdde som biskop.

Resultat:

Övrigt:

Enligt ett tillägg i Äldre Västgötalagens biskopslängd lät biskop Bengt uppföra en kyrka i Dimbo. Spår av förhistorisk aktivitet på platsen indikerades genom fynd av keramik.

38. Dverstorps gamla kyrka, RAÄ Dimbo 41:1, Vg

Källor:

ATA. Sigsjö, Ragnar. 1976. *Rapport över Arkeologisk undersökning av Fornlämning nr 41 Dverstorps kyrkoruin; Dimbo socken, Västergötland, dnr. 460/76.*

ATA. Snædal Brink, Thorgunn. 1978. Rapport, dnr 5903/78.

Sigsjö, Ragnar. 1973. *Arkeologisk undersökning, Fornlämning nr 41, Dverstorps kyrkoruin, Dimbo socken, Västergötland. Rapport 1973.* Landsantikvariekontoret. Skara.

Undersökning:

1920 gjordes ingrepp på platsen för nedgrävning av elstolpe. 1970 påträffades skelettrester i samband

med täckdikning omedelbart söder om ruinkullen. Intendent Nilsson från Falköpings museum besiktigade platsen. Med anledning av fyndet genomfördes samma år en provgrävning på platsen då man grävde ned till murgrunden i korets nordvästra hörn och till första murskiftet över mitten av södra korgrunden. Sommaren 1973 inledde Västergötlands museum under ledning av Ragnar Sigsjö, med hjälp av arbetsinsatser från AMS-arbetare i Skogsvårdsstyrelsens regi, en undersökning på platsen. Denna omfattade lämningarna efter kyrkan samt ett område på ca 2–3 m utanför murarna. Därtill upptogs ett antal provgropar runt om ruinen för att få en uppfattning om kyrkogårdens utbredning och avgränsning. Totalt undersöktes en yta om 200 m². Rasmassorna sållades inte men underliggande lager fingerades systematiskt ned till nivån under grundskiftet. Fynd har över lag knutits till kvadratmeterstora rutor och i vissa fall mätts in mer exakt.

Konstruktioner:

Stolpen som grävdes ned 1920 förankrades vid murrester. Vid undersökning av ruinen 1973 påträffades murarna efter kyrkan vilken utgjordes av ett rektangulärt långhus med smalare raxlutet kor i öster. Kyrkan har varit ca 12,9 x 6,1 m stor och legat i öst-västlig riktning. Murarna var ca 0,8–0,9 m breda och var uppförda i skalmursteknik och murade av kalksten i kalkbruk på en kallmurad grund av natursten. Över bottningen låg ett grundskift av större kalkstensskivor på vilka skalmurarna sedan vilar. Innermurarna har vid något tillfälle putsats och dekorerats. En förkragning syntes utmed norra och södra långhusväggarna innerliv. Förkragningen utmed södra långhusväggen utgjordes av fem sandstensblock vilka skjutit utanför innerlivet med ca 0,2–0,3 m och låg murade med kalkbruk mot muren. Förkragningen utmed södra väggen tolkades, till skillnad från den utmed norra muren, som del av en väggfast bänk. I öppningen mellan kor och långhus har funnits en ca 2 m bred triumfbågsöppning med vederlag av finhuggen sandsten. Valvet har grundlagts på två kraftiga kalkstenshällar vilka skarvats mitt i öppningen och även fungerat som tröskelstenar. Golvnivån i långhuset har troligtvis varit lägre än korets stenlagda golvnivå. I koret påträffades även vad som tolkades som en äldre golvnivå vilken fortsatte in under triumfbågens tröskelstenar. I västra delen av koret iaktogs en tydligare stratigrafi med ett överlagrat brandskikt. I långhusets sydöstra och nordöstra hörn påträffades stenfundament till sidoaltare och dessa låg inte i förband med långhusets murar. Det sydöstra stenfundamentet utgjordes av en ca 0,7 x 0,7 m stor kalkstenshäll och det nordöstra av en ca 0,6 x 0,5 m stor kalkstenshäll vilka båda vilade på innerväggarnas förkragningar.

Utmed kyrkans södra och östra sida påträffades ett större antal kalkstenshällar vilka var upp till ca 2 m långa och kan tolkas som täckhällar över gravar. Samtliga hällar påträffades ca 0,1–0,2 m under rasmassornas undre kant. Några av de mindre hällarna hade en trapesoid form. Hällarna låg koncentrerade öster om koret och utmed kyrkans södra långsida. Inga hällar påträffades norr om kyrkan. Vid undersökningen lyftes på en av hällarna och en mindre grävning till några decimeters djup genomfördes av den relativt mjuka jorden under hällen. Dock kunde ingen gravläggning konstateras på detta djup. Vid besiktningen efter täckdikningen hittades rester efter två skelett samt en stor mängd skelettdelar i de uppgrävda jordmassorna. I provgroparna nordväst och sydväst om kyrkan påträffades lämningarna efter en ca 1,8 m bred kyrkogårdsmur och i provgropar sydsydväst om kyrkan framkom oregelbundna stenpackningar och brandspår. Kyrkogårdsmuren har vilat på en ca 1,8 m bred bottning av huvudsakligen gråsten men med inslag av kalk- och sandsten. Spår av kalkbruk iaktogs på vissa av de översta stenblocken.

Fynd:

Flera byggnadsdetaljer så som en kilsten, spikar och fönsterglas påträffades och ger en bild av kyrkobyggnadens utformning. Kilstenen av huggen sandsten, som hittades i långhuset några meter framför triumfbågsöppningen, har troligtvis ingått i triumfbågsöppningen. Bland det stora antalet spikar fanns en typ med stora skallar som kan ha suttit på dörrar eller ingått i riktigt grova konstruktioner. Dessa påträffades även koncentrerade till långhuset och kan där ha ingått

i taklagskonstruktionen. Åtskilliga skärvor av det brun-gröna fönsterglas som påträffades hade retuscherade kanter. Fyndet av en del av ett blyinfattat fönster vid södra korväggen och förekomsten av koncentrationer av fönsterglas tyder på fönster funnits i södra, östra och möjligen även i den norra korväggen. Troligtvis har ett fönster även funnits i den östra delen av södra långhusväggen. Andra föremål som kan kopplas tillbyggnaden är två nycklar, en låskolv och en gångjärnstapp. Låskolven och en nyckel av järn med rörformad pipa och tredelat ax hittades norr om kyrkan och ytterligare en nyckel av järn med rörpipa och helt ax hittades vid korets nordöstra mur medan en gångjärnstapp hittades utanför långhusets nordvästra hörn. Fynden antyder att kyrkan kan ha haft en nordportal. Vid undersökningen påträffades även en runristad putsbit med runorna ”m a r . . . ” av vilka R runan bedömdes ha en tydlig medeltida form (ATA dnr 5903/78).

Till kyrkans inredning kan fynd som beslag från ett krucifix och en infattningssten, bokbeslag och lövformade hängen kopplas. Fragment av förgyllda kopparbeslag med spikhål och uppkragade ovala hål för infattade stenar hittades på vardera sidan av den antagna sydportalen. Beslaget kan ha suttit på ett altarbordskrucifix och ett av beslagen kan ha utgjort en ändskoning på krucifixet. I nordöstra delen av långhuset hittades även en liten grönaktig oval infattningssten som troligtvis suttit i denna typ av beslag. Bokbeslaget var av mässing och låg i rasmassorna över kyrkan, och framför södra delen av triumfbågsöppningen hittades ett hopvikt silverbeslag. De lövformade hängen som hittades vid undersökningen kan sannolikt knytas till kyrkans belysning. Hängena hittades strax innanför södra långhusmurens mitt, i anslutning till det nordöstra sidoaltaret samt vid norra långhusmurens mitt (4 st). Ett föremål som troligtvis haft en koppling till aktiviteter i kyrkan är det rör av ihoprullad tunn kopparplåt som påträffades i långhuset utmed norra väggen med viss förskjutning åt väster. Anmärkningsvärt är att ett liknande föremål påträffades på ungefär samma plats i långhuset vid undersökningen av Sunnerby kyrka på Kållandsö.

Ett flertal av fynden kan knytas till människors personliga utrustning. I närheten av triumfbågsöppningens södra del påträffades ett ca 20 mm stort blykors med spår efter fastsättning av en trolig kristusfigur. I korets västra del, sannolikt framför huvudaltaret, påträffades en fingerring av förgyllt silver i två delar. Ringen bestod av ett ca 3 mm brett band med en fastlödd klack av förgyllt silverplåt på vilken en kvartsitsten var infattad. Klacken var även dekorerad av fastlödda små granuleringskorn. I koret, strax innanför triumfbågsöppningen, påträffades ett ca 10 mm stort skålförmåt mässingsföremål med centrumhål, möjligen en bronskälla, och ovanpå triumfbågströskeln hittades delar av pilgrimsmusslor från Santiago de Compostela.

I långhuset påträffades fynd i form av personliga föremål som sannolikt tillhört kyrkobesökarna. Framför det nordöstra altaret hittades en svart radbandspärta av horn och strax söder om altaret en beslagsdetalj (ströning?) av koppar med blommönster på ena sidan. Framför altaret låg också en bultlåsnöckel av järn. En del av en kopparlänk och en ringformad sölja är andra föremål som hittades i långhuset. Kedjan framkom strax innanför södra murens mitt och söljan i långhusets nordvästra del.

Sammanlagt påträffades 71 mynt varav 54 brakteater. Samtliga mynt var medeltida och i huvudsak präglade i Sverige. Myntfynden var koncentrerade till koret och östra delen av långhuset. De äldsta mynten kan knytas till tidigt 1200-tal (Knut Eriksson 1167–1196/Erik Knutsson 1206–1216) och de yngsta till 1480-tal. Ett flertal av brakteaterna och mynten var präglade under Valdemars (1250–1275) och Magnus Erikssons (1319–1363) tid.

Ett antal föremål påträffades även utanför kyrkans murar. Utanför korets nordöstra hörn hittades en beslagsdetalj av kopparlegering, möjligen en ströning samt ett rektangulärt beslag i driven förgyllt mässing med bladornamentik och två hål efter nitar (ca 20 x 15 mm). Föremål av mer vardaglig karaktär i form av ett skifferbryne och keramik hittades också vid undersökningen. Skifferbrynet

påträffades utanför nordöstra delen av kyrkan medan keramiken, i form av glaserat rödgoods samt en bottenskarva av svartgoods, hittades i korets sydöstra del ovanpå stengrunden. Ca 5 m utanför kyrkans södra sida hittades även en polykrom glaspäråla.

Datering:

Sigsjö placerar uppförandet av kyrkan till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal.

Resultat:

Övrigt:

Påträffade brandlager samt brandskadat fönsterglas tyder på att kyrkan eldhärjats, troligtvis under sent 1400-tal. I och kring kyrkan har anmärkningsvärt många högststatusföremål påträffats.

39. Edsleskogs kyrkplats, RAÄ Edsleskog 49:1, D1

Källor:

ATA. Svensson, Nils Ivan. 1949, dnr. 1949/5399.

Lazarides, Anton & Mühlenbock, Christian. 2020. "Åter till Edsleskog". Nya rön kring den medeltida kyrkan. Hembygden 2020. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Uddevalla. Sid. 13–36.

Undersökning:

En provschaktsundersökning genomfördes på platsen 1947 av landsantikvarien Nils-Ivan Svensson. Syftet var att fastställa murarnas sträckning samt markera dessa till skydd för framtida gravgrävningar. Arbetskraft ställdes till förfogande av kyrkofullmäktige i Edsleskog. En planritning upprättades efter undersökningen. Vidare undersökningar genomfördes 2019 och 2020 av arkeologer vid Lödöse museum. Det huvudsakliga syftet var att datera kyrkan och erhålla en så tidig datering som möjligt. Med utgångspunkt i Svenssons plan över kyrkan upptogs ett schakt över koret och ytterligare ett schakt över den norra korsarmens östra mur för att studera murverket och korsarmens relation till långhuset. Undersökningar genomfördes sommaren 2020, men har i dagsläget inte publicerats.

Konstruktioner:

Undersökningar och äldre dokumentation har visat att kyrkan utgjorts av ett treskeppigt långhus med ett långt kor som avslutats med en absid i öster. Under 1200-talet har i ett senare skede korsarmar tillförts kyrkan på vardera sidan av långhuset. Tillförandet av korsarmarna innebar att långhuset där fick två sidoskepp på vardera sidan. Arkadgångar har funnits ut mot långhusets sidoskepp. Kyrkan har varit mellan 40–50 lång och ca 29 m bred om korsarmarna inkluderas. Murarna har varit uppförda av tegel på en grundmur av större naturliga stenblock. Över grundmuren i absiden fanns en låg skalmur av huggna stenblock på vilken tegelmuren byggts, möjligen har samma konstruktion gällt för hela kyrkan. Mellan koret och långhuset har en triumfbåge funnits. Vid Svenssons undersökning framkom även murverk i långhusets riktning i den del där koret tidigare funnits. Detta antyder att koret varit lika brett som långhuset. Söder om absiden framkom i schaktkanten ytterligare flertalet stora naturstenar som föreföll bilda en rundad struktur. Denna välvda stengrund antyder möjligen, tillsammans med Svenssons iakttagelser av ett bredare kor, att ytterligare en absid funnits på den sydöstra delen av koret.

I korets centrala delar påträffades spår efter flera golvnivåer och tre olika brandlager observerades. Det yngsta golvlaget var ett trägolv medan de två äldre golvnivåerna utgjordes av packat kalkbruk.

Mellan absiden och koret framkom en två tegelstenar bred rad som avgränsat de två delarna. Denna avdelande konstruktion kunde kopplas till den andra golvnivån. Även om äldre golvnivåer påträffades har kyrkan under större delen av medeltiden varit försedd med trägolv.

Den norra korsarmens östra mur var anlagd med stötfog mot långhusets befintliga murverk. Därav drogs slutsatsen att korsarmen uppfördes senare än långhuset. I norra respektive södra delen av korsarmen fanns utskjutande hörn som uppfattades som grund för ett kryssvalv. Ett trägolv hade byggts på ett uthak på den nedre stenmurens lägre skikt med golvbjälkar som stöd. En koncentration av färgat fönsterglas samt blyspröjs invid korsarmens östra mur tyder på att ett fönster funnits där. Centralt i korsarmen påträffades en packning av större stenar samt en hel del ben som möjligen kan vara rester av en gravläggning.

I äldre beskrivningar förekommer uppgifter om att kyrkan haft ett såväl som två torn. Var tornet, och om det funnits mer än ett, stått är utifrån tillgänglig information i dagsläget oklart. Möjligen har det funnits ett västtorn, men ett alternativ är ett torn mellan de två korsarmarna. En trappa i muren i kyrkans västgavel har dock sannolikt utgjort en uppgång till en övre tornkammare.

Fynd:

I korsarmen påträffades en hel del färgat fönsterglas, delar av blyspröjs samt ett stormsteg. Bland rasmassorna i koret och norra korsarmen påträffades formtegel i form av rundade och treklöverformade tegelstenar som ingått i valvbågar av olika slag.

Förutom en hel del spik påträffades gångjärn, hängen från ljuskronor, ett beslag i form av ett krucifix samt en hänganordning till ett rökelsekar. Sistnämnda påträffades i övergången till absiden, sannolikt där altaret bör ha stått. I den norra korsarmen hittades en bronssmälta med en vikt på ca 8 kilo. Troligtvis rör det sig om rester från en av kyrkans mindre klockor som funnits i korsarmen. Utöver detta hittades ett antal bronsnålar samt ett remändesbeslag. Flera fynd av mynt gjordes och majoriteten av dessa kan dateras till 1200-tal. Ett av mynten hittades i korsarmen och kunde dateras till kung Erik Knutssons regeringstid mellan 1208–1216.

Datering:

I dagsläget har ännu inga dateringar publicerats, men kyrkan antas ha uppförts under tidigt 1200-tal.

Resultat:

Övrigt:

Vid sitt besök i Rom erhöll biskop Bengt den yngre påvens välsignelse att erbjuda avlat till dem som besökte helgonets grav i Edsleskog. I ett brev utfärdat av påve Honorius III finns en uppgift om att kyrkan i Edsleskog uppfördes 1220. Koret och korsarmarna förstördes vid en brand 1568.

40. Ekshärads gamla kyrka, RAÄ Ekshärad 6:1, Vr

Källor:

Axelsson, Susanne & Olsson, Hans. 1997. *Särskild arkeologisk utredning vid väg 932, förbifarten vid Ekshärad*. Internrapport 1997:15. Värmlands museum. Karlstad.

Jonsson, Leif. 2003. *Osteologisk undersökning av skeletten från 2001 års delutgrävning av Ekshärads gamla kyrkogård, Värmland*. Arkeologiskt naturvetenskapligt laboratorium. Göteborgs universitet. Rapport 2001:7.

Olsson, Hans. 2002. *Arkeologisk undersökning av en ödekyrkogård från 1500–1600-talen. Ekshärad socken, Hagfors kommun, Värmlands län*. Internrapport 2002:17. Värmlands museum.

Tham, Louise. 1966. Rapport över undersökning på platsen för Ekshäradas gamla kyrka, Värmland. Rapport dnr. 628/1966 Värmlands museum.

Undersökning:

Vid en arkeologisk provundersökning av platsen för Ekshäradas gamla kyrka 1966 blottades murarna efter den gamla kyrkan. Undersökningen genomfördes av Värmlands museum under ledning av arkeolog Louise Tham, och bekostades av Ekshäradas församling. Schakt upptogs i öst-västlig samt nord-sydlig riktning över kyrkans murar för att blotta grundstenarna. Koret frilades och undersöktes invändigt. 1997 utförde Värmlands museum en utredning vid kyrkplatsen inför planerna på brobyggnation över Klarälven. Syftet var att undersöka en eventuell kyrkogårds utsträckning söder om kyrkan. Detta genomfördes med hjälp av sökschakt på relativt många platser. Vid undersökningen 1997 påträffades ett sextiotal begravningar och lösa skelettdelar efter ca ett 100-tal individer. För att kontrollera skelettets bevarandegrad undersöktes en av gravarna. Med anledning av byggandet av en bro med delvis ny vägsträckning genomfördes ytterligare en undersökning på platsen 2001 av Värmlands museum i samarbete med Göteborgs universitet där Vägverket var beställare. Syftet var att undersöka och dokumentera delar av den gamla kyrkogården och sätta in resultaten i ett vetenskapligt sammanhang. Matjorden banades av med maskin medan framrensning av skelett utfördes för hand. 98 gravar undersöktes varav 72 var mer intakta. Skeletten rensades fram och dokumenterades.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med ett kor av samma bredd som långhuset och med en tresidig avslutning i öster. Kyrkan har varit uppförd av trä och var ca 23,5 m lång och 9,5 m bred. Grundstenarna på kyrkans norra sida låg tämligen glest med ett avstånd på ca 0,5–1,3 m, medan de på södra sidan var betydligt kraftigare och låg i en tät packning. En flat sten, ca 2 m i diameter, låg strax utanför grundstenarna i söder och har troligen tjänat som tröskelsten vid en ingång i södra långhusväggens mitt. Utanför korets östra vägg framkom lämningarna efter en grav. Denna undersöktes ej. Söder om kyrkan påträffades en grävd ränna/dike som gjorde en 90 graders vinkel mot norr. I väster hade rännan en tydlig avgränsning, troligtvis har här funnits en öppning mot söder. I rännan påträffades tre stolphålsliknande nedgrävningar, ca 0,1–0,18 m djupa. Troligtvis utgör rännan resterna efter en avgränsning i form av en stolpkonstruktion runt kyrkogården med spår efter en öppning. Skelettdelar från söndergrävda begravningar tillsammans med skeletten från undersökta gravar visade att de flesta som begravts på södra delen av kyrkogården var män. Resultatet talar för att en relativt strikt könssegregering tillämpades och att kvinnorna begravts norr om kyrkan. De flesta undersökta gravarna innehöll spår efter träkistor. De gravlagda hade placerats liggande på rygg i öst-västlig riktning och med huvudet i väster. I en av gravarna påträffades näver, troligtvis från en svepning.

Fynd:

Fynd som påträffades utgjordes av två mynt från 1600-talet och en brakteat från 1400-talets slut samt några järnfragment, spikar och benrester. I fem av de undersökta gravarna hade mynt placerats i kistorna. Samtliga mynt var från 1600-talet. En sölja med remändesbeslag, en hyska och hake samt textil påträffades i några av gravarna.

Datering:

Brakteaten tyder på att kyrkan varit i bruk under 1400-talets andra hälft. Könssegregeringen i begravningarna tyder på att kyrkogården är ännu äldre.

Resultat:

Övrigt:

Från Ekshärads gamla kyrka finns en dopfont i täljsten bevarad. Funten har daterats till 1200-talets första hälft. Ekshärad finns omnämnt i skriftliga källor under tidigt 1200-tal.

41. Eskilsäters kyrka, Eskilsäters sn, Vr

Källor:

ATA. Schyman, Ivan. 1950, dnr. 2117/50.

ATA. Svensson, Gilbert. 1953. *Eskilsäters kyrka. Undersökningar 1950–1952*, dnr. 1717/53. Olsson, Hans. 2000. *Schaktkontroll vid Eskilsäters kyrka. Eskilsäters socken, Säffle kommun, Värmlands län*. Internrapport 2000:8. Kulturmiljöenheten. Värmlands museum. Karlstad.

Undersökning:

I samband med en renovering av kyrkan genomfördes undersökningar 1950–1952 av amanuens Gilbert Svensson vid Värmlands museum på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Vid dränering av kyrkan och inläggande av nytt golv togs all lös fyllning under det gamla golvet i långhus och kor bort. 2000 genomförde Värmlands museum också en schaktkontroll i samband med anläggningsarbeten vid kyrkan. Ett schakt grävdes från nordvästra delen av kyrkans torn mot nordväst. Schakt upptogs även utmed tornets södra vägg, kyrkans långhus samt i form av stickprov utmed sakristia och kor.

Konstruktioner:

Kyrkan har troligtvis tidigare utgjorts av ett långhus med smalare kvadratisk kor vilket avslutades i öster med en absid. Tornet i väster var inte murat i förband med långhusets murar, men Svensson konstaterade att tornets murverk var av medeltida karaktär. Koret hade i stor utsträckning använts för begravingar. Mellan öppningen till sakristian och koret påträffades lagda grundstenar ca 0,35–0,5 m under golvet. Stenarna var sammanfogade med kalkbruk. Även i skärningen mellan nuvarande kyrkans långhus och kor påträffades på norra sidan motsvarande grundmur. Grundmurarna efter ett äldre kor svängde på båda sidor inåt och detta tolkades av Svensson som att koret avslutats med absid i öster. Långhusets murar var uppförda av råhuggen gråsten och som bredast nedtill, ca 1,2–1,3 m. Murarna hade enligt Svensson uppförts på en grov och primitiv grund. Vid renoveringen blev det tydligt att långhusets murar byggts på upp till. Ursprungligen har långhusets murar haft en inre höjd på ca 3 m. Resterna av en igenmurad sydportal påträffades i den västra delen av södra långhusväggen. Öppningen har varit ca 0,9 m bred och i grunden påträffades bevarade tröskelstenar. En igenmurad öppning, ca 1,6 m hög och 0,6 m bred framkom även i den norra tornmuren. Öppningen visade sig leda till en i tornmuren lagd stentrappa bestående av 11 trappsteg. Trappan var ca 2,5 m hög och sträckte sig mot väster och upp mot en andra våning i tornet. Utanför den sydöstra delen av kyrkan, med fortsättning in under södra långhusväggens grund, påträffades rester av ett brandlager, ca 0,02–0,05 m tjockt och tämligen sammanhängande. I samband med schaktövervakningen 2000 identifierades samma kollager, ca 0,02 m tjockt, på södra sidan av långhuset i hörnet mellan långhus och vapenhus. Brandlagret påträffades ca 0,33 m under grästorven och låg delvis på berg. I kollagret fanns enstaka skärvstenar och skörbrända stenar, som dock var svåra att skilja från modernt singel. Vid långhusets västra vägg, där tornets södra vägg ansluter, påträffades äldre grundstenar till kyrkan. I samband med förberedelserna inför restaureringsarbetet blottades 1950 strax söder om tornets/vapenhusets södra vägg en stensockel, ca 3 x 3 m i fyrkant. Platsen för stenkistan påträffades även vid schaktövervakningen 2000. Denna var då markerad med ett antal stenar synliga i ytan. Direkt under grästorven och stenarna påträffades en hel del ben. Grävningen avbröts därmed.

Fynd:

I koret påträffades ben, kistfragment och kistbeslag samt två sporrar med kvarsittande trissa.

Datering:

Svensson daterar kyrkan utifrån typen till 1100-talet eller tidigt 1200-tal.

Resultat:**Övrigt:**

Kyrkan byggdes om ca 1680. Möjligen kan brandlagret under kyrkans södra mur antyda att en äldre träkyrka på platsen brunnit. Rörande stenkistan söder om tornväggen fanns på 1950-talet sagner i orten om att det vid kyrkan ska ha legat en benkällare eller ett benhus. Detta revs eller övertäcktes emellertid ”för åtskilliga tiotal år sedan” eftersom folket i församlingen där tog ben och band fast på harvar eller nät för skörde- eller fiskelycka.

42. Ettaks kyrkplats, RAÄ Velinga 2:1, Vg

Källor:

ATA. Beerståhl, Nils Fredrik. 1970. *Rapport över arkeologisk undersökning av Ettaks kyrkoruin, Velinga socken, Västergötland*. Landsantikvariern i Skaraborgs län, dnr 1331/1971. Hjolman, Birgitta. 1971. Med grävskopa och spade till medeltiden. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1971*. Sjätte delen, åttonde häftet. Skara. Sid 366.

Undersökning:

En mindre undersökning genomfördes under åren 1936–39 på initiativ av domänintendent Birger Ekberg för att fastställa kyrkans utsträckning och form. Man följde murarnas sträckning och lämnade kyrkans inre orört. Sommaren 1970 genomfördes en slutlig undersökning av antikvarie Nils Fredrik Beerståhl under ledning av landsantikvariern. Undersökningsytan utfördes med arbetskraft från AMS och omfattade i princip kyrkobyggnadens murar samt ytan innanför murarna. I stort sett all jord ned till ett spadtåg under golvnivån innanför kyrkans murar sällades.

Konstruktioner:

Kyrkogrunden utgjordes av ett rektangulärt långhus, ca 8 x 10 m stort i utvändiga mått, samt ett smalare kor som var ca 5 x 4 m stort. Det var osäkert huruvida korets östra väg varit rak eller haft absid. Långhusets norra, södra och västra murar uppmättes till en bredd av som mest ca 1,75 m, medan murarna i koret var ca 1 m breda. Murarnas kraftiga dimensioner kan tyda på att väggfasta bänkar löpt utmed långhusets innerväggar. Murarna var uppförda av tuktade sandstens- och kalkstensblock i skalmursteknik på skråkantad sockel. Spår av en sydportal påträffades i västra delen av södra långhusväggen. Delar av portalen, bland annat i form av en huggen kolonnbas i sandsten, fanns bevarade in situ. Triumfbågsöppningen har i golvnivå varit ca 1 m bred men vidgat sig upptill. I långhuset påträffades en ca 1,2 x 0,3 m stor bearbetad sandstenshäll som möjligen kan ha varit inmurad i triumfbågens ena sida med en pendang i den andra. I kor och långhus fanns rester av ett golv av kalkstenshällar. Golvnivån i koret var ca 0,1 m högre än i långhuset. I korets sydvästra del påträffades ca 0,3 m under golvet en grav innehållande skelettet efter ett barn i 6–7 årsåldern. Barnet hade placerats med huvudet i väster och med armarna vinklade i 90 grader över magen.

Fynd:

Inom kyrkans murar påträffades 21 svenska, danska, norska och nordtyska mynt av silver och koppar. Sex hittades i koret, nio i östra delen av långhuset och resterande i långhuset. Det äldsta myntet utgjordes av en norsk silverbrakteat präglad under perioden 1160/70–1205, ett mynt daterades till 1200-talets andra häft och sex till 1300-talet. Det yngsta myntet daterades till 1666. Därutöver

påträffades en tärning av ben och två spelbrickor samt en hängningsanordning till en lampa i koret. Flera beslag samt en slipsten framkom i långhuset och en förmodad ljushållare samt en fönsterhake påträffades vid västra långhusmuren. Anmärkningsvärt är att medan 44 spikar påträffades i koret, så hittades endast fyra stycken i långhuset.

Datering:

Kyrkan uppfördes troligen på 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan har troligtvis utgjort gårdskyrka till Ettaks medeltida kungsgård.

43. Fagerlids kyrkplats, RAÄ Hova 14:1, Vg

Källor:

ATA. Ullenius, Gunnar.1953. *Angående besiktning av gammal kyrkplats vid Fagerlid i Hova sn*, dnr 158/53.

ATA. Beerståhl, Nils Fredrik. 1970. *Rapport över arkeologisk undersökning av Fagerlids kyrkplats, Hova socken, Västergötland*. Landsantikvarien i Skaraborgs län, dnr 1330/71. ATA, dnr 1649/63.

Undersökning:

Undersökningen av platsen genomfördes 1970 under ledning av Gunnar Ullenius med hjälp av arbetskraft från AMS, med fil. lic. Barbro Sjöstedt som platsledare och med medverkan av fil. lic. N. F. Beerståhl. Undersökningen initierades av Ullenius och bekostades av Hova församling. Ytan innanför de stenrader som kunde antas vara lämningar efter en kyrka frilades och påförd jord avlägsnades ned till ursprunglig markyta. Jorden innanför stenraderna sållades. Flera provschakt grävdes även inom den förmodade kyrkogården.

Konstruktioner:

Lämningarna efter en byggnad påträffades på platsen i form av en stenfot. Den västra väggens stenfot framträdde tydligt liksom två hörnstenar och en mittsten i vad som tolkades som väggen på den norra sidan. Lämningarna efter grunden var ca 9 x 6 m stor. En grustäkt hade skadat de andra två väggarnas syllstenar vilka saknades helt och därför kunde man inte fastställa om kyrkan haft ett kor. Lämningarna tolkades av Beerståhl och Ullenius som grunden efter en kyrka av trä uppförd i timmer i likhet med grannkyrkan i Älgarås. Undersökande arkeolog och platsledare, Sjöstedt, ansåg emellertid inte att det funnits en kyrka på platsen eftersom inga gravar påträffades utanför byggnadsgrunden på vad som antogs vara kyrkogården.

Fynd:

Två s.k. hvidemynt från 1400-talet påträffades inom anläggningen samt en medeltida brakteat (ej bestämd) och några kopparmynt från 1600-talet. Keramikskärvor, varav en mynningsbit, påträffades vid undersökningen i anslutning till en grop med kol och skörbrända stenar. Keramiken var av grovmagrat gods och möjligen från järnålder.

Datering:

Kyrkan i Älgarås har daterats till mitten av 1200-talet.

Resultat:

Övrigt:

Rester efter en hålväg fanns söder om anläggningen.

44. Floby kyrka, Floby sn, Vg

Källor:

ATA. Magnusson, Einar, dnr. 7822/63. Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

Vid gravöppning 1963 på Floby kyrkogård påträffades en grav innehållande en stenkista. Anläggningen förstördes i samband med att den öppnades, men uppgifterna dokumenterades och inrapporterades till Riksantikvarieämbetet av tandläkare Einar Magnusson.

Konstruktioner:

Graven påträffades på kyrkogården ca 20 m söder om kyrkans mitt. Stenkistan utgjordes av halvmeterstora kalkhällar ställda på kant med en smalare nisch för huvudet. Under huvudet låg en liten sten som underlag. Flata kalkstenshällar täckte kistan och på dessa låg tre kolstycken. Kistans botten låg ca 1,8 m under mark, men påfyllningar vid äldre planeringar har påverkat marknivån. Den döde hade placerats med huvudet i väster och armarna raka utefter sidorna.

Fynd:

Datering:

Theliander daterar graven till tidig medeltid, sannolikt 1100-tal utifrån likheten med andra gravar påträffade ibland annat Sjögerås, Vilske Kleva och Borgunda.

Resultat:

Övrigt:

45. Friggeråkers kyrkplats, RAÄ Friggeråker 29:1, Vg

Källor:

ATA. Svensson, Hilding. 1943. *Preliminär framgrävning av grunden till Friggeråkers kyrka*, dnr 4359/43. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

Kyrkans murar framgrävdes 1943 av Hilding Svensson och komminister Erik Cederbom med hjälp av arbetare från trakten. Syftet var att få visshet om hur mycket av kyrkans murar som kunde finnas kvar samt erhålla en plan över kyrkan eftersom en sådan tidigare saknades i Riksantikvarieämbetets arkiv. Murarna efter kyrkan grävdes fram utan att man gick ned på djupet.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Kyrkan var ca 16 m lång och 7 m bred med ett ca 4,8 m brett kor. Långhusets murar var ca 1,15 m breda och har varit uppförda av huvudsakligen tuktad kalksten men med en och annan sandsten i botten. I öppningen mellan långhus och kor påträffades grundstenarna efter en triumfbåge. Grundstenarna låg delvis under murarna i långhusets östvägg. Kyrkan har vid senare ombyggnad erhållit ett nytt kor av sandsten, ett vapenhus av trä samt en sakristia.

Fynd:

Spikar av järn.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Enligt äldre Västgötalagens biskopslängd var Friggeråker en av de platser som biskop Sigfrid lät viga till kyrkogård. Kyrkan eldhärjades troligtvis av danskarna 1566.

46. Fullösa kyrka, Fullösa sn, Vg

Källor:

ATA. Widéen, Harald. 1936. *Några iakttagelser vid byggnadsarbeten i Fullösa k:a, Kinne hd, Vg*, dnr 2411/1936.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Jansson, Bror. 1984. *Fullösa kyrka*. Halmstad.

Undersökning:

I samband med renoveringar av kyrkan 1936–37 samt 1970 genomfördes grävningar och undersökningar i och utanför kyrkan. Vid renoveringen på 1930-talet grävdes för installationen av en ny värmeledning och i samband med detta togs golvet upp i kyrkans kor och sakristia. En undersökning genomfördes av Harald Widéen på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Undersökningen omfattade sakristian och ett område från sistnämnda och utmed långhusets södra vägg. Påträffade stenblock och murrester inmättes och avvägdes och den uppgrävda jorden genomletades noggrant men sållades ej av tidsbrist. 1970 grävdes för dränering i anslutning till långhusets norra yttervägg.

Konstruktioner:

Vid undersökningen i kyrkan påträffades anslutningen mellan långhuset och ett äldre kor och det visade sig att kyrkan tidigare bestått av ett långhus med ett smalare rakslutet kor. Stora delar av murresterna hade utplånats vid ombyggnationen av kyrkan på 1700-talet, men i den södra kormuren påträffades på dess insida ca 0,4 x 0,24 m stora tuktade granitblock i liv med varandra. Under det befintliga golvet påträffades ett äldre kalkstensgol. I koret har detta legat ca 0,1 m högre än golvet i långhuset. I långhuset utmed södra väggen påträffades även spår efter ett äldre trägol. Ingången till kyrkan var belägen i södra långhusmuren med förskjutning åt väster. 1970 påträffades norr om kyrkan en liljesten. I koret framkom på ca 0,95–1,0 m djup en grav som innehöll ett skelett. Den döde låg i östvästlig riktning och hade placerats med huvudet i öster.

Fynd:

Påträffade fynd utgjordes av en ca 0,09 m lång bennål/syl innanför norra långhusväggens östligaste fönster. En obestämd brakteat samt en brakteat från 1300-talet, präglad under Albrekt av Mecklenburg, hittades i schaktet innanför södra långhusväggens mellersta fönster. Utöver detta tillvaratogs 5 metallknappar och ett antal kopparmynt från 1700-talet.

Datering:

Ett prov från det södra remstycket i kyrkans långhus har daterats dendrokronologiskt och av Alf Bråthen uppskattats till ett fällningsår under perioden 1203–1205 (Dahlberg 1998:267 och där anf. litt.).

Resultat:

Övrigt:

47. Gestads gamla kyrka, RAÄ Gestad 3:1, DI

Källor:

ATA. Engström, L. M. 1916, dnr. 565/16.

ATA. Roland, Anders. *Gestads gamla kyrka*, dnr. 740/19.

ATA. *Elfsborgs Läns Annonsblad No 12 den 21/4 1944*. Gestads kyrkor – historia och kuriosas, dnr. 3975/1973.

SHM inv. nr.16328.

Tillväxten SHM 15969.

Undersökning:

1917 genomfördes undersökningar på den gamla kyrkplatsen genom att ett antal schakt upptogs på platsen. I huvudsak grävdes grundmurarna fram för att på så sätt kunna rekonstruera kyrkans plan. Undersökningarna leddes av folkskolläraren Sigfrid P. Gunnäs, Färgelanda och församlingen bidrog med dagsverken. Rapport från undersökningen saknas och ingen dokumentation förefaller finnas bevarad förutom sporadiska uppgifter angående myntfynden.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakslutet kor i öster. Kyrkan uppmättes till ca 18 x 11 alnar (ca 10,7 x 6,5 m) och var uppförd av tegel med utsmyckningar av formtegel. Anders Roland omtalar en triumfbåge och påträffades förmultnade trärester i öppningen.

Fynd:

I fyllningen under golvet hittades 10 mynt från medeltid och nyare tid, det äldsta från 1478.

Sommaren 1917 påträffades 16 mynt i ett hopat fynd i det sydöstra hörnet av 1200-talskoret. Det äldsta myntet var en penning präglad under kung Valdemar 1250–1275 (SHM inv nr. 15969). I övrigt hittades två brakteater präglade under Magnus Ladulås 1275–1290, samt ett norskt mynt präglad under Haakon Magnusson 1299–1319 (SHM inv nr. 15969). Det yngsta myntet kan dateras till 1668. I öppningen mellan långhus och kor påträffades ett par kisthandtag av järn och av 1700-talstyp, samt en del ben. Vid undersökningarna påträffades och tillvaratogs även tegel och profiltegel från kyrkan vilka förvaras i Historiska museet samlingar.

Datering:

Utifrån byggnadsstätt, den bevarade dopfunten samt myntfynden antas kyrkan ha uppförts på 1200-talet. Jfr även Ekres tolkning av lämningarna efter en kyrka på Murängen, Gestad.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan revs troligtvis på 1790-talet.

48. Glava gamla kyrka, RAÄ Glava 72:1, Vr

Källor:

ATA. Atterman, Ingemar. 1941, dnr. 3552/41.

Undersökning:

Lämningarna efter kyrkan samt ytterligare en byggnad undersöktes av arkeolog Ingemar Atterman på uppdrag av Riksantikvarieämbetet 1941. Medel för bekostandet av undersökningen insamlades av församlingen. Byggnadsresterna frilades till dess att en yttre avgränsning blev tydlig. Från byggnadslämningens västra del upptogs ett 0,4 m brett och 33 m långt schakt i västlig riktning över kyrkogården mot platåns västra del.

Konstruktioner:

Lämningarna efter kyrkan, som varit uppförd i trä, utgjordes av en utbredd, oftast enskiktad, anhopning av otuktad sten av varierande storlek, från ca 0,2–1,5 m. Lämningarna efter kyrkan hade sin största längd i väst-öst och uppmättes till ca 22,5 m. Bredden uppmättes till som mest ca 10,0 m. Eftersom materialet i grundläggningen föreföll utrasat, var kyrkans storlek svår att avgöra. Den västra delen har bestått av ett smalare parti, troligtvis ett torn, vars grundlämningar skiljde sig från resten av kyrkogrunden då de hade en mer distinkt begränsning i norr och söder, och genom att stenmaterialet låg tätare. Denna västra byggnadsdel uppmättes till ca 7,0 m i norr-söder och i väster-öster till ca 4,75–5,0 m. Under ett större stenblock, som låg uppallad på småsten i den västra delen av tornets södra vägg, var jorden rödfärgad och ett jordprov togs. I västra delen av schaktet över kyrkogården påträffades en gles stensamling, ca 3 m lång. Omedelbart sydöst om lämningarna efter kyrkan påträffades grunden efter ytterligare en byggnad. Lämningarna utgjordes av otuktad sten samlad till en oregelbunden fyrkant, ca 8 x 9 m stor kring ett ca 3,5 m stort öppet område. Söder om kyrkan på platåns södra rand fanns två jordhögar, ca 0,4 m höga. Den östra av dessa undersöktes och visade sig innehålla mindre stenar och slaggklumpar.

Fynd:

Vid undersökningen av lämningarna efter kyrkan påträffades en cylindrisk holk av brons, ca 5,4 cm lång, i grundens sydvästra del. Ett antal kisthandtag, en egg till en tråspade, en skrinhasp av järn med gångjärn, ca 19,7 cm lång, en kniv och en nyckel av järn, en del av ett gångjärn samt en del av ett eldstål påträffades också. Över 210 järnspikar av olika storlekar tillvaratogs från kyrkoruinen, bland annat två spikar med klövet, utsmitt huvud, ca 24 cm långa. Skärvor av ett glaskärl samt keramik i form av rött lergods från bland annat ett fat påträffades också i anslutning till lämningarna efter kyrkan. I anslutning till den andra byggnaden påträffades 9 spikar samt en krampa av järn. I schaktet över kyrkogården påträffades skelettdelar på ett djup av ca 0,15–0,2 m.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

I samband med omnämmandet av byggnaden sydöst om kyrkan redogör Atterman för en tradition om ett pilgrimshärbärge som skulle ha gett upphov till den första kyrkan, eller kapellet, i Glava.

49. Grolanda kyrka, Grolanda sn, Vg

Källor:

Theliander, Claes. 2003. *Rapport forskningsundersökning. Grolanda medeltida kyrkogård, Grolanda kyrka och socken. Falköpings kommun, Västergötland*. GOTARC serie D, arkeologiska rapporter. Institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet. Göteborg. Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

Vid en golvläggning 1953 påträffades grundmurar tillhörande den medeltida kyrkan samt ett antal medeltida gravhällar. En undersökning genomfördes av Gunnar Ullenius 1953, men resultatet har inte publicerats och förutom en schaktplan saknas övrigt dokumentationsmaterial. Schaktplanen finns återgiven i Thelianders avhandling 2005. 2003 genomförde Claes Theliander en mindre undersökning utanför den nuvarande kyrkans södra långhusvägg som en forskningsgrävning inom ramarna för sin forskarutbildning. Syftet var att följa upp fyndet av de medeltida gravhällarna på 1950-talet. Sammanlagt 18 m² av grusgången undersöktes längs med den yngre kyrkans södra långhusvägg. En meterruta samt fem schakt öppnades utmed muren.

Konstruktioner:

Grundmurarna efter den äldsta stenkyrkan visade att den utgjorts av ett rektangulärt långhus med rakslutet kor. Utifrån Ullenius uppmätningar redovisade på schaktplanen är det tydligt att det funnits en öppning i södra långhusväggen med en förskjutning åt väster. Ullenius har på sin plan dokumenterat 9 gravar varav 6 täcktes av liggande hällar och 3 innehöll kistor i form av kantställda kalkstenshällar. Gravarna låg på det som tidigare varit kyrkogård, strax söder om den medeltida kyrkans södra långhusvägg. Ullenius beskriver de gravar som täcktes av hällar som in situ. Av dessa fanns en liljesten och en häll ornerad med ristade sammanlänkade korsande kors (Grolanda RAÄ 110 och 111). Liljestenen låg i en grupp om tre gravhällar utanför södra långhusväggens mitt. Ingen konstruktion förefaller ha påträffats i vare sig graven under liljestenen eller i gravarna under de andra täckhällarna. Stenkistorna har Ullenius däremot ritat upp på planen. I Thelianders schakt 1, beläget längst västerut, påträffades skelettet av ett barn i anatomisk ordning delvis under muren och på ett djup av ca 0,65 m. I schakt 2, mellan schakt 1 och sydporten vid långhusets mitt, påträffades på ett djup av ca 0,9 m en mängd ben i vad som uppfattades som anatomisk ordning. Grävningen avbröts därför. På samma nivå påträffades även ett par på kant ställda kalkstenar, ca 0,4 x 0,4 m stora, vilka tolkades som ena långsidan av en stenkista. Schakt 3 öppnades strax öster om trappan vid sydportalen och här påträffades en flat, ornerad gravhäll av bergart på ett djup av ca 0,35 m under markytan. Gravhällen låg i öst-västlig riktning utmed långhusmuren och med den bredare änden i väster. Den visade sig vara ca 1,65 m lång, 0,6 m bred och ca 0,1 m tjock. Theliander anser att hällen bör vara av samma typ som Ullenius tidigare påträffat på insidan av 1700-talskyrkans murar och att den täcker en grav. Graven undersöktes dock inte.

Fynd:

I graven under liljestenen påträffades en brakteat som enligt Ullenius anteckningar var en Knut Eriksson-brakteat (1167–1195/96), men enligt Theliander var det en Erik Knutsson-brakteat från perioden 1208–1216.

Datering:

Graven som täcktes av en liljsten kan dateras utifrån myntet till sent 1100-tal/tidigt 1200-tal.

Resultat:

Övrigt:

50. Gudhems kloster, RAÄ Gudhem 72:1, Vg

Källor:

ATA. Fürst, Carl M., dnr 3391/32 samt 114/34.

ATA. Roth, Stig. 1936, dnr. 2188/36 samt 2189/36.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Roth, Stig 1973. *Gudhems klosterruin: grävningsberättelse avseende planform och murverk, altaren, stendekor och gravar*. Acta Regiae Societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora, nr. 8. Stockholm.

Undersökning:

Undersökningar av klosterruinen genomfördes vid upprepade tillfällen under perioden 1928–1970. De inledande undersökningarna initierades och bekostades av en privatperson och genomfördes som forskningsundersökning av riksantikvarieämbetet under ledning av intendenten fil. dr. Stig Roth understödd av assistent Olof Hedén. Då undersökningarna påbörjades 1928 koncentrerade man sig inledningsvis på koret. Därefter följde undersökningar som varade mellan två till tre månader varje år fram till 1950. Arbetet genomfördes med stor noggrannhet där all jord sållades. Hela den undersökta ytan delades in i kvadratmeterstora rutor dit påträffade fynd fördes med angivelse om vilket djup de påträffades på. Skeletten i gravarna ”frampenslades” och dokumenterades. Efter detta följde ett antal restaureringsåtgärder. 1968–69 undersöktes området väster om klostret för att utröna konverslängas storlek.

Konstruktioner:

Under den äldsta fasen, från 1100-talets första hälft till 1200-talets mitt, tillhörde kyrkan inledningsvis kungsgården. Kyrkan hade ett treskeppigt långhus med ett rektangulärt rakt avslutat kor. Koret hade samma bredd som långhusets midskepp och i norr och söder utvidgades långhusets murar i en korsarm med en absidliknande välvning i öster på vardera sidan av mittkoret. Kyrkorummet var försett med rundade arkadbågar i romansk stil. Kyrkans murar var uppförda i skalmursteknik med mönstring av omväxlande natursten, sandsten och kalkstensflis. Hörnpartierna var upplagda som ”grova kedjor”. En öppning i långhusets murar fanns i den västra långhusväggen och denna öppning var förmodligen huvudingången till kyrkan under den äldsta perioden.

Strax efter 1200-talets mitt byggdes kyrkan om och utökades. Samtidigt som klosterlängor uppfördes utvidgades koret. Utvidgningen av koret skedde i två etapper till ett kor med samma bredd som det tidigare långhuset vid korsarmarna. Murarna uppfördes av finhuggna sandstensblock på en

skråkantad och bitvis profilerad sockel. Koret delades av med innermurar som utgick från korets östra vägg och in mot kyrkan. Detta skapade ett tredelat kor med ett huvudaltare placerat i det större mittkorets östra del. Arkadsystemet i långhuset förändrades genom att vartannat pelarpar revs. De arkadbågar som blev kvar förenades två och två till breda spetsbågar i den nya gotiska stilen. En ny triumfbåge med en större öppning som motsvarade korets bredd togs upp. De romanska rundade arkadbågarna halverades och fick fungera som strävpelare med stigande halva spetsbågar på vardera sidan av den nya triumfbågen. Spår efter bevarade kryssvalv i norra korsarmen tyder på att kyrkorummet invändigt senare försågs med kryssvalv. I långhusets västra vägg murades ingången igen, troligtvis i samband med att grav 8 anlades innanför västmuren. Istället öppnades en huvudingång i den södra långhusmurens västra del och denna öppning försågs med en perspektivportal i sandsten med utsmyckningar i form av hörnblad och rundade kolonettbaser. En öppning togs även upp i långhusets norra mur som en in- och utgång till klostret. Kyrkan och korsgången har varit försedda med ett golv av kalkstenshällar. I samband med ombyggnationen av kyrkan anlades också ett flertal altare på olika platser i kyrkorummet. Vid denna tid försågs även kyrkan invändigt med utsmyckningar i sandsten i form av konsoler med palmetter, blad och ”ynglingahuvuden”. Dessa påträffades i det stora koret och i den södra korsgången. Tydligt är att det var dessa delar av klosterkyrkan som varit byggda av finhuggen sandsten och försedda med stensulptur. I koret försågs även fönsteröppningar med omfattningar av finhuggen sandsten. Ett fyrdelat fönster hade haft rosverk i sandsten. Mittkoret försågs med en triumfbåge och tribunbåge i sandsten.

Vid undersökning av altaret i norra sidoskeppets västra del påträffades en igenmurad nisch och däri ett järnbeslag från ett relikskrin, som varit inmurat i detsamma. Med ledning av de avtryck som uppkommit i den vid skrinets insättande, mjuka putsen kan man bilda sig en ungefärlig föreställning om dettas utseende (ATA dnr 2188/36).

Klosterlängorna låg öster och norr om den kvadratiske klostergården, vilken har varit helt omsluten av en korsgång. Den mur utmed långhusets norra vägg som kom att utgöra del av klostrets södra korsgång uppfördes samtidigt med koret. Muren utgjordes av finhuggna sandstensblock med en skråkantad sockel och även en lång stembänk utmed insidan. Här påträffades även nedrasade delar av gördelbågar och ornerade konsolstenar vilket tyder på att den södra korsgången varit påkostad och rikt utsmyckad. Takets välvning i södra korsgången bör ha ägt rum i samband med korbygget. Invid korsgången låg en mindre byggnad som identifierats som abbedissans bostadshus. Sydost om kyrkoruinen låg en fristående byggnad som sannolikt utgjorde klostrets sjukstuga.

Byggnationer under 1200-talets andra hälft uppfattas av Roth som en tredje byggnadsfas. Östra klosterlängan uppförs med kapitelsal, förstuga och cellarium. De framrensade murarna efter vad som uppfattades som kapitelsalen visade att rummet haft ingång från kyrkan. Salens tre fönsteröppningar murades igen då salen senare kryssvälvdes. Kryssvälvningen medförde att en mittpelare uppfördes i rummets mitt med ett fundament som delvis täckte befintliga gravar. Murarna utgjordes av råhuggna sandstensblock med insprängda bindareskift av kalkstenshällar. Byggnadens hörnkedjor bestod av finhugget material.

En fjärde fas sker efter 1200-talets slut då resterande delar av klostret uppförs. För en mer detaljerad redogörelse hänvisas till Roth 1973.

Inom vissa delar av klosterområdet som omfattades av undersökningar påträffades gravar. De ytor som undersöktes var lagren under grav 8 (drottning Katarinas grav), ytan framför Helga korsaltaret samt ytan i korskvadranten i mitten av långhuset. Därutöver undersöktes ytan kring en avslagen bautasten i mittskeppet samt ytan i kapitelsalen och i klostergården. I samband med att det äldsta koret

murar framrensades påträffades även här ett antal gravar som också undersöktes. Över lag innehöll jordlagren, i synnerhet inom den äldsta kyrkan och i kapitelsalen, skelettdelar från söndergrävda gravar. Av de undersökta gravarna med skelett i anatomisk ordning låg alla begravda i öst-västlig riktning med huvudet i väster. Armarna hade placerats korsade över bröstet eller över midjan. Inga trärester eller spikar påträffades i någon av gravarna vilket tyder på att de gravlagda begravts i svepning eller ordensdräkt (Roth 1973:62 ff).

Grav 1 låg norr om högaltaret och bör ha anlagts efter det att koret byggdes om. Graven bestod av en rektangulär stenkista av kantställda stenhällar som upptill utökats med liggande hällar vilka in mot kistans inre var raka och utåt oregelbundna. Det förefaller som om kistans lock anslutit till och varit synligt i golvplan. Konstruktionen indikerar att kistan byggts på för att ”få upp” locket i golvplan. Inga bevarade skelettdelar påträffades i kistan. Grav 2 låg i mittkorets sydvästra del och har anlagts efter det nya mittkoret uppförts. Inga konstruktioner framkom i graven. I graven fanns spår efter två individer, den äldre graven innehöll skelettet efter en kvinna och i den senast anlagda graven skelettet efter en man.

Grav 3, 4, 5 och 6 låg bredvid varandra i mittkoret och var anlagda efter det nya korets uppförande. Grav 3 innehöll en rektangulär stenkista av kantställda obearbetade stenhällar. Kistan innehöll delar av ett skelett efter vad som uppfattats som en man. Kistlocket har inte varit synligt i golvplan. Övriga av dessa gravar saknade inre konstruktioner. I grav 5 påträffades en makulerad sigillstamp. I grav 6 hade kvinnan i tonåren begravts med ett radband vid högra handloven. Grav 7 låg i mittkoret strax väster om grav 3–6 och innehöll skeletten efter två gravlagda individer, en yngre kvinna som påverkats av begravningen av en man. Skelettet efter mannen bar spår efter strid i form av ett dödande hugg i kraniets vänstra sida samt läkta brott på vänster nyckelben och vänster underarm.

Omedelbart innanför ingången i långhusets västra vägg påträffades en tumba eller uppmurad plint, ca 0,60 m hög. Plinten, eller fundamentet, var uppmurat av oregelbundna naturstenar och kalkstenshällar som var antingen kantställda eller liggande. Fundamentet var invändigt fyllt med stenflis. Grunden till fundamentet utgjordes av stora, liggande kalkstenshällar. Fundamentets sidor var plana och hade varit putsade. På fundamentet har en i hög relief ornerad gravhäll vilat. Motivet föreställer en liggande kvinna och har tolkats som föreställande drottning Katarina. Hällen var ca 2,42 m lång och trapetsformad, 0,76 respektive 0,50 m bred. Då jordlagren under fundamentet till tumban undersöktes påträffades ingen konstruktion som ingick i graven, men ca 1 m under fundamentet påträffades det orörda skelettet efter en kvinna. Detta uppfattades som skelettet efter drottning Katarina. Skelettet låg emellertid inte rakt under fundamentet, utan förskjutet mot väster så att fundamentet var anlagt över skelettets höft och ben.

1933 undersöktes ytan mellan drottning Katarinas grav och lekmanaltaret. Två intakta gravar påträffades på 0,72 m djup. Grav 9 låg i kyrkans mittlinje framför Helga korsaltaret och innehöll två gravlagda individer, en man och en kvinna. Kvinnan var yngre, sannolikt under 25 år då hon dog och mannen var i 30–40-årsåldern. I närheten av denna grav påträffades även några kantställda kalkstenhällar från en stenkista eller stensatt grav. Sannolikt har hällarna utgjort den södra sidan av en konstruktion. Inget skelett som säkert kunde hänföras till denna grav hittades. Grav 10 låg i mittskeppets norra del invid fotstycket till en avslagen bautasten. I graven låg skelettet efter en pojke i tidiga tonåren. I graven påträffades en brakteat.

Under 1935 koncentrerades undersökningarna till kapitelsalen. Hela ytan var här upptagen av gravar ordnade intill varandra i tre rader parallella med den västra och östra muren. Sammantaget låg gravar efter ett fyrtiotal individer orienterade i öst-västlig riktning. Grav 11–28 låg i kapitelsalen. Förutom individen i grav 11 och grav 15 var alla gravlagda kvinnor. Grav 11 innehöll en stenkista av kantställda

kalkstenshällar där skarvarna fogats med lera. Kistan täcktes av liggande lockhällar av kalksten och botten utgjordes av mosand. Graven låg delvis under murarna efter kapitelsalen och har därmed tillkommit före uppförandet av salen. Även grav 12 innehöll samma typ av kista men denna hade bottenhällar av kalksten. I kistan låg en kvinna begravd. Grav 12 hade anlagts senare än grav 11. Grav 13 innehöll en kista av kantställda kalkstenshällar med en sandbotten och skelettet av en kvinna. Grav 15 och grav 22 täcktes delvis av basen för mittkolonnen i salen. Dessa gravar har därmed anlagts före valvslagningen av kapitelsalen. Båda gravarna innehöll kistor av kantställda kalkstensblock. Grav 15 hade en huvudnisch och botten av kalkstenshällar. Kistan täcktes dessutom av en stor kalkstenshäll. Roth menar att såväl grav 15 som grav 22 är av äldre typ och förlägger tillkomsttiden till perioden före kapitelsalen (Roth 1973:72). Övriga gravar var enkla utan inre konstruktioner förutom grav 20 som även den hade spår av stenskonung i form av kantställda kalkstenshällar. Dessa gravar har sannolikt anlagts inom kapitelsalens befintliga murar. Grav 14 låg i något avvikande riktning och förefaller ha anlagts med anpassning till stenkistan i grav 15.

Även i norra sidokorets östra del samt väster om högaltaret framkom gravar.

Grav 29 och 30 låg i norra koret respektive i mittkoret omedelbart öster om altarförhöjningens kantskonung. Alla gravlagda var kvinnor begravda i enkla nedgrävningar. Grav 29 hade anlagts efter korets ombyggnad.

Grav 31 låg i korskvadrantens mitt. Graven innehöll fyra begravda individer där den äldsta gravlagdes i en rektangulär stenista av liggande kalkstenshällar och grova block. Troligtvis var den gravlagda en kvinna. Övriga gravar var anlagda senare och hade inga spår efter inre konstruktioner. Två av dem var män och en var av ”kvinnlig typ”.

Grav 33 och 34 påträffades i klostergårdens sydvästra respektive sydöstra del. Enligt Roth var dessa gravar troligtvis anlagda före klostertiden. Grav 33 innehöll en murad stenista av liggande kalkstenshällar. In mot kistan var dessa raka och utåt oregelbundna. Kistan var täckt av flera kalkstenshällar och botten av kistan utgjordes av stenhällar. Kistan var trapetsformad med en murad huvudnisch. I kistan påträffades ett skelett efter en kvinna. Kistans lock påträffades ca 0,5 m under jordytan vilket tyder på att kistan inte varit synlig i markplan. Grav 34 innehöll skelettet efter en kvinna som var omgiven av kullerstenar, troligtvis tillhörande en äldre brandgrav. Ett stenblock hade placerats på vardera sidan av kvinnans huvud. Söder om kyrkan låg grav 35. Graven innehöll inga inre konstruktioner men väl skeletten efter ett barn i treårsåldern samt två vuxna kvinnor.

I samband med undersökningarna har också två slags gravmonument observerats. Grav 36 utgjordes av en murad nisch i sydkorets södra vägg och var anlagd med finhuggna block. Den gravläggning som legat där hade emellertid avlägsnats och nischen var tom. Gravnischen var samtida med kormuren och bör ha anlagts runt 1200-talets mitt. I mittkoret strax öster om den äldre kyrkans östra kormur framkom en gravhäll i form av en sandstenshäll med stavkors i relief, dock utan kantlist. Hällen påträffades ca 0,2 m under markytan och dess östra del var täckt av kantskonungen i det nya korets altarförhöjning. Graven har legat utanför den äldre kyrkans kor och kan därmed dateras till perioden före 1250. Ett fragment av en trolig stavkorshäll har också påträffats i spismuren i ett torp norr om klostret. På staven står inskriften ”conversus”. Fragmentet ska enligt uppgift ha kommit från klostret.

Fynd:

I två av gravarna i klostrets kapitelsal hittades fragment efter en ring på den gravlagdas högra ringfinger. I grav 10 hittades en brakteat. I grav 5 påträffades i gravens fyllning en makulerad sigillstamp för Margareta Ingemundsdotter (fyndnr 1930:576). Från klostret finns för övrigt ett stort fyndmaterial, men detta redogörs inte för här.

Datering:

Den äldsta kungsgårdskyrkan uppfördes före 1160-talet och Roth anser det troligt att den tillkommit under 1100-talets första hälft. Grav 8 har uppfattats som drottning Katarinas grav. Hon omnämns som avliden i februari 1253. Katarina testamenterade flera gårdar vilket möjliggjorde uppförandet av en klosteranläggning efter 1253. Fragmentet av den stavkorshäll som påträffades i mittkoret och måste ha legat utanför kungsgårdskyrkans östra kormur bör vara äldre än ca 1250. Sigillstampen i grav 5 kan dateras till 1200-talets slut.

Grav 10 kan genom fyndet av genom fyndet av en brakteat (Erik av Pommern) dateras till perioden före 1424.

Resultat:

I samband med att kungsgårdskyrkan är i bruk som privatkyrka används också området runt kyrkan för begravingar. Flera gravar med stenkistor har anlagts i och runt kyrkan under denna tid. Grav 33 med sin murade kista av kalkstenshällar och med huvudnisch är av äldre typ och kan sannolikt förläggas till tiden då kyrkan var kungsgårdskyrka. Kvinnan i graven har placerats med armarna raka utefter sidorna. Kistans utformning liknar den fint murade stenkistan i graven strax norr om långhuset i Varnhem. Vilken roll kyrka och kungsgård spelat under 1100-talets senare del och fram till drottning Katarinas donation runt 1250 är oklart, men en ny församlingskyrka uppfördes runt 1100-talets mitt inte långt från den gamla kungsgårdskyrkan. Efter donationen runt 1250 sker en omfattande ombyggnad av kyrkan och uppförandet av en klosteranläggning efter cisterciensisk plan. Noterbart är att klosterkyrkan förses med stensulptur med vegetativ ornamentik vid ombyggnationen av kyrkan på 1250-talet. Växtornamentiken blir i detta sammanhang aktuell vid 1200-talets mitt. Gravarna med stenkistor i kapitelsalen har anlagts före tillkomsten av kapitelsalen, vilket knyter dem till fasen före anläggandet av klosteranläggningen. Däremot förefaller de gravar som anlagts med hänsyn till äldre gravläggningar och kapitelsalens murar ha anlagts utan kista.

Övrigt:

På platsen för klostret låg tidigare en kungsgård som enligt uppgift tillhörde Uppsala öd. Enligt traditionen instiftades Gudhems kloster av kung Karl Sverkersson som upplät gården som bostad åt en kvinnlig kommunitet. I litteraturen nämns årtalet 1161 i detta sammanhang. Klostret omnämns i skriftliga källor första gången 1175 (Roth 1973:11ff.). Genom en större donation till nunnorna i Gudhem 1250 kunde kungsgårdskyrkan byggas om och en klosteranläggning uppföras.

51. Gudhems kyrka, RAÄ Gudhem 341, Vg

Källor:

Arkeologi i Sverige. 1978. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

ATA dnr 68/1945.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Fornsök.

Roth, Stig 1973. *Gudhems klosterruin: grävningsberättelse avseende planform och murverk, altaren, stendekor och gravar*. Acta Regiae Societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora, nr. 8. Stockholm.

Runcis, J. 2004. *Rapportsammanställning. Västergötland, Gudhems sn, Gudhems kyrka*. (RAÄ dnr 321-4663-2004).

Undersökning:

I samband med en restaurering av kyrkan genomfördes byggnadsarkeologiska undersökningar 1951–52. 1978 genomfördes en särskild undersökning av Riksantikvarieämbetet i Stockholm vid norra långsidan av kyrkan. Anledningen var att den befintliga sakristian skulle rivas och en ny uppföras. Undersökningen bekostades och understöddes med arbetskraft av AMS. Ca 55 kvadratmeter av begravningsplatsen undersöktes.

Konstruktioner:

Vid de arkeologiska undersökningarna 1951–52 påträffades grundmurarna efter det ursprungliga rakslutna koret. Kyrkan har haft en anmärkningsvärt långsträckt planform med portaler i såväl södra som norra långhusväggen. Murarna var uppförda i kalksten med portal- och fönsteromfattningar av sandsten. I samband med undersökningarna påträffades även grundmurarna efter ett senare tillbyggt vapenhus utanför den dåvarande sydportalen. Under ett gravkor i anslutning till kyrkans södra innervägg påträffades en källare med delvis bevarat tunnvalv av kalkstensflisor. Källaren uppfattades som en del av klosteranläggningen.

Vid östra kormuren påträffades en grav orienterad i öst-västlig riktning. Graven innehöll en kistkonstruktion av kantställda hällar samt skelett efter minst två begravningar. Gravens västra del låg delvis under den nuvarande kormuren. Norr om kyrkan, under sakristian, framkom ett trettiotal gravar. Ett fåtal av gravarna innehöll skelett efter vuxna individer och det stora flertalet efter spädbarn. I en av gravarna fanns spår efter tre begravda barn vilka gravlagts vid olika tillfällen. Ett antal av gravarna innehöll kistkonstruktioner av kantställda stenhällar. 1978 undersöktes 58 begravningar, varav några gravkammare med täckhällar. Dessutom påträffades enstaka stolphål och rest av 1 kallmur. Två av gravarna daterades till ca år 1200, dock oklart på vilka grunder. Kallmuren var av sandsten, uppbyggd i två till fyra skift.

Fynd:

Norr om kyrkan under sakristian påträffades bl.a. en ring av förgylld koppar, bultlåsnyckel, kniv, slagg, en glaspärkla, knappar och textil (Fornsök).

Datering:

Enligt Stig Roth uppfördes kyrkan i samband med att kungsgårdskyrkan kom att disponeras av nunnornas. Detta bör utifrån skriftliga källor ha skett under perioden 1161 – 1175 (Roth 1973:11 ff).

Resultat:

Övrigt:

Strax öster om kyrkan ligger Gudhems klosterkyrka. Värt att notera är att Gudhems kyrka har, trots närheten till klostret och klosterkyrkan, bibehållit sin roll som församlingskyrka. Gudhem är känt som Västergötlands Uppsala ödgods och ett kloster tillkom sannolikt genom en kunglig donation. Såväl församlingskyrkan som klostret ligger i anslutning till kungsgården (Dahlberg 1998:269). På platsen har lämningar efter både järnåldersgravar och äldre bebyggelse påträffats. I kyrkan finns idag en fasad lockhäll med runristning som ingår i gruppen flerdelade gravmonument samt en stavkorshäll.

52. Gökhems kyrka, Gökhems sn, Vg

Källor:

ATA. Welin, Sanfrid., dnr 384/08.

Gullbrandsson, Robin. 2015. *Medeltida taklag i Skara stifts kyrkor*. Skara stiftshistoriska sälls-kaps skriftserie, nr. 85. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara.

Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*.

GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

I samband med att en ny skolbyggnad skulle uppföras strax norr om kyrkogården påträffades en grav med en stenkista och skelettdelar. Folkhögskoleföreståndaren Sanfrid Welin fick 1908 i uppdrag att undersöka graven.

Konstruktioner:

Stenkistans väggar och tak var konstruerade av kalkstenshällar vilka fogats med kalkbruk och troligtvis har kistan även haft en botten av kalkstenshällar. Kistan var ca 1,8 m lång och 0,5 m bred och låg orienterad i öst-västlig riktning. Kistans sidor utgjordes av på kant ställda kalkstenshällar, två på varje sida. Gavlarna utgjordes av en kantställd häll. Locket utgjordes av en kalkstenshäll som låg i direkt anslutning till kistan. Vid bortschaktning av jord har människoben enligt Welin hittats ”överallt” på platsen.

Fynd:

Datering:

Theliander daterar kistan till äldre medeltid.

Resultat:

Övrigt:

Dendrokronologiska analyser har visat att virket till långhusets takstolar fälldes 1140 medan remstyckena i koret har daterats till efter 1239. Dateringarna antyder att koret kan ha byggts om redan under 1200-talet (Gullbrandsson 2015:86 och där anf. litt.).

53. Gösslunda kyrka, Gösslunda sn, Vg

Källor:

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Nitenberg, Annelie. 2009. *Eftersökning av liljesten under tornmuren i Gösslunda kyrka. Arkeologisk undersökning av RAÄ 67*. Rapport. Vänermuseet.

Theliander, Claes. 2004. *Det medeltida Västergötland - en arkeologisk guidebok*. Riga.

Undersökning:

Vid grävning för ett anläggningsarbete vid södra tornmuren påträffades 2008 ett fragment av en liljesten. Undersökningen våren 2009 genomfördes av arkeolog Annelie Nitenberg i syfte att återfinna en liljesten som delvis skall ha legat under tornmuren. Ett ca 0,8 m brett och ca 4,8 m långt schakt togs upp utmed tornets södra vägg med en utökning på ca 1 x 0,7 m vid schaktets mitt. Ett motsvarande schakt, ca 0,6 m brett, togs även upp utmed tornets norra sida.

Konstruktioner:

Jordlagren i hela schaktet var kraftigt omrörda ned till ca 0,55 meters djup och innehöll förutom kalkbruk, kol och tegelfragment även en hel del skelettdelar i omrört läge. Under detta lager, på ca 0,60 meters djup, påträffades ett lårben, sken- och vadben samt fotben i anatomisk ordning. Denna orörda grav låg i öst-västlig riktning i schaktets sydvästra del. Vid undersökningen påträffades den kallmurade grundmuren under kyrkans västtorn. På denna grundmur av gråsten har kyrkans murar av kvaderhuggen sandsten på skråkantad sockel uppförts. Ungefär vid södra tornmurens mitt påträffades även fundamentet till den stödmur som finns avbildad 1671 i Johan Peringskiölds teckning av Gösslunda kyrka. I norra schaktets västra del påträffades på knappa 0,30 meters djup en stenpackning.

Sandstensblocken i kyrkans stående murar har ett något mindre format i kyrkans östra delar och större format i de västra delarna. Västtornets murar är i förband med långhuset. Stenkyrkan har således ursprungligen utgjorts av ett långhus med smalare rakslutet kor samt västtorn.

Fynd:

Vid anläggningsarbetet 2008 påträffades ett fragment av en tidigare okänd liljesten.

Datering:

Claes Theliander daterar kyrkan på konsthistoriska grunder till omkring år 1100.

Resultat:

Övrigt:

Uppförandet av kyrkan inleddes med koret och byggnadens östra delar, troligen redan vid slutet av 1000-talet. Tornet uppfördes i en något senare fas samtidigt med att långhuset avslutades i väster.

54. Götene kyrka, Götene sn, Vg

Källor:

Andersson, Ola et al. 2004. Götene och Skälvum – två romanska kyrkor restaurerade av Erik Lundberg. *Västgötakyrkor – 400 år av restaurering*. Bedoire, Fredrik och Friberg, Anders. (red). Konsthögskolans arkitekturskola – restaureringskonst. Kristianstad. Sid. 209–270. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Ullenius, Gunnar. 1965. Landsantikvariekontorets fältarbeten. Fältarbeten ute i länet. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1965. Sjätte delen, femte häftet. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 253–265.

Undersökning:

I samband med en restaurering av kyrkan 1964–65 genomförde landsantikvariekontoret i Skara en undersökning av kyrkans golvparti med anledning av en omläggning av golvet.

Konstruktioner:

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. Murarna har uppförts av tuktad sandsten. Enligt Dahlberg har man vid uppförandet av långhuset även murat på korets murar till befintlig höjd och dessa byggnadsetapper kan tyda på en anpassning till en äldre träkyrka på platsen. Undersökningen på 1960-talet visade att korets ursprungliga golv bestått av tätt satta kullerstenar med ett tunt lager kalkbruk ovanpå och mellan stenarnas överdelar. I en senare jordfyllning

påträffades i ursprungligt läge ett dopfuntspodium, beläget mitt för och nära långhusets västvägg och mitt för sydportalen. Mellan dopfuntspodiet och västväggen påträffades även en rest av det medeltida kalkstensgolvet.

Fynd:

Datering:

Ett prov från långhusets norra remstycke har daterats dendrokronologiskt av Alf Bråthen. 19 savvedsringar mot bark ger ett fällningsår av timret till 1125 (Dahlberg 1998:272 och där anf. litt.).

Resultat:

Övrigt:

55. Hallby kyrkplats, RAÄ Vänersnäs 58:1, Vg

Källor:

ATA. Hallbäck, Sven Axel. 1956, dnr. 5401/56.
Johansson, Erik L. 1959. *Vänersnäs förr och nu*. Vänersborg.

Undersökning:

Utifrån begäran från Vänersnäs församling genomfördes en provgrävning på platsen för Hallby medeltida kyrka under åren 1956–57. Medel erhöles från landsantikvarien i Älvsborgs län och undersökningen genomfördes under ledning av landsantikvarie Sven Axel Hallbäck. Syftet var att lokalisera kyrkplatsen och lämningarna efter kyrkan. Ett ca 1 m brett schakt togs upp i öst-västlig riktning över vad som antogs vara kyrkans mittparti. I schaktet påträffades murar efter kyrkan. Därutöver frilades delar av koret samt ingången till kyrkan. För att klarlägga kyrkans exakta storlek, byggnadskonstruktion och utformning genomfördes 1957 en fortsatt undersökning av hela grunden. Detta skedde under samma ledning som tidigare och med hjälp av frivilliga insatser. Undersökningen bekostades av Riksantikvarieämbetet.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett rektangulärt långhus med ett smalare, rakslutet kor i öster. Kyrkans längd uppmättes till ca 12,2 m och bredden till ca 6,4 m. Koret var ca 4,4 m brett. Murarna var uppförda i skalmursteknik av tuktade sandstensblock. Ett flertal av stenblocken var tresidiga i vad som föreföll vara två dimensioner med 0,5 m och 0,25 m lång sida. Murarna uppmättes till ca 1,2 m bredd och vilade på en kallmurad grundläggning av gråsten. En ca 0,9 m bred ingång konstaterades i västra delen av södra långhusmuren. I öppningen mellan långhus och kor påträffades fundament efter en triumfbåge.

Fynd:

Vid undersökningen påträffades glas- och keramikskärvor samt en hel del ben varav en del djurben från häst, ko, svin och får. Dessutom hittades omedelbart innanför kyrkans östra skalmur på ett djup av ca 0,6 m en pärla av rödaktig glasfluss. Vid de fortsatta undersökningarna framkom även bearbetat stenmaterial, bland annat i form av profilerade omfattningar till fönster- eller dörröppningar.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Hallby socken omnämns i skriftliga källor sista gången 1528.

56. Halvås gamla kyrka, RAÄ Ryda 17:1, Vg

Källor:

Skaraborgs Läns Tidning, den 1 augusti 1939. Kristet och hedniskt i Halvås, artikel av Harald Wideen.
Skaraborgs Läns Tidning, den 26 september 1939. Hur såg Halvås kyrka ut?, artikel av Harald Wideen.

Undersökning:

Platsen undersöktes 1923 av Harald Wideén på initiativ av hembygdsföreningen. Spår efter begravningar hade vid ett flertal tillfällen tidigare observerats på platsen. Syftet med undersökningen var att fastställa kyrkans storlek och utseende i övrigt. Murarna efter kyrkan blottades.

Konstruktioner:

Kyrkans form var svår att avgöra då endast delar av murarna fanns bevarade. De östra delarna av kyrkans långväggar samt muren mellan långhus och kor återstod. Vid uppmätning konstaterades att långhuset varit ca 8 m brett och varit mer än 8 m långt men troligtvis haft en rektangulär form. Murarna var uppförda av granitblock, troligtvis i skalmursteknik och var ca 1,30 m breda. I lämningarna efter kyrkan påträffades ett brandlager vilket tyder på att den vid något tillfälle eldhärjats. I kyrkans mittaxel påträffades en grav innehållande ett skelett. Graven låg i öst-västlig riktning. Ytterligare en grav påträffades ca 5 m väster om den i mittaxeln och även denna innehöll ett skelett. I båda gravarna påträffades spik från kistor.

Fynd:

Vid undersökningen påträffades smält grönaktigt glas, troligtvis fönsterglas som smält vid brandtillfället.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

57. Hornborga kyrkoruin, RAÄ Hornborga 69:1, Vg

Källor:

ATA. Ekelöf, Elisabeth. 1956, dnr 1055/1956.
Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
Lagerqvist, Lars O. & Dolley, R. H. M. 1959. Myntfynden i Hornborga kyrkoruin i Västergötland. *Fornvännen* 1959. Sid. 113–136.
Västergötlands museum. Lagerqvist, Lars O. 1956. *Förteckning över mynt funna vid grävningsundersökning av Hornborga kyrkoruin, Hornborga sn, Vg, dnr 1056/56*.

Undersökning:

Lämningarna efter kyrkan undersöktes 1954–55 under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius med fil. stud. Elisabeth Ekelöf som dagkontrollant. Rasmassor avlägsnades och murarna frilades. Därefter undersöktes jorden inuti ruinen och de understa jordlagren sållades. Efter undersökning restaurerades kyrkoruinen.

Konstruktioner:

Kyrkan har ursprungligen utgjorts av ett långhus med västtorn samt ett smalare rakslutet kor i öster. Möjligen är västtornet samtida med långhuset. Kyrkan uppmättes till ca 20 x 8 m. Murarna har varit uppförda av tuktade sandstensblock och öppningen i den södra långhusväggen är den ursprungliga sydportalen. Längs med långhusets södra och norra innervägg löpte en muravsats i sittbänks höjd. Bevarade rester av ett trägolvs påträffades i kyrkan. Flera finhuggna sandstensdetaljer har återfunnits inom kyrkans murar. Vid undersökningen påträffades stora sammanhängande delar av ett nedrasat tunnvalv som varit slaget av tunna sandstensklyftor med lerbruk emellan. Långhuset har vid något tillfälle försetts med kryssvalv utan ribbor och koret har haft ett tunnvalv. Triumfbågsöppningen hade vid undersökningen samma bredd som koret och på södra sidan var hörnet avfasat för trappa upp till en predikstol. Korets golv har varit förhöjt i förhållande till långhusets golv. Större delen av korets golv upptogs av en gravkammare som ej undersöktes. I lagret strax över golvnivån i korets östra del påträffades ett antal mynt.

Fynd:

Vid kyrkoruinen påträffades ett skattfynd år 1834, bestående av 29 mynt, huvudsakligen engelska, franska och danska 12–1300-talsmynt (SHM inv nr 668). I samband med undersökningen 1954–55 påträffades även 17 mynt i östra delen av koret. De medeltida mynten låg alldeles intill norra delen av korets östvägg och de nyare på den hårdare grund som utmärkte golvets nivå. Av dessa har 11 medeltida mynt präglade i England, Holland och Sverige tolkats som en tillhörande en myntskatt. Dessa mynt har alla präglats under 1280-talet, kring sekelskiftet 1300 och strax därefter. Mynten i de två skattfynden överensstämmer väl och Lagerqvist och Dolley menar att det kan ha rört sig om en s.k. dubbelskatt. Anledningen till att skatten grävts ned på två ställen skulle vara att ägaren på så sätt försäkrade sig om att vid en eventuell upptäckt av den ena skulle den andra finnas kvar. Utanför ruinen påträffades överdelarna till ett tvådelat och ett tredelat fönster med spetsbågar vid koret och vapenhuset respektive vid långhusets sydöstra hörn.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

58. Husaby kyrka, Husaby sn, Vg

Källor:

ATA. Forssén, Axel., dnr 5388/28 samt 877/31.

Almqvist, Lars et al. 2004. Husaby kyrka. *Västgötakyrkor – 400 år av restaurering*. Bedoire, Fredrik och Friberg, Anders. (red). Konsthögskolans arkitekturskola – restaureringskonst. Kristianstad. Sid. 93–146.

Berglund, Anders & Vretemark, Maria. 1997. *Rapport. Husaby 13:1, Husaby Prästbol 1:1, Husaby socken, Götene kommun, Västergötland - arkeologisk provundersökning 1996*. Skaraborgs länsmuseum.

Internrapport.

Berglund, Anders. 1999. *Husaby Prästbol 1:1 Husaby socken, Götene kommun, Västergötland. Arkeologisk undersökning 1997*. Rapport 1999:1. Västergötlands museum. Internrapport.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Ekhoff, Emil. 1914–16. *Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*. Monografier. Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, nr. 9. Stockholm.

Undersökning:

Under åren 1865–67 genomfördes renoveringar av kyrkan. I samband med detta grävdes för grundförstärkning av kyrkans murar. Under åren 1900–1902 genomfördes återigen omfattande renoveringsarbeten med ytterligare grävningar för grundförstärkningar, värmekammare och dränering. 1928 genomförde arkitekten Axel Forssén en undersökning av de två gravmonumenten i anslutning till tornets västra fasad. 1930 genomfördes en kompletterande undersökning av det södra gravmonumentet. Syftet var att försöka tolka gravmonumenten och att söka efter samband mellan gravar och kyrktorn. Tornets grundmurar frilades därför. En provundersökning genomfördes vid kyrkan 1996 av Skaraborgs länsmuseum i forskningssyfte. Målet var att förbättra kunskapsläget kring Husaby vid tiden för Skötkonung och att se om det fanns bevarade bebyggelse lämningar vid kyrkans torn. Kvadratmeterstora rutor togs upp i runt tornet. Framför tornet togs ett större schakt på ca 5 kvadratmeter upp. Undersökningarna genomfördes till största del för hand. Påträffade gravar som låg i vägen för sökandet efter bebyggelse spår undersöktes. En mindre undersökning framför Husaby Prästgård genomfördes av museet 1997, delvis som seminariegrävning i samarbete med Göteborgs universitet. Ett schakt på ca 133 m² togs upp tillsammans med två mindre schakt. Det övre jordlagret avlägsnades med maskin och därefter grävdes resterande lager för hand i rutor om 2 x 2 m.

Konstruktioner:

Tornets dagermurar vilade på en grundmur av sandstenshällar på natursten vilken stack ut ca 1 m utanför dagermuren. Kolprov från kalkbruket i tornmuren daterades. Vid grävning för grundförstärkningarna under tidigt 1900-tal kunde man konstatera att tornets murar uppförts på grundmurar av sandsten anlagda mot fast berg. Långhusets, korets och absidens murar däremot var anlagda på grundmurar av gråsten.

I samband med att en dräneringsledning grävdes ned genom kyrkan påträffades ett stolphål med resterna efter en ekstolpe under golvet långhusets nordöstra hörn, ca 2,35 m från den norra väggen och ca 4,45 m från korväggen. Stolphålet innehöll en stenskonung och ekstolpen var ca 0,48 i diameter, avbarkad samt jämt avskuren nedtill med avfasad kant. Stolphålet och stolpen uppfattades som spår efter en tidigare träkyrka som stått i anslutning till västtornet.

Resultatet från undersökningen av det norra gravmonumentet framför tornet, som i traditionen förknippas med Olof Skötkonung, visade att det var ditflyttat. Vid det södra gravmonumentet, varav den östra gavelhällen tolkades som in situ, påträffades fyra begravingar varav två uppfattades som äldre än själva monumentet. I en av gravarna, belägen ca 1 m under monumentet, påträffades skelettet efter en man på ett ca 0,02m tjockt lager av kalk. Runt huvudet hade en nisch av tre ställda stenar konstruerats. Mannen låg med huvudet i väster och armarna utmed sidorna. Över denna grav, på ett djup av ca 0,65 m och 0,85 m, påträffades skeletten efter två gravlagda kvinnor. Möjligheten att monumentet stod in situ övervägdes, men tolkades till sist ändå som ditflyttat. Söder om lockhällen i den södra graven påträffades skelettdelar från individer ”i läge”.

I det schakt som togs upp framför tornet 1996 påträffades 13 gravar. En av gravarna innehöll en

stenkista i öst-västlig riktning som konstruerats av kantställda kalkstenshällar. Kistan hade delvis fogats med kalkbruk och putsats. Av kistans längd återstod ca 1,4 m och bredden var ca 0,7 m. Kistans botten utgjordes av en stor kalkstenshäll. I kistan låg flera gravlagda individer där den ursprungliga gravläggningen utgjordes av en individ som placerats med armarna raka utmed sidorna. Sekundära gravläggningar i kistan påträffades. En av de 13 gravarna var troligtvis anlagd före tornet. Denna innehöll skelettet efter ett barn som placerats i öst-västlig riktning med armarna utmed sidorna.

Vid prästgården, ca 50 m från kyrkan påträffades 4 gravar varav 2 undersöktes. I grav 27 påträffades ett skelett efter en man placerad i öst-västlig riktning med armarna utefter sidorna. Grav 112 innehöll skelettet efter en yngre kvinna placerad i öst-västlig riktning med armarna utmed sidorna. Vid skallen hade stenar placerats. Inga kistkonstruktioner eller markeringar av gravarna påträffades.

Fynd:

Vid grundförstärkningarna på 1800-talet påträffades fragment av såväl rund- som spetsbågiga fönsteromfattningar. På ytan framför Prästgården påträffades bland annat vävtyngder, knivblad, en pincett daterad till medeltid, glaspärlor från yngre järnålder (varav en segmenterad guldfoliepärla), yngre och ev. äldre rödgods, keramik av Östersjötyp samt grövre gods, möjligen från missionstiden. Därutöver hittades två medeltida silvermynt. Två av dessa har knutits till 1200-talet.

Datering:

Clas Theliander anser att stenkistan är samtida eller yngre än tornet. Dateringar av kol i putsen ¹⁴C-daterades till 1130±75BP, vilket gav tidsintervallet 745–1035 (kalibrerat två sigma). Två av gravarna vid Prästgården daterades med ¹⁴C-analys till tidigt 1000-tal. Kol från murbruket i tornet som daterats antyder att tornet uppförts en bit in i 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

Husaby kyrkas västtorn, ett centraltorn flankerat av segmentformade trapplopp, uppfördes troligtvis under sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal i anslutning till västgaveln av en träkyrka. Tornets murar har uppförts i tuktad sandsten och det har haft en tunnvälvd bottenvåning. Förebilden till tornet kan ha varit Karl den Stores kejsarkyrka i Aachen i västra Tyskland. Denna kyrka var försedd med västverk och dateras till tidigt 800-tal (Almqvist et al. 2004:97). Under en senare period uppfördes i Husaby en absidkyrka vars murar utgörs av finhuggna sandstensblock på skräkantad sockel. Långhuset har haft syd- och nordportal och såväl portaler som fönster hade försetts med finhuggna omfattningar. Kyrkan ligger endast ett stycke väster om den medeltida biskopsborgen. Arkeologiska undersökningar runt kyrkan indikerar äldre boplatslämningar från 0–400 samt 500–800-talen.

59. Hyringa kyrkplats, RAÄ Hyringa 16:1, Vg

Källor:

Särlvik, Ingegerd. 1968. *Rapport. Ödekyrka, fornlämning nr 16, Hyringa sn, Hyringa 1:1, Västergötland*. Skaraborgs länsmuseum. Internrapport.

Undersökning:

1968 undersöktes kyrkogrunden på initiativ av Åse och Viste hembygdsförening i samråd med Skaraborgs länsmuseum. Undersökningen bekostades av Riksantikvarieämbetet och

Skogsvårdsstyrelsen och genomfördes av ett arbetslag från Skogsvårdsstyrelsen samt medlemmar ur hembygdsföreningen under ledning av Ingegerd Särilvik. Den undersökta ytan omfattade ca 400 m². Friläggandet av murarna skedde dels med grävmaskin och dels med tryckluft samt för hand. Murarna lodfotograferades med fototorn. Avsikten var inledningsvis att frilägga murarna ned till golvnivå men då denna var bitvis svår att identifiera grävdes vissa ytor längre och gravar påträffades.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare kvadratisk och troligtvis rakslutet kor i öster. Kyrkans utvändiga längd uppmättes till ca 24,5 m och bredden till ca 11,25 m och koret var ca 5,5 x 5,5 m stort. Kyrkans kor byggdes om 1710. Mellan koret och långhuset påträffades den mur som troligtvis utgjort del av triumfbågsöppningen. Murarna var uppförda i skalmursteknik och ca 2 m breda. Rester av ett trägolv framkom i långhuset, men troligtvis har kyrkan haft ett stampat jordgolv innan detta inlades. Spåren efter en ingång påträffades i västra delen av södra långhusväggen. Vid undersökningen framkom en nisch i den östra delen av det medeltida korets östra vägg. I långhusets norra del påträffades en grav vilken innehöll en kista av stenhällar, ca 2 m lång. Kistan var uppförd av på kant ställda smala hällar, ca 0,5 m långa och ca 0,15 m breda. Fogarna i kistan hade tätats med lera och den täcktes av en ca 0,5 x 1,25 m stor täckhäll. Kistan innehöll tre skelett där det understa skelettet, för vilken kistan troligtvis konstruerats, vilade med huvudet på en flat sten.

Fynd:

Vid undersökningen påträffades överstycket till ett spetsbågigt fönster av sandsten samt åtta fragment av vad som troligtvis varit liljestenar. I rasmassorna från kyrkan hittades en häll med skålgropar. Dessutom påträffades en fingerborg, knappar, åtta mynt, två ringar samt 13 beslag varav åtta var ornerade. Ett antal spikar och nitar, järnbeslag samt en krok till ett lås påträffades också.

Datering:

Särilvik uppskattar uppförandet av kyrkan till andra hälften av 1100-talet utifrån jämförelser med landskapets övriga stenkyrkor. Kyrkan revs 1870.

Resultat:

Övrigt:

I ett syneprotokoll från 1864 beskrivs en gråstenskyrka med spåntak. I långhuset påträffades även en förhistorisk flatmarksgrav med brända ben.

60. Häggesleds kyrka, RAÄ Häggesled 12:4, Vg

Källor:

ATA. Brandström, Ernst.

ATA Forssén, Axel, dnr 3135/30; dnr 3916/30.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Gardell, Sölve. 1937. *Gravmonument från Sveriges medeltid: typologi och kronolog*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Stockholm.

Nyqvist Thorsson, Anna och Oxenstierna, Andreas. 2018. Kung Hägges grav - en del av en västgötsk historia. *Västgötalitteratur 2018*. Hagberg, Johnny (red.). Föreningen för Västgötalitteratur. Vårgårda. Sid 21–48.

Nyqvist Thorsson, Anna. *I manus*. Kung Hägges grav. Arkeologisk rapport. SHM inv. nr. 7359.

Undersökning:

I Peringskiölds Rannsakingar från 1668 beskrivs ett gravmonument strax sydväst om Häggesleds kyrka. Monumentet kallas ”kung Hägges grav” och står idag ca 30 m söder om kyrkans västtorn. I Rannsakingarna beskrivs monumentet samt iakttagelser som gjorts i anslutning till detsamma. 1930 påträffades vid en gravgrävning norr om gravmonumentet en ”gravkistehäll”. Fyndet inrapporterades till Riksantikvarieämbetet av folkskolläraren Ernst Brandström. På uppdrag av Riksantikvarien fick arkitekt Axel Forssén i uppgift genomföra en provundersökning av den påträffade stenkistan. Jorden i kistan genomknivades. Fyndet riktade även intresset mot kung Hägges grav och Forssén genomförde en mindre provundersökning i anslutning till gravmonumentet, beläget ett fåtal meter söder om stenkistan. Syftet var att undersöka om det fanns en koppling mellan stenkistan och det flerdelade gravmonumentet. Undersökningen omfattade ytan utmed monumentets västra del och västra gavelhäll. Vid undersökningen påträffades närmast under lockhällen en stenfyllning och därunder vidtog vad som beskrivs som den ”naturliga, orörda marken”. Forssén grävde ned till ca 0,9 m djup men ingen gravläggning hittades. Detta stärkte honom i sitt antagande att gravmonumentet var flyttat och förmodligen hade varit placerat över graven med stenkistan. Undersökningen dokumenterades genom en ritning och två fotografier.

Möjligheten att gravmonumentet i Häggesled trots allt stod kvar på sin ursprungliga plats föranledde en provundersökning 2017 och en totalundersökning av ytan under monumentet 2018 av Anna Nyqvist Thorsson inom ramen för ett pågående avhandlingsarbete om medeltida gravmonument i Västergötland. 2017 påvisades en bevarad gravläggning i anslutning till monumentet 2018 gjordes en mer omfattande undersökning av hela ytan under lockhällen. Ytan handgrävdes men jorden sållades ej. Undersökningen dokumenterades genom profilritning, inmätning samt fotografier.

Konstruktioner:

I Rannsakingar efter antikviteter från 1668 finns en beskrivning av iakttagelser i anslutning till gravmonumentet ”kung Hägges grav”. Lokaliseringen anges till strax sydväst om Häggesleds kyrka och i beskrivningen uppges att Wppå Häggeslede kyrkiogård är funnen en gammal Graf, nedher vhti Jorden är hualfuet med röd tegell befäst och öfubn till beryd med 3 stenar, 1 long sten och 1 wed huar long stens endan upresta 1 1/2 aln i högdenther wppå skriften synes wara aldeles förderfuat (Gardell 1937:104).

Stenkistan som undersöktes av Forssén 1930 ligger ca 2–3 m norr om ”kung Hägges grav”. Stenkistan påträffades på ett djup av ca 0,4 m. Stenblocken av sandsten var endast tilltuktade utan någon egentlig behuggning. Kistan var konstruerad av en hel bottenhäll vilken angetts vara ca 0,1 m tjock, en häll som utgjorde respektive gavel och kistans södra sida bestod av tre block. Kistlockshällar saknades liksom hällarna i kistans norra långsida. Vid gravgrävningen 1930 togs emellertid två stenblock upp vilka troligtvis utgjort kistans norra vägg. Dessa block var 0,72 respektive 0,58 m långa. Kistan uppmättes men anges i rapporten till ca 0,1 m längre än Hägges gravmonument

Vid Forsséns undersökning av ytan i anslutning till gravmonumentet ”kung Hägges grav” grävdes ned till ca 0,9 m utan att några spår av hällar eller benrester påträffades. Närmast under lockhällen framkom en stenfyllning och därunder vidtog jord vilken tolkades som den naturliga och orörda marken. Den västra gavelhällens djup under mark uppmättes till ca 0,5 m vilket konstaterades vara det för gavelhällen ursprungligen avsedda. Djupet under jord var även väl markerat i stenens behuggning. Gavelhällens understa del uppfattade Forssén som stående i ”ursprunglig naturlig mark”. Forsséns slutsats var att monumentet föreföll vara uppsatt ”på sin nuvarande plats utan något samband med grav eller gravkista”.

Provundersökningen 2017 visade att rester efter ett skelett och en bevarad gravläggning trots allt fanns i anslutning till monumentet. Benen var dock i dåligt skick och en tand krävdes för en datering av skelettet och graven. 2018 framgrävdes på drygt 0,9 m djup en intakt gravläggning som låg något förskjuten mot sydost i förhållande till lockhällen. Graven innehöll skelettet efter en kvinna som begravts i en kista av trä. Armarna hade placerats vinklade över mellangärdet. En osteologisk bedömning gjordes på plats och visade att det sannolikt var fråga om en kvinna som varit åtminstone över 40 år gammal då hon dog. Även om gravmonumentet ovan jord inte direkt kan knytas till kvinnans grav är det anmärkningsvärt att inga omrörda benrester efter senare tiders begravningsaktiviteter påträffades i gravens fyllning.

Ca 1 m norr om gravmonumentet och lockhällen framkom ytterligare en grav. Över graven, och sannolikt som synlig gravhäll, hade ett ca 1,80 m långt sandstensblock placerats. Delvis var stenblocket råhugget, men utmed ena långsidan och kortsidan vid huvudgården fanns en finhuggen skråkantning som bildade ett hörn. Vid huvudänden var stenblocket även tillhugget så en urtagning bildades för passning mot ett annat stenblock. Under stenhällen framkom en grav på ca 0,9 m djup. Graven undersöktes inte i sin helhet utan delar av skelettet frilades för provtagning. Spår av träfibrer visade att den döde begravts i en träkista. Den bearbetade sandstenshällen över graven hade uppenbarligen huggits till för att fungera i ett annat sammanhang men kom att användas som gravhäll. Hällens finhuggna skråkantning, det tillhuggna hörnet samt urtagningen för passning mot andra stenblock gör att den tolkats som en hörnsten i en stensockel i en byggnad.

Fynd:

Då jorden i stenkistan genomknivades hittades sex spikar spridda över hela kistan, fem tänder i kistans huvudände samt två benfragment, enligt Forssén troligen delar av ett skenben, i kistans fotända. Fynden tillsammans med de två sidohällarna lades tillbaka i och vid kistan.

Datering:

Dateringen av skelettet i anslutning till det flerdelade gravmonumentet visade att graven anlagts någon gång under perioden 1169–1274 (kalibrerat två sigma) med störst sannolikhet till 1200-talets första hälft. Träfibrer från kistan i graven under sockelstenen daterades till perioden 1046–1222 (kalibrerat två sigma) men med störst sannolikhet till intervallet 1150–1222. Tar man trädets egenålder med i beräkning bör möjligen dateringen skjutas något framåt i tiden.

Resultat:

De kroppsliga kvarlevorna efter den eller de som gravlagts i stenkistan förefaller ha blivit borttagna. I samband med detta avlägsnades även kistans lockhällar.

Avsaknaden av benrester i jordfyllningen under det flerdelade gravmonumentets lockhäll talar för att graven inte är omörd. Detta antyder i sin tur att graven har varit "fredad" för senare begravningar, antingen genom ett starkt och levande minne av den gravlagda eller av en över lång tid beständig gravmarkering ovan jord. I det sammanhanget kan mycket väl "kung Hägges gravmonument" ha utgjort det monument som fredat gravplatsen.

Enligt Forssén ska dock en gammal församlingsbo ha berättat att "Hägges" gravmonument vid anläggandet av en grav 1887, organisten Bergs grav, togs ned och blev därefter återuppsatt. Sagesmannen hade själv varit närvarande vid återuppsättandet av monumentet. Sammanhanget talar för att gravmonumentet dock blev återuppsatt på sin ursprungliga plats.

Övrigt:

Gravmonumentet "kung Hägges grav" har genom sin smala lockhäll och gavelhällar med triangulärt fotparti stora likheter med ett gravmonument vid västtornet i Husaby kyrka. 1884 påträffades i jorden

på kyrkogården ett fragment av ett altar- eller processionskrucifix. Föremålet är ett beslag som suttit på nedersta korsändan, höjd ca 6 cm och bredd ca 5,7–3,7 cm. Kopparbeslaget har varit förgyllt mot en emaljerad botten och visar ett motiv med en ängel omgiven av kors och andra motiv. Kvarvarande spår av emaljen visar att botten varit röd och möjligen grön i ängelns gloria. Beslaget kommer från ett krucifix som var ett Limoges-arbete och dateras till 1200-talets förra del.

61. Händene kyrka, Händene sn, Vg

Källor:

ATA. Ekhoﬀ, Emil. 1911. Bevarade anteckningar.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaraborgens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

I samband med att kyrkan restaurerades 1911–1912 genomfördes grävningar under golvläggningen under ledning av Emil Ekhoﬀ.

Konstruktioner:

Murarna efter ett smalare kor med eventuell absid blottades vid grävningen. Kyrkans murar har varit uppförda av tuktad kalksten och en ursprunglig sydportal i västra delen av långhusets södra vägg har funnits. Vid Ekhoﬀs undersökning påträﬀades tröskelstenen på ursprunglig plats i portalen. Ekhoﬀ konstaterar att tornet i väster är mycket gammalt men att det inte ligger i förband med långhusets murar. Kyrkans västra mur, med puts, löper förbi tornet. Tornet har murat tunnvalv med anfang i norr och söder. Möjligen har sydportalen satts igen med murverk av kalksten vid uppförandet av tornet. I anteckningarna finns noterat att utanför kordörren fanns en liljesten och utanför gamla portalen en sten med processionskors.

Fynd:

Datering:

1832 uppfördes ett nytt kor med tresidig avslutning.

Resultat:

Övrigt:

62. Härlunda ödekyrkoplats, RAÄ Härlunda 1:1, Vg

Källor:

Axelsson, Catharina. 2008. Arkeologiska undersökningar av Härlunda ödekyrkoplats. *Västergötland i konsten. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2007–2008*. Västergötlands fornminnesförening. Nossebro. Sid. 206–210.

Henriksson, Catharina. *Härlunda ödekyrkoplats, RAÄ nr 1, Härlunda socken, Skara kommun*. Västergötlands museum. Rapport 2018:5. Skara.

Undersökning:

Undersökningen av Härlunda ödekyrkoplats genomfördes i forskningssyfte av Västergötlands

museum i samarbete med Härlunda-Bjarkas hembygdsförening under åren 2005–2007. Initiativet till utgrävningen togs av hembygdsföreningen som också bekostade undersökningen. Med hjälp av en liten grävmaskin samt för hand frilades resterna efter kyrkans murar och ytan inom murarna samt delar av kyrkogården undersöktes.

Konstruktioner:

De framtagna murarna visade att kyrkan varit ca 18 m lång och 8 m bred och har utgjorts av ett rektangulärt långhus och ett kor med absid, vapenhus och sakristia. Murarna har varit uppbyggda av sandsten, kalksten och granit över en profilerad sockel. Murarnas bredd varierade mellan 0,8–1 m. En ca 1,5 m bred ingång fanns i södra långhusmuren. I den sydöstra delen av långhuset låg ett flertal stora stenar, sannolikt fundament till ett sidoaltare. Här, liksom i nordöstra hörnet av långhuset, påträffades flera medeltida brakteatrar, vilket tyder på att kyrkan haft två sidoaltaren. I koret har det funnits ett målat tegelvalv, vilket indikerades av tegelstenar med bevarad och bemålad puts från utgrävningen av koret. I korets hörn syntes även grundstenar till valvpelarna tydligt. I övergången mellan långhus och kor, på den södra sidan, framkom fundamentet till en dopfont. Basen var ca 85 cm och överdelen hade måtten 45 x 45 cm med ett ca 9 cm stort uttömningshål i mitten. I mitten av långhusets västra del påträffades en samling stenar som kan ha varit den ursprungliga platsen för dopfonten. Vid undersökningar inuti kyrkan och utanför kyrkans murar påträffades flera gravar samt skelettrester från söndergrävda gravar. Inga gravar har emellertid daterats till 1100- och 1200-talen.

Datering:

Kyrkan uppfördes troligen under början av 1100-talet. Valvet i koret slogs sannolikt på 1400-talet.

Fynd:

Från Härlunda kyrkplats finns en bevarad liljesten (Härlunda Raä 35). Ett antal gravhällar, av vilka en del har legat i långhusets golv, flyttades till Bjärklunda kyrka. Av 182 påträffade mynt var 79 medeltida. Det äldsta myntet var ett norskt silvermynt från ca 1150–1170. Endast ett fåtal mynt av detta slag har hittats i Norge och Sverige och vem som låtit prägla det är okänt. Ett annat mynt var en silverbrakteat som präglats i Lödöse under Birger jarls tid omkring 1260. Andra mynt var präglade under Magnus Ladulås, Birger Magnusson och Magnus Eriksson. Bland fynden kan nämnas en tärning från 1200-talets andra hälft, en medeltida kam, ett bultlås som påträffades i långhuset invid ingången, bokbeslag och stylus av järn. Fynd av keramik i form av svartgods, troligen från tidig medeltid, järnföremål och fönsterglas gjordes också. Föremålen kan dateras till medeltid och 1600-tal/1700-tal.

Resultat:

Undersökningen visade att kyrkan sannolikt byggdes under 1100-talets första hälft.

Övrigt:

I korets centrala del påträffades en stor gravhäll. Framför hällen låg flera tegelstenar samt en mindre häll och under dessa fanns en trappa som ledde ned till en gravkammare. Gravkammaren anlades troligen under 1600-talet. I anslutning till trappan hittades ett kisthandtag. I gravkammaren framkom skeletten efter två gravlagda kvinnor placerade med huvudet i väster. Under dem låg en man placerad med huvudet i öster.

Kyrkan revs 1781.

63. Kapitelhuset vid Skara domkyrka, RAÄ Skara 68:1, Vg

Källor:

Sigsjö, Ragnar. 2008. *Rapport. Arkeologisk undersökning 1991. Det medeltida kapitelhuset vid Skara domkyrka. Fornlämning 68, Skara stad. Västergötland*. Västergötlands museum, internrapport 2008:10. Skara.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes 1991 som ett led i diskussionen kring domkyrkans medeltida historia, och utfördes inom ramen för Medborgarskolans i Skara studiecirkel i medeltidsarkeologi. Undersökningen genomfördes under ledning av antikvarie Ragnar Sigsjö vid dåvarande Skaraborgs länsmuseum. Undersökningen bekostades av Medborgarskolan samt genom donationer från två företag. Syftet var att fastställa anläggningens utsträckning, konstruktion och datering. Ett antal provschakt och provgropar, A-D, togs upp över ytan. Den uppgrävda jorden sällades i anslutning till murverk och fasta konstruktioner, vilka också frampreparerades och dokumenterades.

Konstruktioner:

Inom de schakt och provgropar som togs upp över ytan påträffades lämningar efter vad som tolkats som ett kapitelhus norr om domkyrkans kor. Kapitelhusets bredd uppmättes till ca 9,16 m medan byggnadens längd var mer osäker. Vid undersökningen framkom grundmurar av ca 0,8–0,6 x 0,5 m stora klumpstenar. Mellan stenarna fanns fast förbindelse av ett gulvitt kalkbruk. Murarnas bredd varierade mellan 1,3–1,5 m. På vissa delar av muren påträffades ca 0,9 x 0,65 m stora kalkstenshällar lagda som utjämningsskift till dagemurarna vilka troligtvis varit uppförda av kalksten. Genom byggnaden i öst-västlig riktning har ett ca 2,2 m brett tunnvalvt portvalv löpt. Kapitelhuset blev på så sätt indelat i en sydlig och en nordlig del. Påträffade rader av lagda kullerstenar utmed den södra kapitelhusdelens norra grundmur tolkades som en ytbeläggning. Stenläggningen kan ha utgjort ett golv i förbindelsegången. Öster om kapitelhusets östra grundmur påträffades ett några cm tjockt brandlager vilket överlagrade ett kalkbrukslager, troligtvis från murnings- och putsningsarbeten på byggnaden i samband med uppförandet. Brandlagret påträffades även innanför murarna och överlagrade där ett lager av kalkstensflis under ett hårt lager av kalkbruk med viss jordinblandning, vilket tolkades som resterna efter ett golvlager inuti byggnaden. Brandlagret tyder enligt Sigsjö på att byggnaden brunnit relativt kort efter uppförandet. På en yta inom de frilagda grundmurarna fördjupades grävningen för att söka orörda jordlager. I samband med detta påträffades sex gravar och ett antal skelettdelar. Skeletten i gravarna låg alla in situ. En av gravarna innehöll skelettet efter ett barn som begravts utan kista och med huvudet i väster, och delvis överlagrad av denna grav påträffades ytterligare en grav. Väster om barngraven påträffades skelettet efter en vuxen man placerad med huvudet i väster och med armarna lagda över bröstet. Enligt Sigsjö överensstämmer gravdjupet med motsvarande gravfynd på södra delen av kyrkogården, vilka daterats till 1100-talet. Väl samlade och överlagrade av denna grav påträffades ytterligare tre gravar. I två av dessa hade den döde placerats på tunna brädor av ek, ca 0,22 m breda, s.k. dödsbrädor. Den understa graven saknade bräda. Möjligen har dessa individer begravts vid samma tillfälle.

Fynd:

Sammanlagt påträffades 8 tvåsidiga mynt och 5 brakteatar. Ett tvåsidigt norskt mynt präglat under Olav Kyrre (1066–1093) och daterat till ca 1090, hittades ca 0,3 m utanför byggnadens västra mur. Strax intill hittades även en brakteat. Flera mynt påträffades i anslutning till byggnadens norra mur och kan möjligen ha tappats i förbindelsegången. En trådring av brons, en spik med ett med tunn bronsplåt beklätt spikhuvud samt en brakteat påträffades i västra delen av byggnaden. En fint profilhuggen sandsten från en fönsteromfattning samt ytterligare profilhuggna sandstensblock påträffades också vid undersökningen.

Datering:

Stratigrafiska jämförelser mellan påträffade lager och gravar tyder på att kapitelhuset uppförts under sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal. Brandlagret kan enligt Sigsjö möjligen förknippas med 1380 års kända brand.

Resultat:**Övrigt:**

Kapitelhuset revs 1742.

64. Karleby kyrkplats, RAÄ Leksberg 32:1, Vg

Källor:

Vretemark, Maria. 1998. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Skaraborgs länsmuseum, Småskrift 5. Skara.

Vretemark, Maria. 2013. *Karleby 7:1, Leksbergs socken RAÄ 32, Mariestads kommun*. Arkeologisk forskningsundersökning 1987–89, Karleby 7:1, Leksbergs socken, Mariestads kommun, Västergötland. Västergötlands museum. Arkeologisk rapport 2013:3. Skara.

Undersökning:

Efter en upptäckt av en grundmur sommaren 1986 samt skelettdelar från en människa samma höst genomfördes en inledande provgrävning på platsen 1987. En tradition i bygden omtalade att ett kapell skulle ha legat inom ett område invid Tidan och de påträffades lämningarna antydde att det fanns en grund för traditionen. Lämningarna efter en kyrka, begravningsplats samt bebyggelseämningar från yngre järnålder och medeltid undersöktes vidare under 1988 och 1989. Sammanlagt påträffades 111 gravar på den ca 1900 m² stora kyrkogården. Genomförandet var ett samarbetsprojekt mellan Skaraborgs länsmuseum och Ullervad-Leksbergs hembygdsförening. Arkeologer från Skaraborgs länsmuseum ansvarade för grävningen som genomfördes av frivilliga från hembygdsföreningen. Utgrävningen finansierades med bidrag från stiftelser och fonder samt lokala föreningar.

Konstruktioner:

Lämningarna efter en kyrka med två distinkta byggnadsfaser undersöktes. Inledningsvis påträffades en 0,9 m bred grundmur efter en ca 11 x 6 m stor kyrkobyggnad. Det smalare koret ca 4,4 m brett. Grundmuren hade anlagts i ett dike vilket fyllts med sten av varierande storlek och på denna grund har sannolikt syllstockarna vilat. I korets nordöstra hörn samt i långhusets sydvästra hörn framkom större stenblock vilka uppfattades som stöd för hörnstolpar. Eftersom inga spår av murbruk framkom i grunden eller i den omgivande jorden, och utifrån konstruktionselementens beskaffenhet, drogs slutsatsen att kyrkan varit uppförd av trä. Gravarna påträffades runt om kyrkogrunden samt i koret och långhuset. Ett antal av gravarna gick in under grunden vilket tolkades som att en föregångare till träkyrkan på stengrund måste ha funnits. Minst 14 äldre gravar hade berörts av grundgrävningen för den nya kyrkan. Fyra kraftiga stolphål som bildade en rektangel och en gravtom yta innanför denna uppfattades som spår efter en äldre träkyrka. Denna äldsta träkyrka var ca 6 x 4 m och saknade kordel. Kyrkans enda rum har sannolikt utgjorts av väggar som vilat på en syll förankrad i hörnens jordgrävda stolpar. Gravtomma ytor utmed norra och södra väggen antyder att kyrkan kan ha haft två ingångar.

Gravarna hade generellt anlagts utefter två riktningar vilket uppfattades som att gravarna placerats utifrån riktningen på kyrkobyggnaderna. De vuxna som gravlagts norr om den äldsta kyrkan var alla kvinnor. I samband med uppförandet av en ny träkyrka och utvidgandet av begravningsplatsen

upphörde gravläggningar norr om kyrkan. I drygt 60 % av gravarna fanns spår av kistor av trä samt i vissa fall järnspikar. Ett fåtal av kistorna utgjordes av en urholkad trädstam och ett flätat träg. De döda låg med armarna utmed sidorna eller lätt vinklade så att händerna vilade i skötet. Barngravarna låg både norr och söder om kyrkan. Nära hälften av de 62 gravar som undersöktes innehöll barn som dött före 7 års ålder. Föremål förekom endast undantagsvis i gravarna. I flera gravar fanns koncentrationer av träkol. Oftast låg dessa vid eller på axeln, i något fall vid höften.

Runt lämningarna efter kyrkorna påträffades begränsningsdiken. I norr och väster var dessa ca 0,5–1 m breda och 0,3 m djupa samt fyllda med sotig humus och sten. Dikena i söder och öster hade kontinuerligt använts som öppna dräneringsdiken fram till täckdikning på 1960-talet. Begravningsplatsen runt kyrkan hade sannolikt begränsats av grävda diken, möjligen med ett stängsel av trä innanför. Ett äldre dike framkom även strax söder om lämningarna efter kyrkorna vilket uppfattades som spår efter kyrkogårdens begränsning åt söder under den första fasen. I samband med utvidgandet av den andra träkyrkan utvidgades således begravningsplatsen kraftigt åt söder. Strax utanför den äldsta begränsningen av begravningsplatsen påträffades ett ca 28 x 12 m stort område av lerhaltig jord. Detta lerlager låg ca 15 m söder om kyrkan och utgjorde de påförda massorna från grundgrävningen för den andra kyrkan. Avsaknaden av gravar från den äldre fasen antydde att massorna grävts upp och lagts utanför den begravningsplats som då var i bruk. I den södra delen av den utvidgade delen av begravningsplatsen påträffades nio kraftiga stolphål i en närmast kvadratisk formation om 4 x 4 m. Stolphålen var placerade i tre rader. Ytan samt till viss del utanför denna täcktes av ett sotlager som härrörde av att konstruktionen brunnit.

Fynd:

En enkel fingerring bestående av i princip en silvertråd, daterad till 1100-tal, påträffades. I samma åker där kyrkplatsen lokaliserades påträffades under början av 1900-talet den fyrkantiga foten till en dopfunt. I det påförda lerlagret söder om kyrklämningarna hittades en navare (borr) som sannolikt använts vid det senare kyrkobygget. I brandlagret från klockstapeln påträffades bronssmältor samt två större fragment från en kyrkklocka i kopparlegering. I en barngrav påträffades en kniv som låg invid höger höft. I två kvinnogravar hittades vid den dödes vänstra hand en fingerring, en av brons och en av tenn. I en mansgrav påträffades en förmodad näverpung på bröstorgens vänstra sida.

Datering:

Fyndet av ett tyskt silvermynt i en av gravarna, präglad i Worms av kejsar Henrik III under perioden 1039–1046 ger en datering av den äldsta kyrkan. Grav A8 har daterats till 1010±90 vilket ger perioden 872–1222 (2 sigma, kalibrerat med Oxcal 4.4) och överlagrar ett par andra gravar. De äldsta gravarna bör därmed ha anlagts redan omkring år 1000.

Även dateringarna av grav 11 och 46 gav relativt stora tidsintervall, 890–1212 respektive 682–1178 (2 sigma, kalibrerat med Oxcal 4.4). Träkyrkan på stengrund kan ha anlagts omkring år 1100. Bränt trä från klockstapeln ¹⁴C-daterades till 940 ±100, vilket ger perioden 894–1274 (2 sigma, kalibrerat med Oxcal 4.4). Klockstapelns läge i den utvidgade, södra delen av kyrkogården antyder att den uppförts på 1100-talet i samband med att den andra kyrkan uppfördes.

Resultat:

Övrigt:

Kulturlager under lämningarna efter kyrkorna visade på en etablerad bosättning ett par hundra år innan den första begravningsplatsen anlades. Bebyggelsen etablerades troligen någon gång under 700–800-talen och när kyrkan uppfördes på 1000-talet uppfördes den inom en existerande gårdsmiljö. Läget invid ån Tidan och vid vägsträckningar i anslutning till ett vad över ån tillhandahöll kommunikationsleder i alla väderstreck.

65. Kestad kyrka, Kestad sn, Vg

Källor:

ATA. Bergman, Eva. *Rapport rörande undersökning av Kestads kyrkas medeltida kor*, dnr 2005/36.
Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

Efter att en period ha använts för profana ändamål var avsikten att åter sätta kyrkan i värdigt skick. I samband med detta genomfördes 1936 en undersökning av den medeltida korgrunden under ledning av konsthistorikern Eva Bergman och på uppdrag av Riksantikvarieämbetet.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett långhus, vilket idag är bevarat, samt ett smalare rakslutet kor. Korets murar utgjordes av skalmurar av tuktade sandstensblock. Stenblocken i skalmurens yttersida var fint tuktade medan stenblocken i skalmuren in mot kyrkorummet var grövre behandlade. Murarna vilade på en ca 0,1–0,2 m utskjutande kallmurad grundmur. I koret påträffades ett golvlager av hårdtrampad lera med inslag av kalkbruk och över detta ett brandlager. Stenblock i korets östra del har troligtvis utgjort grund för ett altare. Även långhusets skalmurar var uppförda av tuktade sandstenskvadrar. Dessa murar vilar direkt på ett grundskift. I långhusets södra mur har en sydportal funnits vilken haft en finhuggen profilerad omfattning. Även i väster har funnits en portal som tolkades som samtida med uppförandet av långhuset.

Fynd:

Bruk med putsad och rödmålad yta påträffades i anslutning till koret och härrör troligtvis från detta. I korets sydöstra hörn, i fyllningen ca 0,2 m över golvlagret, påträffades en norsk silverbrakteat från 1100-talets slut. En svensk silverbrakteat påträffades i fyllningen ca 0,4 m över golvlagret i korets nordöstra hörn. I övrigt påträffades två silverbrakteatrar från 1300-talets mitt i korets östra respektive sydöstra del. En brakteat från slutet av 1300-talet, Mecklenburg, hittades vid södra muren.

Datering:

Bergman daterar uppförandet av sandstenskyrkan till omkring 1200.

Resultat:

Övrigt:

66. Kinneveds kyrka, Kinneved sn, Vg

Källor:

ATA. Ullenius, Gunnar. 1938, dnr 3904/38.

Undersökning:

1938 grävdes för installation av en värmeledning och värmepanna vid Kinneveds kyrka. Gunnar Ullenius förordnades av Riksantikvarieämbetet att besiktiga grävningsarbetet. På kyrkogården omedelbart söder om kyrkan påträffades flera gravar. Ullenius lämnade en kortfattad beskrivning av en stenkistgrav.

Konstruktioner:

Omkring 1 m söder om det flerdelade gravmonumentet vid södra långhusväggen och ca 0,75 m söder om långhusets sydvästra hörn framkom en stenkista. Kistan låg i kyrkans längdriktning och var konstruerad av gråstenshällar utan bruk. Den norra sidan utgjordes av en enda häll. Gavelhällarna i kistans huvud- och fotända samt alla lockhällar förutom en, vilken hade makats åt sidan, saknades vid undersökningen. Ullenius anger dock måtten på två takhällar, 0,77 x 0,38 resp. 0,5 x 0,07 m, och skriver att ett takhällsfragment av kalksten låg vid huvudändan. Kistan var konstruerad med en smalare huvudnisch. I kistan framkom skelettresten efter minst två individer. Primärbegravningen markerades av skallrester och benpipor i huvud- och fotändans bottenlager. I övrigt var mycket av innehållet i kistan omrört.

Fynd:

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Kistan borttogs efter undersökningen.

67. Lanna kyrkplats, RAÄ Saleby 17:1, Vg

Källor:

ATA. Ullenius, Gunnar, dnr 2955/55.

Göteborgsposten den 27/1 1955. Vilken hemlighet ligger dold i Lanna massgrav?

Johansson, Hilding. 1969. *Saleby, Trässberg, Härjevad. Tre västgötasocknars historia*. Nossebro. Fornsök.

Undersökning:

En arkeologisk undersökning av kyrkplatsen genomfördes 1955 under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius. Undersökningen initierades och bekostades av fru Alva Sahlstrand, innehavare av Skattegården i Lanna. Vid undersökningen frilades en del av grunden till kyrkan. Jorden sållades delvis. Rapport eller annat dokumentationsmaterial har inte återfunnits. Platsen ska även ha nyttjats som grustäkt vid vägbygge. 1954 påträffades en massgrav ett tiotal meter från kyrkoruinen. Graven påträffades i samband med anläggandet av en silo.

Konstruktioner:

I samband med undersökningen lokaliserades grunden till en träkyrka med långhus och smalare rakslutet kor. Spåren efter kyrkan indikerar att den varit ca 13,5 m lång. Kyrkoruinen låg i sydöstra hörnet av en ca 50 x 40 m stor muromgärdad kyrkogård. Delar av den ursprungliga muren av natursten påträffades och framtog i söder och väster. Kyrkogården bör emellertid ha sträckt sig ytterligare åt öster eftersom man vid grävning för anläggandet av en silo 4 m öster om kyrkogården funnit 3–4 skelett. Vid långhusets ena sida påträffades gravar vilka låg alldeles intill men snett ut från kyrkväggen. En klockstapel har stått på områdets högsta punkt. Grunden till stapeln påträffades några meter från långhusets sydvästra hörn. Massgraven framkom på en dryg meters djup och inom ett ca tre m i diameter stor yta. Graven innehöll ett stort antal skelett vilka låg tätt och i oordning. Skeletten låg korslagda med ansiktena nedåt. Intrycket var att kropparna kastats ned i graven "lite hur som helst". Ett trettiotal av de påträffade skeletten jordades senare på kyrkplatsen.

Fynd:

3 – 4 skelett påträffades på östra delen av kyrkogården. Ytterligare information kring fyndomständigheter saknas.

Datering:

Kyrkan finns omnämnd i den kyrkliga jordeboken från 1540 men togs troligtvis ur bruk under senare delen av 1500-talet.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan låg vid Skattegården i det som tidigare var Lanna socken.

68. Lerdala kyrka, Lerdala sn, Vg

Källor:

Hjolman, Birgitta. 1995. Lerdala kyrka, Lerdala socken, Skara kommun, Västergötland. Arkeologisk besiktning 1973. Rapport 1995:5. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

I samband med restaureringen av kyrkan 1972–73 påträffades ett stengolv under två lager trägolv. En besiktning genomfördes av Birgitta Hjolman, Skaraborgs länsmuseum.

Konstruktioner:

Stengolvet bestod av röda kalkstenshällar vilka, förutom i ett område i sydöstra delen av långhuset och ett mindre område intill norra väggens östra del, täckte hela golvet. Vid provstickning med spett i dessa områden var jorden förhållandevis lös vilket tolkades som att här fanns gravar. På golvhällarna i långhusets västra del framkom murbruk i form av en cirkel, ca 1,5 m i diameter och med ekerformade ryggar. I mitten fanns ett uttömningshål fyllt med småstenar. Sannolikt har detta utgjort fundament för en dopfunt. Utmed långhusets södra, norra och västra innerväggar fanns en ca 0,5 m bred och 0,35 m hög sockel som troligtvis fungerat som underlag för vägghasta bänkar. I koret framträdde då trägolvet tagits bort en äldre halvrund absid samt en gravkammare täckt av plankor.

Fynd:

Datering:

Resultat:

Övrigt:

69. Lovene kyrkplats, RAÄ Karleby 77:1, Vg

Källor:

ATA. Göransson, Ulla & Falck, Per H:son. 1969. *Rapport över arkeologiska undersökningar av Lovene kyrkoruin, Karleby sn.* 1969. Landsantikvarien i Skaraborgs län, dnr 1721/71. Falck, Per

H:son. 1971. Lovene kyrkoruin i Karleby socken. *Falbygden 2*, 1971. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 149–165.

Undersökning:

En undersökning av kyrkplatsen genomfördes 1969. Rasmassor utanför och till viss del innanför kyrkans murar bortschaktades med grävmaskin. Resterande lager grävdes för hand varefter de fyndförande lagren fingerades och sållades.

Konstruktioner:

De framrensade murarna visade att kyrkan bestått av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakslutet kor i öster. Kyrkan var ca 12,9 x 7,4 m stor med ett ca 5,40 x 3,45 m stort kor. Murarnas tjocklek varierade mellan 1 – 1,25 m och var uppförda i skalmursteknik av lätt tuktade sandstens- och kalkstensblock. Murarna vilade på en rakkantad sockel vilken i sin tur var grundlagd på en upp till 0,6 m tjock stenpackning. Spår av två portaler med ingångshällar påträffades i den norra respektive södra långhusväggen i västra delen av långhuset. Vid sydportalen påträffades förutom en tröskelsten även skråkantade basstenar till vad som troligtvis varit en rundbågig portal. Utanför nordportalen låg en mycket stor sprucken håll som delvis löpte in under muren. Öppningen mellan långhus och kor var ca 3,1 m bred och markerades av ett trappsteg så att korets golvnivå låg något högre än långhusets. Inga spår av grundmurar efter en triumfbåge hittades varför kyrkan sannolikt aldrig haft en sådan. Spår efter tre altare påträffades emellertid i kyrkan. Ett huvudaltare har varit murat mot korets östra innervägg och har haft måtten 1,25 x 0,75 m. Framför altaret låg ca 4 x 0,6 m stor, jämt tillhuggen kalkstenshäll. Rester efter två mindre altare påträffades i långhusets sydöstra respektive nordöstra hörn. Rester efter ett trägolv av plankor påträffades både i långhuset och i koret. Träfragment i golvnivå i respektive sidoaltare tolkades som att golvet funnits då dessa uppfördes. Strax sydväst om det norra sidoaltaret påträffades två gravar. Den ena undersöktes och ett kraftigt förmultnat skelett påträffades. Någon vidare undersökning av gravens innehåll gjordes därför inte. Strax söder och öster om kyrkan påträffades även ett flertal hällar. Dessa antogs vara gravhällar vilket visade sig stämma då en av dem undersöktes och en begravning påträffades. Ca 5 m från kyrkans sydvästra hörn undersöktes lämningarna efter en klockstapel i form av hörnstenar och stenpackning. Anläggningen är ej vidare daterad. Hela kyrkan hade anlagts på ett ca 0,1 m tjockt lager av svart kulturpåverkad jord.

Fynd:

I det norra altarfundamentet påträffades två ben, varav det av svin var genomborrat och färbenet märkeklivet. I det södra altaret påträffades nio småben. Strax intill västra muren i långhuset påträffades vad som tolkades som fundamentet till en dopfont i ursprungligt läge. Ca 1 m sydväst om fundamentet påträffades även foten till dopfonten. Ett stycke fönsterbly påträffades i koret mot östra muren och strax söder om altaret samt vid södra muren i långhuset. Möjligen indikerar fynden placering av fönster. Femton medeltida mynt och brakteater påträffades främst i östra delen av långhuset. Mynten var svenska, norska och danska. Det äldsta myntet var präglat under Erik Knutsson 1206–1216. Övriga mynt dateras till 1200–1300- och 1400-tal. Fynd som ett runt föremål av förgyllt brons, brynen av sandsten, fragmentariska metallföremål, ornerad bronsring (ringsölja?), bärnstenspärla (radbandspärla?), rörformig bronsten, flera bronsbleck varav ett ornerat, järnspikar, kritpipor samt glaserad keramik påträffades vid undersökningen.

Datering:

Det äldsta myntet från 1200-talets början tyder på att kyrkan varit i bruk då. Kyrkan har i övrigt utifrån de undersökta lämningarna daterats till romansk tid.

Resultat:

Övrigt:

70. Lurö kyrkplats, RAÄ Eskilsäter 21:1, Vr

Källor:

Andersson, Sofia. 2004. *Rapport över arkeologisk delundersökning av fornlämning nr 21, Eskilsäters socken, Säffle kommun, Värmland*. Internrapport. Värmlands museum.

Axelsson, Tony. 2009. *Arkeologisk undersökning av Lurö kyrkoruin, Eskilsäter socken, RAÄ nr 21, 2007*. Rapport 2009:13. Västergötlands museum. Skara.

Sigsjö, Ragnar. 2000. *Arkeologisk undersökning 1988–1989. Lurö kyrkoruin, fornlämning 21, Eskilsäter socken, Värmlands län*. Rapport 2000:03. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

Under åren 1988–89 genomfördes en provundersökning på platsen inom ramen för en studiecirkel på Medborgarskolan i Skara. Undersökningen var ett led i diskussioner kring Varnhems klostrets äldsta historia och genomfördes av deltagarna i studiecirkeln under ledning av Ragnar Sigsjö, Skaraborgs länsmuseum. Syftet var att söka bestämma anläggningens utsträckning, konstruktion, funktion och datering. Ett antal provschakt och provpropar upptogs över ruinkullen. Uppgrävt material sållades i anslutning till murverk och fasta konstruktioner. 2004 och 2007 genomfördes inom ramen för projektet Vänerlandets kristnande och delprojektet Luröprojektet av delar av kyrkoruinen. Delundersökningen 2004 var en forskningsundersökning och genomfördes under ledning av Sofia Andersson där syftet var att utröna hur stor yta kyrkorummet omfattade. 2007 genomfördes ytterligare en forskningsundersökning, då i samarbete mellan projektledare med rötter i högskolan i Karlstad och Västergötlands museum. Målsättningen inom projektet var att arkeologiskt belysa kristningsskedet i Vänerland samt att studera den medeltida bebyggelseutvecklingen inom ett begränsat område. 2004 togs två schakt upp i syfte att avgränsa den stenlagda ytan söder om ruinen. Undersökningen 2007 fokuserade på att ta fram den norra delen av kyrkobyggnaden samt att söka efter gravar på en yta nordost om koret. Maskin användes för att avlägsna rasmassorna och frilägga murarna.

Konstruktioner:

Kyrkan utgjordes av ett förhållandevis stort långhus och ett kor med absid i öster. Koret var invändigt ca 3,6 x 3,6 m stort. De ca 1,22 m breda murarna utgjordes av skalmurar med murverk av kluven och vald marksten i kalkbruk. Dessa murar vilade på en ca 0,3 m tjock bottning av småsten vilken i sin tur anlagts på fast berg. Tvärs över långhuset i nord-sydlig riktning framkom en avdelande skalmur, ca 1,1 m bred, som inte låg i förband med långhusets väggar och vars murverk uppfattades som avgjort "sämre" än den norra långhusmuren. I öppningen mellan långhus och kor påträffades framskjutande hörn vilka tolkades som fundament till en triumfbåge vars bredd uppskattades till ca 1,22 m. Absiden var ca 2,18 m bred och 2,25 m djup med skalmurar av vald marksten lagda i jämna skift. Centralt i absiden påträffades ett altarfundament konstruerat av vald och kluven marksten i kalkbruk vars front mot väster utgjordes av stenblock med rak kant. Golvet i absiden utgjordes av stenhällar vilka vilade på ett lager sjösand. Golvhällarna hade lagts i nivåer så att två trappsteg skapades mellan koret och själva absiden. En ingång lokaliserades i södra långhusväggen, ca 3,85 m från kyrkans sydvästra ytterhörn. Ingången var ca 0,7 m bred och bestod av flata, relativt små stenar, lagda i kalkbruk. I anslutning till ingången påträffades en mindre trappsten, ca 0,14 m hög och placerad strax söder om ingången. Söder och norr om kyrkan påträffades murar efter sekundära tillbyggnader. Den norra tillbyggnadens murar låg inte i förband med långhuset och har troligtvis tillkommit i ett senare skede. En öppning i denna tillbyggnad har endast funnits in mot långhuset. Tillbyggnaden har tolkats som sakristia och/eller sidokapel och i delar av rummet framkom ett stenlagt golv. Man kunde också konstatera att någon form av smidesverksamhet bedrivits här utifrån en påträffad härd samt smidesavfall. Vid undersökningen 2007 konstaterades en riktningförändring och en störning

i murverket i norra långhusmuren, ca 1, 4 m väster om tillbyggnaden. Under raseringslagret utmed ruinens norra sida vidtog ett tunt kalkbrukslager följt av ett rent sandlager. Kalklagret tolkades som avsatt i samband med en byggnation. Under sandlagret fanns ett svart humöst lager som tolkades som ruttnat organiskt material. Sandlagret blir därmed svårt att förklara, möjligen kan det vara medvetet påfört. På kyrkans södra sida har troligtvis funnits en motsvarande tillbyggnad vilken kan ha fungerat som ett sidokapell. Murarna var uppförda av vald och kluven marksten i jämna skiftgångar och låg inte heller här i förband med långhusmuren. Från södra sidokapellets västra sida och utmed hela södra långhusväggen framkom murarna efter ytterligare en ca 4,5 m bred påbyggd del. Denna delades i sin tur av en vägg och ett ”källarutrymme” skapades således mot södra sidokapellets västra vägg. I denna källare framkom ett golv av plana stenhällar. Källarutrymmets västra vägg var även den uppförd av vald och kluven marksten men lagda i ojämna skiftesgångar. Den upplevdes som enklare och tolkades som senare uppförd. Murarna i den påbyggda delen utmed kyrkans södra sida utgjordes av skalmurar men med en lägre grad av precision. I den västra delen av den södra muren i denna påbyggnad, ca 1,4 m från det sydvästra hörnet, framkom vad som tolkades som en ca 1,1 m bred öppning. Murlivet utgjordes här av tre mindre stenblock vilka uppvisade tydliga slitspår och tolkades som tröskelstenar. Norr om absiden och delvis under denna påträffades två gravar. I den norra graven framkom spår efter en träkista, ca 0,5 x 1,8 m stor, och i anslutning till denna ett kraftigt förmultnat skelett. Den gravlagdes dödsålder uppskattades till ca 20–25 år och möjligen kan det ha varit en man. Även i den södra graven syntes spår av en träkista och den gravlagde var troligtvis över 45–50 år vid dödstillfället. Utifrån sammansjunkna vegetationslager i gravens fyllning och ett opåverkat kalkbrukslager konstaterades att absiden bör ha uppförts minst ca 30–50 år efter det att graven anlades.

Fynd:

Omedelbart under golvnivån i absiden och i direkt anslutning till altarets östra sida, påträffades två delar av två olika handkvarnar av ett icke lokalt stenmaterial. Ett fynd av en norsk silverbrakteat påträffades i fyllnadsmaterialet från golvnivån strax söder om altarfundamentet i absiden. Fyndet gjorde att man ville datera kyrkan till 1100-talet.

Datering:

Myntet i koret kunde dateras till perioden 1175–1202. Ett fårben som påträffades under ett kalk-/putslager i passagen mellan kor och långhus daterades till 1040–1260 (kalibrerat två sigma). Kol från kalkbruk i ett murat golv i samma passage daterades till 890–1050 (kalibrerat två sigma). Dateringarna antyder att kyrkan (långhus med rakslutet kor) uppförts redan före 1050. Fårbenet under putslagret tyder på att kyrkans väggar putsats. Träkol från kalkbruk i stötfogen mellan den norra utbyggnaden och långhusmuren daterades till 1020–1180 (kalibrerat två sigma). Den norra graven daterades till 1160–1270 (kalibrerat två sigma) och den södra graven till 1215–1285 (kalibrerat två sigma). Absiden bör utifrån lagersammansättningen ha uppförts under slutet av 1200-talet. Kol från smidesverksamheten i norra tillbyggnaden gav en eftermedeltida datering.

Resultat:

Övrigt:

Enligt uppgifter i en skriftlig källa ska ett cistercienserkonvent ha förlagts till Lurö. Strax öster om kyrkans absid påträffades spår av bebyggelse i form av stolphål, gropar och rännen från tiden före kyrkans anläggande. Även under och söder om stenpackningen/stengolvet söder om kyrkan påträffades 2004 rester av järnåldersbebyggelse.

71. Lönnskogs medeltida kapell, RAÄ Långserud 7:1, Vr

Källor:

ATA. Svenson, Gilbert. 1959. Undersökning av kyrkoplatserna vid Åstensskog och Lönnskog i Långseruds socken, Värmland, dnr 4647/59.

Undersökning:

I syfte att fastställa platsen för kyrkan genomförde amanuens Gilbert Svenson vid Värmlands museum en undersökning 1959. Denna bekostades av Långseruds församling. Ett antal provschakt upptogs över den yta där lämningarna efter kyrkan förväntades ligga och kyrkans nordvästra del påträffades. All uppgrävd jord sållades.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades grundstenar efter kyrkans väggar. Långhusets hörn i nordväst, nordöst och sydöst var välbevarade liksom korets hörnsten i nordöst.

Fynd:

Några få spikar av äldre typ hittades liksom glasbitar och ett fragmentariskt beslag av ornamenterat järn. Vid plöjning av marken har tidigare ett stort antal spikar påträffats.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Då marken på platsen odlades upp vid 1800-talets mitt tog dåvarande markägare till den intilliggande gården Gärdet bort kyrkogårdsmuren och jämnade ut de gravkullar som fortfarande var synliga.

72. Marums kyrka, Marums sn, Vg

Källor:

ATA. Berglund, Allan., dnr 741/33.
Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

I samband med en genomgripande renovering av kyrkan på 1930-talet grävdes korets grundmurar fram. Arkitekten Allan Berglund fick i uppdrag att uppmäta och fotografera de påträffade byggnadslämningarna.

Konstruktioner:

Av den ursprungliga kyrkan är långhuset bevarat och undersökningen avslöjade att kyrkan haft ett smalare rakslutet kor. Den ursprungliga sydportalen är bevarad i västra delen av långhusets södra vägg och en ursprunglig västportal med bevarad tympanonsten finns i den västra långhusväggen. Bevarade murar i långhuset visar att kyrkan varit uppförd av kvaderhuggen sandsten på skråkantad sockel.

Fynd:

Datering:

Trävirket i remstycken och takstol har daterats dendrokronologiskt vilket gett en indikation om att kyrkan uppförts under 1100-talets första hälft.

Resultat:

Övrigt:

73. Mossebergs kyrkplats, RAÄ Sandhem 3:1, Vg

Källor:

ATA. Fredriksson, Knut. 1957, dnr 1145/47.

Fredriksson, Knut. 1973. Förteckning över fasta fornlämningar och minnesstenar inom Sandhems socken. Från *Sandhemsbygden i gången tid*. Del 1. Sandhems Hembygds- och Fornminnesförening genom Knut Fredriksson. Falköping. Sid 9–38.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes 1956 som en provgrävning under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius. Undersökningen bekostades av Sandhems hembygds- och fornminnesförening.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Långhuset uppmättes invändigt till ca 7,6 x 5,2 m och koret till ca 4,1 x 3,6 m. Murarna var uppförda som skalmurar av tuktade sandstensblock och var ca 1,3 m breda. En triumfbågsöppning mellan långhus och kor var ca 1,35 m bred.

Fynd:

Datering:

Ullenius daterar kyrkan till sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal. Enligt traditionen togs kyrkan ur bruk och lades öde 1548.

Resultat:

Övrigt:

Lämningarna efter kyrkan är belägna i egendomen Mossebergs trädgård, ca 100 m sydväst om gårdens huvudbyggnad.

74. Mussla kyrkplats, RAÄ Börstig 54:1, Vg

Källor:

ATA. Bergström, Lars Erik. 1940. *Ang. Mussla kyrkplats, Västergötland*, dnr 2207/40.

ATA. Melin, Daniel. 1930. *Beskrivning av fornlämning nr 13*, dnr 0744/31.

Falköpings tidning 25/9 1940.

Undersökning:

Ågaren till närbelägna Mussla gård grävde ut lämningarna efter kyrkan på 1880-talet och bortförde

då material i form av grus, kalk och mindre sten. Ruinen konserverades och undersöktes 1940 av amanuens Lars Erik Bergström. Undersökningen genomfördes på initiativ av kyrkoherde Grefberg i Börsting och bekostades med medel som insamlats för att sätta kyrkplatsen i stånd. Syftet var också att kunna sätta in kyrkan i det kulturella sammanhanget. Över ruinen upptogs ett antal provschakt.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av långhus och ett smalare rakslutet kor. Murarna var uppförda i skalmursteknik av otuktade gråstensblock men med slät godsida. Murarna var ca 1,2 m breda i långhuset och 1 m breda i koret och vilade på en sockel. Långhuset var ca 8,9 m långt och 5,3 m brett. Koret uppmättes invändigt till 4 x 3,9 m. Öppningen efter en sydportal fanns i södra långhusväggens västra del och öppningen var ca 1,75 m. I öppningen mellan långhus och kor har troligtvis funnits en triumfbåge. Vid undersökningar i ”kyrkorummet” påträffades två gravar som innehöll skelett med nischstenar placerade kring huvudet.

Fynd:

Vid ruinen hittades ett fundament i sandsten till en dopfont vilken var rund med ett hål i mitten. Fundamentet var ca 0,7 m i diameter. En altarsten av gråsten, ca 1,05 x 0,6 m stor, konstaterades i koret vid en inventering på 1920-talet. En sandstenshäll i långhusets nordvästra hörn ansågs möjligen ha täckt ett sidoaltare. Omkring kyrkan har en mängd människoben påträffats och vid inventeringen 1930 uppges att man fortfarande minns gamla gravstenar som dock då var borta.

Datering:

Kyrkan ansågs av Bergström ha uppförts under 1100-talets senare hälft och tagits ur bruk 1541.

Resultat:

Övrigt:

Mussla kyrka från 1100-talet var sockenkyrka för Sandhems socken men även gårdskyrka för Mussla gård.

75. Noreby kyrkplats, RAÄ Steneby 47:1, D1

Källor:

ATA dnr 025/1934.

Undersökning:

På platsen har genomförts åtskilliga ingrepp, de flesta av exploateringskaraktär. 1905 byggdes ett skolhus och på 1950-talet grävdes för ledningsdragning. På 1840- och 60-talen användes platsen för grustäkt.

Konstruktioner:

Skelett påträffades vid flera tillfällen i samband med grustäkten på 1840- och 60-talen vilket tyder på att platsen använts för begravingar. Vid grundgrävning inför uppförandet av ett skolhus påträffades gravar i form av träkistor av furu. En stenanhopning utan spår av murbruk framkom där kapellets kor enligt traditionen skulle ha legat. Runt 17 m väster om platsen där själva kyrkan antas ha legat fanns en ca 0,9 m hög rest sten som omtalas som portstolpen till Noreby kapell. Tidigare har inte långt från denna funnits ytterligare en rest sten, dock något lägre, som möjligen kan ha utgjort den andra stolpen. Enligt traditionen har det gått en väg mellan portstolparna fram till kapellet.

Fynd:

Datering:

Resultat:

Övrigt:

I skriftliga källor från 1557 omnämns kapellet som öde. Murrester har enligt uppgift varit synliga ovan jord under slutet av 1700-talet. Då skolgården utjämnades påträffades en ”kullerstensgrav” som borttogs.

76. Nors gamla kyrkplats, RAÄ Nor 7:2, Vr

Källor:

ATA. Kjellin, Helge. 1928. *Nors gamla och nya kyrka med tvenne förhistoriska gravplatser*, dnr 4849/29. Serlander, Daniel. 1999. *Schaktövervakning vid Nors kyrka. Norsholm 1:2 m.fl., Nors socken, Karlstads kommun, Värmland*. Värmlands Museum Internrapport 1999:8.

Undersökning:

Platsen för Nors gamla kyrka undersöktes 1928 av Helge Kjellin, konsthistoriker och museiintendent på Värmlands museum. Undersökningen genomfördes på uppdrag av Riksantikvarieämbetet eftersom murar påträffats på platsen. Större delen av kyrkan frilades och undersöktes. En minnessten på platsen omtalar att koret emellertid inte blev helt utgrävt. Förutom en planritning gjordes ingen rapport eller dokumentation i anslutning till undersökningen. Med anledning av nedläggandet av en kulvert och varmvattenledning på kyrkogården invid platsen för Nors gamla kyrka genomförde personal från Värmlands museum 1999 en schaktövervakning. Schaktet löpte över norra delen av kyrkogården och omfattade ca 25 m².

Konstruktioner:

Den medeltida kyrkan var utifrån Kjellins dokumentation en stenkyrka med murar uppförda i skalmursteknik. I schaktet som upptogs 1999 påträffades ca 7, 15 och 16 m norr om kyrkan tre gravar i ursprungligt läge på ett djup av 0,8–1,10 m djup. I alla gravarna var delar av träkistan bevarad och de gravlagda låg med huvudet i väster.

Fynd:

Datering:

Nors gamla kyrka har anor från 1200-talet.

Resultat:

Övrigt:

Vid Kjellins undersökning påträffades även lämningar efter vad som tolkades som två förhistoriska gravar.

77. Ova kyrka, Ova sn, Vg

Källor:

ATA. Bergström, Lars Erik, 3204/39.

Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

Vid grävningsarbete för installation av värmeledning påträffades en grav intill norra väggen i korets nordöstra hörn. Graven undersöktes 1939 av arkeolog Lars Erik Bergström från Västergötlands museum.

Konstruktioner:

Graven påträffades ca 1,3 m under befintliga golvnivån och innehöll en stenkista och däri ett skelett. Kistan var konstruerad av kantställda kalkstenshällar med en smalare nisch för den dödes huvud. Kistans botten utgjordes av flata kalkstenshällar och ett lock i form av en kalkstenshäll utan inskrift eller ornamentik i kistans fulla längd. Kistan var ca 0,2 m hög och dess övre kant låg ca 0,57 m under grundskiftets överkant. Den döda var en kvinna, ca 1,65 m lång.

Fynd:

Datering:

Theliander menar att graven mycket väl kan vara från 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

Det vid undersökningen befintliga koret har enligt Bergström troligen ersatt ett äldre kor och graven har då legat utanför detta kors murar. Kistans överkant bör ha legat runt 0,5 m under den dåvarande marknivån.

78. Ryds kyrkoruin, RAÄ Ryd 3:1, Vg

Källor:

Arkivmaterial. Dokumentationsmaterial rörande undersökningen av Ryds kyrkoruin. Västergötlands museums arkiv, Ryds socken, Kåkindes härad.

ATA. Berglund, Allan 1935. *Program till friläggning och konservering av Ryds kyrkogård och kyrkoruin*, dnr. 354/37.

ATA. Berthilson, Bertil. 1938. *Tjänstememorial rörande Ryds kyrkoruin, Skövde pastorat, Vg*, dnr 4291/38.

Skaraborgs Läns Anmonsblad den 11/2 1938. Ryds medeltidskyrka ur gruset, av Harald Wideen. 1600-talsmynt i Ryds kyrkoruin intressant gåta.

Skaraborgstidningen den 28/7 1939. Utgrävningen av kyrkoruinen i Ryd.

Ullenius, Gunnar. 1940. Ryds kyrkoruin. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1940*.

Västgötakorrespondenten den 28/7 1939. VK:s julläsning 1959.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes 1937–1939, med landsantikvarie Gunnar Ullenius som kontrollant och konservator Olof Hedin som arbetsledare, på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Undersökning och konservering av kyrkoruinen bekostades av Skövde pastorat och genomfördes som nödhjälpsarbete. Inledningsvis upptogs ett antal provschakt över ruinen för att få en uppfattning om arbetets omfattning samt kyrkans yttermått och allmänna disposition. Området runt murarna grovschaktades ned till kyrkans tröskelnivå för att frilägga murarna och därefter vidtog konservering av murarna. 1939 genomfördes en mer fullständig undersökning av kyrkans inre för att finna det äldre golvet. Golvpartiet i kyrkan undersöktes genom ett antal provschakt som upptogs i kor och långhus. Jorden i provschakten sållades. En grav undersöktes på kyrkans norra sida och ytterligare en grav förefaller ha undersökts trots att uppgifter om detta, förutom en planskiss, saknas. Kyrkogårdsmuren frilades genom bortschaktning av rasmassor.

Konstruktioner:

Kyrkan utgjordes av ett rektangulärt långhus med smalare, absidförsett kor i öster. Kyrkan har totalt varit ca 19 m lång. Murarna var uppförda av i huvudsak gråbrun, finhuggen kalksten lagd i jämna skift och vilande på ett utskjutande smalt kalkstensskift men utan sockel. Inåt kyrkan bestod skalmurarna av gråsten med inblandning av sandsten och kalksten. Kyrkan har haft ingångar i både södra och norra långhusväggen, tätt intill den västra väggen. Den norra portalen har dock troligtvis tagits upp sekundärt. Murarna i absiden vilade på en sockel av på snedkant ställda kalkstenar. Materialet i murarna var samma i långhus, kor och absid, men enligt en uppgift var korets murar inte i förband med långhuset. Troligtvis har koret ombyggt och utökats. Murarna var bitvis utvändigt försedda med ett påbyggt skikt, ett murat skal, av kalkstensblock. På absidens norra sida fanns murat skift i form av snett ställda stenar i axmönster. Enligt Widéen är detta ett särdrag som kan iakttas inom den medeltida byggnadskonsten på kontinenten. Koret uppmättes till ca 5 x 5 m. I norra korväggen framkom en nisch. Absiden hade en rundgång kring altaret. Altaret var således ej murat intill gaveln. Framför altaret i nord-sydlig riktning påträffades en sekundärt placerad liljesten (RAÅ Ryd 57) och intill denna låg en liknande håll i samma format men utan ornering. Rester efter ett stengolv av kalkstensplattor påträffades enligt uppgift i koret. Golvet var välbevarat i absiden och i övrigt delvis bevarat. Här är dock uppgifterna motstridiga. I en annan anteckning uppges att golvet i koret inte varit stensatt utan att golvnivån utgjorts av ett lager hårt stampad lera blandad med mindre bindstenar. Emellertid har golvet i absiden varit stensatt i något skede och möjligen kan det röra sig om ett senare stengolv som lagts in i koret. Två låga stensatta trappsteg har lett upp till absiden och högaltaret. Öppningen mellan långhus och kor var smal och försedd med triumfbåge. Ett bevarat anfangsskift för triumfbågen visade att denna varit bredare än själva ingången. I långhusets nordöstra hörn påträffades ett sidoaltare som uppmättes till ca 1,64 x 0,96 m. Även i långhusets sydöstra hörn påträffades grunden efter ett motsvarande altare. Utmed långhusets norra, södra och östra väggar fanns vägghasta stenbänkar av gråsten och kalksten. I långhuset framkom en golvnivå ca 0,3 m ned från de vägghasta bänkarna. Golvet hade varit stensatt och bestod av tätt liggande klapperstenar. Tvärs över långhuset konstaterades i golvlagret stenfria rännor vilka av Ullenius tolkades som röjda ytor för syllstockarna i en syllram som burit ett senare trägolv. I rännan utmed östra långhusväggen framkom även stolphål som tolkades som spår efter stoppålar och stöd för syllramen som bar trägolvet. I stolphålen framkom även förkolnat trä. I anslutning till stengolvet påträffades ett ca 0,02–0,05 m tjockt kollager, troligen från en brand i kyrkan. Över brandlagret fanns ett 0,2–0,4 m tjockt lager av kompakt kalkbruk, småsten och kalkstensrester. Framför det nordöstra altaret påträffades en ca 2,02 m lång trapetsformad gravhåll, enligt uppgift av kalksten, utan synlig inskription eller bildframställning. Hållen låg ca 0,67 m från altaret och ca 0,87 m från norra långhusväggen och i nivå med det äldsta stengolvet. Graven undersöktes dock ej. Runt kyrkan framkom ett stort antal gravhållar, samtliga utan inskrift. Dessa hållar påträffades framför allt vid

kolets och absidens norra och nordöstra sida och endast ett fåtal på kolets sydsida. En av hållarna på kyrkans norra sida lyftes och under denna påträffades vid undersökning skelettdelar av flera personer samt skelettet efter en tämligen högväxt kvinna (efter uppgift i Västgöta-korrespondenten). Järnspikar påträffades i graven och antyder trots att inga spår av trä framkom att kvinnan begravts i en kista av trä. Utanför kyrkans västra långhussida fanns ett flerdelat gravmonument i form av två gavelhällar och en lockhäll. I den uppgrävda jorden från provschaktet i koret påträffades ett tiotal skelettfragment. I anteckningarna från Västergötlands museum finns även en grav som innehöll en stenkista dokumenterad i plan. I kistan framkom ett skelett som från skalle till fotända uppmättes till ca 1,60 m. Kistan utgjordes av ett antal kantställda stenblock med en utbyggd huvudnisch. Förutom dokumentationen i form av en skiss saknas beskrivningar av graven.

Fynd:

I kalkbrukslagret påträffades ett antal mynt, det yngsta från 1680. I övrigt påträffades brakteater präglade under Birger jarl (1260–66), kung Valdemar (1250–1275) och Magnus Ladulås (1275–1290) samt ett antal mynt från 1300-talet. Dessa påträffades i såväl kor som långhus. Fem kopparmynt hittades i den uppgrävda jorden under trumphällen mellan långhus och kor och ett antal medeltida mynt påträffades mellan och under golvstenarna i absiden. I övrigt påträffades en pincett av kopparlegering, en skålformad slät knapp och en brynsten i långhuset, en nit av silver, ett bokknäpp av brons samt bronsbleck och en knapp av brons i koret. Ett kopparbleck med nithål påträffades under absidens golv. Därutöver påträffades spikar av järn samt mörkfärgade glasfragment, troligtvis fönsterglas, i både långhus och kor. Dopfontens cuppa påträffades inne i långhuset strax till höger om södra ingången (mitt i öppningen enl. Widéen). Cuppan var en med repstavar ornerad cylinder med centralt uttappningshål.

Datering:

Kyrkan är troligen uppförd under mitten av 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

79. Saleby kyrkplats, RAÄ Slöta 19:1, Vg

Källor:

Fornsök.

Frölén, Hugo. 1910. Några medeltidsutgrävningar kring Ålleberg. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1910–1918*. Tredje bandet, första och andra häftena. F. Ödberg. Mariestad. Sid. 70–83.

Undersökning:

Lämningarna efter kyrkan undersöktes 1901 av konsthistorikern Hugo Frölén i syfte att fastslå huruvida kyrkan varit en rundkyrka. Grävningen inleddes där Frölén antog att kyrkans norra mur skulle kröka fram. Påträffade murrester grävdes fram och frilades men kyrkans inre undersöktes ej. Öster om lämningarna efter kyrkan blottlades kyrkogårdsmuren.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Murarna var uppförda i skalmursteknik av lätt tuktade kalkstensblock samt enstaka sandstensblock, och var i långhuset ca 1,04 m breda och i koret ca 0,8 m breda. Murarna vilade på en kallmurad

grundkonstruktion av gråstensblock och ett par lager släta kalkstenshällar. Var ingången till kyrkan funnits gick inte att avgöra. Långhuset var invändigt ca 11,6 m långt och 7 m brett. Korets golv har utgjorts av kalkstenshällar med en förhöjd del i öster under altaret. Öppningen mellan långhus och kor var smalare än korets bredd, vilket tyder på att en triumfbåge funnits mellan kyrkans olika rum. Kyrkogårdsmuren var ca 1 m bred och uppförd av kullersten, bruk och småsten. Enligt en markägare hade man stött på skelett vid grävning sydöst om kyrkoruinen.

Fynd:

I nordvästra delen av koret påträffades en dopfont av sandsten med centralt uttömningshål genom skål och fot. Vid undersökningen återfanns den halvrunda tympanonsten som suttit över kyrkans ingång.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan har legat i trädgården till Saleby säteri men lades ned under reformationen.

80. Sankt Lars kyrka, Skara, Vg

Källor:

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
Sigsjö, Ragnar. 1980. Skara. Rapport. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Medeltidsstaden, nr. 24. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska mus. Stockholm. Sid. 61–62.
Sigsjö, Ragnar. 1986. Staden, stadsplan, arkeologi och historia. *Skara 1 Före 1700: staden i stiftet*. Sträng, Arne (red.). Skara historiekommitté. Skara. Sid. 182–185.

Undersökning:

I samband med markarbeten 1906, 1947 och 1954 påträffades lämningar efter sankt Lars kyrka samt en begravningsplats på södra sidan. 1947 undersöktes kyrkans murar och 1954 kunde kyrkans kor framgrävas och fixeras.

Konstruktioner:

Vid undersökningarna har lämningarna efter kyrkan påträffats. Denna har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. Murarna har varit uppförda av tuktad kalksten på en finhuggen skråkantad sandstenssockel och var i långhuset ca 1,25 m tjocka. Långhuset var ca 15 m långt och 8,6 m brett. Kyrkans kor har varit ca 7,5 m långt och 8 m brett och har haft ett ribbat kryssvalv. Spår av kyrkans golv visade att kyrkans golvnivå legat ca 1,3–1,8 m över den omgivande marknivån under medeltiden. Spår av sydportalen i ursprungligt läge framkom i långhusets södra vägg. Flera gravar med träkistor i form av urholkade trädstammar påträffades söder om kyrkobyggnaden.

Fynd:

Ett kolonnskafat av finhuggen sandsten påträffades vilket överensstämde med den kolonnbas som påträffad 1906. Korsformade profiltegel hittades också.

Datering:

De stratigrafiska förhållandena indikerar en relativt sen datering av kyrkan, tidigast 1200-talets mitt (Dahlberg 1998:308).

Resultat:**Övrigt:**

Vid undersökningen konstaterades att murarna var brandskadade.

81. Sankt Nikolai kyrka, RAÄ Skara 41:1, Vg

Källor:

ATA. Olsson, M., dnr 3230/1948.

ATA. Ullenius, Gunnar., dnr 5543/1955. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Petersson, Maria. 1981. Arkeologisk undersökning i kv Vesta, Skara. *Vägar och vägfarande i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift. 1981–82*. Hagberg, Ulf Erik et al (red.). Skara. Sid: 310–317.

Ullenius, Gunnar. 1955. *Rapport över utgrävning av S:t Nicolai kyrkoruin, Kv Vesta, Skara*.

Landsantikvariekontoret, Skara. Ullenius, Gunnar. 1948. S:t Nicolai kyrka i Skara återfunnen? *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*, 5 delen, häfte 4 och 5. Skara. Sid. 177–180.

Undersökning:

Kyrkans murar påträffades redan 1879 men i samband med grävningar för ledningsarbeten 1946 påträffades en medeltida kyrklig begravningsplats. Med anledning av fyndet genomfördes en provschaktning norr om gravplatsen. Ruinen undersöktes åren 1946–1947 av landsantikvarie Ullenius med finansiering av Skara stad. 1950 påträffades tre gravar då man schaktade för anläggandet av en byggnad. 1979 genomfördes en undersökning av länsmuseet i Skara under ledning av arkeolog Maria Petersson med anledning av husbygge på platsen. Ytan som undersöktes var ca 13 x 19 m och låg strax nordväst om lämningarna efter kyrkan. Undersökningsytan delades in i 2 x 2 m stora rutor från vilka fynden samlades in i 0,1 m-skikt.

Konstruktioner:

Förundersökning och undersökning av kyrkan resulterade i lämningarna efter två stenkyrkor som överlagrade varandra. Den äldsta kyrkan har bestått av ett långhus med smalare absidor och troligtvis även ett västtorn. Kyrkans murar var uppförda av råhuggen kalksten i relativt tunna kvadrar, och hela kyrkan har varit ca 27 x 9,5 m stor. I tornets norra vägg har funnits en murtrappa med spiralformat lopp. I långhusets mittaxel påträffades två pelarfundament vilket tyder på att kyrkan vid något tillfälle försetts med stenvälv. Inledningsvis hade den troligtvis trätak med synlig takstol. Två i hopsmälta blytackor på 120 respektive 73 kg, vilka påträffades under korgolvet, tyder på att koret haft ett tak av blyplåt. Spår av en triumfbåge kunde anas. Västportalen var troligtvis från byggnadstiden. Denna äldre kyrka raserades genom brand någon gång under 1200-talets senare del. En ny kyrka uppfördes på platsen under 1200-talets senare del eller runt 1300. När den nya kyrkan påbörjades utnyttjade man 1100-talskyrkans torn och till en början även koret. Kyrkans långhus kom att få en närmast kvadratisk form och hela kyrkan var ca 30 m lång och 15 m bred med en portal i södra långhusväggen. Murarna var ca 1,2 m breda och uppförda av råhuggen kalksten i låga skift på en skråkantad sandstenssockel. Ett påträffat pelarstöd i långhusets mitt tyder på att långhuset täckts av ett enda stort kryssvalv som vilade på denna pelare. Senare revs också det gamla

koret och ett nytt, större, rakslutet kor uppfördes. I samband med undersökningen påträffades även lämningarna efter en altargrund i koret. Vid undersökningen 1979 påträffades spår i det äldsta lagret efter en byggarbetsplats i form av kalkstenshuggflis och en del större skräpsten utspritt över en större yta. Detta tolkades som spår efter byggandet av kyrkan. Vidare påträffades den ca 2,5 x 1 m stora och ca 0,2 m djupa lämningen efter en kalkmila. I anslutning till, och strax söder om det främre valvstödsfundamentet i den äldre kyrkan påträffades en grav. Graven innehöll skelettet efter en man placerad med huvudet i väster och med armarna vinklade över buken/höften. Den döde var täckt av två lösa brädor lagda på två tvärgående pinnar, en över bröstet och en strax över knäna. På ömse sidor om mannens huvud hade en på kant ställd kalkstenshäll placerats. Graven kan knytas till den äldre kyrkans tid. De gravar som påträffades vid ledningsarbetet 1946 och utgjordes av åtta gravar vilka alla undersöktes. De döda hade begravts dels på enkla brädor och dels i träkistor av ekplankor och daterades till medeltiden.

Fynd:

Vid undersökningen påträffades två kapitäl av ungotisk karaktär i och kring ruinen. Möjligen härrörde dessa från de slagna valven i den äldsta kyrkan. Fragment av ljudguggarnas mittkolonner från tornet påträffades.

Datering:

Troligtvis är den äldsta kyrkan uppförd under 1100-talets andra hälft. En större ombyggnation efter en brand genomfördes under sent 1200-tal eller runt 1300.

Resultat:

Övrigt:

I Äldre Västgötalagens bilagda biskopslängd anges att biskop Bengt (den gode) lät bekosta uppförandet av kyrkan. Biskopen var verksam under 1100-talets mitt och andra hälft. Möjligen brann den äldsta kyrkan 1277 då Skara stad anfölls och brändes av danskarna.

82. Sankt Olofs kyrka, RAÄ Falköping 40:1, Vg

Källor:

- ATA. Handlingar, dnr 632/1918.
 ATA. Wideen, Harald. 1950, dnr 4511/50.
 ATA. Wideen, Harald. *Falköpings kyrkas restaurering åren 1950 och 1959–61*, dnr 3590/63. ATA.
 Wideen, Harald. *P.M. rörande den pågående restaureringen av Falköpings kyrka*, dnr 3635/59.
 Berglund, Anders. 1998. *Arkeologisk undersökning av kv. Klockaren 7 och 8, fornl. 40 Falköpings socken och kommun, Västergötland*. FT-utgrävningen 1988. Rapport 1998:10. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
 Berglund Anders. 2015. Fjärrvärme i Falköping 1999–2002. Västergötlands museum rapport 2015:24. Skara.
 Berglund, Anders. 2016. *Gravplatsen i Kv Klockaren. Arkeologisk förundersökning – schaktkontroll inom Kv Klockaren 1 och 2, fornlämning 40, Falköpings stad och kommun, Västergötland*. Västergötlands museum. Rapport 2016:44. Skara.
 Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
 Wideen, Harald. 1958. Falköpings kyrka under medeltiden. *Falbygden* nr 13. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 5–39.
 Wideen, Harald. 1967. Falköpings kyrka under medeltiden 2. *Falbygden* 22. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 151–174.

Undersökning:

En undersökning genomfördes 1918 efter att grundmurar till äldre byggnader påträffats i samband med renoveringen av kyrkan. Vid restaurering av kyrkan 1950 och 1959–61 genomfördes undersökningar och uppmätningar av såväl stående som raserade mursträckningar. I samband med restaureringarna gjordes arkeologiska undersökningar under ledning av Harald Wideen både utanför och innanför kyrkomurarna. Undersökningarna genomfördes i första hand för att frilägga grundmurar och arkitektoniska konstruktioner för att förstå kyrkans olika byggnadsfaser. Åren 1999 – 2002 utförde Västergötlands museum arkeologiska kontroller och dokumentationer i anslutning till grävning för fjärrvärme i Falköping. Arbetena utfördes som schaktkontroller. Vid arbeten för nedläggning av fjärrvärme 1999 i Sankt Olofs gata strax norr om kyrkan påträffades flera gravar. Detsamma gäller öster om samma gata, inom kvarteret Klockaren vid schaktningsövervakningar i anslutning till grävning för ny dagvattendrainering 2016, vid det s k Kilanderska huset.

Konstruktioner:

Vid undersökningarna i samband med renoveringen 1950 påträffades äldre grundmurar. Kyrkan har ursprungligen utgjorts av ett rektangulärt långhus med ett absidkor. De äldsta murpartierna visade att kyrkan varit uppförd av tuktad kalksten där kalkstensblocken var av relativt små dimensioner. Murarna har vilat på en grundläggning av granitblock. Vid undersökningarna framkom även de nedersta murskiften i triumfbågen mellan kor och långhus med dess smala öppning mellan kyrkans delar. Framför öppningen i triumfbågen påträffades även en sliten tramphäll av röd kalksten. Vid undersökningen av kyrkans golv 1959–61 påträffades högaltares grundplatta, ca 1,73 x 1,68 m stor, och äldre golvnivåer kunde fastställas. Därutöver påträffades grunderna till långhusets sidoaltare, i nordöstra respektive sydöstra hörnet. Altaret i nordöstra hörnet hade murats i förband med triumfbågen och valpelaren i nordöstra hörnet. Utmed korets norra och södra sida fanns en ca 0,3 m bred och ca 0,2 m hög bänk av kalkstensstycken och enligt Wideen kan bänken ha fungerat som bjälkuppdrag för ett golv eller stolar i det förlängda koret. Golvnivån var synlig som ett kollager och indikerar att koret brunnit vid något tillfälle. Under golvet i långhuset påträffades under ett senmedeltida stengolv ett fast jordgolv som låg i nivå med portalernas tröskelstenar. Detta golv bedömer Wideen som både den romanska kyrkans och den förlängda 1200-talskyrkans golvplan. Under den nuvarande kyrkans golv framkom grundmurar efter ett västtorn som varit uppfört i förband med långhuset. På södra sidan av västtornets yttermur fanns en utbyggnad som troligen härrör från en spiraltrappa. Kyrkan har haft portaler i såväl södra som norra långhuset samt i korets södra vägg. Vid framrensandet av portalerna i långhuset påträffades kraftigt nedslitna tröskelstenar av kalksten och framför norra portalen rester av en trappa av två steg i form av slitna hållar. Omfattningar av huggen sten saknades helt, liksom sockel och ornamentalt bildverk.

Undersökningarna under den 1918 rivna sakristian visade att en äldre sakristia funnits vilken varit murad i förband med korets och långhusets väggar. Denna byggnad var ca 3 x 4,1 m stor med ca 1,1–1,4 m tjocka murar av tunna, lätt tuktade kalkstensblock vilka vilade på en grundläggning av större och mindre, brutna, kalkstensblock. Vid Wideens grävning utmed kyrkans norra och södra sidor påträffades flera grundmurar efter olika konstruktioner. Utmed kyrkans norra sida har en rektangulär tillbyggnad uppförts som tolkats som kornhårbärge eller tiondelada och på södra sidan ett vapenhus.

I samband med undersökningen 1918 påträffades norr om sakristian lagda kalkstenschällar, ca 1 m under jordytans nivå vid undersökningstillfället. Den gamla marknivån kunde konstateras på ett djup av ca 0,8 m under den dåvarande. Inga rester av begravingar påträffades under hållarna, men det är inte heller tydligt hur djupt man grävde. I kyrkans äldsta golvplan påträffades även tre utslitna gravhållar av medeltidstyp. Av dessa låg en i vad som bedömdes som sekundärt läge framför södra portalen och de två andra framför norra sidoaltaret. En av dessa gravhållar var bred och trapetsformad och låg orienterad i öst-västlig riktning med den bredare änden i väster och bedömdes

ligga i ursprungligt läge. Den andra hällen utgjordes av ett fragment med inskrift av latinska bokstäver. Hällen bedömdes vara från 1200-talet.

På norra sidan av kyrkan påträffades den västra delen av en skadad grav med en kista av kalksten. Graven låg vid västra väggen av det utbygge norr om kyrkan som uppfattats som kornhärbarge. Kistan var utformad med en smalare huvudnisch och endast denna del av graven återstod. Graven hade anlagts framför den norra långhusportalen och senare skadats av ett tillbygge som enligt Wideen uppfördes samtidigt med vapenhuset. Enligt Dahlberg uppfördes vapenhuset under 1200-talets andra hälft och stenistgraven har anlagts innan detta.

Från sent 1800-tal och fram under 1900-talet har flertalet gravar också påträffat vid olika grävarbeten i kvarteren runt kyrkan. Under sent 1800-tal påträffades vid grävningarna ca 65 m norr om kyrkan ca 20 gravar. Vid schaktningsarbeten för vattenledning till kyrkan 1922 påträffades på Storgatan norr om kyrkan ”ett flertal” gravar. En bit däriifrån och nordost om kyrkan påträffades 1970 fyra gravar vilka alla saknade kista eller annat omhölje på ett djup av ca 0,7–1 m under markytan. 1951 påträffades gravar ca 90 m från kyrkan. Vid schaktkontrollen 2016 hittades 29 gravar. De bestod mestadels av skelett i utsträckt rygggläge på nivåer omkring 0,8 – 1 m under dagens markyta. Gravarna saknade spår av kistor, svepning, stenkonstruktioner eller fynd och det fanns heller inga kistbeslag, större spik eller liknande. I fyra av dem syntes tecken på att stenar av ca 0,1 – 0,5 m storlek lagts som stöd vid huvudtrakten.

Fynd:

I samband med undersökningarna på 1950-talet påträffades ett lösfynd i form av ett ringformigt ornerat spänne av brons. Vid schaktning för golvet i långhuset påträffades ca 40 brakteater och ett antal tvåsidiga medeltida mynt, särskilt koncentrerade till området söder om nordöstra sidoaltaret. Fynd som små nålar av ben och mässing, ett litet ringformigt spänne norr om långhuset, en slät spelbricka av ben, en oval, slipad bergkristall i långhuset samt glasmålningsskivor vid grävning intill sakristian. Mynten utgjordes bl. a. av en Knut Eriksson-brakteat från slutet av 1100-talet. Två gravhällar från 1200-talet påträffades i koret respektive i långhusets norra del. Hällarna låg ej in situ.

Datering:

Den äldsta stenkyrkan uppfördes under 1100-talet och bör enligt Wideen ha stått färdig vid 1100-talets mitt. Redan vid 1200-talets mitt och andra hälft skedde stora ombyggnationer av kyrkan. Tre av gravarna som påträffades vid 1999 års undersökning har ¹⁴C-daterats. Dateringsintervallen efter kalibrering blev 1280–1430, 980–1220 samt 990–1250 (kalibrerat två sigma). Om dateringarna från 2016 inkluderas ger de sammantaget en spännvidd från 900-tal till högmedeltid, efter de senaste dateringarna med viss tyngdpunkt på tiden före 1100.

Resultat:

Kristna gravar med datering till en period som föregår stenkyrkan tyder på att en kristen begravningsplats funnits före uppförandet av stenkyrkan. Kanske har Sankt Olofs kyrka haft en föregångare i form av en mindre träkyrka. Att gravar påträffats inom ett förhållandevis stort område runt kyrkan kan tyda på en omfattande yta tagits i anspråk för en tidig kristen begravningsplats. Dateringen av gravarna norr om kyrkan tyder på att det funnits en omfattande kyrkogård runt 1100-talskyrkan.

Övrigt:

Vid ombyggnationen under 1200-talet revs tornet och långhuset förlängdes i väster. Koret omfattades också av omändringar och portaler och fönster murades igen. Nya portaler och fönster togs upp och försågs med omfattningar av huggen sandsten som ornering och utsmyckning. Under århundradets

andra hälft uppfördes även ett vapenhus framför sydportalen. En ny sydportal togs upp och vapenhuset vidgades för att omsluta den nya portalen. Strax efter ombyggnadsperioden på 1200-talet slogs möjligen även valven över långhus och kor.

83. Sankt Pers kyrka, RAÄ Skara 68:1, Vg

Källor:

ATA. Ullenius, Gunnar. 1950, dnr 1334/1950.
 Berglund, Anders & Vretemark, Maria. 1987. *Provundersökning. Kyrkogrund och kulturlager. Kv Neptunus nr 6, Skara socken, Skara kommun, Västergötland*. Otryckt rapport. Berglund, Anders. 1994. S:t Peders kyrkogård i Skara. *Fynd 1994:2*. Sid. 52–54.
 Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.
 Nitenberg, Annelie & Nyqvist Thorsson, Anna 2007. *Liljestenar och stavkorshällar*. Vänermuseet. Lidköping.
 Vretemark, Maria. 2010. S:t Per i Skara: om liv och död i den medeltida staden. Vretemark, Maria (red.). *Skrifter från Västergötlands museum, nr. 37*. Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

I samband med att Stadshotellet skulle byggas grävdes 1875 en avloppstrumma på kyrkogården. 1949 genomfördes en provgrävning av landsantikvariekontoret i Skara och 1964 en sonderingsundersökning för att fastställa korets avslutning i öster. 1964 års undersökningar omfattade även ett grundschakt och ett ledningsschakt (totalt ca 280 m²) norr om lämningarna efter kyrkan. Undersökningar genomfördes även i samband med markarbeten 1987 då syftet var att fastställa läget för kyrkans grundmurar samt 1993, då delar av murarna frilades och ett schakt öst och nordost om koret öppnades. Ett antal schakt upptogs med traktorgrävare och undersöktes delvis för hand.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med västtorn och kor i öster. Byggnaden har varit ca 32,5 m lång och 13 m bred som störst. Den ursprungliga kyrkan hade under 1100-talet troligtvis ett äldre absidförsett kor. Under 1100-talets andra hälft fick kyrkan istället ett utvidgat rakslutet kor, ca 12 m brett. Murarna var ca 2,5 m breda och uppförda som skalmurar av tuktad kalksten med inslag av sandsten på en bottning av gråsten och kalkbruk. Mellan långhus och torn framkom vad som tolkades som en förtagning. 1964 undersöktes och borttogs 218 gravar varav runt en tredjedel var barngravar. Gravarna låg placerade i upp till tre lager på varandra och på ett djup av 0,9–1,80 m. Samtliga gravar saknade spår av kista och någon slags markering ovan jord. Inom undersökningsytan öst och nordöst om koret har 182 gravar dokumenterats. Utifrån undersökningarna på 1960-talet och resultatet från 1987 och 1993 har man kunnat uppskatta kyrkogårdens utbredning och antalet begravingar till någonstans mellan 2800 och 3000.

Närmast koret låg gravarna mycket tätt i kronologiska sekvenser med upp till fem gravar (Vretemark 2010). Armställningen hos de begravda gav en indikation på gravens ålder där individerna i de äldsta gravarna begravts med armarna raka utmed kroppen. Sammanfattningsvis kunde man i gravmaterialet konstatera att träkistor som spikats ihop med järnspik var sällsynt i gravskicket vid S:t Per, endast i något fall hittades spik i själva graven. Något vanligare var det att den döde begravts liggande på en träplanka. Sannolikt har de flesta begravts svepta i en enkel gravgrop utan kista eller träplanka. I fem av gravarna kunde man konstatera att träkol spritts ut i eller kring den döde och dessa

gravar föreföll tillhöra det äldre skiktet av gravar som tillkommit före eller under 1200-talet. Strax norr om koret påträffades två kistor av kalksten. Den ena kistan var söndergrävd och skelettet efter en äldre kvinna låg ihopmakat i kistans ena hörn. Den andra kistan var intakt med väggar, botten och täckande lockhäll av kalksten. I kistan låg en man i 35–40-årsåldern på rygg med armarna raka utmed sidorna. Uppgifter finns också om ytterligare en kalkstenskista söder om kyrkogrunnen som påträffades vid dragning av ett ledningsschakt. I en av gravarna belägen strax nordost om kormuren hade en kvinna i 25–30-årsåldern begravts under lockhällar av kalksten. Graven saknade kista och lockhällarna bör inte ha varit synliga i markplan efter begravningen eftersom de höjdmässigt låg på samma nivå som lockhällarna tillhörande kalkstenskistorna (Vretemark *ibid.*).

Fynd:

Vid grävningen 1875 hittades på kyrkogården en liten stavkorshäll av sandsten, endast 0,77 m lång. Motivet utgjordes av ett stavkors på postament i form av en kulle. Ytterligare ett fragment av en liljesten har hittats på platsen där motivet i form av ett livsträd på stam på ett trappostament hade ristats in på sandstenshällens ovasida (Nitenberg och Nyqvist Thorsson 2007:430, 433). I den söndergrävda stenkistan påträffades en torne av järn från en sölja.

Datering:

Uppgifter i den Äldre Västgötalagens bilagda biskopslängd antyder att kyrkan uppförts med bistånd av biskop Bengt (den Gode) vid 1100-talets mitt eller andra hälft. Dahlberg utgår från att kyrkan fick sin slutgiltiga planform efter en ombyggnad under 1200-talets mitt eller andra hälft (Dahlberg 1998). Placeringen av armarna utmed sidorna på mannen i kalkstenskistan strax norr om koret indikerar en tidsmässig placering i den äldsta begravningsfasen.

Resultat:

Övrigt:

Sankt Pers kyrka var en av det medeltida Skaras tre församlingskyrkor. Sankt Per har varit den största av dessa kyrkor och närmast jämförbar med Falköping och Husaby (Dahlberg 1998:309).

84. Segerstads kyrka, Segerstad sn, Vg

Källor:

ATA. Bergström, Lars Erik., dnr 3207/39.
ATA. Hjolman, Birgitta., dnr 4385/1970.

Undersökning:

Vid grävningar för källarutrymmen under Segerstads skolhus strax intill Segerstads kyrka påträffades äldre grundmurar. I samband med gravgrävning på kyrkogården 1970 stötte man ett tiotal meter söder om den nuvarande kyrkan på äldre murar.

Konstruktioner:

Murarna har tolkats som lämningar efter en äldre kyrka. I anslutning till murresterna under skolhuset påträffades även två ben, men om det rörde sig om en grav eller ens människoben gick inte att fastställa.

Fynd:

Datering:

Resultat:**Övrigt:**

85. Sjögerås, RAÄ Vilske-Kleva 73:1, Vg

Källor:

ATA. Jungner, Hugo. 1934, dnr 3136/34.

Hildebrand, B. E. (1990). En grävningundersökning på Sjögerås gamla kyrkplats. *Falbygden 1990*, nr 44. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 90–92. Svärdström, Elisabeth. 1958. *Västergötlands runinskrifter*. Femte bandet, tredje häftet. Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

Undersökt 1863 av P. A. Säve och B. E. Hildebrand som efterundersökning efter rovgrävning. Platsen är belägen strax öster om Sjögerås gård där gårdens ägare vid sandtäkt träffat på ett stort antal människoben. En orörd grav med stenkista undersöktes. Under manbyggnaden på Sjögerås egendom påträffades äldre murrester och ca 20 år tidigare, vid grävning för en vattenledning i trädgården, påträffades skelettdelar.

Konstruktioner:

Enligt uppgift i Hildebrands redogörelse hade en del av benen påträffats ”liggande lösa i sanden” medan andra låg i kistor av tunna kalkstensflisor. Den undersökta graven låg ca tre fot (ca 0,9 m) under markytan och utgjordes av ca 13,3 tum höga kalkstenshällar som placerats lodräta i sanden. Kistans botten beskrivs som ”lerhaltig”. Kistan täcktes av 7 kalkstenshällar som uppmättes till 1,2–2,1 tums tjocklek. Kistan var ca 6 fot och 8,3 tum lång och ca 18,3 tum som bredast med avsmalnande fotända och huvudnisch. Den sistnämnda var konstruerad för att omgärda den gravlagdes huvud och var ca 7,5 tum bred. I kistan påträffades skelettet efter en man som låg på rygg med fötterna i öster och som placerats på ett lager av fin, torr sand i kistan. Även andra skelett framkom i närheten och på ungefär samma djup som kistan. Inte långt från stenkistan påträffades i samband med undersökningen även en grundmur av kullerstenar lagda utan murbruk. Byggnaden uppgavs ha varit 24–30 fot lång och ca 18 fot bred. Lämningarna antogs härröra från en kyrkobyggnad. De murrester som man stötte på 1934 uppgavs ligga under det bakre högra hörnet (framifrån sett) av mangårdsbyggnaden. Det är osäkert om det kan vara fråga om murrester från samma byggnad.

Fynd:**Datering:**

Theliander daterar graven till tidig medeltid utifrån konstruktionen av huvudnischen.

Resultat:**Övrigt:**

På platsen har enligt uppgift funnits en trefasad lockhäll ornerad med kryckkors på stav och med runinskriftion (Vg 131). Lockhällen var ca 1,8 m lång och 0,75 m bred och har avbildats men är idag förkommen (Svärdström 1958).

86. Skara domkyrka, Skara, Vg

Källor:

ATA. Gejvall. 1949, dnr 1287/49 samt dnr 2568/49.

ATA. Wideen, Harald. 1949, dnr 2424/49 samt 4010/49. Berglund, Anders. 1999. *Skara domkyrka, Skara socken och kommun, Västergötland. Arkeologisk förundersökning 1999*. Rapport 2000:15. Västergötlands museum. Skara.

Sigsjö, Ragnar. 1979. *Rapport över arkeologisk provundersökning i Skara Domkyrkas krypta, Västergötland*. Internrapport Skaraborgs Länsmuseum. Skara.

Sigsjö, Ragnar. 2005. *Skara domkyrka. Kort historik och vägledning*. Skara.

Skaraborgs läns tidning den 26 juni 1947. Från domkyrkans restaurering, artikel av Harald Wideen.

Wideen, Harald. 1935. Gravläggningarna i Skara domkyrkas högkor, belysta av en nyfunnen ritning. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* BD IV, H. 9. Studier rörande Västergötlands kulturhistoria. Linköping. Sid. 70–76.

Wideen, Harald. 1949. *Skara domkyrka. Kort historik och vägledning*. Skara.

Undersökning:

Vid slutet av 1800-talet omfattades domkyrkan av en genomgripande restaurering under ledning av arkitekten Hugo Zettervall. I samband med denna genomfördes 1886–94 schaktningsarbeten inom och utanför kyrkan för att sänka marknivån. I samband med detta påträffades ett flertal gravar i och runt kyrkan. Framför allt påträffades äldre gravar med stenkistor i korets sydöstra hörn och utanför kyrkans norra kormur. I samband med restaureringsarbeten 1947–49, bland annat schaktningar utanför korgaveln, genomfördes provgrävningar under kyrkans golv, i korskyrkan, högkoret och södra sidokoret. Avsikten var att söka efter äldre grundmurar till kyrkan samt eventuella, tidigare okända mer betydelsefulla gravar. Bland annat påträffades gravar och en krypta under kyrkans kordel. Kryptan undersöktes av Harald Wideen och kryptans golv grävdes ned till orörd lera. Nils-Gustaf Gejvall förordnades av Riksantikvarieämbetet att leda upptagningen av skelettdelarna.

1979 genomfördes en provundersökning i kryptan under koret i forskningssyfte. Undersökningen genomfördes under ledning av Ragnar Sigsjö och som seminariegrävning i en kurs i medeltidsarkeologi genom Medborgarskolan i Skara. Syftet var att klarlägga hur kryptan förhöll sig stratigrafiskt till fynd och konstruktioner utanför kyrkan. Två provschakt upptogs i det nordöstra hörnet mellan de två trapporna som leder ned till kryptan samt i kryptans nordöstra hörn. Båda schakten förlades i anslutning till medeltida murverk. All jord sållades eller finfördelades vid genomgång. Med anledning av ombyggnation och restaurering av domkyrkan 1999 genomförde Västergötlands museum ytterligare en undersökning av delar av kryptan. Arbetet utfördes med maskin och för hand. Syftet var att undersöka om det fanns lämningar som kunde upplysa om äldre mur- och valvkonstruktioner. Vid 1981 års undersökning inom den sydvästra delen av kyrkogården påträffades ett flertal gravar.

Konstruktioner:

Vid 1940-talets provundersökningar iaktogs orörda delar av äldre murverk, bottningar och dylikt. Undersökningarna visade att den romanska domkyrkan troligtvis varit treskeppig och försedd med korsarmar. Den västra väggen efter denna kyrka framkom vid grävningar i långhusets mitt och visade att murarna anlagts på en kallmurad grundmur av större stenblock liggandes på lerbotten. Utanför kyrkan, i hörnet av södra kormuren och östra tvärhusväggen, påträffades grundmurar efter vad som antogs vara ett medeltida kapell.

Runt kyrkogården fanns lämningar efter en kraftig stenmur uppförd av kalksten. Vid undersökningen 1978 påträffades ca 63 m av denna mur som varit ca 1 m bred och flera meter hög. Sannolikt

har muren varit avtäck med tegel. Utifrån en planritning över påträffade gravar i samband med restaureringsarbetet på 1880-talet framkom sex gravar som innehöll stenkistor i korets sydöstra del. Stenkistorna har inte beskrivits, men utifrån planen förefaller de vara uppförda av kantställda stenhällar samt konstruerade med huvudnisch. Utanför den norra kormuren påträffades även minst fyra stenkistor konstruerade med huvudnisch. Dessa kistor påträffades ca 2,1 m under kyrkans sockel. Av gravarna som påträffades 1884–94 innehöll ett antal skelett i gravkistor i form av urholkade ekkistor. Åtminstone en av kistorna hade en mot fotändan avsmalnande form och även en trapetsoid urholkning där kroppen placerats. Där den dödes huvud vilade hade en smalare huvudnisch huggits ut i stocken. Denna kista påträffades nära kyrkans murar. Andra gravar innehöll kalkstenskistor och i några fall hade den döde placerats på kalksten och täckts av kalkstenhällar. Gravarna som påträffades utanför koret var enkla jordgrävda gravar, vissa klädda med näver eller ett lager vit kalk. En del gravar innehöll en träkista och i två av kistorna hade en manslång hasselkäpp placerats utmed den dödes vänstra sida.

I samband med restaureringsarbeten på 1940-talet påträffades romanska pilasterbaser in situ vilket gjorde att man identifierade resterna efter en hallkrypta, ca 7 m bred, som haft kryssvalv. Kryptan har troligtvis byggts under den romanska kyrkans kor. I kryptans västra vägg framkom två trappor av sandsten vilka mynnade i kryptan genom rundbågiga portaler. 1979 konstaterades att kryptans grundmurar troligtvis anlagts på eller i direkt anslutning till platsens äldsta bebyggelselager. I provgropen i kryptans nordöstra hörn påträffades en gles stenpackning och man kunde även konstatera att den norra väggen utgjordes av en mur av tuktad sandsten som vilade på en bredare bottning av långsmala stenar. Dessa vilade i sin tur på en packning av kullersten över ett lager större klumpstenar. I stötfog mot denna mur anslöt kryptans östra mur av kvaderhuggen sandsten. Även här konstaterades en bottning, dock något grundare. Detta tillsammans med stötfogen uppfattades som att muren som utgjorde kryptans östra vägg var uppförd i ett senare skede än den norra väggen. Även vid undersökningen 1999 påträffades botteningsstenar från vad som uppfattades som en grundbottning till korets södra och norra murar. Avståndet mellan botteningsstenarna yttre avslut uppmättes till ca 12,9 m och ett inre avstånd mellan murliven till ca 9,4 m vilket enligt Sigsjö är för brett för ett kor. Möjligen kan dessa murar istället härröra från en förmodad äldsta långhusbyggnad på platsen. I kryptans nordvästra hörn påträffades och frilades återigen skalmuren som var ca 1,9 m bred. Från undersökningarnas sammantagna resultat drog man slutsatsen att kyrkans krypta/kor har uppförts i två eller flera faser.

I kryptans mittaxel, omedelbart öster om ingången till kryptans slutna kammare, framkom en grav med en kista av kantställda kalkstenhällar. Stenkistan var inte byggd för en fullt utsträckt kropp, utan som ett ossuarium för förvaring av kroppsdelar. I stenkistan låg skelettet efter en man i 40–45-årsåldern samt järnspikar från en träkista. Benens läge tyder på att de flyttats från en tidigare förvaringsplats. Överst i kistan låg kranium med underkäke, lårben, revben, kotor och mellanfotsben utan ordning. Därunder påträffades de båda skenbenen samt ett antal lösa småben. Under dessa låg bäckenet vars bågiga hälften vilade intill varandra med ryggsidorna uppåt. Överarmsbenen doldes i sina mellersta partier av bäckenet. Av de i stort sett välbevarade benen i skelettet saknades en del hand-, finger- och tåben, vänster knäskål samt delar av bäckenet. Kroppslängden har varit ca 1,70 m. På flera skelettdelar tillvaratogs flagor av ett ämne, som föreföll vara någon form av konserveringsmedel för benen.

På kraniet satt vid undersökningen mycket små skinnrester kvar och i pannregionen framträdde en linje med en färgskiftning där skinnhuvan (mitran?) har suttit. På och intill skallen påträffades ett par små, synnerligen fragila, purpurfärgade stycken skinn som kan ha tillhört en huvudbonad.

Fynd:

Vid undersökningarna på 1940-talet påträffades ett antal fragment från tidigare okända gravar samt en stor mängd huggna stendetaljer. En tvåsidig brakteat från ca 1200 hittades i muren runt kyrkogården. I graven i kryptan låg en kalk och patén av tennblandat silver med latinska inskrifter. Då jorden i graven sållades framkom fragment av tvärstrierad silvertråd som enligt Wideen tillhörde kalken. Vid sållning av jorden i kryptan hittades ett silvermynt, en engelsk penny från 1200-talet. Vid undersökningarna av jorden i kyrkans golv togs ett antal fynd tillvara. Bland dessa kan nämnas en remsölja av järn, en bultlåsnyckel av brons i anslutning till kryptans nedgång, en spelbricka av ben, två ringar av brons, ett engelskt mynt daterat till 1280–81 samt ett skandinaviskt mynt från förra hälften av 1000-talet samt ett bottenstycke av ett keramikkärl då jorden i kryptan sållades. Vid schaktningsarbetena 1891 påträffades fyra romanska relieftavlor av sandsten vilka troligtvis flankerat en portal i den ursprungliga stenkyrkan.

Datering:

Kyrkans äldsta fas går tillbaka till det sena 1000-talet. Tunnslip samt ¹⁴C-dateringar av murbruket i kryptans murar och den äldre skalmuren antyder att kryptan uppförts någon gång mellan 990 och 1220 och den bevarade skalmuren under perioden 860–1160. Utifrån kalken och patén kan graven i kryptan dateras till 1100-talet. Den första kända domkyrkan invigdes omkring 1150, men raserades enligt Wideen vid mitten av 1200-talet. I samband med att koret byggdes om raserades även kryptan. En av kistorna i form av en urholkad ekstock har dendrokronologiskt daterats till 1060-talet. De gravar som påträffades 1981 har daterats från mitten av 1000-talet till 1160-talet.

Resultat:

Skelettet i stenkistan i kyrkans krypta har uppfattats som kvarlevorna efter en biskop. Sannolikt har mannen begravts på annan plats och vid ett senare tillfälle har hans kvarlevor flyttats och placerats i stenossuariet i kryptan.

Övrigt:

Kyrkogården runt domkyrkan fungerade som begravningsplats fram till 1820-talet. Wideen har antagit att stenistgravarna som påträffades i sydöstra delen av koret kronologisk hör samman med en äldre fas, innan domkyrkans kor förlängdes åt öster under 1200-talets tredje fjärdedel. Gravarna kom därefter att ligga innanför det ombyggda korets murar.

87. Skarke kyrkplats, RAÄ Varnhem 75:1, Vg

Källor:

Sigsjö, Ragnar. 1979. *Rapport över arkeologisk provundersökning på Skarke kyrkplats, Varnhems socken, Skara kommun, Västergötland 1979*. Internrapport. Västergötlands museum. Skara.
Sigsjö, Ragnar. 1981. Varnhems socken, Skarke kyrkplats, Arkeologisk provundersökning. *Vägar och vägfärande i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift. 1981–82*. Hagberg, Ulf Erik et al (red.). Skara. Sid. 299–301.

Undersökning:

Vid ett flertal tillfällen har mark- och anläggningsarbeten genomförts på platsen. En provundersökning genomfördes 1979 under ledning av Ragnar Sigsjö, Västergötlands museum. Syftet var att bekräfta eller förkasta äldre uppgifter om en kyrka på platsen. Undersökningsschakt drogs väster om en befintlig ladugård. Rasmassorna avlägsnades med maskin och jorden sållades undantagsvis.

Konstruktioner:

Vid provundersökningen 1979 påträffades grundmurar i kalksten efter en stenkyrka omedelbart väster om ladugårdens mellersta del. Konstruktionen utgjordes av tre rätvinkligt och i öst-väst orienterade grundmurar. Troligtvis sträcker sig grunden in under ladugårdsbyggnaden. Murarna har varit ca 1,5 m breda och avståndet mellan den östra och västra muren uppmättes till mellan 3,8 och 3,9 m. Murarna har varit uppförda i skalmursteknik av kalkstenshällar som vilade på en bredare botten av kullersten. Ca 17 m väster om murresterna påträffades kallmurade rester efter vad som tolkades som en del av kyrkogårdsmuren. Den kallmurade muren var ca 1,3 m bred och uppförd av kalksten på en botten av gråsten vilken vilade på ett lager kalkbruk, kalksten och kalkstensflisor. Omedelbart söder om den norra av de parallella murarna påträffades på ett djup av ca 0,3 m ett intakt skelett. Den gravlagde hade placerats med huvudet i väster och med armarna korslagda över bröstet. Inga spår efter kista påträffades. I samband med undersökningen framkom information om att ytterligare skelettfynd gjorts 1945 under ladan vid grävningens arbeten för ett silotorn. Fyndet gjordes vid ladans östra långvägg och omfattade minst 8 kranier och/eller skelett på en knapp meters djup. Enligt uppgift ska gravarna ha varit utförda med kalkstenshällar. I samband med grävning för nedläggande av kabel påträffades skelettdelar i närheten av ladugårdens västra långvägg. Dessa gravar bör därmed ha legat öster om kyrkan.

Fynd:

I lämningarna efter kyrkogårdsmuren påträffades profilhuggen sandsten, möjligen del av en valvribba eller portalomfattning.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

88. Skälvums kyrka, Skälvums sn, Vg

Källor:

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Ullenius, Gunnar. 1965. Landsantikvariekontorets fältarbeten. Fältarbeten ute i länet. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1965. Sjätte delen, femte häftet. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 253–265.

Undersökning:

I samband med kyrkans renovering 1961 genomfördes en markundersökning av kyrkans kor och absid. Undersökningen genomfördes av landsantikvariekontoret i Skara.

Konstruktioner:

Vid undersökningen konstaterades att kyrkans grundmurar inte nådde ned till orörd mark. Kyrkan har anlagts på ca 1,5 m djup i svart kulturlager från bebyggelse på platsen före kyrkans tillkomst. I lagrets ytskikt påträffades hela sargstycket till kyrkans ursprungliga romanska högaltare. Kyrkan består av ett rektangulärt långhus med smalare kor som avslutas i en absid. Murarna utgörs av kvaderhuggen sandsten på skråkantad sockel. Även om västtornet tillkommit sekundärt är även detta murat av kvaderhuggen sandsten på skråkantad sockel. Tornet är försett med dubbla rundbågiga ljudöppningar med mittkolonetter vilka sannolikt är från 1100-talet.

Fynd:

Längst inne i absiden påträffades på ca 0,8 m djup i kulturlagret en järnyxa av sen vikingatida typ samt en ca 0,08 x 0,07 m stor mynningsskärva från ett ornerat keramikkärl från samma tid.

Datering:

Ett prov från långhusets södra remstycke har daterats dendrokronologiskt av Alf Bråthen. Provet bestod av 18 savvedsringar intill bark och fällningsåret specificerades till 1134 (Dahlberg, 1998:312 och där anf. litt.).

Resultat:

Övrigt:

Ullenius framhåller sambandet mellan kyrkan och den intilliggande Torsgården. Avståndet mellan kyrkans västtorn och Torsgårdens manbyggnad uppmättes till ca 25 m. Fynden från vikingatid och kulturjordslagret tyder på att den intill liggande gården vid 1100-talets början avstått ungefär hälften av sin då sedan länge utnyttjade tomtmark till kyrkans anläggning.

89. Slöta kyrka, Slöta sn, Vg

Källor:

Falköpings tidning den 24/10 1936. De påträffade äldre murresterna i Slöta kyrka.

Undersökning:

I samband med grävning för värmeledning med rör under kyrkans golv påträffades äldre murrester. Med anledning av detta besiktigades platsen av docent Bengt Söderberg på uppdrag av Riksantikvarieämbetet.

Konstruktioner:

Ca 0,5–0,75 m innanför långhusets norra vägg, under predikstolen, påträffades en ca 3–4 m lång del av en mur vilken löpte parallellt med kyrkans befintliga norra långhusvägg. Muren framkom ned till ett par meters djup och tolkades som en del av den äldre kyrkans norra långhusvägg. Utanför denna vägg och in under den befintliga påträffades även lämningarna efter två rum med välvda tak, varav det översta fortsatte in under den befintliga norra långhusväggen. Detta rum var ca 1,5 m stort. Det andra rummet påträffades ca 3 m under kyrkans golv och under det första rummet. Detta rum hade ett slaget valv av kalksten vilket vilade på en stor kalkstenshäll och var ett par meter stort. De murade rummen tolkades som lämningarna efter en sakristia med källare.

Fynd:

Datering:

Den äldsta stenkyrkan lär ha uppförts under 1100-talet. En yngre kyrka uppfördes på platsen under 1700-talets andra hälft.

Resultat:

Övrigt:

I kyrkoräkenskaperna från 1705 finns en sakristia med källare omnämnd.

90. Smedby kyrkplats, RAÄ Slöta 28:1, Vg

Källor:

ATA. Frölén, Hugo. 1901. *Framgrävning och undersökning af Smedby kyrka.*

Frölén, Hugo. 1910. Några medeltidsutgrävningar kring Ålleberg. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1910–1918*. Tredje bandet, första och andra häftena. F. Ödberg. Mariestad. Sid. 70–83.

Undersökning:

Platsen undersöktes 1901 av konsthistorikern Hugo Frölén i forskningssyfte för att ta reda på om lämningarna utgjordes av en rundkyrka. En vall var synlig på platsen och dessutom fanns uppgifter om att skelett och gravhällar påträffats. Vallen visade sig innehålla rasmassor varför provschakt upptogs i anslutning till ett större stenblock synligt i dagen i närheten. Påträffade mursträckningar följdes och frilades men fyllningen inuti ruinen borttogs ej. Rester efter kyrkogårdsmuren undersöktes på ett par ställen.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Långhuset uppmättes invändigt till ca 10 x 5 m och det kvadratiske koret till ca 4,26 m. Murarna har varit uppförda av sandstensblock på skråkantad sockel och har vilat på en ca 1,2 m bred och lika djup grundläggning av stora naturstensblock på en bädd av kullersten och grus. Korets murar var ca 0,9 m breda medan murarna i långhuset var betydligt kraftigare, ca 1,3 m breda. Ett lager av kullersten i bruk i koret utgjorde troligtvis rester efter en golvnivå. Kyrkogårdsmuren var en ca 0,8 m bred mur av naturstenar i kalkbruk. Endast grundmuren återstod.

Fynd:

Datering:

Frölén anser att kyrkan uppförts under den romanska perioden och att den troligtvis raserats under 1500-talets andra hälft.

Resultat:

Övrigt:

91. Stacketorps kyrkplats, RAÄ Norra Vånga 88:1, Vg

Källor:

ATA. Beerståhl, Nils Fredrik. 1969. *Redogörelse för undersökning av Stacketorps kyrkoruin, Norra Vånga socken, Västergötland, 1968*, dnr 5686/69.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

Kyrkoruinen undersöktes 1968 på initiativ av Norra Vånga hembygds-krets under ledning av antikvarie Nils Fredrik Beerståhl. Arbetet bekostades av hembygds-kretsen. Ett schakt upptogs över den vall som antogs vara lämningar efter en kyrka. Murarna frilades och jorden innanför dessa sållades.

Konstruktioner:

Vid undersökningen 1968 blottades fragmentariska murar efter en salkyrka vars inre mått var ca 10 x 6,5 m. Murarna har varit knappt 1 m breda och uppförda av oregelbundna gråstensblock med inslag av enstaka block av sandsten och kalksten. En hel del kalkbruk påträffades på platsen vilket tyder på att stenblocken i murarna murats i kalkbruk. Den östra muren var sekundär i förhållande till det övriga murverket och utanför den östra muren påträffades en halvkrets av kraftiga block som indikerar att ett äldre kor haft absid. Murarna efter absiden sträckte sig ca 1,5 m utanför salkyrkans östra mur. Spår efter en sydportal påträffades i södra långhusväggens mitt tillsammans med en tröskelsten. Rester av ett golv av flata stenhällar påträffades. Vid grävning i schaktet över vallen påträffades flera skelett i mer eller mindre orubbat läge. Totalt påträffades ett tiotal skelett utmed den södra och västra muren. En grav låg delvis under salkyrkans östra mur. Vid ruinens sydvästra hörn påträffades en grav som innehöll en stenkista och i detta ett skelett. Kistan utgjordes av kantställda kalkstenhällar. Den gravlagde hade placerats med armarna vinklade så att underarmarna vilade över bäckenet. Över denna hade en senare begravnings ägt rum.

Fynd:

Spikar av järn.

Datering:

Markus Dahlberg daterar kyrkan till 1200-talet som tidigast.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan ska ha raserats på 1540-talet.

92. S:ta Helenas kyrka, RAÄ Skövde 129:1, Vg

Källor:

- ATA. Högberg, Folke. 1957, dnr 6531/57.
 ATA. Lagerqvist, Lars O. 1957, dnr 1396/57 samt 1111/57.
 BeBR.
 Hallbäck, Sven-Axel. 1972. Ang. Skövde kyrkas restaurering. Rapport. Västergötlands museum, dnr 384.
 Lundahl, Ivar. 1961. *Det medeltida Västergötland*. Nomina Germanica nr. 12. Uppsala. Norrman, Maria. 2014. Tidigmedeltid vid S:ta Helena kyrka i Skövde. *Bortom monumenten - historiekultur, nationalism och monumentprojekt i Västergötland 1893–1914*. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2013/2014. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid 219–223.
 Norrman, Maria. 2015. *S:t Helena kyrka Skövde. Markarbeten söder om långhuset 2013*. *Arkeologisk förundersökning/undersökning Skövde socken, Skövde kommun, Västergötland*. Västergötlands museum Rapport 2015:22. Skara.
 Pernler, Sven-Erik et al. 2007. *S:ta Elin av Skövde. Kulten, källorna, kvinnan*. Skara stiftshistoriska sällskskaps skriftserie nr. 31. Skara stiftshistoriska sällskap. Skara.

Undersökning:

1927 utfördes en större renovering och ombyggnation av kyrkan. I samband med detta genomfördes en arkeologisk undersökning av Axel Forssén understödd av sekreteraren i Skövdeortens hembygdsförening, herr J. O. Fridell. Undersökningen omfattade koret men utvidgades till att även

omfatta norra tvärskeppets östligaste del, en provgrop öster om koret samt ett större schakt norr om koret i hörnet mellan koret och norra tvärskeppet. Påträffade lämningar dokumenterades genom uppmätning och fotografering samt beskrevs i rapport. 1950, 1957 och 1965 gjordes flera markgrepp på kyrkogården då ett antal gravar påträffades. 1957 genomfördes en provgrävning utanför korets södra sida för att undersöka om där funnits ett utbygge motsvarande det som konstaterats på nordsidan. 1972 grävdes hela kyrkan ut inför anläggandet av värmeslingor under golvet. Södra skeppet grävdes ut för anläggandet av pannrum och sakristia. Ansvarig arkeolog var Sven-Axel Hallbäck. Under 2013 genomfördes ytterligare en stor renovering av kyrkan med en närmast total ombyggnad. Utvändigt genomfördes arbeten i form av dräneringar, ledningsdragningar och andra markarbeten. Dessa föregicks av en arkeologisk undersökning av Västergötlands museum på uppdrag av Svenska kyrkan i Skövde och omfattade ett ca 110 m² stort område i anslutning till kyrkans södra sida. Frågeställningar som bedömdes som möjliga att besvara formulerades i undersökningsplanen: dels att genom undersökning av lagerstratigrafi, orörda gravar samt fyndmaterial erhålla en fördjupad kunskap om S:t Helena kyrkas tillkomst och tidiga historia och dels att det osteologiska materialet skulle kunna ge inblickar i hälsa och tandstatus hos de individer som påträffades. Undersökningen genomfördes delvis med grävmaskin och delvis med handgrävning/handrensning.

Konstruktioner:

Vid undersökningen 1927 påträffades murar av tuktad kalksten, äldre golvnivåer samt två tidigmedeltida gravar med kantställda kalkstenshällar belägna söder om koret. Murresterna utgjorde enligt Forssén de norra och södra murarna i ett äldre smalare kor. Den norra muren var ca 1,4 m bred och den södra ca 1,2 m bred. Korets inre bredd uppmättes till ca 6,45 m. Korets södra mur låg i förband med den mur som utgjorde långhusets östra vägg. Mellan kor och långhus har en triumfbåge funnits, men den södra triumfbågmuren hade rivits bort, möjligtvis inför anläggandet av den grav som påträffades där. Långhusets östra vägg har fortsatt mot norr och utgjorde den östra väggen i ett tvärskepp. Murrester efter denna vägg framkom på ett djup av ca 1,90 m. I den norra delen av det befintliga tvärskeppet hittades också resterna efter det äldre tvärskeppets norra vägg. Ett tvärskepp har även funnits söder om långhuset och en etablerad uppfattning är att kyrkan fått sin korsformiga plan vid en ombyggnation på 1200-talet. Utifrån Forsséns förhållandevis svårtydda redogörelse framgår emellertid att han även identifierat murar från en annan, äldre fas. Under murresterna efter långhusets och det norra tvärskeppets östra mur framkom rester efter ytterligare en mur. Denna utgjordes endast av ett skift och framkom på ett djup av 2,39 m. Muren låg enligt Forssén i förband med den mur i öst-västlig riktning som påträffades i den norra delen av tvärskeppet och som uppfattades som den norra väggen i ett äldre tvärskepp. Eftersom murarna från denna äldsta fas också låg i förband med det äldre tvärskeppets murar bör den stenkyrka som byggdes om på 1200-talet redan i en tidigare fas ha haft tvärskepp och en korsformig plan.

Rester efter äldre stenlagda golv påträffades både i koret och i det norra tvärskeppet. I koret fanns en håll från stengolvet vid triumfbågsöppningen på ett djup av 2,20 m. Skillnaderna i golvnivåer mellan tvärskepp och kor tyder på en nivåskillnad mellan golven i kor och långhus i den äldsta stenkyrkan. Rester efter äldre golv framkom i anslutning till det norra tvärskeppets äldre nordmur på fyra olika nivåer. Det understa stenlagda golvet låg på ett djup av ca 2,60 m djup. Detta golv låg i anslutning till muren och putslagret på murens insida hade smetats ut över fogen mellan golv och vägg. Vägg och golv ansågs av Forssén vara äldre än de påträffade medeltida kormurarna. De påträffade medeltida mynten hittades också på detta golv och i fyllningen strax ovanför.

I det hörn som bildades mellan korets och norra tvärskeppets ytterväggar påträffades murrester från ett ovanligt byggnadselement. Vid undersökningen hittades här murrester som omslöt ett litet djupt liggande rum. Detta rum uppmättes invändigt till ca 1,9 x 0,75 m och har uppfattats som en gravkrypta. Kryptans murar löpte utmed det norra tvärskeppets yttervägg, bildade ett ca 2 m stor

fyrcant och anslöt till korets norra yttervägg. I kryptans östra mur fanns spår efter en öppning i anslutning till kormuren. Spår av en bevarad putsad yta påträffades i byggnaden, och utifrån de observationer som gjordes menar Forssén att kor och tvärskepp måste ha uppförts i anslutning till det mindre rummets murar. I gravkryptans nordöstra hörn påträffades en murrest med rund yttersida. Utifrån Forsséns planritning var konstruktionen uppskattningsvis drygt 5 m i diameter. Någon vidare undersökning eller dokumentation av murresten genomfördes emellertid inte. Ivar Lundahl har uppfattat lämningen som grunden efter en rundbyggnad som troligen var den ursprungliga kyrkobyggnaden. I legenden om S:ta Helena omnämns emellertid ett torn (lat. turrim) (se Lundahl 1961:134; Pernler, Piltz och Brunius 2007:223). Enligt legenden ska en gång ha uppförts mellan tornet och kyrkan. I denna gång ska Helena själv ha förutsett att ett helgons ben och relikor skulle komma att vila.

En smal trappa har från den inre delen av korets norra sida lett ned till kryptan med ingång från öster. Denna trappa har emellertid tillkommit i samband med senare restaureringar av kyrkan. Valvet över kryptan var murat av kalkstensflis och relativt flackt. Mellan trappan och rummets inre del fanns i väggen gångjärnstappar av järn. På dessa har en smidd järngrind hängt som ännu finns bevarad. Järngrinden har daterats till 1400-talet.

I samband med kyrkans restaurering 1927 påträffades ett antal medeltida gravar. Innanför det gamla korets murar fanns fem murade gravar som enligt Forssén var äldre än den på 1660-talet anlagda gravkammaren under altaret. Fyra av gravarna delade murväggar och bör således vara samtida. Gravarna har murats av stående kalkstenschällar varav två av kamrarna hade putsats invändigt. Två av gravarna hade golv av kalkstenschällar medan två hade golv av sand respektive grus. En av gravarna hade även en trappnedgång i anslutning till sin västra vägg. Denna grav låg närmast södra kormuren och hade murats så att gravens södra vägg utgjordes av den medeltida murens grundläggning av natursten. Samma grav hade även ett flackt valv av kalksten. Den bäst bevarade graven var murad av kalksten med invändigt putsade väggar vilka även bemålats med svart kalkfärg. Golvet utgjordes av kalkstenschällar och strax över golvnivån i graven fanns i norra och södra väggarna två små nischer på vardera sidan. Dessa har uppstått då gravens väggar murades runt två tvärgående bjälkar vilka gått in i väggarna på gravens sidor. På golvet syntes spår efter kalkbruk, men där bjälkarna vilat saknades bruk. På bjälkarna i gravkammaren har troligtvis kistorna placerats. I gravkamrarna påträffades enbart benrester och kisthandtag vilka återbegravdes i en av gravkamrarna.

Två stenkestgravar, varav en intakt, framkom mellan det befintliga korets södra mur och resterna efter det äldre korets södra vägg. Stenkestgravarna hade därmed anlagts en knapp meter utanför det äldsta korets södra vägg. Den intakta stenkestan var konstruerad av kalkstenschällar och låg ca 0,9 m under kormurens underkant och motsvarande marknivå. Omedelbart väster om denna grav fanns fragmenten efter den andra stenkestgraven. En fragmentarisk stenkestgrav, där endast huvudnischen bevarats, påträffades även ca 10 m söder om den befintliga korväggen. 1950, vid grävning för en vattenledning söder om koret, påträffades ytterligare en grav som innehöll en stenkesta. Vid provgrävningen söder om koret 1957 påträffades på ett djup av ca 1,0–1,2 m en nära intakt stenkestgrav samt sannolikt södra sidoväggen av ytterligare en stenkesta.

2013 påträffades totalt 40 gravar och av dessa undersöktes 26 helt eller delvis. Orörda gravar påträffades på ett djup mellan 1,1–1,95 m under dagens markyta. I anslutning till långhusväggen, på båda sidor om korsarmen, påträffades 11 stenkestgravar och 21 jordgrävda gravar. Inga spår av träkistor eller gravplankor framkom i någon grav. De döda hade placerats i öst-västlig riktning och var förmodligen svepta. Av stenkestgravarna undersöktes fem närmast intakta gravar. Drygt en meter från södra långhusväggen, väster om korsarmen, påträffades grav 12 och 13 som vardera innehöll en stenkestgravning. Gravarna låg ca 1,5 m under markytan. Kistorna utgjordes av kantställda

kalkstenshällar med lockhällar av kalksten. Kistan i grav 12 hade konstruerats med huvudnisch och i den låg skelettet efter en kvinna i 20-årsåldern med armarna utmed sidorna och ena handen på höften. Kistan hade tätats med lera. Grav 14 låg vid södra långhusväggen och delvis in under södra korsarmens västra grundmur. Graven innehöll en stenkista av kantställda kalkstenshällar och huvudnisch. Kistan hade även försetts med en botten av kalkstenshällar och den dödes huvud vilade på en ”kudde” av kalksten. Den döde, en man i 35–40-årsåldern, låg placerad med armarna raka utmed sidorna. Grav 10 låg delvis under södra långhusmuren. Graven var en jordbegravning och kunde inte undersökas men ett prov från skelettet har daterats. Grav 8 var en jordgrävd grav som låg direkt över en av stenkistgravarna och har därmed anlagts senare än graven med stenkistan. Grav 31 innehöll även den en stenkista av kalkstenshällar som var konstruerad med huvudnisch. Kistans södra långsida utgjordes av bitvis dubbelställda kalkstenshällar. Såväl huvudnisch som sidohällar var omsorgsfullt tätade med lera. I huvudnischen fanns en avvikande sten, möjligen granit. I kistan låg skelettet efter en man i 30-årsåldern. Händerna låg på bröstet respektive på magens nedre del. Stenkistan i grav 34 var även den konstruerad av kantställda kalkstenshällar, förutom i kistans norra långsida där en huggen granithäll placerats. Kistans södra långsida utgjordes av bitvis dubbelställda kalkstenshällar på samma sätt som i stenkistan i grav 31. I kistan låg skelettet efter en kvinna i 30-årsåldern, placerad med armarna raka utmed sidorna. Tät i anslutning till stenkistan i grav 31 låg två jordbegravningar. En av dessa, grav 33, daterades. I graven låg skelettet efter en kvinna i 30-årsåldern, placerad med armarna raka utmed sidorna. I grav A5, en jordbegravning på ett djup av ca 1,2 m, framkom skelettet efter en kvinna i övre 20-årsåldern. Hon hade gravlagts med händerna placerade i bäckenhöjd och vid huvudänden fanns en rest kalkstenshäll.

Gravarna som undersöktes 2013 hade alla placerats på kyrkogården i nära anslutning till kyrkans södra långhusvägg. Den osteologiska analysen visade att de gravlagdas tänder ofta var i gott skick med fina och jämna tandbågar. Många av individerna, särskilt kvinnorna, var påfallande små och späda i skelettet. Förslitningskador och belastningsförändringar i skelettet var mindre vanligt än man kunnat förvänta sig. Benen var hos de flesta individer slanka och med svagt utvecklade muskelfästen. Sammantaget ger det intrycket av en privilegierad samhällsgrupp som inte arbetade tungt med sina kroppar.

Fynd:

1927 gjordes flera fynd av mynt. Dessutom påträffades ett antal blysmältor. Ett rikt ornerat kapital av sandsten påträffades i koret och uppfattades som möjligen tillhörande den gamla triumfbågen. Utöver detta påträffades flera sandstensfragment som indikerar att bland annat fönsteromfattningar varit av sandsten. Myntfynden gjordes i norra korsarmen och bestod av ett flertal brakteatrar och mynt. Det äldsta var en brakteat med lejonhuvud präglad omkring 1250. Fem brakteatrar, samt ett troligt fragment, med bokstaven M var präglade under 1200-talets slut. Utöver detta utgjordes myntfynden av ett antal brakteatrar och tvåsidiga penningar från början av 1300-talet fram till 1400-tal. De flesta mynten var svenska, men andra präglingsorter som Visby, Danmark, Tyskland, Mecklenburg och Wismar, förekom. Två fragment av liljestenar hittades vid undersökningen på 70-talet. Exakt var de påträffades framgår inte, men Hallböck nämner dem då kyrkans grund omnämns.

Datering:

Forssén daterar lämningarna efter det påträffade koret till runt år 1200. Stämmer Forsséns iakttagelser och slutsatser om äldre murrester under det medeltida korets murar kan en ombyggnad av kyrkan ha genomförts under början av 1200-talet. De äldsta delarna av kyrkan kan därmed dateras till före 1200-talets början. S:ta Helena helgonförklarades 1164 och avled enligt Pernler troligtvis runt 1140. En stenkyrka kan därmed ha funnits på platsen redan under 1100-talets första hälft. Lämningarna efter det byggnadselement som uppfattats som en gravkrypta har utifrån Forsséns iakttagelser uppförts före korets och norra korsarmens murar. Grav 10, en jordgrävd grav som delvis låg under

södra långhusmuren, daterades till perioden 1020–1190 (kalibrerad 2 sigma). Grav 8 daterades till 13/1400-tal. Grav 13, med stenkista, daterades till 998–1060 (kalibrerad 2 sigma), grav 12 stenkista 1010–1170 (kalibrerad 2 sigma), grav 14 stenkista 970–1050 (kalibrerad 2 sigma), grav 31 innehöll en stenkista och daterades till 1030–1210 (kalibrerad 2 sigma), grav 33 utgjordes av en jordgrävd grav och daterades till 1020–1160 (kalibrerad 2 sigma). Gravkamrarna i koret daterar Forssén utifrån jämförelse med olika golvnivåer till 1600-talet. De påträffade kisthandtagen styrker denna datering, men utformningen av gravarna tyder annars på hög-/senmedeltid.

Resultat:

Den generella uppfattningen är att kyrkan fått en korsformig plan vid en ombyggnation på 1200-talet. Dateringen av tvärskeppet grundar sig troligtvis i de myntfynd som gjordes vid Forsséns undersökning 1927. Forssén själv tillskriver tvärskeppen kyrkans ursprungliga plan med långhus och ett smalare rakslutet kor i öster. Utifrån Forsséns redogörelse och planritning finns inga spår som indikerar att stenkyrkan ursprungligen uppförts utan tvärskepp och att dessa tillkommit vid en senare ombyggnation. Trots knapphändiga undersökningar och dokumentation antyder resultaten snarare att en stenkyrka med korsformig plan och smalare rakslutet kor i öster uppfördes på platsen senast under 1100-talets första hälft. Kyrkan har därefter byggts om under början av 1200-talet. Fynd av smält bly tyder på att kyrkan under någon period haft ett blytak. Myntfynden i norra tvärskeppet skulle kunna indikera att här funnits ett sidoaltare. Stenkistgraven från Forsséns undersökning förefaller vara orienterad efter stenkyrkans murar och tyder på att den anlagts då kyrkan finns på plats. Gravarnas dateringsintervall antyder att en etablerad begravningsplats fanns på platsen under 1000-talets första hälft.

Övrigt:

Skövde omnämns första gången i skrift 1281 då biskop Brynolf tar Elin smässan i Skövde under sitt beskydd. S:ta Helena (Elin) ska ha helgonförklarats 1164 och hennes gravkammare ska enligt traditionen ha funnits i de äldsta delarna av kyrkan. Kyrkan har byggts om vid ett flertal tillfällen, troligtvis redan under början av 1200-talet. En större ombyggnation av kyrkan ägde förmodligen rum under början av 1400-talet då även ett västtorn uppfördes. Efter en brand 1759 återuppfördes kyrkan med ett breddat kor. En rundbågig perspektivportal av sandsten, kallad ”lejonporten” omfattade öppningen i södra korsarmen. Portalen är försedd med vattenustkastare i form av två lejonskulpturer och har daterats till 1200-talet. Vid renoveringen av kyrkan under 1890-talet flyttades portalen till norra korsarmen.

93. S:ta Katarina franciskanerkloster, RAÄ Skara 98, Vg

Källor:

Berglund, Anders. 2010. *Undersökning i form av kurs i publik arkeologi, kv Skytten 1, fornlämning 68, Skara socken och kommun, Västergötland*. Rapport 2010:14. Västergötlands museum. Skara.

Nilsson, Ylva. 1986. S:ta Katarina – franciskanerklostret i Skara. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1986. Trä som tillgång*. Ask, Christer och Boqvist, Agneta. (red.). Skara. Sid. 202–208.

Nilsson, Ylva. 1985–86. (Gustafsson, Elinor, red. 2013). *S:ta Katarina – Franciskanerklostret i Skara*. Västergötlands museum. Arkeologisk rapport 2013:18.

Wideen, Harald 1948. Franciskanklostret i Skara. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 5 delen, 4 och 5 häftena*. Skara. Sid. 67–83.

Undersökning:

Delar av klostrets murverk har utnyttjats vid uppförandet av Veterinärmedicinskt läroverk kring

sekelskiftet 1700/1800. Då utnyttjades delar av det forna klostrets murverk i ytter- och hjärtmur. 1787 genomfördes grävningar i klosterkyrkans ruin. Peter Hernqvist, veterinär och sedermera professor ansvarade för byggnationen och gjorde anteckningar om sina fynd. 1937 grävdes för ledning sydöst om anläggningen. Inför renovering av källarlokaler i museet utfördes en provundersökning i och utanför byggnaden 1985-86 av Skaraborgs Länsmuseum under ledning av arkeolog Ylva Nilsson. Undersökningen bekostades Byggnadsstyrelsen samt dåvarande Skaraborgs Länsmuseum. Mursträckningar följdes och murarna knackades fria från puts. För att fastslå den ursprungliga markytan grävdes en provgrop inom kyrkorummet. Provundersökningen utanför byggnaden syftade till att avgränsa och fastställa grundplanen hos påträffade byggnadsrester i källarutrymmet. Plan- och sektionsritningar upprättades över murarna liksom även beskrivningar. Västergötlands museum genomförde även en forskningsbaserad provundersökning 2009 inom ramarna för en kurs vid Skara sommaruniversitet. Som underlag användes en genomförd geoteknisk undersökning av området 2006. Syftet med det arkeologiska ingreppet var att undersöka i vilken grad det fanns bevarade tydliga lämningar kvar efter klosteranläggningen. Med maskin upptogs sex sökschakt, fyra norr om klosterkyrkan, ett väster om kyrkan för att fastslå dess avgränsning och ett schakt upptogs söder om kyrkan. Upprensning av murar samt grävning av dessa liksom undersökningen av gravar genomfördes för hand.

Konstruktioner:

När läroverksbyggnaden skulle byggas till vid gavlarna grävdes på djupet och man kom då ned i lämningarna efter en tegelbyggnad. Resultaten har av Harald Wideen tolkats som lämningarna efter en tegelkyrka i unggotisk stil med klara paralleller till en kring 1243 anlagd tiggarmunkkyrka i Lödöse. Kyrkan har bestått av ett långsmalt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Murarna var uppförda som skalmurar av tegel och som bredast ca 1,10 m. De vilade på en grund av kraftiga tuktade gråstenshällar. Vid undersökningen 1985 påträffades även medeltida murar av tuktad kalksten. Vid undersökningen syntes även nordmurens profilerade och glaserade tegelfris som krönte sockeln. I muren fanns en portalförsedd öppning mellan korsgång och långhus. Rikt utsmyckade portaler har troligtvis även funnits i söder och väster. Golvet i koret har utgjorts av kalkstensplattor och även kortrapporna har bestått av kalksten. Hernqvist omnämner i sin redogörelse att det i korets stengolv fanns en gravhäll. En trappa av två steg ledde upp till en avsats i koret där det fanns en större häll på vilken enligt Hernqvist altaret förmodligen vilat. Långhuset har haft ett golv av tegel och befanns ligga an mot murarna just ovan de utskjutande grundstenarna. I tegelgolvet mot södra sidan av långhuset noterar Hernqvist att tre gravhällar låg. Väggpelarbaser med sina profilerade socklar har liksom vissa portaler varit utförda i grön- eller gulglaserat tegel och hugget tegel med naturlig yta. Norr om kyrkan påträffade Hernqvist vid grävarbeten spår av ett tegelgolv som troligtvis var södra delen av den korsgång som löpte runt en klostergård. Vid undersökningen 1984-85 konstaterades att det mycket riktigt var rester efter en korsgång. 2009 påträffades murrester i form av en skalmur av tegel, ribbtegel efter nedrasade valv samt rester efter ett golv av lagda kalkstenshällar norr om kyrkan och lämningarna tolkades som delar av kapitelsalen med en mur mellan denna sal och den östra korsgången. Även längre norr om kyrkan påträffades murrester i form av en stenbottning av natursten med spår av skalmurens kärna. I närheten påträffades även spår av en trappa samt ett utrymme som tolkades som någon slags källare. I klosteranläggningens norra del framkom även resterna efter en varmluftsugn vars inre murats upp med tegel och i anslutning till ugnen en genombrytning i muren som tolkades som en rökgång eller en varmluftskanal. Norr om kyrkan med förskjutning åt väster påträffades även botten efter murrester i form av hörnet på en byggnad samt en tegellagd golvyta som tolkades som en del av korsgången. Väster om kyrkan påträffades murrester i form av en stenbottning och skalmurar av tegel vilka tolkades som kyrkans västra gavel. Klosteranläggningen sträcker sig således norr om kyrkan. Klostrets köksdel, matsal och värmestuga har sannolikt legat i den norra delen av anläggningen.

I den del av anläggningen som var kyrkans kor påträffade Herngren delar av skelett. Han påträffade även ett flertal medeltida gravhällar i kyrkan och fyra av dessa beskrivs. Gravhällen i koret var försedd med latinska bokstäver och en datering till 1319. Vid undersökning av jorden under hällen påträffades dock ingen grav vilket tyder på att hällen blivit flyttad sekundärt. De övriga tre gravhällarna kan alla dateras till 1300- och 1400-talen och låg sida vid sida i långhusets sydöstra del. Vid provgropsundersökningen 1984–85 påträffades fyra gravar varav en undersöktes. I det gamla högkorets golv låg sju trapetsformiga gravhällar. Tre av dessa var liljestenar. Wideen skriver att ”Även dessa hällar i Brogården äro, som en undersökning givit vid handen, sekundärt inlagda”. Wideen håller det vidare för mest sannolikt att hällarna vid tiden för Hernqvists undersökning, hittats liggande på samma platser där de ligger än idag. Vid undersökningen 1984–85 flyttades två av liljestenarna och en provgrop grävdes på platsen för dessa. Jorden var kraftigt omörd med bitar av tegel och kalkbruk. En knapp meter under golvnivån påträffades ett skelett vilket undersöktes. Ytterligare tre gravar identifierades men undersöktes ej. Den undersökta graven innehöll skelettet efter en välväxt man i 35 årsåldern som begravts i en träkista med armarna i rät vinkel över nedre delen av bröstet. Graven kunde dock inte knytas till någon av liljestenarna i golvytan. 2009 påträffades två gravar i långhuset strax innanför den västra muren och sex gravar i anslutning till västmurens utsida. En av de sistnämnda gravarna innehöll skelettet efter en man, ca 40–50 år, med armarna vinklade 90 grader över mellangärdet. En annan grav innehöll skelettet efter ett tioårigt barn. Inga kistkonstruktioner påträffades. Även söder om kyrkan påträffades sex gravar. Av dessa kunde fyra av påträffade skelett bestämmas osteologiskt och de var alla män i 15–50-årsåldern och placerade med armarna vinklade 90 grader över mellangärdet eller händerna knäppta på bröstet. Klostrets begravningsplats har därmed omfattat områden söder och väster om kyrkan samt utrymmena inom kyrkans murar.

Fynd:

Vid ledningsgrävningen 1937 påträffades strax sydöst om lämningarna efter kyrkan ett fragment av tegelornamentik, möjligen från en portal samt flera formtegel. Hernqvist tillvaratog från kor och långhus små bitar av en smält primklocka, några silvermynt, fragment av dräktbjällror, en stenhuggaryxa samt en dolk och en kniv. 2009 hittades bland annat flera fragment av keramik, en del av en benkam, kopparbeslag, hasp och spik av järn, en bronspärla i en av gravarna, en bronssölja samt hyskor, tenar och flintavslag.

Datering:

Franciskanerna etablerade sig i Skara 1242 och existerade till 1542 då anläggningen eldhärjades. Varmluftsgugnen har troligen tillkommit under 1300-talet.

Resultat:

Övrigt:

94. Stavnäs kyrkplats, RAÄ Stavnäs 348, Vr

Källor:

Olsson, Hans. 2005. *Antikvarisk kontroll vid schaktning invid Stavnäs kyrka. Stavnäs socken, Arvika kommun, Värmlands län*. Internrapport 2005:16. Kulturmiljövårdsenheten. Värmlands museum.

Undersökning:

Med anledning av grävning för vatten och avlopp mellan kyrkan och församlingshemmet genomförde Värmlands museum 2004 en undersökning på platsen. Ett schakt upptogs mellan byggnaderna som

var 75 m långt och mellan 1 och 1,6 m brett. Påträffade anläggningar dokumenterades och togs därefter bort.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades strax söder om dagens kyrka lämningar efter vad som tolkades som den medeltida kyrkan. Lämningarna utgjordes av delar av två grundmurar i form av obearbetade syllstenar, ca 0,3–0,6 m stora, i ett till två skift. Murarna löpte i öst-västlig riktning och bör ha utgjort delar av den äldre kyrkans norra respektive södra vägg. Mellan stenblocken i de ca 0,7–1,1 respektive 0,3 m breda grundmurarna fanns sättsand. Mellan grundmurarna påträffades även rester efter ett trägol. Träet i golvet, som var kraftigt förmultnat, har vilat på syllstenar. Under trägolvet fanns spår av nedgrävningar vilka tolkades som gravar.

Fynd:

Nitar och spikar påträffades i anslutning till trägolvet.

Datering:

I dagens kyrka finns inventarier från 1200-talet. Kyrsocknen omnämns i skriftliga källor 1352. Den medeltida kyrkan ersattes av den nuvarande runt år 1699.

Resultat:

Övrigt:

Vid undersökningen påträffades även ett brandlager från yngre järnålder.

95. Steneby kyrka, Steneby sn, D1

Källor:

ATA. Borglund, Erland. 1936, dnr. 3441/36.

ATA. Hallbäck, Sven Axel. 1958, dnr. 1946/58. ATA. Markendahl, Ivan. 1937, dnr. 387/37. BeBR.

Undersökning:

När kyrkan renoverades 1958 genomförde landsantikvarie Sven-Axel Hallbäck en undersökning av golvet i kyrkans kor och östra långhusdel. I långhusets västra del hade redan gjutits ett betonggol. Vid undersökningen av jordlagren under kyrkans golv påträffades äldre murrester och inom dessa en stor mängd gravar.

Konstruktioner:

Vid anläggandet av nytt golv 1936 bortschaktades jordmassor inuti kyrkan och stenblock i gången avlägsnades. I samband med detta påträffades gravplatser med ”tre lik över varandra”. Framför altarrundeln syntes fördjupningar i jorden efter gravar. Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster. Koret har varit ca 9 x 8 m stort med ca 1,5–1,8 m breda murar i skalmursteknik. Murarna hade anlagts på ett fundament.

Fynd:

Datering:

Kyrkans äldsta partier i långhusets västra del anses vara från omkring 1200, eventuellt 1100-talets slut.

Resultat:

Övrigt:

96. Stenstorps kyrkplats, RAÄ Stenstorp 1:1, Vg

Källor:

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Falköpings tidning 21/8 1965. Gravkammare påträffad i koret i Stenstorps medeltidskyrka. Sköld, Hugo. 1975. *Boken om Stenstorp: bygden där bergen mötas*. (red.) Sköld, Hugo. Stenstorp.

Undersökning:

Ruinen framgrävdes och konserverades 1965. Undersökningarna genomfördes av Hugo Sköld under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius. Rapport från undersökningen har inte hittats.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades murarna efter en kyrka bestående av ett långhus med ett något smalare rakslutet kor. Kyrkan har varit ca 20 x 6,7 m stor, varav koret var ca 6 x 5 m. Enligt Hugo Sköld var kyrkan ca 3,5 m hög under valven. Kyrkans murar har varit ca 1 m breda. I långhusets nordöstra hörn påträffades rester efter ett uppmurat altare. Ursprungliga portaler påträffades i såväl södra som norra långhusväggen. Portalerna har haft finhuggna omfattningar av sandsten. Utmed långhusets innermur i väster, fram till portalen, löpte en bänkliknande avsats. Upplag för valv syntes i långhuset.

Fynd:

Vid rivningen av kyrkan 1817 påträffades sju mynt på resterna av altaret i kyrkans nordöstra hörn. En möjlighet är att det rör sig om offergåvor vid ett Mariaaltare.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

97. Stora Kils kyrkplats, RAÄ Stora Kil 50:1, Vr

Källor:

ATA. Svensson, Gilbert. 1954, dnr 5687/54.

Undersökning:

En provundersökning genomfördes under 1953 och 54 på gamla kyrkplatsen i Stora Kil under ledning av amanuens Gilbert Svensson från Värmlands museum. Undersökningen bekostades av Stora Kils kyrkokassa. Två schakt och provgropar upptogs i anslutning till ett befintligt gravkor på platsen för att få fram kyrkoruinens begränsning. Jorden närmast de murade gravarna mellan långhus och kor sållades delvis.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades kallmurade gravvalv samt murrester efter den kyrka i sten som uppfördes under 1600-talet. Inga spår eller lämningar efter en äldre kyrka identifierades.

Fynd:

Vid sällning av jorden i östra delen av långhuset hittades 6 brakteater, 1 norskt medeltidsmynt och två svenska silvermynt från Johan den III:s tid. I övrigt hittades ett litet skålförmigt beslag av brons, en större radbandskula av bärnsten samt en liten myntliknande amulett av brons med ett instansat korsmärke. Inga mynt visade sig vara äldre än 1300-talet. Amuletten var en penning präglad under Magnus Eriksson, Lund, 1332–1360.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Stora Kils kyrka vid Apertins herrgård uppfördes åren 1648–1673 och har troligtvis föregåtts av en äldre kyrka i trä. Från denna kyrka finns en madonna i trä från 1200-talets slut, en dopfont i täljsten samt fragment av en liljesten bevarade (RAÄ Stora Kil 190). Bevarade skriftliga uppgifter rörande träkyrkan omnämner den som ”mörk och trång” och att man under 1620-talet högg upp ett fönster i en av väggarna.

98. Sunnerby kyrkplats, RAÄ Otterstad 48:1, Vg

Källor:

Nyqvist Thorsson, Anna och Nitenberg, Annelie. 2010. *Sunnerby på Kållandsö. S:ta Katarine kapellplats: arkeologisk undersökning av RAÄ Otterstad 48:1*. Gotarc. Series D, Archaeological reports nr 75. Verdandi. Arkeologisk skriftserie nr 3. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier. Göteborg.

Undersökning:

Undersökningen av S:ta Katarine kapellplats genomfördes under åren 2004–2007 som en forskningsundersökning och som ett delmoment i Sunnerbyprojektet. Projektet var ett samarbetsprojekt mellan Vänermuseet och Institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet. Initiativet till Sunnerbyprojektet och undersökningarna i Sunnerby togs av arkeologerna Annelie Nitenberg och Anna Nyqvist Thorsson. Syftet med undersökningen var att besvara frågor kring etablerandet av en kristen begravningsplats/kyrkplats, anammandet av en kristen trosföreställning och därmed även när den förkristna begravningsplatsen övergavs. Den undersökta ytan på kapellplatsen omfattade kyrkoruinen med omgivande ytor i anslutning till murarna, ett längre sökschakt sydväst samt ett sökschakt öster om långhuset. Den undersökta ytan uppgick till ca 274 m². Därutöver upptogs ett mindre schakt över det gavelkors och den lockhäll som påträffats ett stycke sydöst om kyrkoruinen. De gravar som påträffades i samband med utgrävningen av kyrkoruinen undersöktes men övriga gravar dokumenterades endast genom inmätning och fotografering. Rasmassor över kyrkoruinen grävdes bort med maskin medan underliggande lager grävdes för hand. Jorden sällades sporadiskt.

Konstruktioner:

Kyrkans murar var uppförda i skalmursteknik med kvaderhuggen sandsten och fyllning av mindre

stenblock, småsten och murbruk. Murarna av sandsten vilade på en bredare sockel av natursten men utan något särskilt markerat sockelskift. Korets murar saknades nästan helt förutom anslutningen mot södra långhusmuren samt enstaka stenblock. Koret och delar av norra långhusmuren vilade på fast berg. Den norra långhusmuren hade grundlagts på en kallmurad grundmur med ett skift av större naturstenschällar överst. Skalmuren varierade i bredd mellan ca 1,15 till 1,60 m. I södra långhusmuren, ca 5 m från långhusets sydöstra hörn och något förskjutet mot väster, fanns spår efter en sydportal. Kyrkan har varit ca 13 m lång och ca 7 m bred med ett mindre, rakslutet kor i öster. Korets mått uppskattades till ca 5 x 4 meter. Placeringen av koret mot och på en bergsklack tyder på att golvnivån i koret varit högre än i långhuset. I anslutning till fast berg i öppningen mellan kor och långhus påträffades ett lager kalkbruk som möjligen kan vara spår efter en trappkonstruktion mellan långhus och kor. I långhusets nordöstra hörn framkom ett altarfundament, ca 1 m i diameter, anlagt av natursten och sandsten och i motsvarande sydöstra hörn framkom ytterligare en stenpackning anlagd mot fast berg som troligtvis även det var lämningar efter sidoaltare. Bemålad puts påträffades inuti långhuset. Inga spår efter huggna utsmyckningar i sandsten som ingått i portalomfattningar eller invändiga valv påträffades.

De gravar som daterats visar att flertalet anlagts under 1100- och 1200-talen. Bland de gravar som undersöktes innehöll ett antal konstruktioner i form av kistor av trä eller sten medan andra saknade kistor där den döde gravlagts i enbart svepning. Alla gravarna låg huvudsakligen i öst-västlig riktning där den döde placerats med huvudet i väster.

Grav 1 låg ca 13 m sydöst om kyrkan. Graven innehöll skeletten efter två gravlagda män. Den äldsta begravningen utgjordes av en stenista i sandsten med golv, väggar och lock av i huvudsak obearbetade sandstensblock. Sandstenschällarnas slätare sidor hade konsekvent vänts inåt graven. Den döde i kistan var en man i fyrtioårsåldern och mellan lårbenen låg en sölja av järn. Mannens armar hade placerats i en ovanlig position med överarmarna utmed kroppen och underarmarna lyfta med händerna vid axlarna. På kistans lockhällar låg skelettet efter ytterligare en man, i femtioårsåldern, med armarna vinklade så att händerna vilade på höften. Begravningarna hade uppenbart ägt rum vid olika tillfällen. Över graven hade ett tredelat monument i form av en kistformad lockhäll med skråkantade sidor och förhöjd mittås tillsammans med två gavelkors placerats. Lockhällen var delvis övertorvad men har vid anläggandet varit synlig ovan mark. Slutsatsen som drogs vid undersökningen var att monumentet rests i samband med den sist genomförda begravningen. Detta monument var det enda i sitt slag på kyrkplatsen.

Grav 3–28, 31–48, 51, 60–61 var jordbegravningar med undantag för ett antal gravar med träkista vilka daterats till efterreformatorisk tid. Gravarna 29 och 30 låg i södra delen av långhuset och innehöll skelettet av en man i femtioårsåldern respektive trettioårsåldern. I grav 29 hade dessutom ben från ytterligare en man från en tidigare begravning placerats utmed den dödes ben och fötter. Mannen i grav 29 hade placerats med samma armställning som mannen i stenistan i grav 1. Gravarna innehöll inga kistor. Grav 49 låg strax utanför den södra långhusmurens västra del. Skelettet efter ett barn runt 6 år hade placerats i en kista av sandsten med golv, väggar och lock av sandstensblock. Sandstensblockens jämnare sidor hade med ett undantag konsekvent vänts inåt i kistan. Två mindre sandstensblock hade placerats som nischstenar på vardera sidan av huvudet. Armarna låg vinklade med händerna över höften. Grav 53 låg strax söder om långhusets sydvästra hörn och strax väster om grav 49. Det gravlagda barnet, som var runt fem år, hade placerats i en kista av sandstensblock. Kistans golv, väggar och lockhällar utgjordes av stenblock. Stenblockens jämnare sidor hade även här konsekvent vänts inåt i kistan. Grav 54 och 55 låg utanför långhusets södra sida och innehöll båda skelettet efter en gravlagd kvinna. Kvinnorna hade placerats på vardera sidan av en stenista (grav 56) så att höger respektive vänster armbåge vilade mot kistans vägg. Armarna

hade placerats vinklade i 90 grader över mellangärdet. Gravarna saknade inre konstruktioner. Vid undersökningen gjordes tolkningen att de gravlagda kvinnorna haft en relation till individerna i grav 56.

Grav 56 låg söder om kyrkans södra långhusmur och utgjordes av flera individer gravlagda i en kista av tunna sandstensblock. Kistans väggar utgjordes av kantställda stenblock, locket av flera mindre hållar och utan botten. I kistan hade tre män begravts vid tre olika tillfällen. Två av männen uppvisade kraftiga muskelfästen på ben och armar. Den sist gravlagde mannen var i fyrtioårsåldern och hade placerats med armarna vinklade 90 grader över mellangärdet. Runt hals, nacke och över bröstet framkom sot och kol. I kistan påträffades en silverpenning från kung Valdemars tid (1250–75) samt en sölja av brons i anslutning till den sist gravlagde individen. Mannen som gravlagts i ett andra skede var ca 50 år och låg placerad med armarna vinklade mot bröst och höft. Den först gravlagde mannen var i trettiårsåldern och låg med armarna utmed kroppens sidor. Stenblocken var ojämna i ytan och betydligt tunnare än i stenblocken i övriga gravar med stenkistor. Grav 57 och 59 innehöll båda sandstenskistor men undersöktes ej. Ingen av dessa hade markeringar i markplan.

Fynd:

Bland de fynd som hittades utmärker sig ett antal fragment av östersjötyp från sent 1000-tal/tidigt 1100-tal. Dessa påträffades i kulturlagret under kyrkan. Utöver detta hittades ett antal fragment av glaserat yngre rödgoods från historisk tid. Två små rektangulära bronsbeslag, daterade till 1100-tal, som varit fastnitade på ett bälte hittades norr om kyrkan respektive i dumphögen. Strax norr om långhusets nordvästra hörn hittades ett bronsbleck som en gång utgjort en konisk cylinder. Ett antal knappar, en sölja och nålar från svepningar har daterats till 1600-talet. Tre söljor, en av brons och två av järn hittades i tre av de mer exklusiva gravarna (grav 56 respektive 1 samt 30). Strax söder om långhusmurens sydvästra hörn påträffades en del av en förgylld bronslänk, möjligen länken i ett rökelsekar. Sammanlagt hittades 11 mynt och brakteater vid undersökningen av kyrkplatsen. Av de medeltida mynten hittades ett strax innanför sydportalen. Myntet var präglat under Magnus Eriksson (1340–54). I anslutning till det norra sidoaltaret hittades två brakteater, en troligtvis präglad under Magnus Eriksson under mitten av 1300-talet och den andra under kung Valdemar (1250–1260). Utöver detta hittades en norsk silverbrakteat, sannolikt präglad mellan 1150 och 1170 i det omgrävda materialet i grav 7 i långhusets mitt. Ytterligare en silverbrakteat präglad under kung Valdemar hittades i grav 56. Brakteaten var en penning och har sannolikt präglats under 1270-talet. Vidare påträffades avslag av flinta samt ett antal brynen av lerskiffer. Två av dessa har tolkats som nålbrynen varav ett hittades i koret. I den kulturpåverkade jorden i fundamentet till sidoaltaret hittades en del av en brummare i ben. I det schakt som togs upp i nord-sydlig riktning över långhuset hittades spetsen av en stylus av bergart. Någon dryg meter sydväst om långhusets sydvästra hörn påträffades en halv tunnformig, röd glaspärla från yngre järnålder.

Datering:

En barngrav söder om kyrkan gav den äldsta dateringen på platsen, tusentalets andra hälft. Den sist gravlagde individen i grav 1 daterades till 1200–1300 (kalibrerat två sigma) och den äldre begravningen i grav 1 till perioden 1040–1260 (kalibrerat två sigma). Grav 29 fick en liknande datering, 1030–1230 (kalibrerat två sigma). Barnet i stenkistan i grav 53 daterades till 1170–1275 (kalibrerat två sigma) och mannen i den äldsta begravningen i stenkistan i grav 56 daterades till 1260–1410 (kalibrerat två sigma). Myntfyndet tyder dock på 1200-talets andra hälft. Den sammanvägda tolkningen tillsammans med en datering av kol från murbruk i sandstenskyrkan gör det troligt att kyrkan uppfördes runt 1100-talets mitt.

Resultat:

Övrigt:

Undersökningen visade även att kyrkan och kyrkogården anlagts på en tidigare utnyttjad plats. Stolphål från vikingatid och kulturlager med en hel del djurben och keramik tyder på att platsen använts i boplatssammanhang fram till slutet av 1000-talet/början av 1100-talet. I projektet har tre gravhögar från vendeltid på ett större gravfält undersökts. En av dessa var en storhög med en påkostad begravning och stora djuroffer. Projektet har även omfattat boplotsundersökningar som resulterat i spår efter flera hus från framför allt vendel- och vikingatid. Ett av dessa har varit en hallbyggnad samtida med storhögen. På bopplatsen påträffades även spår efter ett hus från romersk järnålder samt ett grophus från 1300-talet. Sammantaget tyder fyndmaterial, gravar och boplatslämningar på en rik stormannamiljö från yngre järnålder och tidig kristen tid.

99. Suntaks kyrkplats, RAÄ Suntak 36:1, Vg

Källor:

Almqvist, Lars et al. 2004. Suntak gamla kyrka. *Västgötakyrkor – 400 år av restaurering*. Bedoire, Fredrik och Friberg, Anders. (red). Konsthögskolans arkitekturskola – restaureringskonst. Kristianstad. Sid. 271–290.
Fornsök.

Undersökning:

1948 genomfördes grundförstärkningar av kyrkans murar i samband med att Vitterhetsakademien övertog kyrkan med inventarier från Suntaks församling. Vid grundförstärkningen grävdes efter anvisningar från Byggnadsstyrelsen ned till 0,5–1,3 m under dåvarande grund.

Konstruktioner:

Vid grävningen i anslutning till kyrkans murar och grund visade det sig att kyrkans murar var uppförda på en kallmurad grund av gråsten. Marken under grunden föreföll vid grävningen som mycket lös.

Fynd:

Datering:

Stenkyrkan anses ha blivit uppförd under slutet av 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor med absid i öster. Murarna är uppförda av tuktade sandstens- och kalkstensblock. I Fornsök har angetts att kyrkan uppförts på en möjlig hög som uppmätts till ca 20 m i diameter och ca 0,7 m hög. Uppgifterna om den lösa marken under kyrkan skulle kunna stämma med fyllningen i en gravhög.

100. Södra Råda kyrka, RAÄ Södra Råda 19:1, Vr

Källor:

Arkeologi i Södra Råda. 2009. Knabe, Ebba (red.). Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Hedvall, Rickard, Nordström, Annika och Wallebom, Ulrika. 2003. *Södra Råda gamla kyrkplats. Värmland, Södra Råda*

socken, RAÄ 19. Arkeologisk provundersökning. UV Bergslagen 2003:6. Riksantikvarieämbetet. Örebro.

Wallebom, Ulrika. 2004. *Södra Råda gamla kyrkplats år 2003. Värmland, Södra Råda socken, RAÄ 19. Kompletterande arkeologisk provundersökning. Serie: UV Bergslagen 2004:6. Riksantikvarieämbetet. Örebro.*

Wallebom, Ulrika och Edlund, Martin. 2005. *Södra Råda gamla kyrkplats år 2004. Värmland, Södra Råda socken, RAÄ 19. Arkeologisk forskningsundersökning. UV Bergslagen 2005:8. Riksantikvarieämbetet. Örebro.*

Undersökning:

1913 genomfördes ett ingrepp under Södra Råda gamla kyrka då grunden under långhus och kor skulle bytas ut. Två meter breda schakt grävdes utmed kyrkans väggar. I november 2001 ödelades kyrkan genom en brand. Efter branden påbörjades Södra Rådaprojektet av Riksantikvarieämbetet i syfte att först göra arkeologiska undersökningar och därefter rekonstruera 1300-talskyrkan. Efter branden återstod förkolnade byggnadsrester och spår av föremål och för detta material beslutades om en arkeologisk byggnadsdokumentation där föremål och byggnadsmaterial skulle mätas in och dokumenteras. Byggnadsmaterial och föremål registrerades i var sin databas.

Sommaren 2002 genomfördes en arkeologisk provundersökning av kyrkplatsen av Riksantikvarieämbetet, läns museerna i Värmland, Västergötland och Västmanland samt ett antal amatörarkeologer. Målet var bland annat att konstatera om det fanns spår efter en förändrad kyrklig interiör och om det fanns spår av äldre lämningar på platsen. Ett annat mål var att undersöka i vilket skick gravarna var och om möjligt säga något om hur de disponerats. Fem schakt togs upp, dels genom själva kyrkoruinen och dels på kyrkogården. Dokumentationen gjordes med totalstation och vissa anläggningar handritades för senare digitalisering. Anledningen var att skyddstältet över ruinen försvårade den digitala inmätningen. Samtliga kontexter, så som lager och anläggningar, dokumenterades på en kontextblankett och fotograferades. Schakten som togs upp i och utanför kyrkan grävdes delvis med maskin och delvis för hand. Ett flertal gravar påträffades både på kyrkogården och inne i kyrkan. Den fuktiga sandjorden hade emellertid medverkat till att bevarandeförhållandena var dåliga. Endast ett fåtal gravar söder om kyrkan och i koret var bättre bevarade. En kompletterande förundersökning genomfördes 2003 där målet var att bestämma kvalitet och karaktär av de äldre lämningar som fanns på platsen. Vid undersökningen upptogs en större yta som omfattade koret och långhusets sydöstra del, samt två schakt på kyrkogården öster om kyrkobyggnaden. 2004 genomfördes de avslutande undersökningarna vilka omfattade resterande del av långhuset samt sakristian. Samtliga lager i kyrkan handgrävdes och vattensållades. Ytterligare ett schakt togs upp över klockstapelsfundamentet där matjordslagret banades av med maskin. En rekonstruktion av timmerkyrkan påbörjades 2007 efter byggnadshistoriska förstudier av Göteborgs universitet. Syftet var att återskapa Södra Råda gamla kyrka sådan den tedde sig då den var nyuppförd i början av 1300-talet. Rekonstruktionen är samtidigt ett forskningsprojekt för att nå mer kunskap om medeltidens byggnadsteknik och materialhantering. Vid sidan av uppbyggnad av en museikyrka avses också att på ett eller annat sätt utveckla en besöksnäring i anslutning till den, både under byggnadsperioden och efteråt.

Konstruktioner:

Södra Råda gamla kyrka var en spånklädd timmerkyrka med ett långhus på 11,5 x 8,5 meter och ett rakslutet lägre kor på 5,5 x 5,5 meter i öster. Kyrkan var därmed 17 meter lång. Timmerväggarna var uppförda på en låg stengrund och en öppning fanns i södra långhusväggen. I korets mitt påträffades två stolphål. Ett var ca 0,6 m i diameter och innehöll rest efter bevarad stolpe. Ca 1,8 m från detta fanns ytterligare ett stolphål, ca 0,7 m i diameter. Stratigrafiskt var dessa anläggningar äldst av de som framkom i korschaktet. Ytterligare stolphål, ca 0,7 m i diameter, framkom därefter

även i långhusets sydvästra, nordöstra och nordvästra del. Stolphålen var alla cylindriska med plan botten. I alla dessa fanns rester efter en stolpe som var omkring 0,45 m i diameter. I fyllningen i det nordvästra stolphålet hittades keramik samt ett mynt. Det sydvästra stolphålet skiljde ut sig genom sin stenskoning av fem stenblock, ca 0,25 m stora. De sex stolphålen tolkades som spår efter en föregångare till timmerkyrkan. Stavkyrkan uppskattades ha haft ett 6,5 meter långt och 4,5 meter brett långhus och ett 2,5 x 2,5 meter stort kor. Då stolphålen i koret hade något mindre dimensioner med mindre stolpar tolkades detta som att koret varit av lättare konstruktion. Inuti kyrkan påträffades flera lager som tolkades som äldre golvnivåer. Spår av brandlager påträffades i långhuset och väster om kyrkan.

Då kyrkan undersöktes avgränsades kyrkogården av liggande timmerbalkar, men i schakt norr och söder om kyrkan hittades stenskodda stolphål som tyder på att kyrkogården tidigare omgärdats och avgränsats med staket förankrat i jordgrävda stolpar. På kyrkogårdens sydvästra del påträffades stenfundamentet till en klockstapel. I samband med undersökningarna blev det även tydligt att såväl de båda kyrkorna som gravarna hade anlagts på och genom ett äldre kulturlager. Spår efter aktivitet från yngre stenålder har påträffats på platsen. Lämningar efter eldar och delar av en härd innehöll kol och keramik som kunde dateras till äldre järnålder (500 f. Kr. – 500 e. Kr.). Spår efter aktivitet på platsen fanns även i form av ett brandlager från yngre järnålder och perioden vendel- och vikingatid samt tidig medeltid.

Gravmaterialet var över lag dåligt bevarat och en bestämning med avseende på biologiskt kön var endast möjlig hos 13 av de totalt 210 begravda individerna, och dessa hör alla till timmerkyrkans fas. Under denna period begravdes män och kvinnor inte åtskilda utan har placerats efter andra organisationsprinciper i förhållande till varandra, kanske i familjegrupper. Vidare kunde man konstatera att 63 av de undersökta gravarna var samtida med den äldsta stavkyrkan medan övriga gravar anlagts under timmerkyrkans tid från början av 1300-talet och framåt. En av gravarna som påträffades i timmerkyrkans kor hade grävts av i brösthöjd och således anlagts under stavkyrkofasen. Graven innehöll skelettet efter en ca 35–45 år gammal individ. I graven fanns rester av plankor men ingen kistspik. I gravarna från stavkyrkans tid hittades spår av en träkista i ungefär en tredjedel av gravarna.

Intressant att notera är att inga begravingar har gjorts inuti stavkyrkans långhus eller kor. Efter 1300-talets början, och i samband med att den nya kyrkan av timmer uppförs, förändras detta och flera begravingar har skett inuti timmerkyrkan. En av gravarna som anlagts inne i timmerkyrkans långhus innehöll skelettet efter en vuxen individ med armarna i ställning C-D. Den döde hade svepts och i graven påträffades rester av plankor men ingen kistspik. I gravens fyllning hittades även ett mynt daterat till 1360-tal. I långhuset mitt, framför öppningen till koret, påträffades två gravar. I vardera graven hittades en sölja av järn och i den ena graven ett mynt. Sistnämnda grav innehöll skelettet efter en vuxen man, även här med armställning C-D. Möjligen är detta patronatsgravar med en relation till uppförandet av timmerkyrkan. Gravarna i timmerkyrkans kor saknade spår av kista, men i flera gravar iakttoogs spår av svepning. I vissa fall har kroppen lagts på ett par enkla plankor. Samtliga spädbarnsgravar från den äldsta fasen återfinns i närheten av kyrkans väggar. I synnerhet utgjordes gravarna runt koret av barn- och spädbarnsgravar. Spädbarnen låg ofta begravda i små trätråg medan de äldre barnen var svepta. I en av gravarna i långhuset där ett spädbarn placerats i ett tråg påträffades två gravkäppar av ek, 0,25 resp. 0,33 m långa strax norr om träget. Även i en annan barngrav fanns eventuellt en käpp på vänstra sidan i graven. Fynd av ett mynt i fyllningen daterade graven till 1400-tal. Inga spår av stenkistor påträffades vid undersökningen.

Fynd:

Ett flertal mynt hittades vid undersökningarna, varav en penning (tjurhuvudbrakteat från Mecklenburg) daterad till 1300-tal och ett eventuellt borgarkrigsmynt från Danmark daterad till 1241–1375. Under 2003 hittades ett stort antal mynt i omrörda lager i västra delen av koret. Troligtvis har de tappats i anslutning till de sidoaltare som stod på vardera sidan av triumfbågen. Sex mynt hittades även i fyllningen i olika gravar. Mynten tillhörde en vid tidsperiod, från sent 1200-talet fram till 1900-talet. Av dessa mynt var 25 små medeltida brakteater och penningar. Sex av dessa kunde dateras till tiden före, samt tiden kring timmerkyrkans uppförande, så som två penningar präglade under Birger Magnusson mellan åren 1290–1318, en kvartspenning präglad i Norge under Håkon Magnusson under perioden 1285–1299 samt en dito präglad i Norge under perioden 1270–1320. Det äldsta myntet var en penning präglad under Erik Knutsson mellan åren 1208–1216 som hittades i nordvästra stolphålet efter stavkyrkan. I omrörda lager i timmerkyrkans kor påträffades en ring från en järnbrynja, en liten infattningssten (en turkos) från en ring eller armband, en märla, en dörrstapel och ett beslag. I koret hittades även en del fönsterglas. Vidare hittades två bokbeslag, det ena format som ett eklöv, i omrörda lager i kyrkan. Totalt påträffades 15 bärnstenspärlor som ingått i ett radband, en så kallad rosenkrans, spridda i långhuset. Fynd från historisk tid i form av kistspikar och kisthandtag, två örhängen, två fingerringar av silver och kopparlegering, dräktnål/svepningsnål i kopparlegering, dubbelknapp, knapp med påmålad blomma. Två fragment av en primklocka framkom också vid undersökningarna. En relativt stor mängd keramik påträffades, främst av förhistorisk karaktär. Från perioden vikingatid/tidig medeltid fördes närmare 40 skärvor av svartgodslignande keramik och dessa påträffades främst i stavkyrkans stolphål och i gravfyllningen i de gravar som kunde knytas till den äldsta fasen. På sju av skärvorna fanns bevarade matskorpor som har daterats. Rödgodset utgjordes främst av skärvor från eftermedeltida fat och grytor. Dock hittades flera skärvor från en saltglaserad liten stengodskopp med öra. Koppen är av tysk import från Raeren och kan dateras till 1300–1500-tal.

Datering: Prov från långhus, kor och sakristia daterades dendrokronologiskt och visade att tallarna till timmerkyrkan hade avverkats 1302–1309. Dateringar från stolphål, fynd av mynt från 1200-talet och äldre svartgodskeramik talar för att den äldsta kyrkan uppfördes någon gång under 1100-talets mitt. Provet från ett av stolphålen i koret gav en datering till intervallet 1030–1270 (kalibrerat två sigma). Provet från ekstolpen i stavkyrkans nordvästra hörn gav dateringen 770–980 (kalibrerat två sigma) medan grankol från fyllningen i samma stolphål gav en datering till 980–1160 (kalibrerat två sigma). Motsvarande i det nordöstra stolphålet daterades till perioden 1030–1270 (kalibrerat två sigma). Matskorpan på en av keramikskärvorna, påträffad i långhuset i fyllningen till en grav, gav dateringen 1000–1230 (kalibrerat två sigma) och dateringen från matskorpor från övrig keramik gav motsvarande intervall. Utifrån en tolkning av dateringarna från keramiken ska den troligen placeras i tidig medeltid, dvs sent 1000-tal och tidigt 1100-tal. Man har vidare tolkat det som att brandrester och keramik avsatts på platsen under senare delen av 1100-talet och början av 1200-talet innan den första kyrkan uppfördes. Sammantaget tyder fynd och dateringar på att platsen använts kontinuerligt under hela järnåldern och in i vikingatid och tidig medeltid.

Resultat:**Övrigt:**

I långhusets sydöstra hörn framkom en härd från romersk järnålder. I koret påträffades även en större nedgrävning som tolkades som en gravkammare. I denna fanns ett antal gravar träkistor, kistspik och kisthandtag. Gravkammaren anlades under 1600-talets andra hälft.

101. Tengene kyrka, Tengene sn, Vg

Källor:

Sigsjö, Ragnar. 1974. *Rapport över arkeologisk undersökning i Tengene kyrka, Tengene S:n, Västergötland*. Internrapport Västergötlands museum. Skara.

Undersökning:

I samband med en renovering av kyrkan då korgolvet skulle sänkas, genomfördes en mindre arkeologisk undersökning av delar av koret. Undersökningen genomfördes 1974 under ledning av antikvarie Ragnar Sigsjö genom landsantikvariekontoret i Skara. Begränsningar i tid och resurser medförde att jorden ej sållades men granskades. Frågeställningen rörde det äldsta korets utsträckning. Undersökningen begränsades till ett ca 2,4 x 3 m stort schakt i norra delen av koret.

Konstruktioner:

En eftermedeltida gravkammare påträffades i koret och i denna skeletten efter 7 gravlagda individer i tråkstör. I korets västra del framkom två stora gråstenshällar, ca 2 respektive 2,5 m långa och 0,7 m breda. Hällarnas västra långsidor doldes av det redan inlagda golvet. Hällarna låg placerade efter varandra i nord-sydlig längdriktning och området öster och norr om dem uppfylldes av mindre klumpstenar. En möjlig tolkning är att de utgjorde rester av den medeltida kyrkans triumfbågsöppning mellan långhus och kor.

Fynd:

I anslutning till gravhällarna i koret påträffades en dubbelkam av ben samt en silverbrakteat präglad under Magnus Eriksson 1319–63. Sistnämnda påträffades i omrörda lager i anslutning till skallarna i gravkammaren. En rörformig, konisk hylsa av kopparplåt med nithål i den bredare änden påträffades i koret. I övrigt påträffades kistbeslag och eftermedeltida mynt.

Datering:

Dubbelkammen dateras med viss osäkerhet av Sigsjö till 1200-talet.

Resultat:

Övrigt:

1738 byggdes koret ut till samma bredd som långhuset.

102. Tumbergs kyrka, RAÄ Tumberg 13:1, Vg

Källor:

ATA, dnr 4111/66 samt 5142/67

Undersökning:

Kyrkoruinen undersöktes 1966 men vidare uppgifter om undersökningen har inte återfunnits. Områdets södra och norra delar har nyttjats som grustäkter.

Konstruktioner:

Kyrkoruinen var ca 17 x 8 m och med ca 0,7 – 1,3 m breda murar av 0,1 – 1,0 m stora stenar. Kyrkogården runt ruinen var vid uppmätning ca 45 x 35 m stor. I samband med grustäkt i områdets södra del påträffades skelettrester.

Fynd:

Vid undersökningen 1966 påträffades en del av en runsten, en del av en stavkorshäll (ej upptagen i Vänermuseets inventering) samt 28 brakteater från 1200- och 1300-talen.

Datering:**Resultat:****Övrigt:**

Kyrkplatsen är belägen på gården Tumberg Stommens ägor och ligger sydsydväst om gården.

103. Tuns kyrka, Tun sn, Vg

Källor:

Arkivmaterial. Tun. Västergötlands museum.

ATA. Jansson, Sven B. 1949, dnr 5438/49.

ATA. Lillieroth, H.G.W. 1948, dnr 4565/48.

Lillieroth, Hilding. 1972. Kyrkorna. *Tun, Friel och Karaby - en hembygdsbok*. Johansson, Erik L. (red.). Tunbygdens Hembygds- och Fornminnesförening. Skara. Sid. 43–108.

Undersökning:

I samband med en restaurering av kyrkan 1948–50 företogs grävningar under nuvarande kyrkans golv. Golvet togs upp och murrester påträffades. En undersökning genomfördes under ledning av arkitekt Adolf Niklasson 1949.

Konstruktioner:

Inom den nuvarande kyrkans murar framkom murrester efter en äldre kyrka. Kyrkans långhus var ca 12 m långt och bredden uppmättes till 8 m men var något avsmalnande i väster. Koret var rakslutet, näst intill lika brett som långhusets östra mur, och ca 7,3 x 7,7 m stort. Korets murar var uppförda i skalmursteknik av finhuggna sandstenskvadrar i jämna skift på en skråkantad sockel. Murarna låg inte i förband med långhuset, vilket tyder på att koret byggts om, sannolikt under 1200-talet. Det nyare koret var försett med kryssvalv med fint uthuggna valvribbor och en slutsten i rosettform av sandsten. Även långhusets murar var uppförda i skalmursteknik, men av både sandsten och gråsten. Mellan långhus och kor har funnits en triumfbåge och murresterna visade att den varit ca 2 m bred. I långhusets sydöstra hörn framkom grunden efter ett sidoaltare. En ingång fanns i långhusets södra mur, förhållandevis nära den västra gaveln. I öppningen fanns en tröskelsten och innanför denna framkom delar av ett kalkstensgolv. En dörrstoppare i form av en snedställd sten visade var kyrkdörren varit placerad. Vid korets norra sida fanns en sakristia och framför sydportalen i långhusets västra del fanns ett vapenhus. Det är dock oklart när dessa uppfördes. I anslutning till långhusets västra gavel framkom kraftiga murar efter en annan tillbyggnad. Utifrån den planritning som upprättades av Niklasson 1949 antyds att dessa kraftiga murar var nära nog dubbelt så tjocka som murarna i långhuset. Tillbyggnaden förefaller ha varit omkring 8 x 8 m stor och mellan denna och långhuset fanns en ca 2 m bred öppning. Sannolikt utgör dessa murar rester efter ett västtorn. Utifrån Peringskiölds Monumenta förefaller tornet ha haft en rundbågig portal i väster samt en dubbel ljuslugg ovanför denna.

Fynd:

Vid grävningar norr om kyrkan 1960 påträffades en rundbågig fönsteromfattning.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Den nuvarande kyrkan uppfördes 1846. Kyrkan ligger i nära anslutning till två större gravhögar. Vid grävning för grundförstärkning utanför kyrkans östra gavel 1948 påträffades även ett fragment av en runsten. I Hadorphs beskrivning över Tun anförs att där kyrkan står ska tidigare på platsen ha varit en fästning med ett fast hus och en vallgrav. Då Hadorph beskrev platsen var murgrund och lämningar efter byggnaden samt den omgivande fyrkantiga graven fortfarande synliga. Möjligen utgör de kraftiga murarna efter en tillbyggnad i anslutning till kyrkans västgavel rester efter denna befästa anläggning. Utifrån ett sådant förhållande kan byggnadsutvecklingen på platsen närmast jämföras med Bjälbo kyrka i Östergötland och uppförande av ett kraftigt västtorn under 1200-talet.

104. Ullene gamla kyrka, RAÄ Ullene 7:1, Vg

Källor:

ATA. Göransson, Ulla. 1968. *Rapport över Ullene kyrkoruin, Ullene sn, Västergötland*. Landsantikvarien i Skaraborgs län, dnr 2413/69.

Elfsborgs läns tidning den 17 augusti 1968. Unikt myntfynd. Alingsås.

Hjohlman, Birgitta. 1971. Med grävskopa och spade till medeltiden. Ullene kyrkoruin. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1971. Sjätte delen, åttonde häftet. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 365.

Göransson, Ulla & Falck, Per H:son. 1968. Ullene gamla kyrka. *Falbygden* 1968, nr 23. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 338–352.

Rasmusson, Nils Ludvig. 1971. Myntfynden i Ullene kyrkoruin. *Falbygden* 2, 1971. Falbygdens hembygds- och fornminnesförening. Falköping. Sid. 166–180.

Undersökning:

Undersökningen initierades av pastor C. E. Hammar och genomfördes 1968 av antikvarie Nils Fredrik Beerståhl och filosofie studenterna Ulla Göransson och Per H:son Falck. Inledningsvis frilades murarna och man grävde ned till sockeln på utsidan av ruinen och till ca 0,5 m under den förmodade golvnivån innanför murarna. Det övre laget bortschaktades med maskin. Jorden inom ruinen sållades. Ruinen konserverades efter undersökningen.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor. Kyrkans totala längd uppmättes till 14,9 m och bredden till ca 8,6 m. Koret var ca 3,4 x 3,4 m stort. Murarna var uppförda i skalmursteknik av jämt tuktade sandstenskvadrar med inslag av gråstensblock, främst i långhusets inre murar. Murarna var ca 1 m breda och vilade på en sockel av kraftiga gråstenshällar. Murarna i koret uppfattades som mer omsorgsfullt murade. Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus var ca 2,4 m bred. I såväl södra som norra långhusväggen påträffades spår efter öppningar och trapphällar. Den södra öppningen har varit ca 1,2 m bred. Den norra portalen har dock murats igen vid någon senare omändring av kyrkan. Ett flertal stora stenar i öppningen mellan långhus och kor kan möjligen ha haft ett samband med en trappkonstruktion till golvnivån i koret. Rester efter vad som tolkades som ett trägolv påträffades i långhuset. Lämningar efter ett äldre korgolv framkom i form av kraftiga gråstenshällar och dessutom påträffades sju tunna kalkstenshällar stående på kant bredvid varandra med murbruk emellan. Dessa tolkades som del av triumfbågens valv eller från ett tunnvalv i koret,

men möjligen kan det vara rester efter en stenkista i en grav. Lämningarna efter ett huvudaltare påträffades vid östra kormuren. Det uppmättes till ca 1,5 x 0,95 m och var murat av kalkstenshällar med en invändig fyllning av sand och kullersten. Utmed den norra och södra korväggen påträffades lämningarna efter bänkar uppmurade av kullerstenar och murbruk. Två gravar påträffades inuti kyrkan. Den ena graven låg placerad i koret mitt för altaret och innehöll ett skelett, och den andra graven låg i den östra delen av långhuset, mitt för triumfbågsöppningen. Även i denna grav påträffades ett skelett, men till skillnad från graven i koret, som var orienterad i öst-västlig riktning, hade den sistnämnda placerats i nord-sydlig riktning. Flera hällar utan text eller ornament påträffades under undersökningen. Hällarna vändes upp men någon grävning under dem företogs inte.

Fynd:

Fynden från kyrkplatsen påträffades i kraftigt omrörda lager och av de ca 400 fynden utgjordes 226 av mynt och brakteater. Dessa påträffades vid sällning av jorden i kyrkorummet. De äldsta har daterats till slutet av 1100-talet (Knut Eriksson 1167–96) men i princip hela perioden fram till rivningen av kyrkan på 1840-talet finns representerad i myntfynden. Ben från såväl djur (nöt och får) som människa påträffades spridda över hela kyrkan. I graven framför triumfbågsöppningen låg en slipad bergkristall. Ett fynd av fönsterbly utanför södra långhusväggen indikerar att ett fönster kan ha funnits här. I övrigt påträffades fynd som en kedjelänk av järn vid södra ingången, en fönsterhasp, ett förgyllt och ett ornerat metallbleck, ett stycke polerad fältspat (?) vid koret, keramik och glaserat lergods, överdel samt kedja till ett rökelsekar, bearbetat ben, ring och sölja av järn, två slipade pärlor, en brun pärla (radband?), bokbeslag samt ett lancettformat beslag.

Datering:

Göransson och Falck bedömer att kyrkan uppfördes omkring år 1200, vilket utifrån myntfynden förefaller rimligt.

Resultat:

Övrigt:

Höjden under kyrkan kan möjligen utgöra resterna av en gravhög.

105. Valtorps kyrka, Valtorp sn, Vg

Källor:

ATA. Forssén, Axel. 1926, dnr. 2286/26.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

I samband en restaurering av kyrkan 1926 genomfördes grävningar under kyrkans golv i syfte att fastställa, bland annat, korets ursprungliga form. Arkitekten Axel Forssén besökte kyrkan och gjorde en del iakttagelser.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades rester av grundmurar. Eftersom dessa var illa åtgångna av senare arbeten kunde korets ursprungliga storlek och form inte helt rekonstrueras. Murarna kunde dock följas ca 4,3 m mot öster och gav en ungefärlig uppfattning om korets storlek och form. Iakttagelserna överensstämmer med avbildningar av kyrkan som visar att kyrkan har bestått av ett långhus med

smalare absidkor. Murverket bestod huvudsakligen av tuktad sandsten och med kvaderbearbetning av hörnkedjorna. Kyrkan har haft portaler i såväl norra som södra långhusväggen. Den södra portalen var rundbågig med tre valvstenar av sandsten medan den norra portalen var rak och av ohuggen sten med ett planhugget sandstensblock som överliggare. I anslutning till det påträffade dopfuntsfundamentet framkom en del av det medeltida golvet i form av två stenblock. Dessa påträffades ca 0,25 m under det 1926 dåvarande golvet.

Fynd:

I långhusets nordvästra del påträffades ett fundament till en dopfunt i ursprungligt läge mot långhusets mittaxel. Fundamentet utgjordes av en huggen rund sandstenshäll, ca 1,34 m i diameter. Hällen var försedd med nedhugget plan för själva funtens fot samt hål för avloppet.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

106. Varnhems kloster, RAÄ Varnhem 94:1, Vg

Källor:

Edenheim, Ralph & Rosell, Ingrid. 1982. *Varnhems klosterkyrka: Valle härad, Västergötland*. Sveriges kyrkor vol. 190. Riksantikvarieämbetet och Kungl. vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.

Ferner, Kerstin et al. 2004. Varnhems klosterkyrka. *Västgötakyrkor – 400 år av restaurering*. Bedoire, Fredrik och Friberg, Anders (red.). Konsthögskolans arkitekturskola – restaureringskonst. Kristianstad. Sid. 51–92.

Skaraborgs Läns Tidning 6/9 1978. Slutgrävt vid Varnhems kyrka.

Skaraborgs läns allehanda, 7 oktober 2010. Överraskande fynd funna vid klosterkyrka, artikel av Charlotte Kristensson.

Undersökning:

Klosterkyrkan renoverades under åren 1911–1923. I samband med Sigurd Curmans restaurering av klostret och klosterkyrkan genomfördes schaktningar inne i kyrkan och golvet i kyrkan genomgrävdes i sökandet efter ursprungliga golvnivåer. I samband med att renoveringen av kyrkan avslutades påbörjades en undersökning av klosteranläggningen söder om kyrkan. Undersökningen genomfördes av arkitekten Axel Forssén under ledning av riksantikvarie Sigurd Curman. Området som omfattades av undersökningarna utgjordes av ca 3 500 m². Marken runt kyrkan schaktades av för att sänka nivån och dräneringsrör lades ned runt kyrkan. En vetenskaplig undersökning av gravarna inne i kyrkan genomfördes av dr Sune Lindqvist från Statens historiska museum och professor Carl M Fürst i Lund. I samband med detta påträffades och rekonstruerades också Birger jarls grav samt lekbrödraaltaret. 1976 gjordes provgrävningar sydväst om klosterkyrkan. Undersökningen genomfördes av Västergötlands museum med AMS-hjälp under ledning av Ragnar Sigsjö. Jorden sållades, men för att kunna undersöka så stor yta som möjligt grävdes inte djupare än 0,4–0,6 m. I samband med installerandet av bergvärme i klosterkyrkan genomförde Västergötlands museum 2010 en undersökning i anslutning till schaktarbetet utanför klosterkyrkan.

Konstruktioner:

Efter det att klostret etablerades omkring år 1160 och fram till den brand som härjade klostret 1234 uppfördes en kyrka och klosteranläggning enligt den traditionella cistercienserarkitekturen. Kyrkan utformades som en treskeppig basilika med tvärskepp, kor och absid. Kyrkan hade fem ingångar, två i södra sidoskeppet, en i västgaveln och en i vardera tvärskeppsgaveln. Söder om kyrkan låg en central klostergård och runt denna löpte en korsgång med kryssvalv och arkader utåt gården. Runt klostergården låg också klostrets olika byggnadsdelar. Kyrkans långhus med sina runda arkadbågar av finhuggen kalksten hade enkla lister och kraftiga fyrkantpelare. Troligtvis var kyrkorummet vid tiden för branden öppet till nock med synliga takstolar. Efter branden sker en andra fas i byggnationen av klostret. Det äldre koret revs och ett nytt kor med spetsiga bågar och smäckra pelare uppfördes. Korpelare och valvsystemets arkitektoniska element utgörs då av finhuggen sandsten med rikare lister och frejdig kapitäl- och konsolornamentik. Även långhuset förses ungefär samtidigt som koret med ett valvsystem där slutstenar i valven liksom kolonner och kapitäl får stensulptur i form av figurer och vegetativa ornament. Vid grävningar inuti kyrkan i samband med restaureringsarbeten på 1910-talet påträffades grunderna efter det gamla korskranket och lekbrödraaltaret. Grundvalarna efter dessa låga murar antogs ha skiljt de olika koren i mittskeppet åt. Förutom låga murar har skillnaden mellan koren också markerats genom olika golvnivåer. Lekbrödraaltaret låg således lägst, sjukkoret två steg högre, munkkoret ytterligare ett steg högre samt presbyteriet slutligen ett steg över munkkorets golv. En höjdskillnad kunde också konstateras inom presbyteriet mellan den kvadratiske delen och den högre belägna absiden med högkoret. Vid grävningar i högkoret påträffades två äldre golvnivåer och i absiden åtminstone en äldre nivå. Det medeltida golvet, som påträffades vid restaureringen av kyrkan, har varit belagt med kalkflis i form av kanthuggna rektangulära hällar och av obearbetade och oregelbundna hällar. Varje kor har även haft ett eller flera altaren. Grundstenar i fundamentet till det altare som antogs ha utgjort det medeltida Heliga korsets altare påträffades i lekbrödrakorets östra del.

Under några år runt mitten av 1970-talet undersöktes flera av klostrets ekonomibyggnader av Sigsjö. 1976 hittades murarna efter två medeltida stenhus vilka troligtvis varit del i klostrets ekonomibyggnader. Den huslämning som låg under det gamla kyrkstallet var indelat i fyra rum. Utifrån fyndmaterialet förefaller hantverk ha bedrivits i tre av dessa rum. Under ett mer sentida lager påträffades ett lager som innehöll en hel del djurben och därunder vidtog ett kulturlager som innehöll föremål som kunde kopplas till hantverk. Dessa utgjordes bland annat av råmaterial i form av ben och horn, färdigställda hantverksföremål samt halvfabrikat. I ett av rummen påträffades föremål relaterade till textilt arbete. Rester efter eldstäder framkom i ett av rummen och i det sista rummet påträffades delar av vapen. I den andra huslämningen påträffades eldstäder som utgjort delar i ugnar, troligtvis relaterade till kalkbränning för att framställa kalkbruk.

Vid schaktningarna inne i kyrkan framkom 33 gravar. Av dessa bedömdes 27 vara medeltida varav 10 undersöktes. Nio av gravarna låg i koromgången och var byggda av kantställd kalkflis. En av dessa stenkestgravar öppnades och visade sig innehålla skelettet av en man. Alla stenkestgravarna i koromgången saknade vid undersökningstillfället gravhäll och markering i golvplan. I långhusets mittlinje och väster om det förmodade lekbrödraaltaret påträffades vad som antogs vara Birger jarls grav. Den utgjordes av en stenkesta, ca 1,98 m lång, 0,48 m bred vid östra gaveln och 0,57 m bred vid den västra. Kistan var omsorgsfullt murad av väl tuktad kalkstensflis med en botten av bruk. Kistan täcktes av en söndrig lockhäll, ca 2,22 m lång, 1,7 m bred i väst och ca 1,34 m bred i öst. Lockhällen låg i nivå med det medeltida golvet och visade spår av nötning på sidokanterna. På lockhällen har en skulpterad häll med tre avbildade individer legat, och denna lokaliserades och återbördades till graven. I kistan låg en kvinna med underarmarna uppböjda över bröstet. På vardera sidan av hennes huvud låg kranier efter två män vars övriga ben låg hopade över nedre halvan av det kvinnliga skelettet. Kvinnan var i 60–70-årsåldern och männen var 30–40 respektive ca 50 år. En DNA-analys

av skeletten talar för att de gravlagda är Birger jarl, hans son hertig Erik samt jarlens andra hustru drottning Mechtild. Strax nordöst om Birger jarls grav framkom en rektangulär gravhäll utan inskrift. Under denna påträffades ett flertal skelettdelar i oordning. Gravhällen låg i nivå med det medeltida golvet. I långhusets mittlinje öster om Birger jarls grav framkom en grav innehållande en stenista av kantställd kalkflis. Kistans lockhäll saknades till största del och kistan hade i ett senare skede förlängts med ett murat parti i väster. I den östra delen av kistan påträffades benen från den första begravningen medan den västra delen innehöll ett skelett in situ.

I korets norra del framkom två gravar med kistor murade på ett likartat sätt som kistan i Birger jarls grav och med en vägg gemensam. De har senare blivit påbyggda och den södra kistan har utvidgats söderut. I den norra påträffades begravningar i två lager där skelettdelar från fyra individer, dock inga kranier, framkom i det undre lagret. Enligt en hypotes kan det röra sig om den erikska släktens familjegrav. Gravhällar saknades över gravarna, men det kan inte uteslutas att de ursprungligen markerats av sådana på samma sätt som i Birger jarls grav (jmf Edenheim och Rosell 1982:163 ff.). I den norra delen av östra korsgången i klostret påträffades i samband med grundförstärkning 5 gravar med enkla kalkstenskistor. Två av dessa undersöktes och visade sig innehålla två skelett i varje kista. Båda dessa kistor har således öppnats för en sekundär begravning. Kistorna var trapetsformade och konstruerade av kantställda kalkstenshällar med lock av kalksten. Den ena kistan hade även bottenhällar av kalksten och båda var placerade i öst-västlig riktning. Vid undersökningen 2010 påträffades ett antal orörda gravar i anslutning till kyrkan. Utanför kyrkogårdsmuren påträffades murrester efter en möjlig husgrund som skulle kunna vara lämningar efter klostrets sjukstuga eller gästhem.

Fynd:

Vid undersökningen 1976 hittades ett 40-tal mynt (från Norge, Gotland, Nordtyskland och Sverige). Av dessa utgjordes några av silverbrakteater från bland annat sent 1200-tal. I kulturlagret i huslämningen under det gamla stallet påträffades ben och hela horn från rådjur, älg och hjort samt föremål i ben som kammar och prydnadsföremål. I ett av rummen i huset påträffades synål av ben och metall, sländtrissor, hyskor och en spelbricka och i ett annat en välgjord pilspets, en del av ett svärdsfäste samt en pincett. I övrigt påträffades även två fingerringar samt blyplomber.

Datering:

Klostret etablerades omkring 1160 och eldhärjas första gången 1234. Den s. k. Birger jarls grav tillkom troligen omkring 1275. Den grav som tolkats som den erikska släktens familjegrav antogs vara anlagd under det äldsta korgolvets tid och var den äldsta påträffade graven i koret.

Resultat:

Övrigt:

Intressant är att i den stensulptur av finhuggen sandsten som tillkommit efter branden 1234 finner vi kapital och konsoler utformade med den vegetativa ornamentik som också finns på liljestenarna. Ett exempel är ett mansansikte med mustascher av palmettblad. Av de gravhällar som påträffades kan alla utom en, som saknade inskrift och ornamentik, dateras till 1400- och 1500-talen. Dessa täckte alla, även hällen utan inskrift, kistlösa gravar. En av de yngre gravhällarna täckte dock en äldre gravkonstruktion med murad kista.

107. Varnhems kyrkplats, RAÄ Varnhem 60:1, Vg

Källor:

- Vretemark, Maria. 2007. Utgrävningen i Varnhem - en ny syn på Västergötlands kristnande. *Västgötalitteratur*. Hagberg, Johnny. (red.). Tidskrift utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur. Skara. Sid 21–26.
- Vretemark, Maria. 2014. Fru Sigrids gård i Varnhem. *Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Karsvall, O. & K. Jupiter (eds.). Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXXXI. Uppsala. Sid. 131–144.
- Vretemark, Maria. 2020. Den tidigkristna kyrkogården i Varnhem. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019/2020*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 65–81.
- Vretemark, Maria., Axelsson, Tony & Dahlberg, Fredrik. 2020. Gårdskyrkan i Varnhem. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019/2020*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 107–119.

Undersökning:

Arkitekt Axel Forssén genomförde en provundersökning på en höjd sydöst om Varnhems klosteruin 1921. Genom denna undersökning blev lämningarna efter kyrkoruinen kända. Undersökningar genomfördes därefter av Västergötlands museum under åren 2005–2008 samt 2015–2017 inom ramarna för ett forsknings- och kommunikationsprojekt, ”Varnhem innan munkarna kom”. Forskningsgrävningen omfattade lämningarna efter kyrka och begravningsplats. Målet var också att löpande under utgrävningens gång förmedla kunskap om de arkeologiska resultaten. Undersökningarna utfördes av arkeologer vid Västergötlands museum samt delvis arkeologistudenter från Göteborgs universitet vid fältkurser på platsen. Projektet med de inledande undersökningarna bekostades av medel från Sparbanksstiftelsen Skaraborg. Fokus låg inledningsvis på undersökning och dokumentation av kyrkoruinen, men kom efterhand att riktas mot gravar och skelettmaterial på den omgivande begravningsplatsen. Inom projektet har också boplatlämningar undersökts i anslutning till kyrkoruinen. Ett 20-tal av de skelett som påträffats i Varnhem ingår i forskningsprojektet ”Population Genomics of Vikings” som representerar för den vikingatida befolkningen i Västsverige. Syftet är att studera de skandinaviska vikingarnas inflytande på genetisk sammansättning och demografisk struktur inom olika områden runt Nordsjön under perioden 800–1100.

Konstruktioner:

På platsen har spår efter en begravningsplats och kyrkobyggnader i flera faser undersökts. Inledningsvis användes platsen för begravingar under en kyrklös fas. En kyrka av trä uppfördes sannolikt någon gång mot slutet av 900-talet. Inga konkreta spår finns bevarade efter denna kyrka utan placering och storlek antyds av en gravtom yta inne i den yngre stenkyrkans kor. Uppskattningsvis var den ca 6 x 4 m stor och förmodligen uppförd i stavteknik. Vid 1000-talets mitt byggs träkyrkan om. Långhuset förlängdes mot väster och fick ett kvadratisk kor på 5 x 5 m, lika brett som långhuset. Kyrkans invändiga storlek var totalt ca 12 x 5 m och var en så kallad långkyrka. Samtidigt förses träkyrkan med en 1,8 m djup krypta, invändigt ca 6,2 x 4,5 m stor under golvet i långhusets västra del. Väggarna i kryptan var byggda av kalksten i tunna skift vilka fogats med ett enklare lerbruk. Rännor i kryptans golv antyder att kryptan haft ett trågolvet med en trätrappa upp till långhuset i den sydöstra delen. Träkyrkans väggar bör ha utgjorts av skiftesverk med en syllstock som vilade på kryptans stenväggar. Under slutet av 1000-talet ersattes träkyrkan av en kyrka i sten. Denna kyrka var ca 15 x 8 meter med långhus i väster och ett smalare rakslutet kor i öster. Koret fick samma utsträckning som den tidigare träkyrkans kor, och under murarna av sten påträffades igenfyllda stolphål efter jordgrävda stolpar i träkyrkan. Stenkyrkans murar var uppförda i skalmursteknik av kalksten i tunna skift. Kyrkan var uppförd med en ca 0,5 m stor nivåskillnad mellan långhus och kor. En stentrappa ledde upp till koret genom en ca 2,5 m bred öppning vid triumfbågen. I murverket fanns

spår efter en igensatt ingång i södra korväggen. En motsvarande dörröppning fanns kvar i norra korväggen och denna var ca 0,9 m bred men vidgade sig till ca 1,6 m mot murens innerliv. En 0,95 m bred ingång fanns även i den västra delen av långhusets södra vägg. Anmärkningsvärt är att de två röda kalkstenar som påträffades på platsen låg dels som tröskelsten vid södra ingången till långhuset och dels i kyrkans västvägg som botten i en ca 0,3 m bred öppning i markhöjd för ljusinsläpp ner till kryptan. Målade glasskärvor samt blyspröjs tyder på att kyrkan haft glasfönster. Kraftiga järnspikar antyder att en takkonstruktion av trä burit kyrkans tak.

Runt kyrkan breder den kristna begravningsplatsen ut sig över en ca 50 x 70 m stor yta med uppskattningsvis runt 3000 anlagda gravar. 324 av dessa gravar har undersökts. Merparten av de gravlagda låg med armarna placerade raka utmed sidorna, alternativt lätt vinklade in mot höften. I sju av gravarna hade stenar placerats som stöd på var sida av huvudet och i två av gravarna hade träkol placerats vid huvudet alternativt under ryggen. I båda dessa gravar hade kvinnor gravlagts. I ett 70-tal av gravarna påträffades kistspik vilket tyder på gravläggningen skett i en träkista. I gravarna närmast kyrkan påträffades ett 30-tal gravar med olika kistkonstruktioner av sten. Konstruktionerna utgjordes av kistor av kantställda kalkstenshällar och murade stenkistor av kalkstenshällar och kalkbruk. Stenkonstruktioner i form av kalkstenshällar som placerats i graven längs gropens kanter samt hällar som placerats som stående gavelhällar i huvud- och fotände förekom också.

Intill stenkyrkans norra och södra grund påträffades på vardera sidan en murad stenkista med huvudnisch. Stenkistan på kyrkans norra sida täcktes av ett tunt kalkstenslock. På ovasidan noterades spår av murbruk och avtryck som indikerade att ytterligare en sten legat ovanpå locket. Dessa iakttagelser kopplades till en runristad lockhäll, ett tidigkristet gravmonument, som påträffats på 1800-talet norr om höjden. Murbruk på lockhällens undersida visade att den vid något tillfälle varit fastmurad och avtrycket på stenkistans tunna kalkstenslock stämde med den runristade hällen. Därmed drogs slutsatsen att lockhällen legat på kalkstenskistan och att kvinnan i stenkistgraven var den Kata som omnämns i hällens runinskrift. Kvinnan var i 35-årsåldern då hon dog. Skelettet uppvisade inga förslitningsskador på kotor eller leder, benens muskelfäste vittnade inte om hård fysisk belastning och tandstatusen var god. Avtryck av textil i kalkbruket på kistans botten tyder på att kistan murats direkt till kvinnans begravning och att bruket ännu inte hunnit stelna då hennes kropp placerades i kistan. I den murade stenkistan, även den konstruerad med en smalare huvudnisch, vid södra kyrkomuren hade en man begravts. Den osteologiska analysen visade att mannen var i 40-årsåldern då han dog. Strax söder om kyrkogrunden låg en grav som innehöll skelettet efter en 40-årig man. På bröstkorgen låg en liten sten av grekisk porfyrit som sannolikt utgjort ett resealtare. I graven hittades även ett silvermynt. Närmare hälften av gravarna innehöll kvarlevor efter barn under 12 år. Påfallande många gravar med spädbarn hade placerats i anslutning till kyrkans murar. Två foster hade gravlagts som sekundär begravning under stenkistornas lock medan tre hade gravlagts separat i en egen grav. Även bland barnen hade vissa individer begravts i murade kalkstenkistor. En sådan kista med utsparad huvudnisch låg utanför den igensatta ingången till koret i vinkeln mellan kor och långhus. Ett flertal barngravar i stenkistor låg utmed korets södra grundmur. Den osteologiska analysen av skelettmaterialet visade att tandstatusen generellt var bättre bland de individer som begravts nära kyrkan.

Förutom den tidigkristna, runristade lockhällen har gravmonument i form av släta, liggande kalk- och sandstenshällar påträffats i markytan påträffats. Stående hällar som stuckit upp genom grästorven har utgjort resta gavelhällar i vissa gravar. Andra gravar har täckts av en stenpackning bestående av 0,1–0,2 m stora stenar. I samband med att hålen för hörnstolparna i den nya grävdes kom ett antal av gravarna att påverkas. Skelettdelarna från de förstörda gravarna togs omhand och har sannolikt återbegravts i den grop med omrörda skelettdelar som påträffades mitt i koret.

Fynd:

Fynd som kan härledas till kyrkobyggnaden utgjordes av en altargesten med tre fint huggna sidor, målade glasskärvor i vitt, rött och blått med mönster av växtartade slingor och geometriska figurer samt blyspröjsar, järnspikar, smidesdetaljer och gångjärn samt kläppen från en klocka.

I drygt 50 av de undersökta gravarna påträffades enstaka föremål. Dessa har uppfattats som tillhörande den dödes kläder eller som personliga ägodelar. Föremål som påträffats i gravarna är knivar av järn samt brynen, vilka oftast hittades vid den dödes höft, bältessöljor av järn eller brons och i ett par gravar hittades i fotändan isbroddar. Sammantaget har runt 15 glasflusspärlor påträffats i framför allt barngravar, men också i några kvinnogravar. Förutom röda, vita, gula och gröna glasflusspärlor hittades en blå guldfoliepärla. Ett vanligt förekommande fynd i kvinnogravar var små runda ringspännen vilka oftast låg placerade på bröstkorgen. I en kvinnograv påträffades ett engelskt silvermynt från tidigt 1000-tal som gjorts om till ett sådant ringspänne. I samma grav hittades en ca 7 cm lång järnkniv med silvertråd lindad runt skafet närmast knivbladet. Identiska knivar hittades även i två andra kvinnogravar.

I samma grav där ett litet resealtare av porfyr hade placerats på bröstkorgen på den gravlagde mannen hittades även ett silvermynt vilket präglats för greve Bruno III i Västfriesland (1038–1057). Enstaka silvermynt har påträffats i några mansgravar samt som lösfynd i jorden på kyrkogården. Mynten var hela, halva eller i fjärdedelar. Mynten var engelska, tyska samt ett norskt. I en mansgrav hade en vikingatida vapenryxa placerats tillsammans med den döde.

Datering:

Sammantaget har ca 120 ¹⁴C-dateringar utförts på skelettmaterial från gravar, djurben samt träkol från olika arkeologiska kontexter. Resultaten från undersökningen visar att gravplatsen använts från 900-talets första hälft till 1100-talets slut. ¹⁴C-analyser av skelettmaterial antyder att antalet gravläggningar var som störst under andra halvan av 900-talet och fram till ca 1130.

Genom observationer som bygger på stratigrafi, fynd samt ¹⁴C-analyser har ett antal olika faser kunnat identifieras. Sannolikt anlades de tidigaste gravarna under 900-talets första hälft under en kyrklös fas. En första träkyrka uppfördes sannolikt under 900-talets andra hälft. Kyrkan har identifierats och daterats genom intilliggande gravar. Runt mitten av 1000-talet konstrueras kryptan/stenkällaren och sannolikt byggdes även träkyrkan ut i samband med detta. Under 1000-talets andra hälft färdigställdes den fullt utbyggda stenkyrkan.

Till de gravar som anlagts under perioden då kryptan var bruk men före uppförandet av stenkyrkan hör mansgraven med resealtaret. Myntet i graven har präglats under perioden 1038–1057, vilket antyder att graven anlagts tidigast runt 1000-talets mitt. Skelettet i den fint murade stenistgraven på norra sidan av kyrkan daterades daterades med ¹⁴C till 975 ±30 BP, vilket visar att graven anlagts i tidsintervallet 1020–1159 (kalibrerat två sigma).

Resultat:**Övrigt:**

I Varnhem stannade utvecklingen av i och med att jordegendomen övergick i klostrets ägo under 1100-talets andra hälft. I samband med detta togs gårdskyrkan ur bruk och begravingarna på kullen upphörde. Stenkyrkan med sin krypta brukades dock av munkarna för andra ändamål under åtminstone 1200- och 1300-talen.

108. Vilske-Kleva kyrka, Vilske-Kleva sn, Vg

Källor:

Falköpings tidning 9/4 1938. De nyfunna gravarna å V. Kleva kyrkogård, artikel av Assar Blomberg. Holmström, Erik. 1988. Hus och miljöer på *Falbygden: kulturhistorisk inventering*. Falköpings kommun. Falköping.

Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

I samband med byggnation av pannrum omedelbart utanför korets södra mur på 1930-talet upptogs ett ca 3 x 4 m stort schakt. I detta grävdes ned till ca 3 m djup. På ca 1 m djup påträffades ett antal gravar vilka också undersöktes.

Konstruktioner:

Åtta av de påträffade gravarna innehöll en stenkista. Gravarna var alla orienterade i öst-västlig riktning och saknade markering i markplan. Stenkistornas väggar och tak var enligt Assar Blomberg, fornminnesintresserad och riksantikvariens ombud i området, konstruerade av tunna kalkstenshällar och några av dem med huvudnisch. Två av stenkistorna stack in under korgrunden och var dessutom inte orienterade efter kyrkan. En av gravarna var vid huvudändan tätad med blålera. I en annan stenkista, som var ca 2 m lång och 0,5 m bred låg två gravlagda individer där den ena placerats med huvudet vid den andras knän. I en grav, belägen alldeles intill korgrunden, hade två individer begravts bredvid varandra.

Fynd:

Datering:

De två stenkistorna som delvis stack in under koret bör ha anlagts före uppförandet av koret. Att gravarna dessutom avviker från kyrkans riktning tyder på en datering till perioden före det att stenkyrkan uppförts. Kyrkan har utifrån den romanska planformen med absid daterats till 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

109. Våmbs kyrka, Våmbs sn, Vg

Källor:

ATA. Nilsson, Leif. 1952, dnr 2115/1952.

ATA. Ullenius, Gunnar. 1952. *Angående skelettfynd i Våmbs kyrka*, dnr 1129/52.

Theliander, Claes. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. GOTARC. Series B, Gothenburg Archaeological Thesis, No 41. Göteborg.

Undersökning:

1932 genomfördes grävarbeten för installation av värmeledning i kyrkans vapenhus (tornet). I samband med detta påträffades en grav.

Konstruktioner:

Graven påträffades på ca 1 m djup och låg invid vapenhusets södra vägg. Graven innehöll en stenkista av resta stenhällar samt två skelett i öst-västlig riktning, det ena liggande över det andra.

Fynd:

Datering:

Fil. stud. Leif Nilssons bedömning var att graven anlagts före tornet. Långhuset stod klart runt år 1160 och tornet något efter detta.

Resultat:

Övrigt:

110. Västra Gerums kyrka, Västra Gerums sn, Vg

Källor:

ATA. Forssén, Axel. 1952, dnr. 2388/52.

Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

Vid en restaurering av kyrkan 1952 genomfördes grävningar under kyrkans golv. Arbetet genomfördes av arkitekten Axel Forssén och kulturhistorisk kontrollant vid arbetet var landsantikvarie Gunnar Ullenius, Västergötlands museum. Rapport efter genomförd undersökning inkom ej till Riksantikvarieämbetet. Dock insändes ett antal foton av Forssén.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades fragmentariska murrester efter ett smalare kor. Den äldsta stenkyrkan har utgjorts av ett långhus med smalare kor, oklart om det varit rakslutet eller haft absid. Korets ringa djup samt den avbrutna östra korväggen ansågs vara ett tecken på absid. Kyrkan har även haft ett västtorn vilket till sin nedre hälft ligger i förband med långhusets gavel.

Fynd:

Datering:

Resultat:

Övrigt:

111. Vätzlösa kyrka, Vätzlösa sn, Vg

Källor:

ATA. Claesson, Eivind. *Ang. vapenhusets grundmurar, påträffade vid schaktningsarbeten på Vätzlösa kyrkas sydsida*, dnr 5246/1985.

Claesson, Eivind. 1986. Iakttagelser vid Vätzlösa kyrka 1984. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1986*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 209–213. Dahlberg, Markus. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum, nr. 28. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

1984 genomfördes schaktningsarbeten på kyrkans södra sida i samband med en omläggning av kyrkogården. Schaktningsarbetet övervakades av Skaraborgs länsmuseum.

Konstruktioner:

I samband med markarbeten påträffades grunden till den ursprungliga triumfbågsmuren. Stenkyrkans murar var uppförda av tuktad sandsten. Kyrkan har bestått av ett långhus med smalare rakslutet kor. Vid grävningarna utanför kyrkan påträffades murarna efter ett tillbyggt vapenhus i anslutning till långhusets sydsida.

Fynd:

Datering:

Vapenhuset har troligen tillkommit under medeltiden. Claesson daterar kyrkan till 1100-tal.

Resultat:

Övrigt:

112. Åsaka kyrkplats, RAÄ Ullene 13:1, Vg

Källor:

ATA. Forssén, Axel. 1929. *Redogörelse för undersökningar vid Åsaka ödekyrkogård i Ullened socken i Västergötland och förslag till åtgärder för platsens iordningställande*, dnr. 3760/29.

ATA. Fornminnesinventering genomförd av Torsten Fält. 1929, dnr. 3155/29.

ATA. Fornminnesinventering, fornlämning 21. Beskrivning utförd av Hilding Svensson den 20/6 1931. *Falköpings Tidning* den 21/8 1929. Gammal kyrkplats i Åsaka, Ulleneds socken, artikel av Torsten Fält. *Skaraborgaren* den 11/10 1929. Ödekyrkogård i beteshagen vid Åsaka.

Undersökning:

Kyrkoruinen undersöktes 1923 av arkitekten Axel Forssén. Arbetsledningen bekostades av Riksantikvarieämbetet. Vid undersökningen framgrävdes i stort sett hela kyrkans ytterkontur. Stengrunden efter koret fram till långhusets östra vägg samt långhusets södra vägg till kyrkans sydvästra hörn blottades helt. Jorden inom koret och valda delar av långhuset sällades. Vid inventeringar 1929 och 1931 uppgavs att markägaren undersökt och påträffat rester av en grav strax norr om grunden. Syftet med grävningen var att undersöka om platsen använts som begravningsplats och omfattade en gravkulle norr om kyrkan.

Konstruktioner:

Enligt Forssén har kyrkan utgjorts av en träkyrka där de framgrävda grundmurarna var rester efter den stengrund på vilken träväggarna stått. Mittpartiet av den södra långhusväggen samt större delarna av den norra och västra långhusväggen saknades. Kyrkan har bestått av ett närmast kvadratisk långhus med ett smalare, närmast kvadratisk kor med rak avslutning i öster. Långhuset

uppmättes till ca 6,5 x 6,0 m och koret till ca 3,5 x 4,0 m. Inga rester efter murbruk påträffades. Fragment av kol påträffades i norra hörnet mellan långhuset och koret. Runt kyrkogården löpte en kyrkogårdsmur som varit uppförd av stående flata stenhällar vilka varit vända så att den flata sidan vänts mot murens yttersidor. Mellanrummet mellan stenblocken var fyllt med mindre sten. På kyrkogården påträffades både norr och söder om kyrkan tydliga rester efter gravkullar i rader. Ca 20 m öster om grunden låg fyra (tidigare fem) hällar i rad. Hällarna var av röd granit och ca 1,1–2,2 m långa samt 0,8–1,3 m breda. Norr om lämningarna efter kyrkobyggnaden fanns två rader, ca 2–3 m långa och orienterade i öst-västlig riktning, av större klumpstenar med knappt en meters mellanrum. Graven som påträffades under en av gravkullarna norr om kyrkan innehöll ett starkt förmultnat skelett. Detta påträffades på ca 1 m djup. Den gravlagde låg placerad med huvudet i väster i en krets av stenar. Huvudet låg mellan två intilliggande stenar. Då skallen var någorlunda väl bibehållen syntes den ha tillhört en mindre person. Tänderna uppgavs som anfrätta. Spår av kista eller svepning påträffades ej.

Fynd:

På insidan av korets norra mur hittades en liten cylindrisk silverpjäs med koniskt lock, gångjärn och lås samt med ett ingraverat kors. Sannolikt är asken en oblatask. Utöver asken påträffades ett fragment av en järnkniv samt järnspikar (SHM inv. nr. 19233).

Datering:

Enligt Fält togs kyrkan ur bruk redan före 1300-talets början eftersom kyrkan inte finns omnämnd i den då upprättade förteckningen över landskapets kyrkor.

Resultat:

Övrigt:

Kyrkplatsen låg på gården Storegårdens ägor. Den medeltida byn låg grupperad kring Storegården.

113. Åstenskogs kyrkplats, RAÄ Långserud 19:1, Vr

Källor:

ATA. Svenson, Gilbert. 1959. *Undersökning av kyrkoplatserna vid Åstenskog och Lönnskog i Långseruds socken, Värmland*, dnr 4647/59.

Undersökning:

I syfte att fastställa platsen för kyrkan genomförde amanuens Gilbert Svenson vid Värmlands museum en undersökning av platsen 1959. Denna bekostades av Långseruds församling. Ett antal provschakt upptogs över den yta där lämningarna efter kyrkan förväntades ligga. Jorden sållades bitvis.

Konstruktioner:

Kyrkan har bestått av ett rektangulärt långhus med absidförsett kor i öster. Kyrkan har varit ca 20 m lång och 9 m bred med ett ca 5 x 5 m stort kor och därtill den ca 3 m djupa absiden. Undersökningen visade att en koringång funnits i söder, nära övergången mellan kor och absid. En parallell grund framför ingången tyder på att det utanför denna troligtvis har funnits någon slags förstuga eller vindfång. Det stora antalet påträffade spikar invid samtliga murar tyder på att kyrkan varit uppförd av trä på en ca 1 m bred stengrund.

Fynd:

Ett förgyllt emaljerat krucifix av koppar påträffades i anslutning till kyrkan vid 1800-talets mitt (SHM inv. 3827).

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Kyrkans grund har senare utnyttjats för ekonomibyggnad och i kyrkans inre fanns spår av grustäkt.

114. Älgarås kyrka, Älgarås sn, Vg

Källor:

Johnsson, Marianne. 1981. Utgrävningen i Älgarås - en äldre kyrka funnen. *Vägar och vägfarande i Västergötland. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*. 1981-82. Hagberg, Ulf Erik et al (red.). Skara. Sid: 291-296.

Undersökning:

Hösten 1980 genomfördes en inre restaurering av kyrkan. Då golven skulle isoleras schaktades delar av det fyllnadslager bort som täckte större delen av kyrkan. Målet för den arkeologiska undersökningen, genomförd av Skaraborgs länsmuseum, var dels att dokumentera konstruktioner och tillvarata fynd och dels att ta fram spår efter en förmodad äldre kyrka. Ett schakt upptogs tvärs över östra delen av långhuset och i nordöstra delen av koret två mindre provschakt. Ett befintligt värmeledningsschakt i korets västra del utnyttjades för dokumentation av lagerföljden.

Konstruktioner:

I långhusets schakt samt i korets västra del påträffades stenfyllda nedgrävningar som tolkades som grund för en äldre träkyrka. I korets mitt framkom en kallmur med godsida mot söder. Den äldre kyrkan har legat parallellt med den nu stående kyrkan men något förskjuten mot norr. Koret har varit smalare än långhuset. Den äldre kyrkans mått uppskattades till 6 x 8 m för långhuset och 4 x 6 m för koret. Under långhusmuren påträffades två gravar.

Fynd:

Vid undersökningen påträffades trettiosju mynt. Av dessa kunde nio dateras till 1300-talet. Bland mynten fanns även ett danskt borgarkrigsmynt från 1242-1377 samt en brakteat från Lödöse som präglats 1200-1225 eller senare.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

115. Ämmeskogs gamla kyrka (Hedane kapell), RAÄ Svanskog 47:1, Vr

Källor:

ATA. Svenson, Gilbert. 1954. Betr. "Ämbeskoghs kapell" i Svanskogs socken, Värmland, dnr 3463/1954.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes 1954 av amanuens Gilbert Svenson genom landsantikvariekontoret i Värmlands län. Den uppgrävda jorden sållades bitvis.

Konstruktioner:

Grundmurarna efter kyrkan visade att den bestått av ett långhus med smalare rakslutet kor. Kyrkan var uppförd på en omsorgsfullt lagd, kallmurad grund. Utifrån förekomsten av spikar i olika storlekar antogs att kyrkan ursprungligen varit liggtimrad och beklädd med spån av ganska kraftig art. I väster hade en tillbyggnad uppförts i ett senare skede. Spår efter ett senare inlagt trågolv påträffades i form av träfragment i sydvästra delen av det äldsta långhuset. Enligt uppgifter i Fornsök var grunden vid inventeringen ca 13 m lång och 8 m bred med ett ca 4 x 4 m stort kor. Ett fyndförande ca 0,04–0,06 m tjockt lager påträffades utanför västgaveln, utanför långhusets och korets södra grundmurar samt utanför korets östra vägg. Lagret innehöll även rikligt med sot och kol.

Fynd:

Vid friläggningen hittades 11 svenska, norska, danska och gotländska mynt från 1200–1500-talen. I det fyndförande lagret hittades spikar av olika storlekar samt fragment av järnföremål. Mitt i öppningen mellan kor och långhus påträffades ett lövformat järnbeslag. I långhusets nordöstra del, närmare hörnet, påträffades fyra medeltida mynt och i området vid koröppningen påträffades ytterligare 7 mynt varav det äldsta präglats under Erik II Magnusson 1268–1299. I övrigt hittades några små glasprismeliknande slipade stenar, ett antal beslag samt en hasp. Haspen kan ha suttit i korskranksgrinden.

Datering:

Svensson daterar kyrkans uppförande till 1200-talets slut eller tidigt 1300-tal. Tillbyggnaden kan ha uppförts under 1400-talet eller vid 1500-talets början.

Resultat:**Övrigt:**

På 1540-talet fanns kapellet ännu kvar. Fynd av flinta och en flintskrapa indikerar förhistorisk aktivitet på platsen.

116. Ölanda kyrkplats, RAÄ Istrum 36:1, Vg

Källor:

Pettersson, Maria. 1981. Ölanda kapell och medeltidskyrka. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981–1982*. Västergötlands fornminnesförening. Skara. Sid. 328–333.
 Pettersson, Maria. 1995. *Fornlämning nr 36, Ölanda, Istrums sn, Skara kommun, Västergötland*.
Arkeologisk undersökning 1980. Rapport Skaraborgs länsmuseum 1995:23.

Undersökning:

Undersökningen genomfördes 1980 under ledning av Maria Pettersson från Skaraborgs länsmuseum i samband med grundförstärkningar av Ölanda kapell. Undersökningen bekostades av AMS. Utifrån en observerad förhöjning i anslutning till kapellet togs 4 schakt upp över vad man misstänkte var lämningarna efter kyrkan. Syftet var att lokalisera den kyrka som borde finnas på platsen. Fyra sökschakt upptogs och i tre av dessa påträffades murrester vilka frilades. I anslutning till byggnadens nordvästra hörn grävdes en provgröp.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades grundmurar efter den medeltida stenkyrkan. Långhuset uppmättes utvändigt till ca 8,2 x 7,6 m. Koret låg delvis under det befintliga kapellet. Långhuset hade en närmast kvadratisk form och murarna var huvudsakligen uppförda i skalmursteknik av tuktad gråsten men med inslag av kalksten. Murarna var uppförda utan sockel och på grundmurar vilka stack utanför dagermurarna. Koret var smalare, även här med murar i skalmursteknik, och den norra väggens innerliv bestod av kalkstensblock. Vid undersökningen påträffades spår efter en portal i södra långhusväggen och som en ingångssten låg en större sten, ca 2 m i diameter. Ca 2 m utanför södra långhusväggen påträffades en ca 1,9 m lång stenhäll som förmodades vara en gravhäll. Denna låg ca 0,1 m lägre än tröskelstenen och ca 0,07 m lägre än den äldre markyta som identifierades innanför södra väggen i långhuset. Under hällen tillvaratogs ca 310 g människoben vilka inte härrörde från en begravning in situ. Troligtvis grävdes inte särskilt djupt under hällen.

Fynd:

Under täckhällen över graven påträffades tre järnspikar och i kyrkans nordvästra hörn i golvnivå påträffades en järnten med kvadriskt tvärsnitt och avsmalnande ändar (0,07 m lång).

Datering:

Resultat:

Övrigt:

117. Östby kyrkplats, RAÄ Hovby 1:1, Vg

Källor:

ATA. Ekelöf, Elisabeth. 1956. *Rapport över undersökningarna av lämningarna på Östby kyrkplats i Hovby sn, Västergötland*, dnr 5691/56.

Göteborgstidningen den 23/7 1954. Sveriges äldsta kopparmynt. Fynd vid utgrävning i Hovby.

Undersökning:

Under två somarmånader 1956 undersöktes lämningarna på Östby kyrkplats. Undersökningarna initierades och bekostades av Hovby hembygds-gille och genomfördes under ledning av landsantikvarie Gunnar Ullenius med fil. stud. Elisabeth Ekelöf som dagkontrollant. Inledningsvis upptogs provgropar för att lokalisera kyrkans murar. Därefter frilades murarna för uppmätning och fotografering och jorden innanför murarna sållades. En grav på kyrkogården undersöktes.

Konstruktioner:

Vid undersökningen påträffades stenbotteningsgrunden till kyrkans murar. Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus som i öster haft ett smalare kor med absid. Hela byggnaden har varit ca 16 m lång och 7,9 m bred. Spår efter en ingång påträffades i södra långhusväggen ca 2,4 m från västra väggen. Öppningen markerades av en stor yttre brosten av gnejs. Murarna har varit uppförda i skalmursteknik av finhuggna sandstensblock och vilat på en ca 2 m bred kallmurad grund av gråstensblock. Grunden har varit upp mot en meter bredare än skalmurarna. Rester av ett trägolv påträffades vid undersökningen. Golvnivån i koret har varit ca 0,2 m högre än i långhuset och i den östra delen av koret samt i absiden har golvnivån varit ytterligare ett trappsteg högre. I koret påträffades resterna efter vad som förefaller ha varit ett golv av sandsten lagt på en grund av kullersten i murbruk. Vid sållning hittades mynt i långhuset och i korets västra hälft. I korets

sydvästra del påträffades två gravar vilka undersöktes. Gravarna innehöll välbevarade skelett som låg med huvudet i väster. På kyrkogården undersöktes en av sex låga och långsmala kullar, orienterade i nordvästlig-sydöstlig riktning. På ca 0,8 m djup påträffades ett skelett placerat i öst-västlig riktning med huvudet i väster.

Fynd:

Finhugget byggnadselement med vulst, sporrtrissa (2,7 cm i diam.), fragment av två järnknivar, en bronspincett, 2 ornerade dräktbeslag av brons samt 9 oornrade bronsblecksfragment, fönsterglasfragment samt en benknopp till en käpp. Sammanlagt 51 medeltida mynt av silver och koppar påträffades. Dessa utgjordes av svenska, danska, gotländska och tyska silvermynt och brakteater. De äldsta har präglats runt 1250, flertalet under 1300- och 1400-talen och de yngsta runt början av 1500-talet.

Datering:

Resultat:

Övrigt:

Kyrkan har troligtvis tagits ur bruk under början av 1500-talet.

118. Östra Fågelviks gamla kyrka, RAÄ Östra Fågelvik 8:1, Vr

Källor:

Eles, Håkan. 1971. *Rapport över undersökningen av Östra Fågelviks kyrkoruin, Ö. Fågelviks n, Värmland*. Rapport Värmlands museum. Karlstad.
 Värmlands museum. 2008. *Kyrkor i Karlstads stift. Del 1. Inventerade 2002–2005. Arvika, Eda, Filipstad, Forshaga, Grums, Hagfors, Hammarö och Karlstads kommuner*. Värmlands Museums skriftserie nr. 32. www.varmlandsmuseum.se.

Undersökning:

En undersökning av platsen genomfördes 1970–71 på initiativ av Östra Fågelviks hembygdsförening. Hembygdsföreningen och markägarna har med frivillig arbetskraft och under medverkan från Värmlands museum genom antikvarie Håkan Eles utfört utgrävningar av kyrkans grund. Ett 10 m långt provschakt upptogs med maskin i nord-sydlig riktning över vad som antogs vara kyrkans långhus för att lokalisera byggnaden. Därefter frilades murarna och kyrkans inre undersöktes. Uppgrävda jordmassor sållades.

Konstruktioner:

Kyrkan har utgjorts av ett rektangulärt långhus med smalare absidförsett kor i öster. Kyrkan var ca 10 m lång och 5,2 m bred. Koret var ca 3,3 x 3,2 m stort. Murarna var uppförda av stenblock i skalmursteknik och vilade på en ca 0,7 m tjock och 1–1,3 m bred kallmurad stengrund, mursula, av klumpstenar lagda i en packning av sand- och myllblandad lera. Över grundkonstruktionen fanns en sulplatta av två rader flata gnejsblock. Den ca 2 m breda sulplattan låg i liv med stengrunden på murarnas insida och stack ut utanför grundkonstruktionen på murarnas utsida. Nedgrävningen för absidens stengrund antyder att absiden möjligen har tillkommit i ett senare skede. Utifrån planen kan man utläsa att öppningen mellan långhus och kor varit smal och troligtvis haft en triumfbåge. Vid utgrävningarna påträffades gravar både inom och ovanpå kyrkans murar, vilket tyder på att platsen har använts för begravninngar även efter det att kyrkan raserats. Undersökningen av gravarna har inte

beskrivits i rapporten.

Fynd:

En silverbrakteat präglad under Erik Knutsson 1208–1216 påträffades i absiden i nivå med långhusets golv. En silverbrakteat från slutet av 1300-talet påträffades strax norr om koret. Vid sållning av jorden från långhuset hittades en sölja av brons. Sammanlagt påträffades 9 små järnlöv, varav en lancettformad, i och utanför kyrkan. Två av dessa hittades i koret, två i långhusets nordöstra hörn och två i långhusets sydöstra hörn. En försiktig tolkning är att någon form av belysning funnits i koret samt i långhusets främre del på var sin sida om öppningen mot koret. Därutöver påträffades ett klackjärn, ett mässingsspänne, djurben i form av en tand, en skalle och en käke i koret, en glasskärva samt tegelfragment. Vid undersökningen påträffades även flera fragment av hartstätning som tolkades som härrörande från träkistor.

Datering:

I inventeringen av Värmlands kyrkor dateras kyrkan till 1100-talet.

Resultat:

Övrigt:

119. Östra Tunhems kyrkplats, RAÄ Östra Tunhem 18:1, Vg

Källor:

ATA. *Beskrivning över Östra Tunhems kyrkas gamla vapenhus*, dnr. 1373/25.

Undersökning:

Vid en gravöppning 1904 på kyrkogården vid Östra Tunhems gamla kyrka påträffades en äldre grav.

Konstruktioner:

Graven innehöll en stenkista vilken påträffades på tre alnars djup (ca 1,8 m). Kistan låg i öst-västlig riktning och innehöll ett skelett som låg inbäddat i sand.

Fynd:

Datering:

Resultat:

Övrigt:

På kyrkogården står det gamla vapenhuset kvar. Detta har uppförts av kalksten med ca 0,8 m tjocka väggar.

120. Överkyrke kyrkplats, RAÄ Gökhem 44:1, Vg

Källor:

ATA. Ekelöf, Elisabeth. 1956. *Redogörelse för år 1955 verkställd utgrävning av kyrkoruinen vid Överkyrke i Gökhem socken i Västergötland*, dnr. 1191/56.

Undersökning:

En provundersökning genomfördes på platsen 1954 för att fastställa lämningarnas karaktär. 1955 genomfördes en totalundersökning av lämningarna efter en kyrka. Murarna frilades för ritning och fotografering. Fyllnadsmassorna avlägsnades ned till ca 0,15 m över ungefärlig golvnivå varefter resterande lager sållades. I långhuset djupgrävdes en ca 2 x 3 m stor yta framför öppningen mot koret. Jorden sållades och på ca 0,1–0,35 m djup påträffades sandstensberget. Utanför murarna verkställdes en avschaktning ned till ursprunglig marknivå och öster och söder om kyrkans murar gjordes ett flertal provschakt varvid sammanlagt 4 gravar påträffades. Från kyrkans norra långhusvägg upptogs ett provschakt mot norr och norra delen av kyrkogårdsmuren.

Konstruktioner:

Kyrkan utgjordes av ett rektangulärt långhus med ett smalare rakslutet kor i öster. Långhuset uppmättes invändigt till ca 5,85 x 7 m. Murarna var ca 1 m breda och uppförda i skalmursteknik av råbrutna sandstensblock. Ingen sockel kunde påvisas. Murarna vilade på en något bredare grund av ”ganska små stenar”. I väster fanns murarna efter ett sekundärt tillkommet torn. Spåren efter en ingång påträffades i södra långhusväggen, ca 1,45 m från västväggen. I öppningen mellan långhus och kor har funnit en triumfbåge vars båge haft samma bredd som koret. Öppningens nedre del har däremot gjorts trängre med två sidoaltare belägna mitt emot varandra i själva koröppningen. I långhusets södra vägg fanns en ca 1,15 m bred och ca 0,3 m djup nisch i anslutning till golvet. Utmed långhusets södra, västra och norra innerväggar påträffades en ca 0,5 m hög och 0,15–0,2 m bred murad avsats som tolkades som sittbänk eller fundament för sittbänk. Kyrkan var då den togs ur bruk putsad såväl in- som utvändigt. Påträffade tunna sandstenskyftor på kant intill varandra med murbruk emellan i rasmassorna vid norra väggen i koret, tyder möjligen på att koret varit tunnvalvt. I sydöstra hörnet av koret fanns tre mindre hällar resta så att de med altarets ytersida bildade ett fyrsidigt utrymme. Detta tolkades som ett möjligt fundament till en piscina. Grunden efter ett altare påträffades utmed nästan hela östra väggen i koret. Altarets ytersida var uppfört av obearbetade sandstensblock. I långhuset fanns ett bevarat golv i form av tunna kalkstenshällar förutom framför öppningen till koret, där man även grävde ned till sandstensberget. Tre av de påträffade gravarna låg öster om koret och dessa var helt eller delvis uppbrutna i sandstensberget. Den fjärde graven påträffades ca 1 m från korets sydvägg. Denna grav, vilken undersöktes, innehöll en stenkista med lockhällar och i denna ett skelett in situ. I långhusets mitt påträffades, där golvhällarna sjunkit ned något, en omrörd grav. En bottning av kyrkogårdsmuren påträffades norr och väster om kyrkoruinen.

Fynd:

22 medeltida silvermynt och brakteater påträffades i det golvlösa partiet framför triumfbågsöppningen. Av dessa var 10 st svenska, ett kom från Gotland, 5 st var danska, och 6 st var nordtyska. Det äldsta myntet var en svensk brakteat präglad 1250 och det yngsta ett nordtyskt mynt präglat 1522. I graven i långhusets mitt påträffades tre medeltida mynt, men det framgår inte i undersökningsrapporten hur gamla mynten var, och inte heller om mynten ansågs vara samtida med graven. Under tröskelstenen i triumfbågen hittades en kulknapp av silver med ögla. Fynd av ett stort antal handsmidda järnspikar samt djurben påträffades vid undersökningen.

Datering:**Resultat:****Övrigt:**

Kyrkan ödelades troligtvis på 1500-talet.

Stadslager och maritima miljöer

121. Falköping, stadslager, RAÄ Falköping 40:1, Vg

Källor:

Berglund, Anders. 1998. *Arkeologisk undersökning av kv. Klockaren 7 och 8, fornl. 40 Falköpings socken och kommun, Västergötland*. FT-utgrävningen 1988. Rapport 1998:10. Skaraborgs länsmuseum. Skara.

Undersökning:

En undersökning i kvarteret Klockaren norr om Sankt Olofs kyrka i Falköping genomfördes 1988 av Skaraborgs länsmuseum med anledning av att ny bebyggelse skulle uppföras.

Konstruktioner:

Igenfyllda gropar, ca 4–5 x 2,5–4,5 m stora och 0,2–0,5 m djupa tolkades som rester efter sandtag vilka möjligen nyttjats i samband med någon av kyrkans byggnationsfaser, troligen under 1200-talet. En ca 0,5 m stor och 0,2 m djup grop tolkades som en avfallsgrop.

Fynd:

I en av groparna efter sandtäkt hittades ett fragment av en kamtyp som var vanlig under 1200-talet. I avfallsgropen påträffades djurben och ett bronsbeslag. Utöver detta hittades två silvermynt (tyskt och svenskt) från 1300-talet samt föremål från 1100- och 1200-tal i form av en avklippt silverten, en fingerring av silvertråd och en torne av silver till ett mindre spänne. Ett ringformigt ornerat plattspänne, möjligen medeltida, ett bokbeslag av kopparlegering från 1300-talet, ett rektangulärt litet bältesbeslag med nitar samt ett fragment keramik av svartgodstyp påträffades också.

Datering:

Sandtäkter, avfallsgropar och föremål tyder på aktivitet på platsen från tidigt 1100-tal och framåt.

Resultat:

Övrigt:

122. Lidköping, brolägen och hamnkonstruktioner, RAÄ Lidköping 23, 24, 26, 27, Vg

Källor:

Fredholm, Mikael. 2017. *Ett 1800-talsvrak och en vikingatida stenkista i Lidan. Arkeologisk utredning Lidköping 11:1, 25 m. fl. Lidköping Lidöpings socken Lidöpings kommun Västra Götalands län*.

Sjöhistoriska museet. Arkeologisk rapport 2017:11. Stockholm.

Gainsford, Matthew. 2009. *Tryckbank i Lidan: arkeologisk förundersökning: Lidköping 11:1, Lidan, Lidöpings socken och kommun*. Bohusläns museum. Uddevalla.

Peterson, Roland och Johansson, Lars G. 2009. *Innan Lidköping blev Lidköping. Marinarkeologisk undersökning av Lidan i centrala Lidköping*. Vänermuseet i Lidköping. Internrapport. Lidköping.

Undersökning:

Under åren 1998 – 2006 genomförde Vänermuseet i Lidköping marinarknologiska undersökningar i Lidan i form av inventeringar och avsökning med Side Scan Sonar. Undersökningarna genomfördes i forskningssyfte av marinarknolog Roland Peterson i samarbete med Marinens röjdykargrupp. Utifrån resultaten valdes relevanta provtagningsobjekt för datering ut. Undersökningsområdet omfattade sträckan mellan Wennerbergsbron och Torgbron. Inför anläggandet av en tryckbank vid Lidans västra kaj inom fornlämning Lidköping 11:1 utförde Bohusläns museum en arkeologisk förundersökning 2009. 2017 genomförde Statens Marina Museer en steg-2 utredning i Lidan. Utredningen omfattade dykbesiktning av ett flertal sonarindikationer. Utredningen föranleddes av att Lidköpings kommun planerade att anlägga en avloppsledning i en del av Lidan och en steg-1 utredning hade genomförts av SMM året innan.

Konstruktioner:

Undersökningarna visade att strax nedströms om Wennerbergsbron fram till ca 20 m från Torgbron löper utmed Lidans östra sida en ca 300 m lång och 15 m bred stenpackning av kullersten. Under stenmassorna sticker pålmaterial ut mot strömfåran. Vid undersökningarna lokaliserades även åtta stenkistor i varierande storlek mellan uppskattningsvis 4 x 4 m till ca 11 x 13 m och ca 3 m höga. Konstruktionerna, som utgjorts av knuttimrade grova stockar vilka fyllts med stenblock, har troligtvis utgjort fundament till broar över Lidan. Vidare har även en anhopning av pålar påträffats inom en ca 6 x 17 m stor yta. Utöver detta har även mindre anhopningar påträffats, såväl som enstaka pålar, på olika platser inom undersökningsområdet. Bohusläns museums förundersökning 2009 berörde en av de tidigare identifierade stenkistorna, belägen närmast Torgbron. Denna utgjordes av stenar med några enstaka timmer som sticker ut ur stenpackningen. Timret i denna stenkista är till skillnad från övriga av ek. Vid SMM:s dykbesiktning 2017 identifierades vad man ansåg vara en ny fornlämning i form av en stenkista/brofundament (Id 13) mellan Torgbron och Wennerbergsbron. Sannolikt identifierades emellertid detta brofundament redan vid Vänermuseets sonarscanning och är det brofundament som Roland Peterson markerat som broläge 7 i sin rapport. SMM:s dykbesiktning visade att lämningen utgjordes av en tydligt avlång stenpackning bestående av 0,3–0,4 m stora stenar med måtten 12 x 3–4 m. I stenpackningens sydöstra hörn låg en stock snett neråt in under stenarna.

Fynd:

I närheten av stenkistan närmast Torgbron gjordes fynd av medeltida tegel.

Datering:

2006 daterades två träprov från kajkonstruktionen. ¹⁴C-dateringarna gav resultatet 1020–1180 AD (kalibrerat 2 sigma) och 1020–1210 (kalibrerat 2 sigma). Trä från stockarna i brofundamenten närmast Wennerbergsbron och belägen längst söderut (Obj 1a) har ¹⁴C-daterats till 1022–1285 (kalibrerat 2 sigma). Obj 2. utgörs av ett prov från bro nummer två från Wennerbergsbron och har daterats till 1110–1260 (kalibrerat 2 sigma). Ett prov från bro nummer åtta, belägen närmast Torgbron och längst åt norr (Obj 8.) daterades till 1150–1260 (kalibrerat 2 sigma). Dendrokronologiska analyser av stockarna gav en datering av de yttersta årsringarna till: Obj 3: 1257 AD. Dendrokronologiska prover tagna 2009 från timmerstockarna i kistan närmast Torgbron (Obj 8) daterades till 1111 AD. Ett ¹⁴C-prov från stocken i stenkistan Id 13 daterades till perioden 897–1024 (kalibrerat 2 sigma).

Resultat:

I Lidan finns daterade stenkistor efter brofundament från 900-talet till 1200-talet. Lämningarna efter vad som tolkats som en lång kajkonstruktion utmed östra sidan av Lidan har daterats till 1000/1100-tal. På Lidans botten i höjd med de medeltida stadslagren finns således spår efter konstruktioner från vikingatid och framåt. Tre av brolämningarna, har ännu inte daterats. Då de daterade broarna ligger

i tidsintervallet 900-tal – 1200-tal är det rimligt att anta att de tre odaterade broarna ligger inom tidsintervallet 1200-tal – 1500-tal.

Övrigt:

123. Lidköping, stadslager, RAÄ Lidköping 11:1, Vg

Källor:

Nitenberg, Annelie och Nyqvist Thorsson, Anna. *I manus*. Lidköping – Staden mellan broarna. Arkeologisk undersökning av RAÄ Lidköping 11:1 åren 2016–2018.
 Petersson, Maria. 1982. *Antikvariska kontroller i det äldsta Lidköping. Östergatan - Karlagatan m fl. Västergötland. Arkeologisk undersökning 1980 och 1981*. Rapport UV 1982:42. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Stockholm. (Arkivrapport).

Undersökning:

Sedan 1970-talet har ett flertal arkeologiska undersökningar genomförts både i gamla och nya staden. Den första egentliga arkeologiska undersökningen i Lidköping genomfördes 1979 och kom att följas av andra undersökningar under början av 1980-talet. Undersökningarna berörde framför allt området från kvarteret Gästgivaren med dagens Stadshotell och norrut mot Östra hamnen utmed östra sidan av Lidan. 1980- och 81 gjorde Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar i gamla staden med anledning av schaktningar för nedläggning av fjärrvärmesystem.

För att besvara frågor om urbaniseringen i Västsverige och om staden Lidköpings ursprung och äldsta historia inledde Västsvensk Arkeologi ett treårigt projekt 2016.

Syftet var att undersöka om bevarade spår efter aktiviteter i anslutning till tidigmedeltida broar över Lidan kunde påvisas och om dessa spår kunde relateras till urbaniseringen på platsen. Målet var att studera staden Lidköpings äldsta historia samt belysa hur bakgrunden till Vänerområdets medeltida städer kan ha sett ut. Sammanlagt öppnades åtta sökschakt inom undersökningsområdet. Sökschakten togs upp med grävmaskin och de översta omrörda lagren avlägsnades med grävmaskin. Därefter undersöktes schakten i huvudsak för hand. Påträffade anläggningar samt intressanta kulturlager sållades. I relation till projektet genomfördes även metalldetektoravsökning vid Ågårdens säteri samt Östbys gamla bytomt 2017. Anledningen var att undersöka i vilken utsträckning och under vilka tidsperioder vadstället vid Ågården brukats.

2018 upptog Park-Gata, Lidköpings kommun, ett schakt i Hamngatan i höjd med gamla stadens torg eftersom en gatubrunn som behövde bytas. En schaktövervakning gjordes av Västsvensk arkeologi på uppdrag av Länsstyrelsen. Schaktprofil samt eventuella anläggningar skulle dokumenteras.

Konstruktioner:

Vid genomförda undersökningar inom staden Lidköping har man funnit belägg för vad som uppfattats som medeltida urban bebyggelse från 1400-talet. Utifrån resultaten från dessa undersökningar och tidigare forskning har man inte i fyndmaterialet eller i daterade anläggningar funnit stöd för en urbanisering vid Lidans stränder före 1400-talet. I kvarteret Gästgivaren med dagens Stadshotell och norrut mot Östra hamnen framkom anläggningar som knuttimrade rester av ett hus och en broläggning vilka dendrokronologiskt daterades till 1442 respektive 1479. Utöver detta dokumenterades anläggningar som husgrunder och golv, brunnar och broläggningar från sent 1400-tal och tidigt 1500-tal. Sammantaget har de arkeologiska undersökningarna visat att staden vuxit utmed Lidan och brett ut sig norrut mot Östra hamnen från 1400-talet och framåt. En stor andel

av fyndmaterialet har utgjorts av keramik. De äldsta byggnadsresterna och kulturlagren hittades i Nicolaigatan och har bedömts vara från 1300-talet.

Undersökningarna av Västsvensk arkeologi har visat att lämningar i form av härdar, stolphål, kulturlager och byggnader liksom fynd från äldre medeltid finns bevarade inom det stadslager som breder ut sig runt Nicolaikyran och norrut utmed Lidan. I flera av de undersökta schakten har också spår av odlade ytor framkommit. I schaktet i Hamngatan, öster om lämningarna efter den äldsta bron över Lidan, framkom fem stolphål, varav två osäkra, liksom ett pinnhål.

Fynd:

Trots den äldre uppfattningen att den urbana bebyggelsen vuxit fram under 1400-talet finns flera fynd från äldre undersökningar och grävningsarbeten som tyder på aktiviteter redan under tidigare perioder. I en avfallsgrop som undersöktes i Nicolaigatan hittades bland annat en stengodsskärva av Siegburgtyp. Denna typ av kärl har tillverkats från början av 1300-talet fram till och med 1400-talet. Här hittades även en hästsko av flikskotyp som utifrån form och typ kan dateras till 1200-/1300-tal. I samband med restaureringen av S:t Nicolaikyran på 1920- och 30-talen påträffades ett gavelkors till ett tredelat gravmonument i sten på kyrkogården eller i kyrkans grundmur. Vid restaureringsarbetet inne i kyrkan påträffades även ett kapital av sandsten samt en ca 0,24 m i diameter stort klot av sandsten. Ytterligare ett fynd som bör nämnas i sammanhanget är en mässingsvikt i form av en liten häst som påträffades 1924 på Fredriksdals ägor. Denna typ av vikter tillverkades under den norske kungen Håkon V (1299–1319). På 1850-talet hittades en fingerring av guld med ingraverat Kristusansikte och två akantusblad inom stadens område. Ringen har sannolikt tillverkats under 1200-talets andra hälft eller 1300-talets första hälft. Ett annat fynd som är värt att lyfta fram är den bit av en ringbrynja som påträffades i en brunn i kvarteret Gladan. Stockarna i brunnen har med dendrokronologiska dateringar tidfästas till 1470-tal.

Från "Lidköpingsprojektets" undersökningar är det framför allt fyndmaterialet som tydligt pekar på aktiviteter på platsen redan under äldsta medeltid. I alla schakten hittades keramik som kan knytas till samma period som de äldsta broarna och kajkonstruktionen, men en keramikskärva med matskorpa som troligtvis härrör från yngre järnålder antyder aktivitet på platsen redan tidigare. Keramik från såväl förhistorisk tid som äldre medeltid har gjorts i området runt kyrkan. Dateringen av fynden har placerats i 1000-talet ända fram i 1700-tal. Fynden är främst av hushållskaraktär, men fragment av gjutformar och rester från hantverk i form av metallkullor och slaggrester visar att ett omfattande hantverk bedrivits i området under olika tidsperioder. Fyndmaterialet i södra delen av kyrkoparken utmärker sig genom att de antyder att en socialt välmående grupp bebodde denna del av staden. Här hittades ett förhållandevis stort antal mynt från 1300-tal till tidigt 1600-tal, en ring från en ringbrynja, fragment av en exklusiv glasbägare samt ett bokbeslag från 14/1500-tal. Föremålen kan alla kopplas till ett mer välmående socialt samhällsskikt. Undersökningarna visade också att området norr om kyrkan använts för jordbruk under 1300-talet och att det agrara inslaget i samhället varit påtagligt. Det kulturlager som inom projektet tolkats som spår efter en öppen, kontinuerligt använd yta tolkades som lämningar efter en eventuell handelsplats. Först på 1400-talet har den plats som utpekats som stadens äldsta torg (belagt i skriftliga källor från 1519) tagits i anspråk för vad som tolkats som aktiviteter kopplade till handelsutbyte.

Vid metalldetektoravsökningen 2017 i området runt Ågården hittades inga föremål runt vadstället eller säteriet som kunde knytas till vikingatid eller medeltid. Däremot framkom tre varuplomber, en fingerborg av kopparlegering, ett kopparmynt, samt två bältessöljor av kopparlegering från efterreformatorisk tid. I området runt Östby gamla kyrkplats, ett hundratal m öster om vadstället, hittades däremot metallföremål från såväl vikingatid som medeltid. De medeltida fynden utgjordes

av en del av en sigillstamp samt ett beslag av kopparlegering med ett kors och texten "AVE MARIA". Sigillstampen var halv, ca 22 x 13 mm, sannolikt makulerad och med en vapensköld som visar ett kvadrerat vapen. Detta vapen fördes av Lek Ofradssons ätt.

Datering:

Trä från en stolpe i Hamngatan ¹⁴C-daterades till 1191-1274 (kalibrerat 2 sigma). Keramiken kan dateras till 1000-/1100-tal och framåt. Fragment från ett kärl av Sieburgtyp samt en hästsko av flikskotyp tyder på en etablerad bebyggelse på platsen under 1300-talet. Kärl av Sieburgtyp har tillverkats från början av 1300-talet fram till och med 1400-talet hästskon kan dateras till 1200-/1300-tal. Gavelkorset i sandsten från ett flerdelat gravmonument kan dateras till 1200-talet.

Resultat:

Under 900-talets andra hälft uppfördes den äldsta kända bron över Lidan och flera broanläggningar har därefter avlöst varandra. Keramik från 1000-/1100-tal korresponderar i tid med en av broanläggningarna och en kajkonstruktion utmed Lidans östra strand. På flera platser norr om Nicolaikyrkan konstaterades lager som tolkades som jordbrukslager, i botten orderspår, och ett av dessa lager har vi daterat till 1300-tal. I denna kontext kom också det stolphål som gav en datering till 1200-tal. De arkeologiska spåren i Lidköping tyder på att en bosättning/bebyggelse som hyste ett mer välmående socialt skikt (styrkt av fynd så som en medeltida silverbrakteat från 1300/1400-tal, ring från ringbrynja, bokspänne från 1400-talet, exklusiv glasbägare 1400/1500-tal) strax sydväst om kyrkan. Sammantaget har de arkeologiska undersökningarna också visat att från 1400-talet och framåt växer staden utmed Lidan och brett ut sig norrut mot Östra hamnen.

Metallföremålen från Östby tyder på att här låg en storgård under yngre järnålder som utvecklades till en medeltida huvudgård.

Övrigt:

Den 17 juni 1446 utfärdar kung Kristoffer ett privilegiebrev, som gav staden dess stadsrättigheter. Flera broar och en kajanläggning har dock funnits vid Lidans utlopp i Vänern långt innan dess. I relation till Lidköpings framväxt och äldsta historia framstår traditionen om ett vadställe vid Ågården, ca tre km uppströms från staden, som intressant. Spår av hålvägar och vägbankar tillsammans med tillgängligheten för båtar tyder på att kommunikationsvägar här löpt samman. Vid en marinarknologisk undersökning iaktogs även ett antal stenblock, även om de inte ingick i någon tydlig konstruktion.

På den västra strandbanken, strax söder om det antagna vadstället, ligger säteriet Ågården. Delvis under nuvarande manbyggnaden finns bevarade murrester efter ett närmast kvadratisk stenhus. I en brunn på gården har en kniv som genom sitt karaktäristiska utseende kan dateras till 1200-talet hittats (en s k "pungkulekniv"). Ågården som gård bildades på 1400-talet, men den lokala traditionen menar att platsen och stenhuset ska vara mycket äldre än så. Det ligger nära till hands att uppfatta lämningarna efter det befästa huset som ett led i att utöva kontroll över en passage över vattendraget Lidan.

Några hundra meter öster om Ågården ligger Östby gamla kyrkplats. Äldre kartmaterial visar att Östbys ägor tidigare sträckt sig utmed den östra sidan av Lidan och norrut mot Väderstranden. Detta innebär att Lidköpings roll i relation till storgården i Östby bör beaktas. En möjlighet är att Lidköping har vuxit fram som ett led i Östbys strategi att kontrollera handel och handelskontakter mellan inlandet och Vänern och mellan de östra delarna av regionen mot Skara och de västra delarna mot Kålland.

Vapenskölden på den makulerade sigillstampen från Östby fördes av personer tillhörande Lek Ofradssons ätt. Den tidigast kände i den högfräse ätten, som också givit den namnet, var riddare och verksam i Värmland på 1320-talet. Sigillstampen ägdes sannolikt av hans son, Ofrad Leksson, känd i dokumenten 1346–47. Hans hustru Gunhild Tyrgilsdotter ärvde 1351 huvudgården (curia) Östby och det är därför möjligt att den medvetet förstörda sigillstampen följde hennes make i graven, när han senare begravdes i eller invid gårdskyrkan.

124. Skara, stadslager, RAÄ Skara 68:1, Vg

Källor:

- Carlsson, Kristina. 2007. Var går gränsen? *Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Lund studies in historical archaeology, No. 6. Lund. Fornsök.
- Ullenius, Gunnar, 1948. Medeltida jordfynd i Skara. 1. Grävningsundersökningarna i kvarteret Borgmästaren. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 5 delen, 4 och 5 häftena*. Skara. Sid 93–145.
- Ullenius, Gunnar. 1965. Landsantikvariekontorets fältarbeten. Fältarbeten ute i länet. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1965*. Sid. 254–258.
- Wideen, Harald. 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier: arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Skrifter utgivna av Göteborgs arkeologiska museum, nr. 2. Göteborg.

Undersökning:

Systematiska undersökningar inom stadsområdet genomfördes först mot mitten av 1900-talet. Äldre grävarbeten för grundläggning och dragnig av vatten- och avloppsledningar har gett viss information om olika lämningar och kulturlager. 1869–70 grävdes exempelvis för uppförandet av ett skolhus strax söder om domkyrkan. 1934 genomfördes flera grundgrävningar, bland annat för en källare vid Stortorget sydvästra hörn. 1939 genomfördes undersökningar i kvarteret Borgmästaren efter det att delar av äldre bebyggelse brunnit. Inför uppförandet av ny bebyggelse kom en undersökning av tomten till stånd på initiativ av Västergötlands fornminnesförening vilken leddes av landsantikvariern. Syftet var att få en uppfattning om kulturlagrets sammansättning och innehåll. Undersökningen genomfördes inledningsvis som en provundersökning med schakt över ytan, vilka sedan så småningom utökades. Stora delar av kulturlagret sållades, i synnerhet vid utvidgning av schakten.

Under perioden 1960–65 genomfördes sammanlagt 14 större undersökningar där schakt inom olika kvarter i staden öppnades. Sommaren 1961 grävdes för en ny huvudledning på en sträckning av 200 m nordöst om domkyrkan. 1963, i kvarteret Odin väster om Stortorget, genomfördes en undersökning föranledd av grundgrävning för ny butiksfastighet. Ett ca 27,5 x 33,5 m stort schakt öppnades. Sydväst om Stortorget, i den norra delen kvarteret Balder, genomfördes en undersökning 1963–64 inför grundgrävningen för en ny fastighet.

Från 1970-talet och framåt har den arkeologiska verksamheten i Skara berört de profana delarna av stadsområdet. Arkeologiska undersökningar har sedan dess genomförts återkommande vid anläggningsarbeten i staden. Framför allt har dessa undersökningar genomförts av arkeologer vid Västergötlands museum.

Konstruktioner:

Harald Wideen har sammanställt observationer från tidiga grävarbeten och konstaterar

sammanfattningsvis att stadslagret, ”svarta jorden”, är som mäktigast runt domkyrkan och i synnerhet strax söder om denna. Här är det svarta kulturlagret ca 3 m som tjockast. Spår av tidig bebyggelse har påträffats i kvarteren runt domkyrkan. Materialet visar på aktivitet från 1000-talets mitt och åtminstone fram i 1300-tal. Broläggningar, brunnar, flätverk och hus i skiftesverk har påträffats inom de flesta kvarteren. Här kommer några av dessa anläggningar att nämnas och beskrivas kortfattat.

Vid uppförandet av skolhuset söder om domkyrkan under andra hälften av 1800-talet observerades grova bottnar eller gamla golv av timmer, samt nedersta stockarna av timmerväggar. Wideen menar att detta kan vara lämningar efter kavelbroar.

Undersökningen i kvarteret Borgmästaren 1939 visade på kraftiga avsatta kulturlager vilka som tjockast uppmättes till ca 2,4 m. Ett antal olika konstruktioner påträffades tillsammans med mynt och föremål. Såväl konstruktioner som fynd dokumenterades och relaterades till de olika lagren. Bland annat påträffades lämningarna efter en träbroläggning. Vid grävningen 1961 för huvudledningen påträffades utmed hela sträckningen resterna efter en medeltida gata. Den bestod av ett kompakt lager av sand- och kalksten, delvis kraftigt nött.

Vid undersökningen 1963 i kvarteret Odin observerades ett ca 2,5 m tjockt kulturlager samt bebyggelse rester, främst i de mellersta och norra delarna av schaktet. Här påträffades fyra brunnskar av flätverk. Flätverket utgjordes av lövträdsvidjor flätade kring ca 0,05 m tjocka stänger som placerats med ett avstånd av ca 0,2 m. I kvarteret Balder påträffades 1963–64 bebyggelse lämningar med anslutande träbroläggningar. De sistnämnda var lagda av skradda plankor på två parallella stockar. Risflätade hagar hade under en av broläggningarna fungerat som kantskoning till ett dräneringsdike för broläggning och intilliggande hustomter. I den sydöstra delen av schaktet påträffades tre gravar ca 0,5 m ned i örörd lera. Gravarna innehöll skelett efter en kvinna som begravts med huvudet i väster mellan två lager näver, skelettet efter en man som utsatts för kraftigt våld och stympling och därefter avrättats och placerats med huvudet i väster i graven samt skelettet efter en man som avrättats genom halshuggning där huvudet placerats mellan underbenen och ansiktet vänt nedåt. Kvinnan, som var i 30-årsåldern, hade fått ett kraftigt hugg i ena lårbenet. Skadan hade dock läkt. Platsen har troligtvis använts för begravingar av avrättade brottslingar och självspillingar. I den sydöstra delen av schaktet påträffades även en träbroläggning av plankor på två parallella rader av stödstockar. I samma kvarter påträffades vid arkeologisk förundersökning 2005 en förmodad syll som slöt an till resterna efter en stolpe och ett golvlager. Lämningarna är sannolikt från 1200-/1300-tal.

Vid grävningar 1924 i kvarteret Mercurius, söder om Stortorget, framkom lämningar efter en byggnad. På ca 2,3 m djup fanns i bottenleran två parallella rader av stolphål med bevarade rester av ca 0,4–0,6 m grova ekstolpar. Huset har varit minst 20 m långt med 5 m mellan bockparen och låg i öst-västlig riktning. Fyndmaterialet från grävningen utgjordes av skin- och läderfragment, men det är oklart om detta kan kopplas till huslämningen.

I kvarteret Tor, beläget i den sydvästra utkanten av det medeltida stadsområdet, framkom spår efter den äldsta fasen i form av en vegetationshorisont med tomtdikningar. Även här påträffades delar av ett långhus med en jordgrävd mesulakonstruktion och en mithärd. Husets konstruktion liknar det stolpburna huset i Råda. Flera byggnader har därefter uppförts på platsen omkring 1100. Långhuset stod kvar samtidigt som en ny byggnad i skiftesverksteknik med tre rum uppfördes strax öster om detta. I ett hörn i ett av rummen påträffades en ugn. Ett mindre fähus hade också uppförts på gården. Denna gårdsbild har i princip bibehållits under hela 1100- och 1200-talen.

Kvarteret Iris ligger strax nordöst om domkyrkan. De äldsta spåren utgörs av rännen, sannolikt tomtdikningar, rester av lergolv, några stolphål, samt möjliga härdar. Från tiden efter 1100 finns bevarade trärester efter träbroläggningar, skiftesverksbrunnar samt delar av en murad stengrund. Möjligen kan denna byggnad ha hört till kyrkans verksamhet. Under 1200-/1300-talet uppförs två hus på stensyllar med gaveln ut mot gatan och innanför dessa byggs två mindre trähus, sannolikt i skiftesverk.

I kvarteret Rådhuset har flera utgrävningar gjorts. Kvarteret ligger väster om domkyrkan och strax söder om lämningarna efter S:t Nicolai kyrka. Från tiden före 1150 finns diken, gropar och enstaka stolprester samt delar av en odefinierad palissadvägg. Möjligen hör även en längre byggnad till denna äldsta fas. Rester efter en härd i anslutning till delar av ett bränt lergolv har utifrån fyndmaterialet uppfattats som spår av en enklare brons/guldsmedsverkstad. Under 1100-talets första hälft sker en omstrukturering inom tomtorna och ett antal mindre enrumsbyggnader uppförs inom den södra delen av kvarteret. Under 1100-talets senare del och 1200-talets början fylls ett äldre tomtidike igen och en broläggning i trä läggs över detta. Den äldre verkstadsplatsen har nu flyttats och i väster har lämningarna efter en byggnad i skiftesverk från sent 1200-tal påträffats.

Fynd:

Återkommande fynd i stadslagret i de centrala delarna runt domkyrkan är enligt Wideen träbitar, djurben, läderrester, keramik, brynen och isläggjar. Fynd av kammar, hästskor, nålar, nycklar, knivar, skedar och sporrar har också gjorts. I fyndmaterialet uppträder också söljor, fingerringar, mynt och gafflar. Fingerringarna har oftast hittats i gravar.

Vid grundgrävningen för uppförandet av skolhuset strax söder om domkyrkan hittades en stor mängd horn och djurben, en skål av täljsten, en jaktkniv av järn med benskäft ornerat med scener från en harjakt, en sporre av järn med bronsbeläggning samt en benkam beslagen med ben- eller hjorthorn.

Andra fynd som gjorts är bland annat en s.k. kroknyckel, troligtvis från 1200-talet. Två liknande nycklar påträffades också vid källargrävningen vid Stortorget. Två enkelkammar av horn från 1200-talet har hittats och i närheten av dessa en gjutdegel. Fynd som kan kopplas till bronsgjuteri är deglar, tunna bronsplåtar och tenar samt ett litet verktyg och en pincett vilket troligtvis haft med bronsgjuteri att göra. Ett liknande fynd gjordes 1910 strax söder om Stortorget påträffades strax över leran på ca 2,5 meters djup. I nedersta skiktet av kulturlagret påträffades ett runt skivformigt prydnadsbeslag med inläggningar av olivfärgat glas i form av en blomma och har förmodligen använts som ornering på en bok eller ett skrin.

Fyndmaterialet från den äldsta fasen i kvarteret Tor utgjordes av äldre svartgods och kan knytas till tiden före 1100 (Carlsson 2007:59). Lite spillmaterial från läderhantverk påträffades också. Under 1100- och 1200-talen har läderhantverk samt metallhantverk bedrivits på platsen. Även i kvarteret Iris nordöst om domkyrkan påträffades en hel del läderspill och läderföremål samt slagg och metallföremål. Keramikfynden från perioden före 1100 var ovanligt rika här och utgjordes av äldre svartgods. Fyndmaterialet från kvarteret Rådhuset har framför allt kopplats till metallhantverk och utgörs under den äldsta fasen av ett stort antal deglar, klippbitar av kopparbleck, smält bly och kopparslagg. En stor grop med en hel del bronsrester har uppfattats som spår efter gjutning av en kyrkklocka. I närheten av gropen hittades även annat fyndmaterial som kunde kopplas till smidesverksamhet så som deglar, en puns, en fil samt ett sågblad. Den omfattande smidesverksamheten i närheten av två av stadens kyrkor har uppfattats som verksamhet kopplad till kyrkliga beställningsarbeten. Under 1200- och 1300-tal flyttar verksamheten till en annan del av kvarteret. Keramikmaterialet från kvarteret utgörs av äldre svartgods från tiden före 1100.

Datering:

De äldsta lämningarna har daterats till 1000-talets mitt. Wideens genomgång av de äldsta fynden styrker en sådan datering. Från en trästock i lämningar i kvarteret Tor finns en dendrokronologisk datering till tiden omkring 1090 (jfr Carlsson 2007:66). Det stora flertalet dendrokronologiska dateringar som gjorts på material från stadsområdet visar alla på tidigt 1100-tal. De äldsta dateringarna av materialet från Skara bygger istället på en relativ kronologi och visar på en aktivitetsfas som är äldre än de bebyggelseämningar som daterats till 1100. Till dessa lager kan också den äldre svartgodskeramiken samt andra föremål från 1000-talet knytas (ibid.). Huset uppfört i skiftesverk från kvarteret Rådhuset har en dendrokronologisk datering till omkring 1280 (Carlsson 2007:65).

Resultat:

Runt domkyrkan finns mäktiga kulturlager. Det arkeologiska materialet tyder på att de äldsta delarna av stadsbebyggelsen är från 1000-talets mitt och samtida med de äldsta spåren av kyrkans aktiviteter. Kvartersgränser och vissa gatusträckningar förefaller ha rötter ner i dessa äldsta lager (Carlsson 2007:73). De äldsta spåren av bebyggelse har påträffats i området runt domkyrkan och S:t Nicolaikyrkan. Husen från denna tid har varit stolpburna långhus och liknar motsvarande byggnader på landsbygden under perioden. Under 1100-talets första hälft uppförs de första byggnaderna med murar av sten strax nordöst om domkyrkan, möjligen med koppling till den kyrkliga verksamheten. Under 1100- och 1200-talen förtätas bebyggelsen samtidigt som hantverksaktiviteterna riktas om från smide- och bronsgjuteri samt byggnadsverksamheter till ett större fokus på tillverkning av ben- och läderföremål (Carlsson 2007:73).

Tydligt är att en etablering av bebyggelse och verksamhet på platsen växer fram i relation till kyrkliga aktiviteter och lokaliseringen av biskopssätet med uppförandet av en domkyrka till Skara.

Övrigt:

Den äldsta kyrkan anses på arkeologiska grunder vara uppförd vid 1000-talets mitt, möjligen på initiativ av biskop Adalvard den äldre. Adalvard var verksam mellan åren 1060 och 1064. Harald Wideen konstaterar i sina västsvenska vikingatidsstudier att Skaratrakten strängt taget utgör en vit fläck på fornminneskartan. Utifrån tidens kunskap framhåller han att först med järnåldern närmar sig, av de fasta fornämningarna att döma, en fast bebyggelse Skaratrakten (Wideen 1955:192). Skara ligger där många av traktens landsvägar löper samman. Kristina Carlsson har påpekat att den variationsrika terrängen i området erbjöd goda möjligheter till kommunikation, vilket var viktigt både för kyrkans och den politiska maktens administration (Carlsson 2007:52).

När andra ser

Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv
under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet

Gravmonument i sandsten med rika bildframställningar tillverkades i anmärkningsvärd stor utsträckning i området kring sjön Vänern under 1100- och 1200-talen. Denna avhandling handlar om gravmonumenten och om fysiska spår av begravningar som ägde rum för över 800 år sedan. Den handlar om liljestenar, stavkorshällar och flerdelade gravmonument, materiella spår som är specifika både i tid och rum. Genom sin situerade historiska kontext antyder monumenten att det som händer i Västergötland och i området runt Vänern under perioden skiljer sig väsentligt från skeenden i andra områden.

Inom tidigare forskning har fokus i huvudsak riktats mot monumentens bilder och stensulptur i sökandet efter ikonografiska berättelser och uttryck för stil och influenser. Men gravmonumenten som uppfördes vid stenkyrkorna på den västgötska landsbygden var något mer än passiva speglingar av stilinfluenser, sociala identiteter och samhällets strukturer. Istället var de djupt insnärjda i begravningens praktiker och en del av hur man såg på och förhöll sig till döden och de döda. I denna studie står därför monumentens sociala dimensioner i centrum med fokus på begravningspraktik, visuella praktiker och hur gravmonumenten var inblandade i samhällets sociala och politiska omvandlingar under perioden. Bilder i sten, döda kroppar och spår av människors vardag bildar fibrer i trådar som här vävts till en berättelse om gravar och monument och varför de var viktiga för människor i Vänerlandskapet under 1100- och 1200-talen.

Anna Nyqvist Thorsson är arkeolog och verksam vid föreningen Västsvensk arkeologi i Lidköping.
När andra ser är hennes doktorsavhandling om gravmonument från 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet.

Avhandling från Institutionen för historiska studier
vid Göteborgs universitet

ISSN 02 82 - 6860
ISBN 978-91-85245-83-3